NORDBOERNES AANDSLIV

FRA

OLDTIDEN TIL VORE DAGE.

AF

C. ROSENBERG.

3

TREDJE BIND.

DEN GAMMEL-LUTHERSKE TIDSALDER.

1

FØRSTE AFDELING:

RELIGIØST LIV.

KJØBENHAVN.

FORLAGT AF SAMFUNDET TIL DEN DANSKE LITERATURS FREMME.

SALLY B. SALOMONS TRYK.

1885.

En langvarig Sygelighed har ej alene sinket Fuldførelsen og Udgivelsen af nærværende Hefte, men volder ogsaa tilligemed andre Omstændigheder, at jeg ikke for Øjeblikket tør nævne noget Tidspunkt, da jeg vil kunne have Skildringen af den gammel-lutherske Tidsalder helt færdig. Saa vel af denne Grund, som fordi Bindets to udkomne Hefter, der omfatte den vigtigste aandelige Strømning: den religiøse, tilsammen have naaet saa stort et Omfang, at de bekvemt kunne indbindes særskilt, har jeg troet at burde forsyne dem med særskilt Titelblad som 3die Binds 1ste Afdeling, samt Indholds-Fortegnelse; Resten af Bindet vil da komme til at udgøre 2den Afdeling, hvis Udarbejdelse og Udgivelse vil blive fremskyndet af al min Magt.

Forfatteren.

TREDJE BOG.

NORDBOERNES AANDSLIV

I DEN GAMMEL-LUTHERSKE TIDSALDER.

(1520—1720.)

Ein feste Burg ist unser Gott,
Ein gute wehr vnd waffen,
Er hilfft vns frey aus aller not,
Der vns itzt hat betroffen.
Der alt böse feind,
Mit ernst er's itzt meint,
Gros macht vnd viel List
Sein grausam rüstung ist,
Auff erd' ist nicht seins gleichen.

Mit vnser macht ist nichts gethan,
Wir sind gar bald verloren;
Es streit mit vns der rechte man,
Den Gott hat selbs erkoren.
Fragstu, wer der ist?
Er heisst Jhesus Christ,
Der HERR Zebaoth,
Vnd ist kein ander Gott,
Das felt mus er behalten.

Vnd wenn die welt vol Teuffel wer
Vnd wolt vns gar verschlingen,
So fürchten wir vns nicht so sehr,
Es soll vns doch gelingen.
Der Fürst dieser welt,
Wie sawr er sich stelt
Thut er vns doch nichts,
Das macht, er ist gericht,
Ein wörtlin kan in fellen.

Das wort sie söllen lassen stan
Vnd kein danck dazu haben,
Er ist bey vns wol auff dem plan
Mit seinem Geist vnd gaben.
Nemen sie den leib,
Gut, ehr kind vnd weib,
Las fahren dahin,
Sie habens kein gewin,
Das Reich mus vns doch bleiben.

Dr. Martin Luther.

(Digtet 1529, her efter „Geystliche Lieder“ 1545.)

Indledning.

EVROPÆISKE FORUDSÆTNINGER. HJEMLIGE SPIRER.

TIDSALDERENS NAVN OG UDSTRÆKNING

Trindt om i Pavedømmet havde Romeraandens Overmagt i Kirken og Indgreb i de verdslige Samfundsforhold krænket baade Kristenaand og Folkeaand. Paa Bunden af al Modstand mod Romerkirken i Middelalderen vil man finde den ene eller anden af disse Drivkræfter, eller dem begge i Forening; jo kraftigere de virke sammen, des stærkere bliver Modstanden.

Folkelig er den væsentlig politiske Opposition, som verdslige Magthavere — ligefra Kejsere til Bønder — gjorde mod Hierarkiets Forsøg paa at lægge alle Lande og alle Menneskeforhold under Romerbispens Overtilsyn; denne Slags Kampe førtes længst og heftigst i de germanske Lande, men dog ogsaa i de romanske, især i Frankrig, hvor, paa galliskt Underlag, de romanske Folkeelementer vare stærkere indsprængte med germanske end andensteds. *Folkelig* er ogsaa den, først og stærkest i Frankrig, vistnok fra den galliske Bund opvældende Lyst til at *drive Gæk* med Kirkemændene og leende blotte deres Laster og Hykleri; fra Frankrig bredte den sig baade videre i den romanske Verden (Boccaccios Noveller) og til den germanske (Renard-Fabelens Indvandring til Lav-Tyskland). I alt dette havde imidlertid Kristendom kun liden Del; derfor kunde Pavedømmet — trods mangt Nederlag og al Spot — hævde sig derimod i sin egen Tvetydighed: Sammenblandingen af verdsligt Magtstræv og religiøs Nidkærhed. Omvendt, hvor *Kristenaanden* stod ene med sine Indsigelser mod Roms Forvanskning af Lære og Liv, syntes ogsaa

den vanmægtig: Kirken kan overhøre selv de alvorligste Røster, t. Ex. Dantes, Mystikernes, det almene Reformkrav paa de store Conciliers Tid, eller forvandle oprindelig stærkt oppositionelle Rørelser til nye Magtmidler, t. Ex. den birgittinske Vækkelse i Norden, eller stoppe Munden paa de altfor Højrøstede med .Baal og Brand. Kun, hvor en *religiøs* Bevægelse *støttes* af en *folkelig*, bliver Kampen haard og Sejren tvivlsom — mere, jo nærmere man kommer Middelalderens Slutning. Alt i det 13de Aarhundredes første Halvdel finder Valdensernes evangeliske og Albigensernes sværmerske Rejsning Støtte i en sydfransk sprognational Selvfølelse (»la lengua d'oc« i Modsætning til »la langue d'oui«); til »Kætternes« Undertrykkelse maa Paven opbyde ej alene Dominikanernes Trosiver, men ogsaa den franske Konges Magtlyst og den nordfranske Adels Rovlyst, og endda rasede Kampen tyve Aar. Sidst i det 14de Aarhundrede støttes John Wicliffes evangeliske Reformationsideer af Englands Konger og Stormænd, Digtere og Almue (Chaucer, Digtet »Piers Ploughman«), indtil Kirken ved at bifalde Henrik af Norfolks Kronrov i den nye Hersker skaffer sig en villig Hjælper til »Kætteriets« voldsomme Udryddelse — og dog leve de kætterske Tanker i Landet, ja spredes til andre Lande, navnlig til Bømen. Her forene sig hos Huss og hans Tilhængere kristelig Forargelse over nogle af de værste romerske Misbrug med tsjekkisk Harme over de indtrængte Tyskeres Overmod; deri ligger Hussitismens Styrke; Kirken rejser Korshær paa Korshær mod Kætterne, Slægt efter Slægt gaa kæmpende i Graven, men til sidst maa Kirken se paa, at Religionsfreden 1485 tillader Nadverens Nydelse i begge Skikkelser, altsaa opgive et vigtigt Tegn paa den romerske Adskillelse mellem Præster og Lægfolk.

Imidlertid havde der i Romerkirkens Hjemland rejst sig en mægtig aandelig Bevægelse, som i sin Rod var af *folkelig* Art og som ved sit Indhold og Retning syntes at true selve Kirkens Grundvolde. Det var *Humanismen*. I Modsætning til Teologien, den kirkelige, paa *Aabenbaring* hvilende Videnskab om Gud og hans Forhold til Menneskene, kom Oldtidens hedenske Visdom til at staa for Menneskene — saa vidt de kendte den — som det klareste Udtryk for Menneskets *naturlige* Adel og Evne. For Italienerne var dette *Humane* imidlertid tillige det ypperste *Nationale*. De følte sig ikke som et nyt Folk, men som de gamle Romeres ægtefødte, om end vanslægtede Efterkommere. Hele den antike Kultur, samlet i det gamle Rom, var Italiens

egen Oldkultur, Romersproget Italiens eget Oldsprog, dets Hæder som Verdenssprog Italiens egen Hæder.*) Til denne Kultur maatte man vende tilbage, dette Sprog, som Barbarer havde vanrøgtet, maatte opdyrkes paany under Klassikernes Vejledning; kun saaledes kunde man komme til en ny Nationalkultur, opdrage Italiens Folk til ny Daad og Hæder. Næppe havde Dante — han der alt viser den klassiske Oldtid den Hyldest, at han gør dens formentlig ypperste Skjald til sin Vejleder i de Hedenfarnes Verden — næppe havde Dante og den ældre florentinske Konstskole aabenbaret, hvad Kraft der laa hos Folket, før hans nærmeste Eftermænd som Forfattere paa Modersmaalet — Petrarca og Boccaccio — satte sig i Spidsen for Grundlæggelsen af en ny *latinsk* Literatur paa antik Grund. At fremdrage af Klostrenes Støv eller bjærge fra den tyrkiske Vandflod i Orienten Alt hvad Tiden havde levnet af latinske og græske Haandskrifter, at afskrive dem, oversætte de græske paa Latin, rette Textforvanskninger, drøfte og tolke Forfatternes Tankeindhold, studere og tilegne sig deres Sprog og Stil — alt dette blev Tidens Hovedidræt. Slægt fulgte efter Slægt, flygtende Grækere bleve Italienernes Lærere i Græsk, Bogsamlinger, Lærestole, Akademier oprettedes, stundom til Studiet af en enkelt Forfatter (t. Ex. det platoniske i Florens sidst i det 15de Aarh.); og fra Italien spredte denne Bevægelse sig snart til andre Lande — i Reformationstiden var Humanismens ypperste Bærer en Nederlænder: Erasmus fra Rotterdam.

Humanismen var en Opdagerfærd tilbage i Tiden, fuldt saa vigtig for Verdenskulturen som de samtidige store geografiske Opdagelser. Skolastiken, dette Kæmpeforsøg paa at grundfæste og udgrunde Kirkens Troslære ved en i Aristoteles's Skole opøvet Tænkekonst, var, da Kirken forud havde fastslaaet Tænkningens Resultat, udartet til et hult Formelvæsen, lige goldt for Tros-, Tanke- og Viljeslivet — et vældigt Kloster, fuldt af lange, mørke Gange,

---

*) „Der bor i Sandhed en stor og hemmelighedsfuld Guddom i Romersproget“, siger det 15de Aarhundredes store Latiner Laurentius Valla med Stolthed, „den er bleven fromt hyldet af de Fremmede, af Barbarer og Fjender, gennem mange Aarhundreder. Vi have mistet Rom, vi have mistet Verdensherredømmet; men paa langt herligere Maade beherske vi endnu en stor Del af Verden; os tilhører Italien, os tilhører Gallien, Spanien, Germanien, Pannonien, Dalmatien og mange andre Lande, thi *hvor Romersproget lyder, der er Romerherredømmet.*“ Se Joh. Clausen, „Laurentius Valla“, Kbhvn. 1861, S. 102. Lignende Udtalelser forekomme i Mængde hos andre Humanister.

skumle Celler, Støv og Fugtighed, hvori Romerkirken havde faaet Menneskeaanden indespærret. Med Humanismen brød Menneskeaanden ud af Klosteret og skuede med undrende Jubel den vide, brogede Verden udbredt foran sig i Oldtidskulturens muntre Sollys, en skrankeløs Tumleplads for den granskende og grublende Tanke, for den skabende Skønhedsfølelse, for Drifternes Spil og Viljens Daad. Ved Parnassets Fod havde Humanisterne fundet Skønhedsglædens Ungdomskilde, som allerede i fordums Dage havde til en vis Grad frugtbargjort det tørre romerske Jordsmon; fra nu af skulde dens Vand, skønt længe afproppet paa romerske Flasker, yde Evropas humane Dannelse en uundværlig Næring. Ved Fordybelsen i Oldtidsfolkenes Liv havde man derhos lært at kræve *Tankens Frihed,* dette al sand human Dannelses Grundvilkaar — og fra nu af begynder den sydevropæiske »Renaissance«, det humane Genbyrdsliv i Tænkning, Digtning, Konst, som skulde blive en Hovedside ogsaa i de nordevropæiske Folkeslags senere Aandsliv.

Humanismen bragte saaledes en mægtig aandelig *Frigørelse.* Man skulde da ventet, at den strax havde vendt sig voldsomt mod den bestaaende Kirke, indenfor hvis Mure aandelig Ufrihed raadede. Her var dog to vigtige Omstændigheder i Vejen. Den Folkefølelse, som laa paa Bunden af Humanismen, var *lige saa romersk som Pavedømmet.* Man kunde haane Skolastikernes slette, tidt ravgale Latin og filtrede Tankespind; man kunde gøre sig lystig over Munkedumheder og Munkelaster; man kunde endog ved Lejlighed angribe Pavens Stilling — som da Laurentius Valla paaviste, at »Constantins Gave«, hvorpaa Pavestolen støttede sit Krav paa verdslig Magt, er en plump og sen Opdigtelse. Men for Alvor kunde man ikke ønske at kuldkaste en Kirkeorden, som endnu betingede Roms Verdensherredømme; allermindst, da Kirkens Styrere snart selv viste sig som Humanismens ivrige Fremmere og gærne brugte den nye Aandsdannelses Bærere i kirkepolitiske Hværv. Dette var det Ene. Paa den anden Side var den humanistiske Dannelse væsentlig en *Smagsdannelse,* temmelig fremmed for Samvittighedslivet, derfor ogsaa *ligegyldig for alle dybere religiøse Rørelser* og deraf opstaaende Spørgsmaal,*) snart endog ligefrem i *Fjendskab med Kristen-*

---

*) Betegnende er det, at Humanisten Poggius Braciolinus, som var Vidne til Huss's Død, vel i stærke Udtryk priser „den overordentlige Mands“

dommen. Romeraanden i Kirken havde nedværdiget Kristendommen ved at bruge den som Magtmiddel; dens Kulturkraft syntes derfor udtømt, ja den syntes kulturfjendsk, menneskefjendsk; et saadant Præg bar netop Kirkens Fromhedsidealer, og fra Skolastikens gamle Lærdomssæder førtes en harmfuld Kamp mod den nye Oplysning. Dennes Venner maatte da finde det Aandsliv, man havde opdaget i den antike Verden, helt anderledes frugtbart for Livet end Noget som helst, der kunde bygges paa kristelig Grund. Man fordybede sig i Oldtiden ej alene for at lære af dens Tænkere, nyde dens Digtere, styrke sin Vilje ved Beskuelsen af dens Helte, men ogsaa for — med Overspringning af al mellemliggende Udvikling — at leve i dens Aand. Hedensk Visdom skulde nu indeholde den højeste Sandhed; paa Platons Filosofi vilde man jo endog engang grunde en ny Religion (Ficinus i Florens). I hedensk Poesi fandt man de reneste, algyldige Smagsmønstre, det fuldkomneste Billedsprog. Hedensk Dyd blev det højeste sædelige Forbillede, saa meget mere tiltalende, som det ikke udelukkede fri Livsnydelse. Man gjorde sig, kort sagt, Umage for at føle, tænke, tale, digte, synge, ja spise, drikke, elske, hade paa Græsk og Latin — og Resultatet blev, ved Siden ad en fint udviklet Smag og et rigt Konstliv, ogsaa megen Affektation, raffineret og dog tøjlesløs Usædelighed og fræk Vantro, som selv Kirkens Styrere delte; man kender Mediceerens, den konstelskende Pave Leo X's Ord om »den indbringende Kristus-Fabel«. Intet Under, at, da sidst i det 15de Aarhundrede den strænge Savonarola vilde rejse en fri, sædelig Samfundsorden paa folkelig-kristelig Grund i Humanismens Hovedsæde, da kunde hans politiske Modstandere overvælde ham ved en humanistisk-antireligiøs Folkerejsning og hos en ryggesløs Pave laane Kirkens Hjælp til at bringe Friheds- og Troshelten paa Baalet.

Humanismen havde banet Vej for og ydet Hjælp til den kirkelige Frigørelse: dens Spot med Kirkens Brøst hjalp til at rokke den blinde, nedarvede Ærefrygt for det Bestaaende; og, alt som Menneskene vænnedes til at granske og tænke frit over

---

Lærdom og Veltalenhed, hvori han *kom de Gamle nær*, hans „*filosofiske* Taalmod, der var at ligne med *Sokrates'* og *Mucius Scævolas*," hans „Tales Ynde og Skarpsindigheden i hans Svar", men ikke har et Ord til overs for hans *Sag*, endnu mindre synes at ane, at det ikke var en sokratisk, men en stefanisk Aand, som opfyldte Martyren (se Joh. Clausen, a. Skr., S. 36).

denne Verdens Forhold, fik de ogsaa mere Mod til at følge deres religiøse Indskydelser; endelig var den vundne Fortrolighed med de gamle Sprog et uundværligt Vilkaar for Bibelens Tolkning og Overførelse paa Nutidssprogene, dette Reformatorernes Storværk. Men, baaren af romersk Folkefølelse og ligegyldig for, ja fjendtlig mod Kristendommen, kunde Humanismen dog ikke bryde Romeraaget i Kirken, end mindre genføde Menighedslivet. Hertil krævedes et nyt Gennembrud af *Kristenaanden*, som paa den ene Side kunde komme til Rette med *Humanismen*, paa den anden Side finde Rodfæste og hente Styrke i en anden *Folkeaand* end den, hvoraf Humanismen var udsprungen. Dette gælder omsider om den lutherske og zwingliansk-calvinske Reformation.

Af *Samvittighedsuro* fødtes Reformationen. I sin dybe Syndenød havde den unge Luther søgt til Klosteret, bøjet sig under dets Tugt, og med brændende Iver fulgt enhver Anvisning til at spæge den hovmodige Aand og det genstridige Kød. Lige meget havde det hjulpet. Han fik først Fred, da det gik op for ham, at ingen som helst »god Gærning«, som Kirken og han selv kunde finde paa, mægtede at rense hans Sjæl fra Synd og frelse den fra Fortabelse, men kun hans Hjærtes Tro, d. v. s. den ubetingede, sanddru, følgelig i Kærlighed virksomme Hengivelse til den Guds og Menneskers Søn, der med sit Blod havde købt Slægten Fred med Gud og ved Daaben optaget ham selv, den store Synder, i sit Samfund til Syndernes Forladelse og evigt Liv. Som det gik Luther, var det gaaet mange fromme Sjæle før ham og gik det mange Samtidige, bl. A. ogsaa den varmblodige Præst fra Zürich, der saa tidlig greb til Sværdet og omkom ved Sværdet, men hvis Tanker den lærde Picarde klarede, udfoldede og bragte til praktisk Gyldighed. Tanken om *Retfærdiggørelse af Tro* var det *Kristenaandens Gennembrud*, der først og fremst maatte til for at fælde Pavedømmet. Naar nemlig et saadant *umiddelbart*, *personligt* Forhold til Gud og Frelseren er Salighedsvilkaar, saa bliver Kirken, d. v. s. — efter romersk Opfattelse — Præsteskabet med Paven i Spidsen, *overflødig som Mægler* mellem Menighedens Medlemmer og Herren, saa ere alle de af denne Forestilling udledede Soningsmidler ugyldige, al derpaa støttet Myndighed over Sjælene et grovt Magtran, oprørende Undertrykkelse. Da kan heller ej den Kristne nøjes med eller bindes ved, hvad Kirken paastaar er Troens Indhold; han maa *selv* søge Oplysning herom, og den findes kun der, hvor Gud har meddelt os Alt, hvad han vil vi skulle tro

og gøre til Salighed, d. e. i den *hellige Skrift*, i »Guds Ord«, hvoraf følger, at Alt hvad den bestaaende Kirkeorden paabyder uden Hjemmel i Skriften, *kan* tilsidesættes, naar Kristenlivets Tarv kræver det, og, at Alt hvad den lærer imod Skriften, *maa* forkastes som Menneskepaafund, som Vildfarelse, ja Løgn. *Indenfra*, fra den religiøst oprørte Samvittigheds Sandhedskrav kom man i begge evangeliske Lejre til samme Grundsætning: *Samvittigheden, oplyst af Guds Ord*, er eneste Dommer over Kirkelærens Sandhed og kan alene skabe Lovene for sandt kristeligt Menighedsliv og sædeligt Samfundsliv.

Vel fulgtes denne Grundsætning ingenlunde ufravigeligt; den deri liggende Taalsomhed var man sig længe kun svagt bevidst; jo mere Rom brugte Magt og Vold for at genvinde sit tabte Herredømme, des fastere *maatte* man slutte sig sammen til Modstand og derfor fjærne Anderledestroende fra sit Samfund; end mere virkede, efter at de protestantiske Retningers Kristendomsopfattelser vare bragte i System, den teologiske Nidkærhed til Udøvelse af Religionstvang — efter romersk Vis. Men Grundsætningen var der dog, og dermed var paa dobbelt Maade *Forholdet til Humanismen* givet. For det Første, jo mere man fordybede sig i Skriften, des klarere maatte det blive, at den Aand, som raader her, hverken er menneskefjendsk eller lyssky. Kristendommen er ikke en Religion for Engle, men for Mennesker d. e. Aander, som bo i Kød. Ingen naturnødvendig Drift vil den udelukke, intet naturnødvendigt Menneskeforhold vil den afskaffe; men alle Drifter vil den tage i Sædelighedens Tjeneste, alle Menneskeforhold vil den hellige, idet den kræver, at de leves i Lyset af vort Gudsforhold. Hermed var et af de værste Aag brudt, som Romeraanden havde lagt paa Sjælene: Cølibatet er nu langtfra en Fortjeneste, snarere det Modsatte, thi Ægteskabet — dette vigtigste af alle Samfundsforhold, det Humaneste af alt Humant — er indstiftet af Gud før Syndefaldet og godkendt af Frelseren, er »en hellig Stand«. Askesen overhoved er ej alene et hovmodigt Forsøg paa at blive retfærdig for Gud ved egen Kraft, men en Taabelighed: »Wer nicht liebt Wein, Weiber und Gesang, der bleibt ein *Narr* sein Leben lang.« Skyldfri Glæde ved Verdens Skønhed og Nydelse af »Guds Gaver« er langtfra Gud imod, men volder Djævelen des mere Harm og Men. Ikke udenfor, langt mindre i Strid med det Kristelige, men i og med det er her Plads for alt rent Menneskeligt, bl. A. i et kristeligt Samfundsliv for politisk *Retsfølelse*, for *Fædrelandskærlighed*, for

krigersk *Æresfølelse*, for *Poesi og Konst*. Men dernæst gaar Reformationen ogsaa paa Tankens Omraade Haand i Haand med Humanismen. Rom kunde, efter sit Væsen, ikke sætte Andet mod frafaldne Undersaatter end sit Magtsprog, samt, saa snart og hvor det lod sig gøre, Ild og Sværd. »Her er ikke Stedet til at afbevise, men til at afsværge«, er stadigt Kirkens Svar, naar Reformatoren peger paa Bibelen og siger: »Overbevis mig af Guds Ord med klare Grunde, og jeg skal bøje mig.« Reformationen giver altsaa og kræver *Grunde*. Visselig gaar den ikke ud fra ydre Verdenserfaring, men fra indre Samvittighedserfaring, bruger ikke Videns-, men Troskritik. Men Kritik bruger den. De Kristne skulle, staaende paa Troens Grund og holdende haardt ved Guds Ord, bruge den Fornuft, Gud har givet dem, for at finde, hvad han mener med sit Ord, og hvordan det paa ethvert Punkt skal anvendes paa Menneskelivet. Her maa *tænkes*, tænkes skarpt og *frit*; Pavebud gælde Intet ved Skriftens Granskning og Tolkning. Derfor har Reformationen god Brug for al den Viden og Tænkeøvelse, som skyldtes Humanismen; derfor bliver det en Hovedsag for den at fremme humanistisk Dannelse, overhoved at skaffe den rigest og dybest mulige Kundskab til Veje om alle naturlige og historiske Verdensforhold. Reformationen frygter aldeles ikke Verdens-Kundskaben; *den* skal saa vist ikke skade nogen ærlig Kristen, der oprigtig vil følge sin Samvittigheds Røst og Guds Ord i Alt, hvad der vedkommer hans Gudsforhold; den skal tværtimod gøre ham bedre skikket til at forstaa Guds Verdensstyrelse, som han af Samvittighedsgrunde tror paa; og den er fornøden for ham, om han skal være rustet til at værge den kristelige Sandhed mod Forvanskning. Kristendomsforkynderen bør ikke være Ignorant; derfor blomstre *Videnskaberne* frem i Reformationens Spor.

Heller ikke i sit Forhold til det Humane bliver Reformationen sig selv helt tro. Nu og da, især efter at den første Friskhed var borte, kunne religiøse Retninger bryde frem, som miskende Menneskelivets Skønhedsside (t. Ex. Puritanismen). I Teologien sammenblandes paa mange Maader Tro og Viden, og religiøse Fordomme true ikke sjælden Granskningens og Tænkningens Frihed. Men i det Store fastholdes dog hin Grundopfattelse, og heri har Reformationen en mægtig Løftestang. Alligevel mægter den kun at afryste Romeraaget i en Del af Evropas Lande. Ved Midten af det 16de Aarhundrede have — forholdsvis hurtigt — de to evangeliske Trosbekendelser vundet

de ni Tiendedele af Tyskerne, hele Norden, de fleste Tsjekker, en Del af de andre østerrigske Slaver, Mange blandt Magyarerne og Polakkerne, de fleste Nederlændere, Skotter og Engelskmænd, rimeligvis en Tredjedel af Franskmændene og næppe ganske faa Italienere, ja enkelte Spaniere. Men videre kommer den ikke. Romerkirken har imens samlet sig. Læren slaas fast i Trident, politiske Lidenskaber tages i Kirkens Tjeneste, især Habsburgernes Ærgerrighed, og i Jesuitismen drager Romeraanden i Kirken sine yderste Konsekvenser: Lydighed mod Rom gøres til den eneste Kristenpligt, højere end al Sædelighed, ja højere end selve Troens Bud; det er Disciplin som i det gamle Roms Hære; Kirken er bleven mere romersk, d. v. s. mere antikristelig, end nogensinde. En frygtelig Kamp begynder. I henved hundrede Aar (1562—1648) drager den sig fra Land til Land, omspænder til sidst næsten hele Europa. Ved dens Udgang har Evangeliet tabt noget af sit Omraade: dets Tilhængere ere blevne retløse i henved det halve Tyskland, i alle østerrigske Lande, i Polen, i de spanske Nederlande og — væsentlig — i Frankrig. Men det har hævdet sig i Resten af Tyskland, i de frie Nederlande, i en Del af Schweizerkantonerne, i England, Skotland og Norden; alle disse Lande ere lukkede for Romerkirken. Det falder i Øjnene, at disse Dele af Evropa netop udgøre det Meste af den *germanske* Folkeverden; ogsaa havde i Landene med blandet Befolkning Reformationen fra først af fundet lettest Indgang hos de germanske Bestanddele, medens den var bleven stødt tilbage af de keltiske og romanske: Vallonerne i Nederlandene, Gælerne i Skotland, Walesmændene i England, Irerne saa godt som enstemmig, endelig i Frankrig den gallisk-romanske Grundstok, medens Landadelen, d. v. s. de mindst blandede Efterkommere af fordum indvandrede Germaner, (Franker, Burgunder, især Normanner) havde udgjort Huguenotternes Kærne.

Øjensynlig er der en *Sammenhæng mellem Reformationen og germansk Folkeaand.* Hvori den ligger, er ikke vanskeligt at se, naar man husker paa, hvad der var det første aandelige Udslag af Germanernes Væsen. De vare allesammen engang *Asadyrkere*; Kærnen i deres Tro var Forestillingen om en Verdenskamp mellem ædle, frie og lave, trælleagtige Magter; til Deltagelse i denne Kamp opdroges Helten gennem evindelig Strid paa Jorden, gennem Farer og Død; den moralske Virkning deraf blev stærk Udvikling af Æres- og Friheds-Følelsen, af Viljekraften, kort sagt af *Personligheden*. Det Folkeinstinkt, som havde avlet

Asatroen og havde fundet Tilfredsstillelse deri, kunde vel *ikke frem6bringe* Reformationen: dens *Grund* er selve Kristenaandens, Sandhedsaandens Rørelse i Menigheden, men det maatte gøre Menneskene særlig *modtagelige* for en Kristendomsopfattelse, der gik ud fra Samvittigheden, d. v. s. det *frie* Menneskes personlige Ansvar lige over for Gud, som følgelig fandt Kristenlivets Væsen i *frivillig* Lydighed mod Gud — ligesom Oldtidens Hirdmand var *frit* bunden til sin Konge —, og som med Stolthed afviste al udvortes Mægling og Tvang. Deri laa en ny Hævdelse — visselig langt dybere end Asalærens — af *Personlighedens* evige Højhed med dens umistelige Ret til *Selvraade* under eget Ansvar for Gud. Ogsaa for den Kristne er da *Kamp* Livets hædrende Grundvilkaar, hans Opgave i Tiden er at staa fast under Herren Banner mod Menneskehedens Fjende, Løgnens Fader, »denne Verdens Fyrste«, hvor han saa viser sig, enten i vort eget Hjærte eller ude i Verden, som »Antikrist« paa Pavestolen i Rom eller som Ophav til Laster og Ugudelighed, fremfor alt til den grummeste og afskyeligste Ugudelighed: Trolddom. *Djævletroen* suger derfor netop en ny Næring af Folkeaanden, bliver saa at sige en Del af Kristentroen I hin vældige *Stridssalme*, der kan betragtes som Opsang til hele Tidsalderens Historie — derfor er den stillet forrest i nærværende Bind — røber Luther ved sin stolte Udæskning til »den gamle Fjende«, der nu fra Rom behersker Verden, sit Aandsfrændskab med Forfædrene, der engang havde sat Livets Ære i Kamp mod »Menneskefjenderne«, som Jætterne udtrykkelig kaldes i Oldkvadene. Asadyrkere og Asadyrkeres nys omvendte Sønner havde knust det old-romerske Verdensrige, det fuldkomneste, dæmoniske Modstykke til »det Rige, som ikke er af denne Verden«. Asadyrkeres Efterkommere rejse sig mod Romerkirken, netop da den allermest er bleven et »Rige af denne Verden«, og bryde dens Lænker. Det gamle Folkevæsen »slaar igennem«, som man siger, at en mange Gange overhvidtet Blodplet kan slaa igennem Kalken, og farver den nye Kristendomsopfattelse, — som derved bliver væsentlig *sandere end den romerske*; thi Kristenaanden er, netop fordi den er en Lydighedsaand, væsentlig en *Frihedsaand*, kræver netop og fremvirker Viljelivets, *Personlighedens* kraftigste Udvikling.

Var Folkeaanden saaledes en uundværlig Støtte for Reformationen, saa er det givet, at Reformationen maatte virke frigørende tilbage paa Folkeaanden. I alle evangeliske Lande møder os ogsaa, ved Siden ad den religiøse og humanistisk-videnskabelige

Strømning, en ny *national* Kraftudvikling. Først og fremst kommer Modersmaalet til Ære, ej alene fordi man under Kampen med Rom maatte tale forstaaeligt til Folket for at vinde det, men ogsaa fordi det dybt grebne Sind altid vil udtrykke sig i Modersmaalet: kun deri kan et ikke forkvaklet Menneske bede, synge, tale fra Hjærtet om hvad der føles som Livs- og Saligheds-Sag. Derfor løses Folkenes Tungebaand ogsaa udenfor det Religiøse. En national Retning gør sig gældende overalt, mer eller mindre kraftig, mer eller mindre flersidig, kendelig især i Historieskrivning og Digtning; i England faar allerede inden Reformationsaarhundredets Slutning det engelske, ja dybere set hele det germanske Folkevæsen sit fyldigste Udtryk for alle Tider gennem hele Folkestammens Hovedskjald. Med den aandelige Løftelse følger Kraft til Stordaad i Fædrenes Aand. Reformationen er krigsdjærv; den faar sin *Ridderfærd*, ligesom Middelalderens en Frugt af Kristenaandens og Kæmpeaandens Pagt; og aldrig viser sig herligere, hvad Kraft der laa i begge, end gennem hin ophøjede Konge- og Krigerskikkelse, hvis »Mage Verden vanskelig vil faa at se« (Axel Oxenstjernas Ord om Gustav Adolf). At denne Helt udgaar fra Norden, deri er der god historisk Mening: i Norden havde Asatroen udfoldet sig rigest og levet længst.

Imidlertid, dengang da Luthers Tanker først bares til Norden, og da det sidste svage Unionsbaand mellem Rigerne brast under Kristierns Bøddelsværd, d. v. s. omkring 1520: hvem mindedes da Fædrenes Guder? Eller hvem kunde ane, at tre, fire Menneskealdere senere skulde et nordiskt Folk øve verdenshistorisk Stordaad og hæve sig til en Stormagts Stilling i Evropa? Hvor sønderrevet, hvor vanmægtigt syntes ikke Norden i alle Henseender! Naar man fra hint Mærkeaar ser tilbage i Tiderne, er det, som om man fra en lav, sur, gold Myr skuede opad og opad mod fjærne, skovklædte, snekronede Højfjælde. Den selvegne Kulturkraft, som havde aabenbaret sig i Hedenolds vældige Digtning, og som siden, enten ene eller i Pagt med Kristenaanden, havde fremvirket det Bedste af Nordboernes middelalderlige Tilskud til Verdenskulturen, den var jo bleven hæmmet og lammet mer og mere, jo større Magt Romeraanden havde faaet i Kirken og Folkelivet; den sidste, ret betydningsfulde Ytring af nordisk Aandskraft i Middelalderen: Birgittas Aabenbarelser, bærer jo sine dybe Mærker efter Dæmonens Kløer. Stadigt gaar det ned ad Bakke; omsider synes Nordboerne ikke i Stand til Andet end

at optage fremmede Kulturfrembringelser — langtfra altid de bedste; selv have de saa godt som Intet at sige, synes ikke at sidde inde med en eneste selvegen, ny Livstanke. Aldrig har et dybere Vintermørke ruget over Norden, aldrig Aandslivets Pulse slaaet mattere. Skulde det blive saaledes ved? Var det ude med selvegen Aandsidræt i Norden, følgelig med Folkelivet? Eller skulde der komme ny Vaar efter Vinteren, skulde det atter begynde at gaa opad? *Et* var hertil fornødent: den fremmede Magt, der saa længe havde kuet baade Folke- og Kristenaand, maatte kastes tilbage fra Norden. Men Stødet til denne Frigjørelse kunde vanskeligt komme fra os selv; dertil sad vi for dybt i Mosen. Det maatte komme, i alt Fald kom det *udenfra*, fra vore Frænder sønderpaa. Hermed var det givet, at fra nu af, maaske for lang Tid, maatte Udviklingen i Norden følge de Spor, som vare traadte og traadtes i det øvrige Evropa, navnlig i Tyskland. Paa den anden Side, skulde Aandslivet i Norden faa Betydning for Samtid og Eftertid, skulde det blive til Andet end en mat Genspejling af den øvrige Verdens, saa maatte under Tilegnelsen og Forarbejdelsen af det udenfra Givne ogsaa *selvegne Kræfter* vaagne og udfolde sig, Folkeaanden maatte trænge igennem og stemple Aandsidrætterne med et eget, et *nordiskt* Præg. Hvad Udsigt var der hertil? Hvilke Frø til selvkraftig Udvikling laa i *Nordboernes Aandstilstand ved Periodens Begyndelse?*

I *religiøs* Henseende beherskedes Livet jo af en i højeste Grad verdsliggjort Kirke, rig paa Gods, men fattig paa Aand. Bisperne vare langt mere verdslige Høvdinger end Kristendommens Forkyndere og Menighedslivets Vogtere, mange af dem derhos til Forargelse ved Raahed, Gerrighed, Usædelighed eller Sløvhed; og som Herrerne vare, saa fulgte Svendene: Kanniker, Alterpræster, Sognepræster, Klosterfolk — saa godt som alle levede i Dovenskab og Kødelighed, i alt Fald optagne af den fælles Stræben efter at fastholde den læge Kristenhed under Roms aandelige Aag. Gudstjeneste var der nok af, Dag ud og Dag ind, tidlig og silde; men den bar gjennemgaaende Præget af *Overtro*; ej alene Helgendyrkelsen, Pilegrimsfærder, »Korsbyrd«, »Gangdage« o. s. v. o. s. v., men selve Kirketjenesten, fremfor Alt Messen, tillagde man udvortes, *magiske* Virkninger, baade timelige og aandelige; fremfor Alt stod Aflad i høj Pris: endnu 1517—18 kunde Arcembold gjøre store Forretninger i Norden — Konger og Høvdinger (Kristian II og Dronning Elisabeth;

ikke at tale om Enkedronning Dorothea, Sten Sture og Fru Kirstina) gik i Spidsen som rundhaandede Købere af den værdiløse Vare. Opbyggelsesliteraturen — og der var jo ikke megen anden Literatur — syntes kun beregnet paa at vedligeholde denne Aandstilstand, mere, jo længere Tiden skred frem; noget saa Kisligt, ja modbydeligt som Hr. Mikaels »Mariæ Rosenkrans« skyldtes jo Dronningens Opmuntring, og hans Original: Alanus de Rupe tryktes oftere i Sverige paa Sturernes Bekostning og oversattes i Vadstena; selv en fornuftig, Oplysning elskende Mand som Kristiern Pedersen*) kunde i sin modne Alder mene, at han gavnede sine Medkristne ved at fortælle dem »Jærtegnene« i Postillen (1513) eller ved at foreholde dem de mange tusind Aars Aflad og de timelige Fordele, som fulgte med at høre Messe (1514). Noget havde imidlertid den gamle Kirke at efterlade Fremtiden. Først og fremmest selve Gudshusene — »maa vell schee,« siger Peder Palladius i sin »Visitatsbog« om Landsbykirken, som han er ved at visitere, »vaar hun icke bygget paa denne Dag, i skulle icke findis nu saa villige til at sætte saadan en mur och bygning op effter denne dag«; ogsaa var det eller kunde blive et Gode, at der nu engang var samlet Kirkegods og kirkelige Indtægter nok til alle aandelige Formaals Fremme. Hovedsagen var dog, at Kristenaanden i Kirken, om end formørket og trængt til Side af Romeraanden, havde fundet Vej til Hjærterne. Selve den Iver, hvormed man greb efter de indbildte Soningsmidler, viser Samvittighedernes Uro og forklarer, hvorfor Folk forholdsvis let og hurtigt fik Øjnene op, da den evangeliske Sandhed paapegedes. Den birgittinske Vækkelse og den dermed fulgte Prædiken samt Forsøgene paa Bibeloversættelse, om det saa kun var Søndagstexterne og enkelte

) Formen „—søn*“ forekommer tidt nok i Datidens danske Skrifter, men fuldt saa hyppigt „*—ssen*“ eller „*—sen*“, saa formodentlig har denne Afsløvning allerede da været almindelig i Talen; den bør derfor fra nu af bruges i danske (og norske) Navne, derimod det aldrig aflagte „—son“ ved svenske og islandske. — *Kristiern Pedersen* var født henved 1480, uvist hvor, gik i Roskilde Skole, blev Kannik i Lund ved 1505, var i Paris 1510—15, derpaa i Lund, fra 1522 Sekretær hos den udvalgte Ærkebiskop Joh. Wese og dennes Fuldmægtig i Kapitlet, da han var flygtet med Kristiern II (1523); indvikles i Søren Norbys Opstand i Skaane, flygter 1526 til Kong Kristiern, kommer hjem 1531, Bogtrykker i Malmø 1532—43 ell. 44, Kostgænger i Helsinge Præstegaard i Nordsjælland til sin Død 1554. Hovedskrift om ham er C. J. Brandts „Om Lunde-Kanniken Christiern Pedersen“, Kbhvn. 1882.

Davids-Salmer i Tidebøgerne, have sikkert rørt op i mangen Sjæl, saa næppe har Kristiern Pedersen staaet ene med sin i Jærtegns-Postillen udtalte, ret egentlig evangeliske Tanke, at den hellige Skrift burde være tilgængelig for Alle og derfor gengives paa Modersmaalet, eller med den Overbevisning, at »vor Herres Pines Ihukommelse er nytteligere til Salighed« end alle Helgenes Forbønner og alle optænkelige Bodsøvelser. Heller ej har vel den begyndende religiøse Digtning paa Modersmaalet været uden Virkning: alt havde jo den kirkelige Folkesang hilset »den signede Dag«. Endelig, ligesom allerede Rigsstyrernes voldsomme Indgreb i hvad der hidtil gjaldt for Kirkens fredhellige Eneraade maatte rokke stærkt ved dens Anseelse — Tildragelser som Gustav Trolles Afsætning og Indespærring (1517) eller den Medfart, som Arcembold, Jens Andersen Beldenak, Vincens af Skara og Mathias af Strengnäs led af Kristiern II —, saaledes kunne vi ikke tvivle om, at længe før der var kommet noget Vink fra Wittenberg, har mangen mere klarsynet Aand skønnet det Bestaaendes Ukristelighed — t. Ex. Kristiern Pedersens Jævnaaring *Povl Helgesen**), der sikkert allerede ved egen Eftertanke var kommen i det Mindste til nogle af de Anskuelser, som han en Tidlang med Glæde saa Luther træde i Skranken for.

Alle Indretninger til *videnskabelig Dannelses* Fremme skyldtes Kirken, men led da ogsaa under dens Brøst. Ligesom Kirkedannelsen i sin Tid havde kvalt den selvegne nordiske Videnskabelighed, som havde afsat sine Frugter i Lovene, Sagaerne, Kongespejlet o. s. v., saaledes stængede den nu Vejen for den nye humane Dannelse, som man havde fundet Kilderne til i de

---

*) Selv skriver han sig altid „Paulus Heliæ“ eller „Helyæ“, hvad man har ment skulde betyde „Eliæ“ ɔ: Eliesøn. Ordet svarer dog nærmere til „Helge“, og at dette var Faderens virkelige Navn, har man et samtidigt Vidne om, nemlig Malmø-Prædikeren Peder Laurenssen i hans Skrift „om presteembede“ fra 1533, hvor han kalder sin Modstander „Povel Helgesen“ (H. Rørdam i hans Udgave af „Malmøbogen“, S. XXX.). Povl Helgesen var, som bekendt, født omtr. 1480 i Varberg, havde maaske gaaet i Skara Skole, men er ellers fra ung af knyttet til Karmeliterklostret i Helsingør, hvorfra han 1519 kaldes til Læsemester for et Karmeliterhus og for Studenterne i København, kommer i Fjendskab med Kristiern II (1522) og medvirker til Kongens Fald, atter Læsemester i København (1525—30), en Tidlang virksom i Aarhus som Prælaternes Pennefører mod de Evangeliske, 1533 Læsemester ved Domskolen i Roskilde, nævnes ikke efter 1534 og er rimeligvis død i dette Aar. (Hovedskrift om ham er C. T. Engelstofts Afhandling „Paulus Eliæ“ i Nyt hist. Tidsskr. II).

sydevropæiske Folks Oldkultur. Dette er netop kendeligst i det tilsyneladende mest storladne Dannelsesfremskridt: *Universiteternes Oprettelse**). Baade *Upsalas* og *Københavns* Højskoler vare grundede væsentlig ved kirkelige Midler, men ogsaa indrettede efter Bolognaskolens forældede Forbillede og underlagte de nærmeste Kirkefyrsters Tilsyn, hist Ærkebispens, her Roskildebispens; derhos vare i Upsala selve Domkapitlets Medlemmer Lærere, fra først af med den ivrige Papist Ericus Olai i Spidsen, medens København under Peder Albertsens Ledelse forsynedes baade med Lærere og Studenter fra Kölln, som i Tyskland var Hovedsædet for det kirkelige Fjendskab mod Humanismen. Det var herved givet, at begge »Studier« maatte blive Planteskoler for skolastisk Teologi og Jurisprudens, hvad vi vide om Upsala og sikkert kunne slutte med Hensyn til København. Intet af Universiteterne var derhos videre godt forsynet med Lærere eller stærkt besøgt — en Brøst, som næppe er bleven afhjulpen ved Kong Hans's Paabud (1498), at ingen Dansk maatte søge fremmede Højskoler, før han havde studeret tre Aar i København eller Upsala. Endelig stansede begge Højskoler før Reformationen. Upsala-Studiet faldt allerede sammen, da dets egentlige Stifter og Opretholder Jakob Ulfsson nedlagde Ærkebispestaven (1515), og laa nede i over 50 Aar; Københavns Universitet, som støttedes mere af Kongerne, og hvor Humanismen begyndte at faa nogen Indgang, sygnede dog hen under den stivt papistiske Biskop Lage Urnes Tilsyn — han bød endog (1527), at enhver Student af Læreren skulde sættes til de Studier, hvori han kunde gavne mest og skade mindst, selvfølgelig Kirken —, og efter Bispens Død gik hele Virksomheden i Staa (1530) for et Tidsrum af 7 Aar. — Større Betydning havde i Virkeligheden *Skolerne.* Ogsaa disse vare jo Kirke-Stiftelser, saa vel Kloster-

---

*) I Danmark var man først paa Færde, i Sverige først færdig. 1474 samtykker Pave Sixtus IV i Kristiern I's mundtlige Anmodning om Tilladelse til et Universitets Oprettelse i Danmark; 19de Juni 1475 udstædes Bullen. Rimeligvis har Efterretningen herom drevet Svenskerne frem, især Ærkebispen Jakob Ulfsson, som vinder Sten Sture og Rigsraadet. Tilladelse indhentes fra Paven — ved Bullen 27de Februar 1477, 2den Juli udstædes Privilegier for det nye „studium generale“ og den *7de Okt. 1477* indvies og aabnes Højskolen. Først den 4de Okt. 1478 udfærdiges Privilegierne for Københavns Universitet, og *1ste Juni 1479* indvies det (L. Annerstedt: „Ups. Univ.'s Hist.“ I, S. 24 ff., H. Rørdam: Kbhvn.s Univ.'s Hist. I, S. 7 ff.).

som Domskolerne; de søgtes vistnok kun eller dog fortrinsvis af dem, der vilde træde i Kirkens Tjeneste — derfor langt stærkere før Reformationen end i Tiden nærmest efter*) —, og hvad der lærtes foruden Ceremonitjenestens Texter, Sang og Haandgreb, har næppe været Andet end lidt skolastisk Teologi — i Domskolernes øverste Klasser, som vare Præsteseminarier — og slet Latin, efter gamle tungvindte Bøger og under gruelig Brug af legemlige Revselser.**) Imidlertid, at der overhoved fandtes Skoler, var en Begyndelse, og Latinkundskaben, hvordan den nu blev, muliggjorde videre Studier; alle Nordens Reformatorer have i alt Fald faaet deres Børnelærdom i de gamle Skoler. Endelig have hist og her gode Lærere kunnet gøre Noget selv med de gamle Midler — til denne Slags Lærere hører visnok den navnkundige Aarhus-Skolemester Morten Børup († 1526) —, og alt før Reformationen havde flere Lærere, i det Mindste i Danmark, begyndt at lede Undervisningen i humanistisk Retning, saasom Bagge i Ribe, Skotten Walter Mortimer og senere Niels Black i Roskilde, Bent Arvidsen i Lund, Kristiern Torkilsen Morsing i København (se H. Rørdams Univ.'s-Hist. I, S. 29—34). — Hovedsagen var dog, at *Studier ved fremmede Universiteter* ikke ophørte, fordi Norden fik sine egne; de vigtigere vare nu Ro-

---

*) Efter *Palladii* bekendte Ytring (i „Visitatsbogen") var der i hans Barndom 700 „Peblinge" i Ribe, 900 i Roskilde Skole, „ickon for de wille bliffue muncke oc alterpreste; ja edell folch holt ochsaa deres børn till skole for store prebender och kostelige leen." Ifølge et ikke mindre bekendt Brev 1533 fra *Gustav I* havde tidligere mangen svenk Skole havt 2-300 „djeknar", som nu ikke havde 50.

**) Den vigtigste Lærebog: „Doctrinale", en latinsk Grammatik paa Vers fra det 13de Aarhundrede, var meget mørk og indviklet. Heller ej den i Danmarks Skoler brugte Peder Laale skulde danne gode Latinere. Denne Bogs Udgiver 1514, *Kristiern Pedersen*, klager senere i sit Skrift fra 1531 „om Børn at holde til Skole" bittert over Skolernes Tilstand hidtil: de havde kun meddelt „løs og forfængelig Lærdom," Mange gik der 15—20 Aar og kunde dog „hverken tale ret Latin eller skrive god Danske; Skoletugten var rædsom, med ubarmhjertige „Hudstrygelser, Hug og Slag af Ferler og store Bødels-Ris for en føje Brøde og saa godt som for ingen; de flængede og sled og hudstrøg de fattige Børn og Degne, saa at Blodet løb ned ad Ryggen paa dem i deres Hoser for et Ords eller en Tøddels Skyld"; Kammeraterne maatte gøre Bøddeltjeneste — slog de ikke haardt nok, fik de selv paa Arsen derfor; og, spurgte man en saadan Lærer, hvi han mishandlede Børnene, svarede han: „Saa haver jeg købt min Lærdom, jeg vil og saa sælge hannem igen" (Chr. Pedersens „Dsk. Skr." ved Brandt og Fenger IV, S. 475, 502—04).

stock, især søgt fra Norge, Wittenberg, Leipzig, Greifswald, fortrinsvis søgt fra Sverige, desuden Kölln, Erfurt, Løwen, Paris, stundom Basel, Montpellier og Padua (Rørdam og Annerstedt henholdsvis S. 36 og S. 44). Kun den saaledes tilvejebragte stadige Strøm af Paavirkninger udenlandsfra forklarer, hvorledes der dog hos Enkelte, som endda maaske aldrig havde været udenlands, allerede før Reformationen kunde findes en ret anselig Lærdom eller dog Sans for Lærdom. Man tænke f. Ex. paa Biskop *Hans Brask* i Linköping (f. 1464, Magister i Greifswald 1488, i Rom 1499—1506, Biskop 1513), som ej alene var en dygtig kirkelig Jurist, sikkert ogsaa skolastisk Teolog, men derhos røber Sans for Fremskridt og Oplysning i de forskelligste Retninger*); eller paa *Povl Helgesen*, som aldrig havde været udenlands, men dog vidst at skaffe sig ganske godt Kendskab til Klassikerne, ligesom han var fortrolig med Erasmus' Skrifter, dem han højlig beundrede, og af hvilke han har oversat nogle; eller paa *Kristiern Pedersen*, som i Paris vandt Ry for Lærdom, og som havde forfattet det ældste latinsk-danske Lexikon: »Vocabularium in usum Dacorum« (1510, udgivet paany 1514 og 1518), hvilket røber en ikke ganske ringe klassisk Læsning, om end meget sikkert er citeret paa anden Haand;**) ogsaa andre blandt Reformationstidens Humanister i Danmark havde begyndt at virke tidligere, t. Ex. Henrik Smith fra Malmø, som 1520 udgav et latinskt Sprogværk: »Hortulus synonymorum«. Det var altsammen kun smaat, og øjensynligt staa endda de andre nordiske Lande tilbage for Danmark; men Traade vare dog knyttede, som kunde spindes videre, Frø vare saaede, som, naar der kom Grøde i Luften, kunde grønklæde den nøgne Jord.

I *national* Henseende syntes Fremtidsudsigterne mørkest. Afgørende var her *Statsforholdenes* Udvikling. Unionen, som skulde have samlet Norden til en stærk Statsenhed, var styrtet sammen og havde efterladt det *svækket udadtil, splidagtigt indadtil.* I begge Henseender er *Oldenburg-Ættens* Ophøjelse paa

---

*) I et Brev fra 1524 til en rejsende Landsmand kræver Bispen Oplysning om fremmede Landes kirkepolitiske Forhold, om Bogtrykkerpresser i Paris m. v. og vil have sig tilsendt ej alene juridiske Værker men ogsaa italienske Ridderdigte for at lade dem oversætte paa Svensk til Bedste for den adelige Ungdom (se L. Anjou: „Sv. kyrkoref.'s hist." I. S. 14).

**) Chr. Bruun: „Aarsberetning for det store kgl. Bibl. I, S. 178 ff., jfr. Brandt a. Skr., S. 32—36.

Danmarks Trone Hovedtildragelsen, og i begge Henseender naaede allerede Kristiern I at træde de Spor, som Eftertiden skulde følge. Det var denne Konge, der, i Stedet for at inddrage *Slesvig* efter Hertug Adolfs Død som et til Danmark hjemfaldet Len og lade Holsten skøtte sig selv, lod sig vælge af Fyrstendømmernes *tyske*, i Slesvig *indvandrede* Ridderskab til *begge* Landes Fyrste, samt forpligtede sig og sine Efterkommere til at lade dem blive »op ewich tosamende ungedeelt«; hvoraf fulgte, at hint gammelt-danske Landskab fremtidig styredes som et *tyskt* Land — baade af Kongerne og Delingsfyrsterne —, og at Modersmaalets d. v. s. *Folkets Grænse*, som endnu dengang var ved Ejderen og Dannevirke, i den følgende Tidsalder *trængtes tilbage*, m. a. O. at en Del af Sønderjylland *gik folkeligt tabt for Norden*. Det var den samme Konge, som, fordi han aldrig kunde holde til Raade med sine Penge, pantsatte *Shetland* og *Orknøerne* til Skotlands Konge for sin Datters Brudeudstyr, hvoraf fulgte, at disse gamle Dele af Norges Rige *gik tabte for Norden*. Det var endelig hans Valg til dansk Konge og slette Styrelse som svensk Konge, der uhjælpeligt *sønderbrød Unionen*: nu, da de danske Herrer saaledes anden Gang paa egen Haand havde kaaret en fremmed, i alle Maader ubetydelig Fyrstesøn, med Forbigaaelse af det *indfødte* Kongsæmne, som havdes, Karl Knutsson, hvad var da rimeligere, end at Svenske og Normænd ogsaa gik paa egen Haand og netop kaarede denne Mand; og, da det endnu temmelig stærke Unionsparti i Sverige alligevel havde udjaget Karl og sat Kristiern paa Tronen, gjorde han sig i faa Aar saa forhadt og ringeagtet, at Modpartiet fik Magten, og Unionsvennernes Stilling var fra nu af saa svækket, at de mere og mere kom til at staa i deres Landsmænds Øjen som Fædrelandsforrædere. Ligesom Norge med Magt maa tvinges tilbage i Foreningen med Danmark (1450), saaledes er fra nu af Magt og Vold det eneste tænkelige Middel til at føre Sverige tilbage, men alle Forsøg slaa fejl (1471, 1497—1500, 1517—1521), saa stærk var den mægtigt rejste svenske Folkekraft; i en *indfødt*, højt begavet Kongeæt skaffede Svenskerne sig omsider en Borgen for fremtidig Selvstændighed. Alt dette voldte en stor Forandring i Nordboernes nationale Tilstand. *Den nordiske Fællesfølelse*, som i Middelalderen aldrig havde været helt udslukt, og som i Unionstidens første Menneskealder havde vundet ny Styrke, kunde ikke modstaa saa mange Rystelser. Vel rører den sig endnu en Stund hos de aandelig fremmeligste Danske, jævnsides med *bitter*

*Uvilje mod Tyskerne.**) Men alle slige Følelser og derpaa hvilende Anskuelser trænges mere og mere tilbage af den hos de to ledende Folke-Afdelinger under Unionskampen stærkt vakte *Særfølelse.* Denne havde visselig et positivt Indhold, men derhos et negativt, som syntes at give det sin egentlige Kraft. I *Danmark* var man sig vel bevidst at høre til et gammelt, hæderligt Folk, og mangen Daad, megen Anstrængelse i hine urolige

---

*) Efter Frants Wormordsens Vidnesbyrd (i Fortalen til hans Oversættelse af Davids Salmer), havde hans „gamle Mester" *Povl Helgesen* altid ment, at en god Bibeloversættelse kunde tjene „icke alsomeniste alle *Danske* mendt til gode, men ocsaa *Svenscke* oc *Norgske*, oc om nogen andre findis, huis maal som haffuer *almenig eyendom* (Karakter) *met den danscke Tale*" — han betragter altsaa Norden som et eneste Sprogrige. *Kristiern Pedersen* gør det samme, naar han i sit Ny Testament (1529) begynder Indledningen til Pauli Breve med de Ord: „Naade oc fred wære met alle *Danske*, *Svenscke* oc *Norske*, oc meth alle andre som forstaa *vort Tungemaal*"; eller naar han i Skriftet om Børn at holde til Skole (1531) skildrer Tilstanden i „*wore danske, svenske oc norske Skoler*", naar han opfordrer *Danske, Svenske og Norske* til at gribe den nye religiøse Oplysning, naar han taler om „huor mange underlige oc store mandomelige Gerninger *wi Danske oc Svenske oc Norske* haffue i *vore* krønicker, om det hagde bleffuit bescreffuit, som *vore* Forfædre giorde", eller kalder „*de Gother*", som havde kuldkastet Romerriget, for *Danske, Svenske og Norske*, altsaa betragter *alle* Nordboer som eet Folkeslag fra gammel Tid. — Ofte fremdragne ere *Povl Helgesens* Ord i Skiby-Krøniken (1534), om hvorledes „Kongens Holstenere" havde Magten i Landet i Frederik I's Tid, hvorledes denne Konge havde „sit Sæde paa Gottorp Slot i Hertugdømmet Slesvig, der nu med Vold er underlagt Holsten, skønt det i Virkeligheden er et gammelt Len af Danmark .... *Altid ulykkeligt, har Danmark i det for dets egne Penge købte og udvidede og berigede Holsten hængende paa sig* (sustinet) *en lumsk og graadig Fjende.*" Meget heftigt udtaler sig i samme Retning Forfatteren til den lille Bog om Grevefejden: „Seditionum Daniæ liber", efter H. Rørdams Mening snarest *Peder Lille* (Petrus Parvus Rosæfontanus, se „Historieskrivningen i Danm. og Norge siden Reform." I, S. 12), bl. a. naar han laster Københavnerne for deres Forbund med Lybekkerne: „Stakkels Borgere, at I vare afsindige nok til at give Eders Fædreland Tyskerne i Vold! Har I nogensinde hørt af Eders Fædre, at *de* vare Danskerne tro? Er det ikke et forslidt Mundheld, at før kan man plukke Figen af en Hyldebusk, end Tyskere ville findes trofaste mod Danmark? *Alle Ulykker, Udyder og Krige, som Danskerne have været indviklede i, have Tyskerne altid været Ophav til.*" Ogsaa *Kristiern Pedersen* blusser af Harme over, hvad Danmark maa døje af Tyskerne, især over Hansekøbmændenes Udsugelser, og skildrer i Skriftet om Børn at holde til Skole, hvordan de i deres Gilder prale af, at de have snydt Danskerne og tilføje: „So sall man de Horssen Dänen wtrecten" (Dsk. Skr. IV, S. 486).

Tider vidner om, at man godt følte, hvorledes sligt Adelskab forpligter; ogsaa har dansk Fædrelandskærlighed faaet sine literære Udtryk i Tiden nærmest før Reformationen, saaledes i Rimkrønikens ældre Del, i Lage Urnes og Kristiern Pedersens Iver for at faa Saxe udgiven (1514), i Kristiern Pedersens tabte Oversættelse og Fortsættelse af Saxe fra Tiden omkring 1520, hvormed den nyere danske Historieskrivning begyndte (hvorom senere). Men den danske Folkefølelse er dog paa den ene Side lidet aarvaagen lige over for Tyskerne; navnlig glæmmes Sønderjylland i det afgørende Øjeblik (1460) af det danske Rigsraad — i alt Fald er der intet Spor til, at det har agtet paa eller modsat sig Kongens uforsvarlige Færd ved denne Lejlighed —, og det øvrige Folk følger Exemplet. Den jyske Adel besmykker sin Henvendelse til den tyske Hertug Frederik med den Taabelighed, at han var »af sandt dansk Blod kommen« (Allen: De nord. Rigers Hist. IV, 2, S. 334); og i Stæderne er man lige saa tankeløst rede til at indlade sig med Lybekkerne og deres Lejehøvding. Paa den anden Side ytrer Dansksindet sig i stigende Uvilje mod Svenskerne; selv en Mand som Kristiern Pedersen kan ikke værge sig mod dette Nag (Brandt, a. Skr. S. 395—96); og, medens man føler sig betydelig hævet over Normændene, glæmmer man helt Islændingerne. Ved Omvæltningerne 1523 og 1536, der atter og atter sætte Tyskere paa Tronen, styrkes denne halvt tysk-venlige og helt svensk-fjendtlige — man kunde kalde den *kongelig-oldenburgske* Tænkemaade, som i lange Tider skulde skæmme al dansk Fædrelandsfølelse. Medens i *Norge* og paa *Island* Særfølelsen, efter nogle svage Forsøg paa at hævde Landenes Selvstændighed, afløses af en længe mat og tvær Tilslutning til Danmark, rejser den sig des stærkere i *Sverige*, hvor den derhos — i Modsætning til Danskernes — er *rent national*. Rigets Frigørelse fra Oldenburgerne er dens Storværk; allerede hos Birgitta, siden i Rimkrønikerne, hos Ericus Olai, i Viser havde den faaet stærke literære Udtryk, og vi ville se den ytre sig i en ny patriotisk Historieskrivning; endelig skaffede den sig i Vasaætten kraftige Bærere. Den er ubetinget det mest Fremtidslovende i Nordboernes daværende Aandstilstand, ogsaa bærer den i det 17de Aarhundredes Heltefærd sine altid straalende Frugter. Men i Øjeblikket syntes dens Hovedindhold at være negativt: *Uvilje og Mistro mod Danskerne*. — Med Statsforholdene, som de omsider bleve, vare ogsaa de fremtidige *Sprogforhold* givne. Havde der en Tidlang været en Mulighed for, at de to ny-nor-

diske Hoveddialekter: Dansk og Svensk, kunde have voxet sammen til et nordiskt Fællessprog, der sugede Næring fra alle Landskabsmaal, ogsaa de norske, saa var nu enhver saadan Udsigt forsvunden. Bortset fra Island, hvor det gamle Sprog sagtens vilde holde sig, maatte Nordboernes Aandsudvikling fra nu af foregaa i *to* skrevne Landsmaal, der imidlertid af Folkene selv opfattedes som særskilte Folke- og Rigssprog, og som nødvendigvis paa den ene Side maatte skille sig mere og mere ad, da selvfølgelig Egenhederne skærpedes ved Modsætningen, og den fremmede Paavirkning hverken var ens eller lige stærk — navnlig var Dansken ulige mere udsat for tysk Indflydelse end Svensk, baade paa Grund af Naboskabet og det tyske Kongehus —, medens paa den anden Side de norske Landskabsmaal vare saa godt som udelukkede fra al Indflydelse paa det Sprog, der dog maatte blive fælles Dannelses- og Skriftsprog for Norge og Danmark.

I alle Henseender syntes Folkeforholdene i Norden at varsle om indbyrdes Splid og dermed følgende Svækkelse, baade politisk og aandelig. Et *Lyspunkt* er der dog, men ogsaa et meget vigtigt. Latinens Eneherredømme som Skriftsprog var i de sidste to Aarhundreder brudt i Sverige og Danmark; man var kommen i med mere og mere at bruge *Modersmaalet* i Skrift og havde derved givet det en vis Udvikling, som var i Stigen. Vel truede den spirende Humanisme med en ny Latinvælde, som ogsaa kom; men et Middel til at udtrykke Tanker og Følelser paa naturlig Maade var dog tilstede og ringeagtedes ikke længer af lærde Mænd (Kristiern Pedersens Ytringer om Modersmaalets Ret, i Postillen, se ovenf. II, S. 650—51). Gik en stærk og dyb Rørelse gennem Sindene, maatte man gribe til det, udvikle det videre og derved tilvejebringe et Hovedvilkaar for, at de i Folket liggende skabende Evner kunde komme i Virksomhed og til selveget Udtryk, og saaledes en ny Nationalliteratur blive til.

Hvordan imidlertid Udviklingen vilde arte sig og hvad der end skulde blive det fremtidige Aandslivs Indhold, saa var i den sidste Menneskealder før Reformationen et vigtigt udvortes Fremskridts-Vilkaar kommet tilstede, idet *Bogtrykkerkonsten* havde fundet Vej til Norden. Vel vare endnu »Prenterierne« forholdsvis faa og deres Kræfter ringe; større og kostbarere Værker maatte endnu længe trykkes i Udlandet eller udenlandske Bogtrykkere hentes dertil; men paa de vigtigste Midtpunkter af det aandelige Liv kunde man til Dagligbrug hjælpe sig selv, og med

den voxende Trang bleve Midlerne til dens Tilfredsstillelse flere og bedre.

Den første Bog i Norden tryktes 1475 i *Stockholm* („Vita beatæ Katharinæ“ ɔ: Birgittasdatter, se Klemming: „Ur en antecknares samlingar S. 92—104). 1482 tryktes den første Bog i Danmark (Caoursins „De bello Rhodiano“), i *Odense*, af en rejsende Bogtrykker *Johan Snell*, som ogsaa 1483 har trykt en Bog i Stockholm. 1486 trykkede en Hamborger *Stefan Arndes* i *Slesvig* et stort Værk („Missale Slesvicense“). Sin første *faste* Bogtrykker fik *København* omkr. 1490, nemlig Nederlænderen *Gotfred af Ghemen*, som virkede der indtil 1510; fra hans Presse haves i det Hele en Snes, for det Meste veludførte Arbejder, deriblandt den første prentede *danske Bog*: Rimkrøniken (1495, maaske allerede 1493). Den første *indfødte* Bogtrykker i Danmark var en „lærd“ Mand, nemlig den københavnske Kannik *Povl Ræff*, der 1514 trykkede Hr. Mikaels Rimværker og senere havde Prenterier i Nyborg (1522) og i Aarhus (1530). Forinden vare Bøger blevne trykkede i flere andre danske Købstæder: i Odense (1503), i Ribe (1504), i Aarhus (1519), i Viborg (fra 1528) og i *Malmø* (fra 1527); den sidstnævnte Stad blev i Reformationstiden noget nær den danske Bogtryknings Hovedsted, navnlig virkede her Oluf Ulriksen og (fra 1532) Kristiern Pedersen selv. *Stockholm* fik 1495 sin første *faste* Bogtrykker: *Johannes Fabri*, som bl. A. trykkede, s. A., den første *svenske Bog* (en Oversættelse: „Aff dyäffwlsens frästilse“). Fra 1510 havde *Upsala* en egen Prenter: *Paulus Grijs*, vistnok en *indfødt* Mand. 1523 stiftede Biskop *Brask* et Trykkeri i *Søderkøping*, som imidlertid maatte nedlægges (1526), paa Kong Gustavs Bud, til Bedste for et (1525) i Stockholm oprettet nyt Prenteri. Medens vi Intet høre om samtidige Presser i Norge, havde ved 1530 *Jon Arason* oprettet det første Trykkeri paa *Island*, ved Bispesædet paa *Holum*; det styredes af en svensk Mand: *Jon Matthiasson*; her tryktes den første Bog paa Island („Manuale pastorum“.) (Se forøvrigt N. M. Petersens „Bidrag“ o. s. v. II, S. 35–41, Annerstedt a. Skr. S. 47—49, C. Nyrop: „Bidr. til den dsk. Boghandels Hist.“ I, S. 59–79. Finni Johannæi Hist. eccl. Isl., III, S. 226).

For nu at se, hvorledes Nordboerne arbejdede sig frem fra de antydede Begyndelser, maa vi helst holde os til de *tre Hovedstrømninger*, hvori Aandslivet her, som overalt i den germansk-protestantiske Verden, naturligt deler sig: den *religiøst kirkelige*, den *humanistiskt-videnskabelige* og den *nationalt-folkelige*, saaledes at vi følge hver af dem i dens Løb. Vel ville vi herved komme til jævnligt at *adskille* Emner, der fra udvortes literær-historiskt Synspunkt høre sammen, t. Ex. kirkelig og verdslig Digtning, ogsaa *sammenstille*, hvad man plejer at se adskilt, fremfor Alt *de samsvarende Livsytringer i de forskjellige nordiske Lande.* Alligevel skulle vi, haaber jeg, paa denne Maade komme hurtigst og dybest ind i Tidsalderens *afgørende Livsrørelser.* Med disse maa vi nøjes; det byder alene Pladsens Knaphed. Derfor maa vi

ogsaa langt mere end ved Middelalderen indskrænke os til at betragte de mere fremtrædende og særtegnende Træk. Dette vil imidlertid ogsaa være nok; jo mere der skrives, des mindre betyder Massen af de enkelte Skrifter; heller ej har denne Tidsalder frembragt saadanne gennemgribende Storværker eller Grupper af Storværker som Middelalderen. Inden vi tage fat, maa jeg dog først, til bedre Forstaaelse, gøre Rede for det *Navn* og den *Udstrækning*, jeg har givet Tidsalderen.

Nordens Aandshistorie falder i *to* store Hoveddele: **Hedenold** og **Kristenold**. Den sidste deler sig atter i *to* Afsnit: den romersk-katolske og den evangelisk-lutherske Tid — som vi endnu befinde os i, for saa vidt som vi med Hensyn til det, der udgør Kærnen i alt Aandsliv: den religiøse Tilstand, endnu væsentlig bæres af den Strøm, der vældede frem med Reformationen. Men fra Tid til anden skifter selve den religiøse Bevægelse Retning, og andre Aandsstrømninger træde i Forgrunden; navnlig præges det 18de Aarhundrede af den pietistiske og dernæst af den rationalistiske Bevægelse, medens Bestræbelsen for evropæisk, d. v. s. fortrinsvis fransk Forstandsoplysning paa Modersmaalet (»fransk Renaissance«) er Tidsalderens mest fremtrædende Træk; endelig faar det 19de Aarhundrede afgjort sin Særfarve af det baade folkeligt-nordiske og religiøse Genbyrdsliv (»nordisk Renaissance«). Herefter falder den evangelisk-lutherske Tid atter i *tre* Underafdelinger, af hvilke den første, den som skulde fremstilles i nærværende Bind, nødvendigvis maa bære Navn af **den gammel-lutherske Tidsalder**; thi hvad der end ellers rører sig i Tidsalderen, dens Hovedinteresse, som omspænder og farver næsten alle andre Livsytringer, er den religiøs-kirkelige Opgave, saadan som den var stillet ved Reformationen. Herved er det endvidere givet, at vi ikke kunne stanse før ved Tiden *omkring 1720*. Først henved denne Tid har den gamle Lutherdom helt udfoldet sit Indhold — i lærd Teologi, Salmesang og Prædiken o. s. v, —, og da nærmer sig paa den ene Side en større Vending i det religiøse Liv med Pietismen, paa den anden Side, skønt længe forberedt, bryder dog først da den næste Tidsalders Hovedidé igennem, idet dens Banebryder og vigtigste Bærer i Norden: Holberg, da griber til sit vigtigste Virkemiddel: komisk Digtning — »Peder Paars« udkommer 1719—20. Ved samme Tid vendte sig mer eller mindre afgørende Aandslivets andre to Hovedstrømninger. Da har den humanistisk-videnskabelige Lærdom med Latin til Middel og Kendemærke udrettet sit

Meste, har begyndt at tabe sin Overmagt — og afsat sit Vrængebillede, som næsten bliver Yndlingsmaal for den nye Tidsaands Spot. Da gaa ogsaa Sveriges Stormagtstid og de nordiske Broderkrige til Ende med Fredsslutningerne i Nystad og Frederiksborg d. v. s. Statsforhold forandres, som væsentlig havde præget den foregaaende Tids nationale Bevidsthed; samtidig er dels den foregaaende Tidsalders Aandsarbejde i national Retning — der aldrig kom udover Forberedelsernes Trin — foreløbig afsluttet, navnlig ere da først Traadene mellem Nutiden og den længe glemte nordiske Oldtid saaledes knyttede, at de aldrig mere kunne briste, dels begynder da den nye Tids Hovedmand at skabe en ny Nationalliteratur, idet han ej alene tager en af Nordboernes ejendommeligste Evner: Lunet, i Tidstankernes Tjeneste og giver det Luft i klassiske Digtninger, men ogsaa grundlægger en ny Slags, i Sandhed folkelig Historieskrivning — den første i Norden, der kan nævnes nogenlunde ved Siden af Sagaerne og Saxe —, samt viser Vej til fri Drøftelse af alle for Aandsudviklingen vigtige Samtids-Spørgsmaal.

I.

Religiøst Liv.

Midtvejs i den Tidsalder, som vi her have at gøre med, d. v. s. ved Aar 1620, indtræder et Vendepunkt i Udviklingen af de kirkelige Forhold, følgelig ogsaa i alt det til de kirkelige Institutioner og deres Virksomhed knyttede Aandsliv. Da har nemlig først Lutherdommen i Norden vundet fuldstændig Sejr saa vel over Papismen, som over en Hældning til Kalvinisme, der en Tidlang havde været kendelig i begge Nordens Hovedlande. Det vil derfor være rigtigst at dele Fremstillingen af det kirkelige Aandsliv efter denne Tidsgrænse i to Hovedafsnit: Lutherdommens Kamptid (Reformations-Hundredaaret) og Lutherdommens Enevælde (Ortodoxiens Tidsrum); hvorimod en Oversigt over den religiøse Almentilstand, til hvilken bl. A. hører Overtroens Historie, nok saa godt kan gives for hele Tidsalderen i Sammenhæng — altsaa i et tredie Afsnit —, da hint Tidsskel ikke har væsentlig Betydning i denne Henseende. Vi begynde altsaa med:

A. Lutherdommens Kamptid

(til omtr. 1620).

Det er ikke vor Opgave at fortælle Kirkens ydre Historie hvad der skulde gøres Rede for, er dens *indre Historie, Kristendoms-Opfattelsens* og *Kristen-Livets Udvikling* og dermed sammenhængende aandelige Kampe og Idrætter. Men til Vidnesbyrdene om, hvad der rørte sig i Menneskenes Sind i religiøs Henseende, høre ogsaa de ydre Tildragelser, som derhos paa mange Maader virkede tilbage paa Aandstilstanden. Inden vi tage fat paa vort egentlige Æmne, maa vi derfor indledningsvis samle i et Overblik Hovedtrækkene af Kirkens ydre Historie i Tidsrummet — saa godt det lader sig gøre indenfor en meget trang Ramme.*)

Kirkehistorisk Oversigt.

Paa *Island* sker *det første Forsøg* paa at rokke ved Romerkirkens Enevælde i Norden, idet i Sommeren 1517 en Del nord- og vestlandske Bønder, som havde lidt under Bispernes uretfærdige Udsugelser, samles paa Gaarden *Leiðarholm* i Dala-Syssel og her enes om og undertegne en »*Beslutning*«, hvorved »Alle og Enhver, som vil værge vor og vort Afkoms *Frihed* imod den *Trang*, som er os paaført ved Kirkens Overvold .... med Nægtelse af Nadveren for Smaatings Skyld, Udvisning af Kirken, Skrifte (ɔ: Bøder) og Bandsyngning, naar man ikke efterkommer deres (Kirkemændenes) Krav«, opfordres til i Forening med Udstederne at hindre Kirkebøders Inddrivelse og Jords Afstaaelse til Kirken. Dette Skridt, som altsaa nærmest var rettet mod Misbrugen af den kirkelige Domsmagt, betegner en Bevægelse *nedenfra*, men *ikke* indenfra, saasom Ophavsmændene aldeles ikke tænkte paa at angribe Roden til Ondet: den romerske Kristendoms-Forvanskning, og Forsøget *mislykkes*, idet de lodes i Stikken af deres Landsmænd og hjemfaldt til Bispernes Hævn.

---

*) Nærmere Oplysning vil bl. A. kunne findes hos L. Helveg: „Den danske Kirkes Historie, før Reformationen", II, og „efter Reformationen", I (1857), *L. Anjou*: „Svenska kyrkoreformationens historia" I—III (1850) og „Svenska kyrkans historia 1593—1700," (1866) jvf. *Norlin*: „Sv. Kyrkans historia efter reform." I—II (1865), *Yrjo Koskinen*: „Finnische Geschichte" (oversat fra Finsk, Leipz. 1874), *Finni Johannæi* „Historia ecclesiastica Islandiæ" II—III, jfr, *Jón Espolin*: „Islands Arbækur" III—VI. Mangfoldige andre Undersøgelser ere brugte i det Følgende, foruden Kildeskrifterne; men Hjemmel for enhver Meddelelse kan ikke gives, da ellers Citaterne vilde komme til at fylde mere end Texten.

Det første Budskab om Luther, som vides at have naaet Norden, indeholdes i et Brev af 30te Sept. 1518 fra en *svensk* Birgittiner i Rom (Petrus Magni) til Vadstena Søstrene. Mange Tidender ere dog siden hin Mærkedag den 31te Okt. 1517, da Luther opslog sine Theses paa Kirkedøren i Wittenberg, komne til Norden, især vistnok til Stæderne med Skippere og Købmænd og til de lærde Kredse med hjemvendende Studenter. En saadan *dansk* Lærd, Henrik Smith fra Malmø, som 1519 eller 1520 kom hjem fra Wittenberg, antages at have havt Del i *det andet Forsøg* paa en Reformation: *Kristiern II's* (1520—21), ved Indkaldelse af wittenbergske Prædikere og ved Love sigtende til at indskrænke Prælaternes verdslige Magt og henvise dem til deres Lærerkald. Det er altsaa et Forsøg *ovenfra*, men det *mislykkes*, da Folket er uforberedt: Københavnerne le ad Martin Reinhart, og Lovene brændes, da Kongen er udjagen (1523).

I. Reformationen kommer først i Gang, da enkelte *svenske* og *danske* Mænd — ikke fremmede Missionærer —, drevne af *religiøs* Trang og Forargelse, men ogsaa delende *Folke*-Harmen over Præstevælden, bringe den nye Kristendoms-Oplysning til deres Landsmænd og stifte frie Menigheder med en efter Læren indrettet ny Gudstjeneste, samt da denne Bevægelse *indenfra* og *nedenfra* mødes, støttes og nyttes *ovenfra*, idet *Fyrsterne*, enten de nu selv ere grebne af kristelig Nidkærhed, eller de kun betragte det religiøse Røre som et politiskt Middel, i alt Fald derved faa Magt til at **løsrive Landskirkerne fra Rom** og omdanne deres **Forfatninger**, saa at Kirken underlægges Statsherskernes Myndighed, medens den nye Tingenes Orden *grundlægges* i de til de to Kroner knyttede fjærnere liggende Fostbroder- og Broderlande: *Finland*, *Norge* og *Island*.

Sverige. I Begyndelsen af 1521 optræder Smedesønnen fra Örebro *Olof Persson* (Olaus Petri, f. 1499, Örebro-Karmeliternes Lærling, Luthers Tilhører 1516—19, Magister i Wittenberg 1519, Diakon i Strengnäs-Kapitel fra 1520) som Evangeliets Forkynder i *Strengnäs* Domskole og Domkirke; han vinder og støttes af Erkedegn *Laurentius Andreæ* (f. 1482), under den daværende Bispeledighed Stiftets Styrer. 1524 kalder det evangelisksindede Raad i *Stockholm* »Mester Olof« did som Prædiker og Byskriver; en Menighed stiftes, med svensk Gudstjeneste, egen valgt Sognepræst (Mikael Langerbeen) og Nikolai Kirke (»storkyrkan«) til Sognekirke; under Brydninger med den snart af Munke, snart af tyske Gendøbere (Rink og Knipperdolling, 1525) ophidsede Almue, faa Evangeliets Tilhængere Overhaand.

Imidlertid har *Gustav I*, strax efter sit Valg til Konge — i Strengnäs 6te Juni 1523 —, samt efter at have hørt nogle af Olof Perssons Lærlinger prædike, taget *Laurentius Andreæ til sin*

Kansler og kirkelige Raadgiver; dermed er hans Stilling til Reformationen given. Forholdene i Sverige tilskynde til hurtigst muligt at stække Hierarkiets Magt, men paabyde stor Varsomhed med Indførelse af ny Troslære og nye Skikke. Paa den ene Side virker, efter Unionstidens Opløsning, *Kronens Trang til Penge* for at bringe Riget paa Fode, især Forsvarsvæsenet. Paa den anden Side, medens Købstæderne — overalt Lutherdommens bedste Voxesteder — forholdsvis betyde mindre i Sverige, havde *Bønderne,* i sig selv stridige og vanefaste, under Krigene udviklet en Almensans og i det mægtigt opfriskede »Bondelag« i hvert Landskab vundet en Selvstændighed, som let kunde blive farlig for det nye Kongedømme; følgelig kan man ikke pludselig paatvinge dem nye Kirkeforhold. Herved bestemmes Kongens Fremgangsmaade. Vistnok fra først af greben af Reformationens politiske Betydning og *derfra* ledet til at forstaa dens religiøse Side,*) maatte Gustav først og fremst stræbe at faa Raadighed over Kirkegodset og Haand i Kirkestyrelsen, og for dette Maals Opnaaelse, kunde han, stærk ved sine nys ydede Tjenester og ved de endnu udenfra truende Farer, hæftig og djærv som han var, gribe til voldsomme Midler, ja sætte sin Krone paa Spil; men den indre Reformation maatte komme bagefter og foregaa lidt efter lidt, alt som Folket blev religiøst oplyst.

Først og fremst *bryder Gustav med Paven*, idet han (Nov. 1523) lader Johannes Magni vælge til Ærkebiskop, skønt Paven holdt paa den landflygtige, som Kristierns Redskab afskyede Gustav Trolle, samt kræver de hidtil ikke pavelig stadfæstede og viede Bisper (5 af 7) fritagne for at købe deres Stadfæstelse i Rom; da dette nægtes, sidde de alene i Kraft af Kapitlets Valg og Kongens Samtykke, d. v. s. *det vigtigste Baand mellem det svenske Præsteskab og Rom var overskaaret.* Dernæst *støttes de Evangeliske* mod Papisterne, *Lærefriheden* hævdes, og der arbejdes paa *evangelisk Oplysnings Udbredelse.* Saaledes *medvirker* Kongen til *Menighedens Oprettelse i Stockholm* (1524); han *afviser* Biskop Brasks Klage over, at *Olof Persson havde giftet sig* (1525, flere Maaneder før Luther): Mester Olof, svarer Kongen, havde tilbudt at staa til Rette for uvildige Dommere, og det kunde ikke nægtes ham, forøvrigt gik det over hans ringe Forstand, at Ægte-

*) Betegnende for Tankegangen i hans nærmeste Omgivelser er et Brev af 21de Febr. 1524 fra *Laur. Andreæ,* hvori denne foreholder Vadstenas Forstandere, som havde vægret sig ved at udrede en Sølvskat, at „Kirkens Penge ere Folkets Penge“, saasom Kirken er „alle Troendes Samfund“ — altsaa hævdes det almindelige Præstedømme; Skriften satte ikke Stokkes og Stenes Udsmykning over levende Menneskers Tarv, og mod Skriften vare Pavebud og Sædvane kun „som Rørstave“; de klagede over, at Kongen fremmede Luthers Kætteri — de skulde heller se at gendrive Luther, om de kunde; men det vilde falde dem svært, saasom „Morten har med sig Skriftens Vaaben, ikke St. Britas Skrift, men den guddommelige Skrift“. Fra Pengespørgsmaalet kommer altsaa Brevskriveren til nogle af de vigtigste evangeliske Grundsætninger. (Anjou, a. Skr. I, S. 127—29).

skab, som Gud ikke havde forbudt, skulde være Bandssag for Præster, men ikke utugtige Gerninger; et af Brask udstedt Forbud mod *lutherske Skrifters* Indførelse i Linköping Stift *nægter* Kongen at udstrække til hele Riget, saasom Luthers Skrifter ikke vare domfældte af uvillige Dommere — altsaa ringeagter han den i Pavens Bandbuller udtalte Dom; han *fremkalder Disputatser* — allerede i Juli 1524 i Upsala mellem den gamle Kannik *Peder Galle og Olof Persson* —, eller *tilbyder* saadanne, navnlig da Brask (1526) klager over Kætterprædikanterne i Stockholm: Brask skulde sende et Par lærde Mænd did, de skulde blive hørte taalmodigt og Prædikerne straffede, hvis de overbevistes om at lære mod »Guds Ord«; men Brask vil ikke, fordi slige Sager ikke maatte afhandles for Menigmands Øren, desuden vare alle Tvistemaal for længe siden afgjorte af den hellige Kirke. Kongen udsender da til begge Partiers Besvarelse *tolv Spørgsmaal* om de vigtigste af Luther angrebne Lærdomme og fremkalder derved vigtige Stridsskrifter; endelig paalægger han (1525), gennem Johannes Magni, alle Rigets Kapitler at udarbejde en *Oversættelse af det Nye Testamente*; men Brask modsætter sig det: Lægfolk maatte ikke læse Skrifsen, deraf vare alle Kætterier opstaaede, og Foretagendet falder hen; da udarbejde de Evangeliske en Oversættelse, den første svenske. (1526). — Imidlertid *angriber Gustav djærvt Kirkens politiske Rettigheder*. Saaledes *afnøder* han den (1524—26) store *Ydelser* til Rigets Tarv; *lægger Haand paa Kirkegods* t. Ex. Gripsholm-Kloster som et hans Slægt fralistet Arvegods (1526); *optræder saa truende mod Johannes Magni*, saasnart denne hidtil føjelige Mand gør Mine til at hævde sin Hierark-Stilling, at Ærkebispen *rømmer* fra Embede og Fædreland (Høsten 1526, † i Rom 1544); endelig farer Kongen frem med afskrækkende Strænghed mod de oprørske, til Norge flygtede og derfra udleverede Prælater *Per Sunnanväder* (Peder Kansler) og *Mester Knut*: efter at være førte til Spot gennem Stockholms Gader og dømte fra Livet halshugges de (Febr. 1527). Jævnsides med alt dette søger Gustav med Mund og Pen at *overbevise Almuen* om Nødvendigheden af en »Reformats« paa Grund af Præstevældens verdslige Skadelighed. Han vilde, skriver han bl. A. til Helsingerne, Øst- og Vestgøterne (1526—27), ikke indføre anden Tro, end den, Gud og hans Apostle havde lært os, men vel afskaffe »Ulove«, som Præsterne havde indført til Menigmands Skade, t. Ex. at Nadveren nægtes for Afgiftsrestancer, at Folk bødefældes eller banlyses for at »skyde en Fugl eller tage sig et Fad Fisk« om Helligdagen, at Bispen tager Arv efter Præsterne til Forurettelse for deres rette Arvinger — Klager, som minde om Leiðarholms-Beslutningerne.

I Juni 1527 falder Hovedslaget. For de paa *Rigsdagen i Vesterås* samlede Stænder fremsætter Kongen en Række Forslag, rettede mod den gamle Kirkeorden. Da Biskop Brask paa Prælaternes Vegne modsætter sig, at Noget besluttes uden Pavens

Samtykke, og da, paa Kongens Spørgsmaal, hvad de Andre sige dertil, Ture Jönsson som Vestgøternes Adelshøvding slutter sig til Bispen, udbryder Kongen, visselig i Vrede, men lige saa sikkert efter forud at have fattet sin Beslutning, i den bekendte, gribende Tale, som endte med, at han *nedlagde Regeringen*;*) efter tre Dages Forvirring maa Stænderne bønfalde ham om atter at tage Styret, hvad han først gør, da han har sikret sig, at hans Krav ville blive opfyldte. Saaledes kommer *Vesterås-Reces* og *-Ordinantia* i Stand, hvorved *Løsrivelsen fra Rom fuldbyrdes* og Grunden lægges til *den nye Kirkeordning*. *Gods*-Forholdene afgøres strax og næsten fuldstændigt: Kronen faar Raadighed over Bispeslottene, samt over alle Bispe-, Kannike-, Domkirke- og Klosterindtægter, kun med Forbehold af hvad der var fornødent til vedkommende Personers sømmelige Underhold og Bygningernes Vedligeholdelse; endvidere faar den Ret til at tage igen, alt, hvad der var skænket Kirken af Kronen, medens Adelsmænd maa tage igen, hvad der var skænket Kirken af deres Familier siden 1454 (da en lignende Inddragning var sket: »Karl Knutssons räfst.«). Kirkens øverste *Styrelse* gaar over fra Paven til Kongen, for saa vidt som denne faar Ret til at stadfæste Bispevalg, og Peterspengene skulle tilflyde Kronen; desuden fastsættes, at Ingen maa optages i et Domkapitel uden Kongens Samtykke, og Kongen faar Ret til at »uddrive« Præster, som ikke kunne eller ville prædike »Guds Ord«; endelig afskaffes al kirkelig Domsret i verdslige Sager. Den svenske Kirke var bleven underlagt Statsherskeren, altsaa for saa vidt en *Statskirke*. Men ellers ændres dens Forfatning *ikke*. Navnlig *opretholdes Bispe-Embedet*; ja man sørger kort efter for at vedligeholde den apostoliske Succession, idet de hidtil uviede Bisper maa lade sig indvie med gammel Pomp — i Strengnäs den 5te Jan. 1528 — af den eneste tiltilbageværende paveviede Biskop (Petrus Magni af Vesterås).

---

*) „Då hafver icke jag lust att vara eder konung. Allt hade jag förmodat mig andra svar af eder. Nu kan jag icke förundra mig, att allmogen är galen, bevisande mig all olydnad, harm och förtret, efter jag förnimmer att han hafver sköna tillskyndare. Få de icke regn, skylla de på mig, få de icke solsken, göra de lika så . . . Jag må arbeta på edert bästa så mycket jag kan och förmår, antingen i andliga eller verldsliga saker, jag hafver dock intet annat att vänta till lön, än att I gerna sågen, att yxan sutte i hufvudet på mig, men I viljen icke hålla i skaftet. I viljen nu sätta öfver mig både munkar och prester och allahanda påfvens kreatur . . . Uti en summa sagt, I viljen alla döma og mästra mig. Och I hafven korat mig till eder konung! Men ho kan på sådana skäl vara eder konung? Jag tänker att den värste helfvitet skall icke vilja göra't, än mindre någon menniska.“ De maa vælge en anden god Mand, kunne de finde En, som kan gøre Alle tilpas, skal det glæde ham. Ham selv maa de udløse af Riget ved at vederlægge hvad han har sat paa det af sit Eget og afkøbe ham hans Arvegods, saa vil han drage sin Kaas og aldrig komme tilbage til sit ufornuftige (oskøniga) og utaknemlige Fædreland — hvorpaa han brast i Taarer og gik hurtigt ud af Salen (meddelt efter Sveriges historia, III, ved Oskar Alin, S. 124)

Bisperne skulle fremdeles vælges af Kapitlerne, de beholde Retten til at *besætte Sognekaldene* under Hensyn til Menighedens Valgret, fremdeles hele Tilsynet med Præsternes Embedsførelse og den vigtigste Indflydelse paa deres Uddannelse. Den svenske Kirke var tillige en *Bispe-Kirke*, helt anderledes selvstændigt stillet lige over for Staten end de lutherske Landskirker i Tyskland og snart efter den danske. Om Kirkens *Skikke* bestemmes Intet i Vesterås, og om dens *Lære* kun hvad der kunde udledes af Stændernes Opfordring til Kongen om, at »Guds Ord maatte blive prædiket rent«; da nemlig denne Opfordring støttes paa, at Stænderne havde hørt Prædikanterne (Olof Persson, som atter her havde disputeret med Peder Galle) og fundet, at de »havde goda skäl och icke predickade annat än Guds ord«, har Kongen altsaa faaet Stændernes Fuldmagt til at reformere Kirken i evangelisk Retning. Men dette staar ingenlunde klart for Almenheden, og Kampen mod Papismen er langt fra til Ende.

Vel falder *Prælaternes* aabenlyse Modstand, da Biskop Brask rømmer Landet (om Sommeren 1527, † i Polen 1538 eller 1539); men i Skjul lægger det gamle Præsteskab alskens Hindringer i Vejen, især ved at ophidse *Almuen* — Dal-Oprørene 1527 og 1531, Uro i Småland 1529*); — den maa bringes til Ro snart med gode Ord, snart med Magt, og den indre Kirke-Omdannelse kan kun skride langsomt frem. Da et *Kirkemøde* sammenkaldes til *Örebro* (Febr. 1529) udtrykkelig »för att sätta en klar ordning på alla ceremonier«, mene endnu mange Papister, at her skal omsider sættes Grænser for det lutherske Kætteri; og ved »*Ordinantia*« af 7de Februar maa man nøjes med at vedtage Foranstaltninger til fremtidige Præsters evangeliske Oplærelse (ved Domskolerne, da Universitetet ligger nede), samt med *ikke* at forbyde, men kun *forklare i evangelisk Aand* en hel Del *papistiske Skikke* (Vievand, Helgenbilleder, Kirkers og Kirkesagers Indvielse, den sidste Olie, Faster, Helgendage, Pilegrimsrejser). Papisterne ere dog bittert skuffede og forlade Mødet »bestyrtede« (pertubati); misfornøjede vare især Biskop Magnus af Skara og Ture Jönsson; men det Oprør, de forsøge i Vestergøtland, mislykkes, og de maa rømme Landet. Efterhaanden komme evangelisk-sindede Bisper og Præster i de gamles Sted. Vigtigt er det især, at det siden 1526 ledige Ærkesæde i Upsala besættes (1531), ved Valg af hele Rigets Præsteskab, med den udmærket duelige, fredsæle og dog nidkære *Lars Persson* (*Laurentius Petri*, Olofs Broder, f. 1499, havde næppe været udenlands, men hidtil

---

*) Hvor urimelige Almuens Klager kunde være, kan skønnes bl. A. af Dalkarlenes Besværing (1527) over, at der blev sunget paa Modersmaalet i Stockholms Kirker, eller af deres Fordring til Kongen, at han skulde „*bränna upp* eller eljest aflifva dem som åto kött om fredagen eller lördagen“. Forøvrigt maa det ikke glemmes, at disse Almuerejsninger aldrig alene eller blot fortrinsvis udsprang af Misfornøjelse med de kirkelige Forhold

arbejdet som Lærer ved Upsala-Domskole). Under hans Ledelse udbredes lidt efter lidt evangelisk Prædiken og ændres Skikkene — alt efter den oftere af Kongen, bl. A. i et Brev til Erkebiskop Lars (1538) udtalte Grundsætning: »*Man skal undervise først og reformere siden.*«

Reformationen i Sverige havde hidtil gaaet aldeles sin egen Gang, *uden* noget som helst *fremmedt Forbillede* og alene ved *indfødte* Kræfter; man har end ikke løftet den lutherske Fane; hvad der stilles som Maal er kun »Guds Ords« og »Evangeliets« Udbredelse, og den første Gang Luther nævnes officielt er i Fortalen til Bibel-Oversættelsen (1541), for saa vidt hans Oversættelse roses fremfor de gamle latinske. I denne Udviklingsgang sker en *Afbrydelse.* Vistnok egget ved det i Danmark imens givne Exempel paa en rent statskirkelig Ordning, samt paavirket af to Tyskere: von Peutinger eller Pyhy og Georg Norman, finder Gustav, at Reformationen gaar for langsomt frem, og at der 1527 er levnet Bisperne for megen Magt. Da Laurentius Andreæ modsætter sig Indskrænkning deri, og Olof Persson krænker Kongen personligt (især i en Prædiken mod Banden og Sværgen), skiller han sig ved begge disse Raadgivere, ja lader dem anklage for Forræderi (de skulde i Skriftestolen have faaet Kundskab om Stemplinger mod Kongen, som de havde fortiet) og faar dem dømte fra Livet (1540), men skaaner dem dog (Laur. Andreæ, for stedse udelukket fra Kongens Nærhed, dør i Armod 1552; Olof Persson, fra 1543 atter Præst i Stockholm, af og til raadspurgt af Kongen, men uden sin forrige Indflydelse, dør ligeledes 1552). Efter deres Fald forsøges Indførelsen af *en helt ny Kirkeforfatning* efter *tyskt Forbillede*, som skyder Bispemyndigheden helt til Side og lægger alt Kirke- og Præstetilsyn i Hænderne paa tildels læge, kongelønnede Embedsmænd (»Seniorer«) med en »Conservator« i Spidsen og atter over ham ved Kongens Side en »Ordinator« eller »Superattendent«, hvortil Norman udnævnes. Da Gustav imidlertid samtidigt i stor Udstrækning fratager Kirkerne deres Sølv- og Guldsager, udbryder det store smaalandske Oprør: »Dackefejden«, saa meget farligere som tyske Tronjægere og landflygtige svenske Prælater søge at nytte Lejligheden til at kuldkaste Vasatronen og den evangeliske Kirke i Sverige. Oprøret kues (1543), men Kongen opgiver den nye Forfatning, som stiltiende lægges til Side, og Udviklingen kommer i det gamle Spor, kun søger Gustav stadigt at hæmme Bispemagten, bl. A. ved at dele Stifterne og lade dem styre ved kongelig udnævnte »Ordinarii«.

Paa *Vesterås-Rigsdagen 1544* (»Arve-Rigsdagen«) *forbydes* en Del *papistiske Skikke* (Vievand, Helgendyrkelse, Salt ved Daaben, Monstranser, Pilegrimsrejser, Sjælemesser) — saa vidt var altsaa den indre Reformation skreden frem —, og, idet Kongen og Stænderne gentage, at »det hellige Evangelium« skal prædikes overalt i Sverige, og love hinanden altid at blive ved dette Guds

rene Ord, vedgaas det for første Gang, at en ny Lære er bleven herskende; at den er luthersk, udtales derimod ikke. En almindelig *Visitation* hele Riget over under Ærkebispens Ledelse, 1553 o. f. Aar, tjener til at gennemføre nogenlunde ensartet evangelisk Kirkeskik. Efterhaanden forsvinde flere og flere Levninger af Papismen, navnlig opløses *Klostrene*, kun Vadstena holder sig som Papismens sidste Tilflugtssted (endnu 1560 indvies en Nonne). Med *Rom* er al Forbindelse afbrudt. Sverige glemmes endog helt i Pavens første Indbydelse til Tridentiner-Kirkemødet (1545), og det af Kejser Karl (1549) udstedte »Interim« (Tilladelse til Præsters Ægteskab og Vinens Uddeling i Nadveren, hvor det fandt Sted, men ellers Underkastelse og ingen videre Reformation, indtil Kirkemødet har afgjort Striden) vises tilbage som en Forberedelse til Papismens Genindførelse; da Paven (1561) vil sende en Nuntius til Norden, faar denne vel Kong Eriks Lejdebrev til Sverige, men kommer dog ikke dertil.

Erik XIV synes en Tidlang at hælde til *Kalvinismen*, men bøjer sig snart for Præsteskabets Modstand, hvilket leder til bestemtere Vedgaaelse af den lutherske Lære — saaledes forbyder Kongen (1563) at tale mod den Prædiken og Kirketjeneste, som stemmer overens »med Morten Lutheri grund och mening«; og, da Kalvinisterne i Stockholm (1564) fremlægge deres Trosbekendelse (den franske fra 1559) og kræve Frihed til fransk Religionsøvelse i en særskilt Kirke, saaledes som de tyske Lutheranere havde havt siden 1558, saa leder dette til Mandatet af 4de Dec. 1565 om *de Fremmedes Stilling*: de maatte helst betænke sig, vilde de dog beholde deres Vildfarelser, maa de gøre det paa sin egen Sjæls Fare, thi Kongen kan ikke »råda öfver någons samvete«; men, hvis de prøve paa at udbrede deres Lærdomme, skulle de straffes med Fængsel, til sidst vises ud af Landet. Lige over for den kalvinske Strømning og Tegnene paa Romerkirkens genvaagnende Kraft (Forfølgelser i Nederlandene og Frankrige) lykkes det *Erkebiskop Lars* at faa Kong Johans Samtykke til den af ham udarbejdede og 1571 udgivne *Kirkelov* (*»Kyrko-ordning«*), som derpaa vedtages paa et *Kirkemøde i Upsala* den 22de Aug. 1572 (altsaa 2 Dage før Bartholomæus-Natten). Denne Lov stadfæster den hidtil prædikede Lære og de derefter indrettede Skikke som hvilende paa »goda skäl och Guds ord«, den fastsætter nøjere Bispernes, som det nu viser sig, meget udstrakte Myndighed, genopretter de næsten opløste Domkapitler i tidssvarende Skikkelse og slaar fast Bispers og Præsters Valg samt en temmelig stræng Kirketugt. Dermed er den svenske Kirke *omsider samlet i en nogenlunde fast Organisation;* men nogen Trosbekendelse er endnu ikke vedtagen — et Løfte om at udarbejde en saadan paa Grundlag af den augsburgske, kommer Erkebispen ikke til at udføre: han dør den 27de Okt. 1573, just som det trak op til det »liturgiske« Uvejr, under hvilket de romerske Generobringstanker trænge sig frem.

Danmark. Paa dansk Grund begynder Bevægelsen *nedenfra*, da Præsten *Herman Tast* i *Husum* optræder som evangelisk Prædikant 1521 eller 1522 og stifter en *Menighed* med Gudstjeneste paa Folkesproget: Plattysk; lignende Skridt følge efter andensteds i Slesvig. — 1524, Skærtorsdag eller Langfredag, optræder Smedesønnen fra Birkende i Fyn *Hans Tavsen* (f. 1494, Johannitermunk, 1516—19 Student i Rostock, 1521 Læsemester i København, 1523—24 Luthers Tilhører) som evangelisk Prædikant i Antvorskov Klosterkirke. Samme Aar hjemsender Malmøboen Hans Mikkelsen, Kristiern II's Ledsager i Udlandet, den første danske Oversættelse af det *Nye Testamente.* 1525 prædiker Hans Tavsen for Borgerne i *Viborg* og stifter en *Menighed* med dansk Gudstjeneste, faar (1526) en *Præsteskole* oprettet under Viborgeren *Jørgen Sadolin* (f. 1499), tager Graabrødrenes Kirke i Brug og tilbagedriver med Borgernes Vaaben Biskop Jørgen Friis's Forsøg paa at fange ham, *gifter* sig, og begynder at *ordinere Præster* for nye Menigheder (først i Aalborg); Tiggermunkene udjages, overflødige Kirker nedrives og den latinske Messe standses i Domkirken (1529). — 1527 optræde Bødkersønnen *Klavs Mortensen Tøndebinder* og Munken *Hans Olufsen Spandemager* som Prædikanter i *Malmø*; en *Menighed* stiftes, som, efter at Klavs Mortensen har studeret en Tid i Haderslev Præsteskole, vælger ham til Sognepræst og tager Byens Hovedkirke (St. Petri) til Sognekirke (Sommeren 1529). Samme Aar er en *Præsteskole* oprettet under den i Amsterdam fødte (1491), men i Danmark opvoxede *Frans Wormordsen*, Karmelitermunk fra Helsingør og en Tid Læsemester i København, samt med *Peder Laurenssen* (f. 1590 i Nestved), Karmelitermunk fra Assens, og *Oluf Gyldenmund* fra Hjørring, hidtil Læsemester i København, til Lærere. Da Ærkebispen Aage Sparre vil kue Bevægelsen med Magt, maa han skyndsomt vige for Borgernes truende Sammenhold. Allerede 1528 har Klavs Mortensen givet Gudstjenesten en rituel Rettesnor i sin Haandbog, der tillige indeholdt Forskrift om Messens Form.

Imidlertid har Bevægelsen *ovenfra* begyndt. I Nordslesvig griber den først igennem, idet Kongesønnen *Hertug Kristian*, som fuldmyndig Styrer af Haderslev Amt og Tørninglen, i faa Aar gennemfører Kirkeomdannelsen ved tyske Mænd: 1526 kaldes Dr. Eberhard Weidensee fra Magdeburg til Hofpræst og Sognepræst i Haderslev, og en Præsteskole oprettes under Mag. Johan Wandal fra Goslar; 1527 udjages Tiggermunkene og Landsbysognene visiteres; 1528 maa alle Sognepræster love at lære efter Evangeliet eller opgive deres Kald (kun tre gøre det), hvorhos det paalægges dem at gifte sig; en Ordinans udfærdiges om Gudstjenesten, og Weidensee bliver Superintendent. Bisperne i Slesvig og Ribe (for Tørninglens Vedkommende) maa taale og tie.

Ellers give Forholdene i Danmark Reformationen en anden og langsommere Gang end i Sverige. Paa den ene Side er Kronens Trang til Penge mindre bydende end der; paa den anden

Side veje *Købstæderne* forholdsvis mere, Bønderne, hvorfra snarest Modstand skulde ventes, mindre. Her *kan* fares med Lempe, *den ydre Reformation vente efter den indre*, og dette stemmer bedre baade med *Kong Frederik I's* kolde, snu, til alt Andet end Vovestykker oplagte Sind og med hans Stilling som den af de to Herrestænder indsatte Udlænding, der maa være meget varsom lige over for det endnu mægtige Præsteskab. Han kommer af disse Grunde til i visse Henseender at følge samme Veje som Gustav I, i andre gaar han helt anderledes frem.

Det første Tegn paa luthersk Sindelag giver han, da han (1525) ophæver det af Herredagen 1524 udstedte Forbud mod *lutherske Skrifters Indførelse*. Derpaa *bryder han med Paven*, idet han (1526) lader Aage Sparre vælge til Ærkebiskop mod Pavens Vilje og forbyder at sende Stadfæstelsespenge til Rom; paa Herredagen i Odense (Dec. 1526) gøres dette til Lov — ogsaa *mellem det danske Bispedømme og Rom er Baandet overskaaret*. — Dernæst *støtter* Kongen *de Evangeliske* og hævder *Lærefriheden*. Saaledes gør han (Okt. 1526) Hans Tavsen til sin Kapellan og paalægger Borgerne i Viborg at værge ham mod Overlast, samt tager ligeledes Præsteskolen og Jørgen Sadolin i sin Beskyttelse (Dec. 1526); da Bisperne klage — paa Herredagen i Odense — over dette Indgreb i deres Eneret til at beskikke Præster, svarer Kongen undvigende, at han ikke har befalet Nogen at prædike Andet end »Guds Ord«. Da Hans Tavsen *gifter sig*, og Prælaterne atter klage — paa Herredagen i Odense i Aug. 1527 — og ville have slige »forløbne Munke« stillede for Bisperet og straffede, svares der, at »Hs. Naade raader ikke over Sjæle«, han kan Ingen tvinge eller trænge at være i Kloster, vil Nogen gifte sig eller løbe af Kloster, maa han gøre det, som han vil det forsvare for Gud, Kongen kan hverken tillade eller forbyde det. Prælaterne finde sig heri mod at faa deres Indtægter stadfæstede. — Efterhaanden *griber Kongen mere og mere ind i Kirkestyrelsen*. 1527 faar han *Knud Gyldenstjerne* gjort til Medhjælper for den gamle Biskop i Fyn Jens Andersen, og, da denne nedlægger Krumstaven (1529), bliver Knud Biskop. Det er med Kongens Minde, at Viborgerne nedrive overflødige Kirker og Malmøboerne uddrive Tiggermunkene. Da Lage Urne dør (1529), faar han *Joakim Rønnov* valgt til Sjællands Biskop, mod hans skriftlige Forpligtelse til ej alene at taale, men selv at fremme Evangeliets Udbredelse i sit Stift. Samme Aars Sommer kalder Kongen *Hans Tavsen* til Sognepræst ved Nicolai Kirke i *København*; efter kort Tids Forløb have de i Forvejen evangelisk-sindede Borgere bemægtiget sig alle Byens Sognekirker, valgt sig Præster, som Hans Tavsen ordinerer, og undertrykke den latinske Messe endog i Frue Kirke. 1530 stævner Kongen baade Prælater og Prædikere til at møde ved *Herredagen i København* (Juni-Juli) og være »rede med Tiltale og Gensvar.« Der bliver Intet af den mundtlige Disputation; men 21 Prædikere udgive en dansk Tros- og Lærdomsbekendelse i

43 Artikler, hvorpaa Prælaterne fremsætte deres Klager i *27 Artikler*, som Prædikerne gendrive; til sidst samtykker (Reces 14de Juli) Rigsraadet i, at Prædikere, hvor de findes, maa prædike aabenbare, dog kun hvad de kunne bevise af Skriften: Lovgivningsmagten har altsaa *godkendt Lærefriheden og Skriftprincipet*. — Da Rønnov vil gennemføre Messen i Frue Kirke, bryde en Del Borgere ind i Kirken og ødelægge Helgenbillederne (»Billedstormen« 3dje Juledag 1530); Kirken lukkes og aabnes først i Nov. 1531, da Kongen har tilladt Messen. Dette er dog kun et forbigaaende Tilbageslag. I de fleste Købstæder faa de Evangeliske Overhaand, navnlig udjages Tiggermunkene. Kongen indsætter endnu to Bisper: 1531 *Oluf Munk* i Ribe, 1532 *Torben Bille* i Lund, begge mod skriftlige Forpligtelser af samme Indhold som Rønnovs, kun endnu bestemtere. Imens har Knud Gyldenstjerne taget *Jørgen Sadolin* til sin »Medhjælper i Ordet«, og denne visiterer og reformerer Fyns Stift (1532—33). Ved Slutningen af Frederik I's Tid ser det ud til, at — bortset fra Slesvig — skal den danske Kirke-Omdannelse foregaa *lidt efter lidt*, alene ved *indfødte* Kræfter og med Bevarelse af *Bispedømmet*, for saa vidt altsaa ligesom i Sverige, men saaledes, at den indre Reformation fuldbyrdes *først*, uden nogen Indgriben af Kongen, hvorved det er vigtigt, at den evangeliske Kirke i Danmark alt har *sin egen Trosbekendelse* og selvstændigt udviklede *Ritus*.

Ved Frederik I's Død (10de Apr. 1533) faa Tingene en helt anden Gang. Prælaterne forsøge under Kongeløsheden — hvilken de paa *Herredagen i København* faa forlænget — at vinde den tabte Magt tilbage, idet de ved Reces af 3dje Juli sikre sig Eneretten til at ind- og afsætte Præster og faa sat svær Straf paa som Præst at trænge sig ind i en fremmed Kirke. Tidsstrømmen er dem vel for stærk; deres Anklage mod Hans Tavsen som Æreskænder og Kirkebryder — paa Raadhuset, 14de Juli — ender med, at de af Frygt for Borgernes Knurren nøjes med et Forlig, hvis Vilkaar endda Rønnov maa eftergive ham inden en Maaneds Forløb. Men de Forfølgelser, som andre Bisper, især Torben Bille i Skaane, faa sat i Gang, drive Malmøboerne og Københavnerne til at slutte sig til Lybekkernes Lejehøvding, hvorved Grevefejden bliver mulig. Derved og ved Bonderejsningen i Jylland og Fyn drives Adelen til at vælge Hertug Kristian til Konge (4de Juli 1534). Denne har alt kort efter Faderens Død sikret *Evangeliets Sejr i hele Slesvig*: paa Landdagen i Kiel (8de Juni 1533) er almindelig Tros- og Lærefrihed vedtagen, og Biskoppen (Gotske Ahlefeld) har dels maattet love at standse al offentlig papistisk Gudstjeneste endog i sin egen Domkirke, dels maattet overlade til Hertugen at besætte ledige Sognekald. Som Vilkaar for at modtage Danmarks Krone kræver Kristian da ogsaa bl. A., at »hver maa udi Troen skikke sig, som han vil forsvare for Gud«. Da han, mest ved tyske Vaaben og Kong Gustavs Hjælp, har faaet Magten i Landet, er han ej alene langt

friere stillet end Faderen for 13 Aar siden fordi Bevægelsen nedenfra i Mellemtiden havde lammet Prælaternes Magt og fordi Adelen maa søge sin Støtte hos ham mod Borgere og Bønder; men, da Evangeliet netop har vundet stærkest Indgang hos disse Kongens politiske Modstandere, har han ogsaa i Reformationens snarlige Gennemførelse det bedste Middel til at forsone de Overvundne og befæste sin Trone. Varmhjertet, gudfrygtig og samvittighedsfuld, udrustet med ikke ringe teologisk Dannelse, betragtede han ogsaa denne Sag som en ham af Gud paalagt Opgave, af hvis forskellige Led først og fremmest den *indre* Kirkeorden maatte gennemføres, hvortil man forinden var bedst forberedt i Danmark. Men desuden var Kristian III *tysk*. Ej alene nærede han, som alle Andre, en dyb Ærefrygt for Luther personlig — han havde som Yngling set Reformatoren i hans Livs stolteste Øjeblik i Worms 1521 —; men ogsaa havde han en Tillid til Tyskere og Alt, hvad tysk var, som han aldrig fik til Danskerne. Derfor kan han ikke tænke sig den nye Kirkeforfatning ordnet anderledes end efter *tyskt Forbillede*, og paa ingen Maade nøjes med de danske Prædikeres Raad, men maa paa ethvert Punkt ty til *tyske Hjælpere*.

Sex Dage efter Kongens Indtog i den hungertvungne Hovedstad *fængles Bisperne* (12te Aug. 1536), og deres Slotte tages i Besiddelse for Kronen. Derpaa vedtages paa *Rigsdagen i København* (Reces 30te Okt.), at Bispe-Embedet skal være afskaffet, og at Kronen skal have Bispernes Gods og Tiender, men Adelen være tiendefri for sine Hovedgaarde. Dermed er Grundlaget givet for den fremtidige Forfatning. Allerede i Sept. 1536 er der begyndt paa dens Udarbejdelse, idet Prædikernes Betænkning er indhentet, og i Jan. 1537 sammenkaldes *Kirkemødet i Odense*; endnu ser det ud til, at Danskerne skulde faa Lov til at hjælpe sig selv. Men kort efter flyttes Mødet til *Haderslev* og forstærkes med Kongens der virkende tyske Reformatorer. Her udarbejdes et Udkast til en *Ordinans*, »om huilcken vi oss raadsperre kunde«, hedder det senere i Kongens Stadfæstelsesbrev. Selv gennemgaar Kongen først Ordinansen — vi have endnu hans Bemærkninger — og sender dernæst det Hele *til Wittenberg*, for at Luther »met andre høglerde mend i den hellige scrifft« skulle »oversee samme Ordinans«; de »døme hende ret oc god at være«; men endnu maa den til Danmark indkaldte *Bugenhagen* (sædvanlig kaldet »Dr. Pommer«) gennemgaa den — hvad Kongen meddeler, for at »mand skal vide oss icke at haffue wærit selffraadige oc framfussende i denne handel, men at haffue brugt saa mange oc merckelige hielpere.« Efter at være billiget af Rigsraaderne i København faar Ordinansen *Kongens Stadfæstelse* (2den Sept. 1537). Med Forbigaaelse af Hans Tavsen, der som »det ganske Lutheris Fænnikedrager i Danmark« (Povl Helgesens Ord om ham) havde været selvskreven dertil, sættes *Bugenhagen i Spidsen for hele Reformationsværket*. Ligesom han havde kronet

Kongen og Dronningen (paa Tysk, hvad han selv undskylder), saaledes ordinerer han (2den Sept. 1537) de 7 af Kongen udnævnte *Superintendenter*, som skulde træde i Bispernes Sted; end ikke blandt disse er Hans Tavsen*), men vel Johan Wandal (for Ribe Stift), som aldrig lærte Dansk og maatte bruge Tolk paa sine Visitatsrejser. Københavns *Universitet* genaabnes (9de Sept. 1537); Bugenhagen er en Tid Læsemester ved det, og senere faar det sin efter Samraad med ham udarbejdede Fundats (10de Juni 1539). Imidlertid have *Superintendenterne* foretaget deres *første Visitats*, under hvilken de have afsat og indsat Præster, fjærnet Helgenbilleder, sat den nye Gudstjeneste i Gang o. s. v., Alt under Bugenhagens Overtilsyn**). Noget ændret vedtages Ordinansen som Lov paa *Herredagen i Odense* (14de Juni 1539), og Dagen efter rejser Bugenhagen hjem. 1541, da Slesvigs Biskop er død, kommer han igen for at ordinere en Superintendent (Tyskeren Tilemann von Hussen); derpaa fuldbyrdes Reformationen i *Slesvig*, idet der tages Bestemmelse om Kirkegodset (Landdag i Rendsborg 9de Marts 1542), og Ordinansen udstrækkes til Slesvig — i plattysk Text, skønt Befolkningen er overvejende dansk. Kort efter er Bugenhagen i Ribe for at ordinere Hans Tavsen til Superintendent, hvortil Stiftets Præster havde valgt ham efter Johan Wandals Død (1541). Paa et Kirkemøde i Ribe vedtages et Tillæg til Ordinansen: »*Ribe-Artiklerne*«. Samme Aar udkommer Ordinansen og Ribe-Artiklerne i Trykken — »den rette Ordinans« —, og dermed er Kirke-Omdannelsen væsentlig afsluttet.

Ved den nye Kirkelov er den *indre* Reformation fuldstændigst gennemført. I Modsætning til Örebro-Ordinansen *forbyder* den danske strax *alle papistiske Skikke* — i Stadfæstelsesbrevet opregnes de meget udførligt med den kraftige Tilføjelse: »Desse Antichristelige lerdom, løgn oc bedregeri sende wy nu Dieffuelen hiem, som de ere komne fra.« Den *nye Gudstjeneste* foreskrives forholdsvis nøje, baade med Hensyn til Prædiken, om hvis rette

---

*) At Hans Tavsen havde været de stridige Københavneres Præst under Belejringen, og at han nu gjorde god Tjeneste som Præstelærer — i København, senere i Roskilde (1538—41) —, kan forklare hans Tilsidesætttlse (se H. Rørdam: Kbhvns. Univ.'s Hist. I, S. 471), men aldrig undskylde den.

**) „Hr. Mads haver været hos mig," skriver t. Ex. Palladius om en Præst fra Roskilde-Egnen, „og efter han lod sig undervise, jætter og tilsiger, at han vil aldeles rette sig efter Ordinansen, da har jeg *med Dr. Pommers Raad* undt og tilstedt, at han maa blive i sin Tjeneste." — Da Palladius havde fjærnet St. Lucius-Billedet fra Roskilde-Domkirke, og Kannikerne klagede herover til Kongen, maa Bugenhagen træde imellem; det er i denne Anledning, han skriver til Kongen, at, havde man villet afbilde den gamle Pave som den lede Djævel, kunde man ikke gjort det værre; forøvrigt vilde Kannikerne nok give sig tilfreds, naar de fik et Par Læs Brænde, hvad „Afguden sagtens kunde godtgøre i Kakkelovnen, om han ellers ikke var hul indvendig" (Helveg: Den dske. K.'s H. e. Ref. I, S. 17—19).

Væsen der gives ypperlige Vink*), og med Hensyn til Sakramenterne og alle andre kirkelige Handlinger, saaledes at enten Formularerne meddeles eller der henvises til allerede gældende Ritus. At *Læren* skal være den evangelisk-lutherske, hvad man længe undgaar at vedkende sig i Sverige, er i Danmark vel ikke slaaet fast ved noget lovbefalet Bekendelsesskrift — til dette Trin var man heller ej kommen i Tyskland; men det siges tydeligt nok paa ethvert Sted, hvor Forkyndelsen omtales. Medens derhos de 43 Artikler ikke nævnes, altsaa *den danske Bekendelse skydes til Side,* lægges *Luthers Kathekismus* til Grund for baade de Voxnes og Børnenes nødtørftige Undervisning, især ved »Katekismus-Prædikener« hver Søndag-Eftermiddag; og ej alene paalægges det Præsterne at have og bruge foruden Bibelen og Ordinansen visse wittenbergske Skrifter, hvoriblandt den augsburgske Bekendelse**), men ogsaa forbydes det at indføre nye religiøse Skrifter uden Superintendenternes eller de Højlærdes (det teologiske Fakultets) Samtykke. — Kirkens *Stilling* i Forhold til Staten og dens *Styrelse* er ordnet nøje efter tyskt Forbillede. Hovedtrækket er *Bispernes Afløsning af Superintendenter* (eller »Superattendenter«), d. v. s. Ledelsen af det kirkelige Liv er lagt i Hænderne paa kongelønnede, *Stats*-Herskeren ubetinget underordnede Embedsmænd. Prædikerne havde i deres første Betænkning (Sept. 1536), da Bispedømmets Afskaffelse var given ved Bispernes Fængsling, vel selv andraget paa, at Superintendenter maatte tilsættes i deres Sted, men tillige ytret Ønske om, at der maatte beskikkes »en drabelig Mand, der skulde raade og regere i aandelige Sager«, altsaa en Slags Ærkebiskop, der vilde have kommet til at staa imellem Superintendenterne og Kongen, og som dog maaske til en vis Grad havde kunnet hævde Kirkens Frihed lige over for Kongen. Men herpaa gik Kongen ikke ind. Vel skulle, efter Ordinansen, Superintendenterne *vælges* (ved 4 blandt og af Stiftets Købstædpræster kaarne Valgmænd); men den Kongen forbeholdte Stadfæstelsesret kunde friste og fristede mere og mere til egenmægtig Udnævnelse. Ogsaa Præsterne skulle *vælges* (ved 7 Ældste i Menigheden), samt, efter at være forhørte af Superintendenten, indsættes af denne; men forinden skal Valget være stadfæstet af Stiftslensmanden (Kirkegodsets Forvalter paa Kronens Vegne), hvad efterhaanden ledede til ligefrem kongelig Udnævnelse (ved Siden ad Adelsmænds Kaldsret

---

*) Ifølge Engelstofts Mening („Kirke-Ordinantsens Historie“; Ny kirkeh. Saml. II, S. 59) turde dette Afsnit være oprindeligt danskt, ja fra først af skrevet paa Dansk, da Dansken her er bedre end Latinen, og da der i de tyske Kilder, der ellers have tjent til Forbilleder for Ordinansen, ikke findes noget Tilsvarende.

**) Næmlig, for saa vidt det paalægges Præsten at have „Apologiam Philippi, ved huilcken al Christendoms visse Lærdom bestaaes (ydes) oc bevises“. De andre Skrifter vare Luthers Postil, Melanchtons Dogmatik („loci communes“), en eller anden Katekismus-Forklaring og de sachsiske Visitations-Artikler.

til visse Embeder). Vel tages Superintendenterne paa Raad ved nye kirkelige Paabud, Meget i Gudstjenesten ordnes især i Begyndelsen af Superintendenten paa egen Haand, og oftere holdes Kirkemøde; men nogen fast kirkelig Repræsentation skabes ikke, kirkelige Bestemmelser faa kun Lovskraft som alle andre Love ved Kongens og Rigsraadets Beslutning. Kirkens Styrelse og Lovgivning er helt i Statsmagtens, fremfor Alt i Kongens Hænder; den danske Kirke er hel og holden *Statskirke*, Kongen er selv »den drabelige Mand«, som Prædikerne havde bedet om, af Gavn, om ikke af Navn, »summus episcopus« (denne i Tyskland brugelige Titel har aldrig været officiel i Danmark). — Mindst meddeler Ordinansen om Kirkens *Gods*, som i Sverige netop var den tidligst og udførligst afgjorte Side af Reformationen.

Efterhaanden indføres og udvikles i Enkelthederne den nye Kirkeskik ved Superintendenterne, med *Peder Palladius**) i Spidsen (Skomagersøn fra Ribe, f. 1503, Dr. i Wittenberg 1537, Sjællands Superintendent 1537—1560); mest fremragende blandt de Øvrige er selvfølgelig *Hans Tavsen* i Ribe (1542—61), dernæst *Jørgen Sadolin* i Fyn (1537—59), *Frans Wormordsen* i Lund (1537—52), og efter ham *Niels Palladius* (1552—60). Imens forsvinde temmelig hurtigt Sporene af den gamle Tilstand. Den sidste Dønning af Brydningen er de af Kongen paabudne *Disputatser* — mundtlige og skriftlige — om visse omtvistede Skikke, især Elevationen i Nadveren, mellem det teologiske Fakultet og Medlemmerne af Københavns, Roskildes og Lunds Kapitler (1543—44); det ender med, at Prælaterne falde til Føje, mest for at beholde deres Præbender. Efterhaanden opløses Domkapitlerne og Indkomsterne bruges til lærde Mænds Underhold, Embedslønninger o. desl.; Helgenbilleder og papistiske Folkeskikke udryddes; Vikarierne d. e. Sjælemesse-Godset tilbagegives Stifternes Slægt; Tiggerklostrene, af hvilke de fleste allerede under Kampen vare opløste, forsvinde og Bygningerne overgives sædvanlig til vedkommende Købstad; Herreklostrene styres for Kronens Regning og tjene en Tidlang til Samboliger for de nærmeste Sognes Præster, men opløses efterhaanden og blive verdslige Len, sidst Ringsted, Sorø og Antvorskov (1580); Jomfruklostrene holde sig en Stund som Forsørgelsesanstalter, længst Mariebo, hvor hemmelig Papisme dreves længe endnu, (Klosteret blev først ophævet 1620). Kun *Bispe-Navnet* vil ikke ud af

*) „Petrus“ eller „Peder *Palladius*“ er det eneste Navn, som han selv bruger og som Samtiden kender — det er ikke som t. Ex. med Olof og Lars Persson, der begge ideligt nævnes ved deres Døbenavne. Det i senere Tider sædvanligt brugte Navn „Plade“ hviler paa Gætning, idet man har søgt at forklare sig Anledningen til det antagne, latinsk-danske Navn og forudsat et noget ligelydende Familienavn; at ogsaa Niels førte Navnet, beviser Intet: han kunde meget godt bruge et Navn, som ved Broderen var kommet i stort Ry (oplyst i et Foredrag af Hr. Bibliotekar Chr. Brunn).

Folkets Mund og trænger senere ind i Lovgivningen. Med *Rom* er enhver Forbindelse afbrudt; Kristian III svarer ikke paa Indbydelsen til Trident (1545), ogsaa Danmark afviser »Interim«, og Pavens Nuntius (1561) faar ikke Adgang til Riget. Medens Gudstjenestens Ordning i Enkelthederne foreløbigt afsluttes (Alterbogen 1556, Salmebogen 1569, Gradualen 1573), medfører Berøringen med *Kalvinister*, at ogsaa den danske Kirke bestemt *aflukker sig mod de andre protestantiske Retninger* — meget strængere end den svenske. Allerede 1553 bortvises midt om Vinteren uden Skaansel en fra England flygtet Flok Kalvinister, der ledede af den polske Adelsmand Jan Laski (Johan a Lasco), havde søgt Fristed i Danmark, og Kongen byder baade Præst og Øvrighed paa hvert Sted at holde Øje med Indflytningers Tro, samt truer kort efter (1555) hver den med Straf paa Liv og Gods, som huser eller hæler »Vederdøbere eller Sakrament-Sværmere« ɔ: Kalvinister. 1557 fremhæves første Gang *den augsburgske Bekendelse* som særligt bindende Lærenorm, idet næmlig Teologerne, i Anledning af en i Tyskland opstaaet Strid om Nadverlæren, udstede en saakaldet »*Tabella de coena domini*«, der erklærer Papisternes og forskellige Sekters Opfattelse af Nadveren for kættersk samt misbilliger Kalvins Lære, men derimod fremstiller Luthers som den rette, beraabende sig paa hint Bekendelsesskrift. Endnu stærkere sker dette i Frederik II's 25 »*Fremmedartikler*« (1569), der nævne de tre gamle Symboler og den augsb. Konf. som Regler for Kirkens Lære og Midler til at prøve Fremmedes Rettroenhed, men derhos opstille en Række mod forskellige Kætterier, deriblandt ogsaa mod Kalvinismen, rettede Sætninger, som enhver Fremmed skulde sværge paa, eller rømme Landet inden tre Dage; men faldt han fra efter at have vedgaaet Artiklerne, skulde han »uden al Naade straffes paa Liv og Gods«.

Finland er i kirkepolitisk Henseende kun en Provins af Sverige, men indtager dog en særegen Stilling, for saa vidt Størstedelen af Landets Befolkning er et eget Folk, med sit fra Svensk aldeles forskellige Sprog, saa der kan tales om en finsk Reformation. *Nedenfra* begynder den 1525 med Åbo-Kanniken *Peter Särkilahtis* Prædiken, som dog ikke synes at efterlade sig videre Følger. *Ovenfra* reformeres, lige som i det øvrige Rige, ved Biskoppen Svensk-Finnen *Mårten Skytte*, men vistnok kun lidt udenfor de svensktalende Egne. Han holder imidlertid unge Finner til Studium i Wittenberg. En af disse, Fiskersønnen *Mikael Agricola* (f. ved 1511 i Perno Sogn i Nyland), bliver (1539) Rektor i Åbo og Bispens Medhjælper. Han er Finnernes Reformator og følger 1550 Biskop Mårten først som Ordinarius, siden 1554 som Biskop († 1557). Arbejdet fortsættes af *Paulus Juusten* (fra 1553 i Viborg, fra 1563 i Åbo, † 1576). Klostrene opløses paa Nådendal nær — ogsaa her viser den birgittinske Stiftelse sig mest sejglivet. Til nogen Almue-Modstand, som i Sverige, mærkes Intet — Koskinen mener, fordi Finnerne kun

vare lidet paavirkede af den gamle Kirke, m. a. O. endnu i Grunden Hedninger.

Norge. Kun faa Spor findes til nogen Bevægelse *nedenfra*: 1528 skal en Broder Antonius have prædiket i Bergen; 1529 klagedes til Ærkebispen over, at Fru Inger til Østraat holdt luthersk Bordbøn; maaske har ogsaa *Geble Pedersen* allerede som Ærkedegn i *Bergen* (1523—33) og siden som udvalgt Biskop virket for Evangeliet i alt Fald i Domskolen; det vides nemlig, at han, da han i Rom (1522—23) skulde udvirke Stadfæstelse for den nyvalgte Biskop (Olaf Thorkildsen, »en god Drag-Mad-i Hus« kalder Abs. Pedersen ham), var han bleven yderst harmfuld over at maatte »smøre Kardinalers, Kurtisaners og Andres Næver med blanke Dukater« og havde ved Afrejsen lovet, at »vi Norske aldrig mere skulde komme til Rom«. I alt Fald blev han den første Fremmer af Reformationen *ovenfra*. 1537 lader han sig ordinere i København som Superintendent, slutter Venskab med Palladius, der altid senere støttede ham, og under hans Ledelse reformeres nogenlunde Bergens Stift; hans vigtigste Middel var en ny, af ham selv oprettet og underholdt Latinskole; ogsaa holdt han stadig Studenter i København, for hvilke Palladius var »som en Fader«. Efter hans Død (1557) fortsættes Værket af Jens Schjelderup, en dansk Mand. 1541 faa *Stavanger* og *Oslo* Stifter, med hvilket sidste *Hamar* slaas sammen, evangeliske Formænd, hint en maadelig Person (Jonas Guttormsen), som 1556 afløses af en dansk Mand, Jens Riber, dette den sidste Biskop Hans Ræff, som gaar over; ogsaa han følges (1544) af en Dansker Anders Madsen. *Færøerne*, for hvilke endnu 1532 en Biskop udnævntes, den nysnævnte Jens Riber, lægges efter dennes Fraflyttelse under Bergens Stift. I *Trondhjem* staar, efter Olaf Engelbrektssons Flugt (1536), Bispesædet ledigt, indtil Kapitlet (1542) vælger Thorbjørn Olafsen, som imidlertid maa studere i Wittenberg, før han kan faa Kongens Samtykke og først kommer i Embede 1546. To Aar efter dør han, og Kongen indsætter *Hans Gaas* fra Svendborg, som i en lang Embedstid († 1587) faar Stiftet nogenlunde reformeret. Tilstanden i Norge er i det Hele ringe. Ordinansen søges indført, men passer saa lidt til Forholdene, at Hans Gaas maa lade den gamle Kristenret oversætte (»saasom han ikke forstod to Linier af hende«); 1555 er der endnu kun kommet 96 Exemplarer af den nye Bibeloversættelse til Norge. Baade Præster og Menigheder synes tvære til at tage ved de nye Skikke; at faa danske Præster til at tage derop, var efter Abs. Pedersens Sigende vanskeligt, fordi Rygtet gik, at Normændene vare »et farligt Folk, som slog sine Præster og Andre ihjel«. Til Almueuroligheder er der dog intet Spor, vistnok paa Grund af manglende Sammenhold og Samkvæm mellem Bønderne.

Island. I Skalholt Kirke prædiker Præsten *Jon Einarsson*, som havde været i Norge, Lutherdom ved Aaret 1530, til stor Harme for den gamle Biskop Øgmund Pavlsson. Hermed begynder Bevægelsen *nedenfra*, hvis nærmeste Frugt er, at en anden Skalholt-Klerk *Odd Gottskalksson* foretager sig at *oversætte det Nye Testamente*. Ikke længe efter kommer *Gissur Einarsson*, hvem Biskop Øgmund havde holdt 6 Aar i Skole i Hamburg og som havde havt Lejlighed til at høre Bugenhagen prædike, ud til Island som Lutheran, men finder Jordbunden saa raa, at han foreløbig holder sig stille (som Lærer ved Thykkvibæ-Kloster-Skole). Derved bevarer han Øgmunds Tillid, saa at denne, da han bliver blind, kaarer ham til sin Eftermand og sender ham til Norge for at blive bispeviet i Nidaros (hvor der ikke mere var nogen Ærkebisp). Gissur drager til Danmark, faar Kongens Beskikkelse, ordineres af Palladius, lader Odds Nye Testamente trykke (1540) og vender hjem, bestemt paa at reformere sit Stift — hvormed Reformationen *ovenfra* begynder. — Efter at have faaet Øgmund fjærnet — ikke paa den smukkeste Maade: paa Gissurs Angivelser gribes den gamle Mand og føres fangen til Danmark (1541), hvor han dør et Par Aar efter i Sorø — bevæger Gissur 23 Præster til at tage ved Ordinansen; men mange andre Præster stride imod, og Folket hænger ved de gamle Skikke (Thorlaksfesten i Skalholt, Sjæleringning, latinsk Sang, Pilegrimsrejser til undergørende Kors o. s. v.). Saa meget udretter Gissur dog, at efter hans Død (1548) vælge Stiftets Præster en evangelisksindet Mand *Martein Einarsson* til hans Efterfølger. Men medens denne er i Danmark for at blive ordineret, foretager den gamle Hola-Bisp (siden 1521), Skjalden *Jon Arason* sig at stanse Reformationen. I Spidsen for et væbnet Følge paa flere hundrede Mand genopretter han den gamle Gudstjeneste i Skalholt Stift, tager Martein til Fange, da han er kommen ud, indtager Skalholt Bispegaard og renser Domkirken, driver den danske Hirdstyrer ud paa sine Skibe og indsætter Abbed og Munke i det allerede opløste Vidø-Kloster — Alt med Kongens Fredløshedsdom over Hovedet og strængt advaret af Palladius, men opmuntret ved en naadig Skrivelse fra Paven. Men da han vil gøre det af med sin Avindsmand og nu eneste jævnbyrdige Modstander Bonden Dade Gudmundsson paa Snoksdal, bliver han slaaet og fangen i Sauðafell-Kirke og tilligemed to Sønner halshuggen (paa Skalholt Kirketun. 7de Nov. 1550). — Næste Aar komme Krigsskibe ud til Island; Palladius truer i skarpe Skrivelser, i Kraft af Kongens Paabud til ham om at have »Tilsyn in religionem paa Island«, alle de Præster med Band, som modstaa Evangeliets klare Lys. De falde til Føje, Bønderne underkaste sig, og, under Palladius' Overledelse arbejde Bisperne — Martein Einarsson og efter ham (1556) Gisle Jonsson i Skalholt samt Olaf Hjaltason i Holum (1552—69) paa at faa Ordinansen gennemført. Men baade Præsterne og Folket gøre sejg Modstand. Martein kan Intet udrette og viger snart sit Sæde, fordi han er

udsat for Jon Arason-Ættens Forfølgelser og ikke kan overvinde »Præsternes Uvidenhed og Tilhørernes Trods, idet de ringeagtede den renere Religion, som han forkyndte, og vedblev, med de gamle Helgenviser, som han vilde afskaffe.« Gisle, en stræng og dygtig Mand, maa tage Landshøvdingen til Hjælp mod Præster, som vedblive at holde Helgenfester, have Lys brændende foran Billeder o. s. v.; samt afsætter Præster for Hor, Voldsomheder, ved Lejlighed ogsaa for Snakkesyge paa Prædikestolen. Særlig hænge de ved Latinen; Jon Arasons Søn, Præsten Sigurd, maa saaledes (1553) for at beholde sit Embede give en stræng Forpligtelse fra sig til at bruge Modersmaalet i Messen, fordi Sakramentet er lige saa kraftigt i ethvert Folks Maal som paa Latin. Nye Præster vare ikke gode at faa. Danskere kunde ikke bruges, og *Skolerne* laa nede, da Kongens Bud (1542), at Klostrene skulde indrettes til Skoler, blev taget tilbage. 1552 genoprettes Bispeskolerne paa Holm og Skalholt, men komme først til Kræfter, da der tillægges dem en Del Kongetiende (1559 faar Hola-Skolen Øfjord- og Skagefjord-Tienderne, 1565 Skalholt-Skolen Tienderne af Rangarvalla- og Baardastrand-Sysler). Sædelighedstilstanden er yderlig slet; de strængeste Straffe vedtages af Althinget — den saakaldte »Stóridómur«, stadfæstet af Kongen 1565; men længe endnu klages og forordnes der om dette Onde.

II. Et halvt Hundredaar efter Reformationens Begyndelse stode altsaa de nordiske »Bilande« endnu langt tilbage for de to Hovedlande. I disse var man, fra aldeles ensartede Begyndelser, ad temmelig afvigende Baner komme til mer eller mindre udviklede og faste Tilstande, der vel i Meget vare indbyrdes ulige, men dog i det Væsentlige overensstemmende, derhos i Færd med yderligere at nærme sig til hinanden; navnlig ere nu begge Riger saa godt som spærrede ej alene for Papisterne, men ogsaa for Kalvinisterne, ikke at tale om Gendøbere og andre Sekter. Hermed ere Lutherdommens Kampe dog ikke til Ende. Paa den ene Side rejser **Romerkirken** sig til ny Daad, styrket ved Jesuitismen, og prøver paa at faa Norden tilbage under sit Herredømme. Paa den anden Side maa ogsaa Nordens Menigheder gennemgaa den samme Strid, som fra Femtierne af førtes med stigende Bitterhed i Tyskland mellem en stræng luthersk og en mildere, mere frisindet, **halvt kalvinsk** Retning: »Fillippisternes«, efter dens Ophavsmand Filip Melanchthon. Hin Brydning er heftigst i Sverige, denne i Danmark; men begge ende efter atter et Halvhundredaars Forløb med den strængere Lutherdoms fuldstændige Sejr. Imens har denne i *Bilandene* faaet udslettet de fleste Levninger af gammel Papisme og nogenlunde gennemtrængt Kirkelivet.

Sverige. Lærd opdragen, af Natur en Grubler, var *Johan* III under sit Fangenskab paa Gripsholm (1563—66), dels ved teologiske Studier, dels ved Paavirkning af sin romersk-katolske Hustru, Katharina af Polen, kommen ind paa en allerede andensteds oftere opdukket Tanke, at nemlig det store Brud paa den kristne Kirkes Enhed maatte kunne heles ved alle Trossamfunds Omdannelse efter Oldkirken før Gregor den Store († 604), saa at navnlig Troslæren byggedes hverken paa den hellige Skrift alene, der nødvendigvis maatte tolkes og blev tolket paa mange Maader, eller paa senere Conciliebeslutninger eller Pavebud, men paa *Kirkefædrene*, som Alle maatte kunne enes om at tage for Skriftordets rette Tolkere. For Johan havde Sagen derhos en særlig politisk Interesse: kunde paa dette Grundlag en Udsoning med Rom opnaas, vilde hans Søn lettere kunne blive Hersker baade over sit fædrene og mødrene Rige. Denne Kongens Tanke gribes af *Papisterne*, som i dens Gennemførelse se en Forberedelse til Romerkirkens Genoprettelse i Sverige; men den vækker ogsaa i Landet selv en i Begyndelsen delt og vaklende, siden stedse almindeligere og fastere Modstand, hvis Hovedmand er Kongens Broder *Hertug Karl*, der klart saa, at saa vel Vasatronen som Sveriges Frihed hvilede paa Gustav I's Pagt med det svenske Folk om at holde fast ved »Guds rene Evangelium.«

I de første Aar efter sin Tronbestigelse (1569) maa Johan lade den gamle Ærkebiskop raade, ja samtykke i hans Kirkeordning. Reformatorens Død (1573) forandrer Forholdene, og Kongen drives frem af Jesuiterne, dels, gennem Breve til Dronningen (1572—74), af den polske Kirkefyrste, Kardinal-Biskoppen af Kulm, Hosius, dels ved personlige Opfordringer af Stanislav Varsevitz, den første til Sverige komne Jesuit. Efter Samraad med dem og i Forening med sin Sekretær Peter Fecht opgør Kongen en *Ordinantia*, som han faar vedtagen paa et Kirkemøde i Stockholm (16de Marts 1575) ved Hjælp af den af ham selv egenmægtigt udnævnte nye Ærkebiskop, den forriges Svigersøn og Navne *Laurentius Petri* (*Gothus*), en uklar og føjelig Mand. Ordinansen skulde gælde for en »Forklaring« af Kirkeordningen 1571, men ændrede den paa vigtige Punkter i katolsk Retning; saaledes forkaster den Lutheranernes Nadverlære, genindfører den romerske Konfirmation, opretholder de bestaaende Klostre (Vadstena og Nådendal) og paabyder en meget streng Kirketugt. Aaret efter, Vaaren 1576, udkommer den berygtede, af Kongen selv og Fecht udarbejdede *nye Liturgi* (efter Bindet kaldet *„Röda boken“*), som bl. A. i stor Udstrækning genindfører Latin i Gudstjenesten samt, foruden mange andre papistiske Skikke, næsten hele den romerske Messe. Ærkebispen anbefaler den nye Liturgi i en Fortale, som Kongen fandt meget nyttig for »Brødrene af Uvidenheds-Ordenen« (»fratres ordinis ignorantiæ«).

Modstanden vaagner snart, men det varer en god Stund, inden den bliver almindelig.

Hertug Karl vil foreløbig ikke indføre Liturgien i sit Fyrsten-

dømme (Södermanland, Nerike og Vermland), og paa et Kirkemøde i Nyköping (25de Sept. 1576) forpligte Fyrstendømmets Præster sig til at holde fast ved den sande Tro og Lære og ikke bruge andre Ceremonier end i Kong Gustavs Tid. I *Stockholm* prædike og skrive flere Præster imod Liturgien, navnlig Mag. *Olof Persson* fra Medelpad og Skolemesteren *Abraham Andersson Angermannus*; de afsættes og fjærnes fra Stockholm; men derved forplantes Modstanden til *Upsala*, hvor foruden Olof især Læsemesteren *Petrus Jonæ* træder skarpt op imod den i Julen fejrede latinske Messe. Følgen bliver, at de genstridige Præster fængsles. Stemningen i Præstestanden er dog meget delt. Paa *Rigsdagen i Stockholm* 1577 samler kun et Mindretal sig om Liturgiens fornemste Modstander, Linköping-Bispen *Mårten fra Gestrikland* (Martinus Olai), hvorimod — foruden de læge Stænder — 96 Præster med Ærkebispen i Spidsen vedtage Liturgien (15de Febr.), dog kun med det Forbehold, at Skikkene forstodes ret, d. v. s. i evangelisk Aand. De fangne Præster adspørges, men svare nej, og sendes saa bort til afsides liggende Steder (Abraham f. Ex. bliver Præst paa Åland), medens Ærkebispen og de andre Bisper undtagen Mårten og Strengnäs-Bispen, der ikke kunde røre sig for Hertugen, arbejde mer eller mindre ivrigt for at faa de nye Skikke indførte.

Imidlertid have *Jesuiterne* begyndt at fiske i rørt Vande. Fecht, som i Nov. 1576 druknede ved Bornholm paa Vejen til Rom i Kongens Ærinde, har forinden faaet en lærd Jesuit fra Braunsberg, Normanden Laurentius Nicolai, til Stockholm som Læsemester ved en af Kongen oprettet Højskole: »Collegium illustre«, der skulde træde i Stedet for det 1566 forøvrigt meget ufuldkomment genoprettede, ivrigt lutherske, Upsala-Universitet; efter Skolens Lokale: det gamle Graamunke-Kloster, faar han af Almuen Navnet *Kloster-Lasse*; i Begyndelsen skjuler han sin Trosbekendelse og skaffer sig Anseelse blandt Præsterne ved sin Lærdom. Samtidigt aabnes *Underhandlinger med Rom*, forberedte og indledede af Varsevits, derefter overdragne til Pavens Afsending *Antonio Possevino*, som sidst i 1577 kommer til Stockholm. Kongen vil gærne slutte sig til Romerkirken, lader sig endog engang skrifte af Possevino og nyder Nadveren paa romersk Vis; men alligevel kræver han stadigt som Vilkaar for Sveriges Genforening med Rom Frihed til Nadverens Uddeling i begge Skikkelser, Tilladelse til Præsters Ægteskab og delvis svensk Gudstjeneste. Possevino kræver først og fremst Underkastelse, men bringer dog Kongens Forslag til Rom. Her *forkastes* de alle, og kun nogle smaa Indrømmelser tilbydes, bl. A. at Ejere af fordums Kirkegods maatte beholde det, naar de vilde gaa over, og — at Kongens Fader, skønt død som Kætter, maatte faa Lov at ligge i Ro i sin Grav (!). Johan mener, at, faar han ikke Alt, kan han intet gøre, men fortsætter dog en Stund Underhandlingerne, og Possevino, som atter gæster Sverige, faar *Vadstena*, »denne blomstrende Urtegaard i Kætteriets Ørken«, sat

i ny Skik, idet Nonner indvies og en ny Skole oprettes, bestemt til at blive et Jesuitkollegium i Sverige; foreløbig maa dog svenske Ynglinger *sendes til udenlandske Skoler*, især Braunsberg, hvilket i disse Aar sker jævnligt med større eller mindre Flokke hørende til de højeste Slægter, af hvilke ikke faa gaa aabenlyst over. Men *Folket og Præsterne blive mer og mera aarvaagne*, hvortil *Kloster-Lasses* Adfærd hjælper godt. Efterhaanden gjort dristigere, har han fra Efteraaret 1577 traadt aabenlyst op mod »Farisæeren Luther«, forsvaret Helgendyrkelse o. s. v., samt særligt givet Forargelse ved i Henhold til pavelig Dispensation at vie en Mand (Kongens Sekretær Joh. Henriksson) til hans Frille, en Kvinde, hvis Mand havde været anset for død, men nu var kommen tilstede (Febr. 1578). Selv Ærkebispen finder dette for stivt, han erklærer Vielsen for ugyldig og skriver stærkt mod Papisterne, medens Stockholms-Præsterne tordne mod Klosterlasse og Mr. Abraham kommer til Upsala og prædiker der, saa at »det hierta som icke var af gråberg och stål måtte visserligen tårar fälla«, heder det i en samtidig Beretning. Tilsidst er Stemningen saa oprørt, at Klosterlasse trues i sit Kollegium af Folkeopløb. Kongen er ked af ham; han bortvises fra Stockholm, og i Aug. 1580 drage han og Possevino endelig af Landet. Forsøget paa en Udsoning med det umedgørlige Rom er opgivet; men Kongesønnen Sigismund er imens aabenlyst gaaet over til Romerkirken, og hos ham finde Papisterne Tilhold.

Johan derimod samler al sin Kraft for at drive Liturgien igennem. Præsterne visiteres strængt i Vestgøtland, Småland og Upland; de, som ikke have rettet sig efter Liturgien, straffes med at miste deres Tiender, de Genstridige afsættes, de Værste fængsles (Petrus Jonæ, Abraham Angermannus). *Hertug Karl* modtager de Afsatte og de Fængslede, naar de ere undslupne, samt sætter en luthersk Superintendent over Vermland, Valla- og Vadsbo-Herreder, saa at disse Landsdele unddrages Skara-Bispens Tilsyn. Efter Laur. Petri, som var død 1579, stod Ærkesædet ledigt i to Aar; det besættes med en ivrig Liturgist (Andreas Laurentii). Paa en Rigsdag 1582 samtykker Præstestanden i, at de afsatte Præster ikke skulle have Fristed hos Hertugen, og Nogle rømme til Tyskland, deriblandt Abraham. Et Bispemøde i Upsala (1583), hvor Ordinantia'en fik adskillige skærpende Tillæg, betegner *Højdepunktet af den liturgiske Bevægelse*. Liturgien havde allerede vist sig uigennemførlig, fordi Præsterne *ikke vilde* rette sig efter den, og Bisperne maa give tabt. Efter Katharinas Død (1583) og Kongens Giftermaal med Gunnila Bjelke (1585) forbydes al romersk Gudstjeneste undtagen i Vadstena og paa Drottningholm (for Sigismund). Til Kongens store Harme fritager Erkebispen de Præster for Liturgiens Brug, som ikke kunne forene det med sin Samvittighed. Hertugen faar Petrus Jonæ, der var landsforvist, valgt til Biskop i Strengnäs (1585) og, skønt Kongen ikke vil stadfæste Valget, vedbliver Petrus som Sognepræst i Nyköping at være Præste-

høvding i Stiftet. Paa et *Kirkemøde i Örebro* (1585) beslutte Fyrstendømmets Præster, at de ville blive ved Kirkeordningen af 1571, og at de, »som smæde den kristne Kirkes Lære og de svenske Kirkesæder«, skulde advares og siden straffes; ogsaa fastslaas den gamle Haandbog og Salmebog. Striden mellem Kongen og Hertugen truer med at bryde ud i aaben Fejde. Paa *Rigsdagen i Vadstena* (1587) forliges de dog om deres mange øvrige Tvistemaal; men Liturgien vil Hertugen ikke indføre uden at have spurgt sit Præsteskab. Dette samles i *Strengnäs* (Maj 1587) og udtaler her en aaben Fordømmelsesdom over Liturgien — den var opfyldt med Vildfarelser, falske Ceremonier og tvetydige Udtryk og havde voldet overordentlig stor Skade. Kongen er yderlig opbragt; i et Patent (12te Febr. 1588) erklærer han Hertugens Præster — disse »åsnahufvuden« og »Satanister« — for fredløse, naar de kom udenfor Fyrstendømmet. Hertugen svarer med et nyt *Præstemøde i Örebro*, hvor man enes om at tilskrive Kongen og Rigsraadet, Bisper og Præster i hele Riget i en forsonlig, men fast Tone, samt vedkender sig som Bekendelsesskrifter — for første Gang i Sverige — *den augsburgske Konfession og Luthers Katekismus*. Med langvarige Forhandlinger gaa de sidste Aar af Kongens Levetid. Lærerne ved »Collegium illustre«, som 1585 var omdannet, og hvor i Stilhed en luthersk Stemning havde faaet Overhaand, skulde 1589 vælge mellem Liturgien eller Landflygtighed; flere, deriblandt de senere navnkundige Biskopper Nicolaus Olai Bothniensis og Petrus Kenicius, nægte at give efter, og fængsles; det er den sidste Voldshandling for Liturgiens Skyld. Da Johan dør (17de Nov. 1592), er den saa godt som stiltiende afskaffet. Johans syttenaarige mislykkede Forsøg har tjent til at klare og styrke den svenske Kirke-Bevidsthed: man véd nu overalt, at man er evangelisk-luthersk, og vil vedblive at være det. Derved er Lutherdommen i Sverrige forberedt til at møde det sidste Forsøg paa baade med *Vold* og *Svig* at skaffe *Pavedømmet* Raaderum i Landet.

Sigismund, siden 1587 Konge i Polen, er fraværende ved Johans Død. Karl overtager Rigsstyrelsen og nøder, støttet af de ved Johans Jordefærd i Stockholm samlede Præster, Rigsraadet til at sammenkalde et almindeligt *Kirkemøde i Upsala*, uden at afvente Sigismunds Samtykke. Den 25de Febr. 1593 sammentræde 4 Bisper, 4 Professorer, 22 Magistre, 306 Præster, en Mængde Adel og nogle Borgere, desuden Rigsraadet og Hertug Karl. Mødet aabnes den 1ste Marts af Rigsraaden Nils Gyllenstjerna, som *paa Raadets Vegne* erklærer, at de vilde *blive ved den augsburgske Konfession og Kirkeordningen fra 1571—72*. Man vælger Nicolaus Olai Bothniensis til Formand. I Løbet af to Dage — den 3die og 5te Marts (4de var en Søndag) — gennemgaas og vedtages først nogle af Nicolaus Olai opsatte Sætninger, navnlig at den hellige Skrift alene skal være Rettesnor for Tro og Gærninger, hvorimod Kirkefædrenes Skrifter kun maa tages som historiskt Vidnesbyrd, samt at de tre gamle Symboler

ere de rette Udtryk for Skriftens Lære, og dernæst hele *den augsburgske Bekendelse*, Artikel for Artikel. I de følgende Dage gennemgaas og forkastes Liturgien, den gamle Haandbog og Messebog vedtages med nogle Ændringer, og der indgives til Hertugen og Raadet en Række Begæringer, som gaa ud paa *at sikre den svenske Kirkes Frihed lige over for Kongemagten*, særligt paa at hindre Sigismund fra at udbrede Papisme i Landet; bl. A. maa fremmede Bekendere ikke faa Embede eller gifte sig i Riget, og Indfødte maa ikke søge jesuitiske eller kalvinske Skoler udenlands. Hertugen vil ikke stadfæste Beslutningerne, før visse papistisk-ladende Kirkeskikke ere afskaffede, og ikke have Kalvinisterne nævnte som Kættere. Mødet holder imidlertid fast ved begge Dele, og til sidst giver Hertugen efter. Den 19de Marts stadfæstes Beslutningerne og omsendes senere i hele Landet, hvor de underskrives af 1934 enkelte Mænd, deraf 1556 Præster, samt gennem Byraadene og Bøndernes Formænd af Rigets 36 Stæder og 197 Herreder. Lutherdommen er bleven langt senere stadfæstet i Sverige end i Danmark; men her havde Folket kun stiltiende samtykt i et Kongebud, i Sverige derimod sker det ved en sand *Folke-Beslutning*. — 1592 var Andreas Laurentii død; under Upsala Mødet vælges den fra Tyskland hjemkaldte *Abraham Angermannus til Ærkebiskop*; desuden besættes tre andre ledige Bispesæder med paalidelige Mænd, og nogle af de hidtil ivrigste Liturgister blandt Præsterne maa vige Pladsen for Mænd af modsat Anskuelse. Den svenske Kirke er i alle Maader rustet til den forestaaende Dyst.

Kampen med Sigismund var politisk, for saa vidt den gjaldt hans Krone; men *Kærnen i den var Tros-Sagen*: Maalet er fra hans og hans jesuitiske Raadgiveres Side at skaffe Romerkirken Indpas i Landet, fra det svenske Folks og Hertugens Side at sikre sig herimod. I sin Kroningsed (i Upsala Febr. 1594) maa Kongen love at opretholde Kirken efter den augsburgske Bekendelse og Upsala-Mødets Beslutninger, ikke at virke derimod ved Kirker eller Skoler, ikke at bruge Anderledestroende i Rigets Embeder, og ikke at lade sig løse fra disse Løfter af Paven — »con mille altri *infame* concessioni« (!), siger en samtidig italiensk Jesuit. Af samme Grund stilles det 1595 genoprettede *Upsala Akademi* meget selvstændigt lige over for Kongen (Kansler skal vælges af Ærkebispen med Bisperne og Akademiets Lærere, nye Professorer antages af Akademiet, stadfæstes af Kansleren, Professorer afsættes af Præster og Professorer o. s. v.). Paa *Rigsdagen i Söderköping* (1596), som overdrog Karl Rigsforstanderskabet, erklæres enhver siden Sigismunds Kroning frafalden Svensker for arveløs og fredløs; derpaa ryddes Papist-Reden i *Vadstena* — 11 Nonner, som ikke ville gaa over, jages ud, og Klostret ophæves. Da Kampen ved Stångebro (1598) havde lammet Sigismunds Forsøg paa at gøre sig til Herre i Sverige med polske Vaaben, og han for sidste Gang havde forladt sit Fædreland, vendes Sikringsforholdsreglerne mod hans personlige

Trosbekendelse; 1599 kræves, at han skal skifte Religion eller blive borte, men sende sin Søn strax, saa vilde Stænderne tage ham til Konge; da intet Svar kommer, *opsige Stænderne ham Huldskab og Troskab*, paa *Rigsdagen i Stockholm i Juni 1599*, — saa som »han havde lovet ikke at elske eller hade Nogen for Troens Skyld, men holdt det saaledes, at han ingen hadede af den paviske Lære og ingen elskede af den kristelig-evangeliske.« Da omsider Kronen flyttes fra Sigismunds og hans Æt til Karl og hans Æt, ved Arveforeningen i Nyköping 1604, fastsættes, paa Grund af »allt det buller och oreda, krig og örlig«, som Sigismunds Overgang fra »vår kristliga religion« til »påfvens afgudiska lära« havde voldet, at fremtidigt skal *et saadant Frafald medføre Tab af Kronen og Tronfølgeretten* for Vedkommende; og i Samklang hermed erklærer Karl IX ved sin Kroning (1607), at han »vill icke göra papisterna till vilje ett hår, utan hafver det lofvat Gudi, och vill näst Guds gudomliga tillhjelp hållat, att Hs. kgl. Maj. vill *förfölja deras relegion och falska lära in i döden*.« Under den fortsatte Kamp med Sigismund, som idelig søger at udsaa Splid i Sverige, især ved svenskfødte Papister, skærpes Forholdsreglerne mod Romerkirkens Tilhængere; herhen hører bl. A. Sagen med *Messenius*, som 1616 dømmes for papistiske Stemplinger og maa leve Resten af sit Liv i Fængsel. Omsider fastsætter *Gustav Adolf*, i Henhold til Stændernes Beslutning, ved *stadgar af 17de Febr. 1617* om polske Stemplinger, (Art. 8—11), at Fader eller Formynder, som sender Søn eller Myndling til papistiske Skoler udenlands, skal miste sin Fred og sit Gods; at samme Straf skal ramme enhver indfødt Svensker, som gaar over til Romerkirken, og at alle Papister i Sverige skulle rømme Landet inden 3 Maaneder eller straffes som Forrædere paa Livet — hvad ogsaa kort efter udførtes paa en svensk Student, der var kommen hjem fra Polen. Endelig var Papismen helt uddreven af Sverige, og Kampen for Evangeliet flyttedes hinsides Østersøen; den begyndte for Alvor, da Gustav Adolf gjorde sit første Liflandstog (1621).

Imidlertid har Lutherdommen i Sverige maattet værge sig mod *Kryptokalvinismen*, som vel ikke synes at have havt sønderlig Tilslutning hos Folket, end mindre hos Præsterne, men som i *Karl IX* havde en ivrig og mægtig Fremmer. Under Kampen mod Liturgien og Sigismund maatte han og Præsteskabet holde sammen, og han lod derfor sine kalvinske Ideer hvile. Næppe er imidlertid Faren fjærnet ved Stångebrosejren, før Karl prøver paa at faa den svenske Kirke omdannet i kalvinsk Retning. Dermed faldt hans Fjendskab mod den strængt lutherske, meget myndige *Ærkebiskop Abraham* længe sammen. Kun ugærne har Karl samtykt i hans Valg, og da Abraham, i sin Iver for at forbedre Folkets Sæder ved strænge Kirkestraffe, gennemfører en af Hertugen paabuden »Generalvisitation« med en saadan Voldsomhed i nogle Stifter, at Almuen er nærved at gøre Oprør og det Hele maa stanses, fatter Hertugen et bittert Nag til ham, som voxer,

da Ærkebispen skarpt hævder sin Bispemyndighed — indsætter t. Ex. to Præster, som Hertugen havde afsat — samt holder fast ved sin Troskabsed til Sigismund, efter at Folket havde gjort Hertugen til Kongemagtens Udøver. Om Kalvinisme er der under alt dette ikke Tale; men det var i alt Fald klart, at, saalænge Abraham sad i Upsala, kunde Intet gøres i den Retning. Karl anklager ham for Rigsdagen i Upsala 1598 for Forræderi, han frikendes af sine gejstlige Dommere; atter 1599 anklages han ved Jönköping-Rigsdagen og dømmes, trods Præsternes Indsigelser, fra sit Embede († i Fængsel 1608). 1600 paa Rigsdagen i Linköping kommer Karl frem med Forslag til *Kirkehaandbogens* Ændring i kalvinistisk Retning; Stænderne henvise det til Præsternes Drøftelse, men indtil videre skulde der forholdes med Ceremonier og Brug efter Upsala-Beslutningerne. 1602 paa Rigsdagen i Stockholm vil Karl have Haandbog-Sagen overgiven til et Udvalg; Stænderne samtykke, men med Forbehold, at Intet maa ændres ved »våra kristliga tros-artiklar och sacramentens rätta bruk«; og Kongens kalvinske Hofpræst Micronius stævnes for Præsteskabet, som efter at have overhørt ham kræver ham fjærnet. Kongen fnyser og udgiver en særskilt kalvinskladen *Haandbog for Hof-Menigheden* (1602); men Ærkebiskop Olaus Martini (1599—1609) angriber den saa skarpt i et Skrift til Kongen, at denne opgiver baade Haandbog og Micronius. Ved Arveforeningen 1604 godkender Karl den augsburgske Bekendelse, men vil ikke binde sig til Upsala-Mødets Beslutninger; de nævnes da heller ej, men ere dog selvfølgelig indbefattede i »de handlingar och beslut som i kg. Gustafs tid *och sedan* äro gjorda« — og dem lover Karl at holde. Endnu prøver han paa at *overbevise* sine Landsmænd: udgiver en *Katekismus* — nær stemmende med de moderate tyske Kalvinisters Heidelberg-Katekismus — og kommer derved i en skarp Pennefejde med Ærkebiskop Olaus (1604—1606), samt trættes med Stænderne og særligt med Præsterne (1607—1608) — Alt med sædvanlig Voldsomhed i Udtryk, men uden nogensinde at true med verdslig Tvang. En efter Kongens Bud i Upsala holdt Disputats (1608) mellem en til Sverige kommen skotsk Kalvinist *John Forbes* og Teologerne, faldt saaledes ud, at Karls Iver kølnedes, og, da Petrus Kenicius besteg Ærkesædet i Upsala (1609) og Forbes forlod Sverige (1610), var Kalviniststriden til Ende. *Gustav Adolf* godkender i sin »konunga-försäkran« (1611) uden Modsigelse ej alene den augsburgske Bekendelse, men ogsaa Upsala-Beslutningerne, der jo atter hvile paa Kirkeordningen af 1571, som den svenske Kirkes Grundlov; dermed er Kryptokalvinismen udelukket; men han vil *ikke*, skønt nogle Præster atter kræve det, vedkende sig *Konkordieformlen*, heller ej tillade nogen Forfølgelse: *fremmede* Trosbekendere skulle vel ikke bruges i Statens Tjeneste, men maa være i Landet, om de forholde sig rolige, thi »ingen öfverhet är mägtig att råda eller regera öfver någons samvete«. Nu, da Lutherdommen har sejret til begge Sider, af-

sluttes ogsaa for den Gang Kirkens indre Udvikling, navnlig ved den i nøje Overensstemmelse med Upsala-Beslutningen omarbejdede *Kirkehaandbog*, som forelagdes 1611 og udkom trykt *1614*. — Fra 1599 begynder Arbejdet paa *Lappernes* Omvendelse: Kirker bygges, en i hver Lapmark, Præster ansættes (1605); senere (fra 1618) komme Skoler, en lapsk ABC skrives, og Haandbogen udkommer i lapsk Oversættelse.

Danmark berøres, som alt omtalt, kun overfladiskt og sent af *papistiske* Generobringsforsøg. Man mærker først Noget hertil, da Lunde-Bispen Mogens Madsen 1602 i en Landemodstale advarer imod Jesuiterne, som, efter at være udjagne af Sverige, fra Braunsberg søgte at forføre ogsaa den danske Ungdom. Virkelig arbejdede dengang lønlig for Papisterne bl. A. en Rektor i Malmø og en Præst i Halland. Kristian IV, som en Tid synes ligegyldig, *forbyder* (1604) strængt *at sende Børn til jesuitiske Skoler*; der foretages Undersøgelser i Skaane, de hemmelige Papister opdages, og maa flygte til Braunsberg. Da sendes (1606) den gamle *Kloster-Lasse* til København, hvorfra han vilde drage til Norge, efter Foregivende i Familieærinder; men han gribes i at have papistiske Bøger med sig til Uddeling og sendes under Vagt ud af Landet. Vigtigere er et Forsøg, som gjordes først i Tyverne af to Nederlændere, *Jakob de Broniwer* og *Nicolaus Jansen*; ved en Pavebulle (1623) beskikkede til Missionærer i Danmark, og, forsynede med Bøger, Messeklæder, Billeder, Afladsbreve o. s. v., begynde de hemmelig at prædike og holde Messer i København, Helsingør og Malmø, ligesom der ogsaa blandt Ungdommen paa Sorø Akademi viste sig Tegn til religiøs Gæring. Da udkommer (28de Febr. 1624) det strænge *Forbud mod Munke og papistiske Præsters Ophold i Landet*: de maatte ikke indfinde sig under Livsstraf; alle hemmelige Excercitier, Øvelser og Prædiken, som stred mod den augsburgske Konfession, skulde være forbudne, ligeledes alle Besøg i Braunsberg og andre Jesuitskoler. Dermed var Forsøget tilbageslaaet, og ej engang medens Jylland var oversvømmet af Wallensteinerne, kom man i den katolske Lejr videre end til Planer om Romerkirkens Genoprettelse der (se Joh. Stenstrup i Kirkehist. Saml., tredje Række I, S. 621—47).

Des alvorligere og langvarigere er Brydningen med *Kryptokalvinismen*. Idet vi forbeholde os senere at komme tilbage til Stridens Tankeindhold, maa vi her paapege dens ydre Forløb.

Anledning til dens Udbrud giver Højskolens ypperste Lærer, Nordens største Teolog *Niels Hemmingsen* (Bondesøn fra Laaland, f. 1513, Melanchthons Tilhører i Wittenberg 1537—42, Lærer ved Københavns Universitet fra 1543, i Teologi fra 1557, afskediget 1579, død i Roskilde 23de Aug. 1600). I Melanchtons Spor og i Samklang med dennes Lærlinger og Tilhængere ved Højskolen i Wittenberg, skyede Hemmingsen et afgørende Brud med Kalvinisterne, hvis Nadveropfattelse han arbejdede sig

mere og mere henimod, samtidigt med at i Tyskland de strængt lutherske Teologer med Tübingeren *Jakob Andreæ* i Spidsen rejste en Storm mod Wittenbergerne. Flere blandt disse hørte til Kurfyrst August's nærmeste Omgivelser, og en Tidlang lykkedes det dem at faa ham til at tro, at *de* netop vare de rette Lutheranere. Men da de i et Skrift om Nadverstriden (Exegesis controversiæ de coena Domini, 1574) havde udtalt sig klart for samme Opfattelse som Kalvins, kunde Modstanderne let overbevise Kurfyrsten om, at han var bleven ført bag Lyset af sine Præster og Raadgivere, og Følgen blev en meget stræng Fremfærd imod dem med Afskedigelser og Fængslinger, hvorpaa der holdtes Takkefest i hele Landet for Kætteriets Udryddelse. Under Processen havde de Anklagede henvist til Københavns Højlærde som Meningsfæller, særligt til Hemmingsen. Denne havde netop samtidigt i sit dogmatiske Hovedværk: »Syntagma institutionum Christianarum«, udviklet den kalvinske Nadverlære. Kurfyrsten opfordrede da sin Svoger Frederik II til at undersøge Forholdene ved sit Universitet. Alle Professorer og Københavns Præster maa *møde paa Slottet* (15de Juni 1575) for tre Rigsraader (Peder Oxe, Niels Kaas og Jørgen Rosenkrans) og gøre Rede for deres Nadverlære, særligt Niels Hemmingsen, samt derefter i Forening udstæde *en Erklæring* (7de Juli s A.) om, at de altid havde prædiket og lært, ogsaa herefter vilde prædike og lære efter den augsburgske Bekendelse. Hermed nøjes Modstanderne ikke; thi Kalvinisterne plejede at paastaa, at deres Nadverlære ikke stred mod »Confessio augustana«. Paany dreven frem af Kurfyrsten, kræver Kongen (23de Febr. 1576) en bestemt *Genkaldelse* af Hemmingsen, som denne, efter lange Forhandlinger, giver i den stærkeste og mest bindende Form. Kongen tror, han har gjort nok, Modstanderne ikke. I en kort efter (1576) udgiven Oversættelse paa Dansk af Hemmingsens oprindeligt (1560) paa Latin skrevne Postil fandt man endnu kalvinistiske Udtalelser om Nadveren — Rygtet gik, at den nylig fra Wittenberg hjemkomne Jørgen Dybvad holdt Jakob Andreæ underrettet om Forholdene i Danmark —, og Kurfyrsten klager paany. Kongen prøver paa at tilbagevise denne idelige Indblanding i Danmarks Kirkeforhold med Forsikringer om, at der ingen Kalvinisme fandtes her, og at Hemmingsen nu var under strængt Tilsyn; men da »Syntagma« var blevet optrykt i Basel (1578, uden Hemmingsens Medvirkning), og Kurfyrsten atter klager, *afskediges* Hemmingsen (1579) pludseligt, dog i Naade, og saaledes at han beholder et ham tidligere tillagt Præbende i Roskilde, hvor han i Stilhed henlevede Resten af sit Liv.

Imidlertid vare de tyske Teologer gaaede videre frem mod Kalvinismen. Paa Møder i Torgau (1576) og i Klostret Bergen ved Magdeburg (1577) havde de faaet udarbejdet et nyt Bekendelsesskrift, som de kaldte *Formula concordiæ*, og som de— tilligemed de ældre latinske Bekendelsesskrifter, samlede i en Bog, kaldet »Opus concordiæ« — vilde have vedtaget i alle lutherske

Lande. I Danmark møder Foretagendet stærk Modstand. Allerede det foreløbige Udkast: »Torgau-Bogen« afvises strax af den gottorpske Hertug, efter Superintendentens Paul von Eitzens Tilskyndelse, som dels overflødig, da Læren var klart nok udtrykt i den augsburgske Bekendelse, dels farlig for Tros-Enigheden i Landet; ogsaa Frederik II afslaar Kurfyrst Augusts Opfordring til at lade de danske Teologer afgive Betænkning over Bogen, fordi dette vilde volde Lærestridigheder. Overhoved vil han ikke taale noget *Nyt*, som kunde spilde *Tros-Enheden*, være sig fra den ene eller den anden Side. Derfor, da Kurfyrsten sender ham det hele »Opus concordiæ« med Opfordring til at paabyde det som symbolsk Bog for den danske Kirke, ender han sine Overvejelser i denne Anledning med at kaste Bogen paa Ilden med de Ord: »Jeg haver fanget en Djævel, som jeg vil brænde«; det skete paa Antvorskov den 23de Juli 1580, og Dagen efter udsender Kongen et Brev, hvori han under Livsstraf forbyder at indføre Bogen i Landet og truer enhver Præst, hos hvem Konkordieformelen maatte findes, med Afsættelse.

Den yderligt gaaende lutheranske Retnings Afvisning styrkede — skønt Hemmingsen ikke fik sin Lærerplads igen — dog den filippistiske Retning, som gennem hans 37—38aarige Virksomhed havde faaet Indgang i vide Kredse, ikke mindst de adelige, saa at den holdt sig Aarhundredet ud og ind i det næste. Imidlertid trænger *Statskirke-Grundsætningen* mere og mere igennem. Særligt maa nævnes Frederik II's *Ordinans om Ægteskabs-Sager* (19de Juni 1582), hvorved Ægteskabets borgerlige Gyldighed gjordes afhængig af den kirkelige Vielse, altsaa denne hidtil rent kirkelige Handling tillige blev borgerlig; da *Tilsynet* med Kirker og Præstegaarde samt Præstevalgs Stadfæstelse ved Fdg. s. D., overdroges til *Kongens Lensmænd*, var et Skridt gjort til Indskrænkning af Bispernes Indflydelse paa Præstekalds Besættelse; den svandt endnu mere ind, da det (1606) strængt *forbødes* Bisperne at ordinere nogen Præst, før han havde faaet *Lensmandens Kollats til Embedet*, og dette medførte atter, at *Præstevalget* mer og mer tabte sin Betydning og afløstes af kongelig Udnævnelse. Jo mere Statsmagten — d. v. s. Kongemagten, thi paa dette Omraade lod Adelen Kongen have temmelig frie Hænder — greb ind i de kirkelige Forhold, des virksommere kunde den vendes mod Kryptokalvinismen, saa snart Nogen var funden, som kunde og vilde hævde den ved Forbudet mod Konkordieformelen afviste Læreretning.

Dette gjorde *Hans Povlsen Resen* (f. 1561 i Resen, Ribe Stift, udenlands 1584—91, Professor 1591, fra 1597 i Teologi, 1615 tillige Sjællands Biskop, † 1638); og, da han havde vundet Kongens Tillid, lykkedes det ham i faa Aar at kue al Hældning til Kalvinismen. Paa hans Modforestillinger opgiver Kristian IV, som (1606) havde ladet sin ældste Datter døbe uden Djævlebesværgelse *(Exorcisme)*, at fjærne denne særligt for Kalvinisterne modbydelige Skik; fra nu af var *Regeringen* sikker. Re-

sens Klager over den hebraiske Professor *Iver Stub* bringer denne Mand til for Konsistorium at vedgaa rent kalvinistiske Anskuelser og hans Afsættelse (1609) skræmmer hans Menighedsfæller blandt Professorerne fra at lade sig mærke med nogen som helst Afvigelse fra den af Resen hævdede Opfattelse af Kirkelæren; dermed er Kryptokalvinismen fældet ved *Universitetet*. Harmfuld over Resens Virksomhed som Professor og voxende Tilhæng hos Ungdommen, angriber Præsten ved Nicolai Kirke *Olaf Kock* ham voldsomt i sine Prædikener; Resen klager til Biskoppen Peder Winstrup, som suspenderer Kock, der paa sin Side klager hos Kongen over Resen som Vranglærer; en Provsteret stadfæster Kocks Suspension, og paa et Møde i Kolding (21de Febr. 1614) foretages — for Kongen, Rigsraadet, Universitetets Præster og fire Borgere — Kocks Klager over Resen, som fuldstændig slaar sin Modstander, saa at denne for Løgn og Bagvaskelse samt Brud paa Ordinansen dømmes landflygtig (han gik til Stockholm, hvor han blev Præst). I Kocks Sag inddrages hans Ven og Beundrer, Præsten *Niels Mikkelsen Aalborg* i Helsingborg; han dømmes af Konsistorium fra sit Embede (8de Juni 1614), skønt han var rede til at tilbagekalde Alt, men fik dog senere igen Kald. Imidlertid har Resen, paa Bispernes Forlangende, fremsat sin Lære i et Skrift: »De sancta fide«, som prøves af Professorer og Bisper og i det Hele godkendes, hvorvel Bisperne finde flere af hans Lærdomme uklare og mislige, og derpaa sætter Kongen ham til *Biskop over Sjællands Stift* (1615). Endelig anklages, efter Resens Tilskyndelse, Fyns Biskop *Hans Knudsen Vejle*, som, harmfuld over Forfølgelsen mod Kock, i Prædikener og Samtaler havde udtalt sig stærkt mod Resens Nadverlære og for den kalvinske, og dømmes fra sit Embede af Rigsraad og Biskopper (1616). Dermed er Kryptokalvinismen knust i *Kirken*.

Imidlertid havde *Sønderjylland* været Skueplads for en voldsom, men kortvarig kalvinistisk Bevægelse. Den gottorpske Hertug Johan Adolfs Yndling, Hamborgeren *Wowern*, havde faaet Kirkeskikkene i Fyrstendømmet ændrede i kalvinistisk Aand og modstræbende Præster afsatte, deriblandt den som Forfatter bekendte Niels Helvad og Superintendenten Fabricius (1610); dette vedblev ogsaa efter Wowerns Død (1612) under den nye Superintendent Filip Cæsar. Men med Johan Adolfs Død (1616) bortfalder det Hele; den nye Hertug Frederik III bortsender strax Cæsar og genindsætter Fabricius (Helvad var traadt i Kristian IV's Tjeneste), og den lutherske Kirkeskik genoprettes.

Reformationsfesten 1617 blev en Sejrsfest for den strænge Lutherdom, som endelig slaas fast ved den af Resen affattede og 1619 paabudne *Præsteed* paa den augsburgske Bekendelse; ja, skønt Forbudet mod Konkordiebogen ikke hæves, sker det nu ikke sjældent, at vordende Præster ved Bispeexamen henvises til den som Læreregel.

Finland fik sin Del baade af Liturgi-Striden og af Ufreden i Anledning af Sigismunds Kamp med det svenske Folk. Ogsaa der skulde Rødebogen indføres, hvorfor den synes at være bleven oversat paa Finsk; men der er næppe gjort stort ved det, i alt Fald i Åbo-Stift, hvor Bispestolen stod ledig 6 Aar efter Paulus Juustens Død, da omsider en Biskop indsattes (1583, Erik Eriksson Sarolainen), som var ivrig Liturgist, havde Bevægelsen allerede kulmineret i Sverige. Et Forsøg paa at genoprette Klostrene mislykkedes: Nådendal, det sidste, opløses — 1581 var der kun èn Nonne tilbage. 1596 vil Klas Fleming tvinge de finske Præster til at indføre papistiske Kirkeskikke. Om dette Paabud har havt nogen Del i Bonderejsningen det følgende Aar (»Klubbekriget«), vides ikke; men i alt Fald kan man slutte, at Finlands Bønder ikke have hængt ved den gamle Kirke, siden de gjorde Opstand mod Sigismunds Statholder og søgte Hjælp i Sverige hos Hertug Karl. Hans Sejr blev da ogsaa i Finland Lutherdommens Sejr, og i Trediveaarskrigen viste de finske Regimenter i Gærningen, at de vare blevne gode lutherske.

Om Norges kirkelige Udvikling i dette Tidsafsnit vides fremdeles kun meget Lidt. Biskopperne ere næsten alle danske Mænd, ligeledes hyppigt Skolemestrene i Domskolerne. Efterhaanden synes Præsternes Tal at voxe ved Præstegældenes Deling, ogsaa bedres vistnok den gennemsnitlige Fordannelse hos dem. Da Ordinansen stadig viser sig mindre passende i flere Stykker, kalder Kristian IV (1604) de fire Bisper til Bergen for i Forening med dem at »gøre et opus« i Henhold til deres Erfaringer; Frugten af dette første norske Kirkemøde siden Reformationen er *den norske Kirkeordinans fra 1607*, der vel hviler paa den danske, men afviger fra den i mange Enkeltheder. Medens der ikke vides Noget om kalvinistiske Rørelser i Norge, klages derimod (1604) af Biskopperne over *jesuitiske* Stemplinger — hvad der medvirkede til Forbudet mod at besøge jesuitiske Skoler; 1613 bleve paa et Bispemøde i Skien 6 Præster i Oslo Stift afsatte som hemmelige Papister; senere mærkes ikke Noget til Papisme i Norge.

Islands Reformation begynder først alvorligt, da *Gudbrand Thorlaksson* bliver Biskop i Holum (1571). I 56 Aar styrede han Stiftet († 1627), og ved ham, der kraftigt støttedes af to dygtige Bisper i Skalholt: *Gisle Jonsson* († 1587) og *Odd Einarsson* († 1630), kom der efterhaanden evangelisk Skik paa de islandske Kirkeforhold. Saaledes udvirke Bisperne strax Fdgr. af 1575 og 1576, hvorved *Præsternes* ved Reformationen stærkt svundne *Indtægter* sikres nogenlunde ved Tiender og Præstegaarde — det første Vilkaar for, at man kunde faa Præster saa vidt dannede, at de kunde føre Menighederne fremad. Vel klages der senere (1588) fra Skalholt Stift over Præsternes ringe Kaar der, især

fordi Bønderne brugte Kirkejorden, og det vides ikke, at denne Klage har fremkaldt noget Kongebud; men i alt Fald faar Biskop Odd paa Althinget 1590 og paa et Præstemøde 1592 (paa Kyraugastad) vigtige »constitutiones« vedtagne, som ordne Præsternes Stilling, Indtægter og Embedsførelse. I det Hele maa Islændingerne saa temmelig hjælpe sig selv, men saa er ogsaa Kirken her *langt mindre Statskirke* end i Danmark og Norge, hvilket især viser sig deri, at baade *Præstevalg* og *Bispevalg* holdes ved Hævd, uden Indgreb fra Statsmagtens Side, lige til Enevældens Indførelse. Det er ogsaa bl. A. Gudbrands eget Paafund at indføre Overhøring før den første Altergang (»con firmatio«, 1596), og derpaa optages dette frivilligt af Præsterne i Skalholt Stift. Henimod Aarhundredets Slutning ere endnu mange Forhold uafgjorte. Begge Bisper kræve og faa Kongens Befaling (1598) til i Forening med de to Lagmænd at udarbejde en egen Ordinans, da den danske havde vist sig uigennemførlig; inden de ere færdige, faar imidlertid Norge sin *Ordinans (1607)*, og denne udstrækkes til Island, hvis Kirke altsaa nu har faaet sin Grundlov. Hovedsagen er dog, at Gudbrand skaffer Island et godt *Trykkeri* (i Holum, 1574) og giver dette travl Sysselsættelse med en lang Række uundværlige Hjælpemidler til det religiøse Livs Udvikling og til Gudstjenestens ordentlige Udførelse: først og fremmest Bibeloversættelse, dernæst Opbyggelsesskrifter, dels Oversættelser af de bedste danske, dels hans egen Postil, Søndagsevangelier, Salmebog, Gradual, Katekismus, baade Luthers lille og store, o. s. v. Da Gudbrand lukkede sine Øjne, var baade den religiøse og sædelige Tilstand i Landet væsentlig en anden end et halvt Aarhundrede tidligere. Til den nye papistiske eller til den kalvinistiske Brydning findes her intet Spor.

Hvad var i det her gennemløbne Hundredaar det kirkelige Aandslivs Indhold? Hvad laa bagved og frembragte de ydre Tildragelser? Vi kunne lettest faa Rede derpaa ved at skelne imellem forskellige Sider af Aandslivet, som tillige betegne visse Trin i Udviklingen; thi vel ere de tildels samtidige; men det ene skyder sig ligesom et Stykke udover det andet og sysselsætter da fortrinsvis Opmærksomheden. Først have vi Arbejdet med at afryste Romeraaget og gøre Plads for et nyt, evangeliskt Menighedsliv. Samtidigt begynder Arbejdet med at vække og ordne dette, og efter Løsrivelsen fra Rom blive de herhen hørende Opgaver de vigtigste. Inden de imidlertid ere løste, kommer Kampen med den genvaagnede Romerkirke og Bryd-

ningen med Kalvinismen, under hvilke Kampe det religiøst-kirkelige Liv antager sit strængt lutherske Præg. Vi skulle søge at samle de aandshistoriske Kendsgerninger i tre hertil svarende Afsnit.

1. Løsrivelsen fra Rom.

Den aandelige Kamp mod Romerkirken førtes fra først af alene, altid virksomst med *Munden*. Vi have Efterretninger nok om, at *Prædikenen* ej alene tjente til Opbyggelses-, men ogsaa til Nedbrydningsmiddel. Meget ofte have sikkert begge Slags Indhold smeltet sammen. Kristenlivets Frigørelse for de romerske Vildfarelser var saa stor en Sag, at Ordet derom nok i en varm og veltalende Forkynders Mund kunde faa de dybeste Strænge i Tilhørernes Hjærter til at klinge — som da Borgerne havde stanset den latinske Messe i Viborg Domkirke, og Hans Tavsen fra Prædikestolen talte om Joh. Aab. 14, 8: »Den er falden, den er falden, Babylon, den store Stad; thi den har givet alle Folk at drikke af sit Horeris giftige Vin« (Kirkehist. Saml. I, S. 376—77); i Sammenstillingen mellem Aabenbaringens Babylon, d. e. Neros Rom, og det pavelige Rom ligger en dybere historisk Sandhed, end sagtens Taleren selv, langt mindre Tilhørerne kunde fatte i hele dens Omfang, men hvorom dog sikkert hans glødende Ord have vakt en rystende og opløftende Anelse. Ikke sjælden høre vi, at i samme Kirke, paa samme Prædikestol optraadte efter hinanden Talere i modsat Retning; som da i Graabrødrenes Kirke i Malmø Klavs Mortensen talte skiftevis med en Broder og — ifølge den lille harmfyldte Krønike om Graabrødrenes Udjagelse af deres Klostre i Danmark (Kirkehist. Saml. I, S. 332—67) — »gøede som en Hund ad Brødrene.« Dette nærmer sig allerede til *Disputats*, og, som vi have set, kæmpedes der ogsaa oftere paa denne Maade — første Gang, saa vidt vides, da Peder Galle og Olof Persson i Julen 1524 i Upsala »nappades väldeliga, dock behöll Olof mest öfverhand, efter han ikke ville tillåta någon proposition, utan den vore utur skriften« (efter Rasmus Ludvigsons Krønike hos Anjou I, S. 140). *Hvad* der blev sagt ved slige Lejligheder, vide vi dog kun lidt om; man havde hverken Referenter eller Blade; de fleste Efterretninger, oftest Modstanderes i Breve, Modskrifter eller senere historiske Beretninger, angive kun ganske kort Talens Ret-

ning*). Nærmere Oplysning om Tidens Tankebrydning faa vi først, da begge Parter gribe til *Pen* og *Prenteri*. Der opstaar da to Slags Skrifter, hvis Vidnesbyrd vi maa høre; lærde Mænd drøfte den gamle og den nye Kirkes Lære i *Stridsskrifter* i Prosa, som oftest paa Modersmaalet, stundom paa Latin, og den folkelige Opfattelse af Striden spejler sig i en *polemisk Digtning*. Hvad kan hver af disse Slags Skrifter lære os?

a. Stridsskrifter.

1524 hjemsendte *Hans Mikkelsen*, Kristiern II's Ledsager i Udlandet, med sin Oversættelse af det ny Testament et *Sendebrev* til sine Landsmænd, hvori han skarpt angriber falske Lærere og Profeter, samt hjærtelig opfordrer alle Danske til nu at lukke Øjnene op for den guddommelige Sandheds Lys. Dette lille Skrift — 2 Sider i 4to — blev foreløbig ubesvaret.

1. Den første Dyst sattes i Gang af *Povl Helgesen* og af *Kong Gustav*. Som Indledning kan betragtes den *Tilegnelse*, hvormed *Povl Helgesen* i Forsommeren **1526** sendte den luthersksindede Rigsraad og Ridder Oluf Nielsen Rosenkrans til Vallø sin alt 1524 udarbejdede Oversættelse af Luthers „Betbüchlein“: „Christeligh underwijsningh paa the thy Guds budord“ o. s. v. (Troen, Fadervor, Lidelseshistorien); i denne Tilegnelse har nemlig Forf. for første Gang gjort Rede for sin Opfattelse af Lutherdommen. Kort efter opfordredes Povl Helgesen ved Rigsmarsken Tyge Krabbe til at prædike for Kongen om den nye Lære. Det skete paa Slottet den 29de Aug. 1526; efter hans eget Sigende (i Skiby-Krøniken, Scr. rer. Dan. II S. 581) prædikede han „med temmelig Frihed, idet han aabent vedgik, at ingen af Parterne var ædru.“ Lignende Anskuelser har han sikkert forinden oftere udtalt, vel især fra Kathedret. At der havde dannet sig en stærk Misstemning imod ham, fik han at føle paa Vejen fra Slottet: Mogens Gøyes Hofnar forfulgte ham med draget Sværd, Soldaterne af Slotsvagten og Folk paa Gaden raabte efter ham og skældte ham for en Munk og Hykler, der havde solgt sig til at spotte Kristus, en Ulv, Sjælemorder og Bedrager — „saaledes,“ udbryder han harmfuld i Krøniken,

---

*) De ældste Noticer, vi have om nogen Reformators Tale, angaa *Olof Persson*. Den ene er en Beretning i et nu tabt Brev fra en Karmeliter-Broder i Örebro til Kanniken Dr. Nils i Strengnäs om, hvorledes Brødrene Olof og Lars 1521 havde været i Örebro til deres Faders Jordefærd og unddraget Klostret en det af Faderen i Sjælegave tillagt Jordlod, samt i den Anledning talt „mycket smädeligen“ mod Gud, Kirken og Paven, hvis Rige de vilde slaa ned. Den anden Efterretning er nogle 1523 gjorte og Biskop Brask tilstillede Optegnelser af den nysnævnte Dr. Nils om Indholdet af Olofs Prædikener, nemlig de Lærdomme, som især have stødt Brevskriveren, dels temmelig uvigtige (at Mariæ Moder ikke har hedt Annæ, at Josef ikke har været en gammel Mand), dels mere indgribende (mod Munketiggeri, Helgen-, især Mariadyrkelse, lønligt Skriftemaal og Messen). Det ses, at Olof stadig har holdt sig til Skriftens Vidnesbyrd (se Anjou, a. Skr. I, S. 74—76). Om *Hans Tavsens* første Prædiken vides kun, at den gik ud paa Retfærdiggørelse af Tro.

„holdt man Kirkens Mænd i Ære.“ I den første Hede skrev han sit første Fejdeskrift: *Sendebrevet til Tyge Krabbe* (tabt, men kendt af Olof Perssons Gendrivelse), hvori han allerede rører ved de fleste lutherske Hovedlærdomme. Dernæst udarbejdede han endnu i samme Aar, efter Samraad med de ved Herredagen i Odense samlede Prælater, sit haanende *Svar paa Hans Mikkelsens Sendebrev*, trykt i Rostock **1527** under den karakteristiske Titel: „Till thet ketterlige, wcristelige och wbesindige breff, som then wbesckemmede (ɔ: skamløse) kettere Hans Mickelsz af Malmø, lod wdgaa met thet ny Testamente, ther konning Cristiern lod ynckellige oc wtilbørlige forwandle (ɔ: forvanske) paa sitt tijrannisoke wild, oc icke Gudt till loff, eet kort och tillbørligt swar“ (aftrykt i Povl Eliesens „Danske Skrifter“, ved C. E. Secher, I). Imidlertid havde *Kong Gustav* udsendt sine, rimeligvis af Laurentius Andreæ formulerede *tolv Spørgsmaal* (først ti, senere lagdes to til); de angaa: 1) om man maa undfalde hellige Mænds Lærdomme og Kirkens Skikke, de som ikke have Guds Ord med sig; 2) om Kristus har overdraget Paver, Bisper og Præster andet Herredømme end det at forkynde Guds Ord; 3) om deres Love og Bud kunne binde Menneskene til Synd; 4) om de have Magt til ved Band at udelukke Nogen af Menigheden; 5) om Pavevælden er med eller imod Kristus; 6) om noget Andet er Guds-Tjeneste end at holde hans Bud; 7) om Mennesket kan blive saligt ved egen Fortjeneste; 8) om Klosterlevned har nogen Grund i Skriften; 9) om Sakramentet i Vin og Brød med Rette uddeles anderledes, end Kristus har budet; 10) om andre Aabenbarelser skulle tros, end de som indeholdes i Skriften; 11) hvad Skel der findes i Skriften for Skærsild; 12) om man skal dyrke Helgener, og om de ere vore Talsmænd hos Gud — en ganske god Oversigt over de vigtigste Stridsæmner, kun at Spørgsmaalet om Præsters Ægteskab savnes. Medens den før nævnte *Peder Galle*, paa Kongens udtrykkelige Befaling (af 4de Dec. 1526 —: „efter I ären en doctor i den heliga scrift och hafven för den skull studerat, att I skolen vet a undervisa oss lekmän“), var i Færd med at udarbejde sine Svar herpaa, foretog *Olof Persson* sig at gendrive Povl Helgesens Sendebrev til Tyge Krabbe, som tidligt maa være blevet udbredt i Sverige (ved Brask?) og have gjort en Del Indtryk; dette *„Swar på jtt ochrysteligbit sendebreff* som en løgnachtigh Munck hetandes Povlus Heliæ haffuer vttgåå latit emoot thet helga Evangelium som nu (aff Gudz nådhe) är j Liwsit kommit“, blev trykt i Vesterås (Marts 1527, aftr. hos v. Troil: Skrifter och hdlgr. till Sv. Kyrkans och reform.'s. hist. I); det er Olof Perssons første Skrift. Derpaa, efter at have faaet sig tilstillet Peder Galles Svar paa de tolv Spørgsmaal, gennemgik *Olof Persson* dem roligt og udførligt i sine *„Swar på tolff spörsmål“*, som, trykte sammen med Peder Galles, udkom i Maj 1527; det er Olofs betydeligste Arbejde og det mest omfattende svenske Stridsskrift (aftr. hos Troil). Imidlertid havde ogsaa *Povl Helgesen* faaet fat paa de første ti af Kong Gustavs Spørgsmaal, og i Vaaren 1527 skrev han i den Anledning et kort, foreløbigt *Sendebrev til Kong Gustav,* hvori han lovede yderligere Tilsvar; dette endelige *Svar til Kong Gustav*: „Nogre Christelige Swar till the spørsmaall, som Koning Gøstaff till Swerigis Rijge lodt wdgaa till sitt gantsche Klerckerij, berammede af Broder Paulo Helie“ blev først trykt (tilligemed Sendebrevet) i „Kiøbmennehafn“ i Foraaret **1528** (aftr. hos Secher); det er Povl Helgesens teologiske Hovedarbejde. Endelig havde *Olof Persson* paa sin Side faaet en Afskrift at se af Sendebrevet til Kong Gustav, og han skrev da, vistnok efter Kongens Paalæg, endnu *„Itt føghe sendebreff till Paulum Heliæ“*, som tryktes i Stockholm, næsten samtidigt med Povl Helgesens Skrift. Dermed stansede denne Strid; begge Forfattere sluttede med Løfte om yderligere Udtalelser, men ingen af dem holdt Ord.

2. Ved Vesterås-Recessen og Ordinantian var, som tidligere antydet Intet afgjort om Kirkens Lære eller Skikke; herom skulde Folket først, oplyses. Derfor udfoldedes nu en overordentlig literær Virksomhed, især af *Olof Persson,* der i Sommeren 1528, vistnok til Forberedelse af Örebromødet, udsendte med faa Ugers Mellemrum en hel Række, tildels vigtige Skrifter: „En liten christeligh formaning til clerekrijt“ om *Præsters og Me-*

nigheders indbyrdes Forhold; „En liten bok i hvilken *closter lefvernet* forclaredt warder“, samt „Om *guds ordh och menniskiors bodh och stadhgar* j thet andeliga“. Desuden oversatte han fra Tysk: „En *liten ingång* til them heliga scrifft“ (om Lov og Evangelium). I samme Aar udgav *Laurentius Andreæ*: „En liten vndervisning om *Tron och godha gerningar*“ — det eneste bevarede trykte Skrift fra denne Reformators Haand. Intet papistiskt Modskrift udkom i Sverig, hverken nu eller senere, og til Dels have de anførte Skrifter organisatoriske og opbyggelige Øjemed. Men i Sverige vedvarede jo endnu længe den passive Modstand mod Evangeliet, og heraf fremkaldes ogsaa i de følgende Aar Skrifter, hvori det Polemiske smelter mere eller mindre sammen med det Organisatoriske, Opbyggelige, ja Dogmatiske, saa det kan blive uvist, til hvilken Gruppe et Skrift bør henføres. Mest polemisk er *Olof Perssons* „Orsack hwarföre *messan* böör wara på thet *Tungomål*, som then menighe man förstondelighit är“, fra **1531**, mere dogmatisk derimod „En lijten Boock, ther uthi forclarat warder, hwarigenom menniskian får *then Ewiga Salighetena*, om thet skeer aff theras *fortieniste* eller aff Gudz blotta *nåde* och barmhertigheet“, fra **1535**, medens hans andet Skrift fra samme Aar: „Förmaning til alle *Evangeliske predicare* öffuer heela Swerige, huru man sig skicka skal, då *förföljelse* påkommer for Gudz ord skul“ har et mere pastoralteologiskt Formaal. Ligefrem rettet mod en romersk Kirkeskik, men meget roligt i Tonen, er Lars Perssons, eller som han altid kalder sig og kaldes som Forfatter, og som vi derfor ville kalde ham, *Laurentius Petri*'s „En förklaring om *vigdavatten* fra **1538**, hvortil kommer hans **1542** forfattede, men rigtignok først 1587 i Wittenberg ved Abraham Angermanni „Omsorg trykte „*Dialogi*“ (4) om den förvandling som med *meszan* skedde“, der slutter sig til Broderens „Orsack“. Alle de nævnte Skrifter findes optrykte hos Troil.

3. I Danmark havde 1527 endnu Ingen af de Evangeliske taget til Genmæle mod Papisternes eneste Pennefører Povl Helgesen. Medens denne i Resten af Aaret 1528 syslede med sit ikke polemiske Skrift „om Hospitaler“ og hjalp Frans Wormordsen med hans Oversættelse af Davids Salmer, udgav *Hans Tavsen* sit første Stridsskrift, en bearbejdende Oversættelse af Luthers „Mandat“, hvori han lægger Kristus en Skildring af den romerske Trosforvanskning i Munden; det er “*Edtønckelight Klawaemooll Och edt wenlight tilbudh* . . . . M. L. Wdhsadt aff Hans Tawssen i Wiborg“ (aftrykt i H. Rørdams „Smaaskrifter af Hans Tavsen,“ 1870). Samme Aar optraadte to nye Stridsmænd paa Papisternes Side. Den ene var Ærkebispen i Lund *Aage Sparre*, som havde stævnet Klavs Mortensen og Oluf Spandemager til sig, at de skulde svare for deres Lærdom, og som, da de ikke mødte, tilstillede Malmø Bys Raad en kort *Advarselsskrivelse* mod det lutherske Kætteri. Herimod skrev *Hans Tavsen* i Adventstiden 1528: „*Edt kort antswor till bispens sendhæbreff aff Odense*“ (aftr. hos Rørdam), som imidlertid først kom ud i Febr. **1529**. I dette Aar fik ogsaa Lutherdommen to nye Forkæmpere. Den ene var Prædikeren *Kristiern Skrok* i Fyen, som udgav: „*Een føye foclaring ov beuiisning*.... *ath den hellige stadt* (o: Stand) *Egteskaff tilstedis oc icke forbydis Prester*“ (trykt i Malmø). Den anden var Læsemesteren *Peder Laurenssen* i Malmø, som svarede paa Aage Sparres Advarsel i et nu tabt Skrift.

4. De vigtigste Stridsskrifter fra den første Del af **1530** fremkaldtes af den i *Malmø foretagne Reformation*. I Januar udkom nemlig *Peder Laurenssens* udførlige Forsvar for denne: „Oersagen oc een rett forclaring paa then ny Reformatz, ordinering oc skick om messzen, prediken oc anden rett Gudts tienneste oc christelig dyrckelse som begyndt oc giort er vdi then Christelige Stadt Malmø Anno Domini MDXXIX“, sædvanlig kaldet „*Malmø-bogen*“, et af Reformationstidens betydeligste Skrifter (udgivet paany af H. Rørdam 1868). Allerede Kristi Himmelfartsdag s. A. var *Povl Helgesen* færdig med et kraftigt *Svar paa Malmøbogen*, som imidlertid ikke blev trykt — vistnok fordi Prælaterne, der havde faaet ham til at skrive det, fandt, at han indrømmede Kætterne for meget (det er nu trykt hos Secher). Et andet papistiskt Modskrift mod Malmøbogen,

særlig om *Præsters Ægteskab* blev s. A. trykt i Aarhus og skyldes maaske ligeledes Povl Helgesen, i alt Fald som Bearbejder; det er tabt, men kendes af et senere Skrift af Peder Laurenssen. Endelig har Malmøbogen muligvis givet Anledning til et nu tabt kort Sendebrev fra Kantoren i Lunds Domkapitel *Adser Pedersen*, mod hvilket Borgmesteren i Malmø *Jep Nielsen* skrev: „*Een liden Disputatz* wdaf then hellige schrifft imellom Borgemester aff Malmø oc Herr Cantor aff Lundt om retsindige oc christelige Prester oc Messeprester, Sang oc Lesning, Altere oc saadan Gutz Tieneste."

5. Knudepunktet i den danske Kirkestrid danner *Herredagen i København 1530*. Den fremkaldte umiddelbart de før nævnte *43 Artikler*, Prælaternes *27 Artikler* (begge Stykker hos Hvitfeld II, S. 1322—27) og det rimeligvis af *Hans Tavsen* forfattede, hos Hvitfeld tildels gengivne, i et eneste Exemplar bevarede (se H. Rørdams Universitetshistorie I, S. 458, jfr. 463) „*Gensvar som danmarcks riigis Christelige predicanther kortelig gaffue* paa the XXVII Klagemaale ther prelaterne oc theris Clerckerij førde offuer thenum." Dernæst udgaves to *Beretninger om Herredagen*; den ene i *Viborg*, maaske forfattet af *Jørgen Sadolin*, meget skarpt (uddr. i forr. Aarh. i Dsk. Mag. I., S. 88 - 95, jfr. Aarsber. fra det kgl. Bibl. II, S. 358), den anden i *Malmø*, utvivlsomt udarbejdet af *Peder Laurenssen* (se H. Rørdams Udg. af Malmøbogen S. XXI o. f.): „The article Scrifft oc handell som wore mellom werdige fædre Danmarcks Prelater oc Evangeliske predickere heer aff riiget nu siste herredag." Endelig gav Herredagen Anledning til to *latinske* Skrifter, nemlig en „Apologia" fra de Evangeliskes Side, udarbejdet, efter den danske Original, ved Oluf Gyldenmund (trykt ved M. Vøldike 1739—49) og en „Confutatio Apologiæ", rimeligvis udarbejdet af Prælaternes tyske Hjælper Dr. *Stagefyhr*, som imidlertid ikke blev trykt (Se C. T. Engelstoft: „Om Herredagen" 1530 i Theol. Tidsskr. II, 2 og hans Program om „Confutatio Apologiæ" 1847). — Til Aaret 1530 høre endnu to *Oversættelser*, nemlig af *Luthers* Skrift: „Twenne Beslutninger" m. v. om *Ægteskab*, ved *Jørgen Sadolin*, og af Olof Perssons fra Tysk oversatte „*Liden Indgang* i den hellige Skrift," ved Horsens-Prædikeren *Peder Borgsmed*.

6. I Aaret **1531** gjaldt de fleste Stridsskrifter to særskilte, vigtige Spørgsmaal, nemlig om *Ægteskabet* og om *Messen*. Om det første handle *Frans Wormordsens* Svar paa den 1530 i Aarhus udgivne Bog om *Præsters Ægteskab* og samme Forfatters „Een saare nøttig oc *alle Thenom som gifte ere eller Giftes ville hugsvalelig Disputatz* imellem Hr. Atzer Prelatt oc Cantor vdi Lundt oc Franciscum Vormordum Predikere vdti Malmø." En Del andre Spørgsmaal afhandlede han i „En korth oc lijden *forclaring oc forskell* paa then Evangeliske oc Papistiske predicken oc lærdom." Blandt disse Spørgsmaal er ogsaa „Kirkens Sacramenter", hvortil hører det om Messen. Hovedkæmperne om denne Sag vare forøvrigt Povl Helgesen og Hans Tavsen. I Efteraaret 1530 havde *Povl Helgesen* tilstillet Københavns Borgmester og Raad et „Sendebrev" om Messen med Opfordring til at lade deres Prædikere give Tilsvar; Raadet søskede Hans Tavsens Betænkning, som atter sendtes Povl Helgesen. Da kom Billedstormen i Juletiden, hvorefter de ivrigste Papister i Hovedstaden rømmede til *Aarhus*, til Biskoppen Ove Bilde, og Kanniken Povl Ræfs Trykkeri flyttedes did. Her udgav Povl Helgesen i Foraaret 1531 sit yderst heftige, nu tabte, men i forr. Aarh. i Olivarii „Vita Pauli Eliæ" uddragne Skrift: „*En kort vnderviizning paa then hellige Messe oc hennis Brug imod nogre ny Messedræbere*", hvori tillige tryktes *Sendebrevet* til Københavns Øvrighed og et yderst grovt Svar paa Hans Tavsens endnu utrykte Betænkning. *Hans Tavsen* lod da strax dennes sidste og vigtigste Del trykke: *Suor til then falske oc vchristelige vnderuiisning som lector Powell screff til Raadet y Københaffn. Om then papistiske Messe. Hans Thausøn*," med en Efterskrift til Povl Helgesen, som ikke giver dennes Tiltale Noget efter i Hvashed (aftr. i Rørdams „Smaaskrifter af Hans Tavsen"). *Povl Helgesen* svarede ikke herpaa; men allerede, før Hans Tavsens Skrift udkom, havde han sendt Raadet i *Randers*, hvor Reformationen nys havde sejret, en Be-

arbejdelse af Noget af Tyskeren Blancicampiani (Pleichfelds) Prædikener om Messen: „En kort vnderviisning paa *thet hemelige støcke ij messen som kaldis Canon,*“ ledsaget af et Brev til Raadet — med den Frugt, at Raadet lod Bogen nagle til Kagen af Rakkeren. Til Messestriden hører en Oversættelse af Luthers Skrift om Canon: „*Om den grumme forferdelige Tiende Messe.*

7. Fra **1532** haves to Skrifter, af hvilke intet blev trykt, men som begge ere temmelige vigtige Tids-Udtryk. Det ene er *Povl Helgesens* yderst heftige „En kort och *christelig Formaning* om then lutherske handels wrange willkaar“, særlig rettet *til Rigsraad og Adel* — der var jo Intet at vente af Kongen eller at udrette hos Borgerne. Det andet er *Hans Tavsens* Oversættelse af Luthers Svar paa Kejserens Mandat mod den augsborgske Bekendelse: „*Ett tilbørligt strengt suor aff Doctor Martin Luther*“, tilstillet Kongen „medt en ydmygst troo formaning .... om thet helighe Evangelii forfremmelse“ (hos Rørdam). Medens saaledes den offentlige Strid hvilede 1532, brød den des stærkere ud **1533** som Følge af Prælaternes Forsøg paa at genvinde Magten. For at støtte dette lod man trykke en vistnok allerede 1531 af *Povl Helgesen* udarbejdet Oversættelse af „Confutatio Apologiæ's“ tredje og største Stykke under Titel: „*Menige Danmarckis Rigis Biscoppers och Prælaters christelige och retsindige geenswar till the lutherianske artikle*“ — et omfangsrigt Arbejde (35 Ark 4to) og Papisternes Hovedindlæg i Striden (derimod er det uvist, om et andet af Povl Helgesen 1531 bebudet Uddrag af samme Skrift: „en Underschede paa theris (Papisternes) trois bekendelse“, nogensinde er blevet til; se M. N. Petersen: „Bidr.“, II, S. 174). Hovedskriftet fra modsat Side er *Peder Laurenssens* „*En stacket vnderuisning* aff Guds egne ord och den hellige scrifft Emod Pawens Bispers och deris disciplis Statuter lower bwd og skickelser, som de haffue sielffue opdicktet oc drømt“; Skriftet var fremkaldt ved nogle af Børglum Bispen for Stiftets Præster udstædte „Statuter“ og omhandler i 27 Artikler næsten alle Stridsspørgsmaalene. Allerede forinden havde *Frans Wormordsen* udgivet „En sand och oc ret christelig vnderuisning om *preste-embede och om deriss løffnit Gifftermaal och ret kyskhed*“, tildels til Svar paa den 1530 i Aarhus udgivne Bog om Præsters Ægteskab. Endelig, da de evangeliske Prædikere vare udjagne af Helsingborg, Landskrone og Trelleborg i Henhold til Recessen af 3die Juli, optraadte baade *Peder Laurenssen* og *Frans Wormordsen* til deres Forsvar: hin med en under Titel: „*Expostulatio ad Canonicos Lundenses*“ trykt latinsk Brevvexling mellem ham og Lunde-Kapitlet (se om de tre sidstnævnte Skrifter H. Rørdam i Udgaven af Malmøbogen, XXVII—LI); denne med en „*Apologia adversus Canonicos Lundenses*“. Hermed ender Stridskrift-Literaturen paa evangelisk Side.

8. *Povl Helgesen*, der var bleven Lærer ved Roskilde Domskole, som Prælaterne vilde gøre til en katolsk Højskole, staar nu alene i Marken. **1534** lod han her trykke sin allerede 1522 til Brug for Kristiern II udarbejdede Oversættelse af *Erasmi* Bog om Fyrsten: „En christelig och nyttelig bog *om Kongers, Fursters, riigis, landts oc stæders regimente*“ — til Advarsel for den vordende Konge, at han ikke som de to foregaaende Konger skulde blive Kirkens Fjende. Endelig, med den truende Udsigt til at faa enten en luthersk Hersker af Lybækkernes Naade eller Reformator-Fyrsten Kristian til Konge, gjorde Povl Helgesen endnu et Forsøg paa at indvirke paa Tingenes Gang, saaledes at i det Mindste Afgørelsen kunde opholdes ved en Stilstand imellem Partierne, idet han til begge Parter rettede sit, tildels fra Erasmus laante *Forsoningsforslag:* „*Een kort vnderwiisning til een Christelig foreening och forligelse*“, m. v. Rimeligvis er Povl Helgesen død ikke længe efter; hans i Stilhed, gennem mange Aar nedskrevne Krønike: *Chronicon Skibyense*, ender nemlig 1534, og hans Navn nævnes ikke senere i noget samtidigt Skrift.

Fra de andre Lande haves ingen Stridsskrifter. Et nu tabt Skrift af Biskop *Øgmund* i Skalholt mod Luther, sagtens i Anledning af Jon Einarssons Prædiken, var efter Arne Magnussons Sigende meget ubetydeligt.

Læseren maa ikke fortryde paa denne lange Bogfortegnelse. Den var fornøden for saa kort og tilforladeligt som mulig at anskueliggøre, hvilken *Frodighed* der pludselig havde afløst en langvarig aandelig Goldhed, og hvilken *Kampspænding* Mennesker levede i — tidt giver den sig jo Luft allerede i Titlerne, af hvilke derfor de mest karakteristiske ere meddelte. Derhos vil man af denne Oversigt næmmest kunne skønne *Gangen* i den lange Pennekrig. I den første Dyst (1526—28) gennemgaas, saa vel paa Grund af Opslaget i Povl Helgesens Sendebrev til Tyge Krabbe, som paa Grund af Kong Gustavs Spørgsmaal, det hele Mellemværende mere i Almindelighed; derefter tages enkelte Spørgsmaal under særskilt Behandling, først i Sverige (fra 1528), hvor den literære Strid ikke kommer ud over dette Trin, men vedvarer — med Ophold — til ind i Fyrgetyverne, dernæst i Danmark, hvor efter nogle Forpostfægtninger, Spørgsmaalet om Præsters Ægteskab trænger sig stærkt i Forgrunden; Reformationen i Malmø (1529) og Herredagen i København (1530) give Anledning til en ny — den anden — Opgørelse af alle Stridspunkter, medens dog baade samtidigt og senere enkelte Hovedpunkter drøftes med stigende Iver, især Ægteskabet og Messen (1531); Situationen efter Frederik I's Død fremkalder en tredje almindelig Undersøgelse (i Bispernes »Gensvar« og Peder Laurenssens »Stakket Undervisning«), medens atter enkelte Punkter undersøges; indtil endelig den gamle Kirke saa at sige drager sit Dødssuk i Povl Helgesens Forsoningsforslag (1534). I det hele er en Uddybning af Spørgsmaalene kendelig; man gaar mer og mer til Bunds i dem, Modsætningen bliver tydeligere, det Hele er som en stor dramatisk Dialog, hvori Tanke skærper Tanke, og Ord føder Ord. Men selvfølgelig gentages idelig de samme Hovedargumenter, hvorfor en udførlig Redegørelse for hvert Stridsskrifts Indhold vilde blive lige saa trættende som uoverkommelig indenfor den os tilmaalte Plads. Vi maa da nøjes med — hvad ogsaa turde være tilstrækkeligt med Hensyn til den foreliggende Opgave — saa vidt muligt at klare os, paa Grundlag af den hele Stridsskriftliteratur, hvilke de kæmpende *Hovedanskuelser* vare og *hvorledes de træde frem*, altsaa, hvad Stridsskrifterne vidne i Almindelighed om Tidens Tanker og Stemninger.

Povl Helgesen siger i sit Svar paa Malmøbogen fra 1530, at der med Hensyn til Opfattelsen af de kirkelige Forhold gaves

tre Slags Folk. »Somme«, hedder det, »ere saa faldne udi den nye Handel, at de al Kristendoms Hellighed ville plat træde under Fødder og saa Alting forvandle, at de ville den gamle Kirke ingen Agt eller Ære overgive ... og fordi fægte de ikke mod Synd og syndig Handel, men mod Embede, Magt, Befaling, Dyd, Agt, Hæder, Ære, kirkelige Skikke og Ordinanser. Somme tvært imod ere saa den nye Handel ubevarede og den gamle anhængendes, at de ville forsvare baade Ondt og Godt, baade Synd og Dyd, og fordi ville de Intet lade affalde udaf hvis (ɔ: hvad) Synd, Brøst, Misbrug eller Vildfarelse, som i lang Tid været haver.« Den »tredje Slags« endelig er »nogle gode, retsindige Mænd, der ere saa begge Slags medfældige, at de paa ingen Side give den ganske Handel Magt, og ere fordi begærendes, at det, som er kristeligt og redeligt, maa stadfæstes, blive bestandigt og have Magt, men det, som er ukristeligt og uredeligt, udaf Gerrighed, Mishandel og Misbrug forvandlet og forbistret (forvirret), maa enten aflægges eller og forbedres og reformeres« (Dsk. Skr. I, S. 346—47). Povl Helgesen har her ganske rigtig *adskilt* — men selvfølgelig ikke rigtig karakteriseret de tre Hovedanskuelser, som brødes i Tiden: den rent evangeliske, den strængt papistiske og den tredje — hans egen —, som vilde gaa en Mellemvej. Hvad er nu disse Anskuelsers væsentlige Tankeindhold.

Naar man undtager »Confutatio Apologiæ« samt det deraf uddragne »Bispernes Gensvar«, hvilket Indlæg jo skyldes fremmed Kløgt, saa er den strængt papistiske Anskuelse kun yderst svagt repræsenteret — et slaaende Vidnesbyrd om, hvor aandsfattig Romerkirken var bleven i Norden. Den Smule, der siges, er dog nok til at aabenbare Papismens inderste Væsen. Det omfangsrigeste, d. v. s. et Par Ark fyldende, originale Forsvarsskrift er Dr. *Peder Galles* Svar paa Kong Gustavs tolv Spørgsmaal. Forfatteren var vistnok over 70 Aar og fredsommelig af Sindelag — »han hed Galle, men var uden Galde«, siger Messenius hundred Aar senere — og skrev jo saa godt som tvungen af Kongen. Hans Forsvar er ogsaa magert og mat, men Tankegangen derfor lige karakteristisk. Skriftsteder anføres og tolkes, yderst vilkaarligt, stundom barnagtigt*); ved Siden deraf

*) Saaledes skulde alle romerske Kirkeskikke være paabudne i Sabbathbudet (ved Spørgsmaal 6). Klosterlevned skal være hjemlet, bl. A. ved at

henvises til Aarhundredernes Hævd og Alverdens Godkendelse; men det er Altsammen uvæsenligt; der er en anden, fuldkommen Sandhedskilde, nemlig *den hellige Aands* eget Vidnesbyrd gennem *Kirken*, hvis Tydning af Skriften og øvrige Lærdomme og Bud, som udgaaede fra Gud selv, ere lige bindende, enten de gaves igaar eller for tusind Aar siden.*) Som man ser, føres der i Virkeligheden slet ingen Forhandling: paa Spørgsmaalet, med hvad Ret Kirken lærer eller byder saa eller saa, svares der, at det skal tros og følges, *fordi Kirken siger det*; m. a. O. Kirken, i. e. Præsteskabet, Paven, har altid Ret, endog imod Skriften og al derpaa bygget Fornuftslutning. Andet indeholde heller ej de øvrige rent papistiske Udtalelser, faa og korte som de ere. Det er Kærnen i *Hans Brasks* Ræsonnement, naar han ikke vil tillade Drøftelse af Spørgsmaal, som engang *ere afgjorte*, eller naar han vil hindre, at Lægfolk faa den hellige Skrift at læse **) Det Samme ligger i *Aage Sparres* Brev til Malmøboerne, idet han

---

Samuel, Elias og Elisa havde deres Lærlinger samlede i Klostre, hvilket støttes paa, at de stadigt lovede Herren; samt ved Ap. G. 2, 5, hvor der staar, at der var mange „religiosi homines" i Jerusalem, idet „religiosus" oversættes ved „Munk" — hvad Olof Persson med Rette kalder „en ny grammatica (ved Spørgsm. 8).

*) Bl. A. hedder det (ved Spørgsm. 1), at Skriften er svær at tyde og derfor maa den forstaas, som den er tydet af Mænd, der vare oplyste af *den hellige Aand* — dette forudsættes altsaa uden videre om al kirkelig Tolkning. „*Kirkens Formænds Bud ere Guds Bud*" (ved Sp. 3); thi Gud opholder sin Kirke ved stadigt nye Indskydelser; særlig maa *Conciliers* Bud adlydes, saasom Kristus har lovet, at, hvor to eller tre ere samlede i hans Navn, *vil han være midt iblandt dem.* Nadverens Uddeling i Brød alene har *den hellige Aand* budet gennem Kirken (Sp. 9). Om Aabenbarelser (t. Ex. Birgittas) ere sande, *afgør Kirken*, hvis „macht och auctoritas är större än noghre store doctores auctoritas" (Sp. 10). At tvivle om Skærsild, er at søge Knuder paa Sivet, *saasom* alle Lande og Tungemaal *med Kirken* bekende, at Skærsild er til (Sp. 11)! Om Helgendyrkelse hedder det, at „j the ärende som *allom äre uppenbar* plägher jngen tväka: the helga Kyrka, hvilcken som regeras och styras aff *then helga anda* . . . höghtidher theris dagha" — *altsaa* o. s. v.

**) Det fortælles, at Brask, da engang i hans Nærværelse Paulus anførtes som Hjemmel for en luthersk Sætning, skal have udbrudt: „Bättre hade Paulus blifvit bränder, än att han skulle varda af hvar man känder." I sit Forbud mod lutherske Skrifter bruger han Ordspillet: „luthersk eller snarere *luciferisk*;" men er Noget „Djævelskt", saa er det denne Papisternes Afsky for Skriftens Læsning af Alle, der stundom synes at blive til Afsky for selve Skriften.

kun opregner de lutherske Lærdomme, som om de vare dømte, blot de vare nævnte, og naar han som Grund for sit Forbud mod at tage ved dem, kun anfører, at det strider mod gammel Sædvane. Ligeledes, naar *Jens Andersen* i sit lille Brev til Viborg- og Aalborg-Mændene indskærper, at Luthers Lære er ukristelig, fordi den strider mod Kirkens Lære, som Enhver »er plicktigh ath redthe sig effther«; eller naar *Lunde-Kannikerne* afvise al Forhandling med Peder Laurenssen (bl. A. »om at have Eders Skøger som lovlige Hustruer«) »paa det vi ikke skulle synes at oprippe og drage i Tvivl, hvad een Gang er paadømt af Fædrene og ved hellige Concilier afgjort.« Betegnende ere især *de 27 Artikler* fra 1530, som man paa Grund af Anledningen skulde vente maatte blevet et grundigt Opgør, og saa er det ikke Andet end Aage Sparres Kætteri-Remse, med Tillæg af nogle, som det synes, forsætlige Forvanskninger af evangeliske Sætninger. Hvor svage end disse Røster ere, hvor megen aandelig Vanmagt de end røbe*) Kærnen i dem alle er dog den samme *Paastand*, som i Virkeligheden er den eneste Betragtning, hvormed tankerigtigt Romerkirkens Lære kan hævdes: *Kirkens Ufejlbarhed*. Gennem den gamle, spagfærdige Upsala-Kanniks Udtalelser, ikke mindre end den myndige Linköping-Biskops og de hovmodige danske Prælaters lyder det samme ægte romerske: »Rom har talt, *adlyd!*«

Fra et helt andet Stade taler den eneste Repræsentant for »den tredje Slags Folk«: **Povl Helgesen** selv; og dog, naar han skal forsvare Romerkirken, kommer han, om end ad mange Omveje, til den samme Fordring.

Grundfølelsen hos denne mærkelige Mand, det som dybest og inderst bestemte hans Anskuelser og Færd, har utvivlsomt været *sædelig Nidkærhed* — hvormed sikkert hans Levned har stemmet overens; havde der været mindste Plet paa hans sædelige Vandel, skulde hans Modstandere nok have sagt os det. Al guddommelig Aabenbaring, baade gennem Skrift og Kirke, har for ham til Hovedgrund at *ave Syndelysten* hos Menneskene, og

---

*) Adskillige papistiske Modskrifter ere tabte; men det har sikkert gjældt om de fleste, hvad Peder Laurenssen siger om et af dem — en fynsk Munk Hans Nielsens Skrift mod Malmøbogen —, at denne „ulærde doctor" har skrevet med slig „uforstand" i „sin geckelig scrifft", at „vore børn som noget haffue hørt oc læst, dem undrer den lille oc arme forstand, som denne paviske oc købte romerske doctor han haffuer inde vdi sin hellige kappe."

derved berede dem Adgang til evig Salighed. Visselig har han som Præstelærer især drevet paa grundigt *Bibelstudium* — Noget hvori den gamle Tids Mænd lugtede Kætteri*) —, fordi han følte, at i den hellige Skrift ligger det højeste sædelige Ideal udfoldet. Fra samme Synspunkt kunde han tidlig føle levende Harme mod Kirkemændenes Laster, som svækkede Kirkens Anseelse, og over Misbrug, især Afladshandelen, som lagde Hynde under Syndelysten; heri ligger Forklaringen af hans Deltagelse for Luther, saa længe denne kun syntes at ville afskaffe slige Misbrug og indskærpe Gudsfrygt og Sædelighed; og, naar han senere jævnlig slutter sin polemiske Tankerække med den Paamindelse, at Folk ikke skulde tænke saa meget paa at reformere Kirken, men snarere paa at reformere sig selv, saa tør man deri se en Ytring af hans inderste Sjælestemning. Men fra samme Synspunkt maatte han forarges mer og mere, jo djærvere den sachsiske Munk, tvært imod sit Lydighedsløfte, satte sig op imod hele den bestaaende Kirkeorden og derved *svækkede Kirkens Magt til at ave Menneskene.* Under Indtrykket af det Voldsomme i Reformationen, især vistnok af den tyske Bondekrig (1525), i hvis Rædsler Povl Helgesen altid siden saa »Lutheriets« rette Frugt, modnedes hos ham den Opfattelse af de brændende Kirkespørgsmaal og særlig af Luther, som han først udtalte i Tilegnelsen til Oluf Rosenkrans fra 1526, nemlig, at der vel var noget Godt hos Luther, som imidlertid kun var almen Kristendom og som Povl Helgesen »gav Magt endnu«, fordi han læste det Samme hos Hieronymus, Bernhard og Birgitta, nemlig om Gerrighed, Hovmod og Ukyskhed og andre grove Synder, men ogsaa og i overvejende Maal noget Galt: »ther findis tha ingen større løghen en then som Luther haffwer taldt oc screffuet mod kirckens sacrament, macht, ære, lydelsse, gutz helgen oc kortteligen modt all ære oc dygd« — og dette var af Luthers egen Aand, men snildt blandet med det Kriste-

*) I et latinsk Brev (1524) til Lunde-Kanniken Peder Iversen siger han bl. A., at han kaldtes Kætter af dem, der kun ville, at „grundige Studier rent skulle udslukkes, som de mene ere fremmede ved mig i nogle af Danmarks Skoler“, samt taler om visse taabelige Gubber, der uafladelig raabe mod Videnskabernes Mæcenater og „i den Grad modsætte sig gudelige Studier, at de heller se, at Barbari hersker stedse, end at de, som hidtil gjaldt for Rabbiner og Lærere, skulde miste nok saa lidt af deres Anseelse.“ De indse ikke, vedbliver han, at „det er Misundelse og Irreligiøsitet at hade Videnskaberne“; de ville selv Intet gøre; men udraabe for Kætter den, som „i Skoler tyder Kristus eller Paulus eller Petrus“.

lige: »som hans sed haffuer alltijdt wærit at blande ont y blant thet gode oc løghn blant sandhed, at han kunde thes bæder sette oss glarøgne paa næse«. Denne Opfattelse fastholdt Povl Helgesen urokkelig under den paafølgende lange Kamp og trods de blodigste Eggelser fra Modstandernes Side; lige saa grundløs som den Beskyldning var, at han havde solgt sin Overbevisning, lige saa uforskyldt var det Øgenavn, hvormed hans Minde kom til Efterverdenen.*)

---

*) Fra København, hvor som vi have set, Forestillingen om Povl Helgesens *købte Frafald* var levende i Sommeren 1526, spredte den sig hurtigt til det øvrige Norden. I sit „Svar på ett okristeligt sendebref" hentyder allerede 1527 Olof Persson til, „ath *gåffvor* haffua forblindat thenna domaren, och tviflar iach intet, ath hans eghet samvet icke giffuer honom råth j thet han scriffuer." I de Evangeliskes Apologi fra 1530 kaldes han „Kristi Evangeliums *Forløber*" („desertor"), og i den viborgske Beretning om Herredagen: „Lector *Vendekaabe*". I sit Svar paa P. H.'s Skrift om Messen fra samme Aar kalder Hans Tavsen idelig Prælaterne hans „Leiningés mendt, them som teg vdgiort oc soldet haffue til thennistriid", „*thine* prester oc mwncke", „*thine* cannicker" o. s. v. I Modsætning til disse Sigtelser sammenholde man bl. A. de nys anførte Ytringer i Tilegnelsen til Oluf Rosenkrans fra 1526, med den ovenfor (S. 66) anførte roligere Udtalelse i Svaret paa Malmøbogen fra 1530 og især med følgende Ytringer i hans voldsomste Fejdeskrift: „*Formaningen*" til Rigsraad og Adel fra 1532. „*Nogre støcker*", siger han her, „aff then gandscke Luthershandel" have været retsindige Kristne til godt Behag og „havt met sich bode *schrifft oc schiell*", næmlig saa længe Luther syntes at søge „Kirckens Reformats udi nogen *mishandell oc misbrug*", og medens han talte og skrev „*emodt synd oc udygdh*". Men, siden han begyndte at „føre udi *twill oc trette* all then lerdom som wærit haffuer i then hellige Kircke, modt ræt, schick, bud, ceremonier, seedwaaner oc anden Christendoms handell, som haffuer wærit uknurret blant Christendommen, somme i 1500, somme i 1400, somme i 1300, 1200 aar, ligerwiis som i *saa lang tiid* haffde huercken wæret sandhed, salighed eller hellighed udi then hellige Kircke" . . . siden han fremdeles „begyndte at kalde Christendoms forstandere, Paffuer y Rom, *then store Antickrist*, Bisper oc andre Prelather tiffue oc forrædere oc siele mørdere oc Christne furster naadige bødele; oc haffuer medt slige foracteliige ord kommet *all øffrighedt udi fald oc misacht*, mod all *schrifft oc schiell*" . . . og siden han „begyndte at *aflegge gode gierninger*, att forschiude sacrament, at spotte helgen oc iertegn, helgens anrob, hæder oc ære, at reppe (gentage) gamle fordømte ketterij" . . . og siden han eggede Folk til Oprør mod Fyrster, Borgmester og Raad „oc ther met gick fraa *schrifft oc schiell rettelige bruget*" — siden alt dette skete, „tha gaff hand tilkende, att *een anden end Gudtz aand regerede hannom*", idet han ikke længer „stundede effter Christendoms forbædring emod synd oc misbrug, men effter thet Beemiscke (o: hussitiske) oc Rytscke *mytterii oc oprør*". Uddr. hos N. M. Petersen: Bidr. II, S. 175—76). I denne Udtalelse, som

Det Særegne ved Povl Helgesens kirkelige Anskuelse er da, at han vil *forsone* de to store Grundsætninger: *Skriftens* og *Kirkens* Myndighed, som ved Romeraandens Herredømme vare komne i uforsonlig og indbyrdes Strid, men at Forsøget mislykkedes, og at han bliver til en ubetinget Hævder af den gamle Kirkeorden, kun fra et mindre fast Stade, end de strænge Papister. Han udtaler saaledes oftere sin Ærefrygt for *den hellige Skrift**), vil, at dens Mening skal udfindes med »*Skel*«, d. e. ved Fornuftslutning, hvorfor den ikke noksom kan granskes, indrømmer endog, at »al Aabenbaring (særlig Birgittas) og anden Skrift, som ikke kaldes hellig«, skal granskes og randsages efter den hellige Skrift (i Sv. t. Kg. Gust.), hvormed han synes at have sat hele Kirkelæren under Drøftelse, og, som vi nys have set (forr. Note), gør han endnu 1532 Luthers Overensstemmelse og Uoverensstemmelse med »Skrift og Skel« til Prøvestenen paa, hvad Aand han til enhver Tid havde været dreven af. Men lige saa lidt vil Povl Helgesen opgive *Kirken* og dens *Myndighed*. Han trængte personlig til en fast *Auctoritet* at se op til. »Jeg ærer Gudsfrygt og Auctoritet hos Alle,« siger han i Brevet til Peder Iversen, »jeg bøjer mig for Standsværdighed, *selv hos Slette.*« Han og alle andre »fattige og simpel Mennisker«, skriver han til Hans Mikkelsen, ville være »i Endrægtighed med den hellige *Romere- og menige Kristen-Kirke,* som er da en Mesterinde til vor og vore Forældres Trò og Salighed.« Denne Kirke *maa* være *Guds Indstiftelse*, thi den *kan ikke undværes*. Et sædeligt Menneskeliv eller et ordnet Samfundsliv kan ikke tænkes uden et overmægtigt »Herredømme«. »Naar vi ikke have

---

er *et Hovedsted til Forstaaelse af Povl Helgesens Standpunkt* — derfor er det uddraget forholdsvis udførligt — vil man finde de selvsamme Tanker som i de tidligere, kun mere udfoldede.

*) T. Ex. i Tilegnelsen til Oluf Rosenkrans: „Thet sies mig oc saa till, at ieg icke blyffuer hosz schrifften, men er thet saa, at ieg nogen tidt træder fra henne witterlige eller fortredelighe (paa Trods), giffue thet Gud, at mig offuer gaar Gutz plage alle mand til aasywn.“ Svaret til Kong Gustav slutter med den højtidelige Forsikring: „Thet sckal were langt fra, at ieg wil nogen tiid witterlige stande imod thet hellige Evangelium eller oc thet i nogen maadhe forwandle, oc hellere wil ieg hundret sinde dødis oc drebis en emodt mit sind oc schiell forwende then mindste sandhets bogstaff som findis i then gantsche schrifft.“ I Svaret til Hans Mikkelsen fremhæver han, at det ikke er om Skriften, der strides, men alene om dens rette Mening, thi vi maa tusind Gange hellere dø end vitterlig staa imod den hellige Skrift.

Rædsel«, skriver han til Kong Gustav (ved Spørgsm. 5), »da »*vanarte vi os strax til Udyd*«; derfor have Fyrster og deres Tjenere Herredømme i det Verdslige; men »hvi maa da ikke *saa meget heller* Klerkeriet have samme Befaling?« Det er hans Grundtanke. Dermed forsvares, som man ser, endog Kirkefyrsternes verdslige Herredømme; derpaa grundes ogsaa Kirkens *aandelige Myndighed*. Et højt stillet, mægtigt Præsteskab, strængt adskilt fra og hævet over Lægfolket, en ved sin Værdighed, bl. A. ved det fremmede og fælles Sprog imponerende Gudstjeneste*), Troen paa de hedenfarne Helliges Magt og Vilje til at hjælpe den jordiske Menighed, Munkeliv, Cølibat, Faster, Bodsøvelser — alt dette syntes ham *fornuftigvis* fornødent til at *optugte* Menneskene til Gudsfrygt og Sædelighed; fremfor Alt maatte Kirkens *Enhed* opretholdes, Lære og Skikke være *ens***); ellers tabte det Hele sin Magt over Menneskene. Det Værste ved Reformationen var, at den voldte Uvished, Splittelse, »Tvivl og Trætte«; paa den anden Side maatte Maalet for den »Reformats«, som ogsaa Povl Helgesen fandt fornøden, være, at »Dyd og Ære under en retsindig og *ensindig* Kristendom kunde fordes og formeres baade Gud til Lov og Menneskene til en *Forvardsel, Skjold og Skærm imod alle Synder og syndige Aarsager*» (ɔ: Undskyldninger, i Sv. p. Malmøb.) Men, ved Siden af denne Slutning fra det *fornuftigvis* Fornødne, støttes Kirkeordenens Urokkelighed paa dens *Ælde*: de 12—1500 Aars Hævd (s. Note, S. 70), og paa det *Usandsynlige* i, at de hellige Mænd, som vare Ophav til Kirkeordenen, og hvis *Levned* — herpaa lægges stor Vægt — havde vist, at Guds Aand var over dem, skulde have taget fejl,

---

*) Derfor er bl. A. *Salmesangen paa Modersmaalet* ham vederstyggelig — „at hellige psalmer schulle siungis som en *springe wiise* udi nogen kircke"; af „thene ny qwedschaff er kun rob och schraal forøget, men icke gudelighedt formerit" (Form. t. Rigsr. 1532). Vinen bør unddrages Lægfolk bl. A. „for the *slabskeg*, ther mange nu haffuer oc kwnne fordi icke saare høffwischelige dricke øll aff een knabestob en sijge aff een kalck Jesu Christi werdige blod" (Sv. paa Malmøb.)

**) Betegnende er det, at Vinens Unddragelse i Nadveren ogsaa forsvares med, at Vin ikke var at faa i mange Lande, og det kunde umuligt gaa an, „att huertt landschaff schulde haffue *sijn besynderlige seed*", en Tanke, som i hans sidste Skrift (Forsoningsforslaget fra 1534) oplyses med den Kendsgerning, at en Præst i Præstø havde sakreret Pæremost i Stedet for Vin og, da han tiltaltes derfor, svaret: „Huor fendhen schulde ieg faa saa meget wijn, som her wille till saa mange!"

og Sandheden først være kommen til Verden med saadanne Lovbrydere som Luther og hans Tilhængere, blandt hvilke derhos Mange vare Lægfolk, uvidende Stakler, som ikke havde mindste Ret til at tale med*). Naar Povl Helgesen saa dog ikke kan nægte, at der er Uoverensstemmelse mellem Skriften og Kirkelæren, saa søger han stundom at *bortforklare* den — som naar

---

*) „Hwem tencker tw“, skriver han til Hans Mikkelsen, „ther er saa daarlig, att hand icke tror then helliand haffue wærid blanth christen menniscker wdi fiorthen hundret aar, oc nu førsthe wære kommen blant Luthers tilhengere, ther tha icke mer høre till then hellige kircke en thet femte hiul hør till en wogen.“ — Som Lægmand overøses *Hans Mikkelsen* med *Haan;* Svaret til ham er i denne Henseende et af Reformationstidens saftigste Skrifter. Saaledes indvendes mod Skriftens Udbredelse til Lægfolk, at „ther haffuer wærid saa mangen hellig prest och munck ther tw *æst icke werdwg ath mwge wnder*“, som har været betænkelig derved. At H. M. selv har oversat en Del af Testamentet, vil P. H. gærne tro, „helst forthi thet er tig saare ligt, ath som tw æsth klerck och wijsz, saa haffuer tw oc giort tith mesterscaff“ .... „Saa haffuer tw forwandlid Texten, ath the som ere kloge, *forstodh the icke latinen, aff Danscken sckulde the icke bliffue wiisze*“. H. M. skyldes for at have taget sig dette Arbejde paa af Forfængelighed; men „*brøst thu icke sønder aff homodt* eller for møgen glæde, her kommer andet effter. *Rom er icke fordi om kuld kast, ath Hans Mickelsen er hendes fiende.*“ H. M. havde villet vinde Rygte og Navn og give tilkende, at ogsaa han var „hul og dyb“, og sagtens havde han „*reffnit och sprucket aff wiiszdom* oc dybhed, wdhen tw haffde hannom *wdtspiudt* i thette tith obne breff.“ „*Nu stingher thijn skalck medt stherthen,*“ hedder det et Sted med Tilføjende, at H. M. sagtens kunde skrive paa Dansk i Tyskland, hvad han aldrig havde vovet at skrive i Kejserens Land paa et der forstaaeligt Sprog. „Nu *spijr thin stymper op* thet tw haffuer wti liffwet oc haffwer tha lenge hafft, men theg wemmede icke før nw“, hedder det med Hensyn til H. M.'s Paastand, at St. Paulus havde varslet Kirkens Forfald. „Thijn mørcke oc gamble graa Kettere!“ „Thijn fwle kettere“ ere jævnlig forekommende Tiltaler. Hvad har H. M. ikke været: Borgmester i Malmø, Kong Kristierns Raad, Købmand, Statholder, Præst, hvorfor ikke ogsaa Bisp og Pave, „och hwad er thet tw kant icke wære, om tw wilde teg thet wrde (lade det være Dig værdigt) oc ther till brwge tith hule sind oc wbegribelige snedighed (wij sckulde haffue sagt snilhed),“ o. s. v. — I samme Skrift skildres *Luthers Tilhængere* som „een *uforstandig almwe*, som ere bryggere och bagere, smeder och sckredere, swdere (Skomagere) oc remmesnidere, bardschere oc badsthumend, kødmangere oc fiskere, Toldere oc aagerkarle, prackere oc kremere og anden saadan adill“; — den hellige Skrift, „trakteredes ij obenbare krwer, badstwer, bardskierhwsz. smedier, møller, taaldhwsz, borgerstoffue, gildhusz oc gestebudt iblandt drankere oc daablere, dantzere oc springere, hwnde oc hoffmend, aff sckreppere oc daarir, pijbere oc leegere, swdere oc sckredere, møllere oc taaldere, landløbere oc kremmere oc andre saadanne edele oc lerde mend.“

han i Bogen om Messen nægter, at Guds Legems Frembærelse for Alteret virkelig opfattedes som et stadigt paany af Kirken bragt Sone-Offer for Levende og Døde, hvad Hans Tavsen med Rette lader ham høre er en mislig Indrømmelse, hvorfor han havde fortjent ilde af sine »Præster og Munke«; eller naar han eftere (bl. A. i Formaningen til Rigsraadet) lærer, at man vel ikke bør sige, at Troen retfærdiggør, men heller ej, at Gærninger retfærdiggøre, da de dog kun blive mulige ved Guds Naade. Men hans Hovedbetragtning er dog den, at dels bør man *ikke granske de hemmelige Stykker i Skriften* — Noget maa Gud have for sig selv —, dels maa man holde sig til *hellige Mænds Tydning*, der »ikke have levet anderledes, end de skrev i deres Bøger«*), hvorhos man maa agte paa *Aabenbarelser og Jærtegn* (Birgittas). Forøvrigt, medens han selv anker over Brøst og Misbrug, holder han fast ved det i sig selv urimelige Haab, at *Kirken selv* vil reformere sig ved et almindeligt Concilium, saa at Skrift og Kirke i *Fremtiden* kunde komme til at stemme overens. Men herefter skulde ogsaa alle gode Kristne *vente*, og ikke, ved *egenraadigt* at ville bøde paa Ondet, splitte *Enheden* i Kirken, men des mere se til at *rette hver sine egne Synder*, det vilde give Arbejde nok.

De stræenge Papister vare ingenlunde tilfredse med Povl Helgesens Forsvar; flere af hans Skrifter bleve ikke trykte, vistnok fordi man fandt, at de indrømmede for meget; og, da det gjaldt en Hoveddyst (1530), blev han som Taler og Penneførér sat til Side for fremmede Hjælpere, ja disse fandt endog Grund til at forsvare Lektor Povl mod de Evangeliskes Beskyldning for Frafald med den Betragtning, at man uden Skam kunde gaa fejl i store Mænds Fodspor, og at Lektor Povl var lærdere, end

---

*) I Svaret til Kong Gustav. Meget klart udtales Tanken i Svaret paa Malmøbogen, hvor den Mening, at Kristendommen var vanartet, fordi vi ikke havde set paa Skriften med egne, men med fremmede (ɔ: Kirkens) Øjne, gendrives saaledes: „Effter thy the kwnne icke diwbere see wdi een steen en andet folck“ og ikke dybere i den hellige Skrift *end den hellige Kirke*, d. e. Apostler, Martyrer, Bisper og Confessores, „saa formoder jeg, at *ho som ser det Samme, som de have set, han ser med egne Øjne.*“ Vil man se med egne Øjne paa en anden Maade, næmlig med Hovmod og *Djærvhed*, saa opstaar kun Kætteri og Splid; thi deraf kommer Sligt, „att nogre dierffue mend sig fordristede wdaff een flux natur oc eett skarpt sind oc wille *see diwbere wdi scrifften, en behoff giordis* eller sømmeligt war eller *then hellige kircke haffde giort for thenom.*“

at han *kunde* have sagt ja til Luthers Løgne (i den latinske Confutatio). I Virkeligheden har Povl Helgesen ogsaa sluppet Pavekirkens faste Grund, idet han vil støtte dens Hellighed og Urokkelighed ikke paa hin *Paastand*: at den hellige Aand altid virker gennem den, men paa *Fornuftgrunde.* Alligevel løber hans Klage over Reformationen væsentlig ud paa, at den er et *Oprør*, »et Bulder«, Luthers Ulydighed og store Magt er ham den værste Kilde til Forargelse. og hans Formaninger til Samtiden ende altid i Kravet paa *Underkastelse* under den bestaaende Myndighed. Idelig kommer han tilbage hertil*). Især raser han

---

*) Til de ovenanførte Udtalelser i denne Retning (se især sidste Note) kan føjes et Par andre særlig betegnende fra Skrifterne mod Hans Mikkelsen og Kong Gustav. P. H. minder saaledes H. M. om, at vel have ogsaa Fortidens Hellige klaget over Kirkens Brøst, men de „huerckin foractede *embede* eller *magt*, som Luther hand giør oc thijn fwle Kettere." Om end Kirken vilde *trænge os mod og fra vor Ret med* Skat og Paalæg „tha er thet ingen synd, Men een stor orsage till stor forskyldingh hoss Gud, oc besynderlige naar wij *fordrage saadan trengsill met eet got taal.*" Men denne Luther·er nu bleven saa overmægtig, at Tusinder, fra de Højeste til de Laveste, tjene ham, „saa willige oc wildighe, som the hannem tiente bode for sold oc plynderij"; saa afholdt er han, at der kun fattes ham Krone og Spir, „oc i sandhedt tha wore hand eder rette konge, att som ij ere wndersote, saa bør eder ath haffue konge, thet er, sckalcke oc forløbne folck (ɔ: bortløbne Munke) bør ath haffue een sckalck oc een forløben mand til konge, fød aff den samme adel, hans wndersotte er kommen." Er der Strid i Kirken, da behøves et „menigt Kristendomsraad". men derefter ville Kætterne *ikke bie*, derimod skyde de deres Sag ind for *den menige Mands* Dom, nemlig Folk, som „gerne sambtycker hwess ij wele haffue sagt, ath thenom er oplat then dør the haffue lenge banket oppaa," som er *„then legomlige frijhed* ij haffue thennom giffuet, aff huilcken the lade thet alt wære *sømmeligt* som thennom er *lysteligt.*" *Lydighed*, klager han, forsvinder, siden „Lutherij er opropt wdi werden:" *„Inghen sckøtter sijn offermand*, Wndersotte ere wlydige theres herschab, Prester theris Bisper, Mwncke theris Abbeder, andre clostermend theris Prier, Borgere theris Borgmester oc Fogeder" o. s. v.; men vi fattige Danske kunne ikke anderledes forstaa Skriften, „en ath wij sckulle wære *hørsomme then hellige kirckis Prelater wdi alle theris bud*"; synde de i deres Befaling, da bliver det deres Sag, vi ere ikke deres Dommere, men de vore Dommere paa Guds Vegne. Et Sted siger han, at „allt ketterij er ther af begyndt ath ther icke *lydis* Guds Prester og *stadtholdere*," og i Sv. t. K. G. (ved Sp. 2) hedder det ligeledes, at Kilden til Kætteri er, at Menneskene ikke længer *„lade then øffuerste Magt være hoss ett sæde.*" Ogsaa der klages (i Fortalen) bittert over, at Luther ikke vil *bøje sig* for Nogen, men høres over al Verden, som om Gud selv talte her paa Jorden og var nærværende, og „haffde huerckin *stadtholdere* eller noghen tid haffde

i »Formaningen« af 1532 mod de Evangeliskes Hovmod, Gerrighed, Kødelighed og Tyranni og opfordrer indstændig til Enighed og Fred, d. v. s. til at bøje sig for Kirken.*) Ja endnu til sidst, i Forsoningsforslaget fra 1534, da han dog føler Alt vakle under sig og i Kærlighedens Navn vil tale begge Parter til Rette, kan han ikke lade være paany at forsvare alle den faldende Kirkes Lærdomme, betegner endnu enhver Afvigelse som Frafald og Ulydighed, vil kun indrømme en lille Smule med Hensyn til Præsters Ægteskab som Nødhjælp mod Usædelighed, samt Nadverens Uddeling i begge Skikkelser og dansk Sang i Kirken — dog ikke Menighedssang, at det ikke skulde blive til »Vraal«: der skal beskikkes dertil »de, som ere duelige af Konst og Røst« —, men opfordrer forøvrigt de Evangeliske til, i det Mindste foreløbigt, ikke at holde paa deres Meninger, som havde de alene Skriften for sig, men rette 'sig efter den hellige Kirkes Forklaring, at der dog kunde blive Fred i Kirke og Land. *Lydighed* for *Enhedens* Skyld er, endnu i den yderste Nød, denne i Grunden retsindige og uagtet sin Ilterhed og Ubillighed paa sin Vis frisindede Mands sidste Ord. Med Rette siger Hans Tavsen til ham — i Svaret paa Bogen om Messen (Smaaskr., S. 149—150): »Y Papister slecte fast effter eders *Romerske affgud*, som wil gerne *sidde i gudz stedt* oc staa til

---

hafft uden Luther ene", og et Sted (ved Sp. 5) beraaber han sig paa et Ignatius tillagt, opdigtet Stykke, hvorefter alle Fyrster skulde være Kejseren underdanige og Hoffolk Fyrsterne og Messedegne Præsterne, men baade Præster, Messedegne, Hoffolk, Fyrster og Kejsere skulde *adlyde Bispen* og Bispen Kristus og Kristus sin himmelske Fader, „oc saa kan *eendrectigheet* wdi alle maade bewaaris" — et ægte romerskt Samfundsideal. Et andet Sted hedder det, at een Dags Faste „*aff lydelsze met then meenige christen kircke*" er bedre end ti Dages Faste „effter sith eghet sind."

*) Beskyldningerne og Skældsordene ere saa overflødige og saa urimelige, at intet som helst Uddrag, som Pladsen kunde tilstæde, vilde give blot en nogenlunde rigtig Forestilling derom. Naar Povl Helgesen maner til Enighed, fordi vi dog alle ere *Kristne* og have én Gud, én Herre, én Daab, ét Alterens Sakramente, én Tro, og, om dette ikke kan hjælpe, saa fordi vi ere *danske Mænd* af „saa got som een natur, ett blod oc udaf ett tungemaal", saa kan man ikke miskende det Hjærtelige i Tonen; men, naar han tilføjer: „*Thi* raader ieg alle ath haffue thette udi sinde, bliffue fasteligh hos then menige Christen kircke" og vogte sig vel for dem, som „loffue oss een aandelig frihed" og dermed lokke oss som med en lækker Agn, der skjuler en Jærnkrog, — saa ser man strax, hvad Slags Enighed han mener.

troende hoss oss som Gud selff.« Saa ubøjelig er Romeraanden, saa uimodstaaeligt præger dens Herskesyge Enhvers Tankegang, der har givet sig ind under den, saa umuligt er det at tale Romerkirkens Sag uden at blive Talsmand for *Samvittighedstvang*.

Men, som Grundtvig synger:

> **Tvang til Tro er Snak i Taaget,**
> **Hjærtet værger sig med Fynd;**
> **Tvang til Skrømt, som Pave-Aaget,**
> **det er Tvang til Løgn og Synd.**
> **Kun til Helved kan man tvinges,**
> **mens til Himlen blot der ringes:**
> **Frihed følger Sandheds Aand.**

De strænge Papister brød sig ikke om, og Povl Helgesen kunde ikke se, at for de Evangeliske var Kirke-Omdannelsen ikke en Menings- eller Nyttes, men en *Samvittigheds- og Æres-Sag*. At Vilkaaret for Samvittighedsfred og evig Salighed er *Tro*, Sjælens ubetingede Hengivelse i Guds Vilje og faste Tillid til den Frelse fra Synd og Død, som er os buden i Guds enbaarne Søns Forsoningsdød og i Samfundet med den opstandne og himmelfarne Menighedens Herre — dette var den kristelige Grundsandhed, som Luther havde vundet under frygtelige Sjælekampe, og som havde grebet hans Tilhængere. For at kunne tro ret, maa vi imidlertid være sikre paa, *hvad* Gud *vil* vi skulle tro; men dette kan kun kendes af *Guds Ord*, og Guds Ord findes kun rent og tilforladeligt i *den hellige Skrift*. Men Skriften kan mistydes; hvad der er dens rette *Mening*, maa, under Samvittighedens Tilsyn og med den hellige Aands Hjælp, udfindes ved Eftertanke, ved »*Skel*«, altsaa ved det Fornuftens Lys, som Gud har givet os. At holde Skriften skjult, at ville narre eller nøde de Kristne til at sætte noget Andet over den, »Menneskers Ord« over Guds Ord, at ville hindre Nogen i at granske og tilegne sig Guds Ord i Skriften, eller i ubetinget og kun at følge *det* i Lære, Gudsdyrkelse og Livsvandel, dette er følgelig altsammen Samvittighedstvang, Krænkelse af den ethvert myndigt Menighedsmedlem tilkommende »*kristelige Frihed*«. Under Pavedømmet var denne Frihed gaaet tabt. I Aarhundredernes Løb havde man hobet Vranglære paa Vranglære, Uskik paa Uskik, for en stor Del af Magtlyst og smudsig Egennytte, og Iagttagelsen af alt dette havde man gjort til Samvittighedssag for de Kristne, idet man paastod, at det var paabudet af den hellige Aand.

Kirken var bleven en stor *Tvangsanstalt*, et »*babylonisk Fængsel*« for Guds Folk. At bryde dette Fængsels Mure, at vinde den tabte Frihed tilbage og føre alle oprigtige Kristne ud fra Trældommens Mørke til et frit Samfund, hvori kun *Guds* Ord lyste for Samvittighederne, dette blev Reformatorernes Gærning, som altsaa, lige over for Romerkirken, væsentlig blev en *Kamp for Frihed*, hvori Hovedvaabnene vare »Skrift og Skel«. Saaledes var det i Tyskland, saaledes i Norden. Denne Grundbetragtning møde vi overalt i Stridsskrifterne; fra den gaa Forfatterne ud under Bekæmpelsen af de enkelte Vildfarelser, til den vende de stadig tilbage; den fylder deres Tale med det frejdige Mod og den Tankens Klarhed, som altid ledsager en ærlig Rejsning for sand Menneskeret, ja fører dem, især i den første Kamptid, videre, stiller dem for Øje som Kampens Maal en *mere aandelig Gudsdyrkelse*, et indvortes *mere frit* Samfund, end den evangelisk-lutherske Kirke omsider blev til.

Nogle Hovedpunkter af de Evangeliskes Tankegang maa her i al Hast belyses, nogle af de kraftigste Røster bør Læseren høre med egne Øren, i det Mindste i et Par Ytringer.

Grundspørgsmaalet: om *kristelig Frihed*, kom strax paa Bane ved Povl Helgesens Paastand i Sendebrevet til Tyge Krabbe, at Luther, under Paaskud af at ville bringe „frijheet, frelsse och réformatie", havde egget til Ulydighed og Oprør. Hertil svarer ***Olof Persson***, at kristelig Frihed først og fremst er den Forvisning, som enhver Kristen skal have i sit Hjærte og Samvittighed, at Kristus har løst ham fra Syndens og Lovens Trældom; *men* denne sidste Frihed „haffuer thet medt sich, ath *inghen menniskia* medt sin eghen lagh eller städgar kan *binda menniskiones siel* til noghon synd jn för gudh;" derfor skal man *værge denne Frihed med sit Blod*, og ikke af noget Menneske-Digt eller -Paafund lade sig tvinge ind i Syndens Trældom, som St. Paulus har sagt: „I ere dyrt købte, vorder ikke Menneskers Trælle." Om denne Frihed har Luther talt, men ikke villet afskaffe Herskab eller Øvrighed, tværtimod formanet til Lydighed, „*såå likawel*, at wij *icke* gøre thet the osz biudha som finnes wara emoot *guds ordh*." Dette Samvittighedsfrihedens Begreb udvikles nærmere i Resten af Skriftet, efter som P. H.'s Angreb havde givet Anledning dertil. Saaledes fremhæves det paa den ene Side, at *Paven* netop var den rette Oprører og Urostifter, der havde nægtet at give Kejseren Skat, hidset Fyrster mod hverandre, tvunget Kejsere og Konger til at kysse hans Fødder og hævet sig op over dem alle med sin trefoldige Krone, altsaa gjort sig til en overmægtig Tvangsherre; paa den anden Side, at *Luther ikke vil tvinge* Nogen, men overlader Enhver frit at dømme om hans Lære og kun vil følges saa vidt, som man ser, at han følger Skriften, samt at han ingenlunde ringeagtede *Kirkefædrene*, som P. H. havde sagt, men kun vilde „wara *frij* i alla *menniskio* sckriffuelse atht agha såå myckit aff them,

som han fornimmer them dragha offuereens *medh scriffterne.*“ Der gøres opmærksom paa, at *tvungne* „gode Gærninger“, som de af Kirken paabudne, Intet ere værd, „the moste gåå aff kerleken och en frij moodh; til skrymterij (thet gudh hatar) kan man warde tuingit“ — jfr. Grundtvigs nys anførte Vers —, men ikke til i Sandhed gode Gærninger. Vi vare ikke satte til *Dommere over Bisper og Præster*, havde P. H. sagt; de ere Guds Tjenere og skulle lydes; gøre de ilde, maa de svare dertil for Gud. „Huad iach høre,“ udbryder Reformatoren opbragt: „såå måå the göra frijt huad them täckes och inghen påå iordhenne måå straffa them . . . . heller måtte gudz ordh warda platt om jntet;“ det var ikke at elske sin Næste eller følge Kristi Fodspor, han som ikke tav til Uretten, men paatalte den og satte sit Liv derpaa. — I samme mandige Aand taler ***Hans Tavsen*** om den kirkelige Frihed, bl. A. i Svaret paa Jens Anderssens Sendebrev, særligt med Hensyn til *Skriftens Granskning og Tydning.* Denne skulde overlades til „de Viseste og Bedste“, havde J. A. sagt. „Ja, herre,“ svarer H. T. spydigt (Smaaskr. S. 69 o. f.): „Thet er ledt ath mercke (let at forstaa); men wildhæ i sighæ oss huilcke the wiesestæ och bedstæ eræ: Moo skie the szom haffue størst rindthæ (Rente, Indtægt), bæræ høyæ och bredhæ hadthæ (næml. Kardinalerne), och eræ meest affholdhnæ i christendommen (thet er) i thendhe pralindhe papistrij.“ Bisperne vilde maaske sige, at *de* vare den hellige Kirke; men *den* o: den *sande* Kirke gør ingen ny Skikkelse, men lyder den Skikkelse, som Gud har givet, og dens Medlemmer ere indbyrdes lige, saa Prælaterne kunde ikke binde Menigheden til deres Bud. Men, siden J. A. er saa dristig til at „dømæ oss then *frijheedt* fraa, szom *gwdt haffuer giffuet oss*“, saa vil H. T. give ham lige saa dristigt Svar, og det er, at visselig maa „de Viseste og Bedste“ træde sammen og gøre hvad Skikkelse og Udtydning paa Skriften, de ville; men „*hwer* christen menniske er *plicktigh* till ath giøre sigh till *en frij domeræ offwer theres skicketse och ydhtydhning*“, saa at han kun tager deraf, hvad der stemmer med Skriften, „*icke* for the *menniskers* skyld, for the haffwe saa skickedeth [fastsat det], men forthrij gwdh haffuer gioerdt sodan skickelse før end the gioerdthen“ [gjorde den]. Bispen vilde maaske finde det underligt, „sodan en mand“ som han skulde være, at han kunde staa og prædike, „och *then ringhestæ bondhe*, ethers predicken høør, *kand och moo dømæ*, om i sighæ redt eller wredt [uret], om han eldhers er en christen,“ ja ej alene dømme over Bispen, men over Paven og alle hans Kardinaler, ja over Gabriel Engel og alt Himmeriges Herskab. Men det er dog saa; thi Kristus har budet *Alle* at vogte sig for falske Profeter, og Paulus siger til os *Alle*, at vi skulle prøve Aanderne, om de ere af Gud; saa ere vi da *Alle* pligtige til at se os vel fore og *selv* dømme om Læren, hvem den saa end kommer fra. Men, slutter H. T. denne Udvikling, lad Enhver være saa vis og god, som han kan, „*Jegh stor paa myn friheedh* och will inghen londhæ weræ bebondeth och beplickteth till ath troo noghen *menniske* i the stycker szom eræ myn salighedh anrørindhess.“ — Ogsaa den tredje Hovedforfatter blandt Reformatorerne, ***Peder Laurenssen***, gaar bl. A. i sit vigtigste Skrift: Malmøbogen, i Fortalen, ud fra, at den gamle Kirke havde været et *babyloniskt Fængsel* — „thet er menneskers lerdoms oc bwdts *tiranniske welde oc magt offuer wore conscientier*“ —, hvilket Tyranni især havde vist

sig i Guds Ords Tilsidesættelse for Menneskepaafund, hvorfra Gud nu af sin Naade havde begyndt at *føre* os ud „till een rett christelig lerdom, *aandelig frihed,* fred oc rolighed." Særlig hævder han *alle Kristnes Pligt og Ret til at granske Skriften.* En Hovedgrund til Kirkens Forfald finder han (fol. 13) deri, at vi ikke, som vi burde, have „*seet mett wore egne øgen* oc icke føld paa oc randsagett mett wore egne hender oc ørne", hvad der vedrører vor Salighed d. v. s. Guds Ord til os i den hellige Skritt, men rettet os dels efter „een ny lerdom i Christendommen, som kallis *scolastica theologia*» — om hvilken det alt forinden (fol 7) er sagt, at den intet Andet er end „Aristotelis bøger" og „menneskens fwnd oc mening wden om kring then hellige schrifft" — dels efter „pauens decretaler, priuilegier oc bwller, mwncke dicth skick regel oc lerdom". Af al denne „*Regel*" have vi ladet os binde, ogsaa fordi det var saa *gammelt*; men den gælder ikke det Mindste mod Guds Ord, som nu er aabenbaret os igen; „wi widhe *wor regel*, som er gwdts befalning oc ord", og, vare end al Verdens Bisper, Prælater o. s. v. saa vrede, som de og ere, og skulde vi miste tusind Gange (om muligt var) „halss oc liiff, hustru og børn, arff oc eiedom, gots oc werdens welfardt" — man hører heri sikkert en Genlyd af Luthers nys (1529) digtede Kampsalme, 4de Vers – „tha bør oss *meer att lyde gud end mennesken*" (fol 16). Hvoraf da følger, hvad senere indskærpes, (fol 22), at Skriftens Læsning ikke maa forholdes Lægfolk, da vi uden den ej kunde kende Guds Befaling — „icke er heller schrifften oc hennes understandelse skiuld eller forbwdt ligfolck (som the *kalle* thet" — bag dette Indskud ligger, som man let ser, en Indsigelse mod den papistiske Adskillelse mellem Kleresi og Lægfolk, altsaa en Hævdelse af den evangeliske Grundsætning: et *almindeligt Præstedømme*). Thi allt thet christus lerde siine dicipler thet bad han the skulle lære menig mand oc biude thenom thet att holde. Hwi maa the icke tha saa well læse oc handtere scrifften redelige, som the maa hende høre oc sculle holle?" — Med denne Grundopfattelse af de Kristnes Frihed lige over for Romerkirken, stemmer det, at de evangeliske Forfattere altid selv give deres Læsere *Frihed til at antage eller forkaste den nye Lære efter egen Prøvelse,* som det bl. A. smukt udtales baade af *Hans Tavsen*, sidst i Svaret paa Povl Helgesens Skrift om Messen: „Anseer huercken L. Pouels eller min persoon, men *randsager* beggis vore scriffuelser, effter hanss tiltal oc mitt gensuar, *pvøffuer* oss baade met een god aand oc een christelig randsagning, oc *beholder thet beste*!" — og af *Peder Laurenssen*, sidst i Fortalen til Malmøbogen: „Skiødt icke thw Christen læsere, huad the robe, bande, staa emot oc forfølge, men leess, høre oc achte huad her effter screffwet staar oc naar thw haffwer lest oc weell achtet [agtet det] tha maa thu *dømme.* Er thet sandt oc bestandigt [paalideligt], *annamme oc thro,* er thet icke tha *kast thet bort* oc fly thet, *ther haffuer thu friidt loff til.*"

I den hellige Skrift have vi altsaa Guds Ord, vor eneste „Regel" til Salighed. Dette tages sædvanlig som noget Givet; Skriften erkendtes jo ogsaa af den gamle Kirke for den første Kilde til kristelig Oplysning; naar man søgte tilbage til den, gjorde man ikke noget Nyt, som trængte til videre Begrundelse, saa snart det var klart, at hvad der senere var kommet op ikke stemmede med dem. Dog haves fra Reformationstiden et Forsøg paa at *begrunde* den Paastand, at Guds Ord kun findes i Skriften,

der fortjener Opmærksomhed som det *første religionsfilosofiske* Arbejde i Norden i den nye Tid. Det er maaske ej uden Grund, at dette Forsøg er gjort netop af en Landsmand til vor eneste originale religiøse Tænker i den foregaaende Tid: Seersken fra Ulfåsa; vi sigte nemlig til *Olof Perssons* Skrift „om Guds ordt och menniskiors bodt och stadhgar" — det sidste fra 1528. Tankegangen deri er følgende. Guds evige Visdom, hvori hans Væsen er sig selv aabenbaret, i hvilken al hans Vilje og Beslutning indbefattes, og ved hvilken han har skabt Alt, kaldes i Skriften Guds *Ord*, Guds *Søn*, Guds Hjærte, Guds Tanke, Guds Arm m. m. Kun gennem den kunne vi lære Gud at kende; thi Ingen kender Faderen uden Sønnen og hvem han vil det aabenbare; men hvo som kender Gud har det evige Liv og hvor Faderen og Ordet d. e. Sønnen ere, der er ogsaa den hellige Aand; thi denne er Kærligheden, i hvilken Faderen elsker Sønnen. Saa længe Menneskene havde dette „Ord", havde de altsaa Sandheden og Livet; da de ved Synden mistede det, kom de til Løgnen og Døden. For at frelse dem derfra, lod Gud hint sit *indre* Ord blive Menneske; saaledes *aabenbaredes* paany hans Visdom for Menneskene *personlig*. Kundskaben om denne Aabenbaring, det *udvortes* Guds Ord, have vi nu i *den hellige Skrift*. Da denne altsaa indeholder Guds evige Visdom, maa Intet lægges til eller tages fra dens Ord; thi, da Menneskets Fornuft er formørket ved Syndefaldet og saaledes ikke mere stemmer overens med Guds Visdom, maa enhver Ændring i eller Fravigelse fra Skriften, komme i Strid med selve Guds Visdom og Vilje. Følgelig maa Alt, hvad Kirken har lært og budet uden Grund i Skriften forkastes som Menneskepaafund, og kun det tør følges, som Skriften byder, eller som med sikre Skel kan udledes af den.

Vil man se Skrift-Grundsætningen klart udført med Hensyn til en hel Række enkelte romerske Lærdomme, saa maa man helst læse *Olof Perssons* Svar paa de tolv Spørgsmaal. Naar Peder Galle hævder den romerske Hovedpaastand: at *den hellige Aand* stadig taler gennem Kirken, svarer strax O. P., at, hvis et Pavebud eller hellige Mænds Lærdom ikke stemmer med Skriften, saa *beviser* dette netop, at Pavebudet eller Lærdommen *ikke* var indgivet af den hellige Aand; thi Guds Aand kan ikke være i Modsigelse med sig selv (ved Spørgsm. 1). Ligeledes med Concilierne: stemme deres Beslutninger ikke med Skriften, saa *beviser* dette, at Fædrene *ikke* have været samlede i Herrens Navn; Herren har da *ikke* talt igennem dem; desuden, hvis Gud saaledes stadig aabenbarede sig paany, saa *blev Skriften overflødig*: „hwad giordes oss sådane gamul scrifft behoff?" (Sp. 3). Ligesaa lidt kan *Tidens Hævd* gælde. Er noget bleyet Skik, som strider imod Skriften, saa er det ugyldigt, hvor gammelt det end er; thi Skriften skal ikke dømmes efter Menneskers Gerning og Exempel, men „*menniskio gerningar dömas rätta eller orätta epter guds ordt*" og en Uskik bliver kun værre, jo ældre den er: Djævelen er gammel, men ikke bedre for det. Naar da t. Ex. Kristus har sagt: „Mit Rige er *ikke* af denne Verden", saa kan Tidens Hævd aldrig gøre det ret, at Kirken netop er bleven *et Rige af denne Verden*, allermindst det, at Paven er bleven en mægtig Herre og anerkendt derfor af Kejsere og Konger; dette er kun sket ved Misbrug af Kejseres og Kongers Priveligier: „så troghen haffuer han warit, att ther honom wardt giffuet jtt quarter therr haffuer han taghit ena heela alin",

Kristus har sagt: Fød mine Faar! men Paven har nu „j mongh hundrade åår molkat, klipt och slachtat them och bewisat sich som en vlff och icke som en godher heerde“ (Sp. 5). Paa samme Maade gennemgaas de andre Spørgsmaal: Kirkens Banlysningsret, dens Ceremonitjeneste, gode Gjerningers Fortjenstlighed, Klosterlevned, Nadverens Forvanskning, senere Aabenbarelser, Skærsild og Helgendyrkelse. Stadig paavises det Bestaaendes Uoverensstemmelse med Skriften, og dermed er det fældet. Det er, som om man hørte den ene Lænke sprænges efter den anden, den ene Grundpille ramle sammen efter den anden under den stolte romerske Kirkebygning.

Det ligger i Sagens Natur, at i en saadan saa at sige foreløbig Oversigt over det hele Mellemværende, kunne kun Hovedgrundene mod *hver enkelt Vranglærdom og Uskik* være fremførte, paa den anden Side, at de samme Grunde komme igen, hver Gang det samme Spørgsmaal paany bringes paa Bane. Men efter som snart dette, snart hint Tvistemaal træder i Forgrunden, udvikles den evangeliske Betragtning deraf fyldigere. Vi skulle gøre Rede for et Par saadanne særlige Drøftelser.

Selvfølgelig komme Stridsskriftforfatterne idelig tilbage til den lutherske Kærnelærdom om Forholdet mellem *Tro og Gjerninger*. Ingensteds i denne Literatur er det dog bedre belyst end i det eneste lille Skrift (S. 1—16 hos Troil, III), som haves af *Laurentius Andreæ*. Lige overfor den papistiske Beskyldning, at de Lutherske vilde fritage den Troende fra at opfylde Guds Bud, hævder L. A., at Tro og Gjerninger ikke kunne skilles ad: sand Tro vil altid avle gode Gjerninger, og ingen Gjerning er god, som ikke udspringer af Tro. Mennesket *kan* ikke opfylde Loven, som kræver ej alene udvortes Gjerninger, men et rent Hjerte; men Mennesket *skal* dog opfylde Loven; ved at stræbe derefter bliver det sig bevidst som syndigt, og „tha haffua laghen [Lovene] giordt i thenna menniskione thet them boorde göre“. Men Kristus har fuldkommet Loven og dræbt Synden, saaledes at, skønt denne endnu er i os, er det dog blevet muligt for os at opfylde Guds Lov, „så framt wij følje andan epter then oss Christus forwerffuet haffuer“, saa at vi „platt wantröste på oss sielffua och förlåta oss aleenast på honom“. Ved *denne* Tro blive vi retfærdige for Gud, og af den udspringe da de sande gode Gjerninger. Thi *gode Gjerninger gøre ikke et Menneske godt, men et godt Menneske gør gode Gjerninger*, d. v. s. et *kærligt* Menneske, thi alle gode Gjerninger ere Kærlighedsgjerninger. Og et saadant Menneske bliver ogsaa saligt; thi, ligesom Ingen gør Ondt for at komme i Helvede, men dog kommer der, saaledes gør man heller ej gode Gjerninger *for at* komme i Himmerig, men kommer der dog visselig.

Til de gode Gjerninger i romersk Forstand hørte al Slags Askese, især Klosterlevned og Cølibat. Følgerne af denne Vranglærdom traadte skrigende frem i Kleresiets aabenbare Hor- og Skørlevned, eller i alt Fald i et indvortes urent Levned, „y lønlig begering, brunde, onde tancker och synds sambtycke“, som Peder Laurenssen siger i sin Fortale til Kr. Skroks Skrift om Præsters Ægteskab. Paa den anden Side var Cølibatet et altfor vigtigt Middel til at holde Kleresiet oppe som væsensforskelligt fra Lægfolket, til at det kunde opgives af de sande Papister. Derfor luede Striden om *Præsters Ægteskab* atter og atter op, og derfor hører de Evangeliskes Opfattelse af denne Sag til Tidens vigtigere aandshistoriske Træk. Hos

alle hidhørende Forfattere — og det er, i alt Fald lejlighedsvis, dem alle tilsammen — gøres et Synspunkt gældende, som hverken er videre højt eller frit for Eftersmag af den asketiske Livsbetragtning, der havde affødt baade Munkelivet og Cølibatsbudet: man sagde, at Ægteskab maatte være tilladt, ja budet *alle dem, der ikke* af Guds særdeles Naade, som er over Naturen, *havde Kyskheds Gave*; thi af Naturen, siger Kr. Skrok, var det lige saa umuligt at afholde sig som at flyve over Vesterhavet uden Vinger; man ser altsaa i Ægteskabet en halvt nødtvungen Indrømmelse til en stærk Drift, som det dog er bedst at være fri for, hvormed det stemmer, at man (t. Ex. Kr. Skrok) indskærper, at vi skulle „have Hustruer som de, der ingen have," og „sjælden agte legemlig Ting". Men ved Siden heraf gør dog en anden, langt ædlere Opfattelse af Ægteskabet sig gældende, ingensteds smukkere udtalt end i *Kristiern Skroks* nys citerede „føye Forklaring". Han begynder med, at Ægteskabet er indstiftet af Gud, *inden* Syndefaldet (ligel. Olof Persson i sit Skrift om samme Æmne: „medhan all ting stode än nu widh rätta lagh och skickelse"), at Velsignelsen: Vorder frugtbare og formerer Eder, allerede da er udtalt over Mand og Kvinde, og at følgelig den Forbindelse, som betinger Formerelsen, ikke hører til det Syndige i Mennesket. Tvært imod, det er et særligt Tegn paa Guds Godhed mod „thette edelige hymmelske creatwr mennisken", hvem han har skabt i sit Billede og givet Magt over Jorden, at han har skabt det i to Køn: „mand oc quindhe, som tilhobe ett skulle wære baade *mett villie oc samtycke* liige mett legomlig natwrlig enighed, oc *kristelig kierlighed*" — heri ligger næsten en Erkendelse af, at Elskov bør være Ægteskabets Grund — „som too personer i eeth legome, tilhobe bundne, uattschillelige *y Gud*, att leffue i een *ærefwld* samwærelse oc *stadig Paradisse stadt* [ↄ: Stand] egteskaff, huilcket Gud selffuer skaffte oc skickede, benedidet oc bödt att formere *erlig* fruct oc opfylle iorden. Oc saa wære huer andre til *hielp* oc *trøst, glæde oc husualelse* wdy all genuorelse oc modgang." For denne Betragtning, der saa godt som udtømmer Ægteskabets baade æsthetiske, sædelige og religiøse Betydning, og som yderligere støttes ved Henvisning til Frelserens Nærværelse ved Bryllupet i Cana, er Ægteskabet en *hellig, ædel* Stand; naar Mand og Hustru avle Børn sammen, sker det *paa Guds Befaling*; ligesom alle Naturens Væsener parres Aar ud og Aar ind paa Guds Bud, saaledes „røris oc Adams legomme voffueruinnelige, egges oc tuinges aff the samme indsatte *Guddommelige ordt* (Voxer oc formerer edher), som regerer oc dominerer endnu wdy legometh". Forbudet mod Ægteskabet strider altsaa ligefrem mod Guds Bud, er „*sataniskt*", „*antikristeligt*", og alle Forsvarsgrunde for det magtesløse, t. Ex. at Sakramenternes Uddeler maa være „ren" — men den Gifte er ikke uren for det, ofte derimod netop den Ugifte; at Løfter skulle holdes — men ikke, naar de stride mod Guds Bud; at Kirkeloven skal lydes — men ikke hvor den strider mod Guds Ord; at Præsterne dog ikke vilde nøjes med een Kvinde — hvortil Kr. Skrok tørt bemærker „the døme lige som the viiste theris hierte". Nej, vender han sig til sidst hjærtelig til Bisper, Præster og Klosterfolk: naar de vilde forlade deres „ukyske Kyskhed" og gifte sig, saa vilde de, i Stedet for at leve i aabenbar eller lønlig Urenhed og give Menigheden et ondt Eftersyn samt se deres Kvinder ringeagtede og deres Børn arveløse, „bliffue erlige mend oc gode efftersyn i then

hellige Kirke oc giøre gaffn oc fruct medt eders predicken oc lerdom, oc eders hustruer bliffue hederlige tagne aff huer mand oc holdne i heder oc ære aff andre gode quinde Thess ligeste eders børn bliffue egte affne børn, oc wptyctes [optugtes] i salig lerdom oc dygdelighed. Oc faa eders bøger oc wiisdom Oc gaa siden y eders fodspor oc predicke, lære oc oplyse then hellige Kirke (thet er then hellige christen forsamling) som Guds thro tienere, oc bode i oc the worde evindelige salige medt Christo Jesu. Huilken ske lof, ære oc priis fra evighed til evighed!" Dette dejlige Billede, der danner saa slaaende en Modsætning til de papistiske Kirkemænds Levned, baade naar Løfterne holdtes og naar de brødes, blev tildels virkeliggjort: det lyser her paa den nye Tids Tærskel som en Spaadom om det tidt saa skønne, sædelige og gudfrygtige Hjemliv i Præstegaardene fra Slægt til Slægt, der ikke mindst gav det lutherske Præsteskab i Norden saa stor en Indflydelse paa Folkene og saa stor Betydning for deres Udvikling.

Begrebet „gode Gærninger" omfattede endvidere hele *den offentlige Gudsdyrkelse.* Denne var Handlinger af *Kirken,* d. e. *Kleresiet* til Menighedens Gavn, først og fremst til Saligheds-Erhvervelse, men ogsaa til timelig Nytte; at deltage i disse Handlinger, endnu heller at give Penge til dem, være sig middelbart (t. Ex. ved Kirkers Opførelse og Udsmykning) eller umiddelbart (ved Betaling for selve Handlingerne), det var baade Saligheds-*Middel* og Saligheds *Vilkaar* for hvert enkelt Menighedsmedlem, saa at Gudsdyrkelsen var bleven paa den ene Side baade den blødeste Sovepude og den tungeste Lænke for Samvittighederne, paa den anden Side det mest iøjnefaldende Mærke paa Kleresiets Magtstilling og dets vigtigste Indtægtskilde. Særlig gælder dette om *Messen,* d. e. *Alterens Sakramente,* som havde faaet en Plads og Betydning, der stillede alle andre kirkelige Handlinger i Skygge. Grundtanken var, som bekendt, at Kirken saa at sige sidder inde med og raader over det, som Guds Søn har hengivet til Verdens Frelse: hans hellige Legeme og Blod. Idet da Præsten udtaler Indvielsesordene — *hviskende,* saa at Menigheden ikke hører dem, til Tegn paa, at dette er en Sag mellem Gud og Kleresiet –, *forvandles* Brød og Vin, ved den *ham* som præsteviet og troende Mand ibeaande Helligaands Kraft, fysiskt til Frelserens Kød og Blod, *og vedbliver at være* dette, hvorfor det Indviede efter Messen *gæmmes* og siden *tilbedes,* hver Gang det føres frem for Menigheden; endvidere opløfter Præsten det Indviede over Alteret og giver Gud det paa Kirkens Vegne som et *Sone-Offer* for Menighedens Synder, — ej alene de Levendes, men ogsaa *de Dødes,* hvormed det hænger sammen, at Paakaldelsen af *Helgeners Forbøn* udgør en Del af Messen; fremdeles har denne Offer-Handling („actio") sin undergørende Virkning *uden Hensyn til Menighedens Deltagelse,* hvorfor dels selve Nadverens Uddeling bliver det mindre Væsentlige, og *kun Brødet uddeles til Lægfolk,* medens Præsten drikker Vinen *paa Alles Vegne* — et Hovedtegn paa Væsensforskellen mellem Præst og Lægmand —, dels Messe kan holdes, uden at nogen Menighed er tilstede: *Enemessen*; endelig virker Handlingen ej alene til Sjælefrelse, særlig til de Dødes Udløsning af Skærsilden: *Sjælemesse*, men kan ogsaa yde alskens *mirakuløs Hjælp i det Timelige,* naar Forbønner om Sligt (paa Bestilling) knyttes til den. Alt dette tilligemed det meget vigtige Træk, at det Hele udføres paa *Kirkens Sprog,*

gør den lange Række Sange og Ceremonier, som tilsammen kaldes „Messen“, til det stærkeste liturgiske Udtryk for den Grundpaastand, hvorpaa al Romerkirkens *Magt* hviler: at Kirken, d. e. *Kleresiet* er den af Helligaanden opfyldte, altid, endog ud over Graven virksomme, fyldestgørende *Midler mellem Gud og Menigheden*, som uden denne Mellemkomst vilde være skilt fra Gud — hvormed det stemmer, at Messen fejres med en *Frygt* og *Højtidelighed*, en størladen, Sanserne henrivende og Tanken omtaagende Øjens-, Ørens- og Næse-Lyst, som ingen anden Del af den romerske Gudstjeneste.

For dem, som vilde *frigøre* Kristenlivet, d. e. *Samvittighedslivet* for *Romeraaget*, under hvilket det enten laa dvalebundet eller stønnede fortvivlet i en Gudsfrygt, der kun var Menneskefrygt, maatte det blive en Hovedsag at ramme hele denne „selvdigtede“, religiøst og sædeligt ufrugtbare eller rettere nedbrydende Gudsdyrkelse, hvori Romervæsenet aabenbarede sig tydeligst og derfor forargeligst.

„I Papister,“ siger *Hans Tavsen* — i Svaret paa Povl Helgesens Skrift om Messen (Smaaskr. S. 188) —, vide ikke eller ville ikke vide af det sandelige Kristi Rige at sige, „men y haffue tuert emodt Christi egne ordt Joh. XIX [„Mit Rige er ikke af denne Verden“, i vor Bibeloversættelse Joh. 18, 36] fundet paa ett *werdslig* Christi riige oc *kødelig* Christenhed . . . met *udwortis* siunlig praal oc legemlig manering, en christenhed, som icke er bestedt *y aand oc sandhed*, men er fatted y sedilse oc bekledning [sigter til Fastelove og Ordensdragter], y kirckebygning oc kloster leffnet, y lystendning oc wanviidning (Lys-Tænding og Vand-Vielse), y offring och pilegrimsløb, lang lesning oc sang, dødemendz bens beprydelse etc.“

Uhyrligt afskrækkende males Billedet især af *Peder Laurenssen*, i Malmøbogen, hvor det jo gjaldt at retfærdiggøre den af Malmøs Raad paa egen Haand foretagne Kirkeomdannelse. Som Kristi Disciple, hedder det bl. A. (fol. 6 i Rørdams Udgave), skulle vi jo kendes paa vort Livs Overensstemmelse med Kristi Kærlighedsbud, „icke aff kleder eller farffuer, icke aff møgen lesning eller sang, icke aff enehonde mad een dag oc een anden een anden dag, icke af thet vi gaa til kircke oc ligge bag een prest eller munck som staar for eth altere oc slar ud sin kram oc haffuer messe fall [tilfals], ehwad slanff [Slags] mand vil haffue: Lange messer som the kalle aars messer, opstandindis messer, thiende [tavse] messer, lessne messer, siungne messer, messer for pestilentie, for god lycke, rigdom, ath offwerwinde siine fiender, messer for hoffved werck, for tende [Tand-] werck, ryg werck, for kolde siwge etc. Messer for kiør, messer for heste, for gees, for swin etc. Messer for tywffwerij, for folck att forraade att the kwnde visne hen oc brendis wp etc. Thet er icke mwligt korteligen att vpregne all then kram oc kiøffmanskaff som ther brwgis wnder messens naffn oc anden falsk gwds tiennestes titell.“ Man mente at dyrke Gud ved at bygge og smykke Kirker, som om Gud var saa „geckelig“, at han undredes paa Guld, Sølv o. s. v. (fol. 8), der ej alene unddroges Guds sande Tempel d. v. s. levende Mennesker, saasom Fattige og Syge, men ogsaa tidt var fralokket Folk ved Løgn og Bedrag, til stor Sjælevaade — man husker Sammenhængen mellem Afladshandelen og Peterskirkens Bygning i Rom. Den slettesto Biskop, som aldrig prædikede, lærte, sørgede for Enker og Faderløse o. s. v., men var „een trengere, skattere,

platzere [Procesmager], gerig oc fattige folckes offwerfallere," var „en god og ærlig Mand," blot han var lydig mod Paven, havde købt af ham sit Biskops-Brev for mange tusinde Gylden, bandede den, han bandede, benedidede den, han benedidede o. s. v. En ulærd, forsømmelig, gerrig, bagtalersk, kivsyg, usædelig Præst var „een dannemand oc god prestemand," blot han havde „siide klæder, lader tiit rage sin krwne, lesser mett munden aleeneste siine tider, siger ofte messe, end dog han forstaar inthet huad han gør oc siger .... Item om muncke:" de ere gode Klostermænd, om de „bære capper oc store krwner, haffue saa oc saa skorne klæder aff slig oc slig farffue, kunde meget neye oc bwoke, idelige oc meghet robe och lesse, holde seg i øgenskalckhet bedre for menneskene end the ere for gud etc." Men kan en Præst skelne mellem Guds og Menneskers Bud, studerer han og lærer Sandhed, eller faar en Munk Øjet op for, „huad ther skiwlis wnder the foere [Faare-] klæder, oc han trengis aff sin samwittighed att giffue sig fra thet wgudelige gudeligt selscaff", saa skulle de strax være Kættere (fol. 12—13).

Blandt det meget „Selvdigtede" i den papistiske Gudstjeneste var der først og fremst det, at Pavekirken har 7 *Sakramenter* foruden Daab og Nadver: Konfirmation, Præstevielse, Ægtevielse, Skriftemaal og den sidste Olie; da kun Daab og Nadver ere indstiftede af Herren, maatte de øvrige 5 forkastes. Dernæst maatte de to eneste sande Sakramenter føres tilbage til hvad de skulde være efter Herrens Indstiftelse, følgelig alle Skikke afskaffes, som stred derimod. Især gjaldt det at komme *Messen* til Livs. Næsten alle Stridsskriftforfatterne ere med hertil, i alt Fald lejlighedsvis; navnlig har *Olof Persson* med sædvanlig Klarhed og Skarphed angrebet Messen i: „En liten bok om sacramenten" (Troil, II, S. 99—298), som omfatter alle de Handlinger, der i Romerkirken gjaldt for Sakramenter. Det voldsomste Sammenstød paa dette Punkt er dog Skriftvexlen mellem Povl Helgesen og *Hans Tavsen*, og i dennes „Suor til then falske oc vkristelige vnderuiisning som lector Powell screff til Raadet y Københaffn. Om then Papistiske Messe" (Smaaskr. S. 95—163) finder man den fyldigste Paavisning af Messens Ukristelighed, men ogsaa en Hvashed i Tonen, som ikke overgaas i noget andet evangelisk Stridsskrift og noksom vidner om Sagens Vigtighed. Strax Indledningsordene komme som et Orlogsskibs Bredside-Lag: „Mig forundrer inthet ther paa Lector Powel, at thu esth thine leyningis mendt saa thro. och paagriber [angriber] oss aller først vdj then artickel, som them ligger mest magt oppaa, thi thet kunde være til fare, att een stor part aff thine messeprester, mothe aff sodanne tiidende (som høres aff wor predicken) begynde att bære misloffue [Mistro] til messens hellighed, saa att thine Cannicker schulle omseyer [omsider] icke faa dagh legninge till theris sticktede thienneste, oc renten motte ther mett forminskis. baade for thennom oc tig. Saa hielp fast til at fuldkomme schriften Hiere. XXIII. [V. 14. om Jerusalems Profeter] oc størck them y theris ondschab, att modet fallder icke paa them, att ingen aff them vender seg om fra sin ondschab. men føer them ind y blindhedsens affgrund indtil the met tig bliffue som Sodoma oc Gomorra. 1 thess. ij. att the maa alltid forfyllde [forfølge, vedblive i] theris synder, saa lenge [indtil] gudz vrede kommer til fulde baade offuer them oc teg amen, om i ville icke anderledes haffuet

[have det].“ Først og fremst gælder det *Offer-Begrebet.* Lector Povls Forklaring, at Messen ikke betragtedes af Papisterne som et Soneoffer til Syndebod, var let nok at gendrive: han vil undskylde Paven der, hvor denne ikke undskylder sig selv; thi baade Kirkeloven og selve Messetextens Ord betegne Handlingen saaledes, som den ogsaa er opfattet at Almenheden. Dog „Lektor P. kan mesterlig drage og skyde Skødet efter Vind og Bølge“, han vil hverken synes at tjene Baal og kan dog ikke tjene Gud, idet han dog kalder Messen et Offer [næmlig af Bønner til Tak for Verdens Frelse]; men heller ej dertil har han Ret. „O titt papistiske creatur huo haffuer giffuit teg then dristighed at tu tørst saa rundelige raade offuer Gud, oc Gudz dyre Guddommelige gerninger, Oc kalle thenom vedt *andet naffn, end Gud haffuer selff giffuit thenom?*“ Skriften véd kun af ét Offer for Verdens Synd: Jesu Kristi Lidelse og Død; Herren har aldrig selv betegnet Nadveren som et Offer, lige saa lidt St. Paulus, hvor han taler om den. Man véd godt, hvordan Nadveren holdtes i den første Menighed, og hvordan denne Kirkehøjtid er bleven udvidet, snart med et, snart med et andet i sig selv smukt og opbyggeligt Tillæg (t. Ex. Sanctus, Credo); først fra 444 kaldes Messen et Offer, og siden have de „tembret oc bøgt paa hende“, indtil hun er bleven, som de vilde have hende, at „the mett hende motte fiske til seg godz oc gode dage oc all verdsens ære“; men derved var hun ogsaa bleven saa ringe, at hun knap staar til at hjælpe, hvor mange Læger der end se til hende. Nu maa ogsaa L. Povl være flittig og prøve sin Kunst „reed theg paa wrther oc spidserii, drick oc smørelse, giff hende een purgatz om hun haffuer ont y sin bug, lad skue hendis wand, hun tøør wære forgiffuen“ o. s. v.; men det vil blive frugtesløst Arbejde: Kristi Ord, hvór han kalder hende „en hukommelse oc een amindelse“ og ikke et Offer, „thet bliffuer visseligen hendis død.“ Det kan heller ej hjælpe, at L. Povl paa Grund af de i Messen indeholdte Bønner vil gøre den i sin Helhed til et Offer paa samme Maade som Bønnen er Offer; „nej kære L. Povl, holder thu hond for øgnene oc seer icke oss, vy see liigeuell teg:“ det er kun „actio“, der betragtes som Offer, næmlig Sone-Offer, og dette er mod Jesu Ord — „saa drøm nu frijt hen Oc seet tig neder oc scriff græselige, forvare tig [tag Dig i Vare], som thu haffuer giort her til, att thu bruger icke scrifft [næml. den hellige Skr.], men skende oc foracte meg mandelig, thrw oc lywg mesterlig, saa bliffuer thu affholden aff thine Cannicker oc saa bliffuer thin bog een merckelig forgyllt bog, om hun er ellers stoor, men her sidder ieg oc liider [ser] effter, huad thu kandt vpiage eller giøre her emod Oc byder tig tradz met all thin konst, oc giør thitt beste, thenne stercke kobbermuur (thette giører mig til een amindelse) scal tage mod alle thine skwd, skøde thu teg oc till døødhe.“ Paa samme Maade prøves med Skriftens Ord de øvrige vigtigste Messeskikke. Med Hensyn til *Helgenpaakaldelse* vide vi ikke, hvordan det er fat med Guds hedengangne Venner, om de kunne bede for Levende eller Døde, thi Gud har Intet aabenbaret derom; men, om man end derfor kunde tillade de Svage i Aanden at ty til Helgener, saa vide vi dog, at Gud helst ser, vi komme til ham selv („Fader vor“ o. s. v., Kristus er vor eneste Midler, den kananæiske Kvinde, Jesu Ord: „Kommer til *mig*“ o. s. v.), *Enemesser* „for then tilliggende indkom oc rente, som han [Præsten] haffuer

steed [be'inget] seg (huilcke thet store hore huss y Roskilde [Domkirken] er allt faldt aff y alle wroer)", erklæres for ugudelige; de grunde sig kun i Hovmod og Gerrigbed — „see biid mig paa thenne stompe, til anden mad worder rede" — og de stride mod Guds Ord; thi Herren har sagt: Æder og drikker. *Alle* deraf; følgelig kan Herrens Nadver kun holdes i en Menighed og *baade Vin og Brød* maa uddeles til alle Nadvergæster; de Præster, som beholde Nadveren for sig selv, ere Bels-Dyrkere, thi de bære sig ad som Bels Præster, der selv aad de for Gudebilledet fremsatte Offerkager. Hverken Herren eller St. Povl har talt om anden Brug af Sakramentet end at æde og drikke det; derfor er det at *gemme* og *tilbede* det Indviede en Misbrug, som hænger sammen med Romerkirkens Verdslighed. Særlig utilladeligt er det, at Indstiftelsesordene *hviskes;* thi Menigheden kan da ikke vide, om Vin og Brød virkelig ere viede, følgelig ikke fæste Tro til Naadegaven, uden hvilken Tro Nydelsen kun blev dem til Fordømmelse; det var ikke Præstens Tro, som gav Sakramenterne deres ypperste Kraft, som P. H. havde sagt: „Thet er een stor skinbarlig kroget Løgn," fremført mod bedre Vidende — skulde Gud ikke have bygget sine Sakramenter paa en fastere Grund? „Kand thu thet besige meg, tha vil ieg holde teg konstigare end Argus wor." Det er *Guds Ord,* som gør Elementet til Sakramente, derfor maa det lyde for Menighedens Øren, ligesom Herren ogsaa sad midt blandt sine Disciple og udtalte Ordene aabenbare. Naar P. H. vil have dem dulgte, for at de ikke skulle misbruges af Drankere og Doblere over en Knabestob, saa er det kun en tom Udflugt; thi, om saa skete, „skal forthi Gudes ordth stinge hoffuedet neder? skulle oc christne siele ombære [undvære] theriss trøst ther fore?" Naar Kristus, slutter H. T. dette Afsnit, desuden selv har budet sine Disciple at kundgøre hans Ord over al Verden og ikke undtaget Nadverordene, saa skal „L. Pouel" ej alene tilstede, men byde, at dette sker i alle Maader, „vden szo er han acter alt *legt* oc *vlert* [ulærdt] *folk at gøre til hunde oc swin,* for huilcke tesse hellige gudz ord oc dyrebar perle icke skulle kastis. mat. vii. oc holde alle ragede oc smurde prester wære sig huor onde store horkarle oc bolere the ere att wære hellige, huilke alle vel maa bruge, høre, læse oc siunge tesse gudz ord." Men L. Pouel „scal giffwe tilkende huem han er, sandelige een obenbare Gudz fiendhe oc modstandere wdy alle Ting, ordt oc gierninger oc een løgnactig Kettere." Sluttelig paavises det som Uskik, at der bedes i Messen for *Heste, Svin, Gæs og Høns* o. s. v., hvad forøvrigt H. T. godt indser Grunden til, thi, „siden the hagde giort messen till et offer oc sodan een god gierning ther the kunde betale gud sitt himmeriige met . . . hui sculle the ey tha vente sig att forhuerffue et halfdødt øg, liff met sodant eth offer?" — Som tidligere bemærket, fik Hans Tavsen ikke hele sit Svar til Povl Helgesen trykt. Dette er vel Grunden til, at flere Anker med Hensyn til Messen ikke komme frem i det bevarede Stykke. Hos andre Forfattere finde vi, ved Siden af de samme Indsigelser, som han fremfører, andre Punkter berørte. Saaledes taler baade *Peder Laurenssen* og *Olof Persson* om *Skærsildslæren,* som jo forudsættes i Messen, idet der bedes for de Døde, men den Ild, siger Olof Persson, har nu Guds Ord udslukt. Ligeledes fremhæver *Peder Laurenssen,* hvorledes Messen har været Skyld i, at „schrifften oc hendis rette wnderstandelse er menigheden fra tagen i mange hundrede

aar, i thet att almwgen skwlle icke forstaa messens lønlighet oc presternis gerige misbrwge Tha er hwn hwlden paa *Latine*" — et Spørgsmaal, som Olof Persson jo har drøftet i et særskilt Skrift (hvorom senere) —, hvorhos Messen betegnes som en af Grundene til *Prædikens Forsømmelse*, idet, skønt „een christelig prediken er bedre end sex hundrede messer", har man dog altid drevet paa Messehold og udvidet Messen, men ringeagtet Prædiken: i de store Domkirker holdes knap sex Prædikener om Aaret og da gerne paa „the dage prester oc cannicker vente seg stort offer oc mange penninge, som er om kirckens patroners dage, kircke vielsis dag, hellige mends beens dag, afflads dage etc."; men hvad Munkenes Prædikener angaar, darmed er det saaledes fat, at, „thet kende gud, then ther best kand predicke i pwngen, han er thennom en god retsindig predickere etc." (Mbg. fol. 29).

Hvad da Reformatorerne vilde sætte i Stedet for den papistiske Kultus, var *en aandelig Gudstjeneste*. Men de give ofte Begrebet Gudstjeneste en saadan Udstrækning, at det kommer til at omfatte *hele* den Kristnes *Liv i Gud*. Den „rette Gudstjeneste", siger *Peder Laurenssen* (Mbg. fol. 5), er „att *thro stadelige* oc forlade sig paa Jesum Christum alleneste oc paa hans naade og barmhiertighed, *holde seg aff synden* oc *elske sin næste*, beuiisendis christelig kierlighet *met siine gerninger*." Ligeledes, naar Peder Galle — i „Swar på tolff spörsmål", ved Sp. 6 — vil have hele den romerske Ceremonitjeneste hjemlet ved Sabbatsbudet, svarer *Olof Persson*, at, medens Intet af hin er paabudt i Skriften, er det sand Gudstjeneste at *holde Guds Bud*, men Hovedsummen af dem *er Kærlighed*; da nu Gud er en Aand og vil dyrkes *i Aand og Sandhed*, kræver han ingen „legemlig" Tjeneste af os, men har vendt den ind paa vor Næste, saa at, *naar vi gøre Næsten godt, da tjene vi Gud*, „såsom thet som mannen arbetar för sin hustrw oc barn oc thet som barnen arbeta för föräldrarne"; derfor er det t. Ex. ogsaa Gudstjeneste at prædike, thi derved gavner man Næsten, men *ikke, at høre Prædiken*, thi derved gavner man kun sig selv. Særlig kunde herefter *Bønnen*, Gudsfrygtens inderligste, personligste Ytring, *ikke være bunden til nogen Form*, *Tid eller Sted*. Visselig, siger Olof Persson (smstds. ved Sp. 2), skulle vi altid bede; men dermed menes ikke, som Peder Galle havde sagt, de 7 Tider eller nogen anden Slags Kirkebøn; saa skulde man jo uafladelig synge Tider, og P. G. havde syndet, mens han skrev sine Svar. Bønnen *behøver end ej at være lydelig*; den er kun „een jämmerligh tränktan, åstundan och hiertans begiäre til thet oss behoff göra, en sådana *jnnerligh begiäre* kan alltijdt wara i hiertet, *ää hwad wij göra*." (Man kommer herved til at tænke paa Luthers Svar til Melanchthon, da denne klagede over, at Smeden forstyrrede hans Morgenandagt med sit Arbejde: „Maaske slaar hans Hammer stærkere paa Himmeriges Dør end dine Bønner"). De sande Tilbedere, indskærper *Peder Laurenssen* (Mbg. fol. 9), tilbede *i Aand og Sandhed*, hverken med Raab, Bulder eller mange Ord, som Kristus har forbudt, eller „obenbarlige som pharisei gjorde," men „wdi theris lønkammer eller wdi *hiertet*." Heller ej, hedder det et andet Sted (fol. 28), er en *Møgvogn* værre at love Gud fra end den største Domkirke i Verden, maaske bedre, hvis Kirken er bygget med Uret og *Løgn*, thi Sligt afskyer Gud, men „icke straa, halm, mwld, dreck, heste eller wogn, som er gudts creatuur"; og maaske er en fattig

Mand, Dreng (o: Karl) eller Pige, som sidder paa en Møgvogn og synger de ti Guds Budord eller en anden Lovsang af Skriften, bedre for Gud end „mange prester muncke eller Cannicker, ther staar fra morgen oc til afftenen knwrrendis oc robendis wden rett christen thro och gudelighet, inthet acthendis hwad the sige, siunge eller læse."

Dette Begreb om Gudstjeneste er saa højt og rent, at det ikke kunde fastholdes; det maatte t. Ex. have udelukket al Kirkegangs-Tvang, men baade den og megen anden Tvang kom senere. Saa meget var imidlertid givet, at *den offentlige Kirketjeneste*, der i Romerkirken er Kirkens Handlinger til Salighed for en *umyndig, passivt* deltagende Menighed, i de nye Menigheder ikke kunde blive Andet end et System af Midler til at *oplyse og opbygge i Troen myndige, selvvirksomme* Deltagere og derved vejlede og styrke dem til den egentlige, den „rette" Gudstjeneste, som skulde holdes i den Kristnes hele *Livsvandel* og *derigennem* ved Guds Naade lede ham til Salighed. Men Troens Grund og Lys er *Guds Ord*. Jo mere dette var skudt til Side i Romerkirken, des mere maatte det nu fremdrages; og for Reformatorerne stod *Guds Ords Meddelelse som alle* Kirkehandlingers egentlige Indhold, om end paa ulige Maade.

Først og fremst meddeltes Guds Ord selvfølgelig ved *Bibeludlægning* og *Prædiken*. Denne blev Gudstjenestens Hoveddel og kom til at fylde saa meget baade i Tid og Virkning, at den opfattedes som det Nye, der skulde afløse den romerske Gudstjenestes Hoveddel: Messen. „*I then stedt*", siger *Peder Laurenssen* (Mbg. fol. 27), „messes brwgilse her til dags haffuer wæret brwget i Closter oc Kircker her vti Malmø, er ther nw christelige skicked predickere oc gwds ordt, som almuen kommer til, oc kand haffue *hielp oc trøst, hob oc hwswale* aff, oc *læris* then *sande* gwds tienneste i *aand oc hierte*". Prædikerne sparede ikke deres Lunger; i Malmø prædikedes foruden Søn- og Helligdagene, *hver Søgnedag* i *hver* af Byens *tre* Kirker (om Morgenen Kl. 5—8, en Time i hver), og noget Lignende fandt Sted i de andre nye Købstadmenigheder. Saa højt satte man Prædikenen, at den endogsaa fremhæves *fremfor Skriftens Læsning*. Mærkeligt er især et Sted i *Hans Tavsens* Svar til Jens Andersen (Smaaskr. S. 82—83), hvor han, efter at have mindet om, at Kristus selv Intet skrev, „men met *leffwendhess røst predickede*", og ligedan Apostlerne i mange Aar, siger, at dette „*schuldhe* och andhræ lerdhæ och dwelighæ mandhemend *haffue giordt* effther Apostlerne, een aldher effter then andhen offwer ald werden, saa ath oerdhet haffdhe ald tijdh och huer stedh bleffwet widh formedelss christnæ predickeræ, indtill Christus haffde kommet andhen sinde lighien;" men da Kætterier brød ind i Menigheden og falske Lærere gav de Fattige Edder og Gift i Stedet for grønt Græs, da „*forsøgthe* the helighæ mend then *sidhste* oc eenigste [*eneste*] trøst" og nedskrev Ordet, „paa thet ath fattighæ wildhæ oc leræløsæ christnæ, som icke kondhe foo thet *leffwendess oerd* reenligh ath høræ aff redtshaffnæ christelighæ predickeræ, modthe *nogherledess* behielpæ seg met sodanæ *domæ oc dødhæ bogstaffwæ*, Och lesæ hyemæ [hjemme] i theress bøgher thet som the kondhe icke foo ath høræ i predickæstolen". Den hellige Skrift er altsaa kun bleven til som et ufuldkomment Surrogat for den mundtlige Forkyndelse, dens Bogstaver ere i sig selv „stumme og døde" — en paafaldende Be-

tragtning hos en luthersk Reformator, hvori kun kan ligge, at Guds Ord først bliver „levende“ i Forkynderens Mund.

Men ogsaa *Sakramenterne* opfattes væsentlig som Guds Ords Meddelelse. I *Nadveren* er saaledes, efter *Hans Tavsens* Fremstilling, Udtalelsen af Indstiftelsesordene, hvori Herrens Frelserdaad til Salighed forkyndes og dens Frugt meddeles, i den Grad Hovedsag, at Nydelsen af Vin og Brød bliver opfattet som en *Nødhjælp*. Messen, siger han (til Povl Helgesen, Smaaskr. S. 131—34), er intet Andet end „een *obenbare predicken oc forkyndelse* om Guds welgerning vdi Christo, att folck maa *høre* oc bliffue *paamindt* paa thet dyre offer, som han offrede for oss . . . oc ther mett *opweckiss* til christeligh tro oc sand gudelighed;“ derfor faar Menigheden altid „testamentens ord“ at høre, og vil da Præsten selv nyde Nadveren eller begære Nogle af Menigheden det, saa uddeles Brød og Vin til disse, medens „the andre maa føde theris christelige tro vdi Gudz ord som the høre af præstens mund;“ den nemlig, i hvem Ordet har fæstet Rod, „han maa lade sig nøje ther medt, thy han *haffuer allerede sack* alt thet hannom giøris behoff. Men then som er skrøbelig oc wfuldkommen y troen, oc kand icke fuldelige faa ett trygt hierte oc fasth tro til siine synders forladelse *aff ordene allene*, han maa gaa frem oc *behielpe sin wfuldkommenhed mett thet helligke sakramente;*“ de ere da begge „y Gud lige riige, formiddelse Gudz ord“, ligesom den, der har faaet et mundtligt Løfte af en Mand og stoler paa det, er lige saa vel faren og sikker i sin Sag som den mindre Tillidsfulde, der begærer og faar Brev og Segl derpaa. Endnu stærkere udtrykker *Olof Persson* sig, naar han kalder Sakramentet „endeels sielff en predicken („Orsack, hwarföre Messen“ o. s v., hos Troil III. S. 125), ja endog erklærer det for „en ringa sack emot predicken, ja vtan predicken äre sacramenten ganska litet nyttigh“ („Een chr. Forman. til Clerckerijt“, a. Skr. S. 25), eller naar han allerede i „Svar på tolff spörgsm.“ ved Sp. 2, ytrer, at, da Sakramentet er unyttigt uden Tro, men det kan kun tros og tilegnes, naar dets Betydning opfattes ret, og da hertil kræves Ordets Udlægning, saa er denne Hovedsagen, „och kan man wel warda salıgh, än thå ath man *aldrigh hölle herrans natwardh* (!), men aldrigh kwnne wij warda salighe meth mindre wij warda *lärde medh gudz ordh*, ther wij skole sätia wore thro til, och warda såå *andeligha* deelactige aff Christo *som är gudz ordh.*“ Naar Sakramentet saaledes opfattes som en anden Slags Prædiken, og følgelig dets Virkning er afhængig af Modtagernes *bevidste* Tilegnelse i Tro, saa ere alle papitiske Forestillinger udelukkede om *magiske* d. v. s. af Modtagerens Tanke og Vilje uafhængige Virkninger. Des nærmere kunde hin Opfattelse synes at ligge ved *Zwinglis*, hvorefter Sakramenterne kun ere Menigheds-Handlinger, dels til Vidnesbyrd om et nyt Medlems Optagelse i Menigheden, dels til Frelserens Ihukommelse. Herimod strider det heller ej, at Reformatorerne, særlig med Hensyn til Nadveren, altid fremhæve, at Sakramentet er et „Tegn“ og holdes til „Amindelse“ om Frelseren, samt at de dvæle saa meget ved dets, som Meningen tidt synes at være, naturlige d. v s. rent subjektive Virkninger paa Modtagerens Sind og Levned. Alligevel kan der ikke være Tale om, at Nordens Reformatorer skulde have været paavirkede af Zwingli eller hans Tilhængere. Deres Læremester var *Luther*, og de have lige saa lidt som han tvivlet om, at hvad der sker ved Sakramentet er en Handling

af Menighedens *Herre* selv, som er usynlig *tilstede* og *virksom*, saa at Modtageren i og med „Tegnet“ virkelig *faar*, hvad *Ordene lyde paa*, om end hans egen *Tro* og *Tilegnelse* er Vilkaaret for, at den meddelte Naadegave skal komme ham til Gode. Dette ligger allerede i den stadige Indskærpelse af, at Sakramentet giver *Vished*, er, som *Peder Laurenssen* definerer Begrebet (Mbg. fol. 29) „etth wdwortis tegn, i huilcked wy bliffuer *wiß* paa then foriet [Forjættelse] Gud oss loffüet haffuer .... ett *indsegle* oc een *sickerhed* att stadfeste wort hierte oc tro met“; thi ubetinget Vished om Guds Naade kan Mennesket aldrig bygge paa sine egne omskiftelige Stemninger og svage Forsætter, men kun paa en Virksomhed af Gud selv. Den fremherskende Betegnelse af Sakramentet er ogsaa, at det er et *Pant*, givet af Gud; „*Guds gerning*“ kalder Peder Laurenssen ligefrem Daaben (Mbg. fol. 31); og netop *Hans Tavsen*, der især baade af Samtidige og Efterverdenen oftere er bleven skyldt for Zwinglianisme, udtaler sin lutherske Opfattelse med al ønskelig Klarhed, naar han t. Ex. (Smaaskr. S. 139) ej alene kalder Nadveren „een amindelse oc begengilse om then foriette naade som Gud haffuer loffuet oss y Jesu Christo“, men ogsaa i samme Aandedræt „edt fast *pant* oc *befestning*, att ordene skulle saa i sandhed wden all tuill *holdis liighe som the lyde*,“ naar han senere i samme Skrift (S. 148—49) indskærper, at vel er Brød og Vin for vore Sind og Skel, d. v. s. Sanser og naturlige Forstand, kun Brød og Vin, saa længe Guds Ord ikke byder os at opfatte dem som noget Andet, men, naar Ordene „Dette *er*“ o. s. v. have lydt, maa vi være visse paa, skønt vi ikke kunne se eller forklare os hvorledes, at Frelserens Legeme og Blod virkelig her ere tilstede og nydes af Modtageren; endelig naar han, lige over for Povl Helgesens Klage, at H. T. havde nægtet Frelserens Tilstedeværelse i Brødet og Vinen og saaledes „forjaget“ fra Hovedstaden „alle christne menniskis herre oc gud oc ladt København ett stycke brød oc een slug vin igien“, harmfuldt henviser til sine tidligere utvetydige Ord: at Frelseren i Sakramentet *giver os sig selv* at æde og drikke, samt paany forsikrer, at han *ikke* holder Sakramentet for „ett *blott og bart* tægn, men for saadant tægn, som *førermett sig liighe thet samme som thet betegner*, att *wnder* thet siunlige brød oc win annammis *Jesu Christi sande legomme oc blod*, mett vskyldighed oc retferdighed, formiddelss *troen* til thet ordt som Christus haffuer hoss thet samme sacramente bestillet“ (i Efterskriften til Lector Povl, Smaaskr. S. 161).

Naar da ikke des mindre Reformatorerne ej alene stille Prædiken ved Siden ad Sakramenterne, men stille den *over* dem i Vigtighed, saa maa man ikke heri se en nedsættende, rationalistisk Opfattelse af Sakramenterne men en ophøjende Opfattelse af Prædiken. At Guds Ord igen lød rent og klart for Menighedens Øren, at denne længe tilstoppede Livskilde atter havde „frit Løb“, var for hin Slægt noget saa Nyt og Stort, at det føltes som Helligaandens Hovedvirksomhed i Menigheden. Ogsaa Prædiken var noget *Sakramentalt*, en *Guds Gærning* gennem Præstens meddelende og Menighedsmedlemmernes modtagende Sjæle, ved hvilken de bleve „aandelig delagtige i Jesu Kristo, som er Guds Ord“.

Til Menighedens Selvvirksomhed ved Gudstjenesten hørte endelig, at den romerske Præste- og Korsang afløstes af *Menighedssang*. Denne nævnes altid i Stridskrifterne som en vigtig Del af den nye Gudsdyrkelse, en

tredje Form for Guds Ords Meddelelse, med samme Øjemed som Prædiken og Sakramenter. „Siunges oc her“, siger *Peder Laurenssen* (Mbg. fol. 29) „paa danske christelige spalmer oc hymner, gud til loff oc almwen *til opveckelse i guds kierlighet*“ og *Hans Tavsen* siger (Smaaskr., S 131), efter at have betegnet *Opvækkelse til kristelig Tro og sand Gudsfrygt* som Messens Øjemed, at „paa then mening siunge wy [Prædikerne] oc lade thennom [Menigheden] siunge mett, gode gudelige cantilener oc aandelige sange, baade før og siden wy lade thennem høre testamentens ord.“

Naar saaledes Menighedens bevidste Deltagelse og Tilegnelse var Vilkaaret for al Opbyggelse, blev det en Hovedsag at hævde *Modersmaalets* Ret mod Latinen. Først og fremst gjaldt dette med Hensyn til *den hellige Skrift* selv, men ogsaa med Hensyn til *Kirketjenesten*. At Rom har lukket Skriften for Menigheden ved at holde den i Latinens Lænker, er en af dets største Synder. De ere blinde Daarer, siger Kristiern Pedersen i sin Oversættelse af Psalteren (1531), som sige, at „ligfolck burde icke att læse hannem paa deris tungemaal“; og i den første svenske Oversættelse af det Nye Testamente (1526) angives som Grund til Foretagendet, at Præsters ypperste Hværv var at lære deres Almue Guds Ord, men St. Paulus har, hvor han „bescriffuer huad dygder en prest haffua skall, i Tim. III init., intet upräknat att han skall kunna latina“. Jævnlig henvises til St. Pauli Ord om at *tale i Tunger* (1 Korr 14), hvoraf udledes, som det hedder hos *Peder Laurenssen* (Mbg. fol. 21—22), at „christen menniskes bøn, tacksigelse, lofsang, predicken oc lerdom i kircken oc forsamling schal wære paa thet tungemaal almuen kand forstaa, ellers er thet gäckeri oc galenscaff“, hvorfor det ogsaa „wore gott oc tilbørligt, att a then hellige schrifft oc al gwds tienneste ther almindelige sker, att hwn were paa thet tungemaal menighe mand huer i sit land konde forstaa.“ Ogsaa henvises til *Pinseunderet*. „De uforstandige paviske“, hedder det i „Stakket Undervisning“, „mener saa, at thi at Skriften og christen Kirkes Sakramenters og Ceremoniers Skik er i Almindelighed udgangen paa Latin, at det skal fordi saa blive derved altid. Nej, ikke saa; men den Helligaand er given den kristne Kirke i adskillige Tungers Lignelse, til et Tegn, at hans Lærdom og Paamindelse skulde handles og udspredes i alle Lande og alle Tungemaal. Og som Alle bør at vide den hellige Skrift, som er deres Salighed anrørendes, saa bør dem og at have hende paa det Maal, som de kunne forstaa“ (Uddr. af det eneste, paa Skokloster bevarede Exemplar af Bogen, i H. Rørdams Udg. af Mbg., S. XL). At Prædiken og Menighedssang maatte være paa Modersmaalet, var en Selvfølge. Men ogsaa Sakramentordene vare magtesløse, naar Menigheden ikke forstod dem. Med Hensyn til *Daaben* ytrer saaledes *Hans Tavsen* i „Christelig Fadson at christne Børn med“ (1528, vort ældste liturgiske Skrift), at, naar Sakramentet havde vist sig vanmægtigt i Livet, kom det af, at Fadderne ikke havde kunnet forstaa Døbeordene og derfor ikke have kunnet bede med Præsten for Barnet. Om Modersmaalets Betydning ved Nadveruddelingen har ingen udtalt sig kraftigere end *Olof Persson* i „Orsack hwar före messan bör wara på thet tungomål som then menige man forstondelighit är“ (hos Troil III, S. 123—145), hvor især, ved Siden ad det religiøse Hensyn, ogsaa *den krænkede Folkefølelse* skinner stærkt igennem. Apostlerne, hedder det bl. A., brugte hvert Folks Sprog, thi, „säsom the

ingahanda folck *forachtade*, så forachtade the ey heller noghro handa Tungomål . . . Wij Svenske *höre och Gudhi til så wel som annat folk*, och thet mål wij haffue, *thet haffuer gudh giffuit oss*"; Tidens Hævd paa Latinens Brug gælder Intet mod Guds Ord: Kristus var visere end alle Kirkens Hellige og Vismænd, og „wij skola tilsee, hwad *rätt* är, och *icke* hwad *want* är;" ville Papisterne paastaa, at det „står oss icke til görandes" at holde Messe paa Svensk, saa svarer Reformatoren stolt: „*Thet står icke noghon menniskio til görandes ath hon skulle forbiwdha oss hallå messona på wort eghet modhermål.*"

»Læs af Løgn, som Bjerg tilskue,
vælted liden Bibel-Tue,«

synger Grundtvig om Luther. Hvorledes denne »Væltning« foregik i Nordboernes Sind, vise Stridsskrifterne os bedst. Ogsaa bæres hele den følgende Udvikling af de Tanker, som i dem først kom til Orde — derfor have vi dvælet mere ved deres Indhold, end der forholdsvis kan blive Lejlighed til ved senere kirkelig-religiøse Vidnesbyrd. Se vi sluttelig tilbage paa hele Stridsskrift-Literaturen, paatrænger sig en almindelig Bemærkning og et almindeligt Spørgsmaal, som ikke kunne forbigaas.

Jo mere man fordyber sig i Reformationstidens Stridsskrifter, des mere maa man undres over *Fremstillingen*. Sproget synes raat og uhandeligt, eftergør tidt kluntet nok den latinske Sætningsbygning, hjælper sig ofte med Fremmedord, baade latinske og tyske, er ogsaa hos mange af Forfatterne farvet af Provinsegenheder — ikke at tale om den, i vore Dage forøvrigt næsten forfriskende Ligegyldighed for Retskrivningen. Og dog, hvad kan ikke siges i dette Sprog, siges saaledes, at det baade giver klart Begreb og gaar til Hjærtet! Disse Mennesker havde faaet Noget at sige, som gjaldt Livets højeste og helligste Sag, og de sagde det, som de bedst kunde: raskt, ivrigt, uden at kræse med Udtrykket, blot det var klart og indtrængende. Derfor *hører* man, uagtet fremmede Stilmønstres kendelige Virkning — bag det skrevne det *talte*, *levende*, af *Folkesproget* befrugtede Ord. Derfor har Stilen et *ulige Præg hos de ulige Forfattere*, i alt Fald de mere fremragende: hvor kendelig skiller sig ikke t Ex. Povl Helgesens brede, ordrige*), men tankevækkende, ofte ved sin Lidenskab overvældende Talestrøm, fra Olof Perssons storladent tankefaste og føleisesklare Slutningsrækker, fra Hans Tavsens

*) Hertil hører hans ved sin Hyppighed næsten pudsige Yndlingsvending at en substantivisk-adjektivisk Begrebssammenstilling gentages omvendt, t. Ex. „en hyklersk Skalk og skalkagtig Hykler" (om Olof Persson).

svulmende, billedrige, eller Peder Laurenssens jævnere, men altid fattelige og trohjærtige Udtryksmaade. Derfor endelig glimter hos dem alle, om end hos Hver paa mer eller mindre ejendommelig Maade, *et bredt*, *djærvt Lune*, som synes at vælde frem fra Folkevæsenets Grund, og som maaske er det stærkeste Vidnesbyrd om, hvor dybt og friskt Sindenes Hav var oprørt af den nye Tidsaands Vaarstorme. Visselig havde Nordens Reformatorer heri et opmuntrende Forbillede i deres tyske Lærefaders polemiske Stil: Luther er unægtelig alle sine Samtidiges Mester i »Grovhed« *); men bortset fra, at Reformatorernes Modstander Povl Helgesen, som dog næppe har søgt at efterligne Luther, ingenlunde staar tilbage for dem i bidende Vid og malende »Skendsord«, saa kan man intet Øjeblik mistænke dem for Efterligning i dette Stykke, saa uimodstaaelig springe de spydige Vendinger, den drøje Skemt ud af Æmnets Væsen i Forhold til Forfatterens snart af ædel Harme, snart af vældig Kamplyst eller jublende Sejrshaab opfyldte Sind. Saaledes *maatte*, naar man var kommen i Harnisk, Ordene falde for denne fuldblodige, højmælte, næsvetunge, lidet afhøvlede, men stærkt og dybt følende Slægt, i Norden ikke mindre end i Tyskland, overhoved hos Germanerne **).

---

*) Luthers Genialitet i denne Retning kommer godt frem i Hans Tavsens to *Oversættelser*, baade den mere omskrivende af „Jesu Kristi Mandat", og den mere texttro, men saare livlige Gengivelse af det Skrift, som han med et meget mildt Udtryk kalder *„ett tilbørligt strengt* suor af Doctor Morten Luther."

**) Et Pragtstykke af polemiskt Vid er den viborgske (*Jørgen Sadolins?*) Beretning om Herredagen 1530, der var skreven „Alde rett Christne til trøst och the Wgudelige munde til een genstoppelse eller sijn eghen Hoenhedts (Uselheds) spegel." Alene Uddragene i Dsk. Mag. I, S. 88—95 vise noksom, at i Hvashed, ja Lystighed har dette Skrift omtrent overgaaet Alt hvad vi ellers kende. Der fortælles saaledes bl. A., hvordan de Evangeliske, efter at have indgivet de 43 Artikler og prædiket derover en Tid 2 Gange daglig i hver af Stadens Kirker, fik Paalæg om at stanse hermed, og strax hoverede Papisterne, men „vel bekomme them theriss seiruinding, the sange aldt io triumph, førre the finghe offuerhand," thi „paa then tridie dag opstoed then HErre Christus herlig och weldigh met sijn sag ighien, then the wilde haffue lagd død i graffuen," idet der nu prædikedes 4 Gange daglig. Af denne „storm og rey" fik imidlertid „den babiloniske Brud" Veer med et armt, vanskabt Foster (de 27 Artikler), som hun endda aldrig havde faaet bragt til Verden, hvis ikke hendes Venner med stort Guld- og Penninge-Spild havde skaffet hid nogle „ægiptiske Jordemødre" (Dr. Stagefyhr o. s. v.),

I det sidst Anførte ligger halvvejs et Svar paa det almindelige Spørgsmaal, hvortil nys sigtedes. N. M. Petersen siger (»Bidr.« II, S. 8), at han ved at granske Danmarks Literatur i Reformationstiden »gik som den fattige Mand paa Udkanten af den rige Mands Ager, paa Skrænten af Evropas righoldige Literatur,« samt mener, at »Reformationen i Danmark blev ikke saa meget en Frugt af en indre, klar Overbevisning som en Følge af den fra Tyskland indskyllende Strøm.« Er den heri liggende Opfattelse rigtig? Er Danmarks — selvfølgelig da ogsaa hele Nordens Aandsliv i Reformationstiden, særlig det religiøse, slet *intet Andet* end Smuler fra Europas, fra Tysklands Bord? I sin Helhed kan Spørgsmaalet først afgøres, naar vi have gennemgaaet alle Aandslivets Sider; men det trænger sig frem allerede her, og Stridsskrifterne indeholde vigtige Vink til dets Besvarelse.

At den evangeliske Bevægelse kom fra Tyskland, at Nordens Reformatorer, der laante Vaaben til Kampen, oftere oversatte tyske Skrifter og i deres egne Skrifter idelig genfrembragte Luthers Tankegang, det er vist nok, men gør ikke Sagen klar. Spørgsmaalet er, om dog ikke den udenfra komne Bevægelse *blev hjemlig* i Norden, om den ikke vakte *Folkets egne Kræfter* til Virksomhed og derved fik sit eget Præg. I denne Henseende er Stridsskrifternes *rent folkelige, levende Fremstilling*, især *Lunets Spil* deri, et vigtigt Tegn. Her er til visse »indre, klar Overbevisning« om den Sandhed, man vel ikke selv har opdaget, men forstaaet og gjort til sin egen Sag, som er bleven en levende Magt i Sjælene og derfor skaber sig et levende Udtryk, der selv i Oversættelser ikke har mindste Lighed med Efter-

---

som skulde hjælpe hende at føde og nok endnu have travlt med at pynte samme arme Ting, inden de føre den til Kirke, hvor de „wenter sig mægtighed Faddergaffue aff hinse mossegroffuen [mosgroede] Muncke och riige prester her omkring, men ieg hober ther scal wære een goed Simeon, naar the komme frem med then, ther schal hilssen [hilse den] Proficiat, thet er aff kræmer latine vthlagdt, vel bekomme them Badden.“ Senere fortælles, at Olaus Chrysostomus oversætter Svaret paa de 27 Artikler paa Latin, med det muntre Tillæg: „Vulcanus hielpe alle sine smedesvende!“ og hvorledes Prædikerne „trassede“ alle de falske Profeter, saasom „Dr. Stagefyhr, Doctor af Bambo, hwad sier, af Bamberig, Lector Vende Kobe, then nye høyverdig Sakramentes Kiettere aff Aalborg Kloster war, Mesther Morsing aff wor Røffuerkule wi end nw haffwer i Wiberge, huilcken ther ock paa ny bleff vthlyst aff predicke stolen som een bandz mand, som han end nw er.“ o. s. v.

snak, og hvis sprogformelle Brøst — dem N. M. Petersen lægger altfor megen Vægt paa — Intet betyde, naar først Ens Øre er opladt for Talens varme, friske Klang, og naar man har faaet fat paa den nye Kristendoms-Opfattelses ophøjede Kærne. Hertil kommer imidlertid et Par andre Kendsgærninger, som ikke bør overses.

Det er saaledes ikke uvigtigt, at Hovedmodstanderen i Norden *Povl Helgesen* havde *sit eget Stade uden fremmede Forbilleder.* Vel synes han at staa overfor vore Reformatorer omtrent som Erasmus overfor Luther, ogsaa følte han sig jo stærkt tiltrukken af den store Humanist, oversatte ham, brugte hans Tanker. Men der er dog en stor Forskel — foruden den, at Erasmus mange Gange var Povls Overmand i Lærdom og Dannelse. For Erasmus var og blev Humanismen Hovedsagen; skønt han godt indsaa og bidende revsede Kirkens Lyder, Kirkemændenes Laster, Overtro og Uvidenhed, var det alvorlige, folkeligt-religiøse Røre, som Luther havde vakt, ham dog ligegyldigt, ja for saa vidt imod, som han dog i Romerkirken ventede bedre Ro til lærdt Dannelsesarbejde, end naar Alle fik Hovederne fulde af unyttige Samvittighedsskrupler, og der vendtes op og ned paa al bestaaende Orden. For Povl Helgesen derimod, som for Reformatorerne, var Humanismen kun Middel, nærmest til Bibelstudierne, og Romerkirkens Opretholdelse magtpaaliggende som Vilkaaret for et fromt og sædeligt Menneskeliv. Medens derfor Erasmus holder sig kold og fornem fra Reformationen og dens bedste Mænd*), i det Højeste strider *paa Latin* med Luther om et svært dogmatiskt-psykologiskt Spørgsmaal (Viljens Frihed), styrter Povl Helgesen sig ud i den vildeste Partikamp og værger *paa Modersmaalet,* fra sit særegne Standpunkt, den angrebne Kirke, til alt Haab er ude. Mod *ham* kunde de Evangeliske ikke ligefrem laane Vaaben udenlandsfra; de maatte smede dem selv og møde ham, hvor *han* tog Stilling, altsaa føre Kampen mod ham *anderledes,* end den andensteds førtes mod Papisterne.

*) Nedsættende for hans Hjærtelag er især hans Adfærd mod Ulrich von Hutten, da denne kom syg og forfulgt til Basel (1522), og Erasmus af Frygt for Eftertale, endog uspurgt nægtede at se den ulykkelige Sandhedskæmpe, hans egen varmeste Beundrer. Goethe har træffende udtalt, hvad der laa paa Bunden hos Erasmus, i det bekendte Epigram („Vier Jahreszeiten", No. 62):

„Franzthum drängt in diesen verworrenen Tagen, wie ehmals
Lutherthum es gethan, ruhige Bildung zurück."

Vigtigere er dog dels den Gang, som de *svenske* Reformatorer med Kong Gustav i Spidsen gav Kirke-Omdannelsen i deres Land, saasom de ikke havde noget som helst fremmedt Forbillede at følge, dels de Tegn paa en selvstændig Kristendoms- og Kirke-Opfattelse, som komme frem i *Danmark* før 1536, fremfor alt de danske Prædikeres mærkelige Bekendelsesskrift: *de 43 Artikler*. Det fremkom vel en otte Dages Tid efter dets navnkundige tyske Sidestykke: *den augsburgske Konfession* (25de Juni — de første Dage af Juli 1530), men er aldeles *uafhængigt* af denne, har *et helt andet Præg*, tildels endog *et andet Indhold*. Den *paa Latin* affattede »Confessio augustana« er et lærdt *Forsvarsskrift*, meget varsomt i sine Udtryk, omhyggeligt underbyggende enhver Paastand, især de dadlende og forkastende, med Skriftens og Kirkefædrenes Vidnesbyrd samt med derpaa støttede udførlige Slutningsrækker. De 43 Artikler derimod ere affattede *paa Modersmaalet*, i Formen langt mere et virkeligt Bekendelsesskrift, idet de fremsætte Lærens Indhold i korte Sætninger, uden Begrundelse, kun i Almindelighed henvisende til den hellige Skrift, som allerførst (Art. 1—3) erklæres for de Kristnes eneste Tros- og Leveregel; derhos ere de i Tonen et endog temmelig hvast *Angrebsskrift* mod den gamle Kirke, med hvilken de bryde mere uforbeholdent end conf. aug., dels ved idelig og haardt at afvise de romerske Lærdomme i Modsætning til de evangeliske*), hvilket conf. aug. kun gør lejlighedsvis og middelbart, dels især ved fremfor denne at hævde det almene Præstedømme, blandt alle evangeliske Grundsætninger den, som stærkest strider mod det romerske Magtkrav. I dogmatisk Udførlighed og Nøjagtighed staa visselig Artiklerne tilbage. Dog ere alle lutherske Hovedsætninger udtrykte med tilstrækkelig Tydelighed, bl. A. ogsaa den vigtige Nadverlære. Et og Andet er endog sagt bedre og

---

*) T. Ex. Art. 2: Skriften skal følges „ubeblandet med Menneskers Gloser, Tilsæt og Paafund“, Art. 3: Hvo der ej vil holde sig til Skriften er „blind, vanvittig og vantro, i hvor vis og hellig han kan synes for Verden; Art. 5—6: Kun Jesus er „vor Saligheds Mester og Doctor“, kun hans Røst skulle vi høre, „andre Mosis Røst, Lærdom, høje Titel og Navn *agte vi intet*“ — en oftere forekommende Afvisningsformel; Art. 24: Munkeløfter ere „mod kristen Frihed og løgnagtege“; Art. 29: Messeofferet er „bespotteligt“; Art. 33: „Selvdigtede“ gode Gærninger gælde Intet for Gud og kunne ej gøre os salige, „som mange vanvittige, ubeskæmmede Præster og Munke endnu lære“; Art. 34: Af Skriften kan Intet bevises om Skærsild, „som gerrige og ørkesløse Mennesker have opptænkt og blive rige af“, o. s. v.

fyldigere her end hist, t. Ex. Læren om Præsters Ægteskab, som i conf. aug.'s vidtløftige Udvikling (Art. XXIII jfr. XXVII) dog kun støttes paa den lavere Grund: »for at undfly Skørlevned«, hvorimod vor Bekendelse i sine faa Sætninger tillige faar udtalt den højere Grund: Ægtestandens Skønhed og Hellighed og stiller denne i Spidsen. Mærkeligt er det dog især, at de Vink, som det danske Skrift giver med Hensyn til den fremtidige *Kirke-Ordning*, vidne om større *Frisind* end Tyskernes. Artiklernes *Kirkebegreb* (Art. 12): »alle retfærdige Menneskers Samfund, som i en eneste Tro ere blevne Guds retvise og kære Børn, hvor som helst de ere; anden særdeles Kirke agte vi intet,« synes, idet her peges paa den fælles Trosgrund, at omfatte alle oprigtigt troende og derigennem frelste Kristne og at nedsætte alle konfessionelle og rituelle Afsondringer til noget Uvæsentligt; det er altsaa baade *aandeligere og rummeligere* end det bekendte i conf. aug. (Art. VII): »hellige Menneskers Samfund, hvor Evangeliet rettelig forkyndes og Sakramenterne rettelig forvaltes«, hvori kun Gudsdyrkelsens Hovedhandlinger fremhæves og dog ingen virkelig Begrebsbestemmelse gives, da selvfølgelig ethvert Samfund vil tilegne sig dette »rettelig«. Heller ej indeholder vore Artikler saadanne Afvisninger af Kætterier (andre end det romerske), som de i conf. aug. forekommende. Med Hensyn til *Pavedømmet* udtaler conf. aug. (Art. XIV) kun, at Ingen maa lære i Kirken, som ikke dertil er »ordentlig« kaldet, men angiver ikke, hvorledes Læreren skal kaldes (om af Biskop, Fyrste eller Menighed), hvorimod vor Art. 40 fastsætter *Præstevalg i Menigheden* i Kraft af *det almindelige Præstedømme**); og hermed stemmer det, at *Band*, som kun er Udelukkelse fra det jordiske Kristensamfund, ikke »evig Maledidelse«, og som kun maa idømmes for aabenbare grove og forargelige Laster, særligt *ikke for Lærens Skyld*, kun maa »bruges« af Sognepræsten »*med menige kristne Forsamlings Samtykke*«. Hvad der har foresvævet vore Reformatorer som Udviklingens Maal, vilde sagtens under alle Omstændigheder Tidsforholdene ikke have tilladt os at naa. Men i alt Fald, var, hvis man skal slutte af de to her sammen-

*) Art. 40 lyder: „I Christo Jesu, vor evige, eneste Præst, ere vi *Alle christne Præster,* det er de, som sig selv skal ofre Gud til levende taknemmeligt Offer, prædike og bede; men af disse Præster skal udkaares, *med den christelige Menigheds Samtykke*, de som for samme Menighed skal prædike, administrere Sakramenterne og hannom tjene".

lignede Bekendelsesskrifter, den evangeliske Bevægelse i Danmark i Færd med at gaa en anden Vej end den tyske; og det kan dog vel være, at dersom ingen voldsom Omvæltning var kommen imellem og havde medført en Reformation aldeles efter tyskt Mønster, vilde den danske Kirke have opnaaet en selvstændigere Stilling lige over for Staten, maaske ogsaa større indre Frihed, end den fik ved Ordinansen og den derved bestemte senere Udvikling.

I det Hele, naar man vil holde sig til Vidnesbyrdene fra den første, friske Bevægelses Tid, særlig til Stridsskrifterne, maa man sige, at, havde Luthers Ord været et frigørende Ord for Nordboerne, for saa vidt det ogsaa her bortblæste Overtroen paa Romeruvæsenet i Kirken, saa blev det ingenlunde et kuende Ord lige over for ham selv. Han havde ledet dem, der bleve Nordens Reformatorer, til Livets genfundne Kilde; men *de drak selv af af den*, og, styrkede ved dens Kraft, søgte de at lede deres Landsmænd til den. Med al Ærefrygt for Luther følte de sig fortrinsvis som *evangeliske paa eget Ansvar;* Olof Persson véd t. Ex. meget godt (i det første Svar til Povl Helgesen), at Luther er et skrøbeligt Menneske, der kan fejle, ligesom vi Andre; men Luther raader til at følge Skriften, og deri har han Ret; se vi ham drage overens med Skriften, skulle vi følge ham, *ellers ikke.* Luther var Nordboernes Lærer, men blinde Eftersnakkere bleve de ikke; de fra Wittenberg hidfløjne Tankefrø fandt i Norden en frisk, villig Jordbund, og af den skød en Væxt frem, som var næret af Folkeaandens egne Kræfter — hvad vi i det Følgende ville finde yderligere stadfæstet, ogsaa i den Tid, som fulgte efter Kristian III's Reformation, da den danske Kirke dog, for at bruge Helvegs træffende Udtryk (Den dsk. K.'s Hist. efter Ref. I, S. 76). var bleven »en Missionskirke fra Wittenberg«. Først maa vi imidlertid kaste et Blik paa hvad man kunde kalde rimede Stridsskrifter.

b. Viser og Satirer.

Danske Digte: „*En Historie om Peder smid og Atzer Bonde*" — et Samtaledigt fra 1529—30. kun bevaret i Tryk fra 1577, udgivet, efter et ufuldstændigt Exemplar, i Kirkeh. Saml. I ved J. F. Fenger, samt, efter det eneste fuldstændige, i Sverige fundne Exemplar, ved S. Grundtvig 1880 jfr. V. Heise: Kirkeh. Saml. VII, S. 738 o. f. *Fire Smædeviser*, Malmø 1530: om Herredagen s. A., særlig om „Dr. Staagefyr", om „Lector Powel Wendekaabe", om „Antichristhen oc hans tilhengere", om „Muncke oc theriss falske handel" — optrykte i Chr. Bruun's „Viser fra Reformationstiden", 1864. *Dialogus*, en greselig ond tiende som Pauen fick til Rom

om *then papistiske Messe*, som er thet ypperste høffuitstøcke i hans oc Antichristens kircke", 1533, en lokaliseret Oversættelse af Berneren Nic. Manuels Skrift i Prosa: „Die kranke und sterbende Messe" fra 1528 — optr. i Dsk. Mag. II. *Hans Tavsens* allegoriske Digt *Løgn og Sandhed*, fra 1533, mange Gange trykt, sidst hos Bruun. a. Skr. Uden Tidsangivelse: „*Vigilies*", oversat fra Plattysk, optr. i Dsk. Mag. II, samt „*Munkekappen og Munkens Klagemaal*", to ubetydelige Smaadigte, hint oversat fra Tysk, dette anti-evangelisk — begge hos Bruun. — Svenske Digte: „*Någre wijsor* eenfaldelige vtsatta for them som lust haffua att quädha eller höra *om Antichristum och hans wesende*", fire Digte: O Rom, går thet nw så med tick", „Gud fader wilie wij prijse", „O ewige gud aff ewighet" og „Ah gud hwem skal iach clagha" — det sidste, som er overskrevet: „En nunnos vrsegt, hwarfore hon uthgick aff clostret", oversat fra Tysk („Ambraser Liederbuch", udg. 1845, Nr. CIX); fra en nu tabt Samling: „Någre Gudhelige Wijsor", 1530, ere disse Digte optagne som særskilt Afdeling i „Svenska Songer eller vijsor", 1536, den ældste bevarede Salmebog, udgiven paany af Klemming 1862. (Jvfr. J. W. Beckmann: „Den nya svenska psalmboken" (1845—72), S. 989, samt Oplysningerne til Salmerne Nr. 180 og 378).

Skønt faa, mest smaa, tildels oversatte, indeholde disse Digte et ikke uvigtigt Vidnesbyrd om, hvorledes *Folket var med* i den kirkelige Bevægelse. Enten de nemlig ere forfattede af Lægmænd, hvad der kan synes udtrykkelig sagt om det største og betydeligste Digt: »Peder Smed og Adser Bonde«,*) og maa formodes om de malmøske Smædeviser, eller af lærde Folk, hvad vistnok er Tilfældet med de svenske Viser — de turde skyldes Olof Persson —, men i alt Fald gælder om Hans Tavsens Digt; enten de, som de sidstnævnte, ere alvorligere i Tonen**), eller de give Lunet friere Spillerum, som de fleste øvrige Digte,

*) Det kommer an paa, om Peder Smeds Ord i Slutningen:

„Annammer disse ord, i haffue hørt
aff en *ligmand*, dem haffuer fremført."

skulle tænkes sagte i *hans* Navn om hans Person i Digtet eller i den ukendte Digters Navn; antages hint, hvad der synes rimeligst, siden Karaktererne i det Hele ere meget godt holdte, saa kan Digteren jo for den Sags Skyld gærne have været en lærd Mand.

**) Visen: „*O Rom, går thet nw så med tich*", er en temmelig udførlig, stræng Anklage mod Rom, som har daaret Verden med sin falske Lære, „betwingat mong och giordt stort twong och ingen man betröstat", som skulde have født Herrens Hjord med Evangeliet, saa at den lærte at frygte ham alene, men

„Nw haffuer mera fructat tich,
som est j syndenne födder,
än sielff gudz son aff himmelrijk
ther for oss är pijnt och dødder;
tijn lagh och ban öffuer alle land
reddes både man och quinna.
Nw giffue gud, at all tijn brod
må snart sin ända finna" o. s. v.

„*En nunnos vrsegt*" er en varm og kraftig Indsigelse mod Klostertvangen baade fra kristeligt og menneskeligt Synspunkt, t. Ex.

sikkert har dog Menigmand i saadanne kortere, rimede Skildringer og Udbrud fundet sine Tanker og Stemninger med Hensyn til

---

Str. 1) „Ah gud hwem skal iach clagha
Then elend och sorg iach bäär,
Förtwiffwel och mishaghe
Stå mich j mitt hierta när.
Iach är j closter giffuin,
Thet är mich nw mest til meen.
Och är en fonge bliffuen
Frå frøgd och lust fördriffuijn,
Thz claghar iach gud alleen."

Str. 2) „Här är gudz loff och ära
Förclädd vti skrymterij," o. s. v.

Str. 3) „Wi läse fast och siunge,
Thet wij doch ey sielff förstå,
Och med wor falska tungo
Bedraghe mong man också," o. s. v.

Str. 4) . . . „Wij äre plantat alle
Och fulle aff Adams art,
Hoo kan mich tå förhalla,
Thet gud gaff frijdt bland alla,
Som han haffuer liffuet spart?"

Str. 5) „Här haffuer iach fongen warit
Nw på thet femtonde år,
Tes ordens twång forfarit,
Mit hugh til et annatt står;
Iach kan full wel vndbära
All orden och closters skrud,
Och må med frögd och ära
Mich aff mitt eget nära,
Ty går iach aff clostret vth."

Str. 6) „Iach weet itt annat orden,
Och haller ey thetta lijkt,
Ty iach är gieckat worden
Aff menniskio falska dict;
Nw haffuer gud forclarat
Sina sanning j alle land
Och løgnen vppenbarat,
Som mongen haffuer snarat,
Thet claghar quinna och man."

Den „anden Orden", som Nonnen vil indtræde i — den „haffuer gud sielffuer stift" —, er selvfølgelig Ægteskabet. Hele Digtet, som udgør 7 Strofer ligger utvivlsomt (se Beckman a. Skr. S. 759—61) bag den først 1572 fremkommende, smukke Salme: „O, Gud, hvem skal jag klaga", som urigtig er tillagt Erik XIV, men under hans Navn er gaaet over i den autoriserede „nye" svenske Salmebog (Nr. 373), og hvoraf en svækket Levning: „Jeg er en fattig Fange" er optagen i den autoriserede danske Salmebog (Nr. 540). *Hans Tavsens* Digt, som er skrevet nær efter hans Domfældelse den 14de Juli 1533, udtrykker ret levende Forf.'s Bekymring og Haab for den evangeliske Sag i en dengang meget yndet Slags Indklædning: Sandhed jages af Løgn fra Herreborg, Købstad, Bondething og Bispesæde og søger til sidst Ly i Klostret, men kommer derved af Asken i Ilden, thi i Klostret er Løgn „rig" d. v. s. Herre, følgelig modtages Sandhed af Guardianen med onde Ord:

„Sandhed, du est baade sulten og maffuer,
din stegers monne lidet ryge;
vort prisoon est du en gæst saa fager,
och hannom skal du nyde",

slutter Broderen sin Tiltale, hvorpaa Strofen ender:

„Saa er Løgn nu munckenes patron,
och Sandhed sidder i theres prisoon,
til dødhe wille de henne swelte."

Men, er Sandhed end i Tvang en Tid, den skal nok komme ud og faa

Kirkestriden udtrykte nok saa godt som i de tungere og mere udførligt ræsonerende Stridsskrifter. Det er samme Tankeindhold, Angreb paa de samme Vranglærdomme og Misbrug, med de samme Grunde, samme Opfattelse af de to kæmpende Tidsmagters Væsen, men Tonen er i Almindelighed en Grad hvassere i Digtene end i Stridsskrifterne, Spotten endnu djærvere,*) frem for Alt ere Hentydningerne til Kleresiets Vellevned og Griskhed hyppigere og mere uforbeholdne — som rimeligt var: denne Side af det papistiske Væsen faldt selvfølgelig Menigmand mest i Øjnene.**) Overhoved følge Digtene med Stridsskrifterne som Friskarer med regulære Tropper. Saaledes sekundere Malmø-Viserne Beretningerne om Herredagen 1530. »Dialogus« staar ved Siden ad Hans Tavsens Svar til Povl Helgesen, ja hele dens Ide genfindes i Hans Tavsens Spot med den syge Messe og hendes Læger (se

---

Løgn i Tale, og „da raader jeg dig, Løgn, du bruger dine Ben". Hele Digtet er 16 Strofer.

*) Ingensteds angribes *Povl Helgesen* haardere end i Malmø-Visen om ham: før var Guds Ord i hans Mund, men af Frygt og Lyst til Verdens Ære har han givet sig i Prælaternes Vold, og

„The føre hannom om oc lycke hannom inge [inde] . . . ,
the glædis at haffue slig en fincke,
hvess dictt oc scrifft om landen kan klincke,
Luters lære att fordempe", o. s. v.

Visen *om Munkene* udmærker sig ved et drøjt Omkvæde, der som oftest er føjet ret virkningsfuldt til Stroferne, t. Ex.

„Sit afflad lader han biude til,
og thet er ont i grundhe,
en flwe thet ey hielpe vil
wi købe thet ingelunde.
i sæte eders haab til Gud allene,
saa giør han eder aff syndome rene —
lad saa fenden tro muncken!"

„Kloster thet er en bodnløss stædt,
thet kan rætt aldri fylles;
helffuedis ladegor er thet,
theris skalkhet kan icke dylgess.
men kwnde the en ett keyserdømme faa,
thet kwnde the muncke rett intet forslaa —
lad saa fenden tro muncken!"

Raadest er „*Vigilies*", et Gækkeri med kirkelige Ceremonier, lige saa raat i Opfindelse som dumt i Udførelsen, og gengivet i yderst kluntede Vers og i et meget slet Sprog.

**) „Der faare mercher denne lære
oc *giffuer dem icke penninge flere.*

skal ifølge „Fortalen" til „Peder Smid oc Atzer Bonde", være hele dette Digts Moral.

ovenf. S. 87), saa han maa have kendt den, vel snarest i den tyske Original, hvis Omplantning paa dansk Grund maaske netop er fremkaldt ved Hentydningen i det sikkert med Begærlighed læste Stridsskrift*). »*Peder Smid oc Atzer Bonde*« staar vel ikke saaledes i Forhold til noget enkelt Stridsskrift, men svarer saa at sige til dem alle tilsammen: i dets Ordskifte og Handling har man ligesom et sammentrængt Billede, tegnet fra folkeligt Stade, af hele den Brydning, hele det Drama, hvori Stridsskrifterne ere de virkelige, handlende Personers Repliker.**)

---

*) Oversættelsen kan ikke, som N. M. Petersen gætter (Bidr. II, S. 213), være gjort „strax", d. v. s. 1528; den maa være yngre end Herredagen 1530, da den blandt Messens Læger nævner „Dr. Stagebrand", selvfølgelig Stagefyr, som først da kom til Landet (desuden nævnes i let gennemskuelig Forklædning „Broder Dirik Vendekaabe" og „Hr. Cantor", samt med hans virkelige Navn „Dr. Johan Ulf", der var Kannik i Lund og tilligemed Kantoren Hr. Adser de Evangeliskes ivrigste Modstander i Kapitlet).

**) Hos Lars Foged i Skive, der tillige holder Kro, sidde Præsten *Hr. Jens* og Graamunken Broder *Kort* og spille Tavl, da *Peder Smed* træder ind, og strax efter *Adser Bonde* fra Mors, som fortæller, at han skal til Vor Frue i Karup. Derved kommer hendes Jærtegn paa Tale. De to Klerker klage over Tidens Vantro. Munken ser en sørgelig Fremtid imøde for sin Orden:

„Huorledis skulle wi oss her effter føde?
jeg frygter, vor Kloster bliffuer øde."

Uden at høre efter Peder Smed, som henkaster en Tvivl om, at „viet Vand og Salt" kan hjælpe os til Salighed, fortsætter Præsten Munkens Tankegang og røber derved sin Kirkes inderste Væsen: endnu lod der sig vel Noget bygge paa Almuens Helgentro, blot man kunde optænke noget nyt Under,

„Oc at det kunde sig skicke saa,
at menigheden vilde tro derpaa.
Siden skulde i god Tidende høre:
for vor helligste Fader vilde vi det føre;
da hiulpe han oss i sadelen saa høyt,
al verden vil vi da faa vnderbøyt;
Konger och Førster, Ridder oc Suenne,
de skulle oss siden alle tiene."

Peder Smed svarer træffende, at det netop er herom, der trættes, samt giver sig til at forklare Adser, hvordan det gik til, at Vor Frue i Karup græd: i Billedets udhulede Hoved hældte man Vand, som da „sigede saa sact igennom øgne neder". Samtalen er nu i Gang imellem dem og, jævnlig dreven fremad ved Klerkernes Indkast, glider den — let og naturligt — fra det ene Tvistemaal til det andet. Bonden er i Begyndelsen aldeles hildet i den gamle Tingenes Orden:

De bedre af disse Digte vidne ej alene om livlig Deltagelse fra Almenhedens Side i Tidens store Kamp, men give ogsaa en

---

„Som min Nabo gaff, saa gaff ieg med, for det haffuer verit en gammel sed,“

siger han til sin Undskyldning, da Peder Smed har oplyst ham om, hvorledes Tiggermunkene narre Menigmand; han vil lade sin Søn studere til Præst, for at han maa kunne skaffe sig selv og hele Familien „gode Dage“, og, da Peder Smed spørger:

„Huorledis mene i met de gode dage? Oc er hans Embit icke mere
skal en Præst dem altid haffue? end sig i gode dage regere?“

svarer Adser troskyldigt:

„Ja, ieg kan ingen i verden see, der bedre dage haffuer end de.“

Skridt for Skridt aabner imidlertid Peder Smed hans Øjne, idet han snart meddeler oplysende Fortællinger (t. Ex. den om Vor Frue i Karup, eller et dengang meget omtalt Bedrageri med en stigmatiseret Broder i et Kloster i Sveits) og andre Kendsgærninger, snart mere i Almindelighed skildrer Kirkens Tilstand og Kleresiets Færd, men derhos stadig stiller mod Misbrugen den evangeliske Betragtning, som gaar ud paa, at Tro, Kærlighed og Arbejdsomhed ere de rette Veje til Salighed. Snart er Bonden saa vidt, at han — et fint Træk — tror, „der er hueroken Himmerige eller Helffuede“, og Peder Smed maa alvorligt minde ham om, at visselig er Himmerig og Helvede til, thi *det har Kristus selv sagt;* men, føjer han til, om Skærsild har Herren Intet talt, det er opfundet for at berige Præsterne — og dermed er Skærsildslæren bragt paa Bane. Om Skriftemaal siger Peder Smed smukt, at visselig skulle vi bekende os at være Syndere for Gud, men Papisternes „Ørehvisken“ er os paanødt: derom har Kristus Intet talt, „det er først paafundet i Rom“; Alt hvad der ligger Magt paa for vor Saligheds Skyld, det

„haffuer Christus sagt saa obenbare, *elske Gud* aff hiertet inderlig,
om vi det ville acte oc vare, giøre icke vor jeffn christen svig,
som altid skal vdi oss bo, men giffue hannem, som wi begære,
som er en fast og stadelig *tro*, alle de dage wi leffue here.“

Derfor skal Adser ikke bryde sig om den Bod, som Præsten lægger paa ham for Helligbrøde og Sligt, men *arbejde* og bjærge sig „med Hæder oc Ære“ —

„Af ledig gong kom aldrig gaat, der aff kommer Armod oc Spaat“ —

heller ej om Fastebudene; Peder Smed véd nok, hvordan Præsterne faste:

„Prester haffue nock baade Sild oc Aal, saa æder han, at bugen struder.
oc Smør dertil i deris Kaal; Saa legger hand sig at soffue daa,
Han haffuer baade Gæder oc Suder; at den Buguerck skal forgaa:

ingenlunde ringe Forestilling om det *Tankens og Indbildnings kraftens Liv*, som den havde vakt. Selv Oversættelserne have deres Betydning i denne Henseende. I »Dialogus« t. Ex. er det udenfra givne Indhold saaledes tilegnet, saa kvikt lempet efter de hjemlige Forhold, forebragt i saa livligt et Sprog, baade i Spøg og Alvor, og i saa let faldende Vers, at, vidste man ikke bedre, maatte man tro at have en helt og holdent indenlandsk Frembringelse for sig. Dog staar »Dialogus« og de ørige Digte langt tilbage for »Peder Smid og Atzer Bonde«. Ej alene er det et *originalt* Arbejde; i alt Fald kendes intet fremmedt Forbillede, om end *Digtarten* — den rimede Samtale — var opfunden udenlands; men det er ogsaa *et i sig selv betydeligt Digt*, ube-

---

Om afftenen æder hand spege Lax,
eller andet huad hannem kommer til
max [til Mags, tilpas].
Hand haffuer gaat Øl i sit Kruss,
oc dricker der aff fuld god en russ.
Saa gaar hand til seng med sin kiære,
det skal da vel fastet være.“

Som rimeligt er, udbryder Adser ved denne Skildring:

„Jeg siger for sandingen oc suer derpaa,
ieg vilde oc vel faste saa.“

Senere hen kommer ogsaa Aflad paa Tale. Bonden vil nødig opgive Troen derpaa, thi han har et skønt Afladsbrev hjemme, med rødt Voxsegl i et grønt Silkebaand; det har han købt og betalt, og ment, det skulde skaffe ham lige lukt ind i Himmerig; Peder Smed svarer:

„Ja, det vilde gaa lige saa til,
som Koen i muse hullet løbe vil.
Men [mener] i, at Gud er saa hox [til Hugs],
hand acter saa meget kalffskind oc vox?
Kunde det saa oss Salige giord,
da vaare intet Creatur paa iord
saligere end kalffue oc by [Bier],
aff huilcke de breffue giøris aff ny.
Haffue wi ey farit vild,
at wi lode oss gecke saa ild,
for deris Kapper oc klædebon,
oc for de vore smurde oc ragede i Kron?
Gud haffuer tilsted det saa,
wi fore vilde for vor vantro:
Gud vil icke breff eller Indsegl haffue,
men *it rent hierte oc ingen anden gaffue.*“

Adser gaar til sidst hjem med den Beslutning ikke at lade sig udsuge mere af sin Sognepræst. Munken, der er bleven mere og mere betænkelig, spørger Peder Smed nærmere ud, hvorved denne faar Lejlighed til yderligere at lægge ham Munkelivets Ørkesløshed paa Samvittigheden, og Munken ender med at kaste Kutten. Præsten derimod er bleven arrigere og arrigere; da Peder Smed til sidst taler ham drøjt til for Cølibatet og dets Følger, skilles han fra sin Modstander med den Trusel at ride til Hald og klage over ham for Viborg-Bispen, og Peder Smed slutter med en kort Tiltale til Læseren.

tinget det bedste i hele Aarhundredet og — bortset fra de bedre Salmer — nærmere ved at fortjene Navn af en klassisk Frembringelse end nogen anden Digtning i hele Tidsalderen. En sindrig lagt, fast gennemført Plan, en frisk Dialog og sikker, stedvis endogsaa fin Karaktertegning, et fyndigt, farverigt Sprog, der vel stundom kan falde djærvt, men aldrig plumpt, sjælden mat, samt velklingende, ja fuldttonende Vers, fremfor Alt dyb religiøs Følelse, parret med en skarpt-forstandig Verdensbetragtning og et aldrig svigtende, overlegent-tørt Lune — alt dette tilsammen røber en saa ualmindelig Begavelse, at man uvilkaarlig fristes til at søge den ukendte Forfatter blandt Tidens mest fremragende Mænd.*) Hvem det end imidlertid har været, saa er der et umiskendeligt Aandsfrændskab mellem ham og Holberg, og Digtet maa endnu den Dag idag, naar man har vænnet sig til den gamle Sprogform og Skrivemaade, gøre Indtryk paa ethvert poetiskt og religiøst modtageligt Sind, saa det er ikke uden Grund, at dets seneste Udgiver Svend Grundtvig har turdet sige — i et lidet Slutningsrim i Bogens egen Stil —:

„Guds rette Sanden bliffuer altid ny
oc nyttelig wdi huer en by.
Gud vnde bogen end nu den lycke
en Christen Menighed at opbygge!“

Til Papisternes, bortset fra Povl Helgesen, matte Forsvar i Stridsskrifterne svarer deres ringe Deltagelse i Vers-Polemiken. Vi have kun et eneste lidet Digt: *Munkens Klagemaal* (især over den nye Kirkesang), der vel er bittert, men mat og kun i det sidste Vers en Smule hjærteligt:

„Gud giffue thenom sorg oc hierte we
oc aldri glede y brøste,
Oc lade thet ware saa lenge hosz thenom,
indtil wij skulde thenom trøste.“

*) Skulde man gætte paa Nogen, maatte det snarest blive Jørgen Sadolin, dels fordi Handlingen i Digtet er henlagt til Viborg Stift, dels paa Grund af det noget beslægtede Lune i den viborgske Herredags-Beretning, som vistnok skyldes denne Reformator. Men slige Gisninger ere jo altid meget usikre.

2. Nyt Menighedsliv.

»Med Sværd ved Lænd«, siger Hans Tavsen (i Svaret til Jens Andersen), »som Jøderne i Nehemiæ Dage, maa vi Evangeliske bygge paa Herrens Tempel.« Medens Kampen mod Romerkirken stod paa og fortrinsvis fængslede Opmærksomheden, gik den Udvikling sin Gang, som der ved Kampen skulde ryddes Plads for og værnes om: Arbejdet med at *vække*, *nære* og *sætte Skik* paa det nye Menighedsliv. Da Sejren var vunden udvortes, da Løsrivelsen fra Rom var fuldbyrdet, traadte denne Gærning i Forgrunden som Tidens store, noget nær eneste Opgave.

Hvorledes Reformatorerne i Hovedsagen vilde have den løst, Udkastet til det nye Herrens Tempel, det kende vi alt fra Stridsskrifterne; Gennemførelsen maa vi søge Oplysning om i Tidens øvrige kirkelige Literatur — i Love, Bibeloversættelser, liturgiske Skrifter, Salmer, Prædikener, kateketiske, pastoralteologiske, opbyggelige og moralske Skrifter. Blandt alle disse Vidnesbyrd, dem vi skulle afhøre gruppevis, er der imidlertid ét, som vi til Indledning og forlods maa gøre særlig opmærksom paa, fordi det baade rører ved de fleste kirkelige og kristelige Livsforhold og aabner dybere Indblik end noget andet Skrift i Reformationstidens Tankegang, derhos ubetinget er dens originaleste Frembringelse i Norden, uden noget fremmedt Forbillede. Det er **Peder Palladii Visitatsbog** — Optegnelser af det Foredrag eller rettere den Række af Foredrag, som Forf. havde plejet at holde for hver Menighed paa sin første Visitats.*) Siddende i Kirkens

*) I et pastoralteologiskt Skrift fra 1553 — „En Tractat . . . til Provsterne in synodo Roschildensi" — ytrer Palladius Haab om, naar hans store Skrøbelighed er overstaaet, at faa sin Visitatsbog „overset *igen*" og dem „forskikket." Herved sigtes imidlertid sikkert nok til en allerede 1543 paa Latin forfattet Vejledning ved Provstevisitatser, som virkelig kom ud 1555. Selve „Visitatsbogen" har *ikke* været bestemt til Trykning (se S. Grundtvigs Udgave S. XII—XIV). Kun ét fuldstændigt Haandskrift haves, nemlig en *Afskrift* fra c. 1640 af et Haandskrift, der havde tilhørt Ribe-Kanniken Thomas Knudsen (Sognepræst i Hygom, Salmedigteren Hans Thomissens Fader) og efter hans Død (1581) blev givet af hans Arvinger til daværende Lektor, siden Biskop i Ribe Peder Hegelund. Afskriften var i sin Tid i Langebeks Eje, men syntes senere tabt — saa at Bogen kun kendtes af et mangelfuldt Uddrag (udgivet ved L. N. Helveg i Kirkeh. Saml. II, 1856) — indtil det fandtes i den Thottske Haandskriftsamling paa det kgl. Bibl. af Biblioteksassistent Weecke, hvorpaa det udgaves, først ved Palladii Biograf A. C. L. Heiberg (1867), dernæst, da denne Udgave fandtes mindre fyldestgørende, ved S. Grundtvig (1872).

Kor, med Provst, Sognepræst og Degn ved Siden og omgiven af Sognets Ældste, medens de Andre: Mænd og Kvinder, Gamle og Unge ere samlede nedenfor i Skibet, de unge Karle yderst i Forhallen under Taarnet, gennemgaar Biskoppen de kirkelige Indretninger og Forhold, forklarer deres religiøse Betydning og lægger Tilhørerne paa Hjærte, hvorledes de som gode Kristne »nu i denne Evangelii klare Dag« skulle opfatte og skikke sig i dem, samt hvad deraf følger med Hensyn til hele deres Livsvandel. Forunderlig jævn og indtrængende strømmer Talen, fri og udtryksfuld, saa man synes at høre en levende Røst, ikke at læse en Bog. En Sans for Menneskelivets Grundforhold, saa enfoldigt storladen, at den ofte minder om Homer, er forenet med en kristelig Salvelse, ægte nok til aldrig at afføde Fraser eller miste sin højtidelige Grundtone, end ikke hvor der peges uforbeholdent paa det Hverdagslige, eller hvor Æmnet og dets Behandling uimodstaaelig lokker Smilet, ja Latteren frem. Oplysende det fjærnere liggende Kirkelige og Hellige med det vel kendte Hjemlige og Verdslige, revsende Skrøbelighed, Daarskab, Slethed, Ugudelighed, Vantro, særligt papistisk Overtro paa en Gang med troskyldig Alvor og med et djærvt, sikkert rammende, af Ordspil og Ordsprog krydret Lune, rørende med varm Deltagelse ved Livets Sorg og Smerte, med mild Forstaaelse ved dets Skønhedsside, malende smaa Livsbilleder, snart saa friskt landlige, at de bringe med sig Duften af nyslaaet Hø, snart saa dramatiskt anskuelige, at de synes at røbe en født Komediedigter, faar Taleren, efterhaanden som han skrider frem, alle de Livsforhold, han rører ved, stillede i det fra Kirken, d. e. fra Menighedsaanden udstrømmende Lys af et helt og stort kristeligt Livssyn, som omfatter og klarer alle Modsætninger og viser Sjælene den rette Vej gennem alle Fristelser fra Vuggen til Graven og ind i Evigheden.

Visitatsbogen er saa vigtig, at, hvorvel vi oftere ville komme tilbage til den, maa dog her, til Oversigt over Indholdet og Prøve paa Fremstillingsmaaden, meddeles et kort *Uddrag*. Forf. opregner i Begyndelsen sex „Parter“, som han vil gennemgaa; i Virkeligheden er der dog kun *fem* Hovedstykker, af meget ulige Omfang. 1) Gaaende ud fra selve *Kirken*, hvori de ere samlede, taler han først om *Bygningen*. Denne skal *vedligeholdes*. Det maa Kirkeværgerne passe, ellers „motte de jo hede kircke verre och icke kircke verier“ —, hvorimod Udgiften og Arbejdet er Menighedens Sag, der har arvet sit Gudshus fra Fædrene og skal efterlade det helt til Børnene. Derfor skulle Tag og Vinduer holdes tætte, at ikke Fugtighed skal trænge ind — det er en stor Skam, „naar Murene begynde at

grønnes“ —, og Drenge, som kunne komme og „kaste og kyle op til disse Vinduer med Stene“, skulle straffes alvorligt; thi hvo vil have sit Hus ødelagt: „saa tencker ochsaa till, at vor Herre Jesus beholder sin huss usckamferit aff skalcke“. Kirken skal ogsaa *smykkes* sømmeligt. „Denne gulff sckall staa reen, disse stole staa reene; och om sommeren føre may hid ind och bekiende, at i haffue saadanne Guds gaffuer i skove och marck;“ særligt skulle Kvinderne bringe Græs og Urter i deres Forklæder og strø paa Gulvet, „at mand kand haffue lyst at søge hiid indtill til sammel, naar i holder det deyligt och smuckt“. Ogsaa *Kirkegaarden* skal holdes slet og vel renset, og ikke maa der komme Fæ paa Kirkegaarden „at beskijde, med aarlou at siige, och bekliche den sted, som eders forældre ligge och huile sine beene udj, och i achte ochsaa selff at ligge och huile eder hoss; det er eders søffnehuss och eders seng, i sckulle soffue udj til domme dag“. Derpaa udpeges *Prædikestol*, *Funt og Højalter* som de tre Hovedting i Kirken, fordi til dem knytte sig Gudstjenestens tre Hoveddele, hvorhos der gives Regler for, hvorledes hvert Stykke skal være indrettet og hvordan Menigheden skal te sig under hver vedkommende Kirkehandling; indskudsvis undervises den om Ugyldigheden af det papistiske Daabsslægtsskab som Ægteskabshindring, og Helgenaltrenes Borttagelse anbefales. Saa formanes Folket til *gærne at gaa i Kirke og høre Guds Ord.* Kirken skal være dem det kæreste Sted; det er jo Guds Hus, det er ogsaa det Sted, hvor de selv længst skulle blive, thi „naar du haffuer lengst krattet, reffuit och schrabit tilsammell med ret och wreth fra din fattige neste och meent at du haffuer ret best fat, som den rige mand, saa sckulle de berre dig hiid til denne kirkegaard“ — og hvad er den længste Livstid mod den Tid, vi skulle ligge der? Sligt skal man tænke paa, naar man staar paa Kirkegaarden, og ikke gaa og „holde faddersnack“; skal der endelig snakkes aa tage man hinanden ved Ærmet og gaa udenfor, „der haffue i en heel marck at snacke och tale udj.“ I Kirken taler Gud til os, did kalder Klokken i Jesu Navn og siger: „kommer til mig, kommer til mig, alle som erre besværede med synd eller sorrig“; derfra maa ingen blive borte uden nødtvungen. Dette er at *tage sin Tid vare*; thi nu er det Naadens Tid, den maa vi bruge til at søge Gud, om vi ville være frimodige i Dødens Stund — som de fattige Fiskere, der druknede forleden paa Isen ved Saltholm under Bøn og Salmesang —, og om vi skulle bestaa paa Dommens Dag og leve i Evigheden. Endvidere maa Folk *tage deres Børn og Tyende med i Kirke.* Det gør Ingenting, at et Barn stundom skriger i Kirken „en Dannequinde kand io uige lidet ud paa kirckegulffuet med sit barn, naar det uil icke tie, indtil saalænge det søffter“; men det gør meget, om Børnene ikke vænnes til at føle sig hjemme i Kirken — hvilket oplyses af en Tildragelse, Forf. selv havde oplevet i Wittenberg, med en Barnemorderske —, eller „huad meent du det uil uerre, naar alle hierter opluckes, alle engle och hellige staa der hoss och høre der paa, at dine børn och tyende staa och forbande dig neder udj helffuedis affgrund for din schammelig och schendelig forsømmelse“. Deretter gennemgaas, *hvad Folket skal gøre udi deres Sognekirke*, paa det at de ikke skulle komme der forgæves „och gaa lige goede her ud, som i kom ind, som mand slaar vand paa en gaas och det løber aff igien“. Enhver véd dog vel, hvordan han skal te sig i Gildehus med Samtale og Sang — hvad der ikke er noget

Ondt i; thi „dieffuelen skicker oss saa mange unde stunder, ui maa uel stiele oss oss en glad stund til, och dricke en schaalle øll med huer andre endochsaa offuer uor tørst“, naar vi da blot holde os fra Svir og Klaffer, Boleviser og Slagsmaaal og især fra papistiske „Gildeminder“ (Skaaler); men skulde man da ikke des mere vide, hvordan man skal te sig ved det Gilde, hvortil Herren indbyder os i Kirken ved hver Gudstjeneste. Her er da *fem Ting* at agte paa. Man skal *bede* — ikke til Maria eller Helgener, men til Gud og Frelseren, frimodigt om alt det, man trænger til — var der i Hoben „en pavesuendt, en munchedreng eller en nunføg (Nonneboler?)“, som vilde bruge sit Psalterbaand, „saa bruge sig det heller hiemme udj sit eget huus, oc inden sine vegge, med all droess (Byld, Fordærvelse) och vlycke, Amen!“, for at Almuen ikke skal tage Exempel deraf —; og man skal bede ikke alene i Kirken, men ogsaa hjemme, ved sin Mad og sin Gærning — den vil da lykkes des bedre —, aarle og silde, Mand og Hustru sammen, og Børnene skulde tidlig lære det, som den lille toaars Pige, der nylig havde læst sit Fadervor for Biskoppen og sluttet: „Amen! Mad i Guds Navn“, hvoraf kunde ses, at hun var lært til at bede Fadervor, før hun fik Mad. Dernæst skal man *høre Guds Ord*, og mærke sig det, og „tøgget om vgen igiennem“ med børnene, thi „huer christen mand er ocsaa euangelist och predicker vdj sit eget huus“ — som der da findes de Bønder i Sjælland, der have lært sig alle Aarets Evangelier udenad. Det Tredje er at *gaa til Sakramentet*. Det er Herrens store Tilbud, det maa ikke foragtes; byder Du din Næste om det saa kun er et Æble, og han vrager det, „du tørst vride med din næsse oc aldrig giffue hannom mere noget gott“. Gaa derfor tidt did — kun at gøre det 2 eller 4 Gange aarlig, var en papistisk Uskik —, og faa Børn og Tyende med, helst en Person af hvert Hus hver Søndag; ogsaa skal man skrifte sine Synder — ikke saa at man prøver paa at opregne dem alle for Præsten, men for Gud i Anger, hvad ikke udelukker, at man i Sjælenød søger Raad hos sin Sognepræst, men det er en fri Sag; og hverken Had og Avind eller Syndelevned skal holde os fra Sakramentet, men Sakramentets Nydelse drive os til at aflægge Synden. Det Fjerde er at *synge* og love Herren. Det byder Skriften; det lære Fuglene os. Eller love og takke de ikke Herren, „naar deres thjd er saa om aaret, hine dejlige nactergale, lerche, stillidtzer, stæer, drøssele, solsorte, papegøje och andre? Det første det gryer ad dagen, da sidde de huer paa sin qvist och siunge saa dejlig og bede Gud om deris føde med denne bøn: nu bede vi den Hellig Aand, huer effter sin maade; det forstaar hand vel, som skabte dem, og gaff dem næb och tunge at siunge med.“ Skulde da Mennesker tie og med deris Tavshed spotte Gud, som Svin og Køer: „de gaae med deris næse och tryne ned til iorden, du och ieg vi gaar med vor ansict op till himmelen, at vi skulle altid loffue och tache Gud och vere fuld glade, vi kunde det giøre; der ligger saa mange paa deris siugeseng oc græde iammers visse, de vilde alt heller staa herinde med oss och siunge och tacke Gud“. Men ej alene i Kirken skal man synge, „ocsaa hiemme, i skou oc march, paa agger och eng . . . en dannequinde ved hendis veff, en god pige ved hendis roche, hun faar en ten gaarn langt før, end hun veed selff ud aff, naar hun sidder och siunger en hellig vise der hos.“ Den Hellig Aand giør et glad hierte, diefflen giør et sorgfuldt hierte, og et glad Hjærte gjør et langt Liv. Hvad

hjælper det at sørge? Gud sørger for os. Heller glad og let i Sindet end at „gaa och tencke ont oc see sort ud, ligesom en skarns munch wdaff en kappe.“ Derfor heder det: „Jeg siunger det beste ieg kand, derfor straffer mig ingen dannemand.“ Endelig skal Blokken minde Folket om at *give Almisse*, Enhver af hvad Gud under ham: Gud skal visselig gengælde det, og Ingen er bleven fattig af at give til de Fattige; heller ej vide vi, naar vi selv kunne blive fattige, men Guds Vrede kommer over det Sogn, hvor nogen Fattig fryser eller sulter ihjel. — 2) Det andet Hovedstykke er *om Sognepræstens og Sognedegnens* Stilling, Pligter og Rettigheder; men herfra breder Talen sig til mange andre Forhold. Det er et strængt Ansvar at være Præst, naar Embedet skal varetages ordentligt; han „æder ikke sit Brød i Bande hos Eder“, hvis han gør sin Pligt med Sjælesorg og Prædiken. Degnens Embede er at oplære Ungdommen. Biskoppen vil nu prøve Sognets Ungdom, om de kunne deres Børnelærdom — „ellers maa de jo schamme dem for Gud och alle hans engle“. Først kaldes *Karlene* op — er der flere nede i Taarnet, maa de komme op, „ieg vill see eders vnge kircke, och huad i haffue for børn“; hvo som „staar och trycker sig och vil icke op,“ føjer han spøgende til, „den skulle i stytte thil (banke ved) majtræet paa søndag.“ Naar da Nogle ere overhørte i Fadervor, Troen og de ti Bud, giver Biskoppen dem en Formaning; bl. A. maa de, hvis de tjene hos ugudelige Folk, helst flytte til Fardag; men ellers skulle de være deres Forældre eller Husbond og Madmoder lydige „med en stille mund oc 2 gode troe neffuer“, saa kan Enhver af dem med Tiden rykke op fra Taarnrummet i disse Stole, hvor nu mangen Dannemand sidder med Ære, der har maattet begynde med bare Hænder; særlig og strængt advares de mod at lokke nogen Mø, og Biskoppen slutter med at tage det Løfte af dem, at de ville tage Vare paa deres Tjeneste og blive gode Børn, at han kan faa Glæde af dem, naar han kommer igen. Derpaa kaldes *Pigerne* op; „endog at de gaa somme strudende paa (modstræbende) . . . — dog — naar de seer en først gaa op, saa kommer de andre strax løbende som faar til vand“. De blive ligeledes overhørte og faa deres Formaning; især advares de mod at lade sig lokke: de maa bie, til en ærlig Bejler kommer, og da raadføre sig med Forældre og Frænder, og „see dig endda vel fore, huem du tager i haanden, naar du gaar i dantzen“; men kommer en Skalk og vil voldtage eller fornærme dig, „vil trammel oc føle dig, vil gaa dig nærmer, end hannem bør med heder og ære, est du ellers en god pige, oc vil bære din vrterkrandtz om sommeren med ære, da skulle før alle dine nægle sidde kiendt vdi saadan en skalckes forhoffuit, at hand kand sige, hand har verit der, førend hand skulle fremme sin vilie hoss dig.“ Derpaa vender Biskoppen sig til de Gamle og formaner dem til flittig at lade deres *Børn* komme til *Degnen* og lære deres Børnelærdom, samt siden, om de due til Studering, lade dem komme til *Skole*, hvorved der gives mange Vink om Opdragelse, bl. A. prises Mildhed og Munterhed ved Undervisningen, Alt med Anførelse af Talerens egne hidhørende Oplevelser. Sluttelig formanes Folket til at *give Præst og Degn hvad dem tilkommer*, saa vel Tiende som Offer — „naar huer haffuer sit, saa faar diefflen intet.“ I Anledning af Brudeofferet kommer Biskoppen ind paa Bryllupsskikke og anbefaler bl. A. Genoptagelse af den allerede aflagte Skik med de to *Brudelys*, som bares for Brud og Brudgom, fordi der laa

en god Betydning deri: det ene Lys skal nemlig minde Ægtefolkene om at elske Kristus og leve sammen i Gudsfrygt, det andet om, at de skulle elske hinanden, „haffue et huss, et bord, en seng tilsammen, ede och dricke, lie och græde, lide ont och got sammen, løffte och lette huer anden, huilchen der ligger paa sin siugeseng“; hvorfra han videre ledes til at indskærpe *Ægtefolks Pligter indbyrdes:* at Kvinden skal være sin Mand hørig og ikke „staa [ham] udj næsse som sinnep“, men Manden ogsaa god ved sin Hustru og ikke, saa snart en Smule er i Vejen, „strax bliffue som en løffue eller en dieffuel udj dit huss med hug och stich“, men huske paa, at hun er hans eget Kød og Medarving til Himmerig; fremfor Alt maa han ikke forsømme hende for Svir og Sværm og dermed stjæle fra hende; „mand kand end bode lie och haffue en faver mund“: vil han endelig gøre Ølkonen rig, saa kan han jo faa sin Flaske fyldt hos hende og tage den hjem med; „huem kand du faa vdj all verden, dig bør heller at dricke meth end mett din høstrue oc børn; dricher du en broder drich, du vnde dem en søster drich med dig i Jesu naffn, saa haffuer du dit hoffuit heell, saa haffuer der ingen slaget dig ihiell i ølkonens huss, oc du haffuer ingen slaget ihiell“, saa ere hestene ikke løbne løbsk, han har ikke væltet i Mørke og brækket Arme og Ben, og „saa kand du gaa vdj din seng, naar som du haffuer fanget en skaal øl offuer din tørst.“ Til disse, som man ser, ingenlunde asketiske Formaninger føjes en smuk Formaning om at holde *godt Naboskab*, og dernæst leder „Kvindeofferet“ Talen hen paa *Barnefødsel* og hvad dermed hænger sammen. Navnlig indskærpes det, at Kvinden ikke ved at føde Barn bliver en „hedensk Kvinde“, som er i Djævlens Vold, indtil hun er kirketagen; det er en papistisk Løgn, som kom af deres Had til Ægteskabet — „naar saaest du en graamunck i brøllup, det vaar som en hund vaar kommen i en badstuffue“ —; St. Povl siger jo tværtimod, at en Kvinde skal frelses ved sin Barnefødsel, om hun bliver i Troen; og dør hun i Barselseng, da „bliffuer du en martyrinde for Gud i himmelen .... fordi at du døde icke for din egen skyld, men for din rette embede, for din mandz och barns skyld ... som vor Jesus loed sit liff for vore synders skyld“, eller „ligesom en konge loed sit liff for sin fæderneland eller ieg miste mit liff for mit embedes skyld“, heller ej skal man tvivle om det Barns Salighed, som dør, før det kunde faa Daab. Hertil knyttes endvidere en Undervisning om *Gjordemødres* Gærning og Ansvar, hvormed følger strænge Advarsler mod Signen, Maalen og al anden *Trolddom*. Endelig gives Regler for og forklares Betydningen af *Barselkvindens Kirkegang*. — 3) I det tredje Hovedstykke gøres Rede for *Helligdagene* i Aaret, hvorved advares mod *Faste* og dermed forbunden Overtro — det er ret fastet, saa snart man nægter sig Noget af Kærlighed til Næsten, om det saa er den Bid Brød, en Moder giver sit Barn fremfor sig selv, og Løfter om Faste ere ugudelige og ugyldige: „Du tørst (behøver) icke sette luss i skindkiortelen ... vi thør iche giøre oss flere synder selff, vi synder noch mod di X budord“ og skylde Gud nok, lad os betale det, før vi sætte os i mere Gæld; ligeledes advares mod *Helgendyrkelse* — Ingen er hellig uden ved sin Tro: „hiedde din Fader Peder oc døde bort i christen throe, saa heder han nu S. Peder.“ Derhos forklares en Del særegne Gudstjenester samt Meningen med *Bededage*. — 4) Regler gives om *Fattigforsørgelse*. Nu var man fri for at bøde til

Tiggermunke; des mere skulle vi ihukomme de virkelig Trængende: Syge i Hospitalerne, i hvis Sted vi selv lige saa vel havde fortjent at være, fattige Skoledrenge, Fremmede, som ere mødige og sultne, Sognepræst og Degn, om de komme i Armod, endelig Husarme i Sognet. Sligt skal man gøre for Guds Skyld og ikke tro, man tjener ham med *Helligdomsgang* til døde Helgenben; nej, det er ret Helligdomsgang at gaa til en levende S. Jakob, Søffren, Anna, „som ligger paa sin siuge seng, til det leffuende kiød och blod, som ligger der och svier och vercher" og hjælpe dem og „trøste dem til det evige Liv", enten de ere inden eller udensogns — særlig dvæles ved en Besat i Farindeløse ved Ringsted, hvis Tilstand skildres levende. Hovedstykket slutter med en kort Anvisning til at give fornuftigt ved *Testamente*. — 5. Herefter følger en Formaning til at holde Kirken forsynet med de fornødne *Bøger;* fremdeles Undervisning om *Band* og Bandssager, hvorved Biskoppen kommer ind paa Hor og Skørlevned og særlig formaner Sognene til at skille sig af med *løsagtige Kvindfolk*, der lokkede de unge Karle og vare Skyld i, at de ikke giftede sig; ja, mærker saadant et Kvindfolk, at nogen af de unge Karle, hun boler med, vil gifte sig, „strax faar hun sin kaabe paa sit hoffuit och hæn och søger hannem op och faar hannem fat bag en lade och skriffter hannem: Jens, ieg haffuer hørt, at du vilt nu giffte dig, du vill haffue den mands datter, vill du have den bredmundet piige, den langnæsset dieffuel, mig vndrer nu, huad du nu haffuer faaet for et sind (saa begynder den Taske at snibe og græde) allt haffuer du loffuit at du schalt lenger bole med mig, ty, hy, hy, saa tuder hun, oc vil forhindre ecteskab, den skarns hud." Endvidere advares mod *Drukkenskab og Nattesvir*, i hvilken Anledning det bl. A. heder, at man vel plejer at sige, at fire Ravne gør en Djævel; det er ikke sandt, thi Ravne ere „Gudz gode creatur"; men „4 natteraffne, som sidde och slemme natten offuer met huer andre, de haffuer den femte hoss dem, det er dieffulen", som faar dem i Haarene sammen, saa de slaa hinanden ihjel o. s. v. Endelig kommer et Par Underretninger om Sognestævne, Kalente, Provstens og Superintendentens Stilling, samt til sidst Talerens Tak for Tilhørernes Opmærksomhed, en Opfordring til Forbøn for Manden i Farindeløse og andre Besatte, samt Fadervor. „Nu", slutter han, „vor Herre Jesu befaler jeg eder allesammen! God nat, kiere børn lille! Gud bevare eder vdinden sin naade! Amen! Peder Palladius."

Det kristelige Menigheds- og Familieliv, som Palladius her peger hen paa, blev vel aldrig i den Forstand Virkelighed, at der jo blev Brøst og Skygger nok i den religiøse Almentilstand; men at bringe Menneskene saa vidt, var dog overalt i Norden, som i den øvrige evangeliske Verden, Maalet for Tidens højeste Stræben, Øjemedet med al Virksomhed og Aandsidræt i Kirkens Tjeneste. Vi skulle nu tage Hovedarterne af denne Tidens Gærning i Øjesyn — med Undtagelse af den lærde Teologi, som

bedst ses i Sammenhæng med Kalvinisttstriden; men først maa vi, for at undgaa idelige Afbrydelser og Gentagelser, forudskikke en Oversigt over de vigtigste herhid hørende *Skrifter* — ordnede alene efter *Tidsfølgen*, saasom mangt Skrift paa en Gang vedrører flere kirkelige Forhold, saa at en Adskillelse i Grupper efter Æmnerne vanskeligt lader sig gennemføre.

Danske Skrifter. **1524**: „Thette er *thet Nøye Testamenth* paa danske ret effter *latinen* vdsath", ved *Hans Mikkelsen* (Brevene) samt andre Kristiern II's Venner, vistnok Povl Kempe, Kr. Vinter, Henrik Smith, tildels udarbejdet under Kongens Øjne, trykt i Lybs (Leipzig). **1526**: *Povl Helgesen: Christelig Vnderwysningh paa the thy Gudz budord* o. s. v., Bearbejdelse af Luthers Betbüchlein (se S. 60). **1528**: „*Davids psaltere* paa danske *wdsat* aff B. *Francisco Wormordo* Carmelita", fra *Hebraisk*, trykt i Rostock. *Hans Tavsen*: „En ret *christelig Fadzon at christne Børn med paa Danske*", trykt i Viborg (tabt, men efter en gammel Afskrift trykt paany i Kirkeh. Saml. II). Samme Aar „udsatte" *Klavs Mortensen* i Malmø en Del tyske *Salmer* paa Dansk. Denne Samling er tabt, men Indholdet sikkert bevaret i de følgende Samlinger. **1529**: *Kristiern Pedersen* hjemsender fra Udlandet „*Det Ny Testamente* Jhesu Christi ord och Euangelia . . . de ere nu vdsatte paa reth Danske," fra *Latin*, trykt i Andorp (ɔ: Antwerpen); ny Udg. smstds. 1531 (optr. i „Chr. P.'s Dske Skr." ved Brandt og Fenger, III). „*En ny handbog med Psalmer oc aandelige lofsange*", trykt i Rostock hos Ludv. Dietz, er Optryk af et tabt Skrift, der vistnok har været Optryk eller ny Udgave af Klavs Mortensens Salmebog, indeholder dels *liturgisk* Anvisning til „then Danske Otesang, Messe, Aftensang oc Natsang", dels i Sammenhæng dermed — foruden nogle Formler og Davids Salmer i Prosa — *52 Salmer* (optr., efter det eneste, i den friherrelige Rålambske Bogsamling paa Strø forefundne Exemplar ved Chr. Bruun i „Psalmebøger fra Reformationstiden" I, 1865). **1531**: *Kristiern Pedersen* hjemsender „*Davids psaltere* . . . vdsat paa Danske" *fra Latin*, tr. i Andorp, ny Udg. 1586, samt en Række moralske og opbyggelige oversatte eller bearbejdede Skrifter, blandt hvilke maa fremhæves „*Den rette vey til himmeriges Rige*" ɔ: Luthers „Bedebog" med en deri indskudt Afhandling af Urbanus Rhegius, og „*Om Børn ath holde til Scole och Studium*", meget fri Bearbejdelse af Luthers Brev til de tyske Stæders Øvrigheder. Samme Aar udkom „*Een ny Bedebog*" af uvis Forf., indeholder bl. A. et særeget, katolskt-ladent Messe-Ritual, samt den første danske Textfremstilling af Frelserens *Lidelseshistorie*. **1532** oversattes første Gang *Luthers lille Katekismus* og **1533** *den augsburgske Konfession*, begge Dele ved *Jørgen Sadolin*. Til sidstnævnte Aar hører endvidere en Oversættelse af *Kristiern Pedersen*: „*Hundrede och halffierds sinds tiwe . . . spørsmaal met deris Suar*" — et kateketiskt indrettet Opbyggelsesskrift, trykt i Malmø i hans eget Trykkeri —, samt en fra samme Presse udgaaet *Haandbog og Salmebog* (Titelbladet fattes i det eneste, paa det kgl. Bibl. bevarede Exemplar), som er en maaske af Kr. Pedersen selv rettet ny og forøget Udgave af den tabte Original til Hdbg. 1529, m. a. O. af Klavs Mortensens Salmebog, indeholdende 47 nye Salmer, hvoraf nogle dog kun er ny Bearbejdelse af tidligere oversatte tyske Originaler (optr. hos Bruun, a. Skr. II, 1866). **1535**: *Hans Tavsens* „Gamle Testamente", d. v. s. *de fem Mosebøger*, oversatte *fra Hebraisk*, trykte i Magdeburg — Resten udkom ikke, men hele Arbejdet var færdigt 1543. Samme Aar udkom i Malmø „*Een handbog*", indeholdende Ritual for Messe, Daab, Brudevielse, Sygebesøg og Jordefærd, sædvanlig kaldet den malmøske Messebog. **1536** tryktes i Rostock hos Dietz „*Nogle nye Psalmer och Lofsange*", et Tillæg til Hdbg. af 1529, indeholder kun en Del af de senere nye Salmer, som ere komne til i Hdbg. af 1533, men har indeholdt flere, eftersom Slutningen af Samlingen er tabt. (optr. efter det Rålambske Exemplar, hos

Bruun, a. Skr. I). Samme Aar har, ifølge Palladii Vidnesbyrd (i Bogen „om lønligt Skriftemaal"). *Hans Tavsen* givet de københavnske Menigheder en egen Haandbog, som imidlertid er tabt. **1537** udgav *Kristiern Skrok* „Een Sermon om Troen oc hendis krafft", der kan betragtes som den første danske *Prædiken*. — **1537—42**: ***Kirke-Ordinansen***; den hører herhid, for saa vidt den fastsætter, „huorledis Kircketienisten skal holdis" og giver pastoralteologiske og homiletiske Anvisninger. Paa Grundlag af den eller i Henhold til dens Bestemmelser udarbejdes strax flere *liturgiske* Anvisninger, saaledes **1538** ved *Peder Palladius*: „*Om lønligt scriftemaal*" m. m. (omfatter Skrifte, Sygeberettelse og Jordefærd), samt en Oversættelse af Luthers „*Enchiridion*" ɔ: Haandbog for Præster, med Fortale af Bugenhagen; og **1539** ved *Frans Wormordsen*: „Een gantske nyttelig oc alle sogneprester oc predikanthere nødtørftig *Hondbog*", indeholdende Anvisning til Daab, Messe, Brudevielse, Syges og Fangers Berettelse samt Jordefærd. Samme Aar fik Danmark sin første Prædiken-Samlig, som dog ifølge Tilegnelsen til Kongen alt var udarbejdet 1536, nemlig ***Hans Tavsens Postil***: „Winterdelen" tilligemed Lidelseshistorien og „Sommerdelen" tilligemed en af Peder Tidemand oversat tysk Beretning om „Jerusalems . . . forstøring" (efter Josefus), begge Dele trykte i „Magdeborch". **1544** udgav *Hans Tavsen* en ny Salmebog, som er tabt, men hvis Indhold uden Tvivl er bevaret i Salmebogen af 1553. **1546** tryktes en af *Peder Palladius*, paa Opfordring af Geble Pedersen i Bergen, 1541 udarbejdet „*Brevis expositio Cathechismi*" for de *norske* Sognepræster, hvilken han s. A. lod oversætte paa Dansk ved Mathias Lille (Parvus): „*En kort Catechismi Udlæggelse* . . . de Christne udi *Island* til Gode", da en Islænding, som skulde have oversat Bogen paa sit Modersmaal, var død, og „Mange paa Island forstod Danske." **1547** udgav *Peder Palladius* en *Undervisning om de Besatte*, hvori Adskilligt af Visitatsbogen er brugt (optr. i Dsk. Mag. III). **1550**: ***Kristian III's Bibel*** — „*Biblia, Det er den gantske Hellige Scrifft, udsæt paa Danske*" — udarbejdet nærmest paa Grundlag aff *Luthers tyske Oversættelse* ved *Kristiern Pedersen*, som var færdig med sit Arbejde 1543, gennemset og rettet af *Peder Palladius* i Forening med Professorerne Joh. Macchabæus (Mac Alpin) og Niels Hemmingsen samt Præsterne Hans Henriksen og Peder Tidemand, trykt in folio i København 1548—50 ved Ludvig Dietz fra Rostock, i 3000 Exemplarer, dels for „Bibelpengene" ɔ: 2 Daler af hver Kirke i Landet, dels for en særskilt af Kongen anvist Sum; udmærket Tryk og Indbinding. **1553** udgav Bogtrykkeren Hans Vingaard i København „*En ny Psalmebog*", hvis Hovedpart, 150 Salmer, rimeligvis er Optryk af Hans Tavsens Salmebog af 1544; desuden indeholder Bogen et Kalendarium, Tidsregnings-Oplysninger, Lægeraad, Messe-Ritualet (nærmest efter den malmøske Messebog), Kollekter, Bønner og, som Tillæg, 25 nye Salmer; ny Udgaver i Lübeck 1555, 1558, 1566 og 1568. Til samme Aar høre nogle ikke uvigtige originale Smaaskrifter af *Peder Palladius*, nemlig den før nævnte „*Tractat* . . . *til Prosterne in Synodo Roschildensi*", samt to moralsk-religiøse Lejlighedsskrifter: „*Om denne Troens fruct som kaldes Mildhed oc Sactmodighed*", fremkaldt ved Overhaand tagende „Kiv oc trætte med klammer oc bulder vdi nogle kiøbsteder, besynderlige her i Siælland"; fremdeles „*En Aandelig Recept oc Præseruatiue mod Pestilentse*", meddelt som Tillæg til Lægen og Professoren Peter Capeteyns „Præseruatiue oc formaning mod Pestilentse", i Anledning af en Farsot, som 1553 hærjede København; endelig et Skrift mod „*Den formaledidede Aager.*" **1554** udkom hans mærkelige kirkehistoriske Oversigt „*En nøttelig bog om St. Peders Skib*", hvis Indhold først havde været „*predicket* i Københaffn", næst Visitatsbogen Peder Palladius' vigtigste Skrift. **1555** udsendte han en udførligere Anvisning for Provster, kaldet „*Formula Visitationis*", hvori en Del af Visitatsbogens Indhold er brugt, hvorhos han forøgede Danmarks homiletiske Literatur med en Række *Prædikener om Forklarelsen paa Tabor*; nu optræder ogsaa *Niels Hemmingsen* første Gang som Præstelærer paa Prent i sit Skrift om Prædikekonsten: „*De methodis et ratione concionandi*". — Da de tidligere udkomne

Kirke-Haandbøger vare dels ufuldstændige, dels indbyrdes uoverensstemmende, dels ændrede i Et og Andet ved senere Forskrifter, overdroges det paa en Synode i København 1555 *Peder Palladius* at udarbejde en ny almindelig Haandbog; dette Arbejde, mest en Sammenstøbning af de hidtil gældende Bestemmelser, udkom **1556** under Titel: „Søndages oc hellige dagers Epistler, Evangelier oc Collecter", men indeholder desuden Døbe-, Vielses- og Nadver-Ritual; i Begyndelsen brugt jævnsides med de ældre Haandbøger, faar den nye snart Hævd som almindelig Regel for den danske Kirkes Ritus, fra 1564 under Navn af ***Alterbog***, saaledes at Ændringer i Kirkeskikkene efterhaanden indføres i de ny Udgaver: 1564, 1574, 1580, 1602, 1611, 1652, 1666. Til Alterbogens Prædiketexter slutter sig en ny Redaktion af *Lidelseshistorien* efter Bugenhagen. Derhos skrev *P. Palladius* 1556 Lejlighedsskriftet *„Om den leppede oc forkludede Hosedieffuel"*, og Broderen *Niels Palladius* en *Præstevejledning*: „Regulæ quædam utiles oc necessariæ concionatoribus", samt **1557** dels et med Hensyn til den religiøse Almentilstand ret oplysende Skrift *mod Helgenbilleder i Kirkerne*: „Commonefactio de vitandis idolis", dels det smukke Skrift *„Det hellige Ecteskabs Ordens Regler"*. Alt siden 1555 fængslet til Sygelejet, vedbliver *Peder Palladius* med Pennen at kæmpe mod Tidens Brøst; herhid høre hans Lejlighedsskrifter: *„Om den store Guds Bespottelse met Suæren oc Banden"* fra 1557 og *„Druckenskabs Afliusning"* fra **1559**. Samme Aar sendte han den unge Konge sit *Trøsteskrift i Anledning af Kristian III's Død*, Forf.s sidste Arbejde (han dør den 3dje Jan. 1560). Hermed og med en hel Del Taler, baade akademiske og kirkelige, paa Latin og Dansk, over den hedengangne Konge begynder Rækken af trykte *Ligprædikener*, hvortil saa godt som alle kirkelige Forfattere gav Tilskud i den følgende Tid og som udgjorde mangfoldige Præsters eneste Forfatterskab. **1560** udkommer *Niels Hemmingsens* „Catechismi Quæstiones" — *Katekismus-Spørgsmaal*, til Brug i Skolernes Mesterlectie. **1561** trykkes hans ***Postilla*** *seu Enarratio Evangeliorum*, i mere end et halvt Hundredaar det vigtigste Mønster for Danmarks og Norges, tildels ogsaa Tysklands Prædikanter, udgiven mange Gange i Tyskland, oversat paa Tysk 1563, paa Engelsk 1569, paa Dansk ved *Rasmus Rerav*, med Forf.s Fortale 1576, i denne Skikkelse brugt som Huspostil og paany trykt 1600 og 1613. **1562** udkommer den første udførligere Pastoralteologi, nemlig *Niels Hemmingsens „Pastor* siue Pastoris optimus vivendi agendique modus" (Præstens bedste Leve- og Handlesæt). — Imidlertid vare nye Salmebøger udkomne som Boghandlerforetagender, ikke altid vel udførte, idelig digtedes nye Salmer, som toges i Brug, en hist, en anden her, medens Sangen endnu gik daarligt mange Steder. Efter i mange Aar at have arbejdet for en bedre Salmesang, foretager sig ***Hans Thomissen*** (f. 1532, Rektor i Ribe 1557, Præst ved Frue Kirke i København 1561, † 1573) at bringe denne Sag i Orden og udgiver **1569**, „efter Kongens naadigste Bevilling og Befaling", ***Den danske Psalmebog***, som foruden Kalendarium og Tidsregnings-Oplysninger, tildels rimede, indeholder *261 danske og 8 latinske Salmer*, ordnede i 20 Afsnit „under vor Christendoms hoffuedarticle", med *Noder* til alle Melodierne, endvidere Messe-Ritualet og 8 Registre. Udført med den største Omhu, i Tryk og Udstyrelse jævngod med Kirkebiblen, fortrænger „Dsk. Psb." snart de andre Samlinger og faar 1573 gennem den autoriserede „Gradual" Gyldighed som forordnet Salmebog; den udgaves paany 1573 (1575?), 1592, 1611, 1617, 1634, 1665, 1676. — **1570** udkommer *Niels Hemmingsens* vigtigste danske Skrift: *„Liffsens Vey"* en til Opbyggelse læmpet kristelig Dogmatik og Etik, **1572** hans to Skrifter: „Libellus de conjugio, repudio et divortio" (Smaaskrift om *Ægteskab*, Forskydelse og Skilsmisse) og *„Om Ecteskab*, At 1) betencke, 2) begynde, 3) fuldkomme, 4) leffue vdi, 1) Vijslige, 2) ærlige, 3) gudfryctige, 4) rolige." — Allerede 1565 har Kongen bemyndiget Fyns Superintendent *Niels Jespersen* til at udarbejde en ***„Gradual"*** til Brug i de danske Kirker, for at raade Bod paa „den store Uenighed", som kom af, at mange Degne sang „effter deres egen Lyst uden al forskel, huad dem godt tyckes oc først forekommer"; den er foreløbigt færdig 1567, da Kongen befaler

Sjællands Biskop at gennemse den, men er bleven holdt tilbage, indtil Salmebogen var kommen ud, og maa da være omarbejdet med denne for Øje, saa at den først kom ud **1573**; den indeholder *Noder* og Text til latinske Indgangssalmer til Søndagstjenesterne, men tillige de danske Texter, derhos de faste danske Salmer til Højtiderne og Nadvertjenesten samt de til hver Tid af Kirkeaaret foreskrevne Offersalmer, alle Texter ordret efter Hans Thomissens Salmebog, af hvilken det forøvrigt overlades Præsten at vælge passende Salmer til hver Gudstjeneste. Gradualen, der altsaa som Degnenes Koralbog svarer til Salmebogen som Menighedens Haandbog, er sikkert oftere udgiven paa ny, skønt kun et Par Udgaver kendes, den sidste 1637; men flere maa have været til. Med Alterbogen, Salmebogen og Gradualen er *Gudstjenestens Ordning foreløbig afsluttet*; kun Enkeltheder ændres og tilføjes i den følgende Tid, bl. A. med Hensyn til Trolovelse ved *Ægteskabs-Ordinansen* **1582**. Derimod udvides ej alene Kirkesalmebogen stadigt i nye Udgaver, især den af **1586** ved Bogtrykkeren Laurents Benedict, og flere private Samlinger udkomme; vigtige ere især ***Hans Kristensen Sthens*** Arbejder — han blev 1564 Rektor i Helsingør, 1583 Præst i Malmø og levede endnu der 1603 i en høj Alder —, nemlig „*Haandbog indeholdende adskillige Gudeligheds Øvelser*“, (**1578**) og „*Vandrebog*“ (**1588**?), begge udgivne mange Gange senere; mærkes kan ogsaa *Niels Lauridsen Arctanders* „*Psalmer oc aandelige Viser*“ (**1607**), samt Oversættelser, især *Hans Ravns* af Basilius *Førtsch's* „Ny aandelig Vandkilde“ (**1616**), og mange Gange senere. Imidlertid fremkommer en ny *Vejledning i Prædikekonsten*, nemlig „Doctrina de concionandi ratione et causis eloquentiæ“ af Professor *Jakob Madsen Aarhus* (1538—86), udgiven efter hans Død (**1589**), og stadig voxer Mængden af *Prædikener*, baade enkelte, især Ligprædikener, og Samlinger. — Af *Bibelbøger* oversættes adskillige, bl. a. Salomons Skrifter og Tobiæ Bog ved Hans Sjunesen (1552), Davids Psalter ved Rasmus Glad (1556), Syrachs Visdom oftere og ved Forskellige. Men med Kirkebibelen sker ingen væsentlig Forandring. *Frederik II's Bibel* (**1589**) er kun Optryk, endda et daarligt, af Kristian III's, med Tillæg af Randgloser, Summarier m. m.; vel udgiver, med kongelig Bemyndigelse *Hans Povlsen Resen* (**1607**) en Bibel, der kun skulde have været en Godtkøbsudgave af Kirkebibelen, men som under hans Hænder blev saa godt som en ny Oversættelse fra Grundtexten; men. da den var udsolgt, og et nyt Bibeloplag var fornødent. blev dette — *Kristian IV's Bibel* (1633) — atter kun et lidet ændret Optryk af Frederik II's (med Tilføjelse af Versinddeling). — Endelig udgives en Mængde *Oversættelser* saa vel af Prædikener, som af andre Opbyggelses- og pastoralteologiske Skrifter; bl. A. oversætter *Peder Palladius* paany Luthers Bedebog (1541), „Nogne deylige Sprock aff den hellige Scrifft“ af Vitus Theodorus — Veit Dietrich, Præst i Nürnberg — (1550), Savonarolas Udlæggelse af den 51de Dav. Ps. (1551), m. m., og efter hans Død udkommer fra hans Haand en sammendragende Gengivelse paa Latin af Luthers Evangelie-Forklaringer: „Enarrationes lectionum Evangelicarum“, den saakaldte „Palladii Postil“ (1560), samt et Uddrag af Melanchthons „Loci communes“ (1561); allerede 1539 oversætter *Peder Lille* (P. Parvus Rosæfontanus) Corvins Postil fra Fransk, *Peder Tidemand* oversætter Spangenbergs Postil (1560), Luthers Huspostil (1564), en stor Del af Vitus Theodorus' Prædikener og mange andre Skrifter, *A. B. Dallin* Pancratii Postil (1598), *Jon Venusin* Thomas a Kempis' „Om Christi Efterfølgelse“ (1599, oplagt syv Gange senere, sidste Gang 1757) o. s. v. — Se i det Hele, foruden Helvegs Kirkehistorie og N. M. Petersens Bidrag, især C, T. Engelstofts „Liturgiens Historie i Danmark“, Brandts og Helvegs „Den danske Psalmedigtning“ og H. Rørdams „Københavns Universitets Historie“ I—II.

Svenske Skrifter. **1526**: „*Thet Nyia Testamentit på Svensko*“, fra *Græsk*, rimeligvis ved *Laurentius Andreæ*, tr. i Stockholm, nye Udgaver 1549—50 og 1603. **1528**: *Olof Perssons Prædiken i Anledning af Gustav I's Kroning*, den første trykte svenske Prædiken. Til de pastoralteologiske Skrifter maa ogsaa regnes Sammes „Formaning til Olerckrijt“. **1529**: I

Henhold til Örebro-Mødets Beslutninger udarbejder ***Olof Persson: Een handbook på Swensko***, indeholdende *liturgisk* Anvisning til Daab, Brudevielse, Kvinders Kirketagning, Sygebesøg, Ligs Indvielse og Jordfæstelse samt Dødsdømtes Beredning; heri findes ogsaa to *Salmer*, de ældste paa Svensk trykte som ere bevarede (Optr. hos Troil: „Skrr. och Hdlgr.“ III); nye Udgaver, efterhaanden ændrede, 1533, 1537, 1541, 1548, 1557, 1586. **1530**: *Olof Perssons* „Een lijten ***Postilla*** offuer alla Euangelia och een lijten *Catechismus*, ny Udg. 1537. „*Några Gudeliga Visor*“, (15), utdragne aff then Heliga Scrifft“, tabte. **1531**: ***Olof Persson: Then Swenska Meszan***, ny Udg. 1535, 1537, 1541, 1548, 1576, 1588. **1535**. Til Pastoralteologi maa regnes Olof Perssons tidligere anførte „Förmaning til alla Evangeliske Predickare i heela Swerige“. **1536** udgiver *Laurentius Petri* en Oversættelse af *Davids Psaltare* Til samme Aar høre „*Svenska Songer och Wisor*, nu på nytt prentade, förökade och under en annan skick än tilförene uthsatta“, optrykt ved G. Klemming 1862 under Titel „Svenska Salmboken 1536“. **1539**: *Olof Perssons* „Een *Predickan* emooth the gruffweliga *Eeder*“. **1540—41**: ***Gustaf I's Bibel*** — „*Biblia, thet är all then Helga Scrifft på Swensko*“, fol. Upsala, udarbejdet af *Laurentius Petri*, maaske med Bistand af Olof og Laur. Andreæ, væsentlig paa Grundlag af *Luthers tyske Oversættelse*, for „Bibeltryckstunnan“ ɔ: 1 Tønde „ren och strid“ Sæd af hver Kirkes Tiende, samt for Indtægten af Upsala Ærkedegn-Embede. **1553**: „Een liten *Songbook* til att brukas i Kyrkionne“, en Salmesamling. **1555**: ***Laurentius Petri's „Postilla*** eller Vthläggning öffwer alla *Ewangelia*, som effter sedwenian vppå alla Söndagher . . . vppläsne och förkunnade bliffwa“; Sammes *Hellig- og Højtidsdags*-Postil, og „Någhor *Almenneliga Ewangelia* Postillerat“. **1557**: Sammes Prædiken „*Emot Dryckenskap*“. **1558**: Sammes Oversættelse af Luthers Anvisning til, „huru Christl. folck må warde formanat til Sacramentet“. **1560**. Med *Petri Nigers* Ligprædiken over Gustav I begynder ogsaa her *Ligprædikenernes* Række. **1561**: *Laur Petris* Prædiken „*om werldzlig öffverhet*“ i Anledning af Erik XIV's Kroning, og **1562** „*Om Mandråp*“. Idet vi her forbigaa Laur. Petris Stridsskrifter mod Kalvinisterne, maa vi nævne hans og Vesterås-Bispen *Joh. Ofegs* Skrifter om Brug af *Vand for Vin i Nadveren* (**1564**), fremkaldte ved den under Krigen med Danmark opstaaede „Vinbrist“ i Sverige (Troil, III), hans pastoralteologiske Skrift *Hypotiposes* (Henstillinger, **1566**) og hans vigtige Afhandling *om kyrko-stadgar och ceremonier* (skreven 1566, men først trykt i Wittenberg 1587). **1567** faar Kirkesangen et fuldkomnere Hjælpemiddel og en fastere Orden ved ***Then Swenska Psalmboken***, samlet af ***Laurentius Petri***, som indeholder 99 svenske og 4 latinske Salmer, desuden Kalenderrim og Lægeraad, tildels paa Rim; ny Udgaver, 1585, 1587, 1601 (forøget), 1607, 1616 — med Noder, trykt i Upsala („Upsala-Psalmboken“). **1571—72**: ***Kyrkoordningen*** hører herhid, for saa vidt som den indeholder liturgisk og pastoralteologisk Vejledning. 1572 udgav endnu *Laur. Petri* en Samling *Prædikener* over „*Jesu pino och död*“, og tryktes en anonym *Salmesamling* (findes uden Titelblad paa Upsala-Bibl.), som indeholder 66 Salmer. **1593**: ***Upsala-Mødets Beslutninger***, for saa vidt de angaa Liturgien. I Henhold til dem udarbejdes og fremlægges paa Rigsdagen 1599 en ny Haandbog, væsentlig paa Grundlag af Hdb. 1529 og Msb. 1531; sinket ved Karl IX's kalvinistiske Reformforsøg og ved Kalmarkrigen, udkommer den først **1614** som „***Haandbook ther uthi är författadt huruledes Gudz tiänsten etc. uti våra Svenska församlingar skall bliffue hållen***“. Imidlertid voxer *Salmeliteraturen*, dels ved Kirkesalmebogens Udvidelse, dels ved selvstændige Samlinger, navnlig Hernösand-Præsten *Laurentius Jonæ's*, udgiven efter Forf.'s Død **1619**, ligesom ogsaa Sverige noget senere faar sin Oversættelse af Förtschs „Andelig wattwkiella“ ved *Håkan Ausius*. Ligeledes voxer Prædiken- og Andagtsliteraturen; særligt maa nævnes *Petrus Johannis Gothus' Postilla* (1597—98), ligesom alt før 1620 enkelte Prædikener tryktes af de store Talere *Joh. Rudbeck* og *Joh. Bothvidi*. Til Pastoralteologi og Kateketik høre bl. A. *Laurentius Petri Gothus'* „*Catechesis*“ paa Latin til Brug ved Præstestudiet, **1576**, *P. J. Gothus' Quæstiones et Responsiones D. M. Lutheri og J.*

Mathesii, (**1587**, for dem, som gaa til Skrifte), og *Catechismus, thet är The gamle och härlige lärares tro, lära och bekännelse*" (**1595**). — Enkelte *Bibelbøger* oversættes ogsaa efter 1541, især af det Gl. Test. Til en ny Oversættelse af Kirkebiblen gøres Forsøg. En 1600 i Strengnäs nedsat Kommission, ledet af Petrus Jonæ, gransker omhyggeligt Gustaf I's Bibel; men deres Arbejde — *Observationes Strengnenses* — bliver ikke brugt; en ny, 1615 nedsat Kommission med Joh. Rudbeck i Spidsen, nøjes med at ændre Retskrivningen og rette Enkeltheder i Gustav I's Bibel, og saaledes fremkommer *Gustaf Adolfs Bibel* (**1618**). Selvfølgelig fylde ogsaa i Sverige *Oversættelser* meget i Tidens Opbyggelsesliteratur; særligt har *Petrus Johannis Gothus* været meget flittig i denne Retning (Prædikener af Savonarola, Pollio, Hunnius, Tragen, Hebenstreit). Se i det Hele Wieselgren Sv.'s sk. Lit. I og III, Sven Bälters „Hist. Anmärkningar om Kyrkoceremonierna" (1762, 1783, 1838) og J. W. Beckmans store salmehistoriske Værk: „Den nya svenska psalmboken", 1841—66.

Finske Skrifter. **1548** trykkes i Stockholm *Mikael Agricolas* allerede, inden han forlod Wittenberg, paabegyndte *Nye Testamente*, **1551—52** hans Oversættelser af Psalteren og de smaa Profeter. **1549** udgiver han *Haandbogen* paa Finsk, ny Udg. 1575 og 1599 — Bisk. Erik Erikssons liturgiske „Rituale ecclesiasticum" fortrænges. **1614** udkommer den nye Haandbog paa Finsk. **1616** oversætter en Præst H. Hemming en Del af Theod. Petri Nylandensis i Greifswald 1583 udgivne gamle latinske Sange.

Islandske Skrifter. *Odd Gottskalksson* oversætter (1531—33?) det *Nye Testamente*, trykt i Roskilde **1540**, samt Corvins Postil, som skal være trykt i Danmark **1546**. **1555**: *Martein Einarsson* udgiver „*Ein kristileg handbog*", med Fortale af Palladius, indeholdende Ritual for Daab, Messe, Brudevielse, Kvinders Kirkegang, Sygebesøg og Jordefærd, endvidere 6 Ligprædikener, Kollekter og et lidet Salmehefte — Psálmakver —, hvori 33 Salmer. **1557—58** lader Gisle Jonsson trykke en af *Odd G.* († 1558) udført Oversættelse af Lidelseshistorien og **1562** hans Oversættelse af Justus Jonæ's Katekismus-Prædikener. Ved samme Tid skriver *Olaf Hjaltason* en *Visitatsanvisning* efter Palladius („Forma visitationis"), samt oversætter (**1565**) et Skrift af Huberinus om Guds Vrede og Naade (tr. 1579). Efter at Trykkeriet paa Holum er oprettet (**1574**), voxer hurtigt Islands kirkelige Literatur, mest dog ved Oversættelser. Saaledes **1575** Niels Hemmingsens „Lifsens vegur", **1576** Palladii Katekismus-Forklaring, **1577** fire Afhandlinger af Niels Palladius, **1578** et Skrift af Urbanus Rhegius — alle udførte af Bisk. *Gudbrand Thorlaksson*. **1580** aabnes det nye Biboloversætter-Arbejde af *Gisle Jonsson* med *Salomos Ordsprog* og *Syrachs Visdom*. Imens forbereder ***Gudbrand Thorlaksson*** sin ***Islandske Bibel*** — „*Biblia það er öll heilög Ritning*" —, som udkommer **1584**, særdeles smukt trykt (med Initialer, tegnede og skaarne af Forf. selv), for 1 Joakimsdaler af hver Kirke paa Island; 1609 udkommer særskilt Aftryk af *Ny Testament*. 1585 faa Islands Bisper Befaling at træde sammen og udarbejde en Salmebog, da der hidtil havde været sunget helt ulige Sange paa Landet; Frugten er den af Gudbrand med *Olaf Gudmundssons* Hjælp besørgede islandske ***Salmebog*** (**1589**), hvortil slutter sig ***Graduaten*** af **1594**, begge siden oftere udgivne og forøgede. Det tredje Hovedskrift er ***Gudbrands Ein Ny Huss-Postilla*** fra **1597**, ny Udg. 1609, indeholder tillige „Evangelie-Viser" (ɔ: Strofer) af *Einar Sigurdsson* († 1626); andre Salmedigtere ere virksomme, men deres Frembringelser blive enten slet ikke trykte, eller først meget senere. Fremdeles vedbliver man at *oversætte* fremmede Opbyggelsesbøger, bl. a. Vitus Theodorus' Postil (1603) og Pancratii (1616), begge ved Gudbrand, Uddrag af Luthers (1600) ved Gudmund Einarsson. Se i det Hele foruden Finni Iohannæi „Hist. eccl. Isl.", Halfdan Einarssons „Sciagraphia hist. litterariæ Isl." (1777).

a. Bibel-Oversættelse.

Naar man gennemløber ovenstaaende Bogfortegnelse, vil man strax lægge Mærke til, at *Bibel-Oversættelse er den nye Tids første boglige Idræt i Norden.* Derpaa tages fat, inden nogen Pen er spidset til Kamp mod Romerkirken, inden man har tænkt paa at give de nye Menigheder nogen liturgisk Forskrift, nogen Salmebog, nogen Postil eller anden Andagtsbog. Dermed sysler den landflygtige danske Konge og hans Venner alt i deres Udlændigheds første Aar. Derpaa tænker, maaske netop tilskyndet ved Hans Mikkelsens Arbejde, Sveriges Konge, saa snart han har besluttet at gennemføre Reformationen, og hans Venner udføre Værket, saa snart Rigets Kapitler have vist sig udygtige eller uvillige dertil. Næppe har Evangeliets Prædiken lydt paa Island, før en ung Klerk griber Pennen i samme Øjemed — under store Vanskeligheder, thi det Papir, som Odd skulde bruge, maatte han franarre Biskop Øgmund, og han maatte skjule sig med sit Arbejde i Stalden, tidt undrende sig over, at Budskabet om ham, der fødtes i en Stald, skulde genfødes i et nyt Tungemaal paa et lignende Sted. Derpaa tænker ogsaa Finnernes Reformator, allerede medens han sidder som Lærling i det fremmede Land, og inden der endnu var skrevet et Ord paa hans Modersmaal, saa at han maatte begynde med at skabe et finskt Skriftsprog — ogsaa lod han gaa forud for sit Ny Testamente en finsk A.B.C. (1543?). Alle følte de, at, kan alene Sandheden, oplyst af Guds Ord, afgøre, hvad en Kristen skal tro og gøre til Salighed, saa maa saa vidt muligt Enhver sættes i Stand til *selv* at granske Ordet, selv drikke af »Kilden til al retsindig Gudstjeneste«, som Skriften kaldes i den danske Ordinans, eller, som det heder i Fortalen til Hans Tavsens Mosebøger, »den alher rigeste weldekiælde, huilken man aldrig til fulds kan wdgronde ....; dy wore det wel bode nytteligt oc nødigt, att denne hellige sckrifft formaledes paa alle wegge, sokreffues i alle wraaer, wdtyddes paa alle tungemaall« (jfr. de ovenf. S. 93 anførte Udtalelser).

Men, var Gærningen vigtig, var den ogsaa *vanskelig*. De ældre Forsøg (se II, S. 629—33) kunne have medvirket til at vække Trang hos Nogle, men have næppe ydet Oversætterne nogen Hjælp, vare vel og kun kendte af faa — Mester Mathias' Bibelbog t. Ex. var saa sjælden, at Biskop Brask kun kendte

den af Omtale.*) Derhos havde man tidligere næsten alene givet sig af med det Gamle Testamente; men nu gjaldt det først og fremst at faa det *Ny Testamente* gjort tilgængeligt — samt *Davids Salmer* som den ypperste Andagtsbog. Yderligere maatte det vanskeliggøre Gengivelsen i Modersmaalet, at nogle Oversættere ikke vilde nøjes med den latinske Text (sædvanlig Vulgata eller Erasmus'), men oversatte fra Grundtexten. Des mere maa man undre sig over, at Oversætterne i det Hele kom saa godt fra det, som de gjorde. Mislykket kan man kun kalde det første Forsøg: *Hans Mikkelsens* og Medarbejderes; det tunge, ofte tyskagtige, af uheldigt opfundne nye Ord opfyldte Sprog fortjener tildels Povl Helgesens Spot, og, skønt dette første danske Ny Testament sikkert strax blev flittig læst, maa dog Kr. Pedersen vidne (i Fortalen til hans egen Oversættelse), at Mange »kerde paa ath de kunde icke faarstaa Dansken« deri, ligesom han sagtens sigter dertil (se Brandt a. Skr. S. 216), naar han, i Efterskriften til sin Psalter, fortæller, hvorledes Folk klagede over hidtil udkomne daarlige Oversættelser og kaldte Sproget deri »flensborgis-Danske (thi man taler der Danske och tydske tilhobe)«. Derimod er det første *svenske* Ny Testamente ej alene udført med Flid og Omsigt, paa Grundlag af den græske Text, men ogsaa erkendt for baade nøjagtigere og livligere end nogen tidligere vestevropæisk Oversættelse, ligesom det jo optryktes atter og atter, efter at den fuldstændige Bibel var kommen. Heller ej *Frans Wormordsens* Psalter er falden daarlig ud, skønt Arbejdet var forbundet med særegne Vanskeligheder, idet dels, som det heder i Fortalen, »thet danske maall er icke føyeligt mett andre maall att thet kan seg altydt wel befalde«, dels Oversætteren selv var uvant med Dansk — »Huilckedt Tydsckin myn moders maal som meg altyd falder ij mwnden nar ieg en sckal tale Dansk haffde clarlige bewijst« —, saa han vilde være ilde faren, »ther som then gode fader Lector Paulus myn gamble mestere haffde icke met syn twnge som met een gran fæll (Fil) hiwlpit meg at føye thette mit arbeyde effter dansckc maals naturlige eyedom.« Men uagtet al anvendt Flid, bl. a. Raadførsel med forskellige Texter og Oversættelser, af hvilke »wij ligerwyss som windsckiffuelige

*) Kun synes Kr. Pedersen, naar han i Efterskriften til sin Psalter taler om tidligere udsatte, uforstaaelige Psaltere, at sigte til de ældre Salmeoversættelser i Tidebøger og Bønnebøger, saadanne som hans egne Vor Frue Tider (Brandts „Kristiern Pedersen", S. 218).

byer aff allehonde blomster haffue wddraget thet som . . . kwnde seg allerbeste føge oc lemppe met wor Dansche tale« —, er Udtrykket her dog endnu noget tungt og stedvis mat. Snart fik imidlertid Danmark et Nyt Testament, der kunde maale sig med det svenske, og en Psalter, der faldt endnu bedre end Frans Wormordsens. *Kr. Pedersen* er gaaet til sit Arbejde med klarere Indsigt i Opgavens Væsen end nogen af hans Forgængere. Han véd, at en Oversættelse først og fremst maa stemme med Modersmaalets Aand, at man derfor ikke kan »udsætte ord for ord lige som det staar i latinen«, men at først maa man være paa det Rene med Meningen af ethvert Sted og saa gengive denne saaledes. at Alle, som ere af det Maal, kunne forstaa den, om der end skal bruges helt andre Vendinger end Originalens. Paa den anden Side véd han ogsaa, at visse Grundbegreber altid maa gengives med samme Ord — han nævner (i Fortalen til Pauli Breve) »Troen, Naade, Gaffue, Lowen, retfærdighed, Synd, Kiød, Aand«. Han har derhos flittigt raadført sig med forskellige Textrecensioner og Oversættelser — »effter fult de aller beste och ypperligste klercke som nu ere til«. Frugten er bleven to Arbejder, som med Rette roses for deres rene Dansk og Troskab mod Tankemeningen, hvorhos Psalteren er et mærkeligt Forsøg paa at gøre Texten syngelig alene ved Liniernes rytmiske Bygning, thi Enderim er der ikke.*) *Hans Tavsens* Oversættelse har et noget forskelligt Præg fra Kr. Pedersens: Sproget er ikke saa fællesdanskt, idet tidt Jydsk og Fynsk lyder igen i Stavemaade og Ordforraad, ligesom det er rigere paa gamle, maaske allerede da forældede Ord; men i ejendommeligt Liv og troskyldig Ynde staar Stilen ved Siden ad, om ikke over Kr. Pedersens. Ogsaa *Odd Gottskalkssons* Arbejde er al Ære værdt, skønt det bærer sine Mærker af Islandskens daværende Forfalds-Tilstand.

Luthers tyske Oversættelser (det Ny Test. 1522, Mosebøgerne 1523, de historiske og poetiske Skrifter 1524) ere utvivlsomt blevne brugte af de ældre nordiske Oversættere — i det svenske N. Test. ere saaledes Randgloser og Indledninger Bearbejdelser af Luther, Kr. Pedersen nævner udtrykkelig »Martinus« blandt sine Kilder. Men ellers indtage disse Mænd en mærkelig

*) At de jævnlig forekommende Alliterationer skulde, som Brandt mener (a. Skr. S. 215), være forsætlig anbragte Stavrim, forekommer mig meget tvivlsomt; i alt Fald er det umuligt at opdage nogen til Grund liggende metrisk Regel.

selvstændig Stilling lige over for deres Lærefader. Ej alene falder det Ingen af dem ind at nøjes med at oversætte *hans* Oversættelse; de mene alle, at de maa gaa til Kilden, i det Mindste til en latinsk Text. Men ogsaa afvige de oftere fra hans Tolkning i Enkeltheder og stille sig i et vigtigt Punkt ligefrem i Opposition til ham, idet de nemlig mod ham hævde Hebræerbrevets, Jakobs og Judæ Breves og Johannes' Aabenbarings Ægthed og gamle Pladser i Bøgernes Række; ja Kr. Pedersen betænker sig ikke paa at gaa strængt i Rette med »somme«, der »driste dem til ath kalde dette St. Jacobs breff ith straa breff, ligesom det vaare icke mere verdt«, skønt alle Kristne vide, at Jakob var Kristi Apostel og talede af den Helligaand, »men huad geyst eller aand de tale aff som det sige, det ved Gud all ene« — hvorved ligefrem peges paa Luther, som havde kaldt Jakobs Brev »eine recht storherne Epistel«, uden »evangelische Art«.

Ogsaa med Hensyn til Bibel-Oversættelse gaa de nordiske Reformatorer altsaa frem paa egne Ben — indtil Sejren over Romerkirken var vunden. Da forandres Forholdet. Paa den ene Side voxede Trangen til at faa hele Skriften paa Modersmaalet, medens Kræfterne til et saadant Værk syntes utilstrækkelige, naar man vilde gaa ud fra Grundtexterne, og naar det da ikke skulde trække alt for længe ud. Paa den anden Side var Luthers Anseelse stegen mange Gange i Mellemtiden, og fra 1534 forelaa hans tyske Bibel som et uovertræffeligt Mesterværk. Man fandt det da rigtigst at *gaa ud derfra*, medens man dog holdt Øje med Grundtexten. Saaledes bar Laurentius Petri sig ad; han selv vidner i Fortalen, at han mest har fulgt Luthers Oversættelse som den rigtigste og bedste. Det samme gjorde Kristiern Pedersen, som man af en Ytring i et Skrift af Petrus Parvus fra 1543 véd har »udsat den store danske Bibel paa ret forstandigt dansk Maal, efter vor naadigste Herres kongelig Ordinants;« i alt Fald have de Højlærde, som »oversaa« hans Arbejde, havt Kongens udtrykkelige Paalæg om, »saa vidt som Sproget tillod det, at efterligne Luthers tyske Oversættelse,« (Brandt a. Skr. S. 324). Det Samme endelig gjorde Gudbrand Thorlaksson; saa Nordens første fuldstændige Bibler paa Modersmaalene ere nærmest at betragte som *Oversættelser af Luthers tyske Oversættelse.* Uden Spor er dette Forhold ikke blevet; dog ere de langt svagere, end man skulde have ventet; alle tre Bibler udmærke sig ved et forholdsvis rent og værdigt, fyndigt og liv-

fuldt Sprog. Ogsaa er endnu den Dag i Dag Texten i den svenske og i den islandske Kirkebibel væsentlig den samme som i Gustav I's og Gudbrands, medens Kristian III's Bibeloversættelse ligger til Grund for alle senere danske Kirkebibler; thi Resens Forsøg paa at komme Grundtexterne saa nær som muligt, uden Hensyn til, om Dansken blev almenfattelig — hvilken Brøst især Iver Stubs Kritik gjaldt — havde ingen Følger: da man trængte til en ny Bibel, vendte man tilbage til den gamle Text.

I det Hele er Reformationstidens Arbejde paa dette Omraade et af de stærkeste Vidnesbyrd om *den genvaagnede Kristenaands frigørende og befrugtende Indflydelse paa den nordiske Folkeaand.* Kristenaanden løste Folkenes Tungebaand. Det var, som om Pinseunderet gentog sig. Ligesom Gud dengang, siger Kr. Pedersen (i Fortalen til Apostlenes Gærninger, 1529) havde givet »fiskere oc wlerde ligmend« fra Galilæa at tale med alle Tungemaal, saaledes kunde nu »simpele, enfoldige oc wlerde ligfolck Fiskere oc Sudere Och andre saadanne embitsmend (ɔ: Haandværkere) mange steder bedre forstaa Gudz ord paa deris egne Tungemaal En[d] somme aff de ypperste doctore, klercke oc mestere som nu ere mange steder i verden oc lade dem meget vel tøcke«. Modersmaalets Kilder strømmede med ny Fylde og Friskhed, naar Talen gjaldt de Ting, som høre til Guds Rige; gamle, ægte, glemte Ord kom op igen, nye dannedes, nogle visselig af fremmedt Malm, man mange ogsaa af Sprogets eget, og fra Folkets Læber, fra den levende Tale kunde Udtryk hentes eller skabes, som nøjagtigt og værdigt gengav hvad der rummedes i den rige Tankeverden, der var opladt i den hellige Skrift. Det gik, som Digteren siger (Grundtvig i Salmen: »Var I ikke Galilæer«):

„Modersmaalet dybt sig bøjer,
let og lifligt det sig føjer
efter Herrens Tankegang“ —

og i en knap Menneskealder var en *Sprogomdannelse* foregaaet, som blev afgørende for hele den følgende Udvikling, og som netop især fæstnedes i de tre afsluttende fuldstændige Bibel-Oversættelser. Disse ere overhoved Reformationstidens største og følgerigeste literære Gærning; thi Bøgernes Bog blev for Samtid og Eftertid ej alene den ypperste Kilde til religiøs Oplysning, men ogsaa i et Par Hundredaar den vigtigste, for store Dele af Folket noget nær den eneste Kilde til almen Menneskedannelse. Den svenske

og islandske Bibeloversætter levede begge deres Liv til Ende som deres Landskirkers højt hædrede Høvdinger, den danske døde glemt, som Indsidder i en afsides Præstegaard; men faa Mænd kunne Nordboerne tænke tilbage paa med større Taknemlighed, og faa Mænd have lige til den Dag i Dag — for saa vidt da den hellige Skrift er os kær — virket mere paa vor Aandstilstand end Kløverbladet Lars Persson, Kristiern Pedersen og Gudbrand Thorlaksson.

b. Kirkeskikke.

»Tre Ting,« siger Palladius i sin Visitatsbog, idet han vil give Menigheden en Oversigt over *Gudstjenestens Hovedstykker* — »tre ting haffue i her inden disse dørre, som eder bør att tage meest vare paa, och vare de icke her inde, da motte i vell sielff vere her vde. Dett første er eders prædicke stoel, dett andet ehr eders funntt, det tredie eders høye altere, disse tre ting bør att verre vdj huer sognekircke . . . . Funten neden i kircken och alteret offuen i kircken och predickestolen mit imellem, att naar eders sognepræst prædicker vor Herre Jesum Christum reent och klart til eders salighed, da beuiser hand sin lærdomb med de tuende høyuerdige sacramenter, derfor slar hand den ene hand ind [o: ned] til funten och den anden op til alteret, at de staa paa baade Sider wid prædickestoelen, som di tuende Cherubin stoed omkring arcken. For di to sacramenter erre di to indzegle, som henger for det breff, som bleff giffuit ned fra himmelen uid Moysen och uid vor Herre Jesum Christum, der di thi budord, loven och fader vor staar schreffne udj . . . Dertilmed mercker, disse tre ting . . . . ere de tre tegen, som St. Hans setter vdj sin sendebreff [I Joh. 5, 8], aand och vand och blodt, hvorpaa huert menniske maa kiende och uide, om han er det euige liffs barn eller icke. Aanden er din sogneprestis aand och røst, naar han lærer dig Jesum Christum reen och klar; vand, det er du och dit barn døbt vdj; och bloed, det ehr Jesu Christi legem och bloed att æde och dricke til en stadfæstelse paa alle vore synders forladelse. Aand j prædickestolen, vand i funten och bloed paa alteret.«

Vi have her et godt Udtryk for den almindelige evangeliske Grundanskuelse, som ogsaa kommer frem i den augsburgske Bekendelses Kirkebegreb: at *Prædiken*, *Daab* og *Nadver* ere Gudstjenestens Hoveddele. Men derhos indeholde saa vel Palladii

Ord — idet han stiller Sakramenterne i Forhold til Prædiken som Beviser til det, der skal bevises, Keruberne til Arken, Segllet til Brevet, Elementerne til Aanden — som ogsaa den Rækkefølge, hvori Conf. aug. og alle Tidens Skrifter nævne disse tre Kirkehandlinger, et lige saa slaaende Udtryk for den samme Opfattelse af deres *indbyrdes Forhold*, som vi alt have mødt i Stridsskrifterne. Hvor højt man end ærede Sakramenterne, hvor fast man end troede paa Herrens Nærværelse og Virksomhed i dem, hvor stærkt man end indskærpede, at de, som paabudne af Herren selv, ingenlunde turde forsømmes, Hovedsagen var og blev dog *Guds Ords Forkyndelse*; tagen i videre Forstand omfattede dette Begreb al Gudstjeneste, ogsaa Sakramenterne, der, ligesom Prædiken, væsentlig kun skulde tjene til at opbygge og oplyse, vare — som Olof Persson siger om Messen — »indstiftede til Forbedring«. Denne Tankegang, som altsaa ikke var en Ensidighed, man lige over for det romerske Sakramentbegreb under Stridens Hede havde ladet sig drive ud i, men som udsprang af den evangeliske Aands inderste Væsen, hvorfor den ogsaa atter og atter kommer til Orde indenfor Reformationstiden*), den bliver afgørende ved den nye Gudstjenestes Ordning og Udvikling, bestemmer dens Indhold og afpræger sig i dens Former.

Først og fremst, idet Kirkeskikkene kun ere *Midler* til Opbyggelse og Oplysning, kunne og maa de ordnes med »*kristelig Frihed*«. Man er sig, især fra først af, vel bevidst, at, lige saa ufravigeligt, som det er givet, *hvad* der hører til kristeligt Menighedsliv, lige saa frit maa det staa Menighedens Styrere i Henhold til Skriftens Ord at ordne dens *hvorledes*. Tydeligst sættes Skellet i Stadfæstelsesbrevet paa den danske Ordinans, hvor det

---

*) Betegnende er det, at endnu under Vinbrist-Striden i Sverige 1564, altsaa efter at Kampen mod den kalvinske rationalistiske Nadveropfattelse var begyndt, da Joh. Ofeg i Vesterås vil forsvare Brugen af Vand eller anden Drik i Nadveren, med at ellers kunde Kristnes Sjælenæring unddrages dem af deres Fjender, svarer *Laurentius Petri*, at man ikke kunde fravige Herrens Indstiftelsesbud, som forudsætter Vin i Kalken, men at heller ej Nadverens tvungne Afsavn kunde volde Sjælevaade, saasom Hovedsagen dog er, at Guds Ord høres og tros, „ia sielffue sacramenten äro ij sanningenne *intet annat än sådana ord*, och är imellem them och thet munligha ordet *ingen annar åtskilnat*, *än ath the widh itt annat sätt än thetta giffuen och vndfången warda*“ (Troil, a. Skr. III, S 184) — det samme som Broderen Olof havde udtalt for 37 Aar siden lige over for Peder Galle, og Hans Tavsen lige over for Povl Helgesen.

heder, at heri forhandles »to honde stycker«, af hvilke »det ene hører Gud aleniste til, som er det at vi ville haffue Guds Ord som er Loven oc Evangelium retsindelige Predicket, Sacramenterne ret vddelde, Børn vel oplærde, at de maa bliffue vdi Christo som ind i Christo ere døbte, At Kircketienerne, Scholerne, Oc fattige Folck maa forsørges til sin føde«; dette hører altsammen til »*Guds ordinants* oc skick, Huilcken icke skal kaldis wor, Icke heller skal aff noget Menniske krenckis oc offuertrædis«; men »det andet stycke y denne Ordinants maa kaldis at være *vort*, fordi der vdi maa vel sompt (foruden Guds fortørnelse) foruandles, endog det ocsaa Gud tilhører, Som er huad wi haffuer skicket om Personer, Tid, Sted, Tal, Maade, Prestetider, Sang oc Ceremonier, om Visitats, om en erlig samquem etc«. Men ogsaa andensteds gøres Adskillelsen mer eller mindre klart, bl. A. i Laurentius Petris Skrift »Om Kyrko-Stadgar och Ceremonier,« idet han nævner den offentlige Gudstjeneste med Kirke-Personer og deres Underhold, med Skoler, Hospitaler og Begravelsespladser som Ting, der nødvendigvis maatte være ordnede paa en vis Maade, fordi de høre med til Menighedslivet, men derfra adskiller Ceremonier, »som i sig sielfva äro wilkorliga och uti en Christelig församling synas någorlunda kunna lidas eller ock utan skada umbäras och afskaffas.« Man kunde fra dette Stade have begyndt med at kaste alle nedarvede Skikke over Bord, som ikke udtrykkelig ere paabudne i Skriften, og indrettet Gudstjenesten helt fra ny af. Men man kunde ogsaa fra samme Stade nøjes med at fjærne de Skikke, som stred mod den hellige Skrift, beholde det Øvrige og saa siden efterhaanden bortlægge eller ændre snart en, snart en anden Skik eller indføre nye, alt efter hvad der paa given Tid og Sted maatte findes formaalstjenligt. Denne Vej gik Luther, den fulgtes ogsaa i Norden. Hvad Olof Persson siger i Fortalen til Sv. Hdb. 1529: »Så haffuer iach j thenne minne handbock låtit bestå j thet nesta the Ceremonier och brukningar som icke haffua warit emoot gudz ordt, doch nidherlagdt misbruken«, angiver den Grundsætning, som fulgtes overalt i Norden, kun at man i Sverige var senere til at slaa Resultatet fast ved Lov, end i Danmark, i hvis Spor Norge og Island gik. Overalt i Norden *bliver den nye Liturgi til ved gradvis Omdannelse af den gamle.*

Heraf følger, at Kirkeskikkene *ikke* kunde blive *ens* til hver Tid indenfor samme Landskirke: hvad der opbyggede hist, forargede maaske her, og efter nogen Tids Forløb havde maaske

Tilstanden forandret sig i samme Menighed. Men *Ensformighed i Skikkene krævedes heller ej fra først af* som noget Magtpaaliggende. De ældre Haandbøger vilde ikke give bindende Forskrifter; de meddelte kun, hvorledes man havde indrettet sig i visse Menigheder (Malmø og Stockholm), saa kunde man andensteds tage derefter, om man vilde; selv Øvrigheden kunde forbyde paa visse Steder at følge en ellers i Almindelighed autoriseret Forskrift — som naar Gustav I oftere modsætter sig hovedkulds Indførelse af svensk Messe i Provinserne, længe efter at den ellers var bleven almindelig Skik i den svenske Kirke*); og ej alene de svenske Biskopper, men ogsaa de danske Superintendenter havde en temmelig stor Frihed til paa egen Haand at fastsætte liturgiske Enkeltheder, hver i sit Stift. Ogsaa fremtræder Indholdet i Haandbøgerne for en stor Del kun som Prøveformler, meddelte Præsten til Overvejelse eller Udvalg: mangt Stykke indledes med Ord som: »hvis Præsten saa synes og Tiden tillader, saa kan han« gøre saa eller saa. Selv Loven giver i Begyndelsen Præstens Skøn langt større Spillerum, end det siden fik — som naar det i den danske Ordinans heder, at Kollekter maa hver Sognepræst gøre for sig, thi »det gieris inted behoff at bede alle steds vdy lige maade met forschreffne Ord, der som mand ellers ret paakalder Gud«, eller naar Anvisningen til Brug af latinsk Sang paa de store Højtider slutter med den meget vide Indrømmelse: »Men her raader Tieneren dog sielff altsammen.« Først efterhaanden som den frejdige Tillid til Aandens Magt i Menigheden svækkes, medens Brydningen med Kalvinismen og den nye Brydning med Romerkirken skærper Øjet for Skikkenes Sammenhæng med Dogmerne, trænger den gamle romerske Forestilling sig atter frem, at kirkelig Orden nødvendigvis kræver Ensformighed i Skikkene. Vel fastholder man, at i Kraft af »kristelig Frihed« maa den *kirkelige Øvrighed* i hvert Land kunne ændre, afskaffe eller indføre Skikke, som

*) T. Ex. i Kongens Brev til Ærkeb. Lars af 24de Apr. 1539 om først at skaffe gode Prædikanter, som kunde lære Almuen Troen og Troens Frugt, „sedan skulle man reformera med Mässor och annat mera, huad behof giordes“ (Bälter, S. 46); eller især i hans vistnok omtrent samtidige Brev til Måns Johansson, Slotsherre i Kalmar, samt til andre Lænsmænd, hvori han lader dem vide, at de have misforstaaet ham, naar de have paabudt svensk Messe overalt; derpaa hænger vor Sjæls Salighed ikke, men vel paa, at Almuen bliver ret undervist, „så wore endoch tijd nog, att göra så strängt budh om then swenska Mässe“ (Troil, III, S. 171).

ikke ere enten paabudne eller forbudne i den hellige Skrift (»adiaphora«); men det gælder nu for *uskikkeligt*, en Uorden, en farlig Kilde til Tvedragt og Forargelse, hvis ulige Skikke bruges samtidigt indenfor samme Landskirke, end sige at den enkelte Ordets Tjener skulde have Lov til at afvige fra det Paabudne, om det end aldrig stred saa meget mod hans Samvittighed, og hvor godt han end kunde hævde sin Opfattelse med Skriftens Ord.

Allerede bag den *danske* Ordinans (1537) ligger Grundsætningen, for saa vidt som Kongen truer enhver „egensindig" Modstand med Straf; og den udtales, om end noget forbeholdent, af den første danske Nationalsynode i København 1540, naar det heder, at man burde gøre sig Umage for, at Ceremonierne „med Kirkens enstemmige Samtykke, saa vidt ske kan, iagttages endrægtigen for Freds og Roligheds Skyld". Senere blive Udtrykkene mere ubetingede, t. Ex. i Biskop Hans Albertsens Fortale til Alterbogs-Udgaven 1564: da Gud ikke kan lide nogen Uenighed eller Uskikkelighed, „er det gantske fornøden", at den befalede „christelige kirckeskick . . . vdi alle Stæder endrectelig ved macht holdis," hvorfor ingen Præst „bør effter sit eget Hoffuit indføre nogen Synderlighed vdi Ceremonier"; eller i Niels Jespersens Fortale til Gradualen 1573, hvor Forf. dog synes at føle, at Fordringen smagte af Papisme, idet han siger, at før havde „den store Adskillighed" stødt Mange, som af gammel Vane indbildte sig, „at al Kirkeorden skulde rette sig efter den romerske antichristelige Kirke", men nu følte mange „fromme og godhjærtige" Kristne sig stødte ved „denne uskikkelig Uenighed", ikke af nogen papistisk Aarsag, men fordi de huskede paa St. Povls Regel (1 Kor. 14), at Alt maa gaa skikkelig og ordentlig til i Guds Menighed. Stærkest tale selvfølgelig Regeringerne, saaledes Frederik II i Kgbr. 13de Jan. 1568, hvor det strengt paalægges Superintendenterne at følge Ordinansen og den i Frue Kirke i København iagttagne Kirkeskik og „ej tilstede nogen ny Tvedragt vdi Kirkens Ceremonier", eller Formynderregeringen 1588, der truer med at straffe „uden Naade" enhver af „Forsømmelse eller Mutvillighed" begaaet Afvigelse fra de gældende Regler. At det ikke var tomme Ord, fik t. Ex. *Iver Bertelsen* at føle, Præsten i Stege, som „mutvillig" havde udeladt Djævlebesværgelsen i Daaben (1566) og, skønt han mente af Skriften at kunne bevise Skikkens Ukristelighed, ja skønt hans Dommere paa Landemodet i Hjærtet vare enige med ham, dog mistede sit Embede og maatte sidde flere Aar (1567—68) i Klosterfængsel i Sorø; men ogsaa mod Præster, som kun havde fejlet af Uagtsomhed i Smaating, for man strængt frem, t. Ex. en Præst, som havde glemt Formaningen til Altergæsterne, og, skønt han undskyldte sig med svagt Syn, dømtes fra Embedet (1591). — I *Sverige* udtales Fordringen maaske tidligst i et Kgbr. af 1550, hvor en Præst i Vadstena, som havde udeladt den halvt papistiske „Elevation" i Sakramentet, fik Tilhold om Intet at ændre uden Ordinarius' Samtykke, dog saaledes, at ingen andre Ceremonier „afleggies eller optages, än the som af andre våre Ordinarier och Clercker öfver hele Rijket samtychte äro." Ingensteds i Samtidens nordiske Literatur finder man baade Grundene til Kirkens Ret til at ændre Ceremonier og

til Nødvendigheden af deres Ensformighed — „hwad oskickelighet och twedragt“ vilde ellers ikke opstaa? — klarere udviklet end i Laurentius Petris Skrift „Om kyrko-stadgar“ (1566). Paa de der udviklede Grunde hviler Kirkeordningen af 1571, der Aaret efter vedtoges som bindende for Alle, saaledes at „ingen skulle hafue frihet at antingen sjelf dikta eller ifrån främmande församlingar införa några andra Ceremonier; ty dermed uppväckes endast Tvist, buller och orolighet, såsom man spordt ifrån andra orter“ — en Overbevisning, som i højeste Grad maatte styrkes ved den haarde, 25-aarige Kamp mod Johans Liturgi og Sigismunds Papisme. At den samme Forestilling blev herskende i Finland, Norge og til sidst paa Island, er en Selvfølge; men mangen en egenmægtig Afvigelse er vel paa afsides Sted gaaet upaatalt hen, som man ikke vilde have taalt nærmere ved Midtpunkterne.

Men enten man gik noget hurtigere eller langsommere frem med at omdanne den gamle Liturgi, enten man derved undte den enkelte Præst og Menighed større eller mindre Frihed, overalt og stadigt gaar Udviklingen i samme *Retning:* mod *det Opbyggelige og Oplysende.* Et Hovedskridt sker strax, hvis Virkning ikke kan tænkes stor nok, nemlig *Latinens Ombytning med Modersmaalet.* Det var især Lyden af det fremmede Sprog i lange, salvelsesfuldt og med mange sære Fagter fremsagte Remser, som havde paatrykt enhver romersk Kirkehandling det Præg af Magi, af *Galder*, der bl. A. sikkert var Hovedgrunden til, at Almuen i Sverige og paa Island holdt saa sejgt fast ved den latinske Messe; ogsaa ere jo de fleste i Middelalderen opfundne Trylleformularer fulde af latinske Brokker.*) De, som første Gang hørte en Kirkehandling ledsaget af forstaaelig Tale, saa at de fik at *vide*, hvad der *mentes* med den, maa have været til Mode som den Blinde, der har maattet famle sig frem ved en Andens Haand og med et faar sit Syn, saa at han kan hjælpe sig selv. Paa den anden Side indeholdt det romerske Ritual meget Gammelt og Godt, mangt med rigtig Takt valgt Skriftstykke, mangt herligt Udtryk for sand og dyb kristelig Tanke og Følelse, som kun behøvede at oversættes for at vække Tilhørernes Sind til Andagt og frugtbargøre den religiøse Tanke. Forandringen var betydningsfuld baade ved det, den fjærnede, og ved det, den gav. Men man bliver ikke staaende derved. Gennem hele Reforma-

*) Som den af Palladius i Visitatsbogen meddelte Forvanskning af „St. Hans Læst“ o: Joh. I, 1—2, der brugtes til Signelse for Hovedværk: „In principio prebe lumine et lumine prebe lux, et verbi caro factum est et tittituri nobis.“

tionstiden stræber man paa den ene Side at *aflægge gamle Skikke*, som fandtes overflødige eller mindre opbyggelige, paa den anden Side dels at *lade Menigheden gribe ind* i enhver Kirkehandlings Udførelse, især ved Salmesang, dels at knytte til den enkelte Handling *religiøs Undervisning*, ved Anbringelsen af *Tiltaler*, som ej alene sigte til at indprente Handlingens Betydning og vække Deltagernes Andagt i Øjeblikket, men ogsaa fra den givne kirkelige Situation ville kaste Kristendommens Lys videre ud over Menneskelivet.

Man kan iagttage denne dobbelte, negative og positive Bevægelse i Formen for alle saadanne Kirkehandlinger, som udføres nærmest for den Enkeltes Skyld: *Daab*, *Brudevielse*, *Barselkvindes Kirkegang*, *Sygebesøg*, *Jordefærd*, som ere Genstand for mangfoldige Omordninger i de forskellige Haandbøger og Præstevejledninger.

I *Daaben* har Hans Tavsen i sin, af Luthers Bedebøger vistnok uafhængige „Fadzon" fra 1528 endnu beholdt en Del gamle Skikke, som allerede Malmø-Haandbogen fra 1535 har afskaffet, saasom at Præsten blæste Barnet i Øjnene, gav det Visdommens Salt i Munden, smurte dets Øren med Spyt, sigende „Efata", salvede dets Bryst og Ryg med Olie, gav det et tændt Lys i Haanden. Nogle af disse Skikke samt en af H. T. forbigaaet: at Præsten efter Daaben iførte Barnet hvide Klæder, har ogsaa Olof Persson beholdt i sin Handbok fra 1529; men de forsvinde siden, Salvingen 1541, Salt og Lys 1593, de hvide Klæder 1614. Ligeledes delte man i Begyndelsen paa romersk Vis Handlingen i to Afsnit: Primsignelsen (hvortil hørte Djævlebesværgelsen) ved Kirkedøren og selve Daaben i Kirken ved Funten; men i Danmark foretoges allerede efter Ordin., i Sverige efter Hdbk. 1614 hele Handlingen ved Funten (men begge Kirker beholdt de Ord, hvormed Barnet lededes ind i Kirken: „Gud bevare din Indgang og din Udgang nu og til evig Tid"). Kun Djævlebesværgelsen holdt sig, trods megen Modstand, som et Særkende fra Kalvinisternes Kirkeskik — hvorom senere. I Stedet for de mange aflagte Skikke kom i Danmark strax, i Sverige fra 1541 ***Formaningstalen til Fadderne***. Den romerske *Brudevielses-Form*, hvorefter Vielsen var en Handling for sig i Hjemmet, der siden fulgtes af Brudemessen i Kirken, ændredes først saaledes, at Vielsen foregik ved Kirkedøren og strax fulgtes af Messen fra Alteret, senere samledes det Hele foran Alteret, i Danmark kort efter 1582, i Sverige 1614. Samtidigt foregik i begge Lande den betydningsfulde Forandring med Vielsesformularen, at, medens tidligere Parret *selv* udtalte de Ord, hvorved Pagten sluttedes, og Præsten derefter forkyndte for Menigheden, at de nu vare Ægtefolk, saa blev det nu Præsten, som gav de to sammen i Ægteskab — en Følge af, at Ægteskabets borgerlige Gyldighed var bleven gjort afhængig af den kirkelige Vielse. Men derhos knyttedes allerede fra Begyndelsen af til Vielsen ***Formaningstaler***, snart ogsaa ***Salmesang***. Ved *Kvinders Kirkegang* brugtes i Romerkirken, at Kvinden bar Lys i Haanden og stænkedes med Vievand, Alt for at drive

Djævelen bort; disse Skikke aflagdes, i Danmark strax, i Sverige Vievandet 1544, Lysene 1593; paa den anden Side indførtes en *Tiltale* til Kvinderne (især smuk i Sv. Hdbk. 1529), samt en Taksigelsesbøn fra Prædikestolen. Som Led i *Sygetjenesten* aflagdes i Danmark strax den sidste Olie; Olof Persson har endnu 1529 beholdt den, men med Indskærpelse af, at den ikke maatte betragtes som et Salighedsmiddel (et „vegabref"), men som en gammel Sædvane, hvorved sindbilledligt Guds Hjælp paakaldtes til den Syges Helbredelse; 1548 afskaffedes imidlertid det Hele. Paa den anden Side indførtes i Haandbøgerne, især i den svenske 1529, udførlige *Tiltaler*, ja hele *Prædikener* til den Syge og Dødsdømte (Troil, III, S. 66—94, 108—118). Til *Ligfærd* hørte i Romerkirken en særegen Handling i Hjemmet før Udbæringen, som kaldtes Ligets Indvielse; den aflagdes strax i Danmark; Olof Persson beholdt den i Skikkelse af en Formaningstale til de Efterlevende og en Bøn, men allerede 1537 er dette Stykke strøget. Selve Jordfæstelsen var en Gudstjeneste ved Graven: efter Jordpaakastelsen, ledsaget af den gamle Formel: „Af Jord" o. s. v., holdt Præsten en *Bøn* — i Sv. Hdbk. 1529 om Naade for den Døde til en salig Opstandelse, for de Levende til at faa Frugt til Salighed af deres Deltagelse i Handlingen —, hvorpaa man, medens Graven tilkastedes, sang en *Salme* — Sv. Hdbk. meddeler „Wij som leffue på werlden här äre döddsens fånga", samt i Flugt med den en kort Omdigtning af „Miserere" ɔ: Dav. Ps. 51: „Förbarma tich Gudh öffuer mich" —, hvorpaa Præsten oplæste *et Skriftstykke* og holdt en *Prædiken* derover. En saadan svensk Prædiken findes i Hdb. 1529, Prøver paa danske ere de 6 smaa Taler, som meddeles i Martein Einarssons islandske Haandbog og angives at være prædikede af Palladius. Disse Gravprædikener gaa kun ud paa at uddrage Opbyggelse for de Efterlevende af Dødsfaldet, hvorfor Indholdet kunde skifte efter de Afdødes Stilling og Kaar (de 6 Taler hos Martein Einarsson ere over en Præst, en Øvrighedsperson, en Olding, hvem som helst, en Kvinde død i Barselseng og et Barn, den næstsidste især smuk); men de berøre ikke den Afdødes personlige Værd eller Levnedsløb, hvad jo siden blev Hovedsagen ved Ligprædikenen, som da heller ej holdtes ved Graven, men inde i Kirken.

Oplysende er dog især den Omdannelse, som Fælleshandlingerne undergik, fremfor Alt den vigtigste af dem alle, hvis Ritus blev mere eller mindre bestemmende for al anden Gudstjeneste, nemlig *Højmessen*, hver Søndags Hovedgudstjeneste, der fra først af altid omfattede *Nadveruddeling*. Vi maa derfor tage denne Sag nærmere i Øjesyn, og først bede Læseren at lægge Mærke til følgende Redegørelse for de Forandringer, som Højmessetjenestens *enkelte* Dele undergik i Reformationstiden, idet vi gaa ud fra de to ældste Ritualer, som vi have: den danske Haandbog af 1529 Bl. XLVII—LXII (Bruun: »Pslb. fra Ref.-Tid.« I, S. 93—123) og Svenska Messan af 1531 (Troil, a. Skr. III, S. 158—170).

Højmessens Dele vare: 1) *Adjutorium*, *Confiteor*, *Absolutio* d. v. s. Præstens Bøn om Guds Hjælp (2 Psaltervers), hans Syndsbekendelse og hans Bøn om Syndsforladelse for sig og Menigheden. Disse tre smaa Stykker ere i Dsk. Hdb. 1529 ligefrem oversatte fra det romerske Missale, men i Sv. Msb. 1531 sammenarbejdede til en ***Formaningstale***, hvori *henpeges til den forestaaende Altergang;* den er bevaret i Sverige, men i Danmark afløstes de tre Stykker af udførligere Bønner, indtil det Hele bortfaldt og kun Degnens Bøn i Kordøren blev tilbage som Gudstjenestens Begyndelse. 2) *Introitus*, „Indgangen“, bestaaende af 3 Stykker: a) en af Degnen og Koret sungen Hymne *„pro officio“*, er i D. H. allerede *ombyttet* med en ***Salme: „Aff diybsens nød rober iey til tey“***, ligesom S. M. foreskriver ***„noghon psalm eller annan loffsong“*** og i et Tillæg særlig udpeger de 7 Davids Bodssalmer, af hvilke den sjette (Nr. 130) er Originalen til den i Danmark brugte; i Danmark var denne fast Indgangssalme, indtil det 1569 anbefaledes at vælge en Salme ***efter Dagens Evangelium***; i Sverige *bortfaldt* hele dette Led 1614; b) *Kyrie*, d. v. s. *Formlen*: „Herre forbarme dig over os, Krist forbarme dig over os, Herre forbarme dig over os,“ sungen af Degn og Kor; er fastholdt i S. M. og senere, men i D. H. *ombyttet* med ***Salmen: „Kyrie Gud fader alsomhøgeste trøst“***; efter Hdb. 1539 skulde Formlen synges af Koret og derefter en Kyriesalme af Menigheden, men 1553 er Formlen *fortrængt af en Salme.* c) *Gloria in excelsis* d. v. s. Englenes Hilsen til Hyrderne, udvidet til en Lovprisnings- og Naadebøn („den engilske lofsang“), er endnu i begge Ritualer fastholdt som Korparti, men i Danmark allerede 1535 *ombyttet* med ***Salmen: „Alleneste Gud Himmerig“***, som ogsaa i Sverige — ***„Allena Gud i himmelrijk“*** — sattes i Stedet for Gloria, 1614. 3) *Kollekt*, indledet med Præstens og Korets *Vexelsang*: „Herren være med Eder — Og med din Aand“, der ogsaa andensteds i Højmessen bruges som Overgangsformel. I D. H. meddeles 2 Kollekter at vælge imellem, den ene særligt *hentydende til Altergangen*. S. M. anfører kun én, men i Tillægget hele 16 at vælge imellem, „epter tijdhen“, og i de senere Udgaver 1537, 1548 og 1557 voxede Tallet til 76, en til hver Søn- og Helligdag — korte, almindelige Paakaldelser af Guds Hjælp til Sjælegavn af Gudstjenesten, for største Delen oversatte fra det romerske Missale. Af samme Oprindelse og Beskaffenhed vare ogsaa de Kollekter, som — skønt Ordinansen vilde lade Præsten selv formulere denne Menighedsbøn — dog kom i Brug i Danmark og optoges i Alterbogen 1556; men ved Siden ad denne ældre Række optog Palladius til Valg en hel ny Række laant fra Vitus Theodorus' Postil, og disse Kollekter, som have ***særligt Hensyn til Prædiketexterne***, fortrængte allerede 1564 de gamle. 4) *Epistel*. D. H. meddeler 1 Kor. XI, 12—29, som har ***særligt Hensyn til Nadveren***, men tillader at bruge en anden Text; S. M. foreskriver kun et Kapitel eller et halvt af en Epistel, men udpeger særligt Romer- og Korinthier-Brevene, saa der er vel ogsaa her ***nærmest*** tænkt paa den samme *Nadver-Epistel*; men begge Ritualer aabne Vej for Optagelse af ***hver Søndags Prædiketext*** (Perikoperne), hvad meget snart indtræder samtidigt med Evangelie-Perikopernes Optagelse. 5) Her har det romerske Missale en Vexelsang mellem Præst og Kor, under hvilken Koret staar paa Kortrappens Trin og som derfor kaldes *Graduale* (Trappesang). S. M. foreskriver i Stedet ***„then songen om***

gudz bodhordh eller noghon annan, altsaa en *Salme*", og saaledes blev det i Fremtiden. D. H. har en *Formel*, nemlig „*Alleluja*", d. v. s. dette Ord mange Gange gentaget, sunget af Koret og istemt af Menigheden, men *derefter Salmen: „Gladelig ville vy Alleluja siunge*"; Ordinansen vil endnu have Alleluja, „som er en euig Ljud i den hellige Kircke", sungen af to Børn, men „foruden den lange Hale bagefter" ɔ: det lange Toneswing paa Slutnings-A'et; ikke des mindre *gaar Formlen af Brug*, og 1569 anføres kun *tre Alleluja-Salmer* at vælge imellem. 6) *Evangeliet*. D. H. meddeler helt Joh. VI, 24—58, som har *særligt Hensyn til Nadveren*, men giver dog Anvisning paa at oplæse et andet Evangelium „effter tydsens leylighed", d. v. s. *den vanlige Prædiketext*. S. M. foreskriver kun et Kapitel eller halvt, men udpeger særligt Johannes-Evangeliet, saa man har vel ogsaa her endnu betragtet Joh. VI, 24—58 som det Normale. I Danmark foreskrev allerede Ordinansen Oplæsning af Dagens Evangelium (og Epistel), i Sverige tillodes det 1548 at læse Dagens Epistel og Evangelium, 1614 paabydes det ufravigeligt. 7) *Credo*, d. v. s. Troens Artikler; efter S. M, den apostoliske Bekendelse, sungen af Koret, *forsvandt* 1548 som Korparti, idet Præsten skulde sige Bekendelsen frem efter Prædiken; i D. H. er den *ombyttet* med *Salmen: „Wy troo allesammen paa een Gud*", som siden beholdt samme Plads. 8) I D. H. følger her et helt nyt Afsnit, hvortil S. M. endnu ikke har noget Tilsvarende, nemlig *Prædiken*, med en *Salme* før Prædiken: „*Nw bede wy then Helligand*" og efter Prædiken: „*Nw er oss Gud miskundelig*"; derpaa fremsiger Præsten efter en *formanende Indledning* en *forklarende Omskrivning* (Luthers) *af Fadervor*; endelig synger Koret *Formlen* „*Sanctus*", d. v. s. Ordene: „Hellig, hellig, hellig æst tu Herre Sabaot" o. s. v. efter Es. VI, 3, som var laant fra det romerske Missale; allerede 1533 var den *sat paa Vers* (efter Luther), men *forsvandt* siden, hvorimod det paalagdes Præsten efter Fadervor at *fremsige Troen, Syndsforladelsen og en Bøn for Menigheden, Konge og Land o. s. v.* — temmelig vidtløftige Stykker. I Sverige var vistnok allerede 1531 Prædiken forbunden med Højmessen, skønt dens Plads ikke angives; i alt Fald siger Olof Persson i „Orsack hwarföre" o. s. v., at Messen ej maatte holdes, „vtan predickan är gongen fore" (Troil, III, S. 143); men i alt Fald blev 1548 *Prædiken* en fast Hoveddel af Højmessen, med *Salmer* før og efter, fra 1614 henholdsvis „*O Gud vi lofve dig*" og „*Nw bedje wi then Helga And*". 9) Messens Hovedafsnit: *Kommunionen*, hvori det er *bortlaget*, som umiddelbart hænger sammen med Offer-Forestillingen, navnlig „Canon" (den hviskende Indvielse af Elementerne), saa at Kommunionen er kommen til at bestaa af følgende Stykker: a) *Brødets og Vinens Indvielse*, idet Præsten udtaler Indstiftelsesordene og i det Samme løfter Paten og Kalk højt op, den saakaldte „*Elevation*", medens der ringes med de smaa Klokker. Denne Skik var en mislig Levning af Papisme, da den pegede hen paa den romerske Forvandlingslære og Sakramentets Tilbedelse, men fastholdes dog en Tidlang som Særkende fra Kalvinisternes Kirkeskik, baade i Sverige, hvor Laurentius Petri endnu 1566 ivrigt forsvarer den som uskyldig og kristelig, og i Danmark, hvor vel allerede Ordinansen havde overladt til Præsterne at aflægge den, hvis det kunde ske uden at svække Folks Ærefrygt for Sakramentet, men Frederik II endnu vilde slaa

den fast (1568); imidlertid afskaffedes den i Sverige 1593, og er i Danmark vistnok bortfalden ved samme Tid, i alt Fald er den udeladt i den norske Ordinans 1607. I S. M. 1531 indledes Konsekrationen med „Præfatio“ ɔ: en *Vexelsang* mellem Præst og Kor og nogle forberedende Ord, og følges af Korets „*Sanctus*“, som næsten er ligelydende med det danske i Hdb. 1529, men som i Sv. Psb. 1567 er ***sat paa Vers*** (efter Luther) ***for at synges af Menigheden***, og siden beholdtes i denne Skikkelse; derpaa beder Præsten *Fadervor* og Koret synger Formlen „*Agnus dei*“ ɔ: Ordene: „O gudz lamb som borttagher werldennes synder, förbarma tich öffuer oss“. tre Gange, hviket 1536 er ***sat paa Vers***. I D. H. 1529 er præfatio udeladt, hvorimod Konsekrationen følges af Formlen „*Tibi laus*“ — en Variant af „Sanctus“ — ***sat paa Vers*** og sungen af Menigheden, endelig „*Agnus dei*“; men begge disse Stykker *forsvinde* sammen med Elevationen. b) Præstens ***Formaning til Altergæsterne*** om Nadverens værdige Nydelse, noget udførligere i Sv. H. end i D. H.; den beholdt i Sverige sin Plads, men flyttedes i Danmark (1539) tilbage foran Indvielsen og udvidedes stærkt. c) ***Nadverens Uddeling i begge Skikkelser***; imens sang man if. D. H. ***Salmen***: „***Jesus Christus er wor salighed***“, samt bagefter: „***Gud wære loffuet oc benedidet***“. S. M. foreskriver kun „noghon ***psalm*** eller Nunc dimittis på swensko“; men 1548 fastslaas „***Jesus Christus är wår hälsa***“ og „***Gud ware lofwad***“ — de samme Salmer som i Danmark fra 1529 af. 10) *Kollekt*, indeholdende *Taksigelse for Nadveren*, efter det romerske Missale; afløstes, naar ingen Kommunion havde fundet Sted, af en Bøn af almindeligere Indhold, i Danmark særligt, før 1564, af den endnu brugelige faste Slutningskollekt, hvori der ***takkes for Ordets Meddelelse*** (skyldes maaske Palladius). 11) *Herrens Velsignelse*, indledet med Vexelversene: „Herren være med Eder“ o. s. v. 12) ***Slutningssalmen*** „pro pace“, i Danmark sædvanlig ***de ti Bud*** paa Vers, i Sverige fra 1614 endog to Salmer: „***Förlåna oss Gud så nådelig frid***“ og: „***Gud gifve wårom Konung och all Offwerhet frid***“. Den danske Slutningsbøn fra Kordøren er først foreskreven 1688.

Man har altsaa lagt den romerske Messe til Grund, *oversat den paa Modersmaalet* og renset den fra papistiske Bestanddele. Dette er Begyndelsen. Højmessen er herefter fremdeles væsentlig *Nadvertjeneste*. Brødets og Vinens Uddeling var Gudstjenestens Hovedhandling, hvorpaa det Øvrige pegede hen, saa vel Præstens Partier — hans Syndsbekendelse og Bønner, de af ham fremsagte Skriftstykker — som Degnens og Korets, tildels af Menigheden istemte Bønneformularer og Tilraab til Præsten; alt tilsammen dannede det en temmelig bred og ret prægtig *liturgisk Ramme om Sakramentet*. Men alt i de ældste Ritualer ere desuden to nye Bestanddele komne ind, som efterhaanden brede sig paa de ældres Bekostning. Det er Salmesang og Prædiken. *Salmesangen* springer ud af de gamle Korformularer (Kyrie, Gloria, Alleluja, Credo, Sanctus, Tibi laus, Agnus dei).

De oversættes i Prosa, de sættes paa Vers, de omdigtes i ordentlige. strofevis delte Salmer, alt for mere og mere at lette Menighedens Deltagelse i Sangen. Alle tre Trin ere repræsenterede i de ældste Ritualer; men efterhaanden bliver kun det sidste tilbage, og *Menighedssang fortrænger Korsangen* — baade de gamle Bønneformularer og de fleste smaa Stykker Vexelsang mellem Præst og Kor —, medens samtidig Prædikenen, Nadveruddelingen og Gudstjenestens Slutning give yderligere Anledning til Salmesang. *Prædiken* har næppe oprindelig udgjort en Hoveddel af Højmessen. Der var udenfor denne rigelig Lejlighed til at høre Guds Ord: ved de to mindre Søndagstjenester (Ottesang og Aftensang), ja i Begyndelsen sagtens hver Dag, senere mindst et Par Gange om Ugen, hvortil kom, at man gærne vilde høre saa meget som muligt af Guds Ord, men Højmessens Texter have sikkert oprindeligt været faste og kun sigtet til Nadveren. Den undervisende Tale, som man trængte til, har man da vistnok til en Begyndelse indført i selve de liturgiske Dele: Indgangstalen, Formaningen til Altergæsterne, Kollekterne. Men Oplæsningen af Skriftstykker maatte drage Udlægning efter sig; og, saa snart det var givet, at *andre* Texter kunde oplæses end de til Nadveren sigtende, maatte det — skønt man vistnok en Tid har søgt at faa hele Skriften gennemgaaet (Sv. Msb.'s »et Kapitel eller halvt« af en Epistel og et Evangelium) — dog ligge nær at holde sig til Perikoperne, som den lutherske Kirke havde arvet fra den romerske og kun ændrede lidt i. Herved maatte Prædikenen faa selvstændigere Betydning i Forhold til Sakramentet og komme til at *veje lige* med dette som Led i Højmessen. Dog heder det endnu 1539 i den danske Ordinans, at »Messen er inted andet end Herrens Nadveres Brug«. Men allerede denne Lov forudsætter som Undtagelse, at ingen Altergæster kunde indfinde sig — i saa Fald maa Præsten ikke indvie Brød og Vin, at »wy icke falde atter i Sacramentets Misbrug.« Senere bliver dette Tilfælde hyppigere; Nadveren løser sig af fra Højmessen som en særskilt Kirkehandling, ligesom Daaben, og Højmessen bliver væsentlig en *Prædike-Tjeneste med Salmesang*, omgiven af en temmelig smal og fattig liturgisk Ramme, hvis Bestanddele — Kollekter og andre Bønner, Mesning af Dagens Texter — alle pege hen paa Ordet og dets Udlægning som Hovedsag. I Sverige (og Finland) beholdes lidt mere af det liturgiske Udstyr end i Danmark (som Norge og Island følge); men i Hovedsagen gaar det ens i begge Lande, og i begge er Omdannelsen væsentlig

fuldbyrdet ved 1570. *Efter Højmessen dannedes* imidlertid *al anden Kirketjeneste.* Paa den ene Side mistede Gudstjenesten paa de store Højtider de fleste Festmærker, da Latin-Sangen forstummede (hvorom strax nedenfor). Paa den anden Side nærmede de to andre Søndagstjenester sig mere og mere Højmessens Form, og ligedan gik det med Tjenesten paa de mindre Helligdage, hvoraf en hel Del holdt sig, som senere tildels afskaffedes — den 3dje, i Sverige og paa Island endog den 4de Jule-, Paaske- og Pintsedag, Hellig tre Kongers eller Trettendedagen, Kyndelmisse, Mariæ Bebudelses- og Besøgelses Dage, St. Hansdag, St. Mikkels- eller Engledag, Allehelgensdag, Aposteldagene —, fremdeles med Fasteprædikerne, som holdtes enten en Gang ugentlig mellem Askeonsdag og Palmesøndag (i Sverige) eller daglig i den stille Uge (Danmark), med de mange Bods- og Bededags-Tjenester, som fra det 16de Aarh.'s Midte indførtes i stigende Mængde, med de Ugedagsgudstjenester — »veckopredikningar« — hver Onsdag og Fredag, hvortil Søgnedags-Gudstjenesten indskrænkedes (i Danmark 1539, i Sverige 1571), til en vis Grad endog med Brudevielse og Jordefærd: Alt blev Prædiken omgiven af Salmesang, kun med andre Prædikeæmner end i Højmessen og med færre liturgiske Virkemidler; selv i den korte Bedetjeneste, som i Stæderne holdtes hver Morgen eller Aften, mest paa Latin til Øvelse for Skolepeblingerne (djeknarne), kunde der nu og da blive Plads for Prædiken paa Modersmaalet.

Vi kunne ikke gaa nærmere ind paa Liturgiens i Enkelthederne yderst indviklede Historie; saare Meget er selvfølgeligt ogsaa helt tilfældigt og uden Betydning som Tidsaands-Vidnesbyrd. Kun maa vi endnu lægge Mærke til en underlig Bagevje i Udviklingens Strøm: den en Tidlang temmelig stærke *Genoptagelse af Latin* i Gudstjenesten. I Begyndelsen havde baade Kristenaand og Folkeaand rejst sig kraftigt imod den Urimelighed, at Folk skulde kunne opbygges ved at høre paa uforstaaelig Sang og Tale; ogsaa have vore ældste Ritualer helt udelukket Latinen. Men Romeraanden er sejg, og den havde endnu et stærkt Hold paa Folk. Mange kunde ikke faa ud af sit Hoved, at der var noget sær *Højtideligt* ved latinsk Sang. En saadan Forestilling havde sagtens, ved Siden af Overtroen, sin Del i de svenske og islandske Bønders Hængen ved den latinske Messe; men ogsaa mange af de Højlærde vare beherskede af den samme Fordom; og for dem kom dertil et stærkt virkende *Skolehensyn*: Kortjenesten og for en stor Del Degnetjene-

sten udførtes i Stæderne af Skolernes Disciple, som følgelig ved latinsk Sang kunde faa en gavnlig Øvelse i det vigtigste, næstendels eneste Skolefag. Saasnart Kampen med Romerkirken er udvortes afgjort og den første stærke Bevægelse har sat sig, begynder derfor Latinen at trænge ind igen i Gudstjenesten. Ophavsmændene til den *danske* Ordinans vilde have visse Dele af Messen paa *de tre store Højtider* sungne paa Latin som et Festmærke; Kongen tilføjede selv den tidligere omtalte Tilladelse for Præsten til deri at handle efter eget Skøn, samt indskrænkede al latinsk Sang til Stæderne, og endnu Frans Vormordsen opfatter det saaledes, at i hans Haandbog er ikke et eneste Messestykke meddelt paa Latin. Men senere paabydes latinsk Sang, og den griber stedse mere og mere om sig: de gamle Kor-Formler optages paany, latinske Hymner og Sekventier — Originalerne til mange af vore ældste, mest brugte Salmer — synges enten alene, af Degnen og Koret, eller saaledes at Menigheden sang Salmen efter paa Modersmaalet, Vers for Vers; ja endog Epistel og Evangelium messedes paa Latin. Omkring 1570 var det kommet saa vidt, at paa de store Højtider gik i Stæderne hele Højmessen før Prædiken paa Latin. Derhos indførte man, at Degnene *hver Søndag* skulde synge Indgangssalmen paa Latin — »for at vi kunne faa lærde Degne«, siger Jørgen Sadolin (1556), »dem selv til et godt Exercitium«, heder det i Fortalen til Gradualen (1573). Endelig havde man til særlig Øvelse for Skolerne den nys omtalte *daglige Bedetjeneste* Morgen eller Aften, ved hvilken der kun blev sunget Latin, stundom prædiket af de ældre Disciple paa Latin. I *Sverige* vare Forholdene ligedanne. Ifølge Kirkeordningen 1571, som dog forbyder al latinsk Sang paa Landet, gik Ottesangen i Stæderne mest paa Latin, og i Højmessen vexlede latinsk og svensk Sang, ogsaa her især paa de store Højtider, stundom saaledes, at samme Sang blev sungen, Vers for Vers, først paa Latin, derefter paa Svensk. Som Undskyldning for det Uevangeliske heri anføres, at man vel turde bruge Latin for deres Skyld, som alt forstod eller vilde lære det — altsaa Skolehensynet. Endnu mere kom Latinen til Ære ved Rödaboken (1576—1592). Men hermed synes ogsaa denne Romersprogets Gengang i det protestantiske Norden at have naaet sit Højdepunkt. I Sverige virkede den stærke Rejsning mod Liturgien og Papismen ogsaa ind paa dette Forhold. Man fik Lede til Latin i Kirken som noget Romerskt, og 1614 forbødes al latinsk eller blandet Sang ogsaa i Stæderne; kun i Skolernes Aften-

tjeneste holdt den sig hist og her Aarhundredet ud. I Danmark afskaffedes Latin ved Skolegudstjenesterne 1640, og maa senest ved samme Tid være forsvunden fra den øvrige Gudstjeneste; i alt Fald siger Biskop Bagger 1686, at »den fremmede Messe, som plejede at holdes paa de store Fester, var for længe siden gaaet af Brug«.

c. Salmedigtning.

Sange paa Modersmaalet maatte skaffes, saa snart en Menighed var dannet; Intet var maaske saa tiltrækkende ved den nye Gudstjeneste, som at den tillod Alle i Fællesskab at røre Tungen til Guds Pris. Vor evangeliske Salmedigtning har derfor vistnok *begyndt* i Sverige; thi Stockholms-Menigheden var den ældste i Norden (næst den plattyske i Husum); ogsaa høre vi først fra Sverige om Kirkesang paa Modersmaalet, næmlig i Dalkarlenes Klage 1527 over Stockholmerne, ligesom den ældste bevarede danske Samling (1529) viser tilbage til en tidligere trykt svensk, idet den meddeler tre Sange som »udtagne aff thet Swenske Exemplar« (Bruun, a. Skr. I, S.123). De ældre svenske Salmer, d. v. s. de to Gravsalmer i Hdb. 1529, de 15 »gudeliga visor« fra 1530 (hvoriblandt de tre nysnævnte), samt de øvrige i »Svenska songer« 1536 optagne, skyldes efter al Sandsynlighed for Størstedelen *Olof Persson.* Sikkert har ogsaa Viborg-Menigheden, den ældste danske, snart faaet sine egne Sange, sagtens forfattede af *Hans Tavsen*, han der, som Graabroder-Krøniken klager, daglig lod sine Tilhængere efter Aftensangs-Prædikenen synge, »tre af sit eget Partis Sange.*) Ellers begynder den nye danske Salmedigtning i Malmø, hvor ifølge Hans Thomissens Vidnesbyrd, *Klavs Mortensen* 1529 »udsæthe nogle tyske Sange« og ved Hans Spandemagers Hjælp udgav den »første danske Salmebog«, som udkom paany 1529 og 1534 (1533?) »forbedret« af dem selv og Præsten Arvid Pedersen. Denne Samling, hvis bevarede Optryk eller Udgaver — Hdbb. 1529 og 1533 samt Tillægget 1536 —

---

*) „Tres odas sue factionis ab auditoribus suis declamari fecit" (Kirkeh. Saml. I, S. 337). Formodentlig have vi denne viborgske Salmedigtning i den lille Gruppe Sange, der Hdb. 1533 meddeles som „den afftensang som i Judland siunges" (Kyrie, 2 Davids-Salmer i Prosa, 2 nye Salmer, 4 Antifoner og „Magnificat" ɔ: Mariæ Lovsang i Prosa, hos Bruun a. Skr. II, S. 56—65).

desuden indeholde Bidrag af Hans Tavsen, samt — dersom Hans Thomissens Forfatterangivelser ere rigtige paa dette Punkt — ogsaa af Præsten Strobius og Ridderen, senere Rigsraad Eyler Hardenberg,*) har vistnok udgjort Grundstammen i Hans Tavsens Salmebog (1544) og alle senere Samlinger — som bleve fælles for Norge og Danmark, og hvortil der i det første Hundredaar saa godt som intet norskt Bidrag ydedes.**) Den islandske Salmedigtning begynder sent og smaat, med *Martein Einarssons* lille »Peálmakver« 1555. Allerede nu er Frodigheden størst i Danmark — 1533 haves 99 danske Salmer mod 45 svenske 1536 —, og dette Forhold vedvarer; mod Dsk. Psb. 1569 med 261 Salmer staa de to svenske Samlinger 1567 og 1572 med tilsammen 165; men Island kommer snart med: Psb. 1589 tæller 323 Numere. Af *Forfattere* kendes en Del. Flest danske: efter de nysnævnte sex følger en anselig Række, baade Lærde og Lægfolk, tildels fremragende Personligheder — saasom Sadolin, P. Palladius, Niels Hemmingsen, Anders Søffrensen Vedel, Herluf Trolle, Erik Krabbe og hans ædle Søster Elsabe, Peder Skrams Hustru —, indtil *Hans Thomissen* (1569) samler, sigter og saa vidt muligt navnefæster de hidtil digtede Sange samt selv yder et klækkeligt Tilskud (omkr. 50 Salmer); siden følger en ny Række, deribl. Mænd som Ribe-Bispen Peder Hegelund og Rigsraaden Kristen Thomæsen Sehested (d. æ.), samt hans Hustru Mette Holgersdatter Rosenkrans, Ridderen Sten Jensen Bille, der i et langt Fangenskab maatte sone sine Fejl som Trondhjems Lensmand under Kalmarkrigen, endelig et Par, der kunne gælde for Salmedigtere af Fag, næmlig *Hans Kristensen Sthen* og Arctander, desuden Oversættere, især Hans Ravn. I Alt tæller Brandt og Helveg 45 Forfattere og Oversættere før Arrebos Psalter (1623). I Sverige have vi efter Olof Persson, kun et Par sikre Navne — deriblandt Amiralen Erik Fleming († 1548) —, indtil *Lau-*

---

*) Blandt de Salmer, der hos Brandt og Helveg i „Dsk. Psl.-Digtn." I ere aftrykte efter Psbb. 1553 og 1569, findes en hel Del allerede i Hdbb. 1529 og 1533, næmlig 30, hvis Forfattere navngives, og 32 af „ubekendte Forfattere". Nogle af disse sidste ere Hovedsalmer, som maa høre til de først oversatte, saa de bør vel tillægges Klavs Mortensen foruden de 13, der hos Br. og Helv. opføres under hans Navn (Nr. 14—26).

**) Kun én norskfødt Salmeforfatter kendes før 1620: Niels Lauridsen Arctander som dog levede i Danmark fra sit 17de Aar og 1595 blev Biskop i Viborg († 1616).

rentius Petri (1567) samler det hidtil Ydede og lægger til det en Del af ham selv skrevne Salmer; derefter følger atter en forholdsvis faatallig Række, i hvilken de mærkeligste Navne ere Ærkebisperne Abraham Angermannus og Olaus Martini, samt Helten, Kongesønnen Karl Karlsson Gyllenhjälm, hvem et tolvaarigt haardt Krigsfangenskab i Polen (1601—13) gjorde til Salmedigter, endelig Kancelliskriveren, senest smaalandsk Præst Georg Marci; men kun én mere frugtbar Forfatter kendes; nemlig Laurentius Jonæ. Overhoved nævner Wieselgren fra Tiden før 1620 omtr. 20 Forfattere, hvoraf dog nogle Navne maa gaa ud, t. Ex. Laurentius Andreæ og Erik XIV, som næppe har digtet de ham sædvanligt tillagte Salmer (Nr. 180 og 378 i Ny sv. Psb., se Beckman, ved disse Numere). Fra Island kendes en Række Forfattere, allerede fra Tiden før Gudbrands Død, bl. a. hans Medhjælper ved Salmebogens Samling og Redaktion Præsten *Olaf Gudmundsson*, den navnkundige Historiegransker Arngrim-Lærde, Præsterne Einar Sigurdsson († 1626), Olaf Jonsson († 1627) og Jon Thorsteinsson Martyr (paa Vestmannøerne, dræbt 1627 af Tyrkerne). hvis vigtigste Digtninger: 50 Genesis-Salmer« og en Omdigtning af Psalteren, dog først tryktes længe efter (1655 og 1662).

Men forøvrigt er det til en vis Grad uvæsentligt, om man kender en Salmes Forfatter. En Mængde Salmer ere navnløse, og fra de færreste navngivne Forfattere haves mere end enkelte Stykker. I denne Tidsalder, da Menneskene saa at sige drog Vejret i Bøn og Salmesang, kunde det hænde Enhver at oversætte eller selv digte en gudelig Sang, som, naar den kom ud blandt Folk, grebes begærligt af en Menighed, der aldrig kunde faa Udtryk nok for sine herskende Stemninger, og som ikke var kræsen med Formen, naar kun Indholdet kom fra Hjærtet og rørte ved de Grundtanker, hvori Alle fandt Livsgaadens Løsning.

Heller ej har man agtet stort paa, om en Salme var original eller ej. Vor Salmedigtning begynder med *Oversættelser fra Tysk*. Ved at omdigte en Del af Davids-Salmerne og gamle latinske Kirkesange, samt sætte Katekismus-Stykker paa Vers (Troen, de ti Bud, Fadervor), altsaa ved at bruge Kirkens egen Arv, men tillige ved at tage ældre folkeligt-gudelige Sange i Kirkens Tjeneste, endelig ved selvstændig Digtning, havde *Luther* og hans Venner tidlig tilvejebragt en liden Salmeskat — Wittenberg-Salmebøgerne fra 1524 og 1525 —, som de siden stadigt forøgede. Herfra er det Meste af vore ældste Samlingers Indhold taget, baade de svenske og danske, fra hvilke sidste de

islandske nærmest stamme, ligesom Danske og Svenske jævnlig have laant fra hinanden. Siden vedbliver man at tage af det samme Forraad, som hurtigt voxede i utroligt Omfang — man anslaar Tallet af tyske Salmer fra det 15de—18de Aarh. til over 50,000. Saaledes ere de fleste af Hans Thomissens Salmer Oversættelser fra Tysk (Nr. 110—139 hos Br. og Helv.), ligeledes en stor Del andre baade navnefæstede og navnløse Salmer i hans Samling, saa vel som mange svenske i Psbb. 1566 og 1572. Ogsaa i den følgende Tid omplantes ideligt tyske Salmer; næsten enhver Forfatter har en eller flere saadanne. Til sidst oversættes hele Samlinger; navnlig blev *Basilius Førtsch's* skønsomt gjorte Udvalg af tyske Salmer, saa vel i den danske som i den svenske Oversættelse, en mange Gange optrykt Andagtsbog, af hvis Indhold ogsaa en Del flød ind i Kirkesalmebøgerne.

Blandt de i vore ældste Samlinger *fra Tysk oversatte* Salmer ere en stor Del Kærnesalmer, af hvilke nogle have lydt stadigt som faste Salmer ved Gudstjenesten gennem kortere eller længere Tid, og enkelte have holdt sig i Brug den Dag idag. Herhid høre saaledes alle de i Dsk. Hdb. 1529 og i Sv. Mss. 1531 meddelte eller udpegede Højmesse-Salmer, saadanne som t. Ex. *Af Dybsens Nød* — Dav. Ps. 130, Luther, dsk. 1529, sv. 1530, isl. 1555; *Alene Gud* — „Gloria in excelsis“ fra det 4de Aarh., tysk ved Decius, dsk. 1529, sv. 1567, isl. 1589; *Vi tro* — Credo apost., Luther, dsk. 1529, sv. 1530, isl. 1555; Prædiken-Salmen: *Nu bede vi den Helligaand* — en tysk Vise fra det 13de Aarh. (den første Strofe citeres af en 1272 død Graabroder-Prædikant), Luther, dsk. 1529, sv. 1536, isl. 1555; *de ti Budord*, i forskellige Behandlinger af Luther, ere gengivne dsk. 1529: „Hwo som vil leffue christelige“, en anden sv. 1536: „Thesse äre the Tiyo budh“; den i Sv. Msb. 1531 udpegede Nadver-Slutningssalme „Nunc dimittis“ ɔ: *Simeons Lovsang*, Luther, dsk. 1529, sv. 1536 — men den maa have været til paa Svensk allerede 1531 —: „Medh glädie och fridh faar iach nu hän“, isl. 1555. Ligeledes have vi gennem tysk Behandling faaet den tidligere omtalte i Sv. Hdb. 1529 meddelte Gravsalme, som gennem hele Tidsalderen brugtes hele Norden over ved Ligfærd: „*Vi som leve*“ — „Media in vita“ fra det 11te Aarh., Luther, sv. 1529: „Wij som leffue på werlden her“, dsk. 1529: „Men[s] wy leffue paa iorden her“ — en daarlig Gengivelse, som dog gik over i Psb. 1553 og derfra forbedret i Dsk. Psb. 1569, medens man 1553 ogsaa optog en Oversættelse af den svenske Behandling —, endelig isl. 1589, umiddelbart fra Luther: „Midt j Lijfe erum vier“, en meget god Gengivelse. Herhid høre ogsaa bl. A. de velkendte Julesange: *Lovet være du Jesu Krist*: „Grates nunc omnes“ af Notker († 912), Luther, dsk. 1529, isl. 1555, sv. 1567 — og *Et lidet Barn saa lysteligt*: „Dies est lætitiæ“ fra det 11te Aarh., dsk. 1529 og 1533, to Gange, isl. 1555, sv. 1536 i en anden Omdigtning: „En jungfru födde et barn idag“, hvoraf dog allerede forinden et Vers er optaget i Dsk. Psb. 1533. Blandt Luthers egne Salmer, som alle oversattes, kan fremhæves hans første Digt, Visen om de to Martyrer i Brüssel fra 1523:

Ein neues Lied heben wir an, dsk, 1569 ved H. Thom.: „En Vise ny wille vi nu quæde“; Luthers første egentlige Salme, fra 1523: „*Nun freuet Euch liebe Christen g'mein*“, dsk. 1529: „Nu fryder eder alle christne mend“, sv. 1536: „Hwar man må nu väl glädie sich“; den herlige Opstandelses-Salme: „*Christ lag in Todes Banden*“, dsk. 1529 og 1533 i to Oversættelser, isl. 1555; Barne-Julesangen: *Vom Himmel hoch da kom ich her*, dsk. 1558 ved Hans Tavsen („Aff Engle Chor“) og 1569 ved en ubekendt: „Fra Himmelen høyt komme vi nu her“, sv. omskr. 1600 ved „Olaus Martini: „Af himmels högd osz kommit är“, isl. 1589: „Ofan af himnum hier kom eg“ (fortrinlig); endelig Kampsangen fra 1529: *Ein feste Burg ist unser Gott*, der vel var digtet over Dav. Ps. 46, men med saa fri Anvendelse paa Tidsforholdene, at den med Rette altid er bleven betragtet som original, dsk. 1533 og 1536: „Wor Gudt hand er saa fast een borg“, sv. 1536: „Wor gud är oss een weldigh borg“, isl. 1555: „Vor guð hann er suo volldugt skjól“. Ellers hører til de tidligst optagne tyske Sange Markgrev Casimir af Brandenburgs *Capitan Herre Gott Vater mein*, dsk. 1529, sv. 1536, det første Exempel paa den siden hyppigt forekommende Skik at udtrykke Forfatterens Navn i Strofernes Begyndelses-Stavelser; denne Sangs ejendommelige og konstige Versemaal brugtes oftere i andre, originale Sange. Det vilde forøvrigt blive uoverkommeligt at opregne de i dette Tidsrum fra Tysk optagne Salmer, ja blot dem, som have holdt sig i Kirke-Salmebøgerne. Kun skal som Exempel paa, hvor hurtigt man optog en ny, god Sang, nævnes Ph. Nicolai's (Præst i Unna i Westfalen) under en Farsot, 1596 - 98 til en smuk verdslig Melodi digtede: *Wie schön leuchtet uns der Morgenstern*, som 1605 oversattes paa Svensk af Vexiö-Bispen Petrus Jonæ Angermannus: „Så skön lyser then Morgenstjerna“ (Psb. 1819: „Var helsad, sköna morgonstund!“), og paa Dansk maaske allerede af Sthen d. v. s. før ca. 1605, da han maa være død: „Af Højheden oprunden er“; i det Mindste findes denne Sang i den ældste bevarede Udgave af Sthens „Vandrebog“ fra 1659 (men kan rigtignok være optagen heri af Udgiveren) og 1622 anføres den som Melodinavn, saa da maa den i alt Fald have været til og udbredt (jvfr. I. N. Skaar: Norsk Psalmehistorie I, S. 732).

Men som paa andre Omraader, saaledes lærte Nordboerne ogsaa med Hensyn til Salmesangen at hjælpe sig selv. Først og fremst kom man snart efter at *øse paa egen Haand af Luthers Kilder*. Allerede i vore ældste Samlinger findes saadanne Forsøg. Især har man Hast med at faa *Katekismus-Stykkerne*: de ti Bud og Fadervor, affattede til Sang — det var et godt Middel til at indprente disse Hovedstykker i Menigmands og Børnenes Bevidsthed. Ogsaa enkelte *latinske Kirkesange* haves i selvstændig Bearbejdelse fra den første Tid; senere blive Forsøgene hyppigere, og ikke sjælden vrages ældre Oversættelser af tyske Gengivelser for nye, selvstændige Behandlinger. Særligt ere dog *Davids Salmer* idelig Genstand for ny Omdigtning. Disse ophøjede Lovprisninger af Guds Magt og Godhed, disse jublende Taksigelser for vunden Sejr og brændende Bønner om Hjælp mod Fjender,

disse voldsomme Udbrud af Anger og Forsoningstrang og straalende Spaadomme om det kommende Messiasrige maatte dybt gribe en Slægt, der paa den ene Side betragtede den evangeliske Menighed som den sande Kirke og derfor sig selv som »Guds Folk«, Patriarker og Profeter som sine egne »Forfædre«, paa den anden Side følte sig stædte i en farlig Kamp mod Kirkens og Sjælens Fjender — Tyrken og Paven, Djævelen og Verden —, og under denne Kamp med lidenskabelig Tro klyngede sig til Herren, »vor Klippe og Skjold«, og til Haabet om det nye Jerusalems snarlige Aabenbarelse. Stadigt tyr man i bevægede Øjeblikke til Psalteren for at finde Ord til sine Stemninger; men man kan ikke nøjes med at læse Bibeltexten, man maa kunne *synge* Ordene ud, og man sætter dem paa Vers til kendte Melodier. Saadanne Omdigtninger overføres i Mængde fra Tyskland til Norden; men heller ej hermed kan man nøjes, man trænger til *selv* at genføde de hellige Tanker i Sang paa Modersmaalet. I Begyndelsen sker det med enkelte Salmer — næsten hver eneste Salmeforfatter har gjort saadanne Forsøg; mange findes uden Navn. Henimod Aarhundredets Slutning vaagner Trangen til at faa hele Psalteren i syngelig Form. Stødet hertil kom fra den kalvinske Verden, hvor man jo aldrig har villet vide af anden Kirkesang end Davids-Salmerne. Bezas og Marots Psalter til franske Folkemelodier (firstemmigt udsatte af Goudimel, 1562) oversattes paa Tysk, ved Ambrosius Lobwasser, juridisk Professor i Königsberg (1573), og denne Psalter vandt, vistnok især for de lettere, livligere Melodiers Skyld, en Tidlang stor Yndest i den lutherske Verden, ogsaa i Norden.*) Flere Forsøg gjordes paa at skaffe Nordens Menigheder en lignende Bearbejdelse; et af dem, af Karl IX's Kapelmester Torstenius Johannis Smålandius, naaede at blive trykt strax (»Någre kg. Davids psalmer i sangevijs stälte«), medens af to danske kun det ene: Lunde-Rektoren Thomas Villumsens fra omkr. 1600 bliver trykt længe efter (1641),

*) Om Sten Rosensparre, som faldt paa Skellinge Hede 1612, fortælles i en Ligprædiken, at den 91de Salme var hans Livsang, hvorfor den meddeles bag i Skriftet „Sangewisz befattet, *effter den Fransoiske melodie, paa hvilcken sl. Sten Rosenspar den idelig sang oc brugte*“ (H. Rørdam: „Arreboes Levnet og Skrifter“ I, S. 157—68). Selv til Island fandt disse Melodier Vej: i Fortalen til Jon Thorsteinssons Psalter fortæller Udgiveren, hans Søn, at Nogle havde villet have Faderen til at læmpe sin Oversættelse efter Dr. Ambr. Lobwassers Melodier (men han havde foretrukket at holde sig til de ældre, bedre kendte).

det andet, af den bornholmske Præst Kristen Bjerg (1614), derimod aldrig. Varig Plads i Salmebøgerne faa vel enkelte af disse Salmer (t. Ex. i Danmark »Den som mig føder, det er Gud min Herre«, ved Siden ad andre Omdigtninger af den 23de Salme). Menighedernes store Flertal holdt dog fast ved de nu allerede gamle og velkendte Versemaal og Melodier — og længtes des mere efter at faa hele Psalteren omdigtet til saadanne. Samtidigt med at Tyskland fik sin første fuldstændige Psalter i luthersk Aand og til lutherske Melodier — Corn. Beckers, 1602 —, gøres i Norden en Række lignende Forsøg; vel bliver kun et af dem trykt og det først længe efter (1662), nemlig den vellykkede islandske Psalter af Jon Thorsteinsson, hvorimod de danske — hele fire i Tallet — ikke naa saa vidt, da de snart gjordes overflødige ved Anders Arrebos overlegne, i den danske Salmedigtning epokegørende Arbejde (1623); men deres Fremkomst vidner dog om, hvor levende Trangen føles. — Imidlertid havde man heller ej forsmaaet, efter Luthers Exempel, at optage *ældre gudelige Sange paa Modersmaalet,* som da i Almindelighed maatte »christelig forvendes« d. v. s. renses for Papisme, især Mariadyrkelse; dog er denne Kilde til Salmesang den mindst brugte.

Selvstændige Behandlinger af ***Katekismus-Stykker*** have vi rimeligvis havt, inden Luthers optoges. Saaledes haves en svensk *Budords-Salme* ældre end 1529, nemlig den i Dsk. Hdb. 1529 gengivne „Then som vil en Christen heta“, ligeledes en dansk 1529: „Gud Fader wdi i himmerig“ af Klavs Mortensen, sv. 1567, isl. 1589; men Forsøget gentoges: i Hdb. 1533 staar den vistnok originale „Gudt lod røst af skyen lyde“, og senere digter Strobius: „Hør til j gode Christne“ (optagen i Dsk. Psb. 1569). Ligeledes findes allerede dsk. 1529 de to *Fadervor-Salmer*: „Wor fader wy bede teg“ og Hans Tavsens smukke „O Herre Gud miskwnde teg“, samt 1533 en tredje vistnok selvstændig „Fordanskning“: „O Gud wor Fader tw som æst y Himmerig“, og først 1553 have vi Luthers „Fader wor wdi Himmerig“, isl. 1555, som forøvrigt slog stærkt igennem, og hvis Melodi hyppigt og længe brugtes til andre Salmer. Senere (1608) har Bertel Pedersen sammentrængt *hele Katekismens* Indhold i fem Strofer: „Mit Barn frygt den sande Gud“. — Selvstændige Behandlinger af ***latinske Kirkesange*** forekomme allerede i de ældste Samlinger, saaledes dsk. 1529: „Aal then gantske Christenhed“ ved Klavs Mortensen efter *Resonet in laudibus* (gengiven isl. 1555, hvorimod sv. 1585: „Hwar Christtrogen frøyde sich“ er en selvstændig Omdigtning); ligeledes — efter Beckmans Mening — sv. 1536: „Werldens frälsare kom her“ efter Ambrosii *Veni redemptor gentium*, og „Wij loffwom Christ“ efter Sedulii *A solis ortus cardine* (hvorimod de danske Behandlinger af disse Sange stamme fra Luthers); uafhængige af den tyske Oversættelse og af hinanden indbyrdes ere sikkert ogsaa sv. 1567: „En stjerna gick paa himmelen frem“ og dsk. 1553 og 1569: „Ith

Barn er fød i Bethlehem“ (isl. 1589: „Borinn er Sveirn i Bethlehem“), efter den latinske Sang fra det 15de Aarh.: *Puer natus in Bethlehem*, som først 1560 haves oversat paa Tysk. Prudentii herlige Gravsalme *Iam moesta quiesce querela* forekommer først dsk. 1533 i en kluntet Oversættelse af Mich. Weisses daarlige tyske Behandling: „Nu lader oss hans legomme begraffue,“ isl. 1555, dernæst sv. 1567: „Hører til j Christtrogne alle“, som vel synes at være selvstændig, men langtfra tilfredsstiller; bedre falder allerede, trods mangen Ufuldkommenhed, Peder Hegelunds 1586: „Met Sørgen og Klagen holt Maade“ og end bedre en annonym dansk Behandling trykt 1630: „Holt op nu du sørgelig Klage“, medens den islandske fra det 17de Aarh.: „Syrgium vier ei sáluga bræður“ kun staar lidt tilbage for Nutidens udmærkede Gengivelser: Wallins „Nu tystne de klagande ljuden“ (Ny sv. Psb. Nr. 491) og Wexels' „Med Sorgen og Klagen hold Maade“ (optagen i Dsk. Sbg. Nr. 563). — Ingen af *Davids-Salmerne* haves tidligere eller hyppigere i selvstændig nordisk Behandling end den 51de, nemlig sv. Hdbk. 1529 — altsaa vistnok ved Olof Persson — særdeles kernefuldt og kort: „Förbarma tich gudh öffuer mich“, samt bredere, men hjerteligt dsk. 1529 ved Eyler Hardenberg: „O Herre Gud benaade meg“, isl. 1555, og atter ved Sthen (1578): „Ah leffuende Gud, ieg bekiender for dig“, hvorimod sv. 1567: „O Herre Gud gör nåd medh mig“ antages at stamme fra en tysk Behandling. Dette vides derimod ikke at være Tilfældet med Hans Spandemagers Omdigtning af *D. Ps. 147.* V. 12—20: „Hierusalem tw hellige stad“, Hdb. 1533, eller med de til „den jydske Aftensang“ hørende, altsaa vel af Hans Tavsen forfattede korte og kraftige Gengivelser af den *115de D. Ps.*: „Gud, ære thit naffn icke worth“ — paany smukt behandlet af Elsabe Krabbe: „Icke oss, icke oss“ (i Psb. 1569) — og af den *126de*: „Naar Gudh faar løøst Syons fengsel“; heller ej med *Dav. Ps. 137* i Hdb. 1533: „Wy saade oc graad y Babilon“, en senere mange Gange omdigtet Salme, bl. A. af Palladius (1554): „Hen hos Babylons Flod“, og af Peder Hegelund (1586): „Alt hoss de Flode i Babylon“ efter en tysk Behandling. Ved Siden ad Luthers Hovedbehandling af *D. Ps. 130*: „Aus tieffer noth“, som gengaves „Af Dybsens Nød“, haves en anden, som ligeledes blev oversat, dsk. 1533: „Till teg raaber ieg aff hiertens grund“; men siden omdigtes Salmen selvstændigt, bl. a. af Sten Bille: „Jeg raaber fast, o Herre“, som har været en Hovedsalme i den danske Kirke. *Dav. Ps. 128*, som haves dsk. 1529 og 1533, sv. 1536, isl. 1555 efter Luthers „Wohl dem der in Gottes Furchte steht“, bliver siden omdigtet af Palladius: „Hvo som vil salig udi Verden leffue“ og Rasmus Rerav: „Ret salig er forvist den Mand“ (i Psb. 1569) o. s. v. — Exemplernes Mængde kunde forøges langt mere, end Pladsen tillader. De fire fuldstændige danske Psaltere vare, ifølge H. Rørdam i „Dske. Bearb. af Davids Salmer i det 17de Aarh.“: (Ny kirkeh. Saml. I, S. 538—83), forfattede af Trondhjems Biskop Isak Grønbæk (1604), af Præsterne Niels Mikkelsen Aalborg (i Helsingborg) og Anders Sjønnesen (1604), af Peder Pedersen Aalborg Præst paa Stordø ved Bergen (1622) og af Hans Skov fra Ribe, Præst paa Næs (Raumerike? Hedemarken? 1623) — det lader til, at Opholdet i Norge særlig har gjort danskfødte Mænd oplagte til at sysle med denne Opgave; ogsaa Arrebos Psalter er sikkert paabegyndt, mens han var i Trondhjem. Et Par mindre *Udvalg* naaede dog at blive trykte, nemlig „IX Davids

Salmer", firstemmigt udsatte af Kapelmesteren Borchgreving (1607) og en anonym Samling (1612, hos Salom. Sartor), der gengiver Salmerne i Folkevisestil. — Af *ældre gudelige Sange* findes i Sv. Songer 1536 Ericus Olai's „*Een riker man*", (se II, 592), i Dsk. Hdb. 1533 en Mariavise: „Maria bold", kristelig forvendt til „*O Jesu bold*". Dsk. Psb. 1553 har „den menige Almues Sang: *Det hellige Kaars vor Herre selff bar*, forbedret af Morten Hegelund" (fra 1528 Præst i Aalborg), det gamle Paaskevers *Christ stod op af Døde* og en gammel smuk Fordanskning af „Dies est lælitiæ": *Den signede Dag er voss beteed.* Hans Thomissen har, som tidligere omtalt, bevaret den nordiske Salmesangs første Tone: *Den signede Dag, som vi nu see* isl. 1589, et Par halvt danske halvt latinske Sange („Pris oc ære oc dyd" og „Jn dulci jubilo" isl. 1589), flere kristelig forvendte Mariaviser, deriblandt den fortrinlige *Jeg vil mig Herren loffue*, isl. 1589; derhos har han optaget flere Stykker af *Hr. Mikael*, saa heldigt ændrede, at rene, sandt evangeliske Toner lyde, hvor Versene oprindeligt vare fulde af den vederstyggeligste Afgudsdyrkelse.

Endelig varer det ikke længe, før Lysten vaagner til at udtale egne Følelser og Tanker. *Originale Salmer* i strængeste Forstand — i alt Fald Salmer uden nogen kendt Kilde — forekomme allerede enkeltvis i vore ældste Samlinger, tidligst vistnok svenske, altsaa af *Olof Persson*, men ogsaa danske, af *Arvid Pedersen* og *Hans Tavsen*. Siden voxer Modet; de fleste Forfattere, især de læge, have frembragt en eller anden selvopfundeu Sang; herhid hører ogsaa en Del navnløse Salmer. Efterhaanden løsnes Tungebaandet mer og mere, og omsider kommer en selvegen poetisk Inspiration til Gennembrud, først og fremst hos *Hans Kristensen Sthen*, Tidsrummets betydeligste Salmedigter, men ogsaa hos flere af hans Samtidige og nærmeste Efterfølgere, især hos islandske Forfattere.

Originale Frembringelser af *Olof Persson* turde de to Sange være, som — foruden hans før nævnte Budord-Salme — ere optagne i Dsk. Hdb. 1529 „fra thet Svenske Exemplar", næmlig „O Jesu Christ som mandom togh" og „O Herre gud aff himmelrijk" — thi vel er den sidste digtet over Dav. Ps. 12, men med saa fri Anvendelse paa den evangeliske Kirkes Forhold til den romerske, at Sangen maa gjælde for „en hjemmegjort Reformations-Salme" —, desuden „O Fader wor barmhertig och godh", som ligeledes er gengiven i Dsk. Hdb. 1529; alle fire stode de blandt „Gudel. visor" 1530 og staa blandt „Sv. Songer" 1536. Til Prøve hidsættes første og sidste Strofe af „O Jesu Christ":

1) „O Jesu Christ som mandom togh
I rene jungfru liffue,
Kerleken han tigh ther til drogh
Wårt håp wille thu bliffue
Tu sågh wor synd och stora nødh,
At oss stodh fore en ewigh dødh
Heluetit stodh oss öppet."

5) „Prijs ware tigh ewinnerlig
som oss then nådh bevijste
At wij äre gudz barn med tich,
O kere broder Christe,
Så må nu hwar man wara gladh
Och tacka gud ij allan stadh.
Han är wor kere fader."

Af *Arvid Pedersen* haves i Dsk. Hdb. 1529: „Jesu Christ teg tacke wy", som altsaa skulde være den ældste danske Original-Salme efter Reformationen (isl. 1589); den første af Sangens tre Strofer lyder:

„Jesu Christ teg tacke wy,
tw lod oss icke fortabis,
fraa wor synd giorde tw oss fry,
tw wilde sielff for oss plagis.
Thy tw hadde oss inderlig kiær,
wel then thet kwnde besinde:
att tw for wor skyld døder er
ther med wy himmerige vinde,
hadde tw icke thit blod vdgiffuet,
oc saa for oss betalid,
tha hadde wy alle fortabit bleffuet,
til heluedis grund nidfallid.
Jesu Christ wy tacke teg, wy loffue teg, wy pryse teg."

Originale af samme Forfatter ere ogsaa de „tre mærkelige Sange", som Palladius udgav 1554 (efter Forf.'s Død?). Uden kendt Kilde ere to i Hdb. 1533 optagne *navnløse* Salmer: „Alle Christne frøyde sig nu" og den kraftige Syndeklage: „Beklage aff all myn synde" (ɔ: mit Sind), som haves oversat paa Svensk 1572 og har været tillagt Erik XIV, maaske ogsaa den voldsomme Reformations-Salme: „Wag op, wag op y Gudz naffn, tw werdige Christenhed", som ligeledes senere er overført paa Svensk, antageligvis af Abraham Angermannus. Blandt *Hans Tavsens* Salmer turde Paaskesangen: „Christus som for oss hid til Jorderig kom" være original (Psb. 1553), ligeledes Antifonerne i „den jydske Aftensang" (Hdb. 1533), og da den ene er 1ste Strofe af en længere Sang: „Gud fader i himmelen skaber min" ogsaa hele denne Sang; til Prøve paa hans Evne maa det være tilladt at anføre hin Strofe (samme Versemaal som „Capitan Herre Gud Fader min"):

„Gud fader i himmelen skaber min,
giff naaden din,
Opliuss mig met din Guddoms skin
all den vildfarelse nu forblind
som er førd ind,
See hid med naadens øgen dine,
Lad mig forstaa din hiertens grund,
min mund
och hierte rober aff nød,
Skiwle icke for mig din Guddoms ord
liffsens port,
Din Søns store pine och død,
haffuer all min sorg och angist ødt."

Originale ere fremdeles de fleste af *Strobius'* Sange, flere Sange af *Palladius*, blandt Lægfolks-Salmer *Erik Flemings*, hvori han har indført sit Navn, *Knud Gyldenstjernes* Fremstilling af Troens Indhold (29 Strofer), *Erik Krabbes* Morgen- og Aftensange, *Herloff Trolles* Takkesang for overstanden Fare (1554), hvori han ligeledes har indflettet sit Navn; blandt senere Forfattere endvidere de fleste af *Karl Karlssons*, *Sten Billes*, *Kristen Thomæsen Sehestedts og Mette Rosenkrandses*. Af *Hans Thomissen* haves tre originale Salmer, blandt hvilke en: „Den christelig Kirckis skøne naffn" er bleven en Hovedsalme i den danske Kirke (Nuv. Sbg. Nr. 282). Efter denne Tid blive de originale Salmer forholdsvis flere og flere, saa det kan ikke hjælpe at udpege nogen, endog kun enkelte. Kun skal, for yderligere at oplyse den stærke *Udvexling af Salmer mellem Danske og Svenske*, som udmærker Reformationstiden, endnu nævnes blandt *navnløse* Salmer uden kendt Kilde dsk. 1553: „Ith godh Beraad, vel betenckt Mod", som er overført paa Svensk af Abrah. Angermannus, og sv. 1567: „Wälsignadt wari Jesu nampn", som findes dsk. 1569, og vistnok oprindelig er svensk, da

Versene falde bedst i dette Sprog, jvf. t. Ex. [den første Halvstrofes to Texter:

„Wälsignat wari Jesu Nampn,
och prisat uthan enda,
ty thet är then vthkorat hampn
ther wij må fast till lända“.

„Velsignet være Jesu Naffn
oc Priss foruden all Ende,
thi det er den udkaarit Haffn,
som os kand Hielp tilvende“,

hvor i den sidste Linie Billedet er fastholdt i Svensk, men sluppet i den danske Text, øjensynlig fordi Dansken mangler et til „lända“ svarende Rimord.

Fra mange Sider opsamledes i Reformationshundredaaret et stort Forraad af Salmer. Deres Værd, mener man sædvanlig, svarer ikke til Mængden. Det er dog, som man tager det. Ser man tilbage fra det 17de Aarhundredes klassiske Salmedigtning, vil Reformationstidens visselig snarest tage sig ud som stammende Forøvelser. Ser man derimod frem fra den katolske Tid, og sætter man sig ind i Reformationstidens egen Aandstilstand, saa vil man vistnok komme til en anden Opfattelse; i alt Fald vil man da skønne, at disse gamle Sange baade ved deres Form og Indhold betegne en vigtig aandshistorisk Overgang.

Først og fremst er *Versformen* et ganske mærkeligt Udslag af en allerede i Middelalderen begyndt *Brydning* — ikke mellem »Raahed« og »Kultur«, men *mellem hjemlig og fremmed, nordisk og romansk Kultur*, derhos *langtfra saa ufuldkommen*, som man vilde gøre den til, da romanske Principer havde faaet Magten i vor (og de andre germanske Folks) Verslære.

Bag al nordisk Versebygning laa dengang alene *Folkevisens Rytmer*: man talte *Accenterne* og udfyldte Mellemrummene mellem disse *uens* — med 1, 2, flere, slet ingen toneløse Stavelser —, hvorhos saa vel Versenes Udgang som deres Indgang var metriskt ligegyldig; det var hvad man senere kaldte *uregelrette, blandede* Vers, Former, som, uddannede i og med Sproget og let handelige, i en begavet Forfatters Haand kunde give ethvert Tanke- og Følelsesindhold Rum og Eftertryk. Men, digtedes end saa vel i Norden som i Tyskland, nu og da en »aandelig Vise« til en verdslig Folkemelodi og i en Folkevise-Strofe, saa tog Salmedigtningen dog i Almindelighed sine *Melodier* og dermed sine *Strofeformer* fra en helt anden Kant, næmlig fra *latinske Kirkesange*, dels umiddelbart, for saa vidt som mange Salmer vare Oversættelser af saadanne Sange, hvis Form da fulgte med Indholdet, dels middelbart, for saa vidt man enten laante Melodier og Versemaal fra gudelige Folkesange, hvis

Strofeformer vare opstaaede ved tidligere Efterligning af latinske Kirkesanges, eller man efter disses Forbillede dannede nye Strofer og dertil satte nye Melodier i samme Stil som de ældre. Saaledes gik det til i Tyskland, og Norden fulgte efter*). De latinske Sanges Vers lignede nu rigtignok i én Henseende Folkevisens: Accenten havde, ved en Indvirkning fra Folkesprogene, for længe siden fortrængt Kvantiteten som rytmiskt Princip; men der var dog ogsaa en stor Forskel: de latinske Vers vare »*regelrette*«: man talte ikke alene de tonevægtige, men alle Stavelser, idet Accentmellemrummene udfyldtes *ens*, hyppigst med 1 Stavelse, og saa vel Versenes Indgang som Udgang var lovfastsat (trokaisk eller iambisk, mandlig eller kvindelig) — Former, som kun stræng og langvarig Dressur kunde lære de germanske, særlig de nordiske Sprog at røre sig i.

Mellem Forbilledernes Versform og Sprogets Væsen var der altsaa en indre Modsigelse, som i Begyndelsen afstedkom stærkt Vilderede. Man vilde *eftergøre Regelretheden*, og man trode, det var nok at tælle Stavelserne uden at agte paa Accenternes Tal eller Plads, hvoraf følger, at Melodiens, altsaa Versemaalets Taktslag jævnlig falde paa toneløse Stavelser, og omvendt, samt at

---

*) Sikkert ligger en gammel Kirkemelodi til „Dies est lætitiæ“ bag Koralen til *Et lidet Barn saa lysteligt*, da saa vel denne som alle andre Affødninger af denne latinske Sang have fastholdt dens særegne tiliniede Strofe; ligesom Koralen til *Aleneste Gud* stammer fra det romerske Paaskemesse-Stykke „Et pax in terra“, og den i Danmark til Bertel Pedersens Katekismus-Salme: *Mit Barn frygt den sande Gud* knyttede tyske Melodi fra Hymnen „In natali Domini“. — Tyske gudelige Folkemelodier ere brugte t. Ex. til *Af Dybsens Død*, til *Lovet være du, Jesu Christ*, til *Nu bede vi den Helligaand*, hvis Tone turde være jævngammel med Ordene — 13de Aarh. —, altsaa en af den lutherske Kirkes ældste Melodier. — Nye Melodier i gammel Stil ere alle de af Luther og hans Venner opfundne, deriblandt de tre, som med Vished vides ere af ham selv: *Vi tro*, *Vor Gud han er saa fast en Borg* og Korsang-Stykket *Det hændte sig Jesaie Profet* (Luthers Sanctus). — Af *nordiske* Salmemelodier fra Reformationstiden haves kun meget faa, og de ere endda enten ligefremme Folkemelodier, som *Et Barn er fød i Bethlehem*, eller Folkemelodier, som i alt Fald senere ere blevne tildannede til Kirkebrug, som Tonen til Klavs Mortensens Budord-Salme: *Gud Fader udi Himmerig*, eller til Sthens Aftensang: *Den lyse Dag forgangen er* (d. v. s. den ældste, som Nr. 150 blandt Berggreens „Aandelige Sange“, efter Kingos Gradual 1699 opførte; at den netop er den i Storms „Vandrebog“ udpegede Melodi til Visen: „Jeg tiente mig udi Greffvens Gaard“, formoder Berggreen). Se i det Hele „Oplysningerne“ til hans „Aandel. Sange.“

toneløse Slutningsstavelser maa gøre Tjeneste som Rimstavelser. Stundom lykkes alligevel, enten hændelsesvis eller paa Grund af Digterens finere Øre, saa et Vers, saa en Strofe, en enkelt Gang en hel Sang; men i Almindelighed slaar det fejl, og, for at undgaa Mislyden, griber man til den gamle Udvej, blot at tælle Accenterne, udfylde Mellemrummene uens og lade Versene begynde og ende, som det kan falde sig, tonevægtigt eller toneløst, mandligt eller kvindeligt — m. a. O. Modersmaalet sprænger Regelrethedens Lænker, og man falder tilbage til den folkelige Rytmedannelse*). Dette sker imidlertid fra først af sjældent med Bevidsthed om de to Versprincipers Ulighed; derfor

---

*) De kraftigste Forsøg paa at gøre regelrette Vers findes i de ældste *svenske* Sange. Vil man se, hvilke metriske Urimeligheder der kunde komme ud deraf, kan man gennemlæse Parafrasen af Dav. Ps. 51 i Sv. Hdbk. 1529 *Förbarma tich gudh öffuer mich.* Her er Stavelsetallet iagttaget næsten helt igennem; men de fleste Vers ere fulde af urigtige Accenter, t. Ex. i følgende Strofe de med Cursiv udhævede Stavelser (. betyder, at en Stavelse skal være toneløs, , at den skal være tonevægtig):

Se gudh, j synd är *iach aflat,*
j synd *aflade* modher min;
see sannind haffuer *tu elskat,*
thin hemligheet gaff tu mich in.

stenk mich medh helsosam *hysop,*
som sniöö *warder* iach hwijt och reen;
lät mich höra glädhi och hopp,
så frøgdas min förscktreckta been.

Noget bedre falde Versene i den tidligere anførte „O Jesu Christ som mandom togh,“ der skulle forstaas som regelrette (altsaa læses: „*kerléken* han tigh thertil drogh“). Derimod har det i Reformations-Salmen: *O Herre gudh aff himmelrijck* lykkets Forf. at danne hele 6 syvliniede Strofer af næsten lutter rigtige iambiske Vers. Til Prøve paa dette *Nordens første og længe eneste Digt i regelrette iambiske Vers* hidsættes — efter Sv. Songer 1536 — en Strofe (den sidste), med Oversættelsen i Dsk. Hdb. 1529 ved Siden, for at man kan se, hvorledes her Regelrethedens Tvang er bortkastet, som det synes forsætligt, thi Meningen kræver det ikke —:

„Men tack wari tich, Jesu Christ,
som lest tich thet förbarme,
at dieflen sweeck oss medh sin list,
wij wore fongar arme;
nu låter tu oss få thijn ord,
i them wij äre frye giord
aff diefflens falska läro.“

„Men tack wære tig nw, Jesu Christ,
som lod teg thet forbarme,
at dieffuelen sveeg oss met syn list,
wy ware fanger arme;
nu lader tw oss faa thyne ord,
met thennom ret frye ere wy nu giord
aff Dieffuelsens falske lære.“

blive heller ej de uregelrette Vers rigtige. Linier som »aff een Jomffru reen oc hellig« i den ellers uregelret digtede Sang: »Et lidet Barn saa lysteligt« ere ikke sjældne, eller Rim som Arvid Pedersens »gre*bit* — beswe*git* — knu*sit*« i »Aal then gantske Christenhed«, fremdeles overfyldte Accentmellemrum og Optakter, t. Ex. dette fireleddede Vers: »allene Herre thyne ord ere glæden myn«, ikke at tale om, at man ej alene, som i Viserne, tidt nøjes med ufuldstændige Rim (»fortabis—plagis«, »igien—land«), men ogsaa mangen Gang helt opgiver Rimet. Vel ere selv i de ældste Samlinger Versene i Virkeligheden *bedre, end de synes*; man maa nemlig huske paa, at Salmevers ikke ere Tale-, men *Sang*-Vers; deres Værd eller Brøst kendes kun, naar de synges, og, naar man synger Reformationstidens Salmer til deres egne Melodier, m. a. O. sætter sig i deres Sted, for hvem de digtedes, vil man finde, at mangt Vers, der, naar det læses, synes knudret, overfyldt, ja metriskt ubegribeligt, endda sunget kan falde ganske godt, idet under Sangens altid adstadige Gang uden Vanskelighed snart én Stavelse kan strækkes under flere Noder, snart én Node deles paa flere Stavelser. *Heller ej* ere Versene *lige daarlige*. Navnlig ere de *svenske* i den ældste Samling gode. Ej alene det nys omtalte, længe enestaaende Konststykke med regelrette iambiske Vers, ogsaa de som oftest frit og let faldende Vers i Sange, hvor Regelretheden er opgiven —, d. v. s. de fleste — synes at vidne om en og samme Forfatter med fint Øre og stor Magt over Sproget, som man netop maatte vente det af Olof Persson efter hans fortrinlige Prosastil. Men de svenske Vers stikke ogsaa stærkt af mod de andre samtidige i Norden. Meget maadelige ere navnlig de ældste *islandske*, derhos fulde af grove Danismer og Germanismer (t. Ex. »biista« ɔ: bestaa, »opstaa«, »sannhed«, »viis« o. m. fl.), saa det var intet Under, at Islændingerne, der endnu havde i friskt Minde Jon Arasons formfuldendte, tanke- og stemningsrige Kvad, kun fandt liden Smag i den nye Slags Sang og kaldte Martein Einarsson en usel Skjald (»leirskáld«)*). Heller ej de ældste *danske*

*) Man jævnføre t. Ex. Parafrasen af Dav. Ps. 51 i Hdb. 1555: „Nu bið eg Guð, Þu naðer mig“, efter Hardenberg, med Jon Arasons „Davids dikt“, og man vil finde, at her er en Bonde sat oven paa en Herremand.

Salmevers ere for gode; det er let nok i Hdb. 1529 at finde Strofer, ja hele Sange, saa maadeligt versificerede, at man har ondt ved at finde Rytmen i Versene, ja selv Versdelingen — de ere trykte som Prosa — og Strofens metriske Skema*). Overhoved kan det ikke nægtes, at den ældste nordiske Salmedigtning vidner om en Kamp med Sproget, der tiere falder uheldig ud end omvendt.

Dette gælder dog kun, hvor fremmede Strofeformer ere brugte. Helt anderledes komme Digterne fra det, allerede i de ældste Samlinger, naar de undtagelsesvis bruge en *folkelig Strofeform*. Den samme Klavs Mortensen, som vi nys saa røre sig saa kejtet i en fremmed Form, har digtet sin oftere nævnte Budord-Salme i den sædvanlige Fireliniestrofe, rimeligvis til en Folkemelodi, og her falde Versene saa let og klinge saa fuldt, at ingen Nutids-Digter kunde gøre dem bedre**); noget Lignende kan ogsaa iagttages i enkelte Sange, hvis Form er eller let falder sammen med Toliniestrofens***). Her mærkes Forskellen paa Natur og

---

*) Man prøve t. Ex. paa at udfinde Skemaet for den første Sang i Hdb. 1529: „I Jesu Navn begynde vi“ — en Oversættelse af Klavs Mortensen — ved Hjælp af følgende Strofer:

1) I Jhesu naffn begynde wij, thet beste ther wy kunde, alt om Guds ord tha siunge wy, hør til y qvinner oc y mend, huor man skal salighed finde.

2) Troen thet giør ieg siger eder sant, wid henne faa wy then Helliaand, til Guds Ord att annamme, saa lærer oss then ædle schrift, man kan ey andet finde.

15) En anden Ting ieg teg sige vil, Guds Ridder om tw wilt wære, spot, skam, nød skal tu bære, med Christo wor herre thyn høvitsmand, wilt tw hoss fennicken være.

17) Att wære Christi Ridder forsage thet ey, y pyne, drøffuelse, oc all thyn wæy, hooss tig jætte han att wære, til hannom thyn lijd sett, haab oc trøst, saa finder tw hannom thyn Jesum wist.“ O. s. v. —

Sangen har 21 Strofer, og der er knapt to, hvori Linier og Rim ere ens stillede, og dog ere Klavs Mortensens Vers i det Hele ingenlunde med de ringeste.

*) T. Ex. — efter Dsk. Hdb. 1529 — Sangens første og sidste Strofe:

„Gud fader wdi himmerig syn vilie han oss kende, ther han oss nid til iorderig the x. budord wdsende.“	„Gud fader Søn oc then Helliaand han giffue oss aff syn naade, att wy motte wdi alle land hans budord wel bewaare.“

**) Med Toliniestrofen fordobblet falder en oftere brugt Fireliniestrofe sammen, som bestaar af to sammenrimede Par fireledede Vers. Tolinie-

Optugtelse, og i den følgende Tid *faar Naturen Overtaget.* Først og fremst, medens man beholder de engang optagne latinske Melodier og Strofeformer, ogsaa optager nye af samme Slags og danner lignende selv, nu og da med temmelig konstig Rimslyngning, efter de tyske Mestersangeres Forbillede*), frigør man sig mere og mere for de Misforstaaelser og Misgreb, som kom af Bestræbelsen for at bygge regelrette Vers, og søger med stigende Held at bygge det enkelte uregelrette Vers rigtigt, idet man giver det sit rette, d. v. s. til Melodiens Taktslag svarende Tal tonevægtige Stavelser, udfylder ikke Mellemrummene stærkere, end at Accenterne kunne magte dem, og behandler Rimene med stedse større Omhu. I Sverige er Overgangen allerede fuldbyrdet i den ældste bevarede Samling, og det vundne Fortrin hævdes i den følgende Tid. I Danmark og paa Island gaar det langsommere, men i samme Retning; især vise Hans Thomissens Vers et afgjort Fremskridt. Hele Norden over ender man foreløbigt med at sammensætte *Strofer*, der nærmere eller fjærnere stamme fra *latinsk Kirkesang*, af *Vers*, byggede paa samme Maade

---

strofen alene have vi bl. A. i de til „den jydske Aftensang" hørende Parafraser af Davids-Salmer, t. Ex. den 126de (Hdb. 1538 og Tillæg 1536):

1) Naar Gudt faar løøst Syons fengsel,
som een Drøm skal tha siunes wor trengsel.

2) Tha fyldis wy aff glæde oc frygd,
at mand maa sige, Gudt haffuer oss ophøgd.

3) Gud haffuer oc nw bewist seg wel,
Ath wy maa glæde oss met skeel.

4) Men wilde Gud platt ende wor synd,
som becke tyrckeis aff Solens brynde.

5) Tha wilde wij gerne grædelig szaa,
Paa thet wij motte frucht mett glæde faa.

6) Thi saadant arbeyde hør ther til,
Huo som liffuit haffue wil."

Ligeledes i „Wy saade oc graad y Babylon" og enkelte andre Sange.

*) Se t. Ex. den S. 129 anførte Strofe af Hans Tavsens „Gud Fader i Himmelen Skaber min." I en Sang af Strobius: „I Synd og Sorg" (Psb. 1569) forekomme hyppige Indrim (t. Ex.: „Jeg er *arm*, for*barm* deg, *kere* Christ *Herre*"). Helt særegen er Rimbygningen i den sikkert originale svenske Sang: „En syndig man, som lågh i syndsens dwala", hvis poetiske „fiktion och diktion" Wieselgren med Rette priser, idet fire *fem*leddede Vers ere sammenknyttede ved *et eneste Enderim*, t. Ex.

„All werldzens Liws vprann aff en Morgonstierna,
som sannerligh är Gudz moder, en ödmiuk tärna,
aff Hierta och Munn vil iagh prijsa Gudh så gärna,
han wille min fiende aldeles från mig spierna."

som *Folkevisens*; og denne Slags Former — der ingenlunde ere ufuldkomnere end de regelrette Vers, snarere bedre, fordi de passe bedre til Sprogets Væsen og betinge en *livligere Syngemaade* end den til de regelrette Vers svarende stive Koralsang med dens idelige lige lange Noder i todelt Takt, — disse Former raade udelukkende i Nordens Verskonst, indtil Arrebo og Stjernhjelm begynde for Alvor at indføre »regelrette« Vers. Men derhos digtes stedse hyppigere gudelige Sange ligefrem i *Folkevise-Strofer* til *Folkemelodier*. I Danmark bruger især Sthen saadanne Former, og derved betinges for en stor Del hans Sanges poetiske Virkning; mangen Gang anføres Melodien udtrykkeligt; men ogsaa ellers er Folkevise-Formen ofte kendelig nok, baade hos ham og hos andre Forfattere før og især senere, saa vel som i navnløse Salmer.*) Paa Island endelig tages ej alene Rimurformerne

---

*) Allerede *Palladius* har omdigtet en Legendevise, kaldet „Marieskjold", som brugtes til at „siunge Brude til Seng med", til den gamle Melodi; det er en meget gammeldags Fireliniestrofe med Omkvæde, t. E. 1ste Strofe (Psb. 1569):

„Hielp oss, o Herre Jesu Christ, Vor eniste Frelsermand foruist,
Gud Faders Søn, Oc altid hør vor Bøn.
Saa vorde io Jesus vor Skiold i huerinde Vaade."

I folkelig Stil ere ogsaa bl. A. de toliniede Rim i hans længe meget yndede „Evangelisk Riimstaack" — et Rim til hver Søn- og Helligdag, t. Ex. 1ste Søndag i Advent:

„Christus ind til Hierusalem red
oss alle til Trøst oc Salighed."

Blandt navnløse Salmer før Sthen hører herhid „Et Barn er født i Bethlehem". *Sthen* vil have Sangen: „O Menneske tenck paa dine Vilkaar" sungen „mett de Noder som den gamle Vise: „O lønlig Sorrig huad est du tung" (Fireliniestrofe); „I Christne store oc smaa" er digtet til en tysk Melodi: „Susanne, wilt du mit"; til Aftensangen „Den liuse Dag forgangen er" angives Visen: „Jeg tiente mig udi Greffvens Gaard" (Fireliniestrofe med Omkvæde: „Glæde os Gud i Himmerig"); samme Versemaal har Visen: „Himmerigis Rige lignis ved", om Kongen, der gjorde sin Søns Bryllup, efter Matth. XXII, der angiver Mel. „Der var en Konning i Dannemarck". I Toliniestrofe med Omkvæde: „Sorgen er i min Hu for Synderne mine" er digtet Visen: „Jeg stod mig op en Morgenstund" efter en Vise med samme Begyndelse; den ægte gamle Toliniestrofe med Mellem- og Slutningskvæde haves i Visen for Syge og Gamle: „Hvem skal jeg klage" til Mel.: „Jeg var mig saa lidet et Barn", t. Ex.

„Hvem skal ieg klage mit sorrigfuld Mod?
— Herre Gud trøste dem, som er bange —
Jeg klager for Gud, hand kand best raade Bod
— Thi at Sorrigen han tvinger saa mange".

op, i Digte over Æmner af den hellige Historie, men selv det gamle *Drotkvædt* lyder paany i gudelig Sang, maaske endog fra Prædikestolen, nemlig i Einar Sigurdssons »Evangelie-Viser« i Gudbrands Postil — et Par Strofer til hver Prædiken*)

Til Versformens Udvikling svarer Sprogformens og Stilens. For at forstaa denne ret, maa man imidlertid tydeliggøre sig, hvad der var Salmernes Tankeindhold, og hvorledes dette virkede paa den Slægt, som digtede og sang dem.

Den evangeliské Opfattelse af det faldne Menneskes Forhold til Guds Retfærd og Naade, af Frelserens forløsende og forsonende Kærlighed, af Aandens helliggørende Virken gennem Naademidlerne var for hin Tids Mennesker ikke en indviklet Lærebygning, men det længe formørkede, nu paany herligt opgaaende Lys, der alene kunde forklare Menneskeslægtens og det enkelte Menneskes Tilværelseskaar. For dem var Troen ikke en teoretisk Menen *om* Gud, men en praktisk, lidenskabelig Henflyen *til* Gud, derfor ogsaa en i Livet dybt indgribende Kraft, som længe misledet og misforstaaet, nu havde faaet sin rette Genstand og Mening. Kampen mod den »antikristelige« Tvangsmagt, der saa længe havde skjult Herrens frigørende Sandhedsord for hans

---

Blandt Sange, hvortil ingen Melodi angives, har sikkert „Jeg veed et evigt Himmerig“ (Fireliniestrofe) allerede fra først af gaaet til den endnu brugte Melodi: „Der staar et Slot i Østerrig“, da Textens Ord tydeligt pege hen paa denne Vise. — Til Prøve paa de anonyme *Davids-Salmer i Folkevise-Vers* fra 1612 kan anføres Begyndelsen af den 23de Salme:

„Min Hyrd alleen er Christ Guds Søn,
Det Naffn bær hand med ære:
mig leder hand paa Engen grøn,
den Vlff mig ey fortære:
Min Hyrd er hand alleene.“

*) Som oftest klinger her den gamle Kæmpetone meget mat. Dog vil man finde, at t. Ex. Hovedbetydningen af Herrens Jærtegn ved Brylluppet i Kana er ganske godt udtrykt i følgende Strofer til Prædikenen paa 2den Søndag efter Hell. 3 Konger:

„Gilde fuldgodt — saa mældes —
gæsted i Kana vor Mester;
der sad og mild hans Moder,
Mjødspøgen vil hun øge:
„Vin dem fattes“, den Væne
hvisker til Sønnen lønligt;
ej han synes det ænse,
end mer sin Naade han ter dog.

Hædre vil Herren Parrets
Højtidsdag og Laget,
viser sit Guddoms-Væsen,
venligt, for dem at tjene.
Vand til rødest Vin han
vender, at det maa kendes:
ej han ærlig og kærlig
Ægtepagt foragter.“

Menighed, følte man som en hellig Sag, en Salighedssag, fandt derfor ogsaa i Sejren en uudtømmelig Kilde til Lov og Tak. Og, jo højere man nu skønnede at Kristendommen har sat Maalet for et fromt og sædeligt Menneskeliv, des tydeligere tyktes den Ondes øjensynlige Herredømme i den gudforladte »Verden«, des ædlere blev Kampen imod ham, en ophøjet Heltefærd med Gud til Høvding og Kristus til Kampbroder — den samme Tankegang, som alt møder os saa tidt i de germanske Folks ældste kristelige Kvad. I Sange, der opfyldtes af saadanne Tanker — og de udgøre Hovedindholdet i al Reformationstidens Salmedigtning — kunde, saa længe Bevægelsen var ung og frisk, paa den ene Side selv en stammende, uklar, dogmatisk-tør Henpegen paa det, som rørte sig hos Alle, faa Hjærtet til at banke og vække Anelser om Tilværelsens store, skønne Grundsammenhæng, m. a. O. paavirke Sindet poetiskt; paa den anden Side maatte man tillige under den stadige Tilbagevenden til de samme Tanker uvilkaarligt stræbe efter at faa de Følelser, den Stemning, hvormed de fyldte Sindet, udtrykte saa klart og levende som muligt, den religiøse Begejstring maatte give Fantasien Vinger og uddanne den konstnerske Evne.

Se vi da først paa *de ældste Samlinger*, saa kunne vi visselig ikke lukke Øjnene for mange og store Ufuldkommenheder. Hyppigt skæmmes Modersmaalet af Fremmedord, der kunne falde klodsede, prosaiske, ja uværdige; tidt nok have Forfatterne ondt ved at faa frem, hvad de egentlig ville have sagt: matte, tvungne fremmedladne Vendinger skorter det ikke paa, helt meningsløse Steder kunne forekomme, og mangen Gang synes Stemningen at synke vingeløs til Jorden under Forsøget paa at udtrykke Troslærdommen nøjagtigt. Men hvis man i Tanken vil sætte sig paa Bænk med vore evangeliske Fædre i Kirken eller om Familiebordet, hvis man vil staa op med dem om Morgenen og gaa til Hvile med dem om Aftenen, hvis man vil sidde hos Kvinden, mens hun slaar sin Væv, træder sin Rok eller Vuggens Gænge, eller gaa med Bonden bag Ploven og age med Karlen paa Møgvognen, som Peder Laurensen taler om, hvis man vil knæle med Krigeren paa Valpladsen eller paa Skibsdækket før og efter Striden, stille sig ved den Døendes Leje, følge Bruden til Sengs eller Liget til Graven, og ikke blot lytte til, men *istemme* de gudelige Sange, som lød eller kunde lyde ved enhver saadan Lejlighed, saa skal man nok mærke, at Meget, som støder eller keder, naar det læses i de gamle Salmebøger, da kan faa Liv for

Fantasien og Klang for Følelsen, ja at selv Fremmedord — Stilens værste Lyde — kunne give Talen et eget, halvt humoristiskt Skær, som kun gør den des mere indtrængende. Men derhos vil man, ved Siden ad Brøstene opdage mangen virkelig Skønhed — inderlige Følelsesudbrud, kraftige Billeder — og, ved Siden ad gennemgaaende Mangel paa Kritik, nu og da ikke ganske ringe Magt over Sprog- og Stilformen; navnlig staa ogsaa i denne Henseende de svenske Sange over de danske og især de ældste islandske; men ogsaa disse kunne overraske stedvis ved Udtrykkets Tække eller Kraft, helst naar det gælder at udtale nogen af Tidens Hovedtanker, og særligt kan, uden Hensyn til Indholdet, Stilen hæve sig, naar en folkelig Strofeform er brugt.

Ganske oplysende med Hensyn til Fremstillingens højst ulige Værd i de forskellige Sange fra den første Tid kan det være at jævnføre *de to danske Oversættelser af „Christ lag in Todes Banden.“* Den ene fra 1529 er i det Hele kraftig og værdig, den anden fra 1533, lidt ændret 1536, er saa mat og kejtet, at Sangen har tabt al Smag. Man betragte t. Ex. Strofe 5:

1529: „Her er thet rette paaschelam,
om huilket Gud haffuer budit:
Thet er thet som paa Korsit kom,
for wor skyld stegt oc dødit,
thets blod stenckis paa wore dørre
oc holder døden wdenfore,
Then mørdenær kan oss ey røre.“

1533: „Her er thet rette Paaskelam,
ther om Gud hadde schreffuet,
Thet bleff paa korset for hwer mandt
stegt i største kierlighed.
Hans blodt renser oss aff all wor synd,
ath døden kan oss inthit twinge,
Christus haffuer hannom offuerwundit.“

Hist er Billedet fastholdt og levende udført, derfor gaar det djærve Ord „stegt“ med: det henføres ikke umiddelbart til Kristus, men til Jødernes Paaskelam; her derimod er Billedet næsten helt udvisket, saa at „stegt“ henføres til Frelseren selv og derhos bliver helt latterligt ved den kejtede Tilføjelse: „i største kierlighed“. At denne daarlige Oversættelse er optagen i Hdb. 1533 og Tillæg 1536 *tilligemed* den anden gode, viser Samlerens fuldstændige Mangel paa Kritik; at Hans Thomissen 1569 har foretrukket den fra 1529, giver et Vink om den i Mellemtiden uddannede større Skønsomhed. — Blandt de *islandske* Salmer fra 1555 findes en, der er bedre end den tilsvarende danske (1553), saa man kunde fristes til at tage den for en selvstændig Bearbejdelse af den fælles Original: „Conditor alme siderum“ (Ambrosius). Man jævnføre blot den 1ste Strofe:

„O Stierners Skabere i hiemmelske Huss,
som est de Troes ewige Liuss,
Christe som haffuer voss alle igenløst,
hør de Ydmyges bedendis Røst.“

„Stiaurnu skaparinn, stilling góð,
styrande lióss truaðre Þióð,
Christur þu alla keypter dyrt,
kall vort og bæner heyr nu skyrt“.

Typisk for *Hovedstemningen* i den første Tids Salmer er Luthers paa Dansk (1529) ret godt gengivne Sang: *Nu freuet Euch liebe Christen gmein.* Strax i den 1ste Strofe:

„Nu frygder eder alle Christne mendt
oc lader oss frylig (frit, frejdigt) springe,
att wy ere trøstit alle paa een,
med løst saa wille wy siunge,
Hwad Gud mod oss haffuer beteed,
af syn store barmhiertighed,
forløøst haffuer han oss dyre“ —

smelter Glæden over Frelsen fra Syndens Herredømme sammen med Glæden over Frigørelsen fra de romerske Vildfarelser; det ligger i Fremhævelsen af, at vi nu kun have En at trøste paa, altsaa ikke Flere, ikke Helgener. I de følgende Strofer skildres fyndigt vor Vanmagt i Kampen mod „den stærke Djævel“, indtil Gud „kostede“ paa os „det Kæreste han havde“, og Kristus indføres talende, idet han kalder Menneskene til sig, minder dem om sin store Kærlighedsgærning og byder dem følge hans Lære; men han glemmer ikke at advare dem mod „menneskens sætt (Paabud), som oss forwender then Christelig rætt“ og slutter med yderligere at minde os om at vogte os „for dieffuelsens (ɔ: Roms) lærdom“, samt om, at „Guds ord bliffuer ewindelig“. Ligesaa frejdigt, men uden polemisk Bismag klinger et i en af Hans Tavsens Antifoner (1588):

Nw glæder eder Adams Børn allesammen
oc lader eders hierter springe
En stridsmand haffuer wy faat wden gammen,
som dieffwelen wel kandt twinge“ o. s. v.

Des voldsommere er Kamptonen i den ligeledes vistnok originale danske Sang *Vaag op, vaag op i Guds Navn* (1529), der vel i Klarhed og Korrekthed, men ikke i Stemningens Kraft staar tilbage for den svenske „O Herre Gud aff himmelrijck“. Først opfordres den værdige „Kristenhed“ til at takke sin „kæreste Brudgom“, at han igen har udsendt sit Ord; Djævelen raser med Ild og Sværd mod de Troende —

„Han skær fast med syne tender,
Satan oc hans parthy,
med trw [Trusel] wil han forfære,
tw werdige Christenhed“;

men man skal blive ved Guds Ord, han vil visselig hjælpe, som han hjalp Jøderne, og nu følger en lang Række Exempler fra det Gl. Test. paa, hvorledes Gud „lod krige“ for sine Trofaste og gav dem Sejr, hvorpaa Sangen slutter:

„O Christenhed merck lyge,
hwor Gud syne fiende slaar,
the mod hans folck monne stride,
hans macht er nu lyge stor,
Han kan teg wel beskerme,
thyne haar ere alle tald
lad tw men dieffuelen swerme,
bliff tw wed Guds ord gierne,
altyd saa sestu vdwald.“

Forestillingen om Gud som Krigshøvding, Lensherre, og de Troende som hans Stridsmænd var det vistnok især, som tiltalte Samtiden i Markgreve Casimirs *Capitan, Herr Gott Vater mein,* hvis troskyldigt-djærve Begyndelse, der er fastholdt i den ældste danske Oversættelse (1529), senere forvanskedes til det berygtede: „Vor Fader, Kaptein udi i Himmerig“, men hvis Indhold

er en vel noget ordrig, men varm og inderlig Landsfader-Bøn, især om Guds Hjælp til at fri Undersaatterne fra falsk Lærdom, t. Ex. Str. 4:

„Marck, stæder oc alle myne vndersaat,
haffuer ieg aff teg faat.
beskerme them alle for falske lære,
Herre Gud her er nu kommen fram
een onder sedwan,
forsvar oss alle y thyn ære,

Tag thyn hellige ord oc webne oss med,
paa thet
att dieffuelen oss ey beswige kan
med werdzlig praal oc menniskens tant,
optend
oss alle til saadan begære.
Att wor tro kunde rett til teg eene wære.“

Hovedudtrykket for denne Tankegang er dog selvfølgelig *Ein feste Burg ist unser Gott*. De ældste nordiske Gengivelser ere forholdsvis gode; navnlig er den humoristiske Tone fastholdt; dog er den danske troest, men alle tre ere de — fraregnet at i den islandske fattes den 4de Strofe — bedre end de fleste senere, med Undtagelse af en fortrinlig islandsk fra det 17de Aarhundrede („Ovinnanleg borg er vor Guð“), og den danske fra 1855 (Sbg. Nr. 251), der navnlig staar betydeligt over Wallins: Ny sv. Psb. 1819 (Nr. 124), medens Grundtvigs Fordanskning: „Guds Kirke er vor Klippe-Borg“ (Sangværk Nr. 3) er utilladelig fri. Man jævnføre t. Ex. Begyndelsen af Str. 4 henholdsvis dsk. 1533, sv. 1536, islandsk 17de Aarh., dsk. 1855 og sv. 1819, og man vil se, hvorledes i den sidste en Trivialitet er kommen i Stedet for den haanende Vending, at Djævlene ejengang skulle have Tak, fordi de lade Ordet urokket:

„Thet samme ordh the lade wel staa
oc ther til wtack haffue“ —

„þeir skulu öngvar þackar fá,
það orð láta þó standa“ —

„The moste låta oss med fridh,
ee hwad the siunge eller springe“ —

„Det Ord de vel skal lade staa
og dertil Utak have“ —

men: „Guds ord och löfte skall bestå,
vi det i hjertat bära“ —

(Derimod er det et Fortrin ved de svenske Gengivelser, at de have fastholdt den virkningsfulde metriske Egenhed, at L. 5—7 i hver Strofe begynde tonevægtigt, medens de øvrige Linier begynde med toneløs Stavelse).

Man skulde ikke tro, at noget saa Tørt som de ti Bud kunde blive poetiskt; det er dog saa i Klavs Mortensens Salme, saa rent lyder igennem dens Vers den ærefrygtsfulde Stemning, hvori Tanken om Lovens Hellighed har sat Digteren; men visselig har her *Viseformen* været Vilkaar for, at Stemningen høres saa klart gennem de jævne Ord. At Versemaalet i „Stiaurnu skaparinn“ falder sammen med Toliniestrofen fordoblet, d. v. s. med en meget brugt Rimur-Strofe, turde ogsaa have sin Del i denne Sangs stilistiske Fortrin.

I *den følgende Tids Sange* komme selvfølgelig de samme Grundtanker til Orde som i de foregaaende, men ikke alle med samme Styrke; navnlig fylder Kampen med Rom forholdsvis

mindre, kommer, naar undtages særskilte Anledninger som Lutheranernes Nederlag i Tyskland 1547, der har affødt Salmen: »Vi bede dig, evige Gud«, mere og mere kun til Orde i lejlighedsvise Udbrud*); hvorimod Klagerne over og Advarslerne mod Verdsligheden i alle Skikkelser blive bitrere og heftigere og ikke sjælden knyttes sammen med Forestillingen om den nær forestaaende Dommedag.**) Men derhos faar Sionsharpen stadigt nye Strænge, jo flere nye *Slags* Sange der opstaar. Man vil ikke, som i Begyndelsen, nøjes med de almindelige Kirkesalmer ved særegne Lejligheder, som da Olof Persson brugte den 51de Dav. Ps. til Gravsalme. Om end nu og da en Salme af almindeligt

---

*) Som naar Palladius til sin Omdigtning af den 137te Salme (1554), der slutter:

„Salig er den, som kand betale Babylon
alt det onde, som hun haffuer giort Zion“,

føjer den hjærtelige Adresse:

„Salig er den, som kand betale Paffuen i Rom
alt det onde, som hand haffuer giort Christendom.“

**) T. Ex. i Sangene „Vaag op, vaag op, du Christenhed“ og „Vaagn op, I Christen alle“ af Niels Fædder (Præst i Stege, ikke, som hos Br. og H. antaget, Bogføreren Klaus Førd, se H. Rørdam i Ny kirkeh. Saml. IV, S. 156 o. f.), eller i Søffren Paludans „Løfft op dit Hoffuit all Christendom“ og „Verden huad est du suigefuld“. Især fremhæves Ukyskhed, Svig og Splid — „blandt Brødre er liden Kierlighed, blandt Søster Usamdrectighed, blant Slect oc Børd dislige“ — som Tegn paa Verdens sidste Tider; man mindes stundom Vølvespaadommens Ragnarøks-Tegn. Ganske betegnende for Grundstemningen i det andet Halvhundredaar er Hans Thomissens *Den christelig Kirckis skøne Naffn.* Mange, heder det her, vilde gælde for „Guds Kirke“: Papister og Tyrker, Russer og Jøder; men Kirken er almindelig, er overalt hvor „Guds Søn samler sig lydige Faar“, d. v. s. hvor Ordet prædikes, Sakramenterne bruges ret og Guds Bud adlydes, men Menigheden derhos maa kæmpe mod Djævelen, Verdens Børn og Kødets Lyst — thi „Kaarsit oc Modgang er foruist Christi Bruds Hoffarffue“ (Vaaben-Farve); alt dette passer paa vor Menighed, saa, skønt der er Klinte i Hveden — „Mundchristne leffue i Last oc Skam“ —, kunne vi dog trøste os ved vor fælles Daab, Gud og Herre, Tro og Haab, og bede:

„Din Lærdom, som ved Luther igen
til Liuset kom, lad bliffue reen,
altid i disse Lande.“

Sikker paa, at man med Luther er paa den rette Vej, slutter man sig af fra de øvrige Trossamfund og vender Sangens Vaaben fortrinsvis mod Kristenlivets Fjender indenfor Menigheden.

Indhold kan opstaa i en særegen Anledning*), man digter dog stedse hyppigere særskilte *Lejlighedssange*, hvori den religiøse Betragtning bæres og præges af den enkelte Livssituation, saasom Nytaarsange, Morgen- og Aftensange, Maaltidsrim, Vuggesange, Rejsesange, Bønner om Fred, Takkesange for overstanden Fare, Sange for Gamle, Syge, Fanger, Døende, endelig Bryllups- og Gravsalmer. Desuden digtes allehaande *»Viser«* og Bønner paa Vers, til Brug uden særegen Anledning udenfor Kirken, samt *Læredigte* i Sangform — en Gruppe, som forøvrigt allerede er repræsenteret i de ældste Samlinger, og hvis Grænser det altid er vanskeligt at drage, da ej alene det undervisende Indhold, men ogsaa den undervisende Tone kan komme frem i enhver Slags Salmer; nærmest til Læredigtene endelig maa regnes en særegen Gruppe, som man har kaldet *historiske Salmer*, fordi Sangens Hovedindhold er en mer eller mindre episk holdt Fremstilling af en Tildragelse i den hellige Historie, hvortil der knyttes opbyggelige Betragtninger.

Hvorledes den enkelte Livssituation kan gøre den almindelige religiøse Betragtning poetisk, kan maaske bedst iagttages i de mange *Morgen- og Aftensange*. Saaledes, at jeg skal tage to af de ældste, mest typiske Exempler, naar *Erik Krabbe* enten i „Ny Dagevise" (1569): *Det dages alt i Østen, det liusner offuer alt* (isl.: „Dagur i Austre öllu, upprennandi nu skijn") beder om Lys for sin „blinde Forstand" til ret at regere sit Folk og Hus, om Guds Naade til at modstaa kødelig Begæring og alt andet Djævelskab, særlig „Menniskens Fund oc Tant" d. e. „falsk, optænkt Gudstjeneste", samt i det Hele om at maatte opfylde sin Pligt tilfulde —

„Mig stedse i Guds Fryct øffue,
vare min Befalning oc Kald,
Øffrighed tro Tienist af pleie,
som Gud haffuer mig befald:

min Villie oc Effne henstrecke
at fremme det menige Beste,
til den arme min Haand wdrecke,
der til Gud Naaden mig leste (yde),

et smukt Udtryk (trods den grimme Germanisme i det sidste Ord) for en from Adelsmands Opfattelse af sin Stilling —, hvorefter han slutter med Bønner for sig selv om gennem Kors og Vaande at maatte finde Vej til det evige Liv og for alle Kristne om, „at Troen ej maa visne, men brænde i Kærlighed", saa at Alle maa lære at takke Gud for Evangelii Lys og blive Kristi Lemmer i Himmerig; eller naar han i „En christelig Aftenvise": *O himmelske Fader, vi ere dine, vi soffue eller vaage* (isl.: „I

---

*) Saaledes er den svenske Salme: *I himmelen, i himmelen är en stor glädie* digtet af Vikbo-Præsten Laur. Laurinus til hans Hustrus Jordefærd (1620); men den skildrer kun i Almindelighed Himmerigs Herlighed, sluttende med at bede Jesus hjælpe os Alle did, og nævner ikke med et Ord Død eller Grav, Sorg eller Savn (Beckman til Ny sv. Psb. Nr. 486).

Svefne og Vöku sannlega vier siálfum Guðe tilheyrum") takker for den svundne Dag, beder om Tilgivelse for hver i dens Løb øvet Synd, om Guds Værn mod „Mørkets Fader", om fredelig Søvn for „vor syndige Jordesæk". at den maa blive stærk til den næste Dags Møje, og om Lys i Hjærte og Sjæl, saa vi baade „i Søvn og Vægt" maa „stille al vor Idræt i Guds Frygt" og findes som Lysets Børn hos Gud for Jesu Skyld — saa er dette Indhold kun nogle af Tidens evangeliske Grundtanker; men de faa her særeget Liv ved den særegne Anledning: man ser den Bedende knæle ved sin Seng, greben af den store Forestilling om Lysets og Mørkets Strid i hele Tilværelsen, og fra det flygtige Øjeblik brede sig hans Tanker til den svundne og kommende Nat eller Dag, ud over hans eget og hans Kæres Liv, omfatter Menigheden, Land og Folk, Timelighed og Evighed, Alt i Henvendelser til Gud, som faa et særeget Skær af Morgenstundens friske Glæde eller af Aftenens Vemod. Noget Lignende er ofte Tilfældet med andre Slags Lejlighedssange. Saaledes faar *Thomas Knudsens* „Bøn for gamle Folk": *Herre ieg er nu gammel oc graa* (1569) — om „et frit Mod oc Taalmodighed skøn" og en salig Død — sit rette Fynd ved den forudgaaende, veltalende Skildring af Alderdommens Svaghed „met Sorrig oc Drøffuelsens Dage". Den bekendte svenske Bodssalme (fra 1572): *O Gud, hwem skal iagh klaga* (Ny sv. Psb. Nr. 373), hvori bl. A. forekommer den ejendommelige og træffende Lignelse:

„Iagh är een fattig fånge
i thenna werlden trånge
som får vppå en ö",

hæves især til Poesi, naar den opfattes som en skyldtynget *Fanges* Angersudbrud, hvorfor Sagnet, som gør *Erik XIV* til Forfatteren, skønt historiskt urigtigt, dog poetiskt set har Ret. Hermed kan jævnføres *Steen Billes* Fange-Klage: *O Venner i Nød* (omkr. 1615), hvori det bl. A. heder — til den troløse Ven:

„Du maatte vel lade høre
hoes Vinduer oc Døre,
om ieg vaar end i Liffue.
Stod det icke for nær
ved Liff oc Ære,
it Ord maat du vel giffue,
oc bede din Hund til Døren gaae
om Afftens Stund, lade mig forstaa,
om du min Ven vil bliffue" —

samt: „Men[s] Gryden søed (sydede)
oc ieg hafde Kiød,
da haffde ieg Venner mange
mit Miød, mit Brød
det vaar dem sød.
de torde da til mig gange;
de kom til mig, men jeg vaar
føer.
i Par oc Par ind ad min Dør.
da haffde vi Glæde oc Sange".

Ved dette rørende Billede af Fangens Forladthed faar den fromme Vending, sin rette Vægt, som han slutter med og som giver Digtet Plads mellem Tidens aandelige Sange:

„Gud vere dig huld,
Du Sorrigfuld,
paa hannem maat du frit bygge,
din Lyst, din Trøst
udi alskens Brøst
hand er dig fast og trygge;
naar Venner flyer, da bliffuer hand,
naar Naboer skyer, giør hand Bistand,
til ham kast du din Rygge."

„En kristelig *Vuggesang*“ af en ubekendt Forf. (dsk. 1586): *Soff nu mit Barn saa sødelig*, er et paafaldende rent Udtryk for en Moderkærlighed, der forstaar, at for Barnet er dets Gudsforhold det Vigtigste af Alt: sov kun sødt, siger hun, Gud er din Fader, med dig og for dig blev Jesus Barn, led og døde han, han har genfødt dig i Daaben og vil beskerme dig ved sine Engle mod al Skade og Vaande og Djævelens „Spil“, ogsaa har Gud budet dine Forældre at „opfostre dig til Guds Ære“, og Jesus er „i Selskab med dig“; thi „soff Barn lille, faffuer oc skøn“ —

„Velsigne dig Jesu hellige Naffn,
forlade dig Synder dine,
hand giffue dig oc it evigt Gaffn
udaff sin Død oc Pine.

Amen, Gud giffue, det saa gaar,
som her i Visen quædis,
at du maat leffue i mange Aar,
for Gud i Hiertet glædis“ —;

det Barn er vel farent, som vugges i Søvn med saadanne Tanker; de forvandle det fattigste Barnekammer til et Herrens Tempel, og gennemlyst af Moderømhedens stille Lue, bliver den religiøse Betragtning til Poesi. — Paa Grænsen af Lejlighedssang og *Læredigt* staa mange *Bryllupssalmer*, idet de ogsaa gaa ud paa at undervise om Ægteskabets Væsen og rette Førelse, t. Ex. dsk. 1569: „Hielp oss Gud Fader i Himmerig“, Sthens „Om Ecteskabs Stat vi siunge vil“, samt dsk. 1586: „I huo som rolig leffue vil“ (Omskrivning af Efeserbrevet V. 22—33) og „Om Ecteskab ville vi quæde“; særlig fremhæves ofte Jærtegnet i Kana som Vidnesbyrd om Herrens Opfattelse af Ægteskabet, og stundom *fortælles* hele Jærtegnet, t. Ex. dsk. 1586: „It Bryllup bleff giort udi den Tid“, jfr. den meget smukke islandske Salme: „Heidrað sie Jesu háleitt verk“. Den *historiske Salme* fremtræder ellers stærkest paa *Island* især i Jon Thorsteinsons „Genesis-Psalmer“, i det Hele temmelig tøre Gengivelser af det givne Stof, som Forfatteren er ængstelig ved at fjerne sig fra; men ogsaa andensteds dukker nu denne Slags Sange op, og i det næste Tidsafsnit faa de voxende Betydning.

Alt som Tiden skrider frem, og medens saa at sige hele Menigheden sysler med gudelig Digtning, skærpes Sansen for Sprogets Renhed og Stilens Værdighed; selv en vis Kritik kan spores i Omarbejdelsen af ældre Sange — det er saaledes næppe tilfældigt, at det stygge Ord »stafferd« i Hans Tavsens »Aff Engle Chor« (om Verden: »met Guld oc dyrebar Steen stafferd«) er fjærnet i den senere Gengivelse af den samme Sang: »Fra Himmelen høyt«. *Klassicitet* opnaas vel ikke indenfor Reformations-Hundredaaret; i alt Fald haves næppe nogen Sang, oversat eller original, der helt ud i alle Enkeltheder saaledes gennemlyses af Tanken og gennemvarmes af Følelsen, at der ikke er et Ord for meget eller for lidt; og ofte nok forekommer der ved Siden af smukke Steder stødende Udtryk, matte Vers, ja Strofer, trættende Gentagelser — især i Læredigtene og i Klageviserne over Verdens Daarlighed og Ondskab. Der er altsaa ingen Væsensforskel mellem de ældre og de senere Sange. Men en kendelig

Gradsforskel er der. Udtrykket bliver dog i det Hele livligere og friere, selv det Upoetiske faar i det Mindste en glattere Form. og de vellykkede Steder blive forholdsvis hyppigere. Fremfor Alt, ligesom det metriske Fremskridt væsentlig bestaar i stedse sikrere og rigeligere Brug af Folkedigtningens Former, saaledes faar Stilen sit ejendommeligste Liv ved den stedse stærkere fremtrædende *folkelige Farve*, og sine skønneste Blomster sætter Reformations-Hundredaarets Digtning i hvad man kunde kalde *gudelige Folkeviser* — med og uden Omkvæde. Den evangeliske *Kristenaand* var ikke, som Romeraanden i Kirken, væsentlig i Strid med *Folkeaanden*: de to *kunde godt sammen*, og Frugten af deres Samvirken er en religiøs Lyrik, som vel ikke har naaet Fuldkommenhedens Maal i dette Tidsafsnit, men som synes at nærme sig til det *ad sin egen Vej*, endnu uberørt af den nye almen-evropæiske, humanistiske Dannelse, der imidlertid stedse fik større Magt i den lærde Verden og som snart skulde gøre sig gældende ogsaa paa Kirkesangens Omraade.

Af de alt meddelte Prøver vil Læseren have skønnet, hvor fyndigt og smukt tidt Ordene kunne falde; Rækken kunde betydeligt forlænges, om det ikke vilde blive for vidtløftigt. Heller ikke vilde det lønne Umagen her at udpille, hvad der kan forekomme os *smagløst*, end sige mat; kun maa det, for at give en Forestilling om, hvad der kunde skrives og synges i al Alvorlighed, ja med Forargelsens Andagt, være tilladt at anføre et Par Strofer af *Søffren Paludans* før nævnte Sang fra 1568 „om denne siste Verdens Suig oc Ondskab“: *Verden huad est du suigefuld*, hvori det bl. A. heder:

„De Gamle de foractis nu
oc holdis fast for Skompelsku
aff løse Gecke oc Unge.
i naar de laste den slemme Utuot,
de Unge haffue giort oc brugt,
da sette de dem paa Tunge.

De Gamlis slette Enfoldighed,
de Ungis tredske Surfittighed,
de kunde ey sammen stande:
de Unge vil haffue vundet Spil,
den Gamle hand maa sette til
oc lide Spot oc Vaande,“

samt til Slutning:

„Slet ingen Lindelse er der til,
thi huer sig selff regere vil,
en Suend vil nu være Herre:
hvem nu haffuer læst tre Ord Latin,
hand vil nu være over Mester sin.
Huor kand det gange værre?

O Herre Gud, du see hertil.
som disse Dage korte vil,
effter dit Ord oc Lære:
skal Verden nogit lenge staa,
da vil det hart om Salighed gaa,
dig skee loff, Priss oc Ære.“

Klassiske Salmer skulde man snarest vente at finde blandt de ***svenske***, som fra først af udmærke sig ved forholdsvis ren Stil og sikker Holdning. Enkelte findes vel ogsaa, som nærmer sig til Maalet, ingen mere end den tidligere omtalte ***En syndig man som lågh i syndzens dwala***: en Synder

vækkes af sin Morgensøvn ved en Engels Røst, der revser ham, men ogsaa, da han føler sig sønderknust, trøster ham og henviser ham til Kristus, hvorpaa det heder:

„Then syndige stodh op, han kunde sigh få en lijsa,
han viste Gudh aff hierta och munn att prijsa,
han sågh det Himmelska Liwset öfver sig lysa,
med ödmiuka Röst begynte han Dagsens Wijsa,"

og nu opstemmer han en Morgensang (hvoraf den S. 155 meddelte Strofe er tagen) samt slutter med en hjærtelig Tak til Gud, som har vakt ham af Syndens „dofva", og med Bøn til Frelseren om fremtidig Hjælp. Motivet er ikke enestaaende; lignende Samtaledigte forekomme oftere (se Brandt og Helveg Nr. 117, 220, 234 — af Sthen), beslægtet er Sthens Vise „Jeg stod mig op en Morgenstund"; men ingensteds er det behandlet med saa megen Kraft og Varme som i dette svenske Digt. Nævnes kan ogsaa en original Gravsalme fra 1572: *Medhan wij leffue j werlden til* (omdigtet i Ny sv. Psb. Nr. 454), som tilskrives Ærkebisp Laur. Petri Gothus (1574—79); den præges af et eget barskt Lune, som røber Paavirkning af Dødedansen, t. Ex.:

„När som wij tenckia ther minst vppå,
thå kommer ther en gest och klapper vppå,
som wij plåghe döden kalla,
O menniskia tu skalt nw fölia migh,
iach vil icke långer förbidha medh tigh,
skencker så menniskior alla,
O Jesu, o Jesu,
wij troligha på tigh kalla."

og: „Lekamen ligger j iorden igen,
han røres icke meere än som een steen,
förglömt alla werldsens ägor,
wener och frender tagha penningar och guld,
men lekamen läggia the i swarta mull
medh gotzet wilia the regera.
O menniskia, o menniskia,
tu achter ey hwart sielen kan lenda."

I den ligeledes originale Salme „*O Jesu Christ tu naadsens brunn*" (Ny sv. Psb. Nr. 47), som rigtignok først kendes fra en Samling af 1682, men som vides at have været til før 1656 og hvis Versform i alt Fald peger tilbage til vort Tidsafsnit, forekommer saa gode Strofer, som følgende to — de sidste (Str. 10 og 11):

„Mit liggiand hem och fädernes bygd
iagh här på iorden ey finner,
ty Werlden och thes flycktachtige frögd
som blomstret snarlig förswinner,
mit lijff är såsom en skugga och dröm,
hastigt bortlöper rätt som en ström,
som wattnet i iorden inrinner.

När stunden ändas och kroppen är kall,
och ögonen läggias tilsamman,
så tagh oss Herre til thin frögdesaal
til ewigh glädie och gamman,
Gud Fader, Son och then helighe And
ware lofwat och prijsat j alla land,
nu och i all Ewigheet, Amen!"

Men begge disse Salmer ere dog for lange og alle Stroferne ikke lige gode. Særdeles vellykket er blandt *danske* Sange Hans Thomissøns Oversættelse af Luthers allerførste poetiske Forsøg, fra 1523: Sangen „Ein neues liedt hebben wir an" dsk. 1569: *En Vise ny ville vi nu quæde*, om „de to Kristi

Martyrer", som bleve brændte i Brüssel „aff de Sophister udi Løwen" — Augustinermunkene Henrik Voes og Johan Esch. Efter at deres Fasthed under den mod dem rettede Forfølgelse er skildret, samt deres Proces, Domfældelse og Henrettelse fortalt, heder det med gribende Kraft:

„Nu kand ey Asken ligge stil,
men støffuer i alle Lande,
mand giør hertil ihuad mand vil,
Skam gaar Fienden tilhaande.
De hand i Liffue med sit Mord
til at tie kunde tuinge,
nu de ere døde, maa han deris Ord
høre paa alles Røst oc Tunge
oc lade dem gladelig siunge;"

vel have Fjenderne endnu til sidst prøvet paa at indbilde Verden, at de to Mænd havde i deres sidste Nød afveget fra Troen og omvendt sig til Paven; men, slutter Sangen:

„Lad dem nu liuffue, men de vil,
det kand dem intet baade;
Gud ære vi oc tacke dertil,
hans Ord kand oss nu raade.
Sommeren er for Dørren her
oc Vinteren haffuer Ende,
her blomstris alleting fiern oc nær,
den Gud oss sit Ord sende,
hand vil det vel fuldende."

Men dette Digt er jo ikke originalt, og, skønt Hans Thomissen ogsaa i sine originale Salmer og selvstændige Omdigtninger af Davids Salmer røber mere Smag end de fleste andre Salmedigtere, ogsaa jævnlig kan komme med en smuk eller sindrig Vending, saa gaar dog i det Hele hans Flugt temmelig nærved Jorden, og ingen af hans Sange kan gælde som Mønster. Omvendt undgaar den langt rigere beaandede Sthen sjælden, selv i sine smukkeste Sange, et og andet mat eller kejtet Udtryk. Det kan saaledes ikke nægtes, at hans dejlige Sang *Herre Jesu Christ min Frelser du est* (sv. 1614, bedre end i Ny sv. Psb. Nr. 195) ikke alene skæmmes ved den løjerlige Titel: „En christelig Supplicatz til Guds Søn", men ogsaa ved adskillige overflødige Ord, saa at Sangen ikke har tabt ved i den nye danske Salmebog (Nr. 130) at være bleven sammendraget fra 8 til 6 Stofer. Men rigtignok ses Pletterne saa meget stærkere hos ham, som hans Stil er inderligere, kraftigere, billedrigere end de fleste samtidige Salmedigteres.

Disse Fortrin hænge sammen med dens *folkelige* Sving. Vel staar Sthen ingenlunde ene heri. Lysten til at bruge Ordsprog og ordsprogsagtigt djærve Vendinger mælder sig ogsaa hos andre Forfattere, t. Ex. i de nysanførte Vers af den svenske „Medhan wij leffue j werlden til", eller naar Strobius (i Salmen „Aff hu oc sind oc all wor acth", 1533) synger truende om Pavedømmets Kristendoms-Forvanskninger:

„Det flyder i tho (Tø), som dølgis i sne,
de munde de løckis som falskt monne gø,"

eller naar Søffren Paludan (i den nysnævnte Klagevise, fra 1563) tiltaler de svigefulde Verdensbørn:

„Dit Løffte er idel Falsk oc Skarn,
dit Hierte er hart som Hampegarn,
som Silke er din Tunge,"

og skildrer Mammonsdyrkerne med de Ord:

„Hvem nu kand Gods oc Penning faa,
bag Døren lader han Sielen staa".

Heller ej er det sjældent, at *Billeder* fremstilles paa Folkevisens Maade, saaledes at Betydningen mere anes end udtrykkelig siges — hvorpaa Hans Albertsens „Bøn mod store Landeplager" fra 1566 frembyder et smukt Exempel; den 1ste Strofe lyder:

„Jeg veed en Urt baade deilig oc bold,
som staar paa Marcken hin rene,
hun spreder sig ud saa mangefold
met Blomster oc sine smaa Grene.
Nu er der kommen en Storm saa stor
met Frost oc Kuld hin stercke,
haffuer slagit det Blomster ned til Jord,
saa saare mit Hierte mon vercke" —

at denne Urt er Landefreden, siges ikke, men skønnes af det Følgende idet der klages over Krigens Ulykker, og Gud bønfaldes om Sejr for Kongen og om ny Lykke for Danmarks Rige. Endelig havde man, som vi have set, alt tidligt digtet gudelige Viser efter *bestemte Folkeviser* og til deres *Melodier*, og hermed fulgte Stilen, som naar Palladius i sin „Christi Brudevise" til Forherligelse af Ægteskabet maler Herrens Bryllup med Menigheden rigtignok paa Grundlag af Højsangens Symbolik, men med Træk, der ere laante fra Folkeviserne, t. Ex.:

„Dine Jomfruer føre sig udi Skarlagenskind,
met Glæde oc Fryd
gaa de til Kongen i Højelofft ind,
altsammen met Ære oc Dyd.
Saa vorde io Jesus vor Skiold i huerinde Vaade."

Men hos Sthen komme disse Virkemidler til fyldigere Anvendelse end hos nogen anden Salmeforfatter. Fra højst ulige Stemninger hæver hans Tanke sig i Andagt til Gud og Frelseren; men hvad der end rører sig i hans Sind, griber han helst til Visens paa en Gang jævne og fyndige Vendinger. Snart oprøres han over Verdens Svig og Ondskab og kan da udtrykke sig med saa hvast ordsprogsagtigt Lune, som naar han i Visen: „O Gud hvor maa vi klage" siger om falske Venner:

„Om de dig drukne kunde
udi en Skeefuld Vand.
de skulde det ingenlunde
forsømme strax paa Stand,"

men da skal du ty til Gud, han skal nok skaffe dig Ret, thi

„Det monne til Hunden ey stande,
at Horsen paa Marcken døer,
saa er det ey i deris Hænder,
det onde, de acter at giøre."

Eller han kan, som i Visen „Jeg gik mig udi Rosens Lund", begynde med en folkeviseagtigt fortællende Indledning. hvoraf saa det Følgende spindes ud:

„Jeg gick mig udi Rosens Lund
ieg acted de Diur at bede,
men der møtte mig i samme Stund
den ieg ey effter monne lede.
Saa kand der meget hende
fra Morgen inden Afften monne komme,
thi er det bedre at vende,
end føre den Gierning til Ende,
der mere kand skade end fromme;"

det er, vedbliver han, ikke muligt at vinde hver Mands Gunst: den du er bedst imod, „hand skal dig snarist skænde“; „hvo Reff med Reffue skal fange, hand skal sig vel omsee“, og man skal ikke tro Alle, som le til En: de ere ikke de Bedste, som række dig den højre Haand; „Ackeley er vel en smucker Urt“, men uden Lugt, saa gaar det med Mangen, der kan „farve sine Ord smukt“, men „det er altsammen af Luugen, hand setter dig paa en Gunge“; derfor, vedbliver Digteren — med Ord, der minder om Hávamáls tungsindige Varsomhedsmoral — vil han nu fatte et andet Sind: „*for ingen mig aabenbare*“, men, føjer han til, „paa Guds Fryct lægge Vind,“ thi Gud er „vor Skytz Herre fri“; og derpaa glemmer han Verdens Useldom i Bønnen om Jesu Hjælp til at lade sig regere af hans Aand, saa at han kan blive „i Himmerig til evig Tid“. Snart er det Syndesorgen, som har grebet Digteren, og han kan da lade Anger og Tro brydes i Toner, der klinger des inderligere og dybere, jo mere de synes at lyde ud fra Folkets eget Inderste — som i Visen: „Jeg stod mig op en Morgenstund“, hvor en Engel trøster og oplyser den Kummerfulde og henviser ham til Kristi Kærlighed, saa at han til sidst bryder ud i Lov og Tak, og det hidtil brugte Omkvæde: „Sorgen var i min Hu for Synder mine“; ombyttes med: „Glæden er min Hu ved Christ alleene“. Eller den svage Gamling udsynger — i Visen: „Hvem skal ieg klage mit sorrigfuld Mod“, — sin Bekymring og sit Evighedshaab i fyndige, korte, men ganske jævne Udtryk, der imidlertid ved stadigt at støttes af det dobbelte Omkvædes betydningsfulde Ord faar en Inderlighedens Pathos, som næppe kan tænkes naaet i højere Grad paa anden Maade; man læse eller helst synge de sidste otte Strofer saaledes, at Omkvædet stadigt tages med, og lægge Mærke til Ændringen i Slutningskvædet i den femte Strofe:

„Mig rinde saa mange Tancker ihu —
Herre Gud trøste dem, som er bange!
Hvad fordum Tid er skeet, det mindes ieg nu,
thi at Sorrigen hun twinger saa mange.

Mine Øyne de mørckis, mine Kinder gøris bleeg,
mine Fødder kunne neppelig bære mig.

Mig tvinger mine Synder, som mangfoldelig er,
for dennem ieg den største Sorrig bær.

O Gud løs mig aff mine Synders Nød
for Jesu Christi hellig Pine oc Død.

Jeg er i Verden en fremmed Gjæst —
Herre Gud trøste dem, som er bange!
mit Fædrene Land i Himmelen, det tiener mig best,
oc da faar Sorrigen en god Ende.

Der venter ieg mig den evige Ro,
med alle Guds Børn i Salighed bo.

Guds blide Ansict skulle vi der see,
isteden for Bedrøffuelse baade glædis oc lee.

Gud giffue os alle sin Naade saa blid,
at leffve der hos dig til evig Tid.“

Ikke mindre kendelig er Folkevisestilen, naar Sthen, hvad stundom sker, gør en Fortælling til Hovedbestanddel af en Sang, som i Visen om Kongen, der gjorde sin Søns Bryllup: „Himmerigis Rige lignis maa“, hvor t. Ex forekommer følgende kraftige Skildring af den fornærmede Konges Vrede:

„Hand sende sin Krigshær ud paa Stand,
befoel dem, hvad de skulde giøre:
I Rytter oc Landsknecte, tager Værie
i Haand,
med disse Mordere skulle I omkiøre.
Gud giffve oss Fred!

Slar død for Haand hvem I faar fat
oc spare hvercken Folck eller Huse,
sticker Ild paa deris Stad saa brat,
lader den røde Lue offuer dem bruse.
Gud giffve oss Fred."

Men ogsaa for de stille eller glade Stemninger har Sthen friske Toner, der ere des udtryksfuldere, jo nærmere de ligge Folkevisens. Saa smuk t. Ex. hans Morgensang er: „Jeg vil din Pris udsjunge", efter Mathesius i en otteliniet Salmestrofe, den staar dog tilbage for hans egen Morgenbøn i Fireliniestrofen: „O Gud skee Loff til evig Tid", og især for hans dejlige Morgensang: „Den mørcke Nat forgangen er" med Omkvæde: „Gud giffve os Lycke oc gode Raad, sin Naades Lius til os sende", der begynder:

„Den mørcke Nat forgangen er,
oc Dagen rinder op saa vide,
Solen hun skinner offver Marck oc
Kiær,
de Fugle, de siunge saa blide,
Gud giffve os Lycke oc gode Raad,
sin Naades Lius til os sende.

Lofvet være Gud i Evighed,
os denne Nat haffver bevaret,
Gud liuse offver os sin hellige Fred
oc fri os for alskens Fare
Gud giffve os Lycke oc gode Raad
sin Naades lius til os sende" —

hvorefter der peges paa Paaskemorgens og paa de sex Skabelsesdages Undere, og Sangen slutter med en Bøn om Jesu Hjælp mod Djævelen, saa at vi kunne tjene ham tro og prise ham, naar denne Dag er til Ende. Særdeles smuk, næsten klassisk, er den bekendte endnu sungne Aftensang: „Den liuse Dag forgangen er"; den turde anføres her i sin Helhed som en i al sin Fordringsløshed god Prøve paa det Højeste, hvortil den nordiske Salmedigtning hævede sig i det her omhandlede Tidsrum. — Omkvædet: „Glæde os Gud i Himmerig" maa læses til hver Strofe;

Den liuse Dag forgangen er,
oc Natten hun hænger os paa,
o Jesu Christe, Herre kiær,
du altid hos os bliffve maa.

Bevar oss Gud i denne Nat
fra Dieffvelens listige Pile,
i alskens Fare du med os stat,
giff Rolighed oc god Hvile.

Du est det evige Guddoms lius,
det maa vi io bekiende,
kom til os i vort Hiertes Huus,
med din Naade os optænde.

Vi befale os i Jesu Vold,
naar vi vore Øyen tillukke,
Gud være vor Værn, vor Klippe oc
Skiold
mod alt Ont, der os kand trycke.

Du est vor Væcter tryg oc tro.
du vilt os aldrig undfalde,
paa dig saa ville vi bygge oc bo,
i all vor Nød dig paakalle.

Giff os en rolig Nat oc god,
lad os i Synden ey soffve,
lad os ey giøre ded, dig er imod,
ey heller i Sorgen opvaagne.

Dagen er skabt til Arbeide og Umag,
det kand hver hos sig mercke,
men Natten er skabt til Ro og Mag,
de trætte Lemmer at stercke.

Saa ville vi i Morgen loffve dig
din Godhed gierne bekiende,
oc siden altid i Himmerig
dig prise foruden al Ende.

Glæde os Gud i Himmerig!

d. Prædiken og Opbyggelsesskrifter.

Guds-Ordets Forkyndelse og Tolkning var det nye Kristenlivs første Ytring og blev, som Gudstjenestens Hoveddel, dets vigtigste Næringsmiddel, saa meget vigtigere, som Læsefærdighed var mindre udbredt og Bøger sjældnere. Paa intet Omraade er det kendeligere, hvilket mægtigt Stød fremad Aandsudviklingen fik ved den religiøse Vækkelse, men ogsaa hvorledes dennes Virkninger modarbejdedes af en alt tidligt indtraadt Frygt for eller Uformuenhed til at gennemføre helt ud de evangeliske Frihedstanker.

Man maa i denne Henseende først og fremst lægge Mærke til Texterne. De Epistel- og Evangelie-Stykker — Perikoperne — som fra gammel Tid, rimeligvis siden Gregor den Store, oplæstes og tydedes paa Søn- og Helligdagene, svarede langtfra til den evangeliske Kristendomsopfattelse. Luther har endog (1523) kaldt Epistelrækkens Ophavsmand en gærningshellig Stymper (»ein ungeschickter Mann und ein werkheiliger«); men heller ej Evangeliestykkerne ere altid heldigt valgte eller afgrænsede*); yderligere forringedes Udvalgets Værd, da mange romerske Helligdage bortlagdes og derved de til dem knyttede stundom vigtige Skriftstykker unddroges Menigheden. Ogsaa tænkte Luther fra først af paa at tilvejebringe et bedre Udvalg, men opgav det siden efter eget Sigende (1626) for ej at give Prædikestolen til Pris for Sværmere, m. a. O.: af Frygt for Skriftens Misbrug hæmmede han dens Brug — i Virkeligheden en aldeles romersk Tankegang —, og Perikoperne sloges fast i de lutherske Landskirker, væsentlig som de vare overleverede.**) Heller ej i Norden

---

*) Som naar paa 3die Sønd. i Adv. Jesu Tale om Johannes den Døber (Math. XI) afbrydes i Midten, eller naar paa 2den Sønd. eft. Paaske baade Begyndelsen og Slutningen af Jesu Tale om hans Hyrdegærning ere udeladte, eller paa 9de Sønd. eft. Trin. af Stykket om den utro Husholder, Luk. XVI, Slutningsordene V. 10—13 ere udeladte, hvorved det øvrige næsten bliver meningsløst. Overhoved faa mange af de meddelte Stykker en langt større, stundom en helt anden Betydning, naar de læses i den Sammenhæng, hvori de forekomme.

**) Enkelte Afvigelser findes i de protestantiske Kirkers Perikoper saa vel fra den romerske Kirkes som mellem dem indbyrdes; men de ere uvæsentlige og vistnok tilfældigt opstaaede (se Engelstoft: „Liturg.'s Hist. i Danm.“ S. 136—144).

var det fra først af Meningen, at man vilde nøjes med disse Brudstykker. Dsk. Hdb. 1529 peger vel nærmest paa Perikoperne, naar den tillader at bruge ved Højmessen, i Stedet for det meddelte Nadver-Evangelium, et andet »hwor som teckis kan effter Tydsens leylighed«; men dens Anvisning til at tage i Stedet for den meddelte Epistel-Text »en anden y thet *gamle* eller ny Testamente« viser dog, at man ikke tænkte paa Perikoperne alene. Sv. Msb. 1531 foreskriver endog, at man skal læse »itt capitel eller halfft« af nogen Epistel eller Evangelist og nævner kun exempelvis Romer- eller Korinthier-Brevene og Johannes-Evangeliet. Hvad man ønskede og fra evangeliskt Stade maatte ønske, var at faa *hele* den hellige Skrift eller dog det Nye Testamente læst og tydet i et vist Omløb af Gudstjenester. Især træder denne Tanke frem i Sverige: Olof Persson anbefaler i sin Postil (1530) Præsten, hvis han ikke kan komme til Rette med Dagens Text, da at tage en anden, »ty det är altsammen aff gudhi«, samt formaner ham til altid efter Prædiken at forelæse et Kapitel af Skriften, saa at Folket kunde »få höra hela Euangelisterne then ene epter then andra« og saaledes vænnes til Guds Ord, at de kunde undvære Postillen; ogsaa heder det i Sv. Msb., at »Epistlenar och Euangelier hålles aldra lijkast (rigtigst) aff begynnelsen, capitel epter capitel, så mykit som teckis hwar daghen«, og kun, hvis dette skulde forarge Nogen, kunde man nøjes med de i Bogen »vthtecknade« Bøger, — hvad jo dog var noget Andet og Mere end Perikoperne. Alligevel blev man til sidst ved det Gamle. Vanen gjorde Noget — hvad de nys anførte Ord i Sv. Msb. røbe; heller ej have vore to første Postiller naaet videre end til at »postillere« Perikoperne, endda kun Evangelierne, medens Epistlerne hos Hans Tavsen maa nøjes med kortere Forklaringer og hos Olof Persson ere helt forbigaaede. Endnu mere virkede dog sikkert Indflydelsen fra Tyskland og den fra Romerkirken arvede Ensformigheds-Lyst: det var dog tryggest at vide, at i alle Landets Kirker prædikedes paa samme Dag og Time over de samme Ord. I Danmark afgøres Sagen alt ved Ordinansen, som byder, at til Højmesse og Ottesang skal der prædikes over »det wonlige Søndags-Euangelium«; saa at endog Epistelstykkerne vare udelukkede, indtil de i det 17de Aarhundrede afløste Katekismen som Prædiketext ved Aftensang, altsaa endda kun i Stæderne. Med Danmark fulgte Norge og Island: i Gudbrands Postil (1597) ere vel Epistlerne kort forklarede, men kun Evangelierne brugtes som Prædike-Texter.

I Sverige holder man noget længer fast ved den oprindelige Tanke. Endnu 1548 er det Regel, at »et Kapitel eller halvt« skal læses og tydes hver Søndag, og kun undtagelsesvis tillades det Præsten at nøjes med Perikoperne. Men ogsaa her trænge de igennem, og 1614 paabydes de udelukkende — d. v. s. Evangelierne; thi heller ej her prædikes der over Epistlerne, der lige saa lidt ere tydede i Laurentius Petris Postiller fra 1555 som i Broderens fra 1530.

Perikope-Systemet — denne romerske Lænkestump, som ogsaa i Norden den evangeliske Menighed har slæbt efter sig gennem Aarhundrederne, — skyldes det vistnok for en stor Del, at Bibelen, tvært imod den evangeliske Grundtanke, er bleven mere og mere fremmed for kristne Lægfolk. I Reformations-Hundredaaret modvirkedes dog dets Ulemper paa flere Maader.

Et var, at Menigheden dengang havde langt *rigeligere* Lejlighed, end i vore Dage, til at høre Guds Ord, tildels ogsaa *i sammenhængende Udlægning*. Ej alene vare Helligdagene mange flere, men ogsaa Lejlighedstjenesterne hyppigere, ved hvilke Skriftstykker fremdroges, som ellers ikke læstes, forholdsvis af det Gl. Test. Især hjalp det, at man foruden Fasteprædikenerne, i hvilke Lidelseshistorien, »Passien«, blev gennemgaaet i Sammenhæng, havde *Ugedagsprædikenerne* hver Onsdag og Fredag; thi vel spores Lyst til ogsaa at binde disse til Perikoperne — den danske Ordinans henviser saaledes til »de Bøger som lætte oc nyttelige ere saa som Søndags Epistler«; men det Sædvanlige var dog i hele Norden, at Ugedagsprædikenerne brugtes til at gennemgaa og forklare en eller anden Bibelbog fra Ende til anden, ogsaa tidt Bøger af Gl. Test. — dette paabydes udtrykkelig i Sv. Kyrko-ordn. 1571.

Endnu mere betydede dog T e x t e n s B e h a n d l i n g, idet man i Almindelighed *holdt sig nærmere til Skriftordet*, end senere, hvorvel paa en anden Maade i Reformations-Hundredaarets første Menneskealder end i de to næste, saa at her viser sig en ret mærkelig Udvikling. Den papistiske Prædiken, som vi kende t. Ex. fra Kr. Pedersens Jærtegns-Postil, stod for Reformatorerne som en stor Misbrug, fordi den fjærnede sig fra Skriftordet; »Menneskepaafund, Fabler og Drømme« maatte Præsten ikke komme med, som det heder i Sv. kyrkoordn. og ellers tidt indskærpes. Herimod sikrede man sig imidlertid bedst ved at paalægge Præsten at blive ved sin Text. Han skal, heder det i Dsk. Ord., naar han udlægger Ordet, »icke staa oc sige huad

hannem lyster, Men hvad der hører til sagen skal hand paaminde med klare oc velforstandige Ord.« Hvad der hører til Sagen, er netop Skriftordets Mening; at klare denne, er Prædikenens Opgave. Derfor er Prædikenen i den første Tid som oftest noget nær hvad vi nu kalde *Bibellæsning.* Dette gælder ej alene om Tolkningen af sammenhængende Dele af Skriften — det ældste Exempel er Hans Tavsens Udlægning af Lidelseshistorien i sex »Lectier« —, eller om de korte Epistel-Forklaringer hos ham og hos Gudbrand; ogsaa Evangelie-Perikopernes Udlægning er i de ældre Postiller samt i Gudbrands, der nærmest staar paa samme Trin, væsentlig bygget paa forklarende Gennemgaaelse af Texten. Den paagældende Fortælling eller Talestump belyses i sin Sammenhæng med det Foregaaende og Efterfølgende, og dens enkelte Led sættes ud fra hverandre i deres indbyrdes Forhold, saa at den bibelske Situation bliver klar og nærværende for Tilhørerne; dertil knyttes saa, indskudsvis eller tidt i et særskilt Afsnit bagefter, den religiøse Oplysning og sædelige Formaning, som kan udledes af Texten, Ordets Anvendelse paa Livet. Denne Fremgangsmaade sikrede altid Tilhørerne *det* Udbytte af deres Kirkegang, at de nu vare blevne saa meget bedre hjemme i den hellige Skrift, og den lettede dem at følge og fastholde Præstens Tankegang. Paa den anden Side stillede den ikke overdrevne Krav til Præstens Frembringelsesevne; han skulde ikke optræde som original Forfatter nogle og sexti Gange om Aaret, end mindre et Par hundrede Gange, som da var Prædikenernes sædvanlige Tal aarligt; der var følgelig intet Urimeligt i, at Postilforfatterne, medens de udgav deres Prædikensamlinger som en Nødhjælp for Præster, der ikke selv kunde finde, hvad de skulde sige, dog udtale det Haab, at Præsterne snart maatte komme efter at tolke Ordet frit og levende paa egen Haand, saa lidt som i Lovenes Advarsler mod, at Præsterne ved Brugen af Postiller lode sig friste til aandelig Ladhed*). Endelig fristede

---

*) Postillernes Øjemed var først og fremst at give Præsterne Forbilleder eller i Nødsfald noget at forelæse Menigheden; først senere brugtes de som Andagtslæsning hjemme. *Olof Persson* og *Hans Tavsen* skrive kun for „eenfoldige Clercker och kyrkioprester . . . som nw fögha grund haffua i scriffterne“, for „Sognepreste̱r, som en groff oc enfoldig vnderuisning haffue behoff“, saasom de — ikke af ond Vilje, men „aff wanwittighed“ — havde „standet y stampe oc ere y lærdom bleffne de samme de ware“ for en 12—13 Aar siden. Ogsaa *Laurentius Petris* Postiller ere nærmest udgivne som homiletisk Vejledning, og det Samme gælder selvfølgeligt om

Bibellæsningsformen heller ej til trættende Vidtløftighed: vel sætte Lovene i alle Lande en vis Grænse for Prædikenens Varighed, nemlig højst en Time til Højmesse (ellers kortere); men i de ældre Postiller ere de færreste Prædikener saa lange. I Aarhundredets Løb forandres imidlertid Metoden. Vel tabes Skriftordet ikke af Syne; Prædikenen skal fremdeles oplyse hele Texten, svare paa ethvert Spørgsmaal, som den kan fremkalde; man er endnu langt fra den Skik, at Præsten til et af Sammenhængen udrevet Ord knytter en opbyggelig Betragtning, over hvilken Tilhørerne glemme det Øvrige af Texten. Men denne er dog ikke længer Tankeudviklingens ledende Traad. Skriftordet bestemmer Prædikenens Æmne, og til Skriftordet vender Taleren ideligt tilbage for at hente Hjemmel for sine Ord; men formelt fremtræder hans Tale som *en selvstændig Tankebygning*, opført og leddelt efter sin egen Plan. Denne Slags Udlægning forudsætter langt større Dannelse og Tænkeøvelse, baade hos Præst og Menighed, end den foregaaende. Den betegner altsaa en Fremgang, et højere Trin af aandelig Udvikling, og utvivlsomt har den været ligesaa frugtbar som hin, hvor der var Evne til at fyldestgøre Fremgangsmaadens Krav. Men, hvor Evnen brøstede, kunde Taleren des lettere komme paa Afveje, saa at Tilhørerne ikke kunde følge med eller misforstod ham. For at forebygge dette, kunde Præsten lære sig sine egne eller Andres

---

alle latinske Postiller, bl. A. om *Niels Hemmingsens* (1561), som Forf. alt havde dikteret sine Lærlinger 1547, men senere forbedret, og som længe havde været udbredt i Afskrifter, inden den tryktes. Men denne Bog fandtes saa tilfredsstillende ogsaa for Lægfolk, at den strax oversattes paa Tysk (1562), og da — efter mange Danskes (bl. A Kansleren Johan Friis') længe nærede Ønske — Rasmus Rerav oversatte den paa Dansk (1576), skete det ogsaa med den Mulighed for Øje, at den kunde bruges til Oplæsning i Hjemmet, hvad vel ingenlunde, heder det i Fortalen, burde holde Folk fra Kirkegang, men som heller ej kunde dadles af Andre end dem, der med Paven ikke undte Menigmand Bibelen eller andre gode Bøger paa Modersmaalet, tvært imod maatte man ønske, at Alle i Danmarks og Norges Rige kunde prædike Jesum Kristum til Salighed: Postillen skulde altsaa være et Hjælpemiddel ogsaa for Husfaderen som Hjemmets Præst. Det Sidste er endog Hovedøjemedet med *Gudbrands* Postil, der ligefrem kaldes „Hwss-Postilla", og som ifølge Fortalen var bleven til, fordi mange gode Mænd havde bedet Bispen om at faa Evangelier og Epistler trykte til Oplæsning hjemme, naar Kirkevejen var lang og slem; da Folk nu ikke vel kunde nøjes med Texterne alene, havde han tillagt nogle Forklaringer; men hverken burde Præster slaa sig til Ro ved denne eller nogen anden Postil, eller Lægfolk blive fra Kirke, fordi de havde faaet den.

Prædikener udenad. Dette dadler Laurentius Petri med Rette i sine »Hypotiposes« (1566) som et uendeligt og ufrugtbart Arbejde; heller, siger han, maa man have gennemtænkt Æmnet og forud opgjort Gangen, som man vil følge, men ikke være bekymret for Udtrykkene, ti, som Poeten Horatius vidner, Ordene komme villigt, naar man er Herre over Stoffet. I Danmark derimod har man — i god Overensstemmelse med Perikope-Systemet — ligefrem villet binde Præsten til Aar ud og Aar ind at udlægge de samme Texter ens, »saa vel med Hensyn til Indhold som til Form«, og efter et bestemt Forbillede; dette foreskrives i det Mindste af flere Landemoder (Roskilde 1566, Odense 1578 og 1585, hvilket sidste henviser til Niels Hemmingsens Postil som Mønster). Herved modvirkedes imidlertid det tidligere saa stærkt udtalte Ønske, at Præsterne maatte vænne sig til at udlægge Ordet paa egen Haand, og alt Liv maatte vige fra Forkyndelsen, hvor man saaledes nøjedes med at »vende Bøtten«. En anden Udvej til at bøde paa sin Tankefattigdom fandt mange Prædikanter ved at udfylde et Begrebs-Skema med Skriftsteder, saa mange som muligt, tidt maadeligt eller slet ikke passende til det, som de skulde bevise, i alt Fald udrevne af deres Sammenhæng, saa at den derved vundne Skriftkundskab sikkert ofte har været ganske ufrugtbar eller vel endog vildledende.

Et godt Exempel paa Bibellæsnings-Formen i mindste Omfang indeholder bl. A. *Gudbrand Thorlaksesons* „vtskyring" paa *Rom. XII, 6—16.* Han begynder: „„Men vi have mangehaande Gaver hver efter den Naade, som er os given." Det vil sige, Herren har af sin Naade og Godhed givet os mangfoldige den Helligaands Gaver til dermed at tjene Næsten og den kristne Kirke. Og gennemgaar nu Apostelen nogle særlige Gaver og Virksomheder, besønderlig hos de Mænd, som høre til den aandelige Stand, og lærer os, hvorden man skal varetage disse Gaver, og siger: „Haver Nogen Spaadoms Gave, da være den efter Troens rette Regel," Det er" o. s. v. — paa denne Maade gennemgaas Skriftstykket Sætning for Sætning. I en *Juleprædiken* af *Hans Tausen* udmales hele Tildragelsen med Kristi Fødsel omstændeligt; bl. A. heder det: „Ja deer de hadde nu eend reysen och ware komne til herberge ind i Bethlehem See huor saare agter man dennom; gode Kammere stode alt luchte (læftede) indtil de kommer der siunis att haffue pongen fuld, Men Josephs klæder wysde vel ud, hvor han skulde bliffue med siin hustru, stalden war dennom god nog, der matte de ligge udi stanck och skiden stras udi kulden med de uskiellige creature der hyne store hansser de største Guds fiende sadde øffuerst til bords udi ypperlige mag, æde, dricke oc slapampe etc. Men huo tencker noget paa Maria den onge barselquinde och er hennes første, hun er y fremmede land oc maaske tenchte der minst paa att hun skulde fød sit barn paa denne reyse, thy hadde hun ey forseet sig med det, hun skulde

paaholde etc. Den gode hustru haffuer saa meget at tage waare med sine rige drokne gieste, att hun kan icke faa stonde til at tencke eller tage waare paa henne, at hun hadde seet en sinde til henne," o. s. v. — det er Bibellæsning, Øjemedet at gøre Tilhørerne samtidige med det i Skriften Meddelte.

For at anskueliggøre Reformationstidens Prædikemaader kan det ellers være godt at jævnføre *Behandlingen af samme Text i flere Postiller*, t. Ex. *Brylluppet i Kana* (2den Sønd. eft. Hell. tre Kgr.), som vedrører et af Tidens Hovedspørgsmaal. Den ældste Behandling er *Olof Perssons*: Efter en forklarende Gentagelse af Evangeliets Fortælling kommer „then lärdom os warder här förehållen", nemlig at Jesu Nærværelse ved et Bryllup viser, hvad Ære han tillægger Ægteskabet, som ogsaa er indstiftet før Syndefaldet og helliges ved Lignelsen med Kristi Brudgomsforhold til Menigheden, hvorpaa der til Slutning i raske Træk tegnes et smukt Billede af gudfrygtigt Ægtesamliv — „och när the nu äre til samman, man och qwinna, vthi itt rätt ächteskap, och älska hwar annan och bewijsa sich emoot hvar annan som them böör, thå är thet gudhi ganske behageligt, och the äre thå j then stadga (Stand) som gudh haffuer velsignat medh barn och bloma, lycko och saligheet ...... Honom ware prijs j ewigheet, Amen!" Ogsaa *Hans Tavsen* har en orienterende Indledning, men efterhaanden som Fremstillingen skrider frem, dvæles ved de enkelte Momenters Betydning for Kristenlivets rette Opfattelse: Jesus havde nylig begyndt at prædike og forsmaaede ingen Lejlighed til det, kom derfor ogsaa til Gæstebud — hvoraf vi lære, at „wij det ey skulle regne for stoor synd, om wij gaa med stundom til Collats, slaa oss løse oc gøre os noget maadelige glade," siden Jesus for at glæde Bryllupsgæsterne selv gav dem Vin og det af den bedste, „som de kunde bliffue gladest aff"; det er kun Farisæere og Gendøbere, som holde det for Synd at spise et Æble, efter at Sulten er stillet, eller drikke en Taar over Tørsten. Hovedsagen er dog, at Jesus ved at overvære et Bryllup og der gøre et Jærtegn har hædret Ægteskabet; han vidste nok, hvilke Ægteskabs-Foragtere der vilde opstaa og nu følger et hvast Angreb paa Cølibatet og det dermed forbundne Hykleri, hvorhos den „fabel och draffuels snack" afvises, at Brudgommen skulde have været Johannes, som da skulde have forladt sin Brud for at følge Jesus. Derfor, kan man ikke leve ugift, saa gifte man sig i Guds Navn, og være ubekymret for Udkommet: ligesom Jesus hjalp i Kana, vil Gud ej lade dem sulte, som tro paa ham og bede ham om Hjælp, „om wij ellers ville recke Lemmerne oc gøre oss vmag for føden, som Gud haffuer befalet". Endelig gennemgaas Marias Ord, Jesu Svar og selve Jærtegnets Betydning som Tegn paa hans Guddomsmagt. Ligeledes udspringer hos *Gudbrand* Hovedtankerne — Ægteskabets Hellighed samt Herrens Villighed og Magt til at hjælpe de Troende — af Fortællingen som Blomster den ene ved Siden af den anden paa samme Kvist; derpaa følger Einar Sigurdssons nylig anførte to drotkvædte Strofer, og Prædikenen slutter med en hjærtelig Bøn for Ægtefolk. Endnu hos *Laurentius Petri* er Fortællingen det Sammenholdende, dog saaledes at en og samme Hovedtanke — Ægteskabets Værdighed — atter og atter træder frem som Betragtningens Udslag, og de øvrige Momenter underordnes denne. *Niels Hemmingsen* derimod tager af Evangeliet Anledning til en udførlig

Begrebsudvikling i „fire Artikler“ med mange Underafdelinger. 1. Bryllupet, herunder afhandles: a) hvo der maa gifte sig: ikke Blodsfrænder, ikke Folk af ulige Religion — hvilket urigtigt støttes paa 2 Kor. VI, 14–18 — o. s. v.; b) hvorledes Ægteskab skal indledes: ved Bejlen, Fæstemaal, ordentligt og hæderligt; c) at begge Parters Samtykke er fornødent – Tvang særligt mod Pigen dadles strængt; d) at kirkelig Vielse er nødvendig, for fire Aarsagers Skyld: α) til Bevis, at „den stat haffuer rom i Guds kircke“, β) for at Brudeparret kan blive undervist af Guds Tjener, γ) for at Ægteskabet kan blive vitterligt, i Modsætning til Frilleforhold, δ) for at Menighedens Forbøn kan komme de Nygifte til Gode; e) Bryllupsgildet — „werdscaff“ — skal være sømmeligt, „uden letfærdig snack“, med Bøn „oc ærlig Lystighed“. 2. Ægteskabet, hvorunder afhandles: a) hvorfor Ægteskab er indstiftet, næmlig α) til gensidig Hjælp, β) til Slægtens Forplantelse, γ) for at der kan være „en christen kircke i huert Ectescaffs hus“, hvori Forældrene have profetisk Værdighed, idet de skulle undervise deres Børn og Tyende, δ) for at hindre Skørlevned, hvis Syndighed paavises udførligt og ypperligt; b) hvad der gør „ægteskaffs samquem kær oc venlig“ — en hjærtelig Skildring af Lykken i et gudfrygtigt Ægteskab. 3. Miraklet med dets „omstændelige vilkaar“: a) Tiden; b) Aarsagen; c) Marias Forbøn og Jesu Svar — saa strængt for at forekomme hendes Forgudelse og al Overtro paa hendes undergørende Magt; d) Marias Formaning til Tjenerne — den gælder os Alle; e) selve Vandets Forvandling til Vin, et sandt Jærtegn paa Herrens Magt over Skabningen, hvorimod der advares stærkt mod at tro falske papistiske Mirakler. 4. Andre Formaninger — ganske kort antydede.

Vi have hidtil kun tænkt paa den vigtigste Klasse af Prædikener: over de sædvanlige Søn- og Helligdags-Texter; her er Modsætningen mellem de to Prædikemaader kendeligst. Men ogsaa hvor Texten var et sammenhængende Skriftafsnit, kan den iagttages; man sammenholde t. Ex. med Hans Tavsens korte, Skriftordet nøje følgende Udlægninger af Lidelseshistorien Laurentius Petris 30—40 Aar yngre, langt omfangsrigere og friere Passionsprædikener. Mindre kendelig er Forandringen i *Lejlighedstalerne*. De staa allerede fra Begyndelsen af væsentlig paa det andet Trin; thi vel er altid et Skriftstykke, større eller mindre, lagt til Grund for Betragtningen; men dennes Øjemed er dog ikke nærmest at gøre Tilhørerne saa meget fortroligere med Guds Ord, men ved Hjælp af dette at stille vedkommende Livsforhold i kristeligt Lys. Dog er ogsaa her en Udvikling kendelig fra det Jævnere og Enfoldigere til det strængere Tænkte og mere Sammensatte. Nærmest ved Afhandlingen staa Prædikener over *frit valgte Æmner*, t. Ex. hvor det gælder at revse en Tidslyde, meddele en eller anden Kundskab af religiøs Betydning. I slige Tilfælde kan Prædiken-Indklædningen blive mer eller mindre

tilfældig: Olof Persson prædiker t. Ex. om Eder, Laurentius Petri om Drukkenskab, om Manddrab, og Palladius behandler de samme Æmner fra samme eller lignende Synspunkter i smaa Afhandlinger; den Sidstnævntes kirkehistoriske Oversigt »St. Peders Skib«, er Gengivelse af en Række Prædikener, men i Bogen er hvert Spor af Prædiken-Formen forsvundet. Det Samme gælder forøvrigt om mangt andet Æmne; Ægteskabet t. E. drøftes i Stridsskrifter, i Søndags-Prædikener, i Brudetaler — en saadan ligger bagved Niels Palladii »Det hellige Ecteskabs Ordens Regle« — og i mangfoldige opbyggelige Afhandlinger. ligefra Kristiern Pedersens Bearbejdelse af Luthers lille Skrift til Niels Hemmingsens Ægteskabsbog, hvis systematiske Fremstilling er antydet i Titelen. Overhoved, ligesom Prædikenerne, saa snart de tryktes, gik ind i Massen af *Andagts- og Opbyggelsesskrifter*, saaledes er denne Slags Skrifter — Bønner, religiøse og moralske Betragtninger, Drøftelser af Tros-, Lære- og Livsspørgsmaal o. s. v. — ofte i den Grad ligeartede med Prædikenerne, at man har ondt ved at drage Grænsen. Hele denne, allerede nu rige Literatur, som derhos stadigt voxede ved Oversættelser fra Tysk, maa betragtes som skrevne Understøttelser for det levende Ord, der lød fra Kirkens Talerstole.

Vor ældste bevarede evangeliske Lejlighedstale og overhoved Prædiken. *Olof Perssons* i Anledning af Kroningen 1528: *„En christeligh formaning till Swerigeś jnbyggiare“*, er tillige en af de bedste og mærkelig ved den her udviklede gammel-nordiske Opfattelse af *Forholdet mellem Konge og Folk.* „Ville vi være Kristne, begynder Taleren, maa vi foretage Kongens Kroning „christeligha“, eller have baade han og Folket Skade deraf. Først og fremst maa Kongen vide, at han kun har sit Embede for at skaffe Landene Fred, „ty gudh haffuer skicket *konungar för folket skul och icke folket för konungens skul.*“ Lad os dernæst se hvad Skriften har at sige om Kongen — og nu oplæses 5 Moseb. XVII, 14—20. Af dette Skriftsted udledes (1) med Hensyn til Kongens Stilling: *at* han skal være en Indfødt, — en fremmedfødt Fyrste vil foretrække sine Landsmænd for Landets egne Børn; *at* han ikke skal samle paa Heste eller Vogne, Guld eller Sølv, d. v. s. han kan og skal holde Landet forsvarsdygtigt og maa derfor „aff all förmågha epter lägligheten beredha sich hestar och harnesk, byssor och werier, fotsterckia slott och fästen“, men han maa ikke stole paa Sligt eller paa sin egen Kraft; *at* han flittig skal granske Guds Lov og deraf lære, at han ikke maa være en „weldig herre offuer sina undersåter“ og ikke ville regere dem alene efter sit Sind og sin Fordel, samt at det særligt paaligger ham at fremme Guds sande Dyrkelse, altsaa Guds Ords rette Prædiken, hvorfor han maa have Tilsyn med Bisper og Præster, ligesom fordums fromme Konger ogsaa have været „predickare för sina vndersåtar,“ saasom David, Salomo, Ezechias, St. Olaf, St. Erik. Til Gen-

gald skylder (2) Folket Kongen Lydighed (1 Petr. II, 13—14), „så forstondandes, at huar the (Kongerne) noghot wille påbiudha thz wij icke holla kunne mz mindre at wij ginge emoot gudz bodh, thå skulle wij jntit achta theris bodh;" men ellers skulle vi lyde Kongen, følgelig ere Priviligier, der skabe „itt nytt heradöme" uafhængigt af Kongen utilbørlige — en Hentydning til Hierarkiet —, endnu mere at gøre Oprør mod Kongen, især saa god en Konge som Gud nu har givet Sverige, „en aff wåra bröder, jtt swenskt blodh", en Frelser fra Fjendevold, udrustet med Snille og Fornuft fremfor alle fordums Konger. Lad os da, slutter Talen, takke Gud for ham og enes om at gøre vort Bedste, hver i sit Kald, og „bidhia jnnerliga at han (Gud) uil unna oss honom (Kongen) mz jtt lyckosalighit regimente at han mz oss och wij mz honom måghom Christeligha skicka oss emoot hwar annan på alla sidor". Her er Talens Bygning lige saa enfoldig som dens Tanker ere sande og klare, dens Følelse ædel. I de sidste Henseender staar t. E. *Laurentius Petris* Tale ved Erik XIV's Kroning (1561) „om werldzlig öffverhet" ingenlunde tilbage — skønt her drives stærkere paa Undersaatternes Lydighedspligt —; men i Formen er den langt mere udarbejdet og leddelt. Endnu større er Afstanden mellem Olof Perssons Gravprædiken i Sv. Hdb. 1529 eller de smaa Gravtaler af Palladius i Isl. Hdb. 1555, og saa de senere større Ligprædikener, som begynde med Talerne over Kristian III og Gustav I. Mange af disse Taler høre til de smukkeste Tidsminder, ved de Indblik, som tidt „Personalierne" give i hine Slægters religiøse Liv; men ellers komme de senere Unoder — vidtløftig skematisk Ordning, meningsløs Opremsning af Skriftsteder — allerstærkest frem i denne Slags Prædikener.

Naar man ret vil se, hvor ensartede en Prædiken og et Lejlighedsskrift kunne tage sig ud, kan man sammenligne *Olof Perssons* Prædiken „emoot the gruffueliga eeder och gudz förtmädilse som nu almenneliga brukas" (1539), med *Peder Palladii* „Traktat om den store Guds Bespaattelse met Sueren oc Banden" (1557): hos begge møder os de samme Betragtninger, den samme Nidkærhed, det samme djærve Lune lige overfor Raaheden og Dumheden. Derhos faa vi interessante Oplysninger om Tidens *Yndlingseder*. Nogle ere fælles, især „Guds Død", i Danmark sammentrukket til „Sø", „Guds Blod", „Guds Vunder", andre ere særegne, for Sverige t. Ex. „wårs herra hårda dødh och pina" (senere sammentrukket til „Vatserra"), „och är", siger Mester Olof, „nu betzta mannen som påfinna kan noget nytt sätt att sweria med eliskande, speekiande och påckande" — Viljen fattes i alt Fald ikke, om end stundom Ordene, og Alle sværge ved alle Lejligheder; ere vi vrede, skal vor Arrigskab gaa ud over Gud, ere vi glade, skal hans Blod, Død og Vunder være „wora leekfoglar"; altid skal Guds Søn spottes, det er Takken for hans Velgerning mod os. I Danmark synes Banden at have været nok saa meget paa Moden som Sværgen og mærkeligt nok i Former, som senere især ere blevne hjemlige i Sverige, nemlig Paakaldelse af en stor Mængde Djævle — „Du tørst icke", heder det bl. A. hos Palladius, „regne dem op i skaack, lester eller Tynder Tal, eller forpliete oc forspunde dem, de ere io selffue uelueliga nock til rede, de løbe icke bort, de bliffue vel hoss dig, alligenel at du lscher dem icke vdi Tynder."

Peder Palladii „*St. Peders Skib*“ (1554), som er tilegnet Herluf Trolle — i Anledning af i Fællesskab overstanden Søfare — er et af Tidens mærkeligere Skrifter, baade ved sin originale, tidt vittige Fremstilling og især som det fyldigste Udtryk for den ogsaa mangt andet Sted opdukkende Tanke, at *Kristendommens Historie begynder med Adam*, er Gudsfolkets sammenhængende Levnedsløb, hvori Kristi Komme kun danner det afgørende Vendepunkt, saa at der, som ogsaa Olof Persson oftere gør i sin Postil. kan tales om „*vore Forfædre i det gamle Testamente*“, og Kristendommen egentlig kun er en *reformeret Jødedom*, hvad bl. A. ogsaa gøres stærkt gældende i Fortalen til Niels Hemmingsens Postil. St. Peders Skib er nemlig Kirken. Det hører „den gandske Christendom til, fra første Verdens begyndelse, met gode gamle lauheffds breff“, og ikke særligt Pavedømmet „uden som et veldigt Roff“. Vi maa kende dette Skibs Skæbne, thi Djævelen „haffuer sæt en Voxensæse, det er, en falsk forstand“ paa Evangeliet og bildt os ind, at det er Pavens og hans Munkes, der dog kun ere at agte som Sørøvere. Kirkens Historie deles da i tre Perioder. Den ene er Tiden før Kristus, der atter falder i mindre Afsnit — i dem alle har Skibet været udsat for Farer og Skade, men Gud har altid bjærget det. Til sidst var det meget brøstfældigt, men saa kommer Kristus og i tre Aar sanker han sin Kirke sammen og renser den af den farisæiske Surdejg, ligesom „hun idag rensis aff den papistiske vildfarelse“ — en Sammenligning, der møder os endnu stærkere hos Niels Hemmingsen, som bl. A. ytrer, at, da de af Jesu indstiftede Tegn vare meget forvanskede, opstod „den hellige Guds Prophete, den salige Dr. Morten Luther“ og hjalp den gamle Gudstjeneste paa Fode igen, „som vore første Forældre annammede af Gud selv og Christus befoel sin hellige Kircke“. Endelig kommer Tiden efter Kristus, som atter deles i flere Perioder, den sidste er Pavedømmets Tid — paa 900 Aar, som vil kræve lange Tiders Straf, der nu er begyndt, da Romerkirken lægges øde „oc den rette christelige kircke befries io mere oc mere, dag fra dag, saa at bladet er omkast, Oc riset brendis op, oc Børnene løbe oc lege, des uere Gud loffuet til Euig Tid.“ Derefter gennemgaas de forskellige Perioder, især hver Tids Kætterier, og det paavises, hvorledes de alle gaa igen i de romerske Vranglærdomme, som stadig prøves imod den hellige Skrift. Den lille Bog kan endnu læses med Nytte og Fornøjelse; thi den indeholder en Mængde rigtige Oplysninger, og Alt er fremstillet med et saadant Liv, at man synes at høre den nidkære Guds Stridsmand tale lige saa tydeligt, som han selv hører i Aanden sine Modstanderes Raab — „Hør, hør“, lader han sig et Sted afbryde, da han har paavist Nadverens Forvanskning i Romerkirken, „huilken Skendgest er den Palladius, lyck bogen til, nook haffue wi der hørt aff, hand gør icke andet end skender paa oss“, og svarer dem strax: „du liuer du Hyckeler, en Skendgest er den, som skender nogen offuer met obenbarlig Løgen til vnde oc icke til gode, men dette er Sandhed ieg scriffuer“, o. s. v.

Andagts- og Opbyggelsesskrifternes lange Række aabnes forøvrigt med Bearbejdelser af Luthers Betbüchlein, allerførst Povl Helgesens „Een christelig vnderwysningh“ (1526), formodentlig ogsaa tildels den samtidige hos Wieselgren nævnte svenske Bog, som skal indeholde „utläggning öffwer de tio Guds Bud, Troens Artikel, Fader wår, Ave Maria (som bevisas ej vara

nogen bøn) Magnificat oc de 7 Davids Botpsalmer;" i alt Fald ligger Betbüchlein til Grund for *Kristiern Pedersens* Skrift: *Den rette Vey til Himmerige*" (1531), her sammenarbejdet med en større Afhandling om Troen af Urbanus Rhegius, hvad vel ikke har frembragt den bedste Orden, men heller ej har hindret Virkningen af Luthers dybe, af den rigeste religiøse Erfaring udsprungne Tanker, bl. A. hans vigtige Adskillelse mellem *de to Slags Tro*: man tror, „*ath* der er en Gud, ligesom mand tror det, som sigis om en anden, som er ath der er en Paffue, en Twrker, en Keyser til, Och ath dieffuelen och helffuede er til, Och mand tror ath det saa er. Saadan en tro er mere en mening oc vidscaff"; noget helt Andet er det, naar man ej alene tror hvad der siges om Gud, men „tror *paa* hannom och retter alt sit hob och tro til hannom Och giffuer och befaler sig hannom i vold" (Kr. Pedersens „Dske. Skr." IV, S. 239). Alt som Tiden skrider frem og Andagtsliteraturen voxer i Omfang, bliver Tankeudfoldningen rigere og skarpere, men ogsaa viser sig henimod Tidsrummets Slutning Forbud for den Syndflod af Løjerligheder og Smagløsheder, som dette Literaturomraade oversvømmedes af i det 17de Aarhundrede. I samme Forhold omtrent, som Niels Hemmingsens Postil til Hans Tavsens eller Olof Perssons, staar til Kristiern Pedersens nyansævnte Skrift *Niels Hemmingsens „Liffsens Vey*: Det er, En vis oc Christelig Vnderuisning, om huad det Menniske skal vide, tro oc giøre, som det euige Liff vil indgaa" (1570), som snart efter oversattes paa Latin af Vedel („Via vitæ", Lips. 1574) og paa Islandsk af Gudbrand Thorlaksson (1575, ny Udgave 1599). Det er en ret udførlig, skarpsindig Gennemgaaelse af hele den kristelige Troslære, en populær Dogmatik samlet om de to Hovedbegreber Loven og Evangelium, saaledes at Begrebsudviklingen stadigt stilles i Forhold til Sjælelivet og tjener til at oplyse de religiøse Sindsrørelser, hvorfra saa atter Kristendommens Lys falder paa de ydre Livsforhold. I Afsnittet om Loven afhandles saaledes: A) Lovens Bud: „Du skal elske" o. s. v., leddelt efter Skriftstedets Ord og hvert Led særskilt udviklet; B) Falske Lærdomme om Loven: a) de, som ville have Loven ud af Prædiken o. s. v.; C) Lovens Nytte: a) „udvortes": den sædeliggør Livet, ligger til Grund for al Myndighed, bl. A. Forældres over Børn, hvorved Forf. ledes ind paa en kort Opdragelseslære (dennes enkelte Led rubriceres i den islandske Oversættelse med Runer, t. Ex. ᚠ) man skal lære Børnene Guds Ord, ᚢ) give dem et godt Exempel, ᚦ) bruge gode Ord, ᚬ) ogsaa haarde Ord, ᚱ) ikke spare Riset o. s. v.); b) indvortes — Loven er en Tugtemester til Kristus; c) aandelig, d. v. s. ogsaa for den Genfødte, idet Loven er et „Synglas", som vejleder ham til at handle efter sin Tro. Afsnittet om Evangelium falder i 6 Hovedafdelinger med mange Underdelinger. Hvor omhyggeligt end Skemaet er udtænkt og gennemført, er Bogen dog ingenlunde tør. Begrebsudviklingen gennemstrømmes af en levende Tros og Fromheds Varme, og smaa Livsbilleder trænge sig frem, tidt meget oplysende, som det af N. M. Pedersen anførte (Bidr. III, S. 114): „En Gudfryctig tieneste pige, oc en anden som icke fryoter Gud, disse bode giøre deris Hosstruer ens tieneste, de stryge Toffel, de feie Klæder, ja undertiden det som meget ringere er, men hun som fryoter Gud, hun giør sin gierning aff Troen, oc seer hen til Guds befalning, som vil at Tienere skal være deris Hosbo

lydige. Men den Wgudeliges gierning, endog hun udvortes kand være bedre, er dog icke Guds tieniste, for hun er besmittet met it fuelt oc wrenet hierte.“

Tankeindholdet i Reformations-Hundredaarets Prædikener og Opbyggelsesskrifter er, som man vil have skønnet, meget omfattende; i en Tid, da Alt helst saas fra den religiøse Side, kunde omtrent ethvert Æmne falde ind under de to Hovedstykker: hvad vi skulle »tro og gøre« til Salighed. *Troslæren* var Tidens store Strids- og Tankeæmne. Derfor blev Prædikenen jævnligt *polemisk*, hvorved den grænser op til Stridsskriftet. Udfald mod Romerkirken kunde altid springe ud af den opbyggelige Betragtning — man vil i de nys meddelte faa Uddrag have set mangt Exempel derpaa. »St. Peders Skib« er jo Polemik fra Ende til anden;*) siden blussede Striden paany op med stor Heftighed, især i Sverige, da Jesuitismen begyndte at strække sine Polyparme ud mod Norden.**) Derhos angribes de forskellige Kætterier, som vare opkomne under Kampen med Rom, til sidst Kalvinismen, hvis Forsvarere heller ej sparede paa Krudtet. De Styrende forudsætte Polemikens Nødvendighed og søge kun at lægge en Dæmper paa Hidsigheden — som naar Dsk. Ordin. vel forbyder Prædikanten at »lade hadskeligen ilde paa Papisterne«, men tilføjer: »met mindre end han dertil trengis aff paamindelse oc exempel«, d. v. s. ikke kan oplyse Sandheden uden at komme ind paa romersk Vranglære; eller naar Sv. kyrkoordn. endog paalægger Præsten tidt og ofte at belyse de mest gængse Kætterier, kun at det sker med Sindighed. Man

*) Et pudsigt Træk af Stemningen i den første Tid er det, at blandt de Træsnit, som i Hans Tavsens Postil ledsager de fleste Prædikener, fremstiller et — til 1ste Sønd. i Fasten — *Fristeren i Ørkenen som Munk*, med Hætten trukken ned for Ansigtet, medens Horn stikke op igennem den og Klo og Hov ses forneden under Kutten.

**) Hvorledes der under Liturgi-Striden kunde tales fra Prædikestolen, har man en god Prøve paa i *Mag. Abrahams* Prædiken i Upsala (1576), hvorom et Øjenvidne skriver, at „thet hiertat som icke var aff grå bergh och ståål måtte visserligen fälla tårar dervid“, og hvis Indhold rigtigt angives saaledes, at Taleren havde gennemgaaet „papisternas och Lutheranernas Gudztiänst bewijsandes clarligen och uppenbarligen, att de papiske en falskan grundh bygghia vppå . . .“, utropande till slut Clöster-Lasse med all hans partij för Gudz förrädare och siälemördare, och sade, att en Landsförrädare är en ärlig Carll emot Lasse i Clostret, för ty en Landsförrädare icke mehr än allenast Kroppen och egodelarne förråder, men Lasse i Clostret både lijf och siäl.“

er ikke blind for, at ved Polemik kan Prædikenen forfejle sit egentlige Øjemed: at hjælpe enhver Tilhører med at gaa i sig selv og tage sit Gudsforhold alvorligt. Saaledes ønsker Niels Hemmingsen, i Fortalen til den danske Oversættelse af Postillen, »at alle Predikere vilde ickon see til Guds ære oc deris gaffn som de predicke faare, oc icke storme imod dem, som langt fra dennem ere, oc kunde for den skyld intet suare« — hvormed han selvfølgelig sigter til Angreb paa Kalvinisterne, som han gærne vilde have Fred og Forstaaelse med. Men selv sparer han ingenlunde dem, *han* ansaa for den sande Kristendoms Fjender,*) og som det gik ham, gaar det alle Andre. Hermed hænger det nøje sammen, at Reformationstidens Prædiken er stærkt *dogmatisk* — om end i Begyndelsen paa en anden Maade end senere. Naar der nemlig i de ældre Postiller røres ved Dogmerne, sker det kun for Opbyggelsens Skyld: visse Troslærdomme *maatte* klares og begrundes, fordi de bestemte ej alene Gudstjenestens Form og Betydning, men ogsaa hele Opfattelsen af Gudsforholdet og derigennem hele vor Livsførelse; kun med Hensyn dertil drages de frem, det er altid Livets, aldrig Skolens Krav,man har for Øje. Det Omvendte kan vel ingenlunde paastaas om den senere Prædiken; hos alle gode Prædikanter vedbliver Opbyggelse i Gudsfrygt at være Talens Formaal. Men altsom den teologiske Dannelse steg, og i Sammenhæng dermed den strængere Afhandlingsform traadte i Stedet for den jævne Bibellæsningsform, endelig jo mere Dogme-Modsætningen mellem Lutheranere og Hel- og Halv-Kalvinister skærpedes, des mere kom dogmatiske Begrebsbestemmelser og Begrebsudviklinger til at fylde i Prædikenen; des snarere kunde ogsaa Prædikanten komme til at glemme Luthers Adskillelse mellem »Tro at« og »Tro paa« og gøre det til sin Opgave at indskærpe teoretisk Tilslutning til Dogme-Systemet som den sande Gudsfrygts Væsen, ja som Salighedssag. Imidlertid, i hele Tidsrummet modvejedes saa vel polemisk som dogmatisk Ensidighed af den altid aarvaagne Opmærksomhed for Troens Virkninger,

*) De ere, ifølge Fortalen til hans Postil (fra 1561) følgende fire Magter: Tyrken, Paven — disse to sammenstilles ideligt gennem hele Tidsalderen, de spøge jo endnu sammen i Gunild Peer Smeds Hoved hos Holberg — dernæst Kætterne, „saasom Libertinere, Gendøbere, Servetianer, Antinomi oc andre saadanne flere, som nu paa ny med deres slemme oc wrene Tryne . . . . legge Vind paa at bespytte oc bekleke“ baade Ordet og Sakramenterne, endelig indbyrdes Kiv mellem de Kristne o: Protestanterne.

for det *sædelige* Liv, hvad vi skulle *gøre* til Salighed. Dette tabes aldrig af Syne i de gode Prædikener, det er den anden Hoveddel af Forkyndelsens Indhold, og herunder kan inddrages saa godt som alle Livsforhold; thi overalt staar Mennesket i Forhold til Gud, føler, tænker, handler saa eller saa, efter som Gudsforholdet opfattes saa eller saa. Derfor kan der prædikes og skrives opbyggeligt om Alt — Forholdet mellem Mand og Mand, mellem Ægtefolk, mellem Forældre og Børn, Husbondfolk og Tyende, Øvrighed og Undersaatter, Fred og Krig o. s. v. —, og der behøves ingen særlig Anledning, for at Præsten skal tage fat paa et saadant Æmne, det kan godt bringes paa Bane i Udlægningen af de sædvanlige Søn- og Helligdagstexter. Særligt indbydende til Sligt ere dog selvfølgelig ej alene kirkelige Lejligheds-Handlinger (Bryllup, Jordefærd o. s. v.), men ogsaa Tidens Tildragelser. Naar vigtige Rigsbegivenheder indtræde, hvortil altid regnes Kongeskifter, naar store Fællesulykker eller usædvanlige Naturfænomener oprøre Sindene, naar denne eller hin om sig gribende Last truer med at forgifte Livet — altid skal Præsten træde op og sige det klarende eller revsende Ord. I den første Tid er den saaledes givne Vejledning til kristelig Livsførelse gennemgaaende præget af rent evangelisk Aand. Senere, alt som man, næsten med Undren, mærker, at den store Kirke-Omdannelse ikke strax havde omskabt Menneskene,*) kommer derhos, især i de stedse hyppigere af Øvrigheden paabudne Bods- og Straffeprædikener, men ogsaa i Andagtsskrifter, ja i alle Slags Optegnelser, som Tiden har levnet os, en anden, væsentlig *jødisk* Betragtning til Orde, hvorefter Gud fortrinsvis opfattes som den nidkære Hævner over alt Ondt, der navnlig altid er rede til at straffe Folkets Synder med timelige Plager; hvorfor man ogsaa i enhver ulykkelig, ja blot uvanlig Tildragelse ser Tegn paa Herrens Vrede, en straffende Advarsel, der skal lede til Bod og Bedring. Denne Tankegang, som var arvet fra Romerkirken, men vistnok ikke lidet opfriskedes ved den stærke Fordybelse i

*) Allerede Arvid Pedersen klager utaalmodigt (i Sangen: „O Verden hvor gruer mig for dit Væsen", som optoges i Dsk. Psb. 1569):

„Mand siunger, mand maner, mand læser, mand straffer,
ingen Fruct mand skaffer;
det napper dog inted,
saa slet Verden forblindet
i Arghed er."

det Gamle Testamente og ved Forestillingen om Kristendommens væsentlige Identitet med den rene Jødedom, vender sig undertiden fjendtlig mod det Folkelige, men fremmer ogsaa noget Folkeligt, næmlig alskens gammel og ny Overtro, og kaster en bred, mørk Slagskygge over hele den gammel-lutherske Tidsalders ellers i saa mange Henseender skønne religiøse Aandsliv.

De nylig omtalte Prædikener over Brylluppet i Kana vise, hvorledes et Familieforhold kunde blive Æmne for Udlægning af en sædvanlig Søndags-Text. Ligeledes haves i Olof Perssons og Laurentius Petris Kroningsprædikener gode Exempler paa, hvordan en Prædikant kunde komme til at optræde som Statsretslærer. I en anden Prædiken, om Manddrab (1562), kommer *Laurentius Petri* ind paa en hel Mængde Retslære-Spørgsmaal: Øvrighedens Straffemyndighed, Krigs Tilladelighed, Nødværge Vaadedrab, Straffeprinciperne; mod Landsloven, d. v. s. mod gammel nordisk Ret, der giver Adgang til at sone et ærligt Drab med Bøder stiller Kirkemanden „Guds Lov", d. v. s. den jødiske Lov, der kræver Liv for Liv. En anden Modsætning mellem noget *Nordiskt* og formentligt Kristeligt, noget i Virkeligheden *Jødiskt*, fremtræder i *Palladii* „Aandelig Recept oc Præseruatiue mod Pestelentze" (1553). Han oprøres over den *Dødsforagt*, som Folk havde vist i Pestens Tid. Mange havde ytret t. Ex.: „Der døer ingen vden de ere feye", „Der skulle io nogle dø, Verden er fuld met folck", „Det vaar en almisse død, naar man hører en fattig vere død", „Det er ickon glæde met børn, at de dø hen, de fare vel, her fødis flere til igen"; Mange ere saa dristige, „at der graffues aldrig en graff, at de gaa ey til oc koge ned i huer Graff, oc staa oc henge offuer dem, som graffue"; der er ogsaa dem, som „bande alle dem, som vnddrage sig fra Pestelentze, Oc rose der, aff, at de taare bliffue til stede, oc mene at de ville der faare dø som Christne mend". En hel Mængde lignende Træk opregnes, som vel tildels røbe Raahed i Tænkemaaden, men dog i Grunden kun ere Ytringer af ældgammel kold Stolthed lige over for Døden og Ringeagt for Krysteren, der meget godt kan forenes med sandt Kristensind. Men for den fromme Biskop er det idel Ugudelighed, „et tæcke, som Dieffuelen holder for deris Øyen, at de skulle icke kunne see, huad Pestelentze er for en Ting", næmlig „*et riss oc straff* aff Gud offuer oss, for vore Synder", paa det at, ligesom Løven tæmmes ved at se en liden Hund blive hudstrøgen, saaledes skulde ogsaa „wi gamle Leuer oc bryde basser, hyglere, Troldfolck, Aagerfolck, Kornpuger, Voldsmend, Horfolck, Gerige oc Hoffmodige stympere Guds ords forfølgere oc foractere eller huad wgudelighed wi haffue for hender, *forskreckis der aff oc rette oss*". Fra samme Side ses alle mærkelige Naturtildragelser. *Olof Persson* prædiker om „*vädersolar*", som havde vist sig over Stockholm — et Billede af dem findes endnu i Stockholms storkyrka — og tyder dem som Trusler med Straf for Øvrighedens Synder (disse Hentydninger skulle have medvirket til at opegge Gustav I mod Olof). I sit Skrift om Sværgen og Banden opregner *Palladius* en hel Hob saadanne Varsler, som nylig vare indtrufne: „Ere wi icke nock truede met Guds Riis, wtidige Torden oc Liunild i fiord paa nytaarsafften, och met andre tegn strax i Jule helligedage, siden

met Comet, Item Solens oc Maanens formørckelse, met dyrtid oc andre wlycke her paa Jordnn, som vi haffue, oc mere wi faa, om wi icke rette oc bedre oss". Bekendt er det, hvilken Opsigt den 1587 i Norge fangede *Sild* vakte, paa hvis Side man vilde se Skrifttegn: den sendes til Kongen, som forfærdes og sender den videre til Rostock for at faa de Højlærdes Udtydning af Skriften; denne Sild omtaler *Vedel* i sin Ligprædiken over Frederik II som „en synderlig breffdragere", der sagtens varslede Fiskenes Forsvinden af Havet, ligesom den nylig faldne Blodregn og det Barn, der var født i Odense „vden alle Arme oc been", øjensynlig havde varslet Kongens Død. Det er et af Tidens store Lys, som her taler! *Absalon Pedersen* bemærker et Sted i sine Optegnelser, at den og den Dag havde man i Skyerne set en kronet Mand samt en Bjørn og en Løve, som gabede mod hinanden og slugte hinanden; „Huad det betyde kan, staar altsammen vdi Herrens Haand" — at det Ingenting kunde betyde, falder aldrig et Øjeblik Manden ind. Vidnesbyrdene om denne Tankegang kunde forøges i det Uendelige. I sit Skrift „om den leppede oc forkludede Hosedieffuel" har *Palladius* bragt *Sammenhængen mellem nye Moder og Folkesygdomme* i System: nogen Tid før Forf.'s Fødsel havde man optaget italiensk Klædeskik, og saa var der kommet „velske Roer", men da den nye Mode var aflagt, var ogsaa Sygdommen ophørt; saa fik man spanske Klæder og „den Hispaniske skab"; med de senere indførte „Frantzoske løssactige noder oc facter i Klæder og seder" fulgte „de Paacker", som endnu hængte ved; for en tredive Aar siden kom „Guds fortørnelse her ind fra England", og vi fik „den engelske suedsiuge", nogle Aar efter kom med skotske Moder „den hede siuge aff Skaatland". Der maatte da komme en ny Syndestraf, hvis man ikke stoppede den Mode med „leppede Hoser" (meget vide, udskaarne, fligede Buxer), som tyske Landseknægte havde bragt med sig. Baade Forældre og Øvrighed maatte i Tide hindre Ungdommen i at tage derefter; den er jo „saare løss paa Tøjlen, ath effterfølge al forfængelighed . . . huilcket er ønckeligt at tencke paa, end sige tale eller scriffue om, i dette klare Euangelii liuss och salighedz tid" — man ser, hvor ondt Forf. har ved at sammenrime slige Daarskaber og Ugudeligheder med den højere Livsopfattelse, som man ventede at den nylig foretagne Kirkerensning skulde afføde i alle Sjæle (hin Mode synes forøvrigt at have været usømmelig, og alt Modevæsen er jo i Virkeligheden af det Onde).

Et er imidlertid, paa ethvert Udviklingstrin og med al Æmnernes Mangfoldighed, fælles for Reformations-Hundredaarets Prædikener og Opbyggelsesskrifter: Stilens Troskyldighed. Forfatterne, i alt Fald de mere fremragende, have visselig hver sine Egenskaber. En er mere heftig og kort t. Ex. Olof Persson, en anden roligere og bredere, som Laurentius; Hans Tavsen bliver lettere patetisk og er fantasirigere, medens Palladius lettere giver sin Stemning Luft i lunefulde Indfald; Niels Hemmingsen er knap og tankeklar, giver kun Indhold, aldrig retorisk Form, og Gudbrand forener med Korthed og Nøjagtighed en egen Sagtmodighed i Tonen. Men alle Stilegenheder, som maatte kunne

paapeges, ere ufrivillige, ingen Virkning er tilsigtet, intet Middel beregnet. Man har vel allerede Forsøg paa Prædike-Vejledninger, t. Ex. Niels Hemmingsens »De methodis et ratione concionandi«, eller Jakob Madsens »Doctrina de concionandi ratione«, som han selv kalder en liden »rhetorica eclesiastica«; men Ingen af dem, heller ej den sidstnævnte, skønt han oplyser sine Regler med Citater af Cicero og søger at adskille verdslig og kirkelig Talekonst, kommer videre end til at give Forskrifter for Stoffets begrebsrigtige Inddeling, Ingen af dem røber nogen Forestilling om, at Prædiken kunde have en Skønhedsside. Man havde kun Et for Øje: at faa sagt Sandheden saa kort og indtrængende som muligt; hæver Tonen sig da højere end sædvanligt, strømme Ordene varmere, fyldigere, billedrigere, saa er det kun en ubevidst Ytring af Talerens eller Forfatterens Sinderørelse. Der kan i Virkeligheden endnu *ikke* tales om Prædike-*Konst*; hvoraf paa den ene Side følger, at selv hos de bedste Talere kunne uklare, matte, overflødige Sætninger og Stykker løbe med ind — heller ej paa dette Omraade naar man til Klassicitet —, men ogsaa paa den anden Side, at kun sjældent, mest hos ringere Forfattere henimod Tidsalderens Slutning, forstyrres Opbyggelsen ved forfængelig Udstilling af Lærdom eller ved smagløse Forsøg paa at være aandrig. Endelig hænger det sammen hermed, at der *endnu ikke* har dannet sig nogen *Prædike-Stil, forskellig fra anden Talestil.*' Ingen staaende Talemaader, som have mistet Livet ved langvarigt Slid, sløve Opmærksomheden, ingen Konveniens har udelukket visse Slags Udtryk fra det religiøse Foredrag. Fyldt af Gudstankernes hellige Alvor, kan Ordets Forkynder djærvt røre ved Alt hvad Menneskelivet rummer og uden Omskrivning eller Hentydning nævne enhver Ting ved dens rette Navn, baade det Uskyldigt-Naturlige og det Slette, Lave, ja Skidne, overhoved gaa Virkeligheden lige paa Livet, ja, hvor Æmnet kræver det, og det passer, bruge Viddets Vaaben, uden at Talens Værdighed derved synker, og uden at sand Blufærdighed krænkes. Denne sunde Realisme og Modersmaalets forholdsvis store Renhed og Fynd giver Tidsrummets Prædikener og Opbyggelsesskrifter i det Hele en Friskhed og Ynde, som kun undtagelsesvis naas i den følgende Tid. Vi maa atter henvise til Palladii Visitatsbog som det ypperligste Exempel; netop i denne Henseende er den uden Mage i hele Nordens Literatur og lige til den Dag idag.

e. Børne-Lærdom og Præste-Uddannelse.

Den nyvakte Kristenfølelse omfattede ej alene Samtidens, men ogsaa Eftertidens Liv: til »Guds Ordinans« altsaa til Hovedsagerne, hørte baade at faa »Børn vel oplærde at de mue bliffue vdi Christo som ind i Christum ere døbte«, og at »Scholerne« holdes ved Magt som Vilkaar for Menighedernes Forsyning med duelige »Kirketjenere«. Begge Opgaver hænge nøje sammen og løses tildels ved de samme Midler.

Børnelærdommen skulde grundlægges og stadigt opfriskes i *Hjemmet*, ved Husmoderens og Husfaderens Undervisning og ved den daglige Husandagt. Lige saa lidt som Ægtefolk skammes ved at æde og drikke, sove og vaage sammen, siger Palladius i Visitatsbogen, skulde de skammes ved at bede sammen, tidlig og silde, »manden første budord, qvinden den anden, hand det tredje, hun det fierde, saa credo och fadervor; det giør tho hiertens christne, ja lade deres smaa børn aldrig bruge en mundfuld mad om morgenen, førend de haffue hørt dem bede fadervor«. Ogsaa har Luther nærmest havt Hjemmet for Øje med sin Børnelærdoms-Vejledning, Katekismen (1529): hver Part overskrives jo med det Tillæg: »saaledes som en Husbonde enfoldeligen skal forholde sine Husfolk«, og Tillægget med de daglige Bønner er som en Haandbog for Hjemmegudstjenesten. Overalt forudsættes en saadan Opdragelse som Baggrund og Støtte for al anden Undervisning; i afsides liggende, tyndt byggede Egne har der ingen anden været; især gælder dette om *Island*, hvorfor Præstens Tilsyn med Ungdommens Fremgang i Kristendomskundskab, der andensteds udøvedes ved Overhøring i Kirken nogle Gange om Aaret, her skete ved Husbesøg (»húsvitjan«) i hvert Hjem; dette paabydes først for Island (i Gisle Jonssons Biskopsbrev 1569) og er fastholdt til den Dag idag, medens det andensteds ikke kom i Gang før ind i det 17de Aarhundrede og for længe siden atter er gaaet af Brug. Ellers var Børneundervisningen i Stæderne *Kapellanens* Sag, paa Landet *Degnens*; denne skulde, siger Palladius, være »den unge Kirkes«, Lærer, ligesom Præsten var »den gamle Kirkes«. Men derhos lod man, for at skaffe vordende Præster Øvelse i at meddele Ordet samt en Hjælp til deres Uddannelse, Undervisningen i de Købstæderne nærmest liggende Landsogne besørge af Latinskolernes ældre Lærlinger, mod at de oppebar »den vanlige Rente« d. v. s. Degne-Indtægterne; som »Løbedegne«

droge de da visse Tider af Aaret rundt i Sognene og »læste« for Børnene — derfor kaldes Skolepeblinger hyppigt »*Degne*«, »*djeknar*«. En eller to Gange om Ugen samledes Børnene til Læsning, sædvanlig i Kirken, stundom ogsaa paa en eller anden bekvemt liggende Gaard. At lade Børnene møde, indskærpes Forældrene som en hellig Pligt, hvis Forsømmelse vilde paadrage dem et tungt Ansvar. »Lade i eders børn icke lære det gode«, heder det hos Palladius, »saa lære de det onde; lære de icke de X budord, troen och fader vor, da lære de at suerge och bande, liuge och stiæle oc slaa folck ihiell . . . . saa bliffue eders børn til galgebørn, steillebørn, hiulebørn oc sverdebørn, at j faa bode skam och skade for dem, inden i dø af verden« — hvilket oplyses med en Række afskrækkende Samtidstildragelser; derfor skulde Forældrene lede deres Børn til Degnen og slaa dem der til med Riset, om de ikke gik godvilligt — »det er bedre, end bødelen skulde slaa dem«; overhoved »kand dit barn sige fader och moder til dig, oc du vilt icke lade det lære at sige fader til hannom som haffuer skabt dig och dit barn, est du icke verd at faa en ulyche udj dit huss med det barn, at Gud skall icke straffet paa din siæll?« — vistnok et godt Udtryk for Tidens Grundopfattelse af Forholdet. — *Undervisningen bestod i*, at Læreren foresagde (»læste for«) Børnene Katekismens Ord, som de maatte sige efter, indtil de kunde dem udenad, hvorhos snart et, snart et andet Barn toges frem, overhørtes og rettedes særskilt; saaledes skildrer t. Ex. Palladius en Katekisation, som han havde overværet i Jena og finder mønstergyldig, især fordi Alting her gik med det Gode.*) Man skulde synes, det maatte blive til goldt Hukommelsesværk, og Andet har det selvfølgelig heller ej været

---

*) Se Visitatsb. S. 113—14 hos Heiberg, S. 76—77 hos Grundtvig. Børnene have Plads paa Kortrappen i Kirken; foran dem staar Kapellanen med en liden Kvist eller Ris i Haanden, læser og sjunger for dem, og Børnene efter ham. Fare de ved Overhøringen vild, da retter han dem strax deri, og „høder dem med riset oc truer dem, at de skulle faa utach, naar de komme igien, om de kunde icke da bedre, men ingen slar hand paa, eckon høder dem alleniste met risset. Dissimellom staar klocheren ved alteret och skier pibberkage till børnene, det skifter capellanen imellem dem, saa huer faar et stycke stor som en finger, der med holdes de till hannem och komme gierne igien, fordi de vente dem pibberkage. Det pibberkage koste fire mænd, saa at en huer legger en grosse dertill om vgen, det kand løbe huer af dem noget nær thoe daler om Aaret, oc det gior de gierne, paa det at børnene maatte saa komme frem och optuchtes i gudsfrygt.“

i mangt Tilfælde; men i Almindelighed har Virkningen af denne Undervisning vistnok været en hel anden. Først og fremst maatte det døde Remseri, som vi kun kende altfor godt fra senere Tider, i høj Grad forebygges derved, at Børnene ikke brugte Bog — de færreste Almuesbørn lærte endnu at læse —, men maatte tilegne sig Alt gennem Øret. Dernæst kunde ingen blot nogenlunde livlig Lærer undgaa at oplyse de gennemgaaede Stykker med Fortællinger af Skriften, saa Bibelhistorie i den mest levende Form blev en Del af Undervisningen, der yderligere blev oplivet ved Salmesang. Fremdeles støttedes Børnelærdommen ved den sædvanlige Gudstjeneste, som det indstændigt paalagdes Husfædrene at tage Børn og Tyende med til. *Prædikenen* var nemlig, især i den ældre Tid, medens den overvejende bestod i Bibellæsning, ikke vanskeligere at fatte eller vidtløftigere, end at ogsaa Børn kunde følge med og have Gavn af den; særligt skulde *Katekismus-Prædikenerne*, som i Stæderne holdtes ved Aftensangen, paa Landet ved Højmessen efter Evangelie-Prædikenen, tjene til at klare og vedligeholde Børnelærdommen hos Gamle og Unge, idet Katekismens Indhold her blev gennemgaaet kort og jævnt Sætning for Sætning*). Hovedvilkaaret for Børnelærdommens Frugtbarhed laa dog i selve den lille Bog, som indeholdt dens Genstand. Noget af hvad der staar i *Luthers lille Katekismus* havde fra gammel Tid Hævd i Kirken som en hver Kristens uundværligste Livsskat: »Troen og Fadervor; dem skulde jo, t. Ex. ifølge Graagaasens Kristenret, ethvert Menneske lære, der havde sin fulde Forstand; dertil havde Luther lagt de ti Bud samt Skriftens Ord om de to Sakramenter, Alt kort, klart og tankevækkende udlagt. Med Rette betragtede man dette lille Uddrag af Guds Ord som Kristendommens Kærne, der, allerede til en vis Grad fattelig for Barnet, naar den engang var saaet i Sjælen, samt siden blev prøvet og næret under

---

*) Ifølge den danske Ordinans skulde hver Gang en „Artikel“ forklares, aldeles enfoldigt — Præsten maatte ikke herved søge at vise sin „viisdom oc skarpsindighed“ —; men derhos skulde altid hele den vedkommende Part oplæses, saa langsomt, at Tilhørerne kunde sige Ordene efter ved sig selv. Ligedan have vistnok disse Foredrag, som ogsaa Olof Persson i sin Postil paalægger Præsterne at holde, været indrettede i det øvrige Norden. En Spire eller tidlig Anvisning til dem haves i Dsk. Hdbg. 1529, nemlig den i Messen næst efter Salmen „Nu er os Gud miskundelig“, der sluttede Evangelie-Prædikenen, meddelte „korte Forklaring paa Herrens Bøn“ (hos Bruun I, S. 109—111).

Livets religiøse Erfaringer, maatte udfolde sig til levende og fyldig Bevidsthed, kunde end ikke det længste og aandeligt rigeste Liv forslaa til at udtømme, hvad der ligger deri. Derfor oversattes Katekismen snart i Norden — første Gang i Olof Perssons Postil 1530, ved Jørgen Sadolin 1532 og ved Odd Gottskalksson, uvist naar, men vistnok i Gissur Einarssons Biskopstid (1540—48), siden mangfoldige Gange i alle tre Bogmaal —, og den blev et af Kristendoms-Fornyelsens Hovedmidler, hvis Virkninger man iagttog med Forbavselse: »Catechismus alene«, heder det i Fortalen til *Palladius*' »*En kort Catechismi Udlæggelse*«, »giør mirackler i denne Tid som wij nu leffue wdj, och offwerflytter store bierge aff mørckernis Rige ind til Liwssens Rige«. Derfor brugtes den heller ej alene ved Børneundervisningen, men lagdes ogsaa til Grund for fyldigere Meddelelse af religiøs Oplysning, især til Vejledning for Præster, som skulde sætte det nye Kristenliv i Gang. Dette er t. Ex. Meningen med Palladius' nys nævnte Skrift (1546), hvori alle kristne Hovedlærdomme ere mer eller mindre fyldigt, altid klart og fatteligt udviklede, saa at Skriftet er blevet til »et lidet dogmatiskt Compendium« (Stemmer fra Ref. Tid. S. 81); saa vel i sin oprindelige latinske, særligt for norske Præster bestemte, som i sin danske og senere islandske Skikkelse blev denne lille Bog et vigtigt Undervisningsmiddel, som næppe er blevet helt fortrængt af *Niels Hemmingsens* »Catechismi quæstiones« (1560), der netop var bestemt til Brug i Skolernes øverste Klasse, hvorfra en stor Del Præster udgik. Ogsaa i Sverige udkom Katekismer med lignende Bestemmelse, saasom *Erik Falcks* fra Tysk oversatte »Undervisning ... steld på Spörsmål för eenfalliga landzprester och andra som predicka skola« (1558), eller *Laurentius Petri Gothus*' latinske Katekismus, »tilegnet den studerende Ungdom« (1576).

Vi ere hermed komne til *Præste-Uddannelsen*. Arbejdet hermed gik fra først af Haand i Haand med Evangeliets Forkyndelse. Baade Olof Persson og Geble Pedersen begyndte netop som Præstelærere, og næppe vare de første Menigheder dannede i Danmark, før Præsteskoler knyttedes til dem (Haderslev, Viborg, Malmø). Disse have dog Midlertidighedens Præg; det var Feltlejre, hvorfra Kampen førtes mod den bestaaende Tilstand. Saa snart Sejren var vunden udvortes, maatte der tænkes paa varigere Dannelsesantalter. *Skoler* og *Universiteter* krævedes indstændigt af Reformatorerne, først og fremst som Vilkaar for Folkenes stadige Forsyning med vel lærte Prædikere

og Sjælesørgere; og, hvad Værd man end tillagde humanistisk og videnskabelig Dannelse i og for sig, fortrinsvis saa man dog deri Midler til Præsternes aandelige Væbning, uden hvilken de ikke vilde være i Stand til at føre Kampen for Guds Rige mod Antikristen i Rom, Djævelen og Verden*). Frugten var en omfattende Genfødelse af de højere Undervisningsanstalter: i Sverige tog man først fat, gik nedenfra opad, men temmelig langsomt, idet man begyndte med i Henhold til Ørebro-Mødets Beslutninger (1529) at reformere Domskolerne samt efterhaanden faa Latinskoler i Stæderne, for siden at give Skolevæsenet en almindelig Ordning — i Kirkeloven 1571 — samtidigt med, at man gjorde en Begyndelse til Universitetets Genoprettelse (1566);

*) Fra dette Synspunkt formaner *Olof Persson* i Fortalen til sin Postil (1530) Præsterne til idelig at foreholde Menighederne, at man skulde sætte sine Børn til Skole, og det Samme paalægger *Kong Gustav* Folket i mange Kongebreve, det første fra 1533, først og fremst fordi Kirken trængte til Præster. En af de tidligste og mest omfattende Anvisninger i denne Henseende indeholdes forøvrigt i *Kristiern Pedersens* Skrift „Om børn ath holde till Scole och Studium Och ath skicke gode Scolemestere til dem" (Andorp 1531), som er en meget fri Bearbejdelse af Luthers Skrivelse til alle tyske Stæders Raadsherrer fra 1524. Hovedsynspunktet er udtalt i den Betragtning, at, da man nu var sluppen for gavnløse Udgifter til Kirker og Klostre „for messer, vigilyess" o. s. v., skulde Borgerne i Stedet give Penge til Skoler, at deres egne „oc andre fattige Børn kunde der met oplæris Gud til loff oc ære oc deris egne oc andres siele til nøtte oc salighed" — altsaa til Ordets Tjenere. Aldrig før havde Danske, Svenske og Norske „hørt saa meget aff Gudz egne klare, rene oc sande ord, som de haffue nw hørt vdi fyre eller fem aar", derfor skulde man nu „høste, mens Vejret var klart", bruge Guds store Naade, mens den er hos os, og sørge for, at Ordet, som vi havde faaet, ogsaa blev bevaret. Forf. er ikke blind for Dannelsens menneskelige Betydning; hans Syn er endogsaa ualmindelig frit, især for saa vidt han driver paa, at der ej alene skulde læres Latin, men ogsaa Fædrelandets Historie; men Hovedsagen er dog, at vi kunne faa Folk, der kunne tyde Guds Ord ret paa Modersmaalet, „som Guds Ord har helliget", hvorfor Græsk og Hebraisk endelig maa dyrkes som de to Tungemaal, hvori Guds Ord først er nedskrevet. Ikke mindre ivrigt opfordrer *Hans Tavsen* i Tilegnelsen af sin Postil (fra 1536) Kristian III til at sørge for, „att skoler mue komme til seg. At et retskaffen Vniversitet motte oprettis her y Rigit, oc ongdommen kunde holdes til tucht oc lærdom, att lærde mænd, de saadant skulle forsørge, motte oc bliffue forseete med deris ærlige næring oc ophold oc nyde de priuilegier oc friehede som lidelige oc tilbørlige kunde findes, som aff arrilds tyd wanligt haffuer werit . . . att Clerckerii, som synderlige skulle haffue how oc sind til bogelige konster, haffuer oc weret synderlig begaffuede aff Herrer oc Førster, oc allermeest aff Gud selff."

i Danmark gik man ovenfra nedad og kom hurtigere frem, idet Universitetet genaabnedes 1537 og den samtidige Ordinans paabød Skolers Oprettelse i alle Købstæder, hvilket ogsaa i forholdsvis faa Aar gennemførtes, medens det i Norge i dette Tidsrum blev ved Domskolernes Omdannelse, og der paa Island kun kunde blive Tale om disse. Den nærmere Omtale af disse Foranstaltninger hører imidlertid til Undersøgelsen af det humanistiskvidenskabelige Liv; her maa kun antydes, hvorledes de kom til at virke med Hensyn til Præsternes Opdragelse til deres Kald.

Præsters Oplærelse havde man paa en Maade for Øje allerede ved den allerførste mundtlige Børnelærdom, for saa vidt denne Undervisning foruden sit nærmeste Øjemed havde det Formaal at vise, hvem af de Smaa der kunde være skikket til at komme i Skole; i saa Fald maatte Forældrene ikke undlade at sende ham did, og det regnes Degnen til Fortjeneste, om han kan »lokke« mange Drenge til Skole*). *Skoledannelsen* syntes vel udelukkende formel, da Latin, paa de højere Trin tillige Græsk og noget Hebraisk, vare saa godt som de eneste Under-

---

*) „Och hvilcke smaa drenge“, siger Palladius i Visitatsbogen, „som i fornemme, at de lære vill, og det løber i dem som bred smør, huad degnen lærer dem, oc di vill haffue bog og vil thil skole, nor i spør dem ad, saa lader dem gierne komme till neste kiøbsted til skole... Effter et fierdinge aar kunde j spørge skolemester thill, om eders barn lærer noget; siger hand ney, da kunde i tage hannem hiem igien oc giøre aff hannem, huad Gud haffuer forskichet om hannem; siger han ja, det er et got barn, hand lærer vell, det vaar stoer synd at tage hannem fra skolen, da vare din hud, om du tager hannem der fra igen;“ han vil dø bort, eller blive til liden Gavn, naar han tvinges fra det, han er født til; „der aff er der mange dagetiuffue til, som iche maa komme til det, som de ere skabte thill aff Gud“; ikke alle Bønderbørn blive til Bønder: „Bønder er Guds gode folch, naar de haffue troen til Jesum Christum; men der sidder thit paa en bonde qvindes skød en deilige liden drengebarn, som voxer op och kommer til skole oc kand siden hielpe en hiel hob slect indtill niende knæ med Gudz salige ord.“ De skulde ikke frygte for, at deres Barn kom til at lide Nød, om de end ikke havde Noget at give ham; Gud og gode Mennesker vilde sørge for ham. Selv havde Biskoppen prøvet det: han havde i Assens som Dreng givet en Pebling en Hvid for at lære af ham at tigge, „men hand vaar ichun min mester en middags stund, siden lærde det sig selff.“ Heller ej ere de ledige i Skolen, om de end undertiden løbe og lege paa Marken, saa have vi Gamle gjort, „med lyst oc lieg lærde vi det vi lærde.“ Lad da kun det Barn „løbe hen til Roeschild, thill Kiøbenhaffn, thill Malmø, thill Tyskland; døer hand bort, saa finder du hannem i himmerige; bliffuer hand ved liffuit, saa kommer hand dig glad noch hiem igen, der tørst du intet tuile paa.“

visningsfag. Men, ligesom Sprogkundskaben dog fortrinsvis søgtes som et Middel dels til at lære Guds Ord at kende i Grundsprogene, dels til at kunne følge med Tidens teologiske Literatur, saaledes blev Sprogundervisningen tillige i Realiteten en fortsat Religionsundervisning: en vigtig Øvelse var t. Ex. Oversættelse paa Latin af det Ny Testamentes græske Text; fra smaa af deltoge Peblingerne som Kordrenge i den latinske Gudstjeneste, senere prædikede de paa Latin ved den daglige Morgen- eller Aftentjeneste; imidlertid gennemgik de ældre et dogmatiskt Kursus, i det Mindste ved Domskolerne, hvor en særlig Lector theologiæ var ansat, medens deres Virksomhed som Religionslærere for Almuens Børn maa betragtes som en Forberedelse til Ordets »Traktering« paa Modersmaalet. Fortrinsvis, om end ikke udelukkende, var den lærde Skole altsaa en Præste-Dannelses-Anstalt. Ej alene i Sverige, hvor Universitetet først kom til Kræfter fra det 17de Aarhundredes Begyndelse, samt paa Island og i Norge, men ogsaa længe i Danmark udgik vel endog Flertallet af nykaldede Præster fra Skolerne, hvori mangen fattig Lærling vedblev at gaa, til han var 20—30 Aar gammel; og kun langsomt trængte den Regel igennem, at en Mand ikke maatte vies til Præst, før han ved Testimonium fra vedkommende Rektor godtgjorde, at han havde studeret nogen Tid (to Aar) ved et Universitet — det ældste Paabud i denne Retning findes i den danske Kommunitetsfundats 1569. Men ogsaa *Universiteterne* vare først og fremst Præsteskoler. Det svenske havde endnu ved Enden af Reformations-Hundredaaret kun to Fakulteter eller rettere ingen fast Fakultetsinddeling; det danske fik vel strax Lærere ogsaa i Rets- og Lægevidenskab; men, ligesom det teologiske Fakultet var det fornemste og stærkest besat, saaledes søgte det langt overvejende Flertal af Studerende, gennem en forberedende Almendannelse i det filosofiske Fakultet, til de teologiske Forelæsninger og Øvelser. Forholdsvis faa Teologer var det selvfølgeligt, som kunde faa Lejlighed til at studere udenlands; de Fleste maatte nøjes med hvad de kunde lære hjemme i en som oftest vistnok temmelig afmaalt Tid. Nogen afsluttende teologisk Examen ved Universitetet kendtes ikke; det »Testimonium Rectoris«, som en Student maatte skaffe sig ved sin Afgang fra Universitetet, grundedes paa Anbefaling fra hans »Privatpræceptor« blandt Professorerne og indeholdt kun Vidnesbyrd om hans Studietid, Flid og Sædelighed. Gennem hele Hundredaaret var det væsentlig *Biskoppernes* Sag at prøve og

svare for de vordende Præsters Kundskab og Modenhed — den saakaldte »Bispeexamen«, hvoraf en Levning endnu er tilbage i alle vore Landskirker. Hvad der kunde kræves og krævedes her, har, især i den første Tid, næppe været Meget i Forhold til senere Tiders Fordringer; naar der, hvad ikke sjældent sker, advares mod at stæde forløbne og uvidende Studenter til Præstekald, nævnes som ueftergiveligt Krav kun, at de ere hjemme i N. T. samt et eller andet teologiskt Kompendium *). Des mere maatte det være Kirkens Styrere, Lærere og Tilsynsmænd magtpaaliggende at bøde paa Brøsten, dels ved personlig Vejledning, hvortil især Visitatserne gav Bisperne Lejlighed, dels ved *pastoralteologiske Skrifter*. Mer eller mindre udførlige Vink om Præstegærningens Udførelse findes i mangt Skrift, som desuden har andre Øjemed, saaledes i Lovene, især de tre Grundlove (1539, 1571 og 1607), ligeledes i Haandbøgerne og dermed beslægtede Skrifter, endnu mere i Hyrdebreve og Synodalbeslutninger, i Postiller og Katekismus-Forklaringer. Men ogsaa særskilte Præste-Vejledninger udarbejdedes, i Begyndelsen mere summariskt pegende paa det Allervigtigste, siden udførligere, enten behandlende en enkelt Side af Præstens Virksomhed — herhid høre Prædike-Lærebøgerne — eller systematiskt gennemgaaende alle Sider af Præstens Gærning og Livsforhold. Alle disse Skrifter vidne noksom om, hvor alvorligt man tog Prædikerens og Sjælesørgerens Kald, adskillige om klar og dyb Indsigt i de paagældende Opgavers Væsen.

Kort, men særdeles levende og indtrængende tegner *Peder Palladius* Præstens Hværv i Visitatsbogen, i Stykket „om sognepresten embede oc befalning". Præsten, heder det, skal tjene Menigheden baade med Livs og Sjæls Fare. Med Livs Fare; thi „hand skal være eder tilrede saa vel midnatztide som middagstiid, vdi mørch oc inolm, i regn oc raaed, i kuld oc frost op aff sin seng til den mindste Barn, naar hand tilsiges. Er der pestilentze, hedesiuge, suedsiuge, koldesiuge, heller ander Guds gaffuer och plaffuer, lucter der vell eller stincker der ilde, da skall din sognepreſt der ind och haffue sin næsse der i med, der du oc ieg, maa vel skee, vaar end

*) T. Ex. i en Rundskrivelse fra Ribe-Bispen Peder Hegelund til Præsterne i Stiftet af 1601, hvor det heder, at slige Ynglinger skulle have ved Haanden „novum Testamentum cum Compendio aliquo sanæ Theologiæ, hvorom de kunne sige, at de have gjort sig saa fortrolige dermed, at de kunne Hovedindholdet udenad", og der nævnes da flere saadanne „Indledninger" (libri isagogici). Se H. Rørdam: Kbhvns. Univ.'s Hist. III S. 343.

fuldgierne uden dørren; der som hand faar sin deell i det samme, det kommer under armen at sidde paa hannem (saaledes begyndte „Svedesygen"), saa maa hand gaa hiem och ligge sig oc dø der hen, hand maa icke blunche der ved, det er hans embede, oc det kalde vi liffs Fare". Men langt større er hans Sjæls Fare. Ve ham, om han ikke forkynder Evangeliet rent, „det gaar igennom skind och been, krop och siæll ind i helffuede." Formaledidet er han til evig Tid, om han „giør Herrens gierning med svigfuldhedt", d. v. s. prædiker Andet end Jesum Christum ren og klar til Salighed, eller ikke advarer og, hvis Advarslen ikke fragter, bandlyser dem, der leve sammen „uden viet ecteskab." Gud vil kræve Almuens Blod af hans Haand; sker der ved hans Forsømmelse falsk Gudstjeneste i Sognet, Manddrab, Horeri og andet „skiendaleffnet", da „skall han dybere ind i helffuede end de, som hand saa haffuer forsømt, og de skulle ligge og forbande ham, der har været dem en dieffuel och icke en sognepræst", ikke studeret, ikke lært dem noget Godt, ikke været dem ad, naar de fore vild, men kun skøttet om sin Bugfylde. Det er hans Regel, „er den icke swar? Det er icke at sidde och skreffue (med aarloff sagt) offuer en piboffuen (Ovn med Skorstenspibe) och haffue en rød kande ved sin Laar oc saa rage sig oc saa smøre sig, som Guds giecke munche de giorde." Han maa ogsaa have Rede paa sine tre Slags Prædikener: Katekismus-, Søndags- og Højtids-Prædikener, maa forstaa med sit Ord at nedbryde Helgenpaakaldelse og Menneskefaste, „slaa horde stenhierter ned ved louen oc reise fattige oc forslagne hierter op igien ved Evangelium". Derfor kaldes Sognepræster i Skriften „bygningsmend, agermend, viingaardsmend, hiurder konger och regenter, at de skulle opbygge, dyrche, vocte, styre oc regere Christi aandelige Legeme, det er christendom." — Vor ældste Præstevejledning er ellers *Olof Persons* Skrift: „*Een Christelighen Formaning til Clerikijt*" fra 1528, som bl. A., lige over for den romerske Tilsidesættelse af Prædiken, indskærper, at denne netop er Præstens Hovedgærning, paalagt Apostlene af Herren og Menighedens Lærere af Apostlene (1 Petr. V, 1—4, 1 Kor. IV, 1), og langt vigtigere end Sakramenternes Uddeling, saasom de Intet nytte uden Prædiken. Mere omfattende ere de senere Skrifter af samme Art, t. Ex. Olof Perssons „*Förmaning*" fra 1535, eller *Peder Palladii* „*Formula visitationis*", fra 1555, som efter en kort Udsigt over, hvad den vordende Præst bør have læst, anbefaler alle Præstens Forhold til Provstens Opmærksomhed t. Ex. om han er gift eller ugift, om han lever sædeligt, om han har en god Kone, om han forestaar sit Hus med Forstand og Værdighed; om han er omgængelig og velvillig mod Folk o. s. v. —, samt bl. A. giver Regler for Afholdelse af Præstemøder („Kalenter"); eller *Niels Palladii* „*Regulæ . . . concionatoribus obseruandæ*", som N. M. Petersen kalder, „en sand Præstebog, hvorledes en Præst skal være, tænke, tro og prædike". Det danske Hovedskrift er *Niels Hemmingsens* „*Pastor*" fra 1562, som i fire Afsnit — *om* Præstens personlige Egenskaber, *om* hvorledes en Præst skal styre sit Hus, *om* Præstens Forhold til Øvrighed og Omverden og *om* hans Embede som Menighedens aandelige Hyrde — vejleder Sognepræsten til at bringe al sin Færd lige til Klædedragt og Omgangstone i Samklang med sit hellige Kald. Det er et fortrinligt Skrift men overgaas dog maaske, hvad Klarhed og uhildet Syn paa Æmnet angaar, af *Laurentius Petris* „*Hypotiposes*" (Fremstillinger, næml. af „hvor-

ledes Guds Ords Tjenere skulle te sig under Udførelsen af deres Embedes forskellige Forretninger") fra 1566. Efter en Række ypperlige Regler med Hensyn til Prædiken følger Anvisninger til Udførelse af Daab, Nadveruddeling, Skriftemaal, Bandlysning, Bortfjærnelse af Helgenbilleder, Sygebesøg og Ægtevielse, samt et Stykke „om Præsters Sæder og Liv i Almindelighed". Her forekommer i den klareste Form saa meget Smukt og Træffende, at enhver Præst den Dag idag vil kunne have godt af at læse dette lille Skrift og tage sig det til Hjærte. Det giver en meget høj Forestilling om, hvad Forf i sin 42-aarige Embedstid maa have været for sit Folk som Præste-Opdrager, og hjælper til at forstaa, hvorfra det svenske Præsteskab, uagtet sin vistnok i Almindelighed saare mangelfulde Skoledannelse, havde vundet den aandelige Modenhed og Holdning, som det i stigende Maal viste under Kampen mod Johans Liturgi og Sigismunds Jesuiter.

f. Kirketugt.

Til god Kirkeorden hørte, efter Tidens Begreb, et alvorligt Tilsyn med den Enkeltes Gudsfrygt og Sædelighed. Ogsaa i dette Stykke vilde Reformatorerne, medens de aflagde de romerske Misbrug — saasom Synde-Opremsningen i Skriftemaalet, Udelukkelse fra Nadveren for Smaaforseelser, Bøder, Bodsøvelser og andre »gode Gærninger« som Vilkaar for Syndsforladelse, fremfor Alt Afladssalg og Pave-Band —, forøvrigt genoprette Oldkirkens Brug, hvorefter det var Menighedens Ret og Pligt, naar et Medlem aabenbart havde krænket sin Daabspagt, da ved Ordets Tjener at formane ham og, hvis han ikke bedrede sig, udelukke ham af Menighedens Fælleskab, særligt fra Nadverens Nydelse, til sidst fra alt Samliv (»Band« excommunicatio); men det var da ogsaa Menighedens Skyldighed, saa snart han angrede og offentlig afbad sin Synd (»Bod«, poenitentia), paany at optage ham i sit Skød (»Afløsning«, absolutio).

Utvivlsomt opfattedes i Reformationens første Tid denne Fremfærd mod vitterlige Syndere som en rent aandelig Sag, hvorved intet andet Tugtemiddel turde bruges end *Ordet*, med hvilken *den verdslige Øvrighed* Intet havde et gøre, og hvis Øjemed mindre var at frelse den enkelte Frafaldne end at *holde Menigheden fri for uværdige Medlemmer og dermed følgende Forargelse og Vanry;* herpaa tyde baade den augsburgske Bekendelses Ord om Bod og Band*) og den ovenfor (S. 99) omhandlede Forskrift i

*) Se især Art. XII, hvor det heder, at Kirken altid bør meddele dem som efter Daaben ere faldne i Synd, Afløsning, naar de gøre Bod, men

de danske Prædikeres 43 Artikler fra 1530, hvorefter Præsten ikke maatte bandlyse Nogen uden Menighedens Samtykke, altsaa al Tanke om Støtte af eller Samvirken med den verdslige Øvrighed er udelukket. Dette Begreb om Kirketugt kunde dog ikke fastholdes. Det gik hermed i Kirkefornyelsens omtrent som i Oldkirkens Dage. Hvad der kunde være gørligt og rigtigt i en apostolisk Missions-Menighed, som var dannet af bevidst og frit indtraadte Medlemmer og omgiven af en overmægtig hedensk og kødelig Verden, fra hvilken den baade maatte og kunde holde sig strængt adskilt, det passede og passer ikke i en Folke-Menighed, hvis Medlemmer oprindeligt alle ere tvungne, for saa vidt de ere barnedøbte, og som i sin Midte maa rumme al Modsætning mellem Guds og Verdens, Aandens og Kødets Tjenere. Da Kristendommen var bleven herskende Religion i Romerriget, var det umuligt udvortes at skille Skin-Kristne fra virkelige Kristne, saasom alle Mennesker *skulde* være Kristne, og dermed var Grundvilkaaret for den apostoliske Kirketugt bortfaldet. Da den ikke des mindre beholdtes og efterhaanden mer og mere skærpedes i Romerkirken, samt da dens Udøvelse alene lagdes i Kleresiets Haand med Udelukkelse af de læge Menigheds-Medlemmers Medvirkning, saa blev den uundgaaeligt i Hovedsagen et Trusels- og Tvangsmiddel til at bøje Lægfolket under Klerosiet og berige dette — et Middel, hvis skrækkelige Misbrug netop blev en af Hovedgrundene til den store Rejsning mod Rom. De nye evangeliske Menigheder vare i den første Kamptid stillede under Vilkaar, der lignede de apostoliske Menigheders; de vare *Frimenigheder*, som baade maatte have Ret til at udvise, hvem de ikke skøttede om at have i sin Midte, og som, omgivne af en fordærvet, vankundig, fjendtlig Kristenhed, havde al Grund til at hævde sig selv saa ubesmittede som muligt af Ugudelighed og Laster; her vare Betingelser tilstede for Brugen af apostolisk Kirketugt. Men denne Tilstand

Bod bestaar væsentlig i to Ting: Anger og Tro, hvorefter gode Gærninger følge som Troens Frugter — i Modsætning til alle Romerkirkens udvortes Bodsoffere, som altsaa forkastes; samt Art. XXVIII, som i det Hele sætter skarpt Skel mellem Stat og Kirke, verdslig og „gejstlig Magt", og navnlig indskrænker Biskoppens Domsmagt („jurisdictio") til at forlade Synden, undersøge Læren og forkaste den, der ikke stemmer med Evangeliet, samt „udelukke de Onde, hvis Ugudelighed er aabenbar, af Kirkens Samfund, dog *ikke ved menneskelig Magt, men ved Ordet*" — hvori ligger, at ingen som helst materiel Tvang tør paalægges Synderen for at drive ham til Omvendelse.

varede jo kun meget kort. Lige over for de verdslige Magtmidler, som Romerkirken raadede over, tyede de lutherske Reformatorer jo til Landsfyrsternes Beskyttelse, gjorde dem til Kirkens Herrer og *krævede* af dem, som en hellig Pligt, at de i Lighed med de fromme Jødekonger skulde bruge den verdslige Øvrighedsmagt i Kirkens Tjeneste og til Undersaatternes Sjæletarv. Kirken blev Statskirke; den skulde omfatte alle Landets Børn, enten de vilde eller ej; og Troen samt den derpaa byggede Sædelighed opfattedes — i Strid med selve den evangeliske Grundtanke: Retfærdiggørelse af Tro alene — ikke som den Enkeltes, men som hele Folkets Sag, saasom den Enkeltes Vantro eller Synd kunde nedkalde Guds Straffedomme over hele Landet, denne gammel-testamentlige Tankegang, som vi have iagttaget i Tidens Bodsprædiken. Kirketugten hverken turde eller vilde man imidlertid opgive. Dels fandt man den paabuden i Skriften, især ved Herrens Ord til Disciplene hos Math. XVIII, 15—18*), og ved Pauli Formaning til Korinthierne om at udstøde en Blodskænder og i det Hele »fjærne de Onde« (1 Kor. V, 1—5, jfr. 13). Dels kunde man ikke komme bort fra den romerske Forestilling om »Kirkens Nøglemagt«, som man vel nægtede laa i Pavens og Biskoppernes Hænder, men dog syntes maatte tilkomme rettroende

---

*) Tilvisse en meget svag Hjemmel, men som i lange Tider fandtes aldeles tilstrækkelig. Jesus siger: „Om din Broder synder *imod dig*, gak hen og straf ham imellem dig og ham; hører han dig, har du vundet en Broder. Men, hører han dig ikke, da tag endnu En eller To med dig, paa det at Sagen kan blive fast efter to eller tre Vidners Mund. Men, hører han ikke dem, da sig det til Menigheden; men hører han ikke Menigheden, da skal han være for dig som en Hedning og Tolder. Sandelig siger jeg Eder: hvad som helst I binde paa Jorden, skal være bundet i Himlen og hvad som helst I løse paa Jorden skal være løst i Himlen." Hele Kapitlet handler om Forsonlighedspligten. I Sammenhæng dermed foreskriver Herren, hvorledes man skal bære sig ad med en Broder, som man er forurettet af, og som paa ingen Maade vil gøre sin Uret god igen. Her er kun Tale om et Mellemværende mellem *to enkelte Menighedsmedlemmer* og om dets Afgørelse ved Menighedens *Dom*, naar den *æskes*, aldeles *ikke* om nogen Menighedens eller dens Forstandere tillagt *almindelig* Tilsyns- eller Straffemyndighed med Hensyn til Medlemmernes Vandel. Heller ej gaar det an at overføre den Samvittighederne bindende og løsende Magt, som Frelseren tillægger sine egne Lærlingers, som det maa forudsættes, af kristelig Aand opfyldte Ord, paa noget som helst senere Præsteskab eller Menighedsraad, gennem hvilket det aldrig paa Forhaand kan siges at Aanden vil tale. Den sande Menighed, „de Helliges Samfund", kan aldrig her i Verden fremtræde udvortes haandgribelig.

af Evangeliet oplyste Prædikere paa Menighedens Vegne; endnu mindre kunde man opgive Troen paa, at en Menneskesjæl kunde trues og skræmmes til Frelsen. Kirketugten maatte da mer og mere blive *et Magtmiddel i den forenede kirkelige og verdslige Øvrigheds Hænder*, som godt kunde støttes ved *udvortes Tvang* mod den Genstridige, og hvis Øjemed ikke var at skille Kristen-Samfundet af med uværdige Medlemmer, hvem det derefter maatte staa aldeles frit at søge Genoptagelse i det eller blive udenfor, men at *tvinge den enkelte Frafaldne til et kristeligt og sædeligt Levned* og derved *hæmme Ugudelighed og Synd i Folket*: »Di band er det yderste legedom, kircken haffuer til at hindre obenbare sønder oc laster med«, heder det i den danske Ordinans, »skal mand holde hart der wed vdi denne siste tid.«

Hvorledes denne Opfattelse af Kirketugten som *en religiøs og sædelig Politi-Indretning* mer og mere trænger igennem, kan iagttages med Hensyn til alle dens Led.

Bandlysnings-*Myndigheden*, som de danske Prædikere 1530 vilde have knyttet til Menighedens Samtykke, lægges allerede efter vore ældste Kirkelove alene i *Præstens* Hænder, dog vel at mærke ikke som en Tilladelse, men som et Paalæg: han *skal* bruge Band i de af Loven foreskrevne Tilfælde; undlader han det, saa forsømmer han sin Embedspligt, og den kirkelige Øvrighed har at paase, at han opfylder den. Det var vistnok mere for at forebygge Efterladenhed end Misbrug, at det i Sverige gjordes til Lov — ved Laur. Petris af Rigsdagen 1560 vedtagne »Artikler« —, at Præsten, inden han bandlyste Nogen, skulde raadføre sig med *Provst* og *Biskop*, et Forhold, som ogsaa synes at have fundet Sted paa Island.*) Om nogen Medvirkning fra Menighedens Side tales ikke, med mindre man dertil vil regne, at dens Medlemmer findes opfordrede til at angive lastefulde Medbrødre for Præsten**), eller at hele Menighedens trues med

*) Ifølge Kgbr. 25de Apr. 1594 skulde Sognepræsten i sværere Tilfælde adspørge Superintendenten, inden han gav nogen Synder Afløsning, hvilket maatte lede til, at han ogsaa spurgte ham, inden han satte Nogen i Band.

**) Palladius formaner (a. St.) „Naboer och gienboer, som boe hoss schendige folck, der før et vtilbørligt leffnet“, til „at vare sognepresten adt, huo de ere; ellers er den saa goed, der holder, som den, der floer“. I sin Iver for at komme Synderen paa Sporet og til Livs, ser den ellers sædelttænkende Mand ikke, hvor dybt baade Præst og Menighed nedværdiges ved en saadan Opfordring.

Gudstjenestens midlertidige Nedlæggelse — altsaa en Slags Interdikt —, hvis den nægtede at styrke en af Præsten og Provsten besluttet Bandlysning ved sin Samstemning.*)

Selve Bandlysningen, følgelig ogsaa de forudgaaende lovbefalede to eller tre Advarsler, fik baade ved sin Form og sine Virkninger, væsentlig Præg af *Trusel og Tvang.* Allerede rent *religiøst* taget; thi, medens de danske Prædikere 1530 havde indskærpet, at Band kun var en timelig Udelukkelse, ikke »en evig Maledidelse«, m. a. O. ikke virkede hinsides Graven, lyde Bandlysningsformularerne senere paa, at Synderen, naar han var udelukket fra Menigheden, var »bunden i sin Synd«, overgiven i Djævelens Vold, og det for al Evighed, hvis han døde uafløst.**) Hermed hænger det sammen, at den, som døde i Band, ikke maatte faa kristelig Begravelse, hvad i en overtroisk Tidsalder maatte virke stærkt afskrækkende, bortset fra, at ogsaa det Ærekrænkende i en saadan Udelukkelse maatte give den stor Betydning: jo mindre aandeligt udviklede Mennesker ere, des større Pris sætte de paa Gravskikke og paa Jordfæstelsens Hæder. Men ogsaa ellers laa Bandlysningens Magt for en meget stor Del i den *Skam*, som den lagde paa Synderen. Allerede den sidste af de forudgaaende Formaninger udtaltes i Kirken, fra Prædikestolen — »aabenbarlige«. Bandlysning skete fra Prædikestolen, med Anførelse af Vedkommendes Navn og Synd, og han udpegedes som en Person, Menigheden burde holde sig saa langt fra som muligt. Vel maatte man have »menneskelig Omgængelse« med ham (dsk. Ord.), nytte ham og gaa ham til Haande i verdslige Sager og blive i hans Hus, naar man hørte til Husstanden (sv. Kyrkoordn.); men ellers skulde man sky ham »icke handle med hannom som en broder, paa det hans wdygd ey skal kircken tilleggis« (dsk. Ord.), »hålla honom som en hedning« (sv. K. ordn.) — om man ikke vilde

*) Det svenske Præsteskabs „Förening“ af 7de Jan 1612, vedtagen paa Rigsdagen i Nyköping. Truslen er saa meget mere uforholdsmæssigt stræng, som den her omhandlede Bandssag var Forsømmelse af Kirkegang.

**) „Huis de forherdis och inthet skøtter om gudz riis“, siger Palladius (a. St.) om de Bandlyste, som ikke søge Afløsning. „da luche de dem sielff ude fra all den glede i himmeriges riger och forbinder dem under all den pine udj helffuedes affgrunder, foruden den legemlig plaffue och piine, som diefflen aff Gudz Tilladelse skal kaste dem paa och veldige och kraftige regere offuer dennem, som en tyranne offuer sine skattebynder, for di høre hannem thill, saa længe som de fører saadant et leffnet, och bliffue dog til arme stymper och stacharle paa det siste“.

udsætte sig for selv at blive bandlyst. Bandsmanden var udelukket fra ethvert hæderligt Samkvæm, ethvert Samfundshværv — var f. Ex. ikke vidnefør —; og, medens han vel maatte og skulde møde i Kirken og høre Prædiken, samt vistnok allerede tidligt maatte staa til Skamme paa en særegen Plads i Kirken, var han ej alene udelukket fra Nadverens Nydelse — dette var Tugtens Kærne —, men maatte ej engang overvære dens Uddeling, skulde forinden »pache sig ad dørren«, som Palladius siger, hvortil kom, i det Mindste efter dsk. Ord., at Præsten to Gange om Aaret (Sønd. før Jul og Paaske) oplæste alle bandlyste Sognefællers Navne fra Prædikestolen. Hovedtvangen laa dog i, at *ved Siden ad og bagved den kirkelige Straf truede den verdslige.* Ellers vilde ogsaa hin i mangt Tilfælde have været meningsløs: at udelukke Nogen fra Nadveren, fordi han i længere Tid ikke havde nydt den, synes t. Ex. ikke meget klogere end at straffe Aalen ved at kaste den i Søen. Men Bandsmanden var ingenlunde stædt som Aalen i Vandet. Havde han siddet et Aar i Band uden at gøre Bod og søge Afløsning, saa skulde Sagen mældes til Øvrigheden, som derefter havde at tiltale, dømme og straffe Synderen. Dette rammede for det Første den, hvis Synd tillige var borgerligt strafbar, hvilket gjaldt om en stor Mængde Bandsager — Øvrigheden skulde frede Kirken, derfor, siger dsk. Ord.. »falde Hoorekarle, Jomfru krenckere, kircke røffuere oc kirckernes ugudelige offuerfaldere ocsaa under suerdet«, og Straffene vare forholdsvis meget strænge*); for saa vidt altsaa en saadan Sag ikke forinden var opdaget og paatalt af Øvrigheden, skete det i alt Fald, naar Bandsaaret var udløbet. Men derhos blev den oprindeligt ikke borgerligt strafbare Synd til en Forbrydelse, naar den havde givet Anledning til Band, og dette Middel ikke havde frugtet, m. a. O.; *den mod Kirken udviste Trods var i og for sig en borgerlig Forbrydelse***). Den Band-

---

*) Særlig Uvilje vakte de for Islændingernes Retsfølelse fremmede Straffebud i den strænge Lov Stóridómur (stadf. 1565, som Høvedsmanden Povl Stigsen paatvang Althinget, f. Ex. for 2den Gang Hor Ris, for 3dje Gang at miste Livet, for Frilleliv 5te Gang (d. v. s. for det 5te Barn) Hudstrygning eller Vielse o. s. v. (se Kgl. Fdgr. og Breve fra Isl. II, 1778, S. 31—54). Men disse Love stemmede med de i det øvrige Norden gældende; i Virkeligheden var Udkastet til Stórid. forfattet af Kjøbenhavns Højlærde (Ny kirkeh. Saml. IV, S. 176—81).

**) Ifølge Dsk. Ord. skulde efter Bands-Aarets Udløb Præst og Kirkeværger mælde den genstridige Bandsmand til Herredsfogden, som da skulde udvise ham af Herredet samt lade ham tiltale for Landemodet; Hoved-

lyste kunde ikke slippe med at undvære Kirkesamfundets Goder; han *skulde* være Medlem af det; Præstens første Formaning var Begyndelsen til en Forfølgelse, som skulde nøde Synderen dertil ved at paaføre ham stigende udvortes Onder.

Imidlertid *udvides* stadigt *Bandssagernes Omfang*. Medens saaledes 1530 de danske Prædikere kun tale om grove Laster og udtrykkeligt misbillige Band for Lærens Skyld. byder allerede dsk. Ord. Præsten at udelukke fra Nadveren ej alene dem, som »hordtryckelige leffue wdi nogen obenbare laster, som hore karle, Skiørleffnere, Aagerkarle, Slømmere, Skiendgeeste, woldzmend Oc aller mest Gudz ordz forhaanere oc foractere«, men ogsaa dem, som »forherdelige henge ved nogen witterlig ketteri«, m. a. O.: *vildfarende Lære* er taget med blandt Bandssager, og samme Princip slaas senere fast i Sv. K. ord. 1571, hvorhos Frafald fra Kirkelæren blev en stor borgerlig Forbrydelse, som kunde paadrage Landsforvisning, ja Livsstraf*). Paa den anden Side udpeges efterhaanden flere og flere *mindre Forseelser* mod Gudsfrygt og Sædelighed som Genstande for Præsternes Formaninger og til sidst for Band — Örebro-Artiklerne 1586 nævne bl. a. gruelige Eder, Dobbel, Udeblivelse fra Kirke, Opsættelse af Børns Daab, Drukkenskab, Kiv mellem Ægtefolk —, og ikke sjældent synes Sligt at være blevet straffet *samtidigt* med Band og *udvortes Revselse*. Særligt ivrige blive baade Kirkemænd og Øvrigheder henimod nærværende Periodes Slutning med Forsøg paa *at tvinge Folk til at gaa i Kirke og i det Hele helligholde Sabbaten* **).

---

straffen, hvis han ikke faldt til Føje, var Landsforvisning. Ogsaa sv. K. ord. 1571 byder, at den, som sad i Band over Aar, skulde hjemsøges med verdslig Straf. I de af Hert. Karls Præsteskab 1586 vedtagne Örebro-Artikler betegnes en Mængde Synder udtrykkeligt som *ikke* borgerligt strafbare; men dog fastsættes, at, naar Synderen ikke bøjede sig for Kirketugten, skulde det gives Øvrigheden tilkende, som da ved sin Straf vilde afværge og afskaffe slig Modtvillighed (se Bælter, kap. 46, § 4 og 5).

*) Vi ville siden komme til at tale nærmere om Forholdet til afvigende Trosbekendelser. Paa Island skulde, ifølge Kgbr. 20de Marts 1563 „Enhver som bliver funden i aabenbare Kætteri, være fredløs og miste Livet og hans Gods forbrudt til os og Kronen" (se „Varnarrit Guðbrands biskups" ved Arnljót Ólafsson i „Safn til sögu Íslands" II, S. 370). Ved Kætteri turde her snarest være tænkt paa Levninger af Papisme; thi protestantiske Sektrørelser spores ikke paa Island.

**) Saaledes befalede Povl Stigsen paa Island 1565, at hver Mand hver Helligdag skulde søge Kirken, sidde stille og høre Guds Ord og *lære* det;

Ogsaa i det sidste Led: *Boden* og den dermed følgende *Afløsning* viser det sig, hvor ondt man havde ved at fastholde den kristelige Friheds Væsen. Det skulde være en *Forsonings-Handling*: Synderen, som havde forarget Menigheden og gjort den Skam, samt derfor paa dens Vegne var bleven advaret ved Præsten, eventuelt udstødt, han kom til Menighedens Gudshus, vedgik for den sin Synd og Anger, samt bad om Tilgivelse og Genoptagelse i dens Skød — dette var »aabenbart Skrifte« — —, hvorefter Menigheden paa sin Side gennem Præsten tilgav ham og kendte ham for Medlem — dette var »Afløsning«. Heri laa intet Nedværdigende, saa længe Synderen havde *frit Valg* mellem at blive udenfor Kristen-Samfundet eller at købe sig Plads i det paany og Del i dets aandelige Goder for den derfor af Menigheden fastsatte Pris. Saasnart, derimod, det var givet, at Synderen var *nødt* til før eller senere at krybe til Korset, blev det aabenbare Skriftemaal væsentligt en *Straf*, som i Virkeligheden paaførtes ham af den Magt, der formente ham at være udenfor Menigheden, næmlig den verdslige Øvrighed, og som derfor stod ved Siden ad de borgerlige Straffe, til sidst sammenblandedes med dem. — Idet man følte Kirkeboden som en Straf, ledede man saaledes til, ogsaa paa dette Omraade — tvært

---

var han ulydig herimod, skulde han først formanes tre Gange af Præsten og derpaa udelukkes fra Nadveren, altsaa bandlyses, men *tillige* skulde Sysselmanden lade ham *hudstryge* (se Þorkell Bjarnason: „Um siðbótina á Islandi", S. 158). — Blandt de grove Synder, som Ærkebiskop Abraham Angermannus, i Anledning af Generalvisitationen 1596, befalede Præsterne, under Straf af Embedstab, at føre Bog over og mælde til Biskoppen — saasom Gudsbespottelse, Trolddom, Hor o. s. v. —, nævnes ogsaa Helligbrøde og Uvillighed til at lære Katekismen, og selv lod han under Visitatsen Folk, som han havde fundet uvidende i Katekismen, *hudstryge*, vistnok som Tillæg til den selvfølgelige Udelukkelse fra Nadveren (se Anjou: Sv. K.'s hist. 1593—1700, S. 47). — Blandt de mangfoldige mer eller mindre strænge Lovbud mod Krænkelse af Sabbatens Hellighed kan mærkes Karl IX's Mandat 7de Okt. 1607, hvor de Forholdsregler, der foreskrives saa vel Præsterne som den verdslige Øvrighed, motiveres bl. A. med følgende Betragtning: „När något är att göra, der som än ingen magt ligger uppå, om det vore försammadt hela veckan, då skall det på söndagen uträttas, och måste då rida och renna både tjenare och tjenarinnor, prest, borgare och bonde, så att allt måste då beställas, hvarken skonandes folk eller fä", og desuden „söla de sig mest uppå sabbatsdagen uti dryck, svalg och frosseri." Fra 1617 haves i Sverige Forbud mod Løverdagsgilder, fordi de gjorde Folk uoplagte til Kirkegang Dagen efter (se Anjou a. Skr., S. 309—10).

imod den evangeliske Grundtanke — ikke at nøjes med »Ordet« i Præstens Mund som Tugtemiddel, men tyede til »menneskelig Magt«, idet man skærpede den i aabenbart Skrifte liggende Smerte ved forskellige *Bodspaalæg* og ligefrem *materielle Straffemidler*. I Sverige synes disse Tillæg, der sammenfattedes under Benævnelsen »kyrkoplikt«, at være tagne i Arv umiddelbart fra Romerkirken; Örebro-Ordinantia'en 1529, der endnu lod saa meget Papisteri blive staaende, giver Anvisning dertil*). Ifølge K. ordn. 1571, der vistnok her, som i andre Henseender, har slaaet fast, hvad der forinden var blevet Skik, kunde Præsten paalægge Synderen bl. A. Faste, visse Bønner, Almisser, Voldsmanden at gaa vaabenløs en Tid, Drankeren at holde sig fra Gæstebud o. s. v., Alt med den Virkning, at, naar Pligten ikke ydedes, som lovet, saa var Boden spildt og Afløsningen forbrudt, og Synderen *hjemfalden til streng verdslig Straf* (Bælter kap. 48, § 23), lige saa vel som den genstridige Bandsmand. Derhos knyttedes til selve Bods- og Afløsningshandlingen saadanne beskæmmende eller endog legemligt smertefulde Tillæg, som at aabenbart Skrifte i visse Tilfælde henlagdes til Domkirken eller gentoges ved flere Kirker, at Synderen maatte staa under Gudstjenesten udenfor Kirkedøren med nøgen Ryg og Ris i Haand, eller at han sluttedes i Jærn og hudstrøges ved Kirkedøren. I Tidens Løb gjordes Plikten strængere, bl A. optoges ogsaa paa romersk Vis Pengebøder blandt de med aabenbart Skrifte følgende Paalæg, og med god Grund kom Ordet »Kyrkoplikt« til at omfatte hele Handlingen, der i den Grad sattes ved Siden ad verdslig Straf, at man kunde mene, den blev gjort overflødig ved en Forbryders Afstraffelse — hvad dog ingenlunde tilstededes.**) — I Danmark hører man

*) Det overlodes til Skriftefædrene, „att sättia den plikt, som de tro nyttigast vara, bode honom som skrift sätties, och androm (Plikten skal altsaa tjene til Skræk og Advarsel); Och måga väl bruka någon stränghet mot dråpare och andra ogerningsmän, efter man ser, att verldsliga sverdet ofta ligger nedre, och icke hafver sin gång, som det borde“ (citeret hos Bælter kap. 48 § 1 efter Tegel). Plikten skulde altsaa tildels træde i Stedet for verdslig Straf, opfattes følgelig selv som en Slags Straf.

**) Ved Mandat om kyrkoplikt 28de Maj 1586 indskærper Hert. Karl, at, om end en Forbryder havde lidt verdslig Straf, skulde dog „kyrkoplikten“ have sin rette Fremgang, og Fogder og Høvidsmænd hjælpe Præsterne med at tvinge de Genstridige. — Paa Örebro-Rigsdagen 1617 indskærpede Præstestanden, at grove Syndere, som vare slupne for Livsstraf, skulde staa nøgne med Ris i Haand ved Kirkedøren inden Afløsningen

i den nærværende Periode mindre om saadanne skærpende Tillæg til Kirkeboden*); men ogsaa her opfattedes den som Straf, kaldes ogsaa »Pligt« og sattes i nær Forbindelse med den verdslige Straf. Begyndelsen sker allerede ved Ordinansen. Naar denne — i Afsnittet: »Huorledis Afflesning skal tilgaa« — forbyder at give en Manddraber Afløsning, før han har udstaaet sin Straf (»faar fornøget bode Herskab oc saguolderen«), og det derpaa heder: »Liige i samme maade skulle oc de som ligge hoes deris neer sleot, oc saa mange som med obenbarlige laster haffue fortørnet den hellige kircke giøre obenbare pligt«: saa synes det her forudsat, at enhver grovere Forbrydelse, der har ledet til verdslig Sag og Dom, med det Samme har skilt den Skyldige ved hans Plads i Menigheden, uden Hensyn til om Kirketugt har været anvendt imod ham eller ej, saa at han bagefter maa skriftes og afløses, som om han havde været bandlyst. Idet saaledes den verdslige Retsforfølgning træder i Kirketugtens Sted, bliver Skrifte og Afløsning en nødvendig Følge af den verdslige Domfældelse, m. a. O. Kirkeboden fremtræder som *et Tillæg til den verdslige Straf*. Det næste Skridt, som efterhaanden gjordes i hele Norden, var at i en Mængde Tilfælde foreskrev de verdslige Straffelove ligefrem *aabenbart Skrifte som en Del af Straffen*, brugte altsaa den kirkelige Bods- og Forsoningshandling som et Skrækkemiddel blandt mange andre, hvorved den mistede ethvert Skin af Frivillighed og indre Sandhed.

I Reformationshundredaarets anden Halvdel skærpes Kirketugten mere i Sverige end i Danmark; men Bevægelsen er den samme overalt i Norden, og de danske Biskoppers ofte gentagne Klager over Kirketugtens Forfald — navnlig i Andragender til Kongen 1608 og 1610 (se Helveg, a. Skr., S. 318) — bar deres Frugt i Begyndelsen af den følgende Periode, i Fdg. af 27de

— hvilket i visse Tilfælde skulde gentages flere Søndage i Træk, ligesom aabenbart Skrifte i nogle Tilfælde skulde lides ved alle Provstiets Kirker. For Lejermaal skulde bødes af Manden 3 Daler, af Kvinden 1½ til Kirke eller Hospital; for gentaget Lejermaal skulde Skrifte finde Sted i Domkirken. Ukysk Præst skulde miste sit Kald paa et Aar, sidde 8 Dage i Fængsel og bøde 10 Daler til fattige Studenter m. m. (se Bælter, a. St. § 2).

*) En Skærpelse af *Skammen* ved aabenbart Skrifte tilsigtedes i Kgbr. 14de Apr. 1576 for Island, hvor det befaledes, at for Hor o. desl. skulde Afløsning ske ved „Holledoms og Schalholtzs Domkirker", og ikke ved Sognekirken, fordi denne tidt kun var besøgt af et Par Mennesker. Dette Paabud toges dog snart efter tilbage.

Marts 1629, som ikke giver de svenske Love Noget efter i Strænghed. Hine Tiders Mennesker vare haardsindede og grove, megen Raahed og Tøjlesløshed herskede i Landene. Det tør ikke nægtes, at for Mange kan den plumpe Form, hvori den kristelige Sædelov gøres gældende gennem Kirketugten, have været den eneste, som de kunde forstaa. Paa den anden Side kan det vel være, at den stærke og inderlige Gudsfrygt og den Menigheds-Samfølelse, hvorom vi have for mange Vidnesbyrd til at kunne tvivle om dens Tilværelse i Tiden, i mangt Tilfælde har virket ogsaa ved Kirketugtens Anvendelse og gennem den kunnet fremkalde sand Anger og Omvendelse. I alt Fald maa det ikke forbises, at alle Tidens fremragende Mænd vare enige om dens Nødvendighed til sundt Kristenliv og ivrige for dens Opretholdelse; Mænd, der ellers stode paa temmelig ulige Standpunkter, f. Ex. Reformatorerne Palladius, Laurentius Petri og Gudbrand Thorlaksson, ikke mindre end Kryptokalvinisterne Niels Hemmingsen og Karl IX eller de stive Lutheranere Abraham Angermannus og Hans Povlsen Resen*). Men, hvor varsom man end kan føle sig forpligtet til at være lige overfor Noget, der strider saa stærkt mod vore Tiders Forestillinger og Følelser som Kirketugten, en meget stor Brøst ved den kan umuligt undskyldes, og det er dens store *Ubillighed*, for saa vidt som den hverken kunde anvendes, eller, efter hvad man kan skønne af Optegnelser fra Tiden selv, er bleven anvendt mod Stormænd, særligt Adelsfolk, uagtet hin Tids Store langtfra foregik deres ringere stillede Medborgere med noget godt Exempel, være sig med Hensyn til Ukyskhed, Drikfældighed, Voldsomhed, Sværgen og Banden eller andre Synder, som Smaafolk tidt maatte bøde

---

*) En særlig Stilling indtager *Hans Tavsen*. Han holdt visselig paa Kirketugt, vilde endog have den brugt meget skrappere, end det almindeligt skete; men han vilde *ikke* have Øvrighedens Hjælp, kun virke „med Ordet uden legemlig Vold", og han vilde bruge Kirkens Tugtemidler uden Forskel mod Høje og Lave, særligt mod Adelsmænd, som tilrev sig Kirkens Gods og Indtægter (se navnlig Helveg a. Skr. S. 149 om Hans Tavsens utrykte Skrift: „Iudicium de excommunicatione"). — *Gudbrand* var meget for at bruge strænge Midler mod sine Landsmænds Udyder, ej alene Kirketugt, men ogsaa til dens Understøttelse verdslige Straffe; og han betænkte sig ikke paa, naar han mødte Modstand hos Lægmændene, at udvirke Kongebud efter sit Ønske, hvorved han svækkede Islændingernes Lovgivnings-Selvstændighed (se Arnljót Ólafssons Efterskrift til „Varnarrit Guðbrands biskups" i „Safn til sögu Íslands" II).

haardt for. I det Store taget, hørte Kirketugten dog med til Levningerne fra Papismen, om den end tog en anden Skikkelse, og navnlig den kongelige Tvangsmagt traadte i Stedet for den pavelig-hierarkiske. Paa intet andet Punkt af det religiøse Liv fortrængtes hurtigere eller stærkere den evangeliske Frihedsaand af en ny, jødisk-laden Lov- og Tvangsaand, eller har det vistnok oftere slaaet til, ogsaa indenfor den evangeliske Verden, at

> **„Tvang til Skrømt, som Pave-Aaget,**
> **det er Tvang til Løgn og Synd."**

3. Teologi. Kampe mod Jesuitismen og Kalvinismen.

Literatur. En fuldstændig Opregning af de hidhørende, for største Delen latinske Skrifter, vilde blive overvættes lang og trættende — de fleste ere akademiske Smaaskrifter til Grundlag for Disputationer —, derhos overflødig, for saa vidt som nogenlunde fuldstændige Fortegnelser haves hos N. M. Petersen og Wieselgren, samt i Rørdams Københavns Universitets Historie. Kun de *vigtigere* Navne og Bogtitler maa anføres til foreløbig Oversigt.

Danske Forfattere og Skrifter. *Joh. Machabæus* ɔ: Mac Alpin (Skotte, indkaldt fra Wittenberg, Prof. 1542—57): 24 „Theses" *om Nadveren*, 1553, brugte ved P. Palladius' Bakkalaur- og Doktordisputatser 1553 og 1557. *Peder Palladius: Isagoge*, en Indledning til Skriftstudiet, 1557, meget brugt, samt nogle andre exegetiske og dogmatiske Skrifter. *Niels Palladius:* et Par dogmatiske Afhandlinger, deriblandt en *om Forudbestemmelsen*, mod Kalvinisterne, 1554. *Hans Albertsen* (Prof. 1558—69, tillige Sjællands Biskop fra 1560): *Enarrationes*, Udlægninger af nogle *Salmer*. De københavnske Professorers, af Niels Hemmingsen forfattede, vigtige Erklæring om Nadveren: *Tabella de coena domini*, 1557. — Af *Niels Hemmingsens* 88 trykte Skrifter, som H. Rørdam anfører, foruden en Del utrykte, indeholde omkr. 70 exegetiske, dogmatiske og etiske Fremstillinger, hvoraf dog 41 kun ere akademiske „disputationes", „themata" eller „assertiones". Blandt de øvrige maa nævnes som Tidens exegetiske Hovedfrembringelser i Norden en Række *Kommentarer*, dels til *Apostel-Brevene* (12), særskilt udgivne 1562-69, samlede 1572 og siden oftere trykte, dels til *Apostel-Gærningerne*, 1567, til *Salomos Visdom* og til *de smaa Profeter*, 1568, samt til *Johannes-Evangeliet*, 1590—91. Hemmingsens første dogmatisk-etiske Værk er den teologiske Haandbog: *Enchiridion theologicum*, 1557, trykt 5 Gange senere i Tyskland, 1 Gang i London (1577), samt i Samlingen „Opuscula theologica", Genève 1586; derpaa fulgte Skriftet om Genfødelsen: *De regeneratione*, 1558, og det vigtige Skrift *De lege naturæ*, om den naturlige Sædelov som Grundlag for borgerlig Ret, 1562, trykt 4 Gange senere i Tyskland; medtages maa her ogsaa *Livsens Vey* (1570), som i Form af et Opbyggelsesskrift paa Modersmaalet indeholder en hel Dogmatik og Etik; rent dogmatisk er derimod den kristologiske Fremstilling *Demonstratio indubitatæ veritatis*, 1571; endelig sammenarbejder Forf sine dogmatiske Anskuelser i det navnkundige Værk *Syntagma institutionum Christianarum* (Samordning af de kristelige Indstiftelser), 1574, optrykt i Genève (1578) og Löwen (1585) samt i „Opusc. theol."; hvortil kommer Formaningen mod Trolddomskonster: *Admonitio de superstitionibus magicis vitandis*, 1575, kort efter oversat baade paa Dansk og Tysk. Fra Forf.s Alderdom stamme to Skrifter mod den kalvinistiske Lære *om Forudbestemmelsen*: „Tractatus", 1591 og „Brevis exposi-

tio", 1595, samt Skriftet *Immanuel*, om de to Naturers Forening i Kristus, mod den lutherske Ubiquitets-Lære, skrevet 1583, men først trykt 1615 i Frankfurt ved den engelske Kalvinist Rob. Alenson. — Blandt Hemmingsens Samtidige og Eftermænd kunne her nævnes *Iver Bertelsen* (Prof. 1559—65, Præst i Stege, afsat 1567 og Fange i Sorø Kloster til 1570, siden Forstander for Ringsted og Sorø Klostergods, † 1583) som Forf. til to Skrifter *mod Exorcismen* 1566—67, samt som dogmatiske og tildels exegetiske Forfattere Professorerne *Joh. Sascerides* (1557—94), *Jakob Madsen Aarhus* (1574—86), *Anders Lauritsen* (1574—89), *Hans Olufsen Slangerup* (1584—96) og *Jørgen Dybvad* (Prof. 1578, afsat 1607, † 1612). Til Kampen mod Jesuitismen hører en *Tale „de secta Jesuitica"*, 1602, af Lunde-Bispen *Mogens Madsen* (Biskop 1589—1611) samt to Skrifter af Laurentius Norvegus ɔ: *Kloster-Lasse*, næmlig et *Brev fra danske og norske Studenter i Udlandet til Københavns Professorer*, lat. 1602, dsk. 1606, og *Confessio Christiana*, tilegnet Kristian IV, 1604, dsk. 1505. — Samtidige med og mer eller mindre indviklede i den sidste Kalvinist-Strid vare *Iver Stub* (Prof. 1589, afsat 1609, † 1611), Forf. til akademiske Disputationer, deribl. 7 om *den kristne Troslære* og 3 om *Tolkning af Jobs Bog*; *Hans Povlsen Resen*, meget frugtbar, her især vigtig ved nogle „Theses" om *den treenige Gud*, 1609, og om *den ene Midler*, 1611—13, ved Skriftet *De sancta fide*, 1614, samtidig dsk.: *Om den Hellige Tro*, ved en Række Skrifter mod den tyske Kalvinist Joh. Piscator til Forsvar for Hemmingsen som Modstander af Forudbestemmelses-Læren: *Pro D. Nic. Hemmingio de gratia universali*, 1615—20, endelig ved to kirkehistoriske Skrifter i Anledning af Jubelfesten 1617: *Jubilæus Christianus og Lutherus triumphans*; *Kort Aslaksen* (Normand, Tyge Brahes Lærling, Prof. 1600—1624), frugtbar i flere Retninger, som Teolog især mærkelig ved Skrifterne om den mosaiske Natur- og Sædelære: *Physica et ethica Mosaica*, 1613, om de to Naturers Forening i Kristo: *De Immanuele nostro*, 1620, og Jubelfesttalen *om Reformationens Historie i Danmark og Norge*, 1621, oversat paa Dansk 1622. Mærkes kan ogsaa, at *Olaf Kock* (Normand, Præst ved Nicolai Kirke i København, afsat 1614 og landsforvist, senere Præst i Stockholm) skrev paa Svensk mod Resens „De sancta fide" Skriftet *Wår Christeliga Troos Wisshet och Triumph*, 1617.

Svenske Forfattere og Skrifter. Til den første Brydning med Kalvinismen høre *Laurentius Petri's* Oversættelse af Justus Menius' Skrift *om Exorcismen*, samt hans eget Skrift: *Dialogus* om några stycken wår Herras *nattward* anrörandes", begge 1562; endvidere et Brev fra *Dionysius Beureus* (fransk Kalvinist, Erik XIV's Lærer, dræbt ved Upsala 1567) til Biskop Joh. Ofeg af Vesterås, til Forsvar for den kalvinske *Nadverlære* (utr.), og den af ham for de i Sverige boende Franskmænd forfattede Trosbekendelse: *Confessio fidei*. 1564, samt *Laur. Petri's* Gendrivelse: *Refutatio confessionis Gallorum*, 1565; endelig Sammes Skrift *De quibusdam Articulis* — om nogle Stykker — vedrørende *Nadveren*, 1566 (se Troil III—V). — Vigtigst for Striden mod Liturgien og Jesuiterne ere de offentlige Aktstykker, især *Johan III's Ordinantia*, 1575, og *Liturgia* 1576, samt *Upsala-Mødets Beslutninger*, fra 1593: „Confessio fidei", tr. 1594 Endvidere kan mærkes fra liturgistisk og papistisk Side: forberedende latinske Skrifter af *Joh. Herbestus* (om Konsekrationen, 1573) og *Peter Fecht* (om Klerkers Sæder og Kirketugt, 1574), dernæst, fra 1577: Ærkebiskop *Laurentius Petri Gothus' Declaratio Liturgiæ contra Momum* (Liturgiens Erklæring mod Spotterne), *Petrus Pauli's* En rätt undervisning om *then Svenska Messo*, og *Rationes* — „Grunde, hvorefter Liturgien bør antages", af *Kloster-Lasse* (Laur. Nielsen, f. i Tønsberg 1538, Præst i Danmark 1562, bliver Jesuit i Löwen 1564, i Sverige 1576—80, i Danmark 1606, ellers i Braunsberg og Riga, † i Vilna 1622); endelig Smædeskrifterne *Bref från Satan*, anonymt, 1588 og *„Enchiridion* th. ä. then lille och rene Catechismus", Wittenb. 1591, af *Kloster-Lasse*. Blandt evangeliske Skrifter kan nævnes fra 1577 en af *Martinus Olai* (Bisk. i Linköping, † 1586) i Forening med Kapitlet udstædt *Sententia* mod Liturgien og fra 1579 et Skrift *contra Liturgiam* af *Abraham Angermannus* (Rektor i Stockholm,

siden Præst, i Tyskland 1582—93, Ærkebiskop 1593, afsat og fængslet 1599, † 1607); som Lærer ved Collegium illustre forfatter *Nicolaus Olai Bothniensis* (1593 Prof. i Upsala, Ærkebiskop 1599, † 1600) et Par akademiske Skrifter, om *den hellige Skrift* (isagogisk), 1594, og om *Menneskets fri Vilje*, 1588; fra samme Aar er et *Svar* paa Brevet fra Satan, stilet *till Satans Sekreterare*, at *Olaus Martini* (siden Ærkebiskop 1600—1609); fra Tyskland hjemsender *Abraham Angerm.*, foruden to latinske Skrifter, om *Kristi Præstedømme* og om *de ligegyldige Ting* i Kirkeskikkene. Wittenb. 1587, den ældre Laur. Petri's tidligere nævnte, hidtil utrykte Skrifter fra 1542 (om Messen) og 1566 (om „kyrckostadgar"), Wittenb. 1587, forsynede med lange, mod Liturgien rettede Indledninger; til Johan III's sidste Aar høre Stockholmspræsten *Erik Skeppers* latinske Skrifter om *det liturgiske Tidsrum*, om Forholdet mellem *Liturgien og den evangeliske Religion* og til *Forsvar for de fængslede Lærere*. — Uden umiddelbart polemiskt Sigte er et latinsk Skrift *om Guds Tilværelse*. 1596, af den flittige Postilforfatter og Oversætter *Petrus Johannis Gothus* († 1616). — Den sidste Kalvinist-Strid oplyses foruden ved offentlige Aktstykker og *Karl IX's „Handbok"*, 1602, endvidere ved *Micronii* „Theses" og *Olaus Martinis* Gendrivelse: „Refutatio thesium Theod. Micronii", især dog ved Kongens og Ærkebispens Skriftvexel, nemlig *Karl IX's* fra en ukendt tysk Original oversatte *Några synnerliga Bewijs .... om nattwrernas föreningh i Christo*, 1604, og *Olaus Martinis* Modskrift: *Bewijs At the Sententier*, som indeholdes i hint Skrift *ingalunda stadfästa the Calvinisters meningh om Christo*, s. A.; *Karl IX's Katekes*, s. A., og *Olaus Martinis Kritik* (utrykt); endelig Sammes *Prædiken*, „at the Påfwiske och Calviniske Lärare äro falske propheter," 1606, og *Karl IX's Swar uppå then bewijsbook, som M. Olof .... haffwer låtit utgå*, s. A. — Blandt senere akademiske Smaaskrifter, vedrørende dogmatiske Æmner maa nævnes: af *Johannes Rudbeck* (f. 1581, Prof. 1604, Kongens Hofpræst 1614, Bisk. i Vesterås 1619. † 1646) akademiske Taler om *den papistiske Trældom og den underfulde Befrielse ved den Guds Mand Luther*, 1609 (rettet mod Messenius), og om *det hebraiske Sprogs Herlighed*, 1610, endvidere „Theses" om *Skolastikernes og Jesuiternes nye Galskaber*, 1610, og *Tale mod Jesuiterne*, 1611; af *Joh. Messenius* (Jesuitlærling, Prof. 1609, Dommer i Hofretten 1614, dømt fra Livet 1616, Statsfange til sin Død 1637) to Skrifter *mod Jesuiterne*, begge 1610.

Bag alt reformatoriskt Arbejde, være sig med at nedbryde den gamle eller opbygge den nye Kirke, laa Teologi. Anderledes kunde det ikke være indenfor en religiøs Retning, der holdt fast ved Kristendommens historiske Ophav og ved Grundvidnesbyrdet derom i den hellige Skrift. Har nemlig Gud aabenbaret os al Sandhed til Sjælefrelse i Skriften, saa maa det blive Salighedssag at forstaa denne ret; men. er den end, fra én Side set, fattelig nok for enhver sanddru Samvittighed, den er dog, fra en anden Side set, lige saa vist »en Vældekilde, hvilken man aldrig tilfulds kan udgrunde«, og det bliver da fornødent baade at *granske Skriften* nøje i det Enkelte, saa man kan faa Rede paa, hvad der ligger i hvert dens Ord, og at *sammenfatte i et fast, overskueligt Tankehele* den derigennem vundne Erkendelse af, hvad Gud vil vi skulle tro og gøre til Salighed. Begge disse teologiske Hovedvirksomheder — den exegetiske og dogmatiske — vare i Gang fra Lutherdommens Begyndelse af i dens Hjemstavn. Mangeaarig Skriftgranskning var Vilkaaret for, at Luther

i sin dybe Sjælenød kunde naa frem til den frelsende Grundtanke: Retfærdiggørelse af Tro; næppe er det nye Kirkesamfund blevet til, før det (1521) faar sin Troslære: Melanchtons »Loci communes rerum theologicarum«, som gennem lange Tider blev den teologiske Dannelses Grundlag i den lutherske Verden; og med Fornuftslutninger fra Skriftens Ord føres Kampen ej alene mod Rom, men ogsaa baade mod »sværmerske« Retninger (Karlstadt, Gendøberne), som ringeagtede eller vilkaarligt tumlede med Guds Ord, og mod andre evangeliske Partier, især mod Schweizer-Reformatorerne og deres Tilhængere — en Strid, som mer end noget Andet skærpede Opmærksomheden for de i Skriften liggende Tankeopgaver. I Norden møde vi lignende Forhold. Saa vel i Stridsskrifter — t. Ex. Olof Perssons spekulative Skrift om Guds Ord og Menneskebud, eller Hans Tavsens om Messen — som i Prædikener, Pastoral-Vejledninger, ja i Salmer have vi kunnet iagttage Virkninger af Bibelstudium og dogmatisk Tænkning, ogsaa af kirkehistorisk Lærdom. I den første Menneskealder er denne teologiske Dannelse helt udenlandsk, om end dygtigt tilegnet og mer eller mindre selvstændigt forarbejdet. Fra Aarhundredets Midte af eller lidt senere kommer et mere selveget Lærdoms-Arbejde i Gang herhjemme, vistnok især fremskyndet ved Brydningen med Kalvinismen. Der er Forskel paa Virksomheden i Nordens forskellige Dele. Fra Bilandene kommer saa godt som intet Tilskud, og i de to Hovedlande arbejdes der — hvad man alt vil have skønnet af den meddelte Literatur-Oversigt — paa ulige Maade og i ulige Omfang. I Sverige savnedes indtil 1566 det saa godt som uundværlige Værksted for saadan Aandsidræt: et Universitet, og næppe er det kommet lidt i Gang, før det atter opløses paa Grund af Liturgi-Striden; vel genaabnes Højskolen under Kampen med Sigismund (1595); men kun langsomt kommer den til Kræfter: først 1600 kan man foretage en filosofisk, 1617 en teologisk Promotion*). Her blev der endnu hverken Tid eller Ro til synderlig anden teologisk Virksomhed end Drøftelsen af de brændende Stridsspørgsmaal i Lejlighedsskrifter og Prædikener, til sidst ogsaa nu og da i akademiske Foredrag og Disputatser, heller ej fremtræder her noget overlegent videnskabeligt Snille. I Danmark derimod, hvor Universitetet allerede var genaabnet 1537 og hvor man fra

*) 1600 promoveredes i Upsala 8 Bakkalaurer og 7 Magistre i Filosofien, 1617 8 Doktorer i Teologien.

1544 kunde foretage Promotioner i alle fire Fakulteter*), gaar derefter det akademiske Arbejde sin rolige Gang, uafbrudt ledet af en Række tildels dygtige Mænd, hvoriblandt en Gransker og Tænker af høj Rang og evropæiskt Ry. Her faa Tidens teologiske Anskuelser Udtryk i en jævnt fremadskridende, efter Omstændighederne ganske rig Literatur, som visselig for en stor Del bestaar i smaa, lidet betydende Øvelsesskrifter, men dog derhos omfatter Værker af stort Omfang og indre Værd. Men, hvordan det gaar, baade her og der udvikler sig en hjemlig Teologi, der stræber hen imod det samme Maal og faar stor Indflydelse paa den religiøse Aandstilstand.

For at forstaa denne Indflydelses Art maa man lægge Mærke til, at den lutherske Teologi, i Norden som i Tyskland, ja al protestantisk Teologi, har *et dobbelt Ophav*, der væsentlig bestemmer dens Præg og betinger dens Virkninger.

Først og fremst staa Teologerne paa *Skriftens Grund*. Selv opfyldte af Trang til Lys og Fred, fordybe de sig med ubetinget Tro og brændende Andagt i Bøgernes Bog, gennemgranske og gennemtænke den paa alle Leder og Kanter og hente frem af den en næppe senere overgaaet Rigdom af Tanker til Svar paa Samvittighedens Spørgsmaal, til Formaning, Advarsel, Trøst, Oplysning, overhoved til Næring for det religiøse og Styrke for det sædelige Liv. Denne *bibelsk-praktiske Retning*, som, idet den stræber at forklare Skriftordets Mening, tillige vil gøre det frugtbart for Livet, træder vel — bortset fra Prædikener og Opbyggelsesskrifter — stærkest frem i exegetiske Arbejder, men gør sig dog ogsaa gældende i dogmatiske Undersøgelser, som derfor tidt strejfe ind paa det etiske Omraade, ja kan findes snart sagt i enhver Slags teologiske Skrifter. Ogsaa i Melanchthons Virksomhed er den en Hovedside, og den fulgtes af de fleste nordiske Teologer, allermest af *Niels Hemmingsen*. Det var vel især hans Fortrin i denne Henseende — Tankerigdom, psykolgiskt Skarpsyn, grundmuret Bibelkundskab, udmærket klar Fremstilling i

---

*) 1544 promoveredes i København 4 Bakkalaurer og 3 Doktorer i Teologien, 1 Doktor i Retsvidenskaben og 1 i Lægevidenskaben, samt 5 Magistre i Filosofien, hvortil 1545 kommer 18 Bakkalaurer i samme Fakultet. — Alle Reformatorerne vare graduerede — for saa vidt de vare det — ved fremmede Universiteter, bl. A. blev Peder Palladius Dr. theol. i Wittenberg 1537; det næste Sæt Lærere og Kirkeledere havde som oftest taget Graden hjemme, bl. A. Niels Hemmingsen baade den teologiske Bakkalaur- og Doktorgrad, henholdsvis 1553 og 1557.

ren og flydende Latin —, som skaffede ham Hædersnavnet: »Danmarks almindelige Lærer« (præceptor universalis), og aabnede hans Skrifter, fremfor alle hans *Bibel-Kommentarer*, den første modne Frugt af *selvegen nordisk Skriftlærdom*, Indgang i vide Kredse, ej alene indenfor den lutherske, men ogsaa i den kalvinske Verden. Overhoved ligger paa dette Punkt den gammellutherske Teologis største Magt og gavnligste Indflydelse.

Men, paa den anden Side, stode de lutherske Teologer *ikke* paa Skriftens Grund *alene*. Baade ved Skriftgranskningen og især naar det gjaldt at udvikle den nye Troslæres Indhold, paavirkedes deres Skriftopfattelse stærkere eller svagere af *ældre teologiske Retninger*. For det Første havde de bag sig og bøjede sig væsentligt for *Kirkefædrenes Teologi*. Dens Overensstemmelse med Skriften faldt det dem i Almindelighed ikke ind at drage i Tvivl; Oldkirkens Dogmatik, som den var udviklet indtil Augustin, blev Grundlaget for den nye Dogmatik; heller ej nøjedes de protestantiske Teologer med den apostoliske Bekendelse som Kirkelærens Grundvold, men holdt lige saa fast paa den nicæanske og athanasianske, hvori navnlig Treenigheden først fremtræder fuldt udviklet og dogmatiskt tilspidset — og dette Dogme blev netop en Hovedkilde til Tidens teologiske Stridigheder.*) Men dernæst havde Reformatorerne ogsaa bag sig og paavirkedes uimodstaaeligt af *den skolastiske Teologi*. For saa vidt denne havde tjent til Støtte for romersk Vranglære, kunde de vel forkaste dens Resultater, og Luther var, især i Begyndelsen, opmærksom paa det Mislige ved at bruge aristotelisk Visdom i den kristelige Tænknings Tjeneste — i det vigtige Brev til den tyske Adel (1520) kræver han saaledes Universiteterne omdannede, fordi man der satte Hedningen Aristoteles over Kristus. Men i den skolastiske *Tænke-Methode* vare de dog oplærte, fremfor Alle Melanchthon, den nye Teologis Grundlægger; de kendte ingen anden; de kunde glemme den i Kampens Hede eller naar det gjaldt at tale til Opbyggelse for Menigheden; men, naar de i Studerestuens Ro skulde til at konstruere den evangeliske Lærebygning, kunde de ikke løsrive sig fra deres Skolelærdom, og de hildedes derved skæbnesvangert i den samme Misforstaaelse, som

---

*) Niels Hemmingsen regner i „Syntagma“ (cap. XXXII, om „certitudo doctrinæ ecclesiæ“) *alle tre Symbola* til Kirkefædrenes „godtgjorte“ Udsagn (dicta demonstrata) og tillægger dem *samme Gyldighed som Skriften* (sant eiusdem auctoritatis cum Scriptura).

havde udgjort Skolastikens Grundfejl: *Forvexlingen og Sammenblandingen af Tro og Viden.*

Enten et Menneske tænker over sit Gudsforhold eller over Verdensforholdene, bruger han visselig den samme Slutningsevne og søger i hint som i disse at erkende en Fornuftsammenhæng; men Tænkningens Forudsætning, Væsen og Maal ere dog i de to Tilfælde aldeles forskellige, ja modsatte. Hvad der kan vides om Verdensforholdene, naas kun ved Sansning, Erfaring og Iagttagelse af Tingenes og Væsenernes Egenskaber, samt ved derpaa byggede Slutninger; her er Tænkningen ved hvert Skridt bunden af den i Tilværelsen raadende objektive Nødvendighed; enhver subjektiv Tilskyndelse — Lyst eller Ulyst, Haab eller Frygt, overhoved Viljens Retning mod et vist Udslag af Undersøgelsen — kan kun plumre denne og hindre Sandhedens Udfindelse; og Maalet er en ad den absolut sindsrolige Granskanings Vej opnaaet Vished, der har samme Gyldighed for alle Mennesker, ja for alle Fornuftvæsener: at 2 og 2 er 4, kan hverken Englene eller Gud modsige, hvis slige Væsener ere til. Om Gud og vort Gudsforhold derimod kunne vi absolut Intet vide. Her maa gaas ud fra Tro, d. e. »en Bestandighed i det, som haabes, en fast Overbevisning om de Ting, som *ikke ses*« (Hebr. XI 1), altsaa en Overbevisning, der kun kan haves, for saa vidt den gribes og fastholdes af *Viljen.* Selve det sjælelige Organ, hvorved Mennesket træder i Forhold til Gud: Samvittigheden, er Trossag; thi Enhver kan og maa *vælge*, enten han i den indre Røst vil høre det af Gud i Menneskesjælen nedlagte Vidnesbyrd baade om vor evige Bestemmelse til sædelig Renhed og om vor Vanmagt til at opfylde denne Bestemmelse, eller kun en Genlyd af svundne Slægters Forestillinger og Fordomme, som han har indsuget ved Opdragelsen og maa kunne frigøre sig for. At »Verden er beredt ved Guds Ord, saa at de Ting, som ses, ere blevne af dem, som ikke vare til Syne« (Hebr.-Br., XI, 3), at følgelig den nærværende, jordiske Tilværelse bæres af en evig, aandelig Tingenes Orden, hvori Mennesket efter sit sande Væsen er et Led, at der er en personlig, hellig, alkærlig Gud, som det er Menneskets Kald til at staa i Barneforhold til, at dette Barneforhold er brudt ved Synden, d. v. s. Selviskheden, og kun kan genoprettes ved Sjælens ubetingede Hengivelse til Guds Søn, som af Kærlighed har baaret Bruddets Lidelser og opfyldt Forholdets Krav, og ene af alle Væsener var i Stand dertil — det er altsammen Trossag; thi det afhænger af Enhver, om han

i den hellige Skrift, som oplyser os derom, vil se den os aabenbarede Sandhed fra Gud, eller kun en mytiskt indklædt Livsfilosofi. At det i den »Hemmeligheds-Husholdning, som fra Evighed var skjult i Gud« (Efs. III, 9), hersker den fuldkomneste Fornuftsammenhæng, at den i Skriften givne Oplysning om vort Gudsforhold nøje svarer til Samvittighedens Krav og løser alle dens Gaader, det kan Tænkningen paavise; men dens Slutninger faa kun Gyldighed for den, hvis Sind er oprørt i sin dybeste Grund af Syndsbevidsthed og Forsoningstrang, og som i denne Nød med Troens Lidenskab har grebet og fastholder med urokkelig Bestandighed Haabet om Frelse. Ved hvert Skridt, som Tanken gør i denne Sfære, gaber Uvishedens bundløse Afgrund under den; kun Trosviljens Vinger kunne bære den derover, og ingen Begriben er mulig uden »med Hjærtet«. Her er al opnaaelig Vished absolut subjektiv, og kan aldrig blive objektiv.

Denne Grund-Modsætning havde Skolastikerne overset, og den oversaa de protestantiske Teologer. Vel skønnede de, at der er en Forskel paa »filosofisk« (d. v. s. videnskabelig) og »teologisk« Vished, men de toge Fejl af dens Væsen. Al filosofisk Sandhed, heder det i »Syntagma« (cap. XXXII, om »den kristne Læres Vished«), er usikker, fordi den hviler paa Sanser og Fornuft, som altid kunne fejle; den kristne Lære derimod er aldeles sikker, fordi den hviler — man venter: paa Samvittighedens Vidnesbyrd; dette vilde jo logiskt være Modstykket til Sanser og Fornuft — men nej! man faar en helt anden Forklaring. Visselig kende Teologerne godt den subjektive Vishedsgrund, som rimeligt var, siden hele den bibelsk-praktiske Teologi derfra sugede sin Livskraft: ifølge »Syntagma« hviler den kristne Læres Vished ogsaa paa et »indvortes Vidnesbyrd« (testimonium internum), næmlig »Pantet fra den hellige Aand, hvorved Guds Ords Sandhed beségles i de Troendes Hjærter«. Men dette er *ikke* den *eneste*, end ikke den væsentlige Vishedsgrund. Ved Siden ad og *fremfor* det »indvortes Vidnesbyrd« nævnes som det Visseste af Alt det »udvortes Vidnesbyrd« (t. externum) i *Guds eget Ord*, næmlig først og fremst Guds Tale til og igennem Patriarkerne, Profeterne og Kristus, dernæst de Ordet stadfæstende Jærtegn, Profetiernes nøjagtige Opfyldelse og Overensstemmelsen mellem Moses, Profeterne, Evangelister og Apostle, endvidere Kirkens Bestaaen (duratio) trods Djævelens, Menneskemagters og Sofisters Angreb, endelig de Helliges Blodbekendelse. Fordi man *vidste*, og det

til Bunds, hvad den hellige Skrift og Kirkens Historie indeholde, som historiske Aktstykker betragtede, bildte man sig ind, at man ogsaa *vidste*, hvad man naivt *trode paa*, og hvad der alene giver Skriften og Kirkehistorien Beviskraft for den kristne Læres Sandhed: at deres Indhold virkelig er *meddelt Menneskene af Gud til Salighed.**) »Guds Ord« betragtedes altsaa som en *objektivt given Kendsgærning*, vel mere sikker, men dog *paa samme Maade* sikker som alle de Kendsgærninger, hvormed videnskabelig Granskning og Tænkning sysler, *følgelig ogsaa tilgængelig for den samme Slags Undersøgelse*, som kan og maa bruges med Hensyn til Verdensforholdene: den *videnskabelige*. Som Følge heraf søgte man ej alene i den hellige Skrift Svar paa videnskabelige Spørgsmaal (t. Ex. om det kopernikanske Systems Rigtighed) og gjorde det til Samvittighedssag at bøje sig for saadanne Afgørelser, brugte ikke alene de verdslige Videnskabers Resultater som Støtte for eller satte dem dog i Forbindelse med Troslæren; men, naar man skulde udvikle denne, gik man ogsaa frem *efter den filosofiske Tænknings Metode*, vilde *oplyse og begrunde de kristelige Læresætninger ved abstrakte filosofiske Begrebsbestemmelser og Slutninger*. ja søgte endog med Forkærlighed at opklare *Kirkelærens dybeste Mysterier* — t. Ex. Treenighedens Væsen, de to Naturers Forening i Kristus — med det *Fornuftens Lys*, som man selv hævdede var formørket ved Synden;**) og hvad man saaledes mente at have udledet af Guds Ord med logisk Nødvendighed, »lige saa klart som at 2 og 2 er 4«, saa at det

---

*) Betegnende for den antydede Forvexling og Sammenblanding er Titelen paa Niels Hemmingsens „Liffsens Vey", naar Bogen kaldes „En christelig Vnderuisning, om hvad det Menneske skal *vide*, tro oc giøre, som det euige liff vil indgaa."

**) Som et ret oplysende Exempel paa Fremgangsmaaden kan anføres et af Niels Hemmingsens Beviser (i „Syntagma" cap. VII: „Mediator") for Kristi Guddom. Ved Synden er den *uendeligt* Gode krænket, følgelig er Skylden *uendelig* og kræver et *uendeligt* Onde som Straf, med mindre Guds Retfærd paa anden Maade fyldestgøres; men kun den *uendeligt* Gode kan overvinde et *uendeligt* Onde; følgelig kan Fyldestgørelsen ikke ydes af nogen *endelig* Evne (finita potestas), hverken af Engle, Mennesker eller overhoved noget skabt Væsen, og følgelig maa Midleren mellem Gud og Mennesker selv være Gud. — Dette *Regnestykke* med uendelige Størrelser er i sig selv rigtigt; men det levende Hjærteforhold mellem den personlige Gud, hans faldne Børn og den enbaarne Søn, der af Kærlighed til dem genopretter Barneforholdet, kan selvfølgeligt ikke udtrykkes ved et i sig selv indholdsløst matematiskt Begreb: det kan kun fattes med Hjærtet og udtrykkes Livet.

nu var videnskabeligt godtgjort og objektivt vist, dette maatte man gøre det til *Salighedssag* at antage, saa vist som det jo »bevisligt« var den sande Mening med Guds i Skriften aabenbarede Sandhedsord til Salighed.

Den her omhandlede Retning i den lutherske Teologi, som man, i Modsætning til den bibelsk-praktiske, kunde kalde den *skolastisk-teoretiske* eller den *dogmatiske*, fordi den, om end langt fra udelukkende, saa dog stærkest træder frem i dogmatiske Skrifter, gør sig efterhaanden mer og mere gældende ved Siden af hin. Det gaar ikke af uden Modstand, glimtvis fornæmmes — ogsaa i Norden — den indre Modsigelse. Men videre kommer man ikke; den skolastiske Betragtningsmaade vinder stedse større Raaderum i Teologien og medfører alvorlige Krænkelser af den evangeliske Friheds- og Livstanke, som fra først af havde brudt Romeraaget i Kirken og genfødt Kristenlivet.

Indadtil i Menigheden afføder Dogmatiken den Misforstaaelse, at *teoretisk Antagelse af Kirkens Læresætninger var Gudsfrygt*, ja Kærnen i al Gudsfrygt, altsaa det væsentlige *Salighedsvilkaar*, man forvexlede som tidligere bemærket »Tro at«, der enten er en Viden eller en Gisning, med »Tro paa«, som er en Bevægelse i Sindet og Viljen. Udadtil bliver den dogmatiske Sikkerhed en Hovedgrund til det mest frastødende Træk ved Tidsalderens religiøse Tilstand: *Ufordrageligheden mod afvigende Trossamfund.* Vel gør sig her et tildels fuldt berettiget *politiskt* Hensyn gældende. Med *Romerkirken* var ingen Fred mulig; den vilde kun tvinge og herske; gav man den en Finger, tog den hele Haanden; overalt, hvor den kunde komme til, rejste den Fyrster og Folk til voldelig Undertrykkelse af Kætterne; Baalet flammede og Bøddeløxen gik, indtil de Undertrykte rejste sig, og Landene hærjedes af endeløs Borgerkrig. De Slægter, som vare Vidner til den blodige Marias eller Albas Grumheder og Bartolomæusnattens Rædsler, og som til til sidst saa det frygtelige Uvejr trække op over Tyskland fra Steyermark og Bayern, havde visselig Grund og Ret til at holde den strængeste Grænsevagt mod Jesuiterne og, naar disse havde faaet Indpas i Landet, da for enhver Pris at støde dem ud igen; her vare Udelukkelseslove og haarde Straffe for Overtrædelsen kun Nødværge og maa ikke bedømmes efter vor Tids Begreber om Religionsfrihed. Undskylde kan man ogsaa til en vis Grad, at Regeringerne paa Grund af den under Kampen med Rom opstaaede Rædsel for, hvad Ufred flere Trossamfund indenfor samme Rige kunde volde, viste sig ængstelige

ved at unde *andre evangeliske Retninger*, end den herskende, Plads i Landet; til en vis Grad var Protestanternes indbyrdes Intolerance altsaa en Virkning af den romerske. Men Hovedsagen var dog, at man betragtede sin egen Kirkes Lære som uimodsigeligt godtgjort af den hellige Skrift, derfor objektivt vis og ene saliggørende; thi ej alene maatte da enhver afvigende Opfattelse af Skriftens Indhold tilskrives enten ond Vilje eller grov Uforstand, men ogsaa maatte det være de Styrendes Pligt, vel ikke at tvinge de Vildfarende til at skifte Mening, men at holde dem borte, for at ikke Undersaatterne skulde smittes af den sjælefarlige Vildfarelse.

Medens da Arbejdet med Menighedens Opbyggelse i Gudsfrygt paa Skriftens Grund, hvortil især den bibelsk-praktiske Teologi stræbte at dygtiggøre Kirkens Lærere, stille gaar sin Gang i Norden, farves under den dogmatiske Retnings Indflydelse, fra det 16de Aarhundredes Midte af det religiøse Aandsliv mer og mere af de kirkelige Brydninger.

a. Kamp mod Jesuitismen.

Tanke-Modsætningen mellem Rom og de Evangeliske var for længe siden uddrøftet, da Romerkirken med klaret Selvbevidsthed og ny Livskraft, d. v. s. Herskesyge, søgte atter at lægge Norden under sig. Ingen af Parterne havde noget Nyt at sige enten for sin egen eller imod den andens Kristendomsopfattelse, og noget Nyt blev heller ej sagt, skjønt Modsætningen stadigt bragtes paa Bane i akademiske Afhandlinger og Disputatser, altsaa som et Led i den teologiske Dannelse; kun for saa vidt det gjaldt at afsløre Jesuiternes Færd, deres afskyelige Formaal og endnu afskyeligere Midler kommer der et nyt Indhold til, som imidlertid langt mere vedkommer den ydre Kamp end den indre Brydning. For saa vidt er den genvaagnedeKamp med Rom mindre vigtig. Dog har den havt sin store Betydning for vore Forfædres Aandsudvikling og for Folkenes Skæbne, nemlig som en *Prøve* paa deres *Klarhed* over og *Vilje til at holde fast* ved den evangeliske Kristendom.

Prøven blev ikke lige alvorlig for alle Folkestammens Grene. Til Island, hvor den gamle Papisme havde holdt sig længst og netop nu først Arbejdet med at omdanne den religiøse Tilstand i evangelisk Retning var kommet i Gang, naaede den papistiske

Reaktion slet ikke, end ej med det letteste Bølgeslag. I Danmark og Norge, hvor man ikke finder Tegn til, at Rom udøvede nogen ny Tiltrækning, før henved 1600, og endda kun faa og svage Tegn — de stærkeste, mærkeligt nok, i Reformationens gamle Vugge: Malmø*) —, her tager Regeringen Stødet af (se ovenf. S 53). Men utvivlsomt have dens hidhørende Skridt fundet fuld Billigelse hos enhver aandeligt myndig Dansk og Normand. Vel røber det nogen Sløvhed, at omkr. 1600 ikke Faa lode deres Sønner oplære i Jesuitkollegier — foruden Braunsberg, der søgtes stærkest fra hele Norden, nævner Rørdam (Univ. Hist. III, S. 155) Augsburg, Ollmütz, Wien og Grätz —, fordi Undervisningen der var langt bedre end i Skolerne hjemme og Opholdet billigere end ved andre udenlandske Akademier, hvorhos Jesuiterne selvfølgelig forsikrede, at deres Lærlinger aldeles ikke bleve paavirkede i religiøs Henseende. Ogsaa vakle de Højlærde en Tidlang med Hensyn til Spørgsmaalet om at nægte Jesuitlærlinge Adgang til Universitetet, endog efter at Kristian IV (1604) havde forbudt Bisperne at tage nogen Jesuitlærling i Kirkens Tjeneste. Men, ligesom det første lydelige Vagtraab, Biskop Mogens Madsens Tale i Lund 1602, hvori han advarede mod den »Edderkoppevæv«, som Jesuiterne havde udspændt i Braunsberg — denne »af Navn filosofiske, af Gavn papistiske og antikristelige Skole« — blev hilset med levende Bifald i København (Rørdam, a. Skr. S. 157), saaledes synes den virkeligt begavede Kloster-Lasse ikke at have vundet nogen Sjæl med sine Skrifter — Sendebrevet til de Højlærde i København fra danske og svenske Studerende i Udlandet og »Confessio Christiana«, hvori han vilde overbevise Kristian IV, Rigsraadet og Adelen om, at Nordens Folk vare affaldne fra den rette Saligheds Vej, da de fulgte Luther —, lige saa lidt som han synes at have gjort Proselyter under sit Tre-Ugers-Ophold i Helsingør. Det var visselig ej alene Kongens, men ogsaa Folkets Mening, som

---

*) Hovedpersonen var Skolemesteren Mag. *Jens Aagesen Raaby*, en i Jesuitskoler oplært, højt anset Ungdomslærer, hvem derfor Byens Borgerskab holdt paa. Han ytrede atter og atter saa stærk Uvilje mod Reformatorerne, engang endog paa et Præstemøde i Biskoppens Nærværelse, og raadede saa ivrigt Folk til at sende deres Børn til Braunsberg, at han omsider blev krævet til Ansvar for Københavns Konsistorium, og, trods Lensmanden Sivert Grubbes Gunst og Beskyttelse, nødtes til at rømme Landet (1605); i Udlandet gik han aabenlyst over til Romerkirken (Se Rørdam, Univ. Hist. III, S. 169—70).

den kgl. Sekretær Dr. Jonas Charisius udtalte, da han anden Pinsedag 1606, i Professorernes Overværelse, forkyndte Pater Laurentius, at han strax skulde udlevere sine medbragte papistiske Skrifter og rømme Landet inden 24 Timer, samt lod ham vide, at »Hs. Maj. forlanger ingen Raad hverken af dig eller dine Lige, thi hvad der vedkommer Religionen, er ved Guds Velgærning og Hs. Maj.'s højlovlige Forfædres Fromhed saaledes ordnet, at det ikke trænger til nogen Reformation, mindst af Dig eller Folk af dit Parti« (se Rørdam, a. Skr. S. 170—76). Da endelig Kristian IV (28de Febr. 1624) under Livsstraf forbød »alle papistiske Munke, Jesuiter, presbyteros seculares og andre saadanne gejstlige Personer« at komme til og opholde sig i Landet, samt alle sine Undersaatter at lade deres Børn søge til Jesuitskoler, da svarede dette sikkert kun til den almene Stemning i hans Riger og Lande: til dem havde den papistiske Reaktion saa at sige slet ikke faaet Adgang.

Anderledes var det gaaet i Sverige. Hertil var for det Første den papistiske Reaktion kommen langt *tidligere*, paa en Tid, da man endnu ikke var nær saa klog paa Jesuitismens Væsen og Virkninger, som 25—30 Aar senere; da der endnu fandtes mange levende Levninger af gammel Papisme i Landet, t. Ex. Klostre, især Vadstena, papistiske Folkeskikke*) o. s. v.; og da endnu først for ganske nylig Kirkeomdannelsen havde faaet en lovfast Afslutning — Kyrkoordn. 1571—72 —, der endda for saa vidt var ufuldstændig, som endnu ingen Trosregel var fastslaaet. Endvidere kom Reaktionen tilsyneladende ikke fra Udlandet, kun baaren af formummede Udsendinger, men *indenfra* og *ovenfra*, fra selve Kongen, og støttedes af mægtige *politiske Interesser*, især af Johan III's Ønske om at faa Sveriges og Polens Kroner forenede paa Sønnens Hoved og af mange Stormænds Haab om under en saadan Union at kunne opnaa samme Magtstilling som i Kalmarunionens Dage. Endelig — hvad der var det vigtigste — kom Reaktionen *ikke aabenlyst*. End ikke dens kongelige Ophavsmand og Leder vilde det Samme, som de bag

*) I Kirkeordn. 1571 paalægges det Præsterne at modarbejde de papistiske — forøvrigt fra Hedenold arvede — Skikke: at *drikke Helgeners Minde* ved Gilder og *offre ved hellige Kilder*, hvilket sidste man nylig havde havt Exempel paa, idet en Engelskmand (?) Vilhelm Molteke 1568 havde ofret til St. Eskilds Kilde i Strengnäs (Anjou, a. Skr. III, S. 43—44).

ham staaende Jesuiter, og skønnede ikke, at hans Forsøg, om det lykkedes, maatte lede til Romerkirkens fuldstændige Sejr: det var jo hans Drøm, at Forlig kunde opnaas med Rom uden Opgivelse af flere endog temmelig vigtige Led i Reformationen (svensk Messe ved Siden ad den latinske, Vinens Uddeling i Nadveren og Præsters Ægteskab), medens han paa den anden Side mente, at hans Forandringer i Ritualet stemmede med den sande Evangelisme. Her maatte i alle Maader Kampen mod Papismen falde de Evangeliske *vanskeligere* end i Naboriget, men ogsaa blive saa meget mere *vækkende* og *styrkende* for Folkets kirkelig-religiøse Bevidsthed.

Det kommer, som alt antydet, mindre an paa *Tanke*-Brydningen. I Virkeligheden indeholde de hidhørende Udtalelser og Drøftelser kun et nyt Spørgsmaal: om *Kirkefædrenes* Autoritet i Trossager. Deri søgte Liturgisterne sin Hovedstøtte, idet de stillede Kirkefædrene op som Udtryk for den sande Kirkes Lære og Oldkirkens Skik som den rette evangeliske, hvorimod de Evangeliske holdt sig til, at nu havde man engang faaet en Kirkeskik, som stemmede med Guds Ord, og hvori følgelig Ændringer vare unødige, ligesom det vilde være at »vanvörda förfäderne«, om man afveg fra det af dem banede Spor: »Non patris, sed patrum« (ikke min Faders, men [Kirke-]Fædrenes), udbrød Kong Johan engang paa et Præstemøde, i Linköping 1580, da man bad om at maatte blive ved den af hans Fader Kong Gustav indførte Kirkeskik; han udtrykte derved træffende begge Parters Stilling. Til sidst fandt man ud, at Kirkefædrene ikke kunne stilles op som selvstændige Autoriteter ved Siden ad Skriftens, idet de kun have Betydning som Vidner om historiske Tilstande i Kirken, og dette blev slaaet fast paa Upsala-Mødet 1593. *Ellers* forsvaredes Liturgien sædvanlig — t. Ex. i Ærkebiskop Laurentius Petris Fortale 1576, ogsaa i Kloster-Lasses »Rationes« 1577 — især med den Betragtning, at sand Fromhed ej alene maa bo i Hjærterne og vise sig i gode Gærninger, men ogsaa bør afpræge sig i al Menneskets Færd, i Tale og Lader; dette havde Reformatorerne overset; i deres Iver for at fjærne Overtro vare de faldne i Kløerne paa det langt grummere Vilddyr: Vantroen, og havde udbredt Ringeagt for det Hellige; hvorpaa nu skulde raades Bod ved en Gudsdyrkelse, som var rigere paa »fromhetens åthäfvor« og derfor tækkeligere for Gud. De Evangeliske derimod fremhævede især Liturgiens Overensstemmelse med romersk Ritus: at den gjorde utilbørligt Væsen

af Præsternes Klæder, at den indførte en hel Mængde tomme Andagtstegn og Fagter, at Latinen igen skulde brede sig ved Gudstjenesten paa Modersmaalets Bekostning, fremfor Alt at den vigtigste romerske Vranglære: om Messeofferet, laa bagved den foreskrevne Nadvertjeneste, saa at man ved at udføre denne kom til at drage i Aag med Antikristen*). Lejlighedsvis kommer man herved ind paa Papismens Ukristelighed, som da godtgøres med de gamle Grunde — Hovedskrifterne under hele Striden vare den ældre Laurentius Petris gamle Afhandlinger, som Abraham Angermanus udgav i Wittenberg 1587. Men i Almindelighed er det Forfatterne nok at have paavist det Papistiske i Liturgien og vakt Mistanke om, at den kun var et jesuitiskt Paafund, der skulde bane Vej for Pavedømmets Genoprettelse — hvorved der ikke spares paa bidske Udfald og haarde Beskyldninger.**) Øjensynligt stole de Evangeliske paa, at, naar blot dette Forhold er oplyst, saa er med det Samme Liturgien domfældt i deres Landsmænds Hjærter; og samme Forudsætning ligger bag ved Liturgisternes ivrige Forsøg paa at afvise Beskyldningen for Papisme og bortforklare det Romerskladne ved de nye Skikke.***) Man

*) Intet fandtes saa stødende i „Rödaboken“ som følgende Formular ved Sakramentets Elevation: „Samma den son, samma *offer*, som är ett rent, heligt och obesmittadt offer, till vår försoning, sköld, skärm och skjul emot din vrede, emot synden och dödens förskräckelse oss föreställd, fatte och annamme vi med tron, och med våra ödmjuka böner *frambäre* för ditt ärofulla majestät“ — hvorved særligt lagdes Vægt paa, at de her udhævede Ord i den latinske Text gengaves med de samme Ord som i Missale Romanum: „hostiam“ og „offerimus“ (Anjou, a. Skr. III, S. 102).

**) Som naar Mag. Abraham i sin Upsala-Prædiken 1578 skildrede Kloster-Lasse som en Sjælemorder meget værre end nogen Landsforræder, eller naar han i Indledningen til et af Laur. Petris Skrifter taler om „den Herbestialiske-Possevinska praktikan“, som var den egentlige Grund til Liturgien.

***) Saaledes forklares i Ordinantsen af 1575 om Nadveren, at den ikke maa betragtes som et Offer i romersk Mening, men dog nok kan kaldes et Offer, næmlig som *Anvendelse* af Kristi engang fuldbyrdede Sone-Offer og som Menighedens *Takoffer* — omtrent Povl Helgesens gamle Ræsonnement. Samme Forudsætning ligger til Grund for det Kloster-Lasse af Ordenen givne Paalæg, at han i Begyndelsen kun skulde ophøje Troen til Himmelen og forkaste Gærninger uden Tro o. s. v., men derefter forklare, hvorledes disse Lærdomme altid havde været prædikede i Pavedømmet; han handlede ogsaa derefter, men lod sig af sin Iver, af Kongens Forstaaelse med Possevino samt af Liturgiens tilsyneladende Fremgang i de første Aar friste til at kaste Masken, hvorved Liturgien netop allermest lagdes for Had.

gaar i Virkeligheden paa begge Sider ud fra, at *under Paveaaget vilde Svenskerne ikke lægges.*

Deri havde man Ret, og Stridens Hovedbetydning og Hovedinteresse ligger i Synet af, *hvorledes denne Vilje klares og styrkes.* Blandt dem, som strax havde hyldet Liturgien, var Præsten Salomon Birgersson, hvem Kongen derfor (1576) havde gjort til Præst ved Storkyrkan i Stockholm. Han falder snart i Tvivl, især efter en (i Jan. 1577) i Stockholm holdt Disputats mellem Petrus Jonæ fra Upsala og Kloster-Lasse. En Søndag, som han staar for Alteret og synger den latinske Messe, synes det ham, at Gulvet aabner sig ved Siden ad Alteret og han ser ned i et Luesvælg, hvori Mange brænde, som han kendte og vidste vare Liturgister; han gaar grædende hjem og sender Kongen sin Embedsfrasigelse, og, da man kort efter kræver hans Underkastelse under den nys af Konge og Rigsdag, altsaa af Kirkens Øvrighed vedtagne Liturgi, svarer han djærvt, at han ikke kender anden aandelig Øvrighed i Kristi Kirke end Jesu Kristus selv — *hævder altsaa ubetinget den evangeliske Frihed lige over for Statskirken.**) Her har man som i et Spejl hele det svenske Præsteskabs, hele det svenske Folks Udvikling under denne Kamp. Fra først af ere de Allerfleste ligegyldige eller usikre — Liturgien vedtages jo (1577) uden Modsigelse af de tre verdslige Stænder, samt af Præsteskabets Flertal, om end med et Forbehold, og de fleste Bisper med Ærkebispen i Spidsen var villig til at virke for den, medens mange Stormænd sende deres Sønner af Landet til Jesuitskoler, nogle selv gaa over til Romerkirken. Men, altsom Liturgiens Slægtskab med Papismen klares, vaagner Samvittigheden hos Flere og Flere, og jo haardere den stivsindede Konge farer frem med Fængslinger, Embedsafsættelser, Lands-

*) Et andet smukt Udtryk for Stemningen hos de Evangeliske er Petrus Jonæs Ord til hans Hustru, da hun forgæves havde søgt om en Pengehjælp for ham, der ved at miste sin Stilling som Læsemester i Upsala, var kommen i den yderste Armod: „Gud vare lof“, skriver han, „jag har det bästa behållit, jag har helsa og sundhet och ett gott samvete, djefvulen skjuter sina pilar så högt han kan, jag sätter icke kött till arm“. Som det var gaaet Salomon Birgersson, gik det siden (1589) Skolemesteren i Stockholm Erik Skepper: han havde hidtil været Liturgist, men med stigende Samvittighedsnag, da han en Dag møder Læsemesteren ved Collegium illustre Erik Schinner og ved dennes Advarsel mod at sælge sin Sjæl af Verdensfrygt bevæges til at optræde aabent mod Liturgien, hvad der kostede ham Kongens Naade og Friheden i flere Aar.

forvisning, ja Fredløshed, des Flere gribes af Kampiver, des uforsagtere trodse de hans Bud; og mere og mere bliver Hertug Karl, som Modstandens Støtte og Leder, den svenske Folkeaands lydhøre og uforfærdede Tolk. Paa Upsala-Mødet 1593 blev det aabenbart for al Verden, at nu vare Svenskerne enige og lysvaagne. Da Petrus Jonæ, efter at den augsburgske Bekendelse var gennemgaaet og vedtagen, spurgte, om Alle vilde staa fast ved denne Bekendelse og lide for den, og et tordnende Ja svarede ham, kunde Formanden Nicolaus Olai med Sandhed udtale de navnkundige Ord: »*Nu är Sverige blifvit en man, och alle hafve vi en Herre och en Gud.*« Det var et verdenshistoriskt Øjeblik; thi det svenske Folks her fattede Beslutning ligger bagved de næste sexti Aars Historie med deres evropæiske Storværk i Evangeliets Tjeneste. Urokkelig fastholdt under Kampen med Sigismund, værget med Blod og hævdet med Blod, først hjemme, siden ude, udskilte den ubønhørligt af Sverige og Finland al papistisk Surdejg, først den frafaldne Konge, siden hans Tilhængere blandt Stormændene, siden enhver blot tvivlsom Person. Den genlyder mægtigt i Karl IX's frygtelige Kroningsløfte: at ville forfølge Papisterne ind i Døden; den tordner og lyner i Johannes Rudbecks voldsomme Taler mod Jesuiterne, som danne Indledningen til hans heftige Stridigheder med Medlæreren Messenius (hvorom Mere siden); den tvinger selv denne i Hjærtet papistisk sindede Lærde til at fordømme Jesuiterne*), og støder ham selv fra Embede og Frihed; den medfører nødvendigvis Gustav Adolfs strænge Forordning mod papistiske Udsendinger 1617; den faar endelig sit fulde Udtryk i hans og hans Hærs

---

*) 1609 var Messenius bleven Professor i Upsala. Nogen Tid efter kom *Rudbeck* hjem fra Udlandet, og uden Tvivl var det en Hilsen til den fordums Jesuitlærling, naar Rudbeck i sin Tale den 11te Dec. s. A. med fnysende Harme citerer den store Jesuit Bellarmins Ord: „Om Paven befalede at udøve Laster og forbød Dyder, saa vilde Kirken være pligtig at tro, at Lasterne vare noget Godt, Dyderne noget ondt“, og derved udbryder: „Lærer af Kløerne at kende Løven. Kunde den Helvedes Drage Djævelen, om han satte sig paa Guds Trone tiltage sig en større Magt og Myndighed? Da han, ifølge Math. IV, for Guds Søn tillagde sig Herredømmet over alle Jordens Riger, da var dette mindre utaaleligt, end om han havde paastaaet, at han ved sin Befaling kunde gøre Ondt til Godt og Godt til Ondt.“ I sin Disputation 1610 og i Talen den 9de April 1611 advarer Rudbeck med tydelige Sideblik til Messenius indtrængende mod at søge Jesuitkollegier i Udlandet. Af Messenius' to Skrifter mod Jesuiterne, hvormed han vilde rense sig for den Mistanke, der hvilede paa ham, er det ene paa Rim.

Heltedaad i Tyskland. I samme Forhold, som Brydningen mellem Evangeliet og Rom havde været langvarigere og heftigere i Sverige—Finland end i Danmark—Norge, blev ogsaa den Kraft større, som Svenske og Finner til sidst satte ind paa at stoppe den romerske Reaktions Sejrsløb i Evropa — og Udfaldet lykkeligere.

b. Brydninger med Kalvinismen.

Har man, om end aldrig saa flygtigt, set ud over hin vide Valplads, hvor det undtes Nordens Mænd at være med til at slaa tunge, til sidst de afgørende Slag i den store Verdenstrid mellem Lys og Mørke, og hvor Nordens Aand aabenbarede sit bedste Indhold i den mest ophøjede Helteskikkelse, som Historien kender, da kan det falde lidt trangt at vende tilbage til sammenligningsvis uvigtige Stridigheder, der kun altfor stærkt røbe, hvor smaat det, uagtet det genvakte Kristenliv, endnu stod til med vore Forfædres kristelige Visdom og Frisind. Vi kunne dog ikke undgaa det, netop fordi hine Stridigheder for *dem* vare alt andet end uvigtige.

Kampen mod Kalvinismen i Danmark og Sverige — den øvrige Dele af Norden berørtes kun meget svagt eller slet ikke af den — har to Skifter eller Sider. Først gælder det at udestænge alle *fremmede*, *aabenlyse* og *fuldstændige* Kalvinister, dernæst om at udrydde al *skjult* Kalvinisme *indenfor Landskirkerne*, d. v. s. Anskuelser, som i Et eller Andet falde sammen med eller blot nærme sig Kalvinisternes. Men i begge Tilfælde drejer Striden sig om de samme, faa, dels liturgiske, dels dogmatiske Spørgsmaal, og fra først til sidst møder der os et Trangsind, en Utaalsomhed, som langt fra at mildnes, tvært imod voxer med Tiden, og som i Norden visselig falder stærkest i Øjnene hos det herskende, lutheranske Parti, men som i Virkeligheden var begge

---

Det begynder (se Norlin: Johannes Rudbeckius" i Hamiltons „Nordisk Tidsskrift", Lund 1868, S. 95):

> „Retorsion och gensvarsskrift
> Emot den lögn och skamlig dikt,
> Som Lucifer med sitt samfund
> hafver utsändt af helfvetes afgrund
> och genom den jesuitiske orden
> Sverige till spott är spunnen vorden."

protestantiske Kirkesamfunds fælles Lyde, ja oprindeligt mere Kalvinisternes end Lutheranernes: ingen luthersk Regering har dog nogensinde, som Genèves under Kalvins Indflydelse, bragt en »Kætter« paa Baalet (Servet).

I Danmark, hvor Kongerne og Regeringsmændene synes ledede af blind Rædsel for den mindste Forandring i den ved Reformationen grundlagte Tilstand, kommer Forfølgelsesiveren længe fortrinsvis fra *tyske* Teologer af den strængt lutherske Retning, som misbilligede Melanchthons og hans Tilhængeres Maadehold, og som, især siden Præsten Wetsphal i Hamburg havde rejst Sakramentstriden paany (1552), hensynsløst anfaldt Kalvinisterne som Kættere, lidet bedre end de med Rette alment afskyede Gendøbere, Datidens Socialister og Mormoner. Derimod søge Universitetets Lærere og Kirkens Tilsynsmænd, der indtil Resens Tid mest vare Fillippister, en Tidlang at hæmme den yderlige Strænghed, og det er i deres Kreds, at der nu og da viser sig Tegn til Kalvinisme, snart i et, snart i et andet Stykke.

Det er saaledes værdt at lægge Mærke til, hvad der foregik i Anledning af *Jan Laskis* og hans Flok engelske Kalvinisters Komme til Danmark (i Nov. 1553). Tilskyndet af sin tyske Hofpræst M. *Paul fra Nymwegen* (Noviomagus), vil Kristian III ikke taale disse Folk i Landet, med mindre de afsværge deres Tro; strax efter deres Hidkomst udsteder han det første Forbud mod fremmede Trosbekenderes Ophold i Riget (11te Nov. 1553), hvori Kalvinisterne for første Gang officielt stemples som Kættere, med det i Tyskland opfundne Smædenavn: »Sakramenterere«*); og han afslaar Laskis fra evangeliskt Stade aldeles korrekte Krav paa, at de omstridte Lærdommes Overensstemmelse med Skriften — det var især Nadverlæren, der tvistedes om — maatte blive drøftet offentlig, fordi, sagde Kongen, der ingen Ende vilde være paa unyttige Colloquier og Disputationer, dersom saadanne skulde tilstedes, »om den hellige Skrifts utvivlsomme Mening, Grund og Ord«: paa godt Romersk slaas altsaa Kirkelæren fast som »utvivlsom« og hindres fri Undersøgelse; til sidst sender han Flygt-

*) Alle, bydes der, skulle udvises, „som ere Gendøbere, *Sakramenterere* eller føre anden *ukristelig* Lærdom udi vore Riger og Lande.“ Fra hine Tiders lutheranske Had til Kalvinisterne stammer det endnu i Tysk brugelige, stærkt nedsættende Adjektiv „sakramentsk“, som gærne lægges til grove Skældsord („sakramentsk Skelm“, „— Hund“, „— Æsel“ o. s. v.).

ningerne bort midt om Vinteren med Kvinder og Børn (paa én nær, som faldt fra sin Tro). I samme Anledning binder Hertugen af Gottorp, ligeledes paavirket af en Tysker Westphals Ven *Paul von Eitzen,* sit Fyrstendømmes Præster til en Konfession, hvori bl. A. Kalvin og Laski nævnes blandt »Sakramentsværmere«, som bør skyes og uddrives. Derimod, da Kongen (1554) afkræver de teologiske Professorer en Erklæring mod Laski, nægter den ene af dem — der var dengang to —, Melanchthons Lærling *Johannes Machabæus* rent ud at fordømme fraværende og ubekendte Personer, hvor fast han end holdt paa Skriftens Ord »uden alle Sofismer«, men erklærer sig forøvrigt rede til, hvis han derfor ikke kunde taales, at drage af Landet »i Fred og uden Nogens Fortørnelse« — og der bliver Intet af Erklæringen.*)

En mere skjult Modstand mødte Forkættrelseslysten nogle Aar efter i *Tavlen om Herrens Nadver.* Kongen, som var kommen i stor Uro, da det opdagedes, at Præsten Albert Hardenberg i Bremen førte kalvinsk Lærdom om Nadveren, og som i sin Egenskab af tysk Fyrste havde blandet sig i Sagen**), vilde have en Udtalelse fra de københavnske Højlærde, som kunde vise den danske Kirkelæres Renhed, og det Samme tilraadedes af Palladius, som, vistnok i Anledning af Hardenbergs Optræden, var kommen i Uenighed med Machabæus (se H. Rørdam, a. Skr. I, Side 260, Noten). Det besluttedes da at udstæde en sammentrængt Fremstilling af den lutherske Nadverlære, indeholdende

---

*) Den anden Teolog, *Palladius*, som ellers af sit gode Hjærte havde vist de engelske Flygtninger megen Deltagelse, men som stod paa Luthers strængt afvisende Stade lige over for Kalvinismen, var villig til at efterkomme Kongens Opfordring; da Fælles-Erklæringen ikke kom i Stand, skrev han ogsaa og udgav senere (i Wittenberg 1558) et Skrift om Tidens Kætterier („Catalogus hæresium"), hvori Kalvinismen ikke var glemt; men denne Førdømmelse kom ikke for Dagen dengang, fordi Melanchthon, der besørgede Udgivelsen, paa egen Haand strøg det paagældende Sted i Bogen. — Til Ære for Kristian III maa det huskes, at han ikke unddrog Machabæus sin Naade, men endog hædrede ham ved selv tilfods at følge ham til Jorden (Dec. 1557). Se forøvrigt om Laskis Sag L. Helveg: Den danske Kirkes Hist. eft. Ref. I, S. 125—32.

**) Han formanede Raadet i Bremen til at „skille sig af med Surdejgen"; og, da Raadet mente, at man dog maatte føje Hardenberg i at lade Læren undersøge paa et Møde af evangeliske Teologer, misbilligede Kongen dette aldeles, „da vi derved gjorde os selv mistænkte, som om vi havde nogen Tvivl om vor Herres og Frelsers Sakrament" (L. Helveg, a. Skr. 1, S. 136).

Paavisning og Afvisning af de ikke-lutherske Opfattelser. Men *Niels Hemmingsen*, hvem det overdroges at affatte denne saakaldte »Tabella de coena domini« (Apr. 1557), nøjedes med at anføre som kætterske og med Navns Nævnelse: Carlstadts, Zwinglis, Oecolampadius' og Gendøbernes Lære, samt den papistiske, hvorimod han vel misbilligede, som stridende mod Pauli Ord om uværdig Nydelse af Sakramentet (1 Kor. XI, 27), men ikke forkætrede den af »flere lærde Mænd« (d. v. s. Kalvin) hyldede Mening, at kun de Troende annamme Herrens Legeme og Blod. Vel mærkede man ikke Forskellen; alle Professorer underskrev, hver tilføjende sin særskilte Bekendelse, hvori de i stærkere eller svagere Udtryk ytre deres Afsky for enhver Opfattelse, der strider mod »den almindelige Kirkes« d. v. s. den lutherske Lære. Men udtrykkeligt havde Københavns Universitet dog endnu ikke sat Kalvin paa Kætterlisten; tvært imod viser sig her, som i Machabæus' Svar fra 1554, et Tegn til skjult Hældning mod Kalvinismen (Se Helveg a. Skr. S. 136 og H. Rørdam a. Skr. I, S. 260—61 samt »Aktstykker« Nr. 55).

Et andet Tegn var Mag. *Iver Bertelsens* Optræden mod *Exorcismen* i Daaben og Omstændighederne ved hans Domfældelse (1567). Djævlebesværgelsen var jo virkelig en Levning af Papisme, der var bleven overset ved Kirkeskikkens Omdannelse; den har ingen Hjemmel i Skriften og hviler paa den papistiske Forestilling, at det naturlige Menneske er helt og holdent i Djævelens Vold — hvad af Almuen sædvanligt opfattedes, som om Barnet var ligefrem besat af den Onde, saa at Præsten, idet han udtalte Ordene: »Far ud, du urene Aand!« kom til at staa som en i Kraft af sit Embede, d. v. s. i Kraft af Kirkens Majestæt undergørende Troldmand. Derfor havde mange Lutheranere taget Forargelse af Skikken; men især var den Kalvinisterne modbydelig, og netop derfor havde den atter fundet Forsvarere blandt ivrige Lutheranere, i Danmark t. Ex. Palladius. Nu vare imidlertid Danmarks Højlærde afgjort imod den. Vel dømtes Iver Bertelsen fra Embede og Frihed af en Ret, som bestod af Professorer og Præster med Sjællands Biskop i Spidsen, men — hvad Dommernes Stemmegivning utvivlsomt viser (se Rørdam a. Skr. II, S. 44—45) — kun for egenmægtig Tilsidesættelse af den gældende Kirkelov, hvorimod de fleste Dommere noksom røbe, at de vare enige med ham om Exorcismens Forkastelighed; særligt havde Niels Hemmingsen ytret sig i denne Retning, allerede i »Enchiridion« (1557) og atter nylig i Samtale med M.

Iver, saa denne har sikkert kun udtalt den almindelige Mening, da han i sit Fængsel skrev to Skrifter imod Exorcismen (»Propositiones LX« og »Judicium«, bleve ikke trykte før i det 18de Aarh., i »Dänische Bibliothek«). Paa den anden Side mærkes rigtignok Intet til, at denne Stemning hos de Højlærde har ledet til noget Forsøg paa at faa Skikken afskaffet ved Lov. Dertil var Trykket for stærkt fra modsat Side, hvortil kommer, at, hvad man end personlig kunde føle og mene med Hensyn til dette eller hint Spørgsmaal, saa nærede Alle — ikke mindst Niels Hemmingsen — stor Frygt for Ændringer, selv til det Bedre, som paa nogen Maade kunde tænkes farlige for den nu engang tilvejebragte »Enighed«. (Se forøvrigt om Iver Bertelsen Helveg a. Skr. I, S. 177—82 og Rørdam II, S. 41—47 samt 507—28).

Fra samme Synspunkt kunde Universitetets Lærere række Haand til Foranstaltninger mod *fremmede* Trosbekendere, deriblandt *Kalvinister*. Allerede 1555 havde — i Anledning af noget Gendøber-Uvæsen i Sønderjylland — Kristian III skærpet det to Aar gamle Forbud, saaledes at ej alene skulde alle fremmede Sekterere udvises, men ogsaa vil Kongen straffe »paa Ære. Liv og Gods uden al Naade« Enhver, »være sig af Adel eller Andre, som huser, hæler eller opholder nogen Veder-Døber eller Sakrament-Sværmer.« Endelig, da det kom ud, at nogle i Danmark modtagne Nederlændere, som vare flygtede for Albas Tyranni, holdt hemmelige Møder og der »brugte deres Handel efter den Vis, som Vederdøbere og Sakramenterere pleje at gøre«, saa lod Frederik II Universitetets Professorer udarbejde og udstædte (20de Septb. 1569) de »25 Fremmedartikler«: en Række mod Tidens Kætterier rettede Troslærdomme, som enhver Indflytter skulde spørges om og sige Ja til for at faa Lov at bo i Landet. Spørgsmaalene i 16de Art. om Nadveren gjaldt særligt Kalvinisterne, navnlig det: »Om de tro Herrens Legeme, som er givet for os, og hans Blod, som er udgydt for os til Syndernes Forladelse, at være sandelig og visselig (»substantialiter« i den latinske Text) tilstede udi hans Nadveres Sakrament«. Hertil kunde ingen Kalvinist svare Ja. Da, som vi vide (se ovenf. S. 42), den som sagde Nej til noget af Spørgsmaalene, skulde være ude af Landet inden tre Dage, og det gjaldt Livet at falde tilbage i sin Vildfarelse, naar man en Gang havde sagt Ja, saa vare nu Kongens Riger og Lande spærrede saa stærkt som muligt for fremmede Kalvinister, og denne Side af Brydningen med

Kalvinismen afsluttet for lange Tider (Helveg S. 185—86, Rørdam II, S. 104—107).

Det var Niels Hemmingsen, som havde tømret denne Bom; thi han havde affattet Artiklerne. Det skulde ikke vare længe, før den samme Mand, Universitetets Stolthed og Hovedpille, blev Genstand for Forfølgelse som den værste *Kryptokalvinist* i Danmark, hvorved en Hovedvending indtraadte i den *indre* Brydning med Kalvinismen. Det var ikke fordi Hemmingsen i mindste Maade var opsat paa Lærestridigheder. Han var en fredsommelig, ja man maa vel sige langtfra modig eller karakterfast Mand; og som troende Kristen, Bibelteolog og Præstelærer følte han meget godt, hvor golde saadanne Kampe sædvanlig ere for Kristen-*Livet* i Menigheden — vi have hørt hans Ord derom i Fortalen til Postillen (ovenf. S. 185). Men han var tillige en stor Dogmatiker og altfor dybt hildet i den herskende teologiske Forestilling, at hele Kristentroens Indhold kan og bør udtrykkes i videnskabeligt godtgjort Begrebsudvikling, til at han ikke skulde tage Del, og det en Hoveddel, i Arbejdet herpaa; og hans Tanker vare nu engang komne ind i et Spor, som uundgaaeligt førte ham over til den kalvinske Opfattelse af det Spørgsmaal, som udgjorde det vigtigste Mellemværende mellem Kalvinister og Lutheranere: *Nadverlæren* — hvorimod han altid stod skarpt imod det andet kalvinske, forøvrigt ingenlunde af alle Kalvinister hyldede Hoveddogme: at ethvert Menneske fra Evighed af er kaaret til Frelse eller Fortabelse (»Naadevalget«).

Det er sært at tænke sig, at hin Lære-Tvist engang har oprørt Folk og Fyrster, gjort naturlige Kampfæller til dødelige Fjender og virket mægtigt ind paa Rigers Skæbner. Kunne disse Virkninger retfærdiggøres af Tvistemaalets *religiøse* Betydning — saaledes som Virkningerne af Modsætningen mellem Rom og Evangelismen? Unægteligt havde den gamle Nadver-Trætte mellem Luther og Zwingli praktisk-religiøs Grund og Betydning. Sakramentet nydes ikke med samme Følelse eller Frugt for Livet, enten man i dets Uddeling kun ser en Handling af og i Menigheden til Minde om den hedengangne Jesus, eller man tror paa den levende Frelsers personlige Nærværelse og Virksomhed deri, saa at han i Brødet og Vinen giver sig selv, træder i det inderligste Samfund med den Nydende. Luther sagde med Rette til Zwingli og Oecolampadius — paa Mødet i Marburg 1529 —: »I have en anden Aand end vi«; og naar Zwingli indvendte, at Herren, der nu sidder ved Guds højre Haand i Himlene, ikke

samtidigt kan være paa Jorden eller nærværende paa flere Steder. og Luther dertil svarede, at Guds højre Haand er allevegne, Gud overhoved hævet over alle matematiske Begreber om Rummet, saa, naar Herren har lovet at være nærværende i Nadveren, idet han har sagt: »Dette *er*« o. s. v., saa kunne og maa vi tro ham paa hans Ord, skønt vi aldrig kunne begribe, hvorledes det gaar til: da laa i dette Svar kun en Hævdelse af *Mysteriet*, der er al Religions Væsen og Kendemærke, mod Menneske-*Forstandens* altid vanmægtige Forsøg paa at opklare det ved Hjælp af Forestillinger og Begreber, hentede fra Verdensforholdene. Men saadan stod Sagen ikke længer, da Sakramentstriden blussede op paany. I *praktisk-religiøs* Henseende var den egentlige Modsætning og Adskillelsesgrund fjærnet, da Kalvin — allerede 1536 i hans Hovedværk: »Institutio religionis Christianæ« — havde lært og hans Tilhængere taget ved Troen paa Mysteriet d. v. s. paa Herrens personlige, sig selv meddelende Nærværelse i Nadveren. Paa den anden Side agtede, i *dogmatisk* Iver, hverken Kalvinister eller Lutheranere den i Mysteriet liggende Grænse for fornuftig Undersøgelse af religiøse Forhold, idet begge Parter vilde give nøjagtig Besked om, *hvorledes* Herren er nærværende og virksom i Nadveren. Kalvin forklarede, som bekendt, at, da Herrens himmelfarne Legeme vedbliver at være et Menneskelegeme — ellers var han ikke det evige Gud-*Menneske* —, saa maa han, som Menneske, ogsaa være paa et bestemt Sted, kan følgelig ikke i Sakramentet meddele sit Kød og Blod anderledes end *aandeligt* (»spiritualiter«) og det kan da heller ej modtages anderledes; følgelig faar kun den Nadvergæst, som troende nyder Brødet og Vinen, derigennem Del i Herrens Legeme og Blod, hvorimod den Vantro intet Andet faar end Brød og Vin — hvad visselig gør ham strafskyldig som den, der uværdig deltager i en hellig Handling, men ikke anderledes end hvis han hører Ordet uden Tro. Luther fandt denne Lære lige saa forargelig som Zwinglis; ogsaa den var for ham et formasteligt Forsøg paa med Forstanden at trænge ind i Guddommens Væsen og »mestre« Jesu klare Ord, og lige til sit sidste Leveaar vedblev han at advare skaanselløst med Mund og Pen mod »Sakramentfjenderne«. Melanchthon derimod, for hvem Strid mellem evangeliske Kristne var en Gru, holdt sig til den i praktisk-religiøs Henseende væsentlige Enighed, og det dogmatiske Tvistemaal var ham ikke vigtigere, end at han var tilbøjelig til for Fredens Skyld i det Hele at godkende den kalvinske Lære. Derover oprørtes andre

Lutheranere, og søgte da paa sin Side en dogmatisk Begrundelse af Luthers Opfattelse. Saaledes opstod den, især af Würtembergs Reformator Dr. Brenz i Tübingen udviklede »Ubiqvitetslære«, hvorefter Herrens himmelfarne Legeme, paa Grund af den uadskillelige Forening af *Gud* og Menneske i hans Person, har Del i hans Guddomsattributer, bl. A. i Allestedsnærværelsen; følgelig kan han være og er, ifølge sit eget Ord, ikke aandeligt, men efter sit legemlige Væsen (»substantialiter«) tilstede i Brødet og Vinen, hvoraf atter følger, at enhver Nadvergæst virkelig modtager hans Legeme og Blod, den Troende til Frelse, den Vantro sig selv til Dom. — Begge Tankebygninger ere opførte omhyggeligt paa Skriftens Grund, med Anvendelse af stor Lærdom og Skarpsindighed — og begge ere lige spidsfindige; thi paa begge Sider fortaber man sig, for at finde *Beviser* for sin Tros Rigtighed, i Grublerier over Guds- og Menneskevæsenets Forening i Guds Søn, hvortil Skriften i Virkeligheden slet ingen Vejledning giver, og som kun ere lige saa mange Paastande om det i sig selv Ubegribelige og Ubevislige*). Men *konsekvente* vare begge Partier. Det Samme vilde det tredje Parti have været: Filippisternes, dersom de havde kunnet skelne grant mellem Troens og Videns Sfære, følgelig kunnet afvise som unyttig al dogmatisk Spekulation, der ikke nøjes med at udvikle, hvorledes vi i Henhold til den hellige Skrift maa tro og leve i vort Forhold til Gud; de vilde da ikke have været et Mæglings-Parti, men hævet sig til et højere Stade end begge de andre — og overvundet dem. En Anelse om, hvad det her kom an paa, dæmrer tidt nok for Mænd af denne Retning, især i de hyppige, ellers meningsløse Klager over den kirkelige Partistrid og Forkættrelseslyst; ja stundom, under stærkt spændende Omstændigheder, kan Anelsen blive til Tanke, men kun for et Øjeblik — vi ville se Eksempel herpaa ogsaa i Norden. Filippismen er og bliver kun en mæglende dogmatisk Retning, og det gaar den som alle lignende: den knuses og forsvinder. I Norden ere de mærkeligste Offere for denne Lærestrid Niels Hemmingsen — og Karl IX; thi ogsaa han maatte til sidst give tabt, skønt han var Sveriges klareste Aand og en af de viljefasteste Mænd, som have levet, samt dertil Konge.

---

*) Ubiqvitetslæren spaltede sig endog i to Lærdomme, idet Nogle mente og beviste, at Herrens Legeme altid *er* allestedsnærværende („ubiqvitas absoluta"), Andre kun at han *kan* være legemlig tilstede, hvor han *vil* være, og *er* der, hvor han har lovet at være („ubiqvitas respectiva").

Til Danmark nærmede Ufreden sig, da Ubiqvitetslærens ivrige Talsmand *Jakob Andreæ* kom hertil (1569) for at faa Københavns Universitet til at række Haand til Affattelse af et nyt Bekendelsesskrift, der nøjere end det augsburgske skulde slaa fast, hvad der var ren luthersk Lære. Han udrettede Intet. Kongen var til det Yderste ræd for alle Nyheder, og Hemmingsen, hvem Tyskeren særligt henvendte sig til, sendte ham en kun en kort Bekendelse, der ikke sagde Andet, end at han trode fuldt og fast paa Kristi Legems og Blods sande Nærværelse i Nadveren — men det Samme lærte ogsaa Kalvinisterne paa sin Vis. Det varede imidlertid ikke længe, inden Hemmingsen kom til at udtale sig tydeligere. Navnlig optræder han i sit Skrift »om Jesus Kristus sand Gud og sandt Menneske,« (»Demonstratio . . . de Jesu vero Deo et de vero homine Christo«) fra 1571 mod Ubiqvitetslæren, dog, vel at mærke, *ikke* saaledes at han *afviser* den som Kristenlivet uvedkommende, men saaledes, at han søger at *modbevise* den, idet han med stor Skarpsindighed udvikler sin egen modsatte Lære.*) Ved denne Lejlighed drager

*) Indholdet af Skriftet genfindes i „Syntagma", cap. VIII: „*Communitas Idiomatum*", hvor Tidens dogmatiske Tænkekonst viser sig i al sin Glans. En Mundsmag maa det være tilladt at meddele, saa meget mere som Æmnet udgør hele Stridens Kærne. „Idiomer i Kristi Person", begynder han, „ere de Særegenheder (proprietates), hvorved hans Naturer, den guddommelige og menneskelige, hævde sig (manent) uforstyrrede og hele og adskilles fra hinanden." Med Fastholdelse af Personens Enhed maa disse Idiomer holdes nøje ude fra hinanden, ellers vilde Naturerne flyde sammen. Derpaa opregnes, i flere Grupper, først Guddoms-Naturens, derefter Menneske-Naturens Idiomer. De sidste ere tre Slags: 1) midlertidige, nemlig de Egenheder, der høre til Kristi Menneskenatur i hans Køds Dage, t. Ex. at kunne blive træt, sove, hungre, bedrøves; 2) vedvarende (perpetua), som „ikke kunne ophæves, uden at med det Samme Menneskenaturen ophæves". saasom at *indtage et bestemt Sted*, være περιγραπτον (rumbegrænset) i Henhold til Ap. G. III. 21; 3) de for Kristi Tilstand efter Opstandelsen særegne, nemlig, *foruden de under Nr. 2 nævnte*, Alt hvad der hænger sammen med hans Sæde ved Faderens Højre, hvortil hører hans Køds Forherligelse (glorificatio), som dog ikke bestaar i, at det i sit Væsen og væsentlige Egenskaber er gaaet op (absorpta) i Guddommen — da vilde det ikke være forherliget, men afskaffet (aboleta) —, men deri, at det er opløftet til guddommelig Værdighed (dignitas). Dette stadfæster Skriften, naar den taler om Faderens Højre, som maa være et bestemt Sted, over alle Himle. Visselig er Alt fuldt af Kristi Majestæt, men man maa skelne mellem Kristi Majestæt og hans Majestæts Trone, som efter Skriften er i Himmelen. Efter sin Majestæt er han nærværende altid og allevegne, men *ikke efter sit Legeme.* Altsaa ophæver Kristi Maje-

han endnu ikke den nødvendige Følgeslutning af Herrens Legemes Stedlighed og Begrænsning: at det ikke kan være substantielt tilstede i Nadveren; men at han allerede da har set denne Slutnings Nødvendighed, kan man skønne deraf, at i en samtidigt skreven Tilegnelse til Kongen (af den samlede Udgave af Kommentarerne til Brevene, som udkom 1572) udtaler han, at den danske Kirkelære *kun* adskiller sig fra Kalvinisternes med Hensyn til Læren om Naadevalget, hvori altsaa ligger, at han ikke fandt nogen væsentlig Uoverensstemmelse med Hensyn til Nadverlæren.

---

stæts Herlighed ikke Kristi Køds Stedlighed eller Begrænsning (localitatem aut cercumsrriptionem)", heller ej ere disse Begreber uforenelige med hans Persons Enhed. Hvordan gaar det nu til, at Idiomerne kunne *forenes* og hvorledes ere de forenede? „Til dette Mysteriums Opklarelse" (ad huius mysterii declarationem — hvilken Selvmodsigelse!), skelner Forf. mellem fem ulige Slags Benævnelser vedkommende Kristi Væsen: 1) nogle som kun bruges om hver af de to *Naturer* (t. Ex. Guddom, Menneskevæsen o. s. v.; disse kunne aldrig sammenblandes); 2) nogle, som høre Kristi *Person* til i hans guddommelige Natur fra Evighed, men ikke tillige kunne bruges om Faderen og Aanden (t. Ex. Guds Søn, Guds Afbillede, Λογος); 3) nogle, som høre Kristi *Person* til sammen med Faderen og Aanden (Almagt, Evighed o. s. v.); 4) nogle, som vedkomme Kristi Opgave (officium), mens han existerer i begge Naturer; endelig 5) nogle, som fra hans Køds Dage *paa én Gang* høre til (communia sunt) *begge* Kristi *Naturer* og hans *Person*, hvilket særligt gælder om de under 2 og 3 paapegede (t. Ex. at han er Guds Søn og Menneskens Søn, Kvindens Sæd, Λογος m. v.). Disse sidste betegne altid noget *Konkret*, og det er kun med Hensyn til disse, at de to Naturers Idiomer kunne være forenede. Men denne Forening (communitas eller communicatio) opstaar ikke ved Udgydelse af den ene Naturs Idiomer i den anden eller ved Idiomernes Sammenblanding; thi saa vilde den Natur, der udgød sine Idiomer i den anden, forsvinde og den anden blive omdannet, og Kristus vilde da hverken være Gud eller Menneske, men et Tredje. Idiomernes Forening er altsaa „et Udtryk, hvorved den ene Naturs Egenheder tillægges *ikke* den anden *Natur*, men Kristi *Person*, for *saa vidt denne har Benævnelse af den anden Natur* (personæ denominatæ ab altera natura), paa Grund af de to Naturers Enhed i den ene og samme Person". Kristi Kød er da ikke guddommeliggjort i den Forstand, at hans Menneskenatur skulde være forvandlet (conversa) til Guddomsnatur, men saaledes, at den er forbunden (conjuncta) med den guddommelige i den personlige Enhed; thi Guddomsnaturen er uforanderlig, kan altsaa ikke forvandles til noget Andet, og uavlelig (ingenerabilis), saa at Intet kan forvandles til den. Kristi Køds Guddommeliggørelse (deificatio) vedkommer følgelig ikke Idiomernes Forening, men betegner kun den ene, den menneskelige Naturs *Ophøjelse* (excellentiam) i Kristi Person. Heraf udledes en Række Sætninger, rettede mod forskellige Kætterier.

Ingen lagde dog Mærke til hint eller dette. Da udkom *Syntagma* (1574). Som et i sin Slags fortrinligt Værk, den første fuldstændige Dogmatik, der var forfattet i Norden, og det klareste Vidnesbyrd om, at Københavns Universitet nu havde vundet sin egen Plads i Verden som teologisk Højskole, maatte det strax vække den største Opsigt baade hjemme og ude. Af Bogens 60 Kapitler vare en Del Bearbejdelser af tidligere udgivne særskilte Skrifter; men nogle vare nye, deriblandt det om Nadveren, og heri *vedkendte* Forf. sig for første Gang uforbeholdent *hele den kalvinske Nadverlære.**) Dette kunde ikke gaa ubemærket hen. Kongen, som snart blev gjort opmærksom derpaa, tror at kunne forebygge al Opsigt og Strid ved Magtbud. Han giver personligt Hemmingsen et Tilhold om ikke yderligere at disputere om Nadveren og byder (Kgbr. 26de Juli 1574) Landets Bisper at vaage over, at der lærtes og prædikedes aldeles enfoldigt om Sakramentet, og ikke førtes nye subtile Disputatser derom; ja, da det rygtes, at den forrige tyske Hofpræst v. Bruchofen, nu Kannik i Lund, vilde skrive mod Hemmingsen, giver Kongen ham Valget mellem at tie eller forlade Landet med Hustru og Børn (og han tier, for at beholde sit Præbende). Men »Syntagma« kunde ikke blive ubemærket i *Tyskland*, hvor Hemmingsen længe havde nydt den største Anseelse; under Sagen mod de wittenbergske Kryptokalvinister (se ovenfor S. 54), henledes yderligere Opmærksomheden paa hans Kætteri, og nu begynder Jakob Andreæ, med Kurfyrsen af Sachsen som sit Redskab, den Forfølgelse, som efter fem Aars Forløb ender med at støde Hemming-

---

*) I cap. XXXVI: „De coena Domini“. Navnlig hævder han, at ved Sakramentet tilvejebringes ikke en fysisk Forbindelse mellem Herren og Nadvergæsten, men „*en aandelig Forbindelse ved Troen* (spiritualis copulatio per fidem), hvorpaa den legemlige Nydelse kun er et Symbol; fremdeles, at Kristi Legeme *ikke er nærværende i stedlig Henseende*, thi med Hensyn til Stedet er Kristi Legeme i Himmelen og rumbegrænset, men i *Henseende til Troen hos det Menneske*, som tilbørligt bruger Kristi hellige Maaltid“ (Adest quidem non ratione loci. Nam si locum spectes corpus Christi in coelo est περιγραπτον, sed ratione fidei hominis legitime utentis sacra Christi coena); endelig, at, saasom Troen alene forener os med Guds Søn, og det langt inderligere med Kristi Kød og Blod, end vi forenes med Brød og Vin ved at æde og drikke det, saa opstaar der, *naar Tro ikke er tilstede, ingen Forening* („ubi fides non adest, nulla fit coniunctio“), anden end den, som ligger i Deltagelsen i en sakramental Handling („nisi sacramentalis“), der da bliver til Dom for Deltagerne, lige som naar Nogen uværdigt hører Ordet eller modtager Daaben.

sen ned fra den Lærestol, hvorfra han i 37 Aar havde udøvet den gavnligste Indflydelse paa det dansk-norske Præsteskabs Uddannelse og derigennem paa hele Menighedslivet.

Man kan ikke se herpaa uden Deltagelse for den udmærkede Lærde og Harme over hans Modstanderes teologiske Hadskhed. Men der er intet Opløftende ved Striden paa nogen af Siderne. *Kongen* synes aldeles ikke klar over Sagens egentlige Kærne, og ledes kun af Frygt for ond Eftertale i Tyskland og for »Disputatser« om Trossager herhjemme. Stadigt trænger Kurfyrsten paa med sine Angivelser og Advarlser — en Gang griber ogsaa Kurfyrstinden til Pennen, ved hvilken Lejlighed hun bl. A. ytrer, højst betegnende for Tænkemaaden i hendes Omgivelser, at efter hendes ringe Forstand ere Kalvinisterne ikke at foretrække for Papisterne; Kongen tør ikke lade Klagerne uænsede, men søger altid at faa Sagen afgjort saa hurtigt og stille som muligt; naar saa Tyskerne ikke finde hans Skridt kraftige nok, kan han gøre Modforestillinger, undskylde Hemmingsen, ja røbe Krænkelse over denne idelige, nærgaaende fremmede Indblanding*) — og til sidst føjer han sig alligevel; et værdigt »Pas Jer selv!« leder man forgæves om i hans Breve, og Hemmingsens Afskedigelse kommer, da han mindst havde givet Anledning til yderligere Strænghed, saasom han havde bøjet sig for alle Paalæg og siden sin Tilbagekaldelse Intet skrevet imod den. Men heller ej *Hemmingsen* staar med Palmer i Hænderne. Visselig var Sagen i sig selv ikke noget Martyrium værdt, og muligvis har en Fornemmelse heraf svækket hans Modstandskraft; men klart har han dog næppe kunnet se, at her hverken var Tale om en Trossag eller om en videnskabelig Sandhed, men kun om en Mening; i Tidens Øjen *var* det baade et Samvittigheds-Spørgsmaal og et Spørgsmaal om videnskabelig Sandhed, og i alt Fald handler han uværdigt, naar han atter og atter søger at undvige de mod ham rettede Slag ved Udflugter og Omsvøb, ja Usandheder, vægrer sig ved at genkalde, afgiver halve eller tvetydige Erklæringer, og til sidst dog underskriver den af Andre opsatte, ubetingede Tilslutning til den strængt lutherske Lære og genkalder

*) I et Brev til Kurfyrsten af 15de Sept. 1575 lader Frederik II ham vide, at Ufreden var kommen fra tyske Teologer, som bleve saaledes „redne af Ærgærrighed, at de ikke lode sig nøje med at vække Uro i Tyskland, men heller ej kunde lade andre Lande i Fred, som dog vare *selvstændige og ikke underkastede nogen fremmed enten gejstlig eller verdslig Jurisdiktion*“ (Rørdam, a. Skr. II, S. 158).

Alt, hvad han havde skrevet derimod, med udtrykkelig Nævnelse af Kalvin.*) Endelig faar man kun ringe Agtelse for hans *Medlærere*, der inddroges i Sagen, først paa en Maade som Medanklagede, siden som de, der skulde afpine Hemmingsen Genkaldelsen. De vare næsten alle hans fordums Lærlinger og sikkert i Grunden hans Meningsfæller. De søge ogsaa i Begyndelsen at afvende Uvejret — og herved forefalder det i nærværende Sammenhæng Interessanteste ved hele Striden, næmlig da, under Professorernes og Præsternes Forhandling paa Slottet den 15de Juni 1574 med de tre Rigsraader, Biskop *Povl Madsen* ytrede, at for en alvorlig, enfoldig og gudfrygtig Betragtning var Uoverensstemmelsen ikke saa stor, som mange ufornuftige Folk paastod; thi ingen var saa grov og enfoldig, at han tvivlede om, at jo Kristi Legeme og Blod ere tilstede i Sakramentet, kun »*de modo præsentiæ, om den Maade, hvorledes* det er tilstede deri«, tvistedes der, og overhoved var det bedst at lade slige høje og hellige Sager, som *ikke kunne begribes af den svage og formørkede menneskelige Fornuft*, »blive baade med Haand og Mund *uoverfaskede.*« I disse Ord havde han netop truffet Kærnen i Sagen, men rigtignok tillige slaaet en Streg over det Meste af Tidens Dogmatik, Niels Hemmingsens med; thi den var netop en idelig

*) Se den udførlige Fremstilling af Konsistoriums-Forhandlingerne i Marts og April 1576, hos Rørdam, S. 141—151 I „Bekendelsen" (6te Apr. 1576) erklærer Hemmingsen, at han „tror og antager for fast og vist . . ., at den hele Kristus, Gud og Menneske, er *efter sit legemlige Væsen* (substantialiter) tilstede i hans Nadver... og at han deri meddeler *alle* Nadvergjæster sit sande Legeme og sit sande Blod . . ., og at dette samme Legeme og Blod *i Sandhed og Virkelighed* (vere et realiter) modtages med Brødet og Vinen"; han udtaler, at saaledes lærer den augsburgske Bekendelse og Luthers Katekismus samt „Corpus doctrinæ ecclesiarum Saxonicarum" (en af Melanchthon 1560 udgiven Samling Bekendelsesskrifter), og saaledes har han selv lært i „Enchiridion"; „men", vedbliver han, „efterdi jeg har skrevet anderledes i mit Syntagma *i Overensstemmelse med Kalvins Lære*, hvorved vore Kirker ere blevne fortørnede, og i Modstrid med denne min Bekendelse, saa *genkalder* (revoco) *jeg det altsammen, hvad det saa end er*, og vil med denne min skriftlige Erklæring have det tilbagekaldt"; endelig vedgaar han, at Syntagma og hvad han ellers har skrevet er udgivet uden hans Medlæreres Vidende og Censur, og beder Kongen og Alle, hvem han har fortørnet (følgelig ogsaa de tyske Teologer) om Forladelse. Det var en ringe Tilfredsstillelse for ham, at man, paa hans nu meningsløse Vægring derved, lod ham slippe for udtrykkeligt at udtale, at ogsaa den uværdigt Nydende modtager Herrens sande Legeme og Blod. At Genkaldelsen ikke havde været oprigtig, viste sig senere, da Hemmingsen atter vedkendte sig og forsvarede den kalvinske Nadverlære.

»Overfaskning« af Mysteriet i Kristendommen. Taleren er da ogsaa saa lidt i Stand til at fastholde sin egen nys udtalte Tanke, at han strax giver sig til at udvikle den lutherske Nadverlære for Rigsraaderne. Jørgen Rosenkrans afbryder ham med, at dette var »altfor meget subtiligt«, hvori ligger den læge Kristens ubevidste Indsigelse mod den teologiske Sammenblanding af Tro og Viden; thi en virkelig Tros-Sandhed kan aldrig blive »subtilig«. Men selvfølgelig véd heller ej han, hvad der ligger i hans Ord. Den samme Fordoms Taage laa om Alles Øjen; spredes den end et Øjeblik, den flyder dog straks sammen igen, og som et Mareridt tynger paa de Højlærde, som paa Kongen og Rigsraadet, Frygten for at staa i de tyske Med-Lutheraneres Øjen som mindre rettroende. De svigte alle Hemmingsen, skønt de personligt optræde mer eller mindre skaansomt mod ham, og han maa ene paatage sig Skylden for, at kalvinistiskt Kætteri havde vist sig ved Københavns Universitet.*)

Det var dog ikke fældet med Hemmingsen. Dertil havde han virket for dybt og for længe; ej alene Universitetets Lærere, men vistnok ogsaa Størstedelen af Landets Præsteskab hørte og vedblev i det næste Slægtled at høre til den filippistiske Retning. Mod yderligere *tysk* Forfølgelse vare de sikrede fra den Stund af, da ej alene Hertugen af Gottorp, men ogsaa Kong Frederik — til almindelig Glæde for Landets Bisper (Helveg, S. 217) — brat og hvast havde afvist *Konkordieformelen*. Denne Gang havde Kongens Ulyst til at støde Svogeren og Frygt for ond Eftertale i Tyskland maattet vige for hans Ulyst til Nyheder og levende Fornemmelse af, at dette »Enigheds-Værk« kun vilde volde Splid i Kirken**), en Frygt, som fuldkomment retfærdiggjordes af al den Ufred, hvortil Formelen gav Anledning i Tyskland; ogsaa er han vistnok bleven styrket i sin Opfattelse ved samtidige stærke Advarsler fra Kalvinisternes daværende Overhoveder: Elisabeth af England og Henrik af Navarra — hvorvel rimeligvis lige saa lidt Frederik II, som nogen anden af Tidens lutherske Fyrster (undtagen Karl IX), end sige lutherske Teologer, har været i Stand til at fatte det saavel i politisk som

---

*) Hele Niels Hemmingsens Sag er ofte bleven fortalt, men udførligst og bedst hos Rørdam, a. Skr. II, S. 122—169.

**) I Forbudet af 24de Juli 1580 stemples „Opus concordiæ“ som en Bog, hvori fandtes „den Lærdom, som os og vore Kirker *fremmed og ubevaant* er, at lettelig den *Enighed*, som til Guds Lov disse Riger haver været holden udi, kunde *forstyrres*“

religiøs Henseende høje og frie Syn paa Forholdene, der kommer frem i disse to store Herskeres Udtalelser*). Paa den anden Side maa fra nu af, lige over for Kongers og Rigsstyreres ubetingede Hævdelse af den engang fastslaaede Kirkelære og Kirkeskik, Hældningen til Kalvin holde sig mere *skjult* end forhen. I Literaturen mærkes Lidet eller Intet til den. Det Vigtigste, næsten det Eneste er, hvad *Hemmingsen* sad i sin Kannikebolig i Roskilde og skrev til yderligere Hævdelse af den kalvinske *Nadverlære.* Sagtens er Et og Andet heraf kommet ud blandt Folk i Afskrifter og har gjort sin Virkning; vistnok har ogsaa hans evropæiske Ry hjulpet til at holde sammen paa hans Tilhængere — det var i stadig Stigen: netop i denne Tid (1586) samlede hans kalvinske Venner i Genève hans vigtigere dogmatiske Skrifter i et stort Bind »Opuscula theologica«, ansete fremmede Teologer brevvexlede med ham og tilegnede ham Skrifter, og i Rom nød han den Ære at komme paa Listen over forbudne Forfattere. Men hjemme blev intet trykt af hans

---

*) *Elisabeth* minder bl. A. om, at hvad der har modstaaet og modstaar Pavemagten, er „vor Enighed, der i Kristo have sammensvoret os mod de romerske Kætterier og den latinske Afgud . . . *det eneste Frelsens Haab for Antikristen er vor Uenighed*"; derfor maatte Frederik II faa Kurfyrsten af Sachsen til at „sønderrive" Konkordieformelen, som vilde splitte den evangeliske Kristenhed i to fjendtlige Partier og derved volde Tusinders blodige Død — en mærkeligt sanddru Spaadom, saa vist som alle Evangeliskes Samvirken vilde have ledet til en langt hurtigere og bedre Afgørelse med Rom end der kom 1593 i Frankrig og 1648 i Tyskland. *Henrik af Navarra* ser ikke mindre klart den politiske Fare ved Jesuiternes stigende Indflydelse — i et af sine Breve til Frederik II fra denne Tid giver han et i denne Henseende meget træffende Billede af Tilstanden i hele Evropa, bl. A. ogsaa i Sverige — og vil have en Union i Stand mellem alle evangeliske Fyrster til gensidig Vaabenhjælp; men tillige ser han stort paa Sagens religiøse Side, naar han vil have en saadan Union bygget paa en Forening om Troslæren, og mener, at det burde kunne komme i Stand, paa en fælles Synode, fordi, uagtet al Strid om Nadveren, begge Parter dog vare enige om det Væsentlige: „at Brødets og Vinens Annammelse er Kristi Legems og Blods Samfund", hvorimod „hvad Annammelsens *Maade* angaar, da er det et altfor *subtiligt og curiøst Spørgsmaal*, hvorved Nogle have indviklet os i saa mange Trætter." Han skelner altsaa skarpt mellem den religiøse *Livs*-Sag og den teologiske *Skole*-Sag — netop som Povl Madsen i hint inspirerede Øjeblik, kun at hos Henrik er det ikke et flygtigt Huskud, som han selv ikke fatter Vigtigheden af, men en fast og klar Grundtanke. (Se Helveg, a. Skr. I, S. 213—14, 219—20 og 224).

hidhørende Skrifter*). Ellers mærkes den lønlige Kalvinisme nu kun i spredte, ligesom tilfældigt opdagede Træk. Et Par Gange er atter *Exorcismen* paa Bane. Saaledes afsættes Præsten Jens Jensen paa Hveen, fordi han havde udeladt denne Skik, hvad vistnok har hængt sammen med Tyge Brahes temmelig utvivlsomme Kalvinisme; og 1588 suspenderes den daværende Præst ved Helliggeist-Kirke i København, senere Professor Jon Venusin, dels for at have udeladt Exorcismen, dels for at have prædiket »altfor højt og filosofiskt«, hvormed vistnok sigtes til kalvinske Dogmer; han fik dog sit Embede igen, mod at love at holde sig Ordinansen efterrettelig. Ogsaa dukker nu Spørgsmaalet om *Naadevalget* op. Her kunde *Hemmingsen* frit sige sin Mening, hvad han gjorde i Skriftet »Om Guds almindelige Naade« (1592), klart og indtrængende, idet han, ved nøje at skelne mellem hvad Gud *vil* og hvad Gud *tillader*, skaffede Plads til den menneskelige frie Selvbestemmelse (Helveg, S. 241)**).

---

*) Det første af dem er „*Immanuel*“ fra 1583, tilegnet Povl Madsen. Her gendrives — med sædvanligt Fynd og Tankefasthed fra den givne Forudsætning: Kristi forklarede Legemes Rumbegrænsning i Henhold til Udtrykket „ved Faderens Højre“ — „Ubiqvitariernes Sofismer“, dem Forf. finder saa vrange, at de maa udelukke hvem der tror paa dem fra „den Guds Kirke, udenfor hvilken ingen Salighed er.“ Han gør altsaa nu selv Dogmestriden til Salighedssag; men det var da en stor Svaghed, at han genkaldte Kalvins Lære 1576, og en endnu større, at han ikke bagefter lige saa offentligt bekendte den. Noget Saadant sker dog ikke; „Immanuel“ blev først trykt 1615, i Frankfurt, ved en engelsk Kalvinist, der havde faaet en Afskrift deraf. I et andet latinskt Skrift: „Ειςαγωγη *in coenam domini*“ samt i et danskt Skrift: „*Nogle Spørgsmaal om Kristi Legems og Blods Sakrament og Svar dertil*“, fremkaldt ved Samtaler med Skotlands lærde Konge Jakob VI, som paa sin Bejlerfærd i Danmark 1590 havde besøgt den navnkundige Lærde, vedkender Hemmingsen sig uforbeholdent Kalvins Lære; bl. A. heder det i det sidstnævnte Skrift: „Du annammer med Munden og Tænderne Brød og Vin, men udi dit Hjærte ved Troen Kristi Legem og Blod.“ Men heller ej disse Skrifter tryktes; det sidste, hvis Tilværelse var kommet Regeringen for Øre, maatte Forf. endog udlevere (1599). At der ikke skete ham noget Værre, maa vel tilskrives Hensynet til hans gamle Fortjenester af Kirken, hans Navnkundighed og Alderdomssvaghed: han var jo nu 86 Aar gammel og dertil blind. (Se Helveg, S. 218—19 og 246—47, samt Rørdam II, S. 433—35).

**) Dette oprindeligt latinske Skrift: *De gratia universali*“, oversattes, med Fortale af Hemmingsen, ved Niels Arctander (Salmedigteren, snart efter Biskop i Viborg). I den kalvinske Verden var, som alt bemærket, Naadevalgs-Læren ingenlunde almindelig godkendt. En af dens Modstandere: Dr. Petrus Baro i Cambridge blev saa glad over Hemmingsens

Dog fandt Læren sine Tilhængere. Et Par Aar efter (1594) gav Præsten ved Nikolai Kirke i København, senere Trondhjems Biskop Isak Grønbæk Anledning til Paatale, idet han i en Prædiken ytrede, at hvem Gud engang har givet den hellige Aand, ham fratager han den aldrig, og at den, der dør ubodfærdig, viser, at han aldrig har havt Aanden — netop følgestrænge Slutninger af hin frygtelige, Guds Kærlighed absolut fornægtende Lære; Grønbæk slap dog, ligesom Venusin, med at bede Biskoppen (Peder Winstrup) om Forladelse, samt mod Løfte om »at fly alle unyttige Disputationer om Menneskens Udvælgelse, Sakramentet og Andet« og holde sig til den hellige Skrift og den augsburgske Bekendelse.

Hvor megen Filippisme, ja ligefrem Kalvinisme der alligevel fandtes i den danske Skole og Kirke i det 17de Aarhundredes Begyndelse, kom for Dagen, da den strænge Lutherdom, d. v. s. Konkordieformelens Teologi havde faaet sin ivrige og dygtige Talsmand i *Hans Povlsen Resen*, som derhos var udrustet med et særeget kirkeligt Polititalent. Vi have ovenfor (se S. 55—56) kortelig nævnt den Række Kampe, hvorigennem det lykkedes ham at udrense den kalvinistiske Surdejg; her maa vi endnu gøre Rede for, hvilke de modstaaende Anskuelser vare, som kom frem ved disse Lejligheder, og hvorledes Kampen førtes.

Det var nærved, at man omsider var bleven *Exorcismen* kvit, da Kongen selv (1606) havde forlangt den udeladt ved sit Barns Daab. Kun Faa holdt for Alvor paa Skikken. Biskop Winstrup fandt det forsvarligt at opfylde hint Kongens Ønske, fordi Skikken var en »vilkaarlig og unødvendig Ceremoni.« Da Kongen raadspørger Bisper og Professorer om dens Afskaffelse, staa hine dels tvivlende, dels raade de kun til at beholde den, fordi den nu engang var indført, og af Professorerne stemme tre (Jon Venusin, Kort Aslaksen og Joh. Stephanius) ivrigt for dens Aflæggelse. Resen derimod hævder bestemt, at der gaves en aandelig Besættelse, lige saa vel som en legemlig; hin var

---

Skrift, at han i et Brev (fra 1596) erklærede sig for hans ivrige Meningsfælle og opfordrede ham i de mest smigrende Udtryk til at blive ved at skrive om Sagen, han maatte da gærne faa Dr. Peters Samlinger og Udarbejdelser i Æmnet. Da havde Hemmingsen allerede underkastet dette en ny Drøftelse i Skriftet *„Brevis repetitio doctrinæ de universali gratia“* (1595), som ligeledes Arctander strax oversatte paa Dansk. Det var det sidste, Hemmingsen lod trykke. (Rørdam, S. 436—38).

vor fælles Lod, da Alle af Naturen ere Vredens Børn; derfor bør den onde Aands Bortmaning gaa forud for Optagelsen i Naadens Rige, og den er i og for sig heldbringende for den Døbte gennem hele Livet (Helveg, S. 266—69). Saa vidt er man kommen, vistnok især af Sky for Alt hvad der kunde smage af Kalvinisme, at denne papistiske Skik næsten gøres til en sakramental Handling — og denne Anskuelse sejrede: Exorcismen beholdtes endnu henved i to Hundredaar.

Under Sagen mod *Iver Stub* (1608—09) gjaldt det Læren om *Naadevalget*. Resen klagede over, at Stub i sine Theses om Tolkning af Jobs Bog uærbødigt havde kritiseret en kongelig autoriseret Bibeloversættelse (Resens egen); i samme Theses havde han »opkogt alle den gudsbespottelige kalvinske Prædestinationslæres Hovedsætninger«; endelig havde han forsømt at lade sine akademiske Afhandlinger censurere af sine teologiske Medlærere. Af disse tre Klagepunkter var det andet det vigtigste og blev det afgørende. Da nemlig Regeringen, for at det ikke skulde blive vitterligt, at en Professor ved Københavns Universitet var Kalvinist, vilde have Stub dømt alene for det første og tredje Punkt, men Konsistorium ikke derfor vilde dømme ham fra Embedet, fik Resen Sagen genoptagen, og nu maatte Konsistorium domfælde ham som den, der selv havde udelukket sig fra vor Religion, med mindre Kongen vilde tilgive ham d. v. s. lade ham beholde Embedet. Det er tydeligt, at mangen af Dommerne, Biskop Winstrup medregnet, helst vilde have skaanet ham. Selve den Frimodighed, hvormed han vedgik, ja søgte at forsvare Naadevalgslæren og hævdede Kalvins Ære som god Kristen og stor Kirkelærer,*) turde være et Tegn paa, at slige Afvigelser

*) Under det første Retsmøde ytrede Stub, at hvad Kalvin forkyndte, var Guds Sandhed; forøvrigt holdt han sig kun til ham, for saa vidt hans Lære stemmede med Guds Ord, thi Kalvin saa vel som Luther vare Mennesker, der kunde fejle; men Resen skulde nok lade være at paavise saadanne Vildfarelser hos Kalvin, som han talte om. I sit skriftlige Indlæg, der var meget hvast, beskyldte han Resen for selv at have været kalvinistisk-sindet; nu raabte han idelig paa Luther, langt mere end paa Apostelen Paulus, formodentlig fordi han ved Luthers Navn mente at kunne opnaa større Yndest og Værdighed og Magt til at undertrykke Andre, der ikke kunde gøre lignende Volter; men vist var det dog, at Kalvins Skrifter oplyste den hellige Skrift grundigere end nogen Andens og vare uundværlige for selve hans Modstandere. En anden Gang lovede han at afbede sin Forseelse og fremtidigt „overlade teologiske Disputatser til Gud og Teologerne“, men tilføjede, at hans Anskuelser hvilede paa

fra den herskende Kirkelære ikke have hørt til Sjældenhederne og ikke have gældt for noget Vigtigt i de akademiske Kredse, om de end stred mod Kirkeordenen. Men slig Lemfældighed var det nu forbi med. Resens Fanatisme — han skammer sig t. Ex. ikke ved i sit Indlæg mod Stub at kalde den evangeliske Søster-Kirke »den babyloniske Skøge« — skræmmede Professorerne, Regeringens Frygt for Nyheder og Brud paa Tros-Enigheden gjorde Resten, og om Kongens Tilgivelse, hvortil Dommerne endnu havde indstillet den Anklagede, kunde der ikke blive Tale. Efter et frugtesløst Forsøg paa at faa en Stilling i Udlandet dør Stub i Armod faa Aar senere (1612).

Den sidste Kamp (1613—16), hvori *Oluf Kock*, *Niels Mikkelsen Aalborg* og *Hans Knudsen Vejle* vare Ofrene, gjaldt i Grunden atter *Nadverlæren*, og det viste sig, at Flere endnu fuldstændigt delte den kalvinske Opfattelse af Herrens Nærværelsesmaade i Sakramentet. Men dette Spørgsmaal traadte dog ikke i Forgrunden. Resen havde i akademiske Skrifter og Forelæsninger — især hans »Theses« om den treenige Gud (1609) og om den ene Midler, (1611—13) — ej alene jævnlig nedrevet som Nestorianere dem, der med Hemmingsen vilde holde Kristi guddommelige og menneskelige Natur ude fra hinanden, men ogsaa hævdet den, som det syntes, ved Forbudet mod Konkordieformlen af den danske Kirke udelukkede *Ubiqvitetslære*, ja drevet dennes Konsekvenser saa vidt, at han lod til at ville gøre Kristus til *Menneske fra Evighed af*, hvorved han nærmede sig til det gamle eutychianske Kætteri; endelig udviklede han sine Tanker paa en uvant Maade, der forekom Folk dunkel og »metafysisk«. Alt

profetisk og apostolisk, altsaa guddommelig, ikke paa menneskelig Autoritet, hverken Luthers eller Kalvins; dog holdt han dem begge i Ære, og særligt havde han i „Institutio Christiana" fundet meget Godt, som han vilde blive ved, til man overbeviste ham om, at det stred mod Skriften; forøvrigt undrede det ham, at Kalvins Navn skulde være saa forhadt i Landet, siden Kongen havde forbudt Konkordieformelen, der var rettet imod Kalvins Lære. „Jeg anser Kalvin," ytrede Stub i det sidste Retsmøde, „for en from og kristelig Guds Ords Forkynder, derfor kan jeg for min Samvittighed, som jeg ydmygelig beder at man vil lade mig uskadt, ikke forsvare at vige fra ham, end mindre fordømme ham som en Kætter og Gudsbespotter"; men vilde Kongen unde ham Samvittighedsfrihed, skulde han aldrig røre ved Noget, der kunde krænke Andres Tro og Samvittighed, og søge at leve i Fred med sine Medlærere. — Iver Stubs Sag er bedst opredet hos Rørdam, a. Skr. III, S. 230—42, hvorved navnlig en Urigtighed i Helvegs Fremstilling, a. Skr. S. 274—76 er oplyst.

dette forargede i høj Grad Dogmatikerne af den gamle Skole, og de vare mange flere end den hidsige Normand, der først gik løs paa Resen og ved sine voldsomme Udfald fra Prædikestolen, hvor visselig dogmatiske Drøftelser mindst vare paa deres Plads, stillede sig blot for sin opmærksomme og slagfærdige Modstander*), Omsider klager Resen til Biskoppen, og denne, som oftere havde formanet Kock til Maadehold, suspenderer ham fra Embedet (21de Dec. 1613). Kock, som nylig havde faaet et opmuntrende Brev fra Niels Mikkelsen i Helsingborg**), vel ogsaa stolede paa Medhold

---

*) Tilhængere af Resen blandt Studenterne optegnede — man tør vel tro ikke uden Resens Vidende — Oluf Kocks Prædikener paa Stedet. Ifølge saadanne Optegnelser, der siden bleve et Hovedvaaben mod Kock i Resens Haand, skal han bl. A. i en Ugedagsprædiken i Frue Kirke (1613) have kaldet sine Modstandere, d. v. s. Resen, „hæreticos, som lægge sig efter, hvorledes de kunne vride og vende Guds Ord efter deres Vilje og Begæring, saadanne Luftspringere, *Ubiqvitister*, fratres concordiæ (Konkordieformlens Tilhængere stemples altsaa som en Orden i Lighed med Jesuiternes), *som sige, at Kristus har været Menneske af Evighed.*“ En anden Gang udbreder han sig over, at Kristus sidder „*localiter et circumscriptive*“ ved Faderens Højre efter sin menneskelige Natur; han har selv sagt: „Mig have I ikke altid hos Eder“, hvor kan han da „svæve her omkring?“ Derfor er det *Skam og Løgn at sige, at han er „realiter“ tilstede i Nadveren med sit Legeme og Blod*: han er der kun med sit Legemes og Blods *Kraft* paa Grund af sin *guddommelige* Allestedsnærværelse. Engang, da han under en Ligprædiken ser en af Tilhørerne i Færd med at skrive og holder ham for en Udsending fra Resen, farer han ud, med Hentydning til Resens Stilling som Dr. theol. og Professor: „Du, som siger, at *Kristus har været Menneske fra Evighed*, og dermed *staar og forfører Ungdommen*, hvad heller Du est Kejser eller Konge, Mester eller Doktor, da faar Du Skam paa din Nakke. Jeg vil bevise Dig med den gode, gamle, graa Bibel, at det er Løgn og Skarn og Fantasteri, Du farer med; ja Du, om saa Du siger, Du være Mester eller Doktor, saa er Du dog en Pebling og Sinke derudi. Du Næsvis“ — vender han sig til Skriveren —, „tegn an og før det til Marked Det skal nok komme til Marked, om Gud vil, at jeg lever.“ Til Afvexling' farer han stundom ud mod den gamle Biskop, fordi denne ikke brugte sin Myndighed til at stoppe Resens kætterske Lærdomme, og kalder ham „en stum Hund, som sad over sine 10 eller 15 Retter og rodede i sine Rosenobler og Dalere, den Stund han Saadant straffe skulde“ — Winstrup synes virkelig at have været pengekær: han efterlod sig en stor Formue (Helveg S. 282—84).

**) *Niels Mikkelsen* roser Kock som en tapper Stridsmand i Herrens Krige, der ikke havde veget for Modstandernes giftige Spyd, hvilke de, som deres Læremestre Djævlene (man er lige tolerant paa begge Sider) udslyngede med gruelige Trusler. Aldrig havde Kirken været i større Fare siden Reformationen, nu da Konkordiebogen, der var forbuden, citeredes

hos Meningsfæller ved Universitetet, især hans Landsmand Kort Aslaksen, samt blandt Landets Bisper, vil selv være Angriber. Han iler til Kongen og klager over Resen: denne havde under en *bedragelig og underfundig Stil* søgt at paaliste Kirken *nye Lærdomme, som svækkede Skriftens klare Vidnesbyrd om Kristi menneskelige Natur og rokkede ved Treenighedslæren*, samt derhos i en ny Udgave af Luthers Katekismus forvansket dette Kirkens Grundskrift. Kock forværrer derved kun sin Sag. Den i Anledning af hans Suspension nedsatte Provsteret stadfæster vel Biskoppens Handling, men uden at røre ved de dogmatiske Spørgsmaal og kun paa Grund af Kocks utilbørlige Prædikemaade og Ulydighed mod Bispen; Dommerne synes ingenlunde at have ønsket at skaffe Resen nogen dogmatisk Sejr, og Kock kunde muligvis have sluppet i det Mindste med at miste sit Embede. Men hans Klage over Resen kunde ikke lades upaaagtet. Det var for at prøve dennes Rigtighed, at Mødet i Kolding holdtes (21de Febr. 1614), og her kom Kock helt tilkort. Hverken de mod ham vel sindede Bisper eller Kort Aslaksen tør hjælpe ham mod hans i Lærdom og Disputerekonst langt overlegne Modstander, og Kongen, som vel næppe begreb stort af de forhandlede, meget indviklede dogmatiske Spørgsmaal, forvirrer ham ideligt med haanlige Indkast*); Resen fralægger sig alt ham paasagt Kætteri og

---

ved Landets Højskole og anbefaledes vordende Præster, og „en nøgtern Filosofi, sammenflikket af Konkordiebogen og metafysisk Snak, paanødes de unge Studerende ved deres Disputationer“. Brevskriveren har her sikkert talt ud af Manges Stemning. Et lidet Vink om denne hos i det Mindste en Del af Adelen giver *Sten Brahes* Adfærd, Tyge Brahes Broder, som vilde true en af Kocks Dommere i Provsteretten, Klavs Lyskander, til at frikende ham, og med landjunkerlig Raahed — det var ogsaa en Maade at vise religiøs Iver paa — engang sendte sin Tjener til Resen for at sige denne, at Hr. Sten gav ham en „crepitum ventris“, hvorpaa Resen gav Tjeneren en Specie og bad ham hilse sin Herre. (Saaledes fortæller Resens Sønnesøn i „Atlas Danicus“; herfra stammer vistnok den lignende Fortælling om Resens Eftermand paa Bispestolen Jesper Brochmand; se Rørdam a. Skr. III, S. 292).

*) „Hvor er den Kirke, som klager over Resen?“ spørger Kongen saaledes hvast, da Kock oftere har brugt det Udtryk: „Kirken klager“. Da Resen spørger Bisperne, om han nogensinde har forarget Kirken (hvortil Bisperne tie), og Kock appellerer til „lærde Mænd og Københavns Borgere“, siger Kongen: „Ja, Søren Tolder haver bedre Forstand at smage en Pot tysk Øl end at judicere i saadanne Sager“. Da Kock taler om, at han ofte har paamindet Resen om hans Vildfarelser, udbryder Kongen: „Ja, I er en meget fin Mand! Hvem har gjort Jer til Kirkens

beviser, at hans Katekismus-Udgave var en tro Oversættelse af Luthers egen; og Kock dømmes fra Embede og Fred — af sønderlig Naade, thi egentlig havde han forbrudt sit Liv. — *Bisperne*, som ikke havde kunnet frelse Kock, gøre endnu et Forsøg paa at *værge den Teologi, hvori de selv vare oplærte mod den nye*, som Resen var Talsmand for, idet de androge hos Kongen om, at Resen, i hvis »Theses« de havde fundet Udtryk, som hverken godkendtes i den gamle, rene Kirke eller i nogen Kirke af den augsburgske Bekendelse, og som kunde volde megen Forargelse og Misforstaaelse, maatte faa Tilhold, dels om at forklare sin Mening tydeligt, saa at man kunde se, at han ikke lærte Kristi menneskelige Naturs Evighed, dels om for Fremtiden at afholde sig fra en saa dunkel Stil og fra nye og uvante Udtryksmaader. Forsøget mislykkes dog aldeles. Frugten af det Resen herefter givne Paalæg blev det i et Par Maaneders Tid udarbejdede Skrift: »*De sancta fide*«, som paa en Række Møder af Professorer og Bisper i Universitetets Konsistorium (4—19de Juli 1614) blev gennemgaaet Kapitel for Kapitel*) og fuldstændigt godkendt af Professorerne, medens Bispernes Anker kun ledede til nogle ubetydelige Ændringer, hvorpaa Skriftet tryktes, tillige i en dansk, af Resen selv udarbejdet Oversættelse: »*Om den hellige Tro*«. Dette Skrift, hvortil sluttede sig det rimeligvis samme Aar udarbejdede og udgivne: »Jesu Kristi Testamente om det højærværdige Herrens Nadveres Sakrament«, er egentlig først Svaret paa Hemmingsens »Syntagma«, i alt Fald det første teologiske Arbejde, som, skønt langt mindre omfattende eller nær

---

Talsmand, at I skulde paaminde ham?" Kock vil vise, at et Udtryk af Resen ikke har Hjemmel i Skriften; da falder Kongen ind: „I siger, at det staar ikke i Bibelen! Hvor har I læst Bibelen, saa mange Aar I haver været Præst? Hvad skal han da tage i den Sted, naar han ikke maa tage og bruge af Bibelen?" Kristian den IV er i dette Øjeblik aabenbart ikke bedre eller anderledes med, end Jesper Ridefoged ved Disputatsen mellem Per Degn og Erasmus Montanus.

*) Kapitlerne, som svare til de i Kolding forhandlede Spørgsmaal, følgelig oplyse os om disses Indhold, have i den danske Oversættelse følgende Overskrifter: „1) Om den hellige Tro, som er Guds usigelige Gave; 2) Om det, som Troen haver at skøtte og agte, som er det levende Guds Ord; 3) Om den treenige Gud; 4) Om Guds evige Vidskab; 5) Om Gud i Himlen; 6) Om de to Essentzer eller Naturer i Jesu Kristi Person; 7) Om den eneste Midler mellem Gud og Menneskene, det Menneske Kristo Jesu; 8) Om de guddommelige og menneskelige Egenligheders Fælleshed udi Jesu Kristo; 9) Om Lutheri kateketiske Haandbog.

saa klart og fyndigt som hint Værk, dog kan nævnes ved Siden af det, og det første, hvori, lige over for den filippistisk-kalvinske Nadverlære og dertil hørende Treenighedslære, udvikles den strængt lutheranske, d. v. s. med Konkordieformelen stemmende Opfattelse. Hermed var endelig »*den lutherske Orthodoxi*« slaaet fast som herskende, ufravigelig Kirkelære*); dens Indhold kunde udvikles paa andre Maader, og blev det — Resen selv opgav snart efter den spekulative Fremstillingsmaade, som han hidtil havde brugt; men den dogmatiske Undersøgelses Resultater vare givne paa Forhaand, lige saa urokkeligt som den romerske Kirkelære i sin Tid havde været given for Skolastikerne. Ved Siden deraf har Skriftet adskillig anden aandshistorisk Interesse. Dels er nemlig den danske Oversættelse mærkelig som det første større Forsøg paa at udføre *filosofiske Begrebsudviklinger i Modersmaalet*, et Forsøg, som i det Hele maa kaldes mislykket og i lang Tid ikke gentoges. Dels møde vi atter her den samme *Selvmodsigelse*, som vi have fundet i Povl Madsens Tale til Rigsraaderne, eller sammentrængt i Niels Hemmingsens Ord »ad huius mysterii declarationem«: at den Samme, der selv godt føler, hvor umuligt det er at udtrykke i Begrebsform Guds Væsens virkelige Indhold og Forhold**), dog ikke alene prøver herpaa, men kræver, at Antagelsen af saadanne Begrebsudviklinger og derpaa byggede Slutninger skal gælde for Saligheds-Vilkaar. — Hvad der ellers fulgte af og efter Kocks Sag, var saa at sige kun Tilintet-

*) Selvfølgelig blev Kocks svenske Modskrift: „Om wår troos wisshet“ (1617) uden nogen som helst Virkning, og dermed forstummede al Indsigelse.

**) Som et slaaende Udtryk for denne Tanke og tillige som Prøve paa Sproget i den danske Oversættelse kan tjene det af N. M. Petersen (Bidr. III, S. 132—33) anførte Sted: „Det er oss nock, at icke end den Unitet, som Mathematici met deris Fornufftige beskuelse, giøre sig facit oc regnskab paa, som Luther taler der om, kand komme her ved (nemlig ved Spørgsmaalet om Guds Væsen), end siger nogen anden, fordi det som hører hid egenligen, bør at holdis for *det som Troen skal fatte, offuer all vidskabs subtilighed* effter Fornufftens maade, naar den end spitzis paa det nøyeste“ (i den latinske Text: „quod quæ huc faciunt propria, τὰ πιστὰ et non ἐπιστητά, seu fidei et non rationis, vel acuratissimæ censenda sint). — Ogsaa Modstanderne føle den samme Modsætning. Biskopperne dadlede i deres Betænkning over „De sancta fide“, at Resen byggede for meget paa ældre Forfatteres „Spekulationer over de kristelige Dogmer, i Stedet for enfoldig at holde sig til Guds Ord.“ Men deres egen Teologi var jo ikke bedre; den kom kun til andre dogmatiske Slutninger (Se Rørdam, a. Skr. III, S. 283).

gørelsen af den overvundne Hærs sidste Levninger, for os interessantest som Vidnesbyrd paa den ene Side om den smaalige Undertrykkelsesaand, som nu havde faaet Overhaand i den danske Kirke, paa den anden Side om, hvor langt opad den hemmelige Kalvinisme dog havde kunne brede sig. Det var saaledes virkelig, hvad Pontoppidan kalder »orthodoxomania,« naar *Niels Mikkelsen* dømtes fra sit Embede (8de Juni 1614), ej alene for hans Vennebrev til Kock (som denne havde fremlagt paa Mødet i Kolding), men ogsaa fordi han i et stort, 1611 udgivet Værk om Johannes' Aabenbaring, som Censorerne Kort Aslaksen og selve Klageren Resen havde approberet (men uden at have læst det), havde anført som nogle Lærdes, muligvis antagelige Mening, at *Hedninger*, der ikke havde kendt Guds Ord, *maaske kunne blive salige.* Mod *Hans Knudsen Vejle*, Fyns Biskop, brugte man den Fremgangsmaade, at tre »overordentlige Kirkevisitatorer«, som ikke var ringere Folk end Rigsraad Kristian Friis til Kragerup og to Professorer (Eisenberg og Brochmann) udsendtes for trindt om i Stiftet at indsamle Vidnesbyrd hos Præsterne om, hvad Bispen havde sagt saa vel i privat Samtale som offentligt. Det kom herved op, at Hans Knudsen ej alene havde nedrevet Ordinansen (fordi den lagde Præstevalget i Hænderne paa »syv galne Bønder«) samt i sin Harme over Kocks Skæbne klaget over Religionsforfølgelser Mage til Albas og den blodige Marias, men ogsaa utvetydigt nægtet Kristi legemlige Nærværelse i Nadveren, anbefalet Præsterne at læse kalvinistiske Bøger og tolket Skriftord billedligt.*) Unægteligt var altsaa her en af Kirkens Øverste greben i aabenbar Kalvinisme, hvoraf hans Afskedigelse blev en Selvfølge (ved Dom af 3die Juni 1616), idet Kongen for det hellige Embeds Skyld, han havde havt,

---

*) Især stødtes man over, at Bispen engang, da han spiste hos en Præst, havde fundet det taabeligt, at Præsten bød sine Børn, da de havde læst Bordbønnen, at neje sig i Jesu Navn, fordi, sagde han, „som Englene i Himlen og Djævlene i Helvede, der ikke have Knæ, bøje sig og ære Jesum aleneste *aandeligt*, saaledes skulle vi bøje ikke de legemlige, men de aandelige Knæ." Hans Knudsen har aabenbart været fanatisk for Sit; men han overgaas dog i Aandløshed af Resen. Da nemlig Provsten, som meddelte dette, sagde, at Engle og Djævle alene bøje Knæ aandelig, spurgte Resen skarpt: „Mener I, at der er og ikke legemlige Knæ i Himlen og Helvede? Have ikke Enoch og Elias i Himlen, ligesom Dathan og Abiram i Helvede, legemlige Knæ at bøje i Jesu Navn?"

eftergav ham den strængere Straf, han havde fortjent. (Se om hele denne Række Sager Helveg, S. 282—301 og Rørdam S. 253—98).

Det var den sidste Ytring af den med Machabæus og Hemmingsen begyndte Bevægelse i den danske Kirke. Vel kom der endnu en Kamp om *Naadevalgs-Læren*, idet Resen, i en Række Stridsskrifter (1616—20), hævdede mod en tysk Kalvinist Piscator, at Hemmingsen ikke havde hyldet hin Lære, men netop været dens ivrige Modstander. Her var imidlertid ikke længer Tale om nogen indre Strid. Hjemme var der »Enighed« og Stilhed. Gennem Resen havde den lutherske Ortodoxi, i nøje Forbund med den kongelige Kirkestyrermagt, nedkuet enhver afvigende Anskuelse. Ingen var nærmere end Resen til, i Anledning af Jubelfesten 1617, at skildre, hvorledes Lutherdommen i det forløbne Hundredaar havde kæmpet sig frem til Enevælde i Danmark — i Skrifterne »*Jubilæus Christianus*« og »*Lutherus triumphans*«, en vigtig kirkehistorisk Fremstilling —; thi selv havde han slaaet de sidste afgørende Slag.

Om Kalvinist-Striden i Sverige kunne vi fatte os kortere, da vi nu kende Tvistemaalene. Den er deri ulig den tilsvarende Brydning i Danmark, at i Sverige staa fra først af de Højlærde og Kirkemændene imod Alt, hvad der smager af Kalvinisme, hvorimod denne finder sin Støtte hos to Konger; desuden træder Modsætningen mindre skarpt frem.

Den ene Konge var *Erik XIV*, men kun en ganske kort Tid. Det maa vistnok tilskrives hans Lærer Franskmanden *Dionysius Beurreus*, der havde været i Sverige siden 1547, og som synes at have staaet i Spidsen for en Koloni af franske Kalvinister i Stockholm, at Kongen i Begyndelsen af sin Regering (1561) dels aabnede Landet for Fremmede, kun at de førte kristelig Lære efter den hellige Skrift, dels foreslog Ændringer i Kirkeskikkene stemmende med Kalvinisternes Anskuelse. Hos det svenske Præsteskab spores ingen Hældning til denne Side, undtagen maaske hos Vesterås-Bispen Johannes Ofeg*); man modsætter sig tvært imod Nyhederne, samlet og ledet af den gamle Ærkebisp. Det sker imidlertid med forholdsvis stort Maadehold, i alt Fald faar man dette Indtryk af *Laurentius Petris* hidhørende

*) I Vinbrist-Sagen (se ovenf. S. 127) ivrede Joh. Ofeg mod blindt at holde paa Skriftordets Bogstavlydelse — se hans Opsats hos Troil III, S. 224—242 —, og Beurreus kaldte ham sin gode Ven.

Skrifter (se Literatur-Oversigten). Saaledes indrømmer han, at de ogsaa her stærkest angrebne Skikke: *Exorcisme* og *Elevation*, ikke ere paabudne i den hellige Skrift, ja at den sidste er mislig som Anledning til papistisk Messe-Overtro; men paa den anden Side fastholder han, at begge Skikke ere tilladelige og kunne være opbyggelige, hvorfor de ikke bør ændres uden med stor Varsomhed og med almen Samstemning. Ogsaa *Nadver-Spørgsmaalet*, som især bragtes paa Bane ved Dionysius Beurreus's Skrivelse til Joh. Ofeg (1562), hvori hin vilde vise, at Kalvins Nadverlære stemmer med den augsburgske Bekendelse, og ved de franske Kalvinisters Trosbekendelse (1564), tager Laurentius Petri langt roligere end de samtidige tyske Kalvinistforfølgere og væsentligt paa Luthers Maade, men uden dennes Heftighed: han stræber kun at udtrykke kort og klart, *hvad* det er, vi maa tro i Henhold til Herrens Ord, men søger ingen dogmatisk Begrundelse og afviser alle Forsøg paa at forklare Mysteriet.*) Luthersk Tro, ikke Lutheransk Dogmatik sættes imod Kalvinistisk Dogmatik; man er endnu langt fra ubiqvitistiske Spidsfindigheder, og til Forkættrelseslyst mærkes ikke Noget. Vel opgiver Erik XIV snart Tanken om at forlige de to Trosbekendelser, og, da man ikke kunde tænke sig to Trossamfund indenfor samme Rige, maatte *fremmede Kalvinister udelukkes.* Men hverken blev Udelukkelsen saa ubetinget, som i Danmark, eller stilledes i det paagældende Kongebrev (4de Dec. 1565) Kalvinisterne sammen med Gendøbere og andre Sekter, som gjaldt for afgjort kætterske.**)

---

*) „I Herrens Nadver", heder det t. Ex. i Skriftet „De quibusdam articulis (Troil, III) „ere hans Legeme og Blod sandelig og virkelig (vere et realiter) tilstede, efter hans legemlige Væsen (substantialiter) og ikke alene Elementerne Brød og Vin, som Sakramentererne mene og lære". Dog er det virkelig Vin og Brød, ikke indvortes omskabt, som Papisterne sige. Ved Ordets Kraft komme Legem og Blod tilstede, dog ikke paa naturlige Legemers Vis, stedligt og rumbegrænset (localiter et circumscriptive) som Vin i en Tønde eller Penge i en Pung, men „paa overnaturlig, ubegribelig Maade, som kun Gud kender, og dette skal, efter Augustins Mening, *enfoldigt tros*, *ikke nyfigent drøftes* (simpliciter credendum, non autem curiose discutiendum est)."

**) Kongebrevet (hos Troil, III, S. 277—81) gør først Rede for „några wrångwijse meninger och willfarelser som äre emot Guds ordh", nemlig dels at Kristi Legeme og Blod ikke skal være tilstede i Nadveren, hvilket afvises med Ordene: „Dette *er*", dels at „hans mandom icke skulle wara lijka allsmächtig med hans Guddom", hvilket afvises *ikke* med Ubiquitetslæren, men med Henvisning til en Række Skriftsteder, som skulle bevise,

Endnu i Kirkeordningen 1571 er Stemningen imod Kalvinisterne alt Andet end bitter; navnlig forsvarer Forf. i Fortalen, i en rolig Tone, at man har beholdt en Del i sig selv ikke ukristelige Skikke fra Pavedømmets Tid, for ikke at volde unødig Uro i Sindene og Splid i Kirken, samt tilføjer, at man *ikke vilde dømme* de Menigheder, som havde afskaffet Sligt, men heller ej opgive sin Frihed til at beholde det, naar man fandt god Grund dertil.

Man skulde tro, at denne forsonlige Tænkemaade maatte styrkes under den følgende vanskelige Kamp mod Lutheraneres og Kalvinisters fælles Fjende. Alligevel viste det sig paa Upsala Mødet 1593, at i Mellemtiden havde den i Tyskland raadende dogmatiske Intolerance fundet Indgang ogsaa i Sverige. Vel afskaffedes nogle af de hidtil fra kalvinsk Side dadlede Skikke — Elevationen; Salt, Lys og Kristenklæder ved Daaben m. m. —; men dette stemte jo med gamle Ønsker ogsaa i de lutherske Kirker. Des klarere vidner det om den nu herskende Stemning, at Kalvinisterne toges med blandt fjendtlige og *kætterske* Trossamfund, og at man fastholdt dette imod Hertug Karls bestemte Ønske og langvarige Indsigelser*), samt især at Nogle nu ogsaa vilde have *Konkordiebogen* vedtagen som symbolsk Bog i den svenske Kirke, blev end Forslaget herom forkastet, maaske af Hensyn til Hertugens vel kendte Uvilje mod dette Skrift.

Hertug Karl havde nemlig, da han (1579) hentede sin første Hustru: Maria af Pfalz, fra Hoffet i Heidelberg, som dengang

---

at begge Naturer ere forenede i hans Person, deriblandt dem, som tale om Kristi Sæde ved Faderens Højre, der jo af Kalvinisterne netop brugtes til at bevise *deres* Nadveropfattelses Rigtighed. Dernæst befales, at de, som hylde disse to Meninger, skulle — *ikke* opspores, forhøres og udvises, men kun — formanes til at opgive deres Vildfarelse; vil Nogen ikke føje sig, „then må thet giöre på sijn siels fahre, allthenstund wij icke råde uthöffuer någons samwet", m. a. O. *de maa blive i Landet.* Kun, hvis de ville *udsprede* deres Meninger med Tale eller Skrift, skulle de hindres deri, dog ikke anderledes, end at de først skulle formanes af Øvrigheden til at være stille, dernæst, om dette ikke hjælper, fængsles, indtil de falde til Føje, endelig først, naar de bryde dette Løfte, udvises af Riget, og saa gives der dem endda Udsigt til at faa Lov til at blive, naar de inden fjorten Dage appellerer til Kongen og „sig hos oss endtskylliga".

*) Sit Samtykke gav han til sidst med de bekendte Ord: „Sätter in alla dem som I veten äro af det slaget (næml. Kættere), så ock derhos sjelfve fanen i helvetet, ty han är ock min fiende", der kraftigt udtrykke hans Ærgrelse over hvad han betragtede som trangsindet Dumhed.

var Kalvinismens Hovedstøtte i Tyskland, havt Lejlighed til at se nærved, hvorledes Fred og Sammenhold mellem de tyske Protestanter spildtes af Ubiqvitisterne og deres Værk: Konkordiebogen, og han havde fattet dyb Afsky for alt saadant teologiskt Uvæsen, paa samme Tid som han, af Naturen mere forstandsklar end fantasirig og følelsesdyb, i flere Stykker tiltaltes stærkere af Kalvins end af Luthers Lære. Hovedsagen var dog, at al Adskillelse efter Læreretninger og deraf opstaaende Splid mellem evangeliske Kristne forekom ham som en religiøs Uting og en politisk Daarskab: en Kristen, mente han, burde holde sig alene til Kristus og Kristi hellige Ord, og ikke binde sig til nogen menneskelig Lærefader, være sig Luther eller Kalvin; des mere skulde alle evangeliske Kristne være paa Vagt mod Romerkirken, hvorfra en umaadelig Fare truede, og derfor skille sig fra den saa skarpt som muligt, i Smaat og Stort, meget skarpere end t. Ex. hidtil den svenske Kirke havde gjort.

Fra dette Synspunkt kæmpede Karl IX i 8—9 Aar (1600—1608) mod det svenske Præsteskab. for at faa *Kirkeskikkene* omdannede. Derfor bliver Kirkehaandbogen, som alt var udarbejdet 1599, aldrig færdig: Kongen vil ikke stadfæste den, før en hel Del Skikke ere afskaffede, som han finder papistiske, og Præsterne, med Ærkebiskop Olaus Martini i Spidsen, ville ikke føje ham, fordi de finde, at Kongens Forslag smage af »de Sakramentereres Mening.« Han erklærer (1600 og oftere), at denne Sekt vilde han slet ikke gøre til Vilje: han fulgte kun Guds Ord, ikke Menneskers Digt; men man tror ham ikke. I sin Ærgrelse vil han i det Mindste have »ren« Gudsdyrkelse for sig selv og sin Familie og udgiver (1602) den med Micronius' Hjælp udarbejdede *Haandbog for Hof-Menigheden*; men heller ej dertil faar han Lov: Olaus Martini paaviser Kalvinisme deri — en Del Skikke, heder det i hans Forestilling, vare laante fra den heidelbergske Agende, og *en saadan Forening med Modstandere var forbuden i Guds Ord* —, samt foreholder Kongen, hvor megen Forargelse en saadan særskilt Hof-Gudstjeneste vilde volde, og Kongen lader Sagen falde, for atter at kaste sig over den almindelige Haandbog; men forgjæves. Man drøfter Haandbogen atter og atter, men aldrig med det Udslag, som Kongen vil have. Hans Utaalmodighed stiger. Især blive hans Udfald heftige under Kirkemødet i Ørebro 1608. Præsterne, siger han, vise sig som gode Papister, og »den liturgiske Religion« er endnu ikke afskaffet: de bruge Messeklæder, som ere et papistiskt Laan fra Jødernes Guds-

tjeneste for at betegne Præsten som Frembærer af et Offer; de vende sig mod Alteret, naar de fremsige Nadverordene, istedetfor, som Kristus, mod Menigheden; de lade Almuen tro, at Nadverens Nydelse er en »god Gærning«, og lære ikke, at dens Nytte afhænger alene af den Nydendes Tro; de holde endnu en Mængde papistiske Helligdage (Maria-Dage, Apostel-Dage o. s. v.) og ville ikke lade Folk arbejde paa dem, skønt Gud har befalet os at arbejde i sex Dage og hvile paa den syvende. Præsterne forsvare de angrebne Skikke som ældgamle eller uvæsentlige, fralæggge sig bestemt at have udgivet Nadverens Nydelse for en »god Gærning« og mene, at Folks Uvilje mod de paaklagede Helligdage kom af Ulyst til at høre Guds Ord, saa at deres Afskaffelse vilde svække Guds Dyrkelse i Landet m. v. (se Bælter, a. Skr., S. 66—70). Derved bliver det. Ingen af Parterne vil vige, og *Tvang vil Karl IX ikke bruge*; i dette Stykke staar han fast paa evangeliskt Stade — hvad der maa vække saa meget større Beundring for hans Principfasthed og Selvbeherskelse, som han af Naturen var meget voldsom og ellers som Hersker viser sig stræng og ubøjelig. Men Haandbogen faar Lov at ligge ustadfæstet i Kancelliet til hans Død, samt derefter, paa Grund af Kalmarkrigen, til 1614.

Lige saa lidt lykkes det Karl IX at frigøre sig for Forpligtelsen til at hævde den gældende *Kirkelære*, skønt han oftere prøver derpaa, navnlig vil han ikke binde sig til den augsburgske Bekendelse, uden *for saa vidt* den stemmer med Guds Ord, hvorimod Stænderne kræve, at der skal staa: »*som* stemmer overens med Guds Ord.« Til sidst maa han i Gærningen give efter; og, naar han vil overbevise Folket om Lærens Urigtighed, møder Olaus Martini ham ved hvert Skridt. De af Micronius fremsatte »Theses« faa saaledes strax deres »Refutatio« af Ærkebispen og lede til Micronius' Forhør for Præsteskabet og hans Fjærnelse (1602). Da Kongen i en *Oversættelse* af et nu tabt tyskt Skrift vil bevise, at Kalvins Lære om de to Naturers Forening i Kristi Person og den derpaa byggede Nadverlære, stemmer med Guds Ord samt Luthers og Melanchthons Skrifter (1604), beviser Olaus Martini, at de dertil brugte Citater ere misforstaaede, og at den lutherske (d. e. Ubiquitisternes) Lære er skrifttro, samt lader sin Bog godkende af to Bisper og en hel Del Præster; hvad Kongen finder er »itt gruffveligit förräderij mächtigt lijkt«, men dog kun værger sig imod med *en Plakat*, hvori han minder om sin trofaste Kamp mod Papismen

og paany forsikrer, at han ingenlunde vil fremme kalvinske eller andre Vildfarelser, men kun Sandheden. Imidlertid har han udgivet sin *Katekismus* (1604), hvis Indhold vel var ordnet som Luthers, men tildels laant fra den heidelbergske; strax møder Ærkebispen med en advarende Forestilling til Kongen, som bliver meget vred, men dog, langt fra at ville paatvinge Kirken sin Katekismus, kun søger i et nyt Skrift: *Swar uppå then bewijsbok som M. Olof låtit utgå* (1606) at oplyse Menigheden, saasom, siger han, Pligten bød ham at sørge lige saa vel for sine Undersaatters evige som timelige Vel, og, siden nu Præsterne, hvem det paalaa at udrense Surdejgen, ikke vilde det, maatte han selv prøve derpaa, skønt han var en ulærd Mand. Ulærd var han nu langtfra; dette Skrift røber ganske anseeligt Kendskab til Tidens Teologi. Men Dogmatiker er Forf. ikke. Hans Stade er snarest *den praktiske Bibel-Teologs*. Det er, mener han, Tidens store Brøst, at Bibelen — hvoraf nu kun faa Exemplarer længer ere at faa paa Svensk — er bleven »lagt under Bænken og foragtet«, og at man har vendt sig fra den til spidsfindige Menneskepaafund. Medens Olaus Martini, hildet i den sædvanlige teologiske Selvmodsigelse, vil opklare Mysteriet med Fornuftslutninger, der atter i sig selv ere ubegribelige, og saa dog kræver, at det Ubegribelige skal tros og Fornuften underordne sig Troen, hævder Karl, at man *tør og bør bruge sin Forstand ved Skriftens Læsning*. Dette er os ikke forbudt, men netop befalet. Siger ikke David: »Vær ikke som en Hest eller Mule, som ikke har Forstand« (Ps. 32, 9)? og Paulus: »Lad Kristi Ord bo rigeligen iblandt Eder med al Visdom« (Kol. III, 16)? Byder den samme Apostel ikke, at en Biskop skal være »bekvem til at lære Andre« (1 Tim. III, 2)? Men hvor er dette muligt, naar han selv ikke bruger sin Forstand? »En vis theologus«, udbryder Forf. ironisk, »skall länge predicka för en ursinnig och galen menniska, att han gör bot och bättring och komma honom till Guds sanna kännedom, förr än han sielff är kommen till sitt förnuft eller förstånd!« Apostle, Kirkefædre, Kristus selv tale til vor Fornuft, saa maa vi da bruge den for at forstaa deres Tale, *saa vidt den kan række i Trossager*. Skriften og Guds Kundskab ere os visselig givne fra Himlen (coelitus), men gennem menneskelige Redskaber (mediate); derfor maa vi bruge de »Konster«, d. v. s. den fornuftige Granskning, som kan lede os til at opfatte Skriften ret. Karl er et stort Stykke af en Rationalist, dog ikke i moderne Mening, saaledes at han af »viden-

skabelige« Grunde nægter Underet som Kærnen i Guds Verdensstyrelse og Aabenbaring eller Mysteriet i Religionen, men saaledes at han ikke vil være hindret af nogen Troslære i at forstaa Skriften, som han efter egen, fri Granskning mener at maatte forstaa den. Det er den sande *evangeliske* Grundsætning, det virkelige *Skriftprincip*, som her hævdes, men som baade Lutheranere og Kalvinister for længe siden vare komne bort fra. Ogsaa kommer Karl i Strid med begge Kirkers Lære; kunne Lutheranerne ikke gaa ind paa hans kalvinistiske Nadverlære, saa vilde strænge Kalvinister heller ej sige Ja til hans Lære, at Daaben kun er et »Naadetegn«, ikke et Vilkaar for at faa Del i Naaden, saasom Gud ogsaa forinden er Børnene naadig, hvormed han dog ikke vil hylde Naadevalgs-Læren. Overhoved staar Karl IX paa egne Ben, friere og selvstændigere end t. Ex. Niels Hemmingsen eller nogen anden samtidig religiøs Tænker, og det her omhandlede Skrift, som derhos udmærker sig ved et kraftigt, fuldttonende Sprog, er ej alene det vigtigste, der fremkom under Kalviniststriden i Sverige, men en af Tidens mærkeligere Aandsfrembringelser.. (Jvf. om denne Kamp især Anjou: Sv. kyrkans hist. 1593—1700, S. 65 o. f., samt Norlin: Sv. kyrkans hist. eft. Ref. I, 1, S. 208—20).

Nogen Indflydelse paa Udviklingen kunde det dog ikke faa. Man maa vel endog sige, at havde Forf. ikke været Konge, vilde han være bleven retslig forfulgt som grov Kætter. Heller ej slap han for Tiltale. Paa Kroningsrigsdagen 1607 klagede Stænderne over de nye kalvinske Bøger, hvortil Kongen atter svarede, at han ikke vilde beskytte Kalvin eller nogen vildfarende Sekt, men enfoldigt holdt sig til Guds Ord; mod hans Bøger maatte man gærne skrive saa meget man lystede, de vare kun udsendte til Overvejelse; naar man mindede ham om Upsala-Mødets Beslutninger, saa vidste han kun, at de vare rettede mod Pavedømmet, og at de bandt Alle til de tre gamle Symboler; men med dem stemte ikke »Jacobi Andreæ ubiqvitet«. Endnu et Forsøg gør han (1608), idet han lader *John Forbes* fremlægge til Drøftelse i Upsala en i Forening med ham selv udarbejdet Trosbekendelse i 68 Sætninger; men, da Forbes nok kommer mindre heldigt fra Disputatsen med de stive Skriftlærde, opgiver Kongen at »rense« den svenske Kirkes Lære. Den *lutherske Orthodoxi* havde sejret i Sverig, som i Danmark. Kun tør det vel betragtes som en Eftervirkning af Karl IX's Tænkemaade, at hans Søn, som forøvrigt, vistnok uden at gruble videre over

Dogmerne, med levende Kristentro sluttede sig til sit Lands Kirke, dog ved sin Trontiltrædelse hverken vilde taale Konkordieformelens Vedtagelse, som atter krævedes af en Del Præster, eller udelukke fremmede evangeliske Trosbekendere af Landet, naar de holdt sig rolige, hvorvel han lovede ikke at bruge saadanne i Rigets Tjeneste.

Der var omkring 1620 lidt mere konfessionel Frihed i den svenske Kirke end i den dansk-norske, som den islandske fulgte efter. Men stor var Forskellen ikke, og den blev snart mindre. Overalt hævdede Statsmagten med Strænghed den engang fastslaaede Kirkelære og taalte ikke, at den ringeste Afvigelse derfra kom til Orde. Lægges hertil den stedse strængere Kirketugts Virkninger, skulde man tro, at alt religiøst Liv maatte forkrøbles, ja kvæles, og visselig bærer den religiøse Almentilstand mangt Mærke af Tvangen, som vi senere skulle se. Men saa mægtig havde fra først af den indre Vækkelse været, saa stærk var Hengivelsen til Menighedens Herre og saa kraftig Næring ydede hans levende Ord ej alene de enfoldigt Troende, d. v. s. det store Flertal, ej alene de praktiske Bibelteologer, men ogsaa de stiveste Dogmatikere, at den religiøse Livsstrøm kunde rinde frisk og strid under Kirketvangens Isdække og ej alene — i Forening med Folkeaandens ædleste Tilskyndelser — avle de største Heltegærninger, som Nordboer have øvet i Verden, men ogsaa afsætte Aandsfrugter, der have ydet de følgende Slægter den bedste religiøse Næring, og som derhos udgøre Tidsalderens fuldkomneste Efterladenskab.

B. Lutherdommens Enevælde.

(Til omkr. 1720).

Ingensinde, siden Kristendommen kom til Norden, har dets Folk undergaaet en mere indgribende aandelig Omdannelse, end i Reformations-Hundredaaret; da grundlægges og fæstnes den Kirkeorden, som i det næste Hundredaar skulde fuldbygges, da plantes og opelskes, hvad der siden skulde sætte Blomst og Frugt til varig Næring for det religiøse Liv. Vi have derfor maattet gaa forholdsvis stærkt ind paa hin Tids kirkelige Forhold og kunne fra nu af fatte os kortere med Hensyn til Kirkens Forfatning og Institutioner, som det vil være nok at belyse oversigtsvis, for derimod at kunne skænke de religiøse Tilstande og Aandsfrembringelser des større Opmærksomhed.

*Kirkehistorisk Oversigt.**)

Jo mere Statskirke-Tanken gør sig gældende, des mindre faa indenfor hvert Statsomraade provinsielle Særegenheder at betyde. Man kan derfor nu ikke længer tale om en særlig *finsk* Kirkeudvikling; hvad der skete for at skaffe Finsken Plads som Kirkesprog, maa betragtes som den *svenske* Kirkes Gærning, nærmest at stille i Række med dens Missionsarbejde i Lapland og andensteds. Norge havde vel omsider faaet sin egen Kirke-Grundlov (1607); men ved det fælles, danske Kirkesprog, ved den fælles Præsteskole i København, ved hyppig Ansættelse af danskfødte Præster og Bisper i Norge, samt, om end sjældnere, omvendt, smelter dog den *norske* Kirkeudvikling sammen med den danske. Kun paa Island, hvor Kirketilsynet og Kirketjenesten altid vare i indfødte Hænder, og hvor Afstanden og især det særegne Sprog

*) I Almindelighed henvises til de ovenf. S. 27 nævnte Kilde-Bearbejdelser, især Anjous „Sv. kyrk.'s hist. 1593—1700", Helvegs og Finnur Jónssons Arbejder.

henviste Kirken til i de fleste Henseender at gaa sine egne Veje tager dens Udvikling, uagtet al Afhængighed af Regeringen i København, saa selvstændig en Gang, at man fremdeles kan og maa adskille en særlig *islandsk* Kirkehistorie.

Af Statskirke-Grundsætningen fulgte endvidere, med Tidsrummets politiske Omskiftelser, store Udvidelser og Indskrænkninger i de to fornemste Landskirkers *geografiske Omraader og Inddelinger.*

Under den svenske Kirke laa alt fra Erik XIV's Tid *Estland*, som havde faaet sin egen »Superintendent«, d. v. s. en ikke kapitelvalgt, men umiddelbart af Kongen udnævnt Tilsynsmand, i Reval. Efter Stolbova-Freden (1617) lagdes de nyvundne Landskaber: *Kexholms Læn* og *Ingermanland* under det 1583 nedlagte, nu genoprettede østfinske Viborg-Bispedømme; men senere (1640) fik Ingermanland paa Grund af de særegne nationale og konfessionelle Forhold sin egen Superintendent med Sæde i Narva, kort efter at Superindenten i Reval var bleven afløst af en Biskop med et efter svensk Lov indrettet Domkapitel ved Siden, d. v. s. kun sammensat af Kirkemænd: »consistorium purum« (1638). *Liflands* Kirkeforhold stilledes efter Erobringen (1625) under en General-Superintendent med Sæde i Dorpt; men ellers blev den bestaaende Kirkeforfatning opretholdt, og det en Gang (1648) efter svensk Lov indrettede Kapitel ombyttedes ikke længe efter (1662) paa Stændernes Forlangende med et, som forhen, af Kirkemænd og Lægmænd sammensat Raad: »consistorium mixtum«. I alle »Østersøprovindserne« stræbte vel den svenske Regering at bringe Kirkeforholdene i Overensstemmelse og Sammenhæng med Sveriges; men nogen fuldstændig Sammensmeltning kom det aldrig til. Hvad den svenske Kirke tabte ved Nystad-Freden (1721) var — bortset fra de gammel-svenske Menigheder i Estland samt hele Viborg- og Kexholms-Læn — kun et mer eller mindre løst Overherredømme over fremmede Landskabs-Menigheder.

Varige derimod bleve den svenske Kirkes Erhvervelser fra den dansk-norske, om end Sammensmeltningen lod vente en Tid paa sig. Tidligst fuldbyrdedes den i *Herjedal* og *Jæmtland*, som før Reformationen havde hørt til Upsala-Stift og alt under Kalmar-Krigen (1611—13) havde havt svenske Præster; efter Afstaaelsen dannedes (1647) af begge disse Landskaber og Norrland nord for Helsingland en ny Superintendentia: Hernøsand, og alt under den første Superintendent, P. Steuchius († 1683), indførtes svensk Gudstjeneste i de forhen norske Menigheder. Men noget Saadant forsøgtes foreløbigt ikke i de andre ved Brømsebro-Freden vundne Landskaber. *Gotland* genforenedes ikke med Linkøping Stift, som det havde hørt til før Reformationen, men beholdt sin danske Superintendent, og dansk Gudstjeneste ogsaa efter at det (1657) havde faaet en svenskfødt Superintendent. *Halland* lagdes vel strax (1646) under en svensk Stiftsstyrelse, næmlig den 1620 ved Udskilning fra Skara Stift oprettede

Superintendentia i Göteborg, som 1665 ophøjedes til Bispedømme; men endnu 1673 gjaldt det for en Anbefaling til et hallandskt Præstekald at kunne prædike paa Dansk. Heller ej i de ved Roskilde-Freden (1658) vundne Landskaber gjordes der, uagtet enkelte Tilløb, i den første Snes Aar derefter noget Alvorligt for at indlemme dem i den svenske Kirke; lige saa lidt i *Bohus-Læn*, hvilket deltes mellem Göteborg- og det alt i Karl IX's Tid oprettede Karlstad Stift, som i *Skaane* og *Bleking*, der beholdt sin danske Biskop i Lund: Peder Vinstrup (1638—79), og dansk Gudstjeneste. Da det imidlertid under den skaanske Krig havde vist sig, hvor stærkt Almuen paa mange Steder hang ved Danmark, tog man efter Freden i Lund (1679) kraftig fat paa Kirkevæsenets Forsvenskning som det sikreste Middel til at kvæle den gamle og vække en ny Fædrelands- og Landsmands-Følelse. Paa Gotland, som under Krigen atter et Par Aar havde havt dansk Superintendent, ledcdes Omdannelsen af Superintendenterne H. Spegel (1680—85) og P. Stiernmann († 1692), og allerede 1687 var man saa vidt, at kun 5 gamle Præster endnu prædikede paa Dansk, ifølge særlig Tilladelse, ellers var svensk Gudstjeneste og Børneundervisning gennemført. I Lunds Stift virkede Vinstrups Eftermand Knut Hahn (1680—87) med stor Dygtighed. Stiftsstyrelsen indrettedes efter svensk Lov, navnlig med et af Svenske bestaaende og paa Svensk sammensat Domkapitel; danske Præster forflyttedes til Sverige og svenske til Skaane, medens man fratog Adelen og Købstædernes Byraad deres Ret til at kalde Præster og Rektorer for at hindre danske Mænds Kaldelse; svenskt Ritual indførtes strax for visse Kirkehandlinger, tre Aar efter for alle; svensk Prædiken paabødes og lød fem Aar efter overalt i Stiftet; Klokkerne maatte lære og ved Børneundervisningen bruge svensk Katekismus, og svenske Bibler, Kirkehaandbøger, Salmebøger, Katekismer og ABC'er omdeltes i Tusindvis. Da Hahn døde var det Meste gjort, om det end varede noget, inden Kirkeskikkene bleve ens overalt; og, medens den nye, ved Krigen forstyrrede Højskole i Lund blomstrede raskt frem, ophørte næsten brat al Tilgang til Københavns Universitet fra de tabte Landskaber*). Noget bag efter var man i Halland, samt især i Bohus-Læn, hvis nordre Del vistnok netop derfor lagdes fra Karlstad-Stift under den nærmere boende Biskop i Göteborg, dengang (1693) den udmærket dygtige Joh. Carlberg. Men næsten overalt blev dog Sammensmeltningen væsentligt fuldbyrdet i Tiaaret 1680—89, og kun lidt mærkes der til nogen Modstand fra Befolkningens Side**) — hvad ikke er vanskeligt at forstaa; thi

*) Helt standset var den aldrig siden Afstaaelsen, og under Krigen var den stegen; 1677 indskreves ved Københavns Universitet 7 Studenter fra Skaane, 1678 19, 1679 11, 1680 endnu 7, men 1681 kun 2 og 1684 1, den sidste. Samme Aar kom den sidste gotlandske Student til København, af 11 siden 1660 (H. Matzen: Kbhvns. Univ.'s Retshist. I, S. 13—15).

**) Præsterne i Jæmtland skulle i Begyndelsen have været meget „misfornøjede med det nye Herredømme (se L. Daae: „Trondhjems Stifts gejstl.

dels var Skikkene næsten, Læren aldeles ens i den svenske og dansk-norske Kirke, dels og især var her ingen dybere national Modsætning at overvinde: af de to ny-nordiske Rigs- og Bogdialekter laa den svenske kun lidt fjærnere end den danske fra Landsmaalet i Skaane, men lige saa nær eller nærmere ved de øvrige Landskabers levende Tale, saa at det nye Kirkesprog, naar den første Uvanthed var overstaaet, næsten ikke hæmmede eller vel endog lettede Ordets Tilegnelse for Menighederne.

Helt anderledes stiller Forholdet sig imellem Nordboer og *Tyskere*. Paa den ene Side hindrede den nationale Modsætning al Tanke om at sammensmelte Kirkevæsenet i de Nordens Herskere underlagte tyske Lande og Stæder med de nordiske Kirker; her — altsaa i Pommern, Wismar, Bremen og Verden (fra 1648) i Holsten, i Oldenburg (fra 1667) — opretholdtes de ældre Kirkeforfatninger og styredes Kirkesagerne paa Tysk, næsten altid af tyskfødte Mænd. Paa den anden Side voldte den nationale Modsætning og de politiske Forhold i det gamle danske Land *Slesvig* en kirkelig Brydning, som varede hele Tidsalderen ud, ja endnu den Dag i Dag langtfra er til Ende. Udenfor denne stod dog væsentligt de ikke ubetydelige Dele af Hertugdømmet, som fra gammel Tid hørte under Kongerigets Bispestole, næmlig under Fyn alle Sogne paa *Femern*, *Als* og *Ærø*, under Ribe 52 Sogne i det *nordvestlige* og *nordlige* Slesvig. Vel afbrødes Forbindelsen, da Kristian III som Hertug reformerede Nordslesvig (1526—28); men, saa snart Lutherdommen havde sejret i Danmark, genoprettedes den (1540—43). Og vel maatte Kongerne jævnlig trættes med deres Frænder de andre Delingsfyrster om Kirkemyndigheden over adskillige af disse Sogne, ogsaa tabtes i Tidens Løb 17 (Femerns 4 og 11 vestslesvigske til Gottorperne, 2 alsiske til Sønderborgerne), uden at Frederik IV efter Slesvigs »Inkorporation« (1720) tænkte paa at lægge dem tilbage under Fyn og Ribe; men de øvrige Sogne vedblev dog at ligge under disse Bispestole, hørte følgelig i alle Maader til den danske Kirke. Anderledes gik det med *Slesvig-Stift*, som omfattede Resten af Hertugdømmet. Ogsaa dette Stift skulde efter Kristian III's Mening have vedblevet at udgøre et Led af den danske Kirke, hvad der var saa meget rimeligere som Folkesproget endnu var Dansk i Størstedelen af Stiftet (til Slien og Danevirke med Und-

---

Hist.", S. 101); men om Befolkningen mældes Intet. Fra Gotland berettes om en Bonde i Eista, der af Almuen holdtes for en Profet, at han ved en Kirke-Katekisation 1688 erklærede, han vilde blive ved sin Danske, men da Stiernman sagde: „Låt mig då höra, om Du kan Danska; läs, hvad undersåtarne äro sin öfverhet pligtige", tav han og fandt sig i at give en Bøde til de Fattige (Anjou a. Skr. S. 373, Not. 1). I Skaane, hvor Peder Vinstrup havde givet et stærkt, vistnok af de fleste Præster fulgt Exempel paa Føjelighed, skulle ifølge Hahns Beretning gamle Folk vel i Begyndelsen have klaget over Sprog- og Religions-Tvang, men snart ytret Glæde over, at Bønderbørn, som tidligere sjældent lærte at læse, nu kunde baade læse og synge, endog til Opbyggelse for de Gamle hjemme (a. Skr. S. 375).

tagelse af en Del Købstædfolk, de fleste Herremænd og de frisiske Bønder). Men den tilsigtede Sammenhæng rokkedes alt af Reformator-Kongen selv, idet han, af Hensyn til det tysktalende Mindretal, lod Kirkeordinansen udfærdige paa Tysk (Plattysk, 1542) for hele Stiftet, gjorde en Tysker til Superintendent og gav Tyskere Præstekald i danske Egne. Snart efter (1544) lagdes ved Hertugdømmets Udstykning mellem Kongen og hans Brødre Grunden til en dybere, stedse voxende Løsbrydning fra den danske Kirke. Disse Fyrster, af hvilke den ældste, Gottorpernes Stammefader, senere (1581) delte den yngres Fyrstendømme med Kongen, krævede og fik, efter tysk Kirkeret, den øverste Myndighed over Kirkevæsenet i deres Len, som derved unddroges Lensherrens, d. v. s. den danske Kirkeherres Styrelse; og, efter at den gottorpske Hertug var bleven »suveræn« (1658), stod Kirken i hans Del af Slesvig som en fra den danske aldeles adskilt Landskirke. Hertil kom, at Gottorperne vare og bleve Tyskere, ivrigere jo længer det varede. Det faldt dem aldrig ind andet, end at deres Landskirke var tysk og omfattede saa vel deres holstenske som deres slesvigske Besiddelser. De lod den forvalte paa Tysk, fra 1549 ved en for begge Landsdele fælles »General-Superintendent«, som altid var tyskfødt, oftest endog en Udlænding. Jo fjendtligere Forholdet til Kongehuset blev i Løbet af det 17de Aarhundrede, des mere lagde Hertugerne Vind paa at fortyske de danske Menigheder i deres Del af Slesvig. Især toges ivrig fat herpaa fra 1645 af den hertugelige General-Superintendent *Johann Reinboth*, en Sachser, som til sin Død (1673) arbejdede utrætteligt paa at sætte Højtysk som Kirkesprog i Stedet for begge Folkesprog, baade Plattysk og Dansk, og virkelig fik hint helt fortrængt (inden 1660), dette fra en Del Kirker. I hans Spor gik hans Eftermænd lige til Slesvigs Generobring (1713), og Redskaber til Fortyskningen behøvede man aldrig at lede om; dels søgte mange Sønderjyder, med Forbigaaelse af Københavns Universitet, til tyske Højskoler og kom hjem med tysk Dannelse og Sindelag, medens Tallet af slesvigske Studenter i København var i Aftagende fra Kristian III's Tid*); dels var der altid Folk nok fra Holsten og det øvrige Tyskland, som gærne tog mod Præstekald i Slesvig, især voldte Trediveaarskrigen en stærk Indstrømning; dels endelig blev det 1665 oprettede hertugelige Universitet i Kiel en indenlandsk Planteskole for Tyskhed, hvorfra nu de danske Sogne i det gottorpske Slesvig udelukkende forsynedes med Præster. Værst var det dog, at *Kongerne*, uagtet al Strid med Hertugerne, dog lige saa fuldt som disse opfattede Slesvig-Stift som en *tysk* Kirkeafdeling eller snarest som *en Del af den holstenske Lands-*

---

*) Hvortil nu og da selve den danske Højskoles Styrere bidrog ved at nægte Sønderjyder som „Fremmede“ Adgang til Kommunitetet og anden Studiehjælp; et Exempel herpaa fra 1606 anføres af H. Rørdam i „Slesvigske Provincialefterretninger“ III, S. 6; men det blev ikke det sidste.

kirke. Et Hovedudtryk for denne Tankegang er Kristian IV's og Hertug Frederik III's Fællesforordning af 9de Apr. 1636, hvorved begge Hertugdømmer fik en ny fælles Kirkeforfatning, helt adskilt fra den danske. Herefter skulde nemlig ogsaa den kongelige Del af *begge* Hertugdømmer have en fælles General-Superintendent, som skiftevis med Hertugens skulde føre Tilsyn med Kirkerne paa Adelsgodset (der stod under begge Landsfyrsters Højhed), hvorhos de to Superintendenter i Forening med nogle lærde Herrer og Adelsmænd fra *begge* Hertugdømmer skulde danne et »consistorium generale«, der skulde være fælles kirkeligt Regeringsraad og Overdomstol. Her var altsaa skabt en slesvig-holstensk, rent *tysk* kollegial *Kirkestyrelse,* hvortil noget senere kom en fælles *Kirkerepræsentation*, sammensat af begge General-Superintendenter og begge Hertugdømmers Provster: »General-Synoden«, som sattes i Virksomhed 1646 og vel atter forfaldt, men opfriskedes 1691 og i en Række Aar stadigt tog Del i den kirkelige Lovgivning. Hermed stemte kun altfor godt, at *Kongerne* stadigt *tog Tyskere til General-Superintendenter* og lod dem gøre Danskheden al den Skade, de kunde og vilde. Først kom Vestfaleren *Stefan Klotz*, som i en lang Embedstid (1636—68) virkede ivrigt og egenmægtigt for at indføre tysk Gudstjeneste, især i det ham nærmest underlagte Flensborg-Provsti*). Vel gav Kristian V en Gang sin Del af Slesvig en særskilt Superintendent, og i de Aar, da Gottorpernes Del holdtes besat af danske Tropper (1684—89), stilledes den samme Mand over hele Slesvig Stift og over det alene. Men ogsaa han var en Tysker: Pommerinken *Josva Schwartz*; efter 1689, da Hertugen var genindsat og hans Superintendent havde faaet sin Myndighed tilbage i det gottorpske Slesvig, fik Schwartz Tilsynet ogsaa med den kongelige Del af Holsten, og i hele sin Embedstid († 1709) drev han Kirkefortyskningen videre i Klotz's Spor. Vel var der, uagtet al anvendt Møje, endnu ved Tidsalderens Slutning dansk Gudstjeneste i en overvejende Del mellemslesvigske Sogne; ogsaa

---

*) Det var ham, som en Gang (1661), med Tilsidesættelse af Menighedens Valgret, vilde paatvinge Handved Sogn i Angel en tysk Præst, en Rostocker, der ikke kunde et Ord Dansk. Sogneboerne klagede til Kongen — paa Tysk (!), da Regeringssproget var Tysk — over at de, nedtrykte af den nys endte ødelæggende Krig, nu skulde undvære Guds Ords Trøst i Kirken, ved Sygesengen og paa Dødslejet, siden deres Præst ikke kunde tale deres Modersmaal. Klagen sinkede kun Klotz et Par Aar; thi 1664 blev Rostockeren alligevel indsat. Kom en dansksindet Mand til et slesvigskt Kald, hvor der var Tyskere i Menigheden, blev han plaget af Embedsbrødre og Foresatte — som det gik to haderslevske Præster: Henrik Mikkelsen, der havde vovet at bruge Dansk i Kirken i denne rent danske Stad og ved den første den bedste Lejlighed afskedigedes af Klotz (1639), og Povl Sass, hvem først Provsten, en Sachser ved Navn Rehfeld, nægtede at indsætte (1667), fordi han var fra et kongerigskt Stift (Fyn), og som mange Aar senere (1697) forfulgtes, fordi han til danske Altergæster havde udtalt Nadverordene paa Dansk. Se Allen: „Det danske Sprog og Nationalitet i Slesvig" I, S. 119—124.

studerede altid nogle Sønderjyder i København og endte sædvanlig som slesvigske Landbypræster*), ligesom undertiden Københavns Teologer raadspurgtes af Kongen om slesvigske Kirkesager. Slesvig-Stift rummede altsaa en Del af den danske Folkemenighed, som dog ikke var helt løsreven fra det Øvrige, og hvis religiøse Tilstande derfor vedkomme os. Men med Hensyn til Styrelse og Lovgivning stod denne danske Kirkeafdeling dog udenfor den danske Kirke og sammen med Holsten, samt fik sine fleste Præster fra Kiel eller andre tyske Universiteter, og denne højst unaturlige Ordning rettedes ikke, da Frederik IV genforenede Slesvig med Riget, skønt det havde staaet ham frit for omsider at skille Slesvig-Stift fra Holsten og lægge det tilbage under den danske Kirkes Love og Styrelse.

I visse Maader beslægtede med Kirkeforholdene i Slesvig er den Slags Forhold, som opstod, hvor *fremmede Lutheranere*, især *Tyskere* dannede Menigheder i nordiske Stæder, idet saadanne Menigheder gærne bevarede en vis Selvstændighed, især med Hensyn til Valget af Præst, men ellers vare Landskirkens Love og Tilsyn undergivne. Det Sidste havde det været svært at sætte igennem hos den ældste Tysker-Menighed i Norden udenfor Slesvig: den »Kontorske« i *Bergen*: skønt allerede 1558 Kristoffer Valkendorf havde aftvunget den et skriftligt Løfte om at adlyde Superintendenten, og dette senere var godkendt af Lübecks Raad i en Overenskomst med Frederik II (1584), kunde Menigheden dog endnu 1630 falde paa at lade en nyvalgt, fra Tyskland hentet Præst forpligte sig til kun at adlyde Kontoret og Hansestæderne (se Hatting: Bergens Præste-Historie, 1775, S. 52 o. f.); men dette har vel ogsaa været en af de sidste Ytringer af det gamle »Garpe«-Hovmod. — I Sverige spores ikke slige Bryderier med de derværende tyske Menigheder, af hvilke den *stockholmske* fik sin egen Kirke 1558, medens de andre to: i *Kalmar* og *Göteborg* ere yngre, den sidste fra 1621. Den af Gustav Adolf indførte *Lejr-Gudstjeneste* i de svenske Hære paa Krigsfod holdtes for de tyske Tropper paa Tysk, vistnok ogsaa for de *skotske* Regimenter paa deres Modersmaal; ogsaa søgte man en Tid at stifte en *fransk*-luthersk Menighed i Stockholm, til hvilken man (1669) hentede en fransktalende tyskfødt Præst (Anjou a. Skr. S. 442). — I intet af Nordens Lande fandtes saa mange tyske Menigheder og prædikedes saa meget Tysk selv for indfødte Menigheder, som i Danmark i det 17de Aarhundrede.**) Først og fremmest udgjorde *Konge-*

---

*) Fra 1611 — det første Aar, for hvilket det københavnske Universitets Matrikel er i Behold — til 1666 findes indskrevne 142 slesvigske Studenter, fra 1666 til 1689 52 (se H. Matzen a. Skr. I, S. 54), hvorved dog maa mærkes, at de fleste af dem sagtens ere komne fra og have faaet Ansættelse ikke i Slesvig Stift, men i de til Ribe og Fyns Stifter hørende Dele af Hertugdømmet. Senere synker Tallet endnu mere.

**) Se i det Hele herom H. Rørdam i Kirkeh. Saml. V.

huset og Hoffet, hvor som helst det opholdt sig, en oprindeligt, d. v. s. til Kristian III's Død, rent tysk Menighed, siden en Menighed med blandet Sprog, idet der foruden en dansk holdtes en tysk Hofpræst, ja fra Frederik III's Tid var Hofgudstjenesten endog fortrinsvis tysk. Derhos fik de i *København* bosatte tyske Borgere af Frederik II Lov til at danne en egen Menighed, til hvis Brug han (1575) overlod den siden 1536 forladte Peders-Kirke, som siden efter tysk Skik kaldtes »St. Petri«. Til denne Menighed sluttede sig siden en Mængde med Tyskere beslægtede danske Familier, saa det engang (1662) maatte paalægges saadanne at ofre til de danske Præster, i hvis Sogne de bode. Petri-Menighed fik af Kristian V store Privilegier (1678), som bl. A. vise, at Hoffets og Regeringens Personer forudsattes at være tyske, idet der var forbeholdt dem frie Stolestader i Kirken. *Kristianshavn* fik strax efter dets Anlæggelse (1640) en Præst, der baade skulde prædike tysk og dansk, men allerede Aaret efter en særskilt tysk Præst, som senere (1663) tillige blev tysk Garnisonspræst. Der var altsaa i Hovedstaden tre tyske Præster foruden Kapellaner og Kateketer. Ogsaa den oprindeligt hollandske Menighed paa *Amager* havde fra 1550 tysk Kirkesprog, næmlig plattyskt, indtil dette henved 1680 fortrængtes af danskt. I *Helsingør* overlod Frederik II (1576) den gamle Dominikaner-Kirke til tysk Gudstjeneste for Stedets tyske Garnison; den søgtes tillige gærne af tysktalende Borgere, hvorover der oftere opstod Rivninger med Byens danske Præster; Menigheden holdt sig dog Tidsalderen ud. I nogle Byer var der tysk Gudstjeneste gennem lange Aarrækker, fordi de vare Enkesæder for tyskfødte Dronninger eller andre fyrstelige Personer, saaledes i *Kolding* 1559—71 for Kristian III's Enke Dorothea, i *Nykøbing paa Falster* næsten gennem hundrede Aar, først 1592—1631 for Frederik III's Enke Sofia, dernæst 1632—52 for den udvalgte Prins Kristian og (fra 1647) for hans Enke Magdalena Sibylla, indtil hun giftede sig, endelig 1670—85 for Frederik III's Enke Sofia Amalia.*) I Trediveaarskrigens Tid dannede sig et Par tyske Menigheder: i *Køge* og *Næstved* omkr. 1640, af didflygtede Tyskere, som imidlertid snart opløstes. Varigere blev den tyske Gudstjeneste i *Fredericia*, som indførtes 1665 efter Byraadets Ønske ved Siden ad den danske og holdt sig til henimod 1800. Den hele tyske Strømning i Embeds- og Adelsstanden medførte mangt mindre Forsøg paa at indføre tysk Gudstjeneste i danske Menigheder blot for et Par indflyttede Tyskeres Skyld; saaledes fik den tyskfødte Fyns Biskop Rudolf Müller 1707 kgl. Bevilling for Præsten ved St. Hans Kirke i *Odense* til at

---

*) Hendes sidste Præst Zimmer tillod sig endnu 1688 at holde tysk Ligprædiken for en dansk Familie i Nykøbing; hans Biskop Thomas Kingo i Odense vilde have ham tiltalt herfor, og det danske Kancelli indstillede ham til Afskedigelse; men Kristian V lod ham slippe med at faa en Irettesættelse af Biskoppen.

holde tyske Ugedagsprædikener, og i *Thisted* forlangte en Gang (1701) Amtmanden Baron Gersdorff, at Præsten skulde prædike tysk for hans og hans Hustrus Skyld, hvilket Biskoppen Jens Bircherod tillod, hvis Præsten vilde det (se Bircherods Dagbøger ved Molbech, S. 391 og 527).

Medens saaledes et fremmedt Element paa mange Steder trængte ind i de nordiske Landskirker, fandtes paa den anden Side til sine Tider større eller mindre Afdelinger af disse langt *udenfor Nordens Grænser*. Herhid høre *Legationsmenighederne* i fremmede Hovedstæder, af hvilke dog sædvanlig de danske Afsendingers havde tysk Præst og Gudstjeneste; fremdeles de svenske eller danske Menigheder, som dannede sig i enkelte store Stæder som Paris, Amsterdam, London, blandt hvilke den svenske i Paris var ældst — stiftet 1626 af Legationspræsten Hambræus — og længe ydede alle derboende Lutheraner kirkelig Tilflugt; endelig de nordiske *Hære* og *Flaader*, som i alt Fald i Krigstid dannede særskilte Kirkeafdelinger. Navnlig var Felt-Præstedømmet og -Gudstjenesten fast ordnet i den svenske Hær, hvor det var indført ved Gustav Adolfs Krigsartikler af 1621: hvert Regiment dannede et Sogn med sin egen Præst og regelret Gudstjeneste hver Søn- og Helligdag, under aaben Himmel eller i Telt, samt »chorum« (Bøn og Salmesang) hver Morgen og Aften; i Spidsen for det Hele stod en »Felt-Superintendent« med et »Felt-Konsistorium« ved Siden som kirkeligt Styrelsesraad og Overret. Det var et flytteligt Bispedømme, som i lange Tider omfattede Blomsten af hele det svenske Folk og strakte sig saa vidt ud i Verden, som Sveriges Faner vajede. Ja videre endnu; saa fast var nemlig denne Organisme, at efter Pultava-Nederlaget 1709 dannede ej alene Karl XII's lille Følge en svensk Hof-Menighed i Tyrkiet i de fem Aar, Kongen opholdt sig der; men ogsaa ved den af Czaren *fangne Hær*, som da havde 65 Præster, opretholdtes under Fangenskabet hele den kirkelige Ordning, med en Felt-Superintendent — den udmærket nidkære Göran Nordberg —, der fra Moskva førte Tilsyn med de vidt omkring i Rusland og Siberien spredte Fange-Menigheder, holdt Øje med deres religiøse Tilstand, beskikkede og ordinerede Præster, naar nogen Tjeneste blev ledig, og ikke forsømte forinden at underkaste Kandidaterne en skarp Bispeexamen, Alt som hjemme i Frihed og Fred (se herom bl. A. Aron Westén: »Sv. kongl. Hofcleresiets Historia« I, 2, S. 691 o. f.).

Imidlertid, enten de nordiske Kirkeomraader udvides eller svinde ind, skrider Udviklingen af Forfatninger og Institutioner fremad i de engang banede Spor og naa, om end ad afvigende Veje, til temmelig ensartede og samtidige Afslutninger. Vi betragte hvert Kirkesamfund for sig.

S v e r i g e traadte ud af Reformations-Hundredaaret med en *episkopal Statskirke*. Dens Ordning, fra 1571 og 1593, viste sig med Tiden utilfredsstillende i flere, tildels vigtige Henseender.

Dels savnedes nøjagtige Regler for mangt et Forhold, som derfor voldte Tvivl og Trætte. Især var med Hensyn til Præstekalds Besættelse Forholdet uklart mellem Biskoppens Beskikkelse, Menighedens Valg og — ved regale og Patronats-Kald — Kongens eller Patronens Kaldelse; oftere hændte det, at en Menighed, vistnok ifølge ældgammel, siden 1527 opfrisket Overlevering, lukkede Kirken og gæmte Nøglen for den ensidigt af Bisp, Konge eller Patron udnævnte Præst; Præsteskabet vilde aldrig godkende den Kaldsret, som de adelige Godsejere havde faaet ved Adelens Privilegier 1594 i temmelig uklare Udtryk; det var uvist, til hvilke Kald Kongen havde Kaldsret; Domkapitlernes Sammensætning var ikke fastsat, saa lidt som Omfanget af deres Myndighed, være sig som Bispernes Medhjælpere ved Stiftsstyrelsen — sædvanligt undte Bisperne dem kun en raadgivende Stemme — eller som Domstole, idet ogsaa de verdslige Retter dømte i kirkelige Sager og idømte Kirkestraffe, eller med Hensyn til Bispevalget, idet snart Kongen tilsidesatte deres Valgret, snart Bispevalg foretoges af hele Præsteskabet paa Rigsdagen. Dels stillede den fremskridende Tid nye Opgaver. Navnlig laa der i Bispernes meget selvstændige Stilling en Hindring for en af Mange følt Trang til Enhed i Kirkens Lovgivning og Styrelse. Mangt Forhold ordnedes af hver Biskop for sig, som snarere syntes at henhøre under Rigs-Kirkestyrelsen; det gamle Enhedsbaand, som laa i Ærkebispens Overtilsyn, havde tabt sin meste Magt siden den ældre Laurentius Petri's Dage. Kongen, der var bleven det eneste stadigt virkende Organ for Enheden, erkendtes vel af Alle for Kirkens Skytsherre, dens »Fosterfader og begge Tavlers Vogter«, ligesom man jævnlig vendte sig til ham med kirkelige Tvistemaal; men baade savnedes tydelige Regler for hans Myndigheds Omfang og faste Former for dens Udøvelse, saa det var intet Under, at en Hersker som Karl IX oftere havde grebet lovlig dybt og egenmægtigt ind i Kirkeforholdene.

Med vanligt Frisind og Ordenssans stræbte Gustav Adolf at faa sin egen Stilling til Kirken fastsat og al Uvished fjærnet. Først vilde han naa Maalet ved en ny Kirkeordning, hvortil han alt 1614 afkrævede Præsteskabet Forslag. Et saadant — væsentlig en lidet ændrende Bearbejdelse af Kyrkoordn. 1571 — forelagdes ham 1619, men tilfredsstillede ham slet ikke, og et Par Aar senere (1623) fremsatte han selv et vistnok af Axel Oxenstjerna udarbejdet Forslag til en helt ny kirkelig Centralmyndighed, svarende til de fem nye verdslige Regeringsraad (Rigskollegier). Det var et »*consistorium generale*«, der skulde bestaa af 12 høje Embedsmænd, 6 kirkelige og 6 verdslige (»politici«), og som, næst at udarbejde en ny Kyrkoordning, skulde paa Kongens Vegne forestaa Kirke- og Undervisningsvæsenet samt være kirkelig Højesteret, hvortil der kunde appelleres fra Stifts-Konsistorierne (Domkapitlerne). Præsterne vilde imidlertid paa ingen Maade staa under et halvt verdsligt Kollegium; de saa deri Begyndelsen til et Konge-Pavedømme, »cæsaropapiam«,

og mente, som deres Leder den myndige Vesterås-Biskop Johannes Rudbeck*) engang senere ytrede, at, »komma politici först dertill, taga de allt tillhopa sin Kos«; Enden blev, at Kongen, efter frugtesløse Forhandlinger paa Rigsdagene 1624 og 1625, lod Sagen hvile, saa længe han levede. Paa Rigsdagene 1634 og 1636 foreslog Præstestanden selv et consistorium generale udrustet med stor Myndighed, men sammensat alene af Rigets Bisper og Superintendenter, altsaa »purum«. Herom vilde imidlertid Regering og Rigsraad Intet høre: et saadant Kirkeraad, mente man, vilde føre til et rent og skært Præsteregimente, ja til »inquisitionem Hispanicam«, som Grev Per Brahe engang i Rigsraadet udtrykte sig med Hensyn til den Konsistoriet tiltænkte Opgave at overhøre fra Udlandet hjemvendte Studenter og Adelsmænd i deres Tro. Endnu nogle Gange bragtes Sagen paa Bane, sidst paa Rigsdagen 1649 af Dronning Kristina, som atter vilde have et »consistorium mixtum« (15 Præster og 15 »politici«). Selvfølgelig stred nu atter Præsterne imod, og omsider enedes Stænderne om at tilraade Nedsættelse af en blandet Kommission, der skulde affatte en ny Kyrkoordning, m. a. O. man opgav »consistorium generale« og vendte tilbage til Gustav Adolfs første Tanke, paa hvis Udførelse der siden arbejdedes gennem hele den følgende Menneskealder.

Imidlertid stræbte man ad andre Veje at fremme den kirkelige Udvikling, saasom gennem bispelige »stiftsstadgar«, gennem Regerings-Paabud, Love samt Beslutninger af Rigsdags-Præstestanden, der som en Slags Rigs-Kirkeraad — »*consistorium regni*« — ej alene t. Ex. foretog Bispevalg og var gejstlig Højesteret, men ogsaa afgjorde Spørgsmaal om Læren og Skikkene.

Til de vigtigere i Aarhundredets Løb trufne Afgørelser hører *Konkordieformlens Godkendelse*: ved Præstestandens Beslutning paa Rigsdagen 1647, at Formlen skulde holdes for »ret Religions-Regel og Forklaring af den augsburgske Bekendelse«, samt ved en Regeringsplakat af 14de Aug. 1663, hvori den udtrykkelig nævnes blandt den svenske Kirkes symbolske Skrifter, var det udvortes Segl sat paa den strænge Lutherdoms for længe siden vundne Sejr. — Et andet vigtigt Skridt var Fastsættelsen af

---

*) Denne mærkelige Mand, hvem vi ville møde atter og atter i det her omhandlede Tidsrums svenske Aandshistorie, stammede fra en tysk Adelsæt, som i Erik af Pommerns Tid var kommen til Norden og havde taget Navn efter Godset Rudebæk i Nord-Slesvig, men i Frederik II's Tid var flyttet til Sverige, hvor Karl IX gjorde Joh. Rudbecks Fader til Stadsskriver i Örebro. Født 1581, ansattes Sønnen 1604 som Professor i Upsala; hans heftige Stridigheder med Messenius bevægede Gustav Adolf til at fjærne ham fra Akademiet, idet han (1613) tog ham til Hofpræst, og 1619 blev han Biskop i Vesterås, fra hvilken Stilling han kun var fjærnet en kort Tid (1627—28), da han som Generalvisitator i Estland og Lifland ordnede Kirkevæsenet i disse Provinser. Efter Ærkebiskop Kenicius' Død (1636) var han saa godt som selvskreven til Ærkesædet, men gik glip deraf paa Grund af sin Strid med Formynderregeringen, hvorom strax nedenfor. Han døde 1646.

Præsteskabets Privilegier. Alt som Adelens Vælde steg ved Krigshæder og Krigsbytte, aandelig Dannelse og stadig, tidt særdeles dygtig Statsforvaltning, særligt ved den lange Formynderstyrelse for Kristina (1632—44), følte de ufrelse Stænder sig mere og mere trykkede. Borgerne havde dog i Købstædernes Privilegier noget Værn imod adelig Vilkaarlighed. Præsteskabets Privilegier derimod, som i sin Tid vare aftvungne Sigismund (1594), vare ikke senere stadfæstede og ansaas derfor som bortfaldne. Spørgsmaalet om nye Privilegier til Værn for Præsternes Uafhængighed og Anseelse, for deres og Kirkernes Indtægter, bragtes derfor efter Gustav Adolfs Død oftere paa Tale, men vakte altid Adelens Uvilje. Navnlig kom det til et heftigt og mærkeligt Sammenstød mellem Aristokrati og Kleresi om Sommeren 1636, da *Joh. Rudbeck* dels under en Retssag i Vesterås stærkt havde hævdet den kirkelige Domsmagt i visse verdslige Sager, dels i et Hyrdebrev til sine Provster havde klaget over Skatternes Tryk og Adelens stigende, kostbare Byggelyst, dels endelig havde ladet trykke og tilstillet et Par Regerings-Medlemmer en Samling Aktstykker: »Privilegia quædam Doctorum« etc , til Belysning af Lærerstandens formentligt værdigere og tryggere Stilling i hedenske, papistiske og andre protestantiske Lande, hvorhos han i Fortalen havde mindet skarpt om de Hensyn, som skyldtes Kirkens Mænd, ja kaldet alle dem »mensvorne«, som i nogen Maade forholdt Præsterne deres Ret. Rigsformynderne, især *Axel Oxenstjerna*, som netop ved denne Tid kom hjem fra Tyskland, saa i alt dette et Forsøg paa at vække Almuens Uvilje mod Regeringen og det første Skridt til at indføre et romerskt-ladent Hierarki, saa der i Raadet endog var Tale om at afsætte Rudbeck. Paa den anden Side skyede man at gaa for strængt frem mod Sveriges ypperste, alment ærede og ikke lidt frygtede Kirkehøvding. For at faa Støtte mod ham blandt hans Kaldsfæller, afkrævede man en Del fremragende Mænd blandt de netop tilstedeværende Rigsdags-Præster en Dom over Bogen. Især trængte Oxenstjerna stærkt ind paa dem. »Om sal. kungen lefde,« ytrede han bl. A. under en saadan Forhandling, »uppbrände han boken« . . . . »Hade det varit en scholefux, som detta hade gjort, hade man kunnat stryka huden af honom;« en anden Sag var det med saa anset en Mand som »episcopus Arosiensis«; des farligere var han med sin idelige Tale om »Prærogativer, som äro i påfvedömet, och hafver Bispen en stor släng af St. Peders kjortel;« blev han ikke revset, saa »lärer han härefter komma subtilare igen, göra grofvare pussar och turbera (forstyrre) vår sämja och concordiam. Vi må ej skämta med saken, efter han är en man med qvaliteter, en drifvande, en pertinax, som förr skall låta bränna sig, än han gifver vika.« Præsterne misbilligede vel i Almindelighed Bogen, men vilde ikke ud med nogen skriftlig Censur og søgte snarest at undskylde Rudbeck, saa at Kansleren i Harme lod dem høre, at Bispen var »en sådan stånare (saa trodsig) och öfverdyflar eder så, att I icke tören lyfta upp munnen emot honom.« Rudbeck paa sin Side

forsvarede sig djærvt og fast og vilde før miste Livet end indrømme, at hans Bog indeholdt Oprørskhed eller Papisteri; kun var han villig til at erkende dens Affattelse for et uoverlagt Skridt og tilintetgøre Oplaget, og hermed lod til sidst Regeringen sig nøje, dog saaledes at Præsterne først maatte gaa i Forbøn for ham*). Hermed var imidlertid Privilegie-Sagen ikke fældet. Ogsaa Kongemagten truedes af Adelsvælden og rakte derfor gærne de ufrelse Stænder Haanden, helst Præsterne, der som Almuens Ledere og Tillidsmænd — »tribuni plebis« havde Gustav Adolf kaldt dem — udøvede en stor Indflydelse paa hele Folket. Derfor, da Kristina skulde overtage Regeringen og Præstestanden havde ladet udarbejde et Forslag til Privilegier (ved Dronningens Lærer Joh. Matthiæ), som de vilde have stadfæstet forinden, saa kunde Rigsraadet vel den Gang hindre det, men ikke, at Dronningen tre Aar efter underskrev Privilegierne (15de Sept. 1647), eller at hun fornyede dem ved Kroningen (1650). Ved denne Lov og flere andre Kongebud fra samme Tid ordnedes en hel Del Forhold vedkommende *Præsternes Stilling,* især lige over for verdslige Magthavere. Saaledes forbødes den Uskik, at unge Mænd trængte sig ind i ledige Sognekald ved »förordsbref« fra mægtige Velyndere, i Stedet for at søge Kaldet gennem Menighed og Biskop. Adelens gamle, tidt misbrugte Ret til at holde Huspræster (»hofpredikanter«) indskrænkedes, og saadanne Præster stilledes under regelret Tilsyn af Provst og Biskop, hvorhos det paalagdes Adelsfolk at søge Sognekirken, især at gaa til Alters sammen med den øvrige Menighed. For Provste-Visitats gaves Forskrifter, hvorved Provsten sattes bedre i Stand til at vaage over Kirkers og Præstegaardes Vedligeholdelse og Kirkejords Bevarelse mod adelige Godsejeres Overgreb, samt over redelig Tiendeydelse. Herved sikredes Sognepræsterne nogenlunde mod Indtægtstab; men ogsaa de faste Kapellaner, hvis Tal stadigt steg, droges der Omsorg for, idet der paalagdes Præst og Menighed en vis Afgift til dem (Fdg. 1644). Ja en Forret opnaaede Præsteskabet, som smagte en Del af Papisme, men heller ej, som de øvrige, gik over i Kyrkoord. 1686, næmlig at i verdslige Sager undtagen Livs- og Æressager, kunde gejstlige Personer lige ned til Gymnasielærlinger ikke stævnes for verdslig Ret uden med vedkommende Biskops eller Domkapitels Samtykke. — *Kirkeskikkene* ændredes kun lidt, mest i Retning af Ensformighed, altsaa Tvang. Saaledes foreskreves (1645) faste Bønner før Prædiken, medens de før havde været frie. Exorcismen ved Daaben, som efter Hdb. 1614 var en fri Sag og længe havde betydelige Modstandere, blev dog mer og mere fast Sædvane, saa vel som den

*) Disse Forhandlinger mellem Sveriges stolteste Adels- og Kirkemænd høre til de interessanteste blandt de mange dramatiske Optrin, som Sveriges Historie er saa rig paa. De findes udførlig fortalte efter Rigsraads-Protokollerne i Joh. Rudbecks Levned af F. M. Franzèn i „Sv. Akad.'s Handlgr." for 1832 (15de Delen).

ligeledes længe omstridte Skik at slaa Kors over Barnet. Skriftemaalet blev, uagtet Manges Modstand, mer og mer i Stedet for en Forhandling mellem Præsten og den enkelte Altergæst en almindelig holdt Formaningstale. En anden ved Sædvane opstaaet Skik, som dog endnu langtfra var trængt igennem overalt, var de Unges Overhøring i Kirken før deres første Altergang. Med de Unges Kirkegang hængte det fra først af sammen, at en Kirkebetjent fik det Hværv at holde Orden under Gudstjenesten, særligt at *vække de Sovende* — deraf Navnet »kyrkostöt«, »spögubbe«, fordi Vækkelsen skete med en Kæp (ett spö); men efterhaanden underkastedes de Voxne samme Behandling, i alt Fald omtales Tingen i den ældre Gezelius' »Commonitiones« til Åbo-Stifts Præster fra 1673. — Ikke mindst gjorde Enhedstrangen sig gældende med Hensyn til *Salmesangen*. Nogen alment paabuden Salmebog havdes ikke i Tidsrummets Begyndelse, om end »Upsala-psalmboken« af 1616 var mest udbredt. Imidlertid digtedes stadigt nye Salmer, og nidkære Biskopper søgte at give hver sit Stift gode Samlinger, saaledes affattede Rudbeck en for Vesterås-Stift 1627, Laurentius Paulinus en anden for Strengnäs-Stift 1633. Den sidstnævnte gav Anstød ved nye Versformer og adskillige, formentlig mindre ortodoxe Udtryk, og Regeringen fandt, at Sligt burde en Biskop ikke foretage paa egen Haand. Denne Opfattelse billigedes af Præstestanden, som paa Rigsdagen 1643 gennemgik og udvidede Upsala-psalmboken samt lod den trykke 1645 til almen Brug. — Ved Regeringsforanstaltninger voxede stadigt *Gudstjenesternes Tal*. Herhid høre de nys omtalte, af Gustav Adolf indførte Feltgudstjenester, samt de først 1612 paabudne tre aarlige »*bönedagar*«, som svarede til en ved Folkets Anstrængelser og Farer under de mange Krige opstaaet Trang til at paakalde Guds Hjælp og afbede hans Vrede; naar siden Regeringen undlod at udstæde »bönedags-plakat«, mindede Præsterne gærne derom (t. Ex. 1633, 1642), og man var altid villig til at efterkomme Paamindelsen, indtil omsider (1665) tre Bededage sloges fast som Regel og senere (1675) en fjærde lagdes til; disse Dage gjaldt med Hensyn til Afholdelse fra Arbejde og verdslig Lystighed for lige saa hellige som de tre store Højtider. Overdomstolenes Sammentræden, Rigsdagens Aabning, Markeder, Sundhedsbrøndes Indretning gave Anledning til særegne Gudstjenester, ligesom kirkelige Glædes- og Sørgefester holdtes jævnligt i Anledning af Sejre og Nederlag, Fredslutninger, Kroninger, Bryllupper, Fødsler og Dødsfald i Kongehuset, og en særegen stor Jubelfest fejredes 1621 i tre Dage til Minde om Reformationens Begyndelse i Sverige. — Medens det indtil 1686 henstod uafgjort, om det egentlig tilkom kirkelig eller verdslig Domstol at dømme borgerlige Forbrydere til Kirkestraf (»kyrkoplikt«, d. e. aabenbart Skrifte, Bøder o. s. v.), ordnedes ved Præsteskabets Privilegier Udøvelsen gennem Præst og Menighed af den *Kirketugt*, som skulde ramme Menigheds-Medlemmer, der havde givet Forargelse ved Handlinger, som ikke ret vel kunde paa-

tales for verdslig Ret: Kirkeværgerne og »sexmän« forpligtedes til paa »sockenstämma« at deltage med Præsten i Synderens Behandling med Advarsler og Bodspaalæg, og de Synder, som skulde tugtes, nævnes kortelig. Disse Forskrifter udføres nøjere i Kgl. Pl. om Eder og Helligbrøde (»sabbatsbrott«) fra 1665. Synderen skulde formanes, først uden Navns Nævnelse i Kirken, dernæst i Enrum af Præsten og hans Medhjælpere, dernæst af Provsten, endelig af Bispen i Konsistorium; hjalp det ikke, skulde han stilles for Retten; en Mængde Slags Helligbrøde opregnes, deriblandt at læse Prædikener eller Postiller hjemme i Stedet for at gaa i Kirke; Straffene nævnes: Bøder, for Tyende Tab af Løn eller Tjeneste, for Fattigfolk Legemsstraf, og de kunne stige til Fængsel, ja Landsforvisning. Alle fandt denne Strænghed fornøden, og den stiger gennem hele Tidsrummet. — Men man forstod ogsaa, at der var andre og bedre Midler til at vække og nære religiøst Liv. Intet var man saa enig om fra alle Sider som at arbejde paa *Oplysnings Fremme*, baade den højere og lavere, og dette kom særligt Menigheden til Gode. Vi ville i det følgende Afsnit komme til at betragte de lærde Dannelsesanstalter nærmere; her skal kun mindes om Kongers og Stormænds stadige og storladne Omhu for Upsala-Højskolen, især Gustav Adolfs Gave 1624 af alt Vasaættens Jordegods, og de tre store Kansleres utrættelige Virksomhed: Johan Skytte, Axel Oxenstjerna og Magnus Gabriel de la Gardie (1622—86), fremdeles om Stiftelsen af nye Universiteter: Dorpt (1632), Åbo (1640 ved Per Brahe) og Lund (1668), fremdeles Stiftsskolernes Udvidelse til Gymnasier, først i Vesterås (1623) og Strengnäs (1626) ved Biskopperne Joh. Rudbeck og Laur. Paulinus, siden efterhaanden i alle Stiftsstæder (undtagen i Universitets-Stæderne), endelig om de almindelige Skoleordninger, først Præstestandens Vedtægt fra 1610, som viser et stort Fremskridt fra Skole-Afsnittet i K. o. 1571, og som forberedte den første kongelige Skoleordning: Dronning Kristinas fra 1649, der giver meget omstændelige Regler for Skolernes Indretning, Undervisningens Omfang og Maade o. s. v., og hvortil føjedes (1650) en rundhaandet Lønningslov for Lærerne. I al Tidens lærde Dannelse udgjorde Religionslærdom og Andagtsøvelser et Hovedled. Derfor fik de lærde Dannelsesanstalters Udvikling den største Indflydelse paa *Præste-Uddannelsen*. Den gaar stadigt fremad i Omfang og Dybde. Gymnasierne bleve Akademier i det Smaa, som meddelte en ganske fyldig, saa vel praktisk som teoretisk Forberedelse til Præstegærningen, og fra dem udgik gennem hele Tidsrummet mange Præster, hvorvel man efterhaanden mer og mere foretrak universitetsdannede Mænd for »Beaner« eller »Gulnæb«, som Gymnasiasterne kaldtes af Studenterne. Nogen teologisk Embedsexamen ved Universitetet kendtes ikke endnu; ved Disputatser og andre Øvelser holdt man Øje med de Unges Flid og Fremgang. Men allerede 1610 sattes to Aars Studium ved Universitetet eller en Stiftsskole som Vilkaar for Ordination, og

det paalaa Biskoppen i Konsistorium nøje at prøve Kandidatens Lærdom, før han ordinerede ham. Endelig, for at Præsterne ikke siden skulde lægge sig paa den lade Side, holdtes aarlige Præstemøder i Stiftsstæderne, først i Vesterås og Strengnäs fra Tiden omkring 1620, siden efterhaanden i alle Stiftsstæder; her maatte alle Stiftets Præster møde og deltage i Øvelserne: prædike, meddele Afhandlinger, tildels over forud satte Opgaver, disputere over dogmatiske Spørgsmaal og drøfte pastoralteologiske Æmner, Alt under Biskoppens Vejledning. I Aarhundredets Løb forstummede de endnu i Gustav Adolfs tidligere Regeringsaar lydelige Klager over Præstemangel, og aldrig har Sverige frembragt flere fremragende Kirkemænd end i det 17de Aarhundrede. — Den kristelige *Børnelærdom* paahvilede først og fremmest Præsten og meddeltes endnu ved 1620 mest gennem Katekismusprædiken, Salmesang og Overhøring i Kirken efter Gudstjenesten, altsaa mundtlig; Læsning var endnu hos Almuen en sjælden Færdighed. Men allerede tidligt arbejdedes der, ogsaa udenfor Stæderne, hvor Pogeskoler forinden vare almindelige, paa at skaffe Almuens Børn en videre Undervisning, hvis Hovedformaal dog altid blev Kristendomskundskab. Banebryderen paa dette Omraade var Strengnäs-Biskoppen (1619—37) Laur. Paulinus, en af Tidens flittigste kateketiske Forfattere. Det var ham, som først indførte eller dog formanede sine Præster til at holde stadige »husförhör«, hvilket efterhaanden kom i Brug i de fleste Stifter. Det var ogsaa ham, som fandt paa at gøre Klokkeren til Præstens Medhjælper ved Børneundervisningen, Spiren til Sogneskoler. Paa at faa saadanne i Stand arbejdedes fra flere Sider. Om enkelte Stormænd, t. Ex. Karl Karlsson Gyllenhjelm, vides det, at de havde oprettet Drenge- og Pigeskoler paa deres Godser; ogsaa er vistnok lejlighedsvis Undervisning bleven given hist og her af nogen forulykket Student, eller af Latinskole-Lærlingerne, medens de i Ferierne fik deres Underhold paa Omgang hos Bønderne. 1644 paabød Kristina for hele Riget, at Klokkeren, hvor han var i Stand dertil, skulde mod et vist Lønningstillæg lære Børnene ABC og Katekismus. Almindelige bleve Sogneskoler dog ikke i dette Aarhundrede, og endnu sent, t. Ex. i en Katekismus-Forklaring fra 1669 af Strengnäs-Bispen Emporagrius, lyde stærke Klager over Almuens Vankundighed, især tankeløs Opremsning af det Lærte. Men ogsaa lysere Skildringer haves — som naar Åbo-Biskoppen Joh. Terserus, i en Katekismus-Bearbejdelse fra 1662 meddeler, at i Østerbotten kunde, baade i finske og svenske Menigheder, alle yngre Folk læse Katekismus, Evangelie- og Salmebog i deres Modersmaal, samt at i hans Hjemland Dalarne, hvor for en 40 Aar tilbage de Allerfærreste kunde læse, der var det nu et Særsyn, at et 10—11 Aars-Barn ikke var saa vidt; ja i Vermland skal der allerede 1637 næppe have været noget Bondebarn, som ikke kunde læse og skrive (anført hos Wieselgren, III, S. 190, men uden Angivelse af Kilde). Utvivlsomt er der ogsaa paa dette Omraade

gjort gode Fremskridt, uagtet alle Ujævnheder og mulig Tilbagegang til sine Tider og Steder.

Imidlertid, vigtige Dele af Kirkeordenen henstode stadigt uafgjorte, og mange nye Uligheder vare opkomne, mange gode Ting iværksatte paa nogle Steder, men ikke overalt, ogsaa Misbrug opstaaede, som man dog ikke havde nogen Lov imod. En *ny Kyrkoordning* blev mere og mere fornøden, saa vel som dertil svarende nye Vejledninger for Gudstjenesten og Hjælpemidler til kristelig Oplysning. Hermed gik det imidlertid længe sent. Fra 1650 afløste den ene Kirkelov-Kommission den anden, snart »blandede«, snart »rene«, og flere Udkast fremkom, de vigtigste (1659) af Laurelius i Vesterås og Emporagrius (dengang pastor primarius d. e. Præst ved Storkirken i Stockholm). Adskillige Omstændigheder sinkede Arbejdet; efter Kristinas Tronfrasigelse var det Karl Gustavs Krige, derpaa (1660—72) Formynderregeringens Ulyst til at bære Ansvaret for en Hovedreform, samtidigt med at man for Skaaningernes Skyld mente at burde tage Hensyn til den danske Kirkeordinans, men fandt det vanskeligt at sammenstøbe den med den gamle svenske Kyrkoordning; saa kom den skaanske Krig, hvorhos der en Tid var Uenighed om Formen for den nye Lov: skulde man sammenarbejde alle gældende Bestemmelser til en helt ny Text, eller optrykke K.o. 1571 med Tillæg af senere Paabud? Bagved laa dog som Hovedhindring den gamle Mistro mellem Præsteskab og Adel. Hint vilde gærne nytte Lejligheden til at gøre Kirken saa uafhængig af Regeringen som muligt og undgaa enhver udtrykkelig Godkendelse af Patronatsretten, medens Adelen frygtede et Hierarki og Indgreb i Patronatsretten. Endnu paa Rigsdagen 1680 — navnkundig ved den der gennemdrevne Inddragelse af tidligere bortgivet eller bortforlenet Krongods, som kaldes Reduktionen og som brød Adelens Overmagt, — ytrede Ærkebiskop Baazius (d. y.) i Præstestanden, som atter havde taget Sagen fore, at »de twå capita de jure regis et de jure patronatus hafva härtill hindrat kyrkoordningen, lära ock härefter göra det«. I Virkeligheden betingedes denne saa vel som andre Reformer af »Enevælden«, som man har kaldt det Kongen overdragne Diktatur, hvilket han i Gærningen alt havde udøvet, siden Reduktionen besluttedes, men som fik sin formelle Stadfæstelse ved Stændernes Erklæring af 16de Nov. 1682, hvorefter Kongen var eneraadig over Landets Lovgivning, og det kun fremsattes som et Ønske, at han vilde meddele Stænderne de af ham givne Love. Samtidig var der kommet Fart i Kirkelovsagen. Tvungen af Kongen, som ikke vilde hjemsende Rigsdagen, før dette Arbejde var gjort, udarbejdede Præstestanden (9de Okt.—20de Nov. 1682) et Udkast, mest paa Grundlag af Laurelius' og Emporagrius' Forslag, hvilket Kongen derefter lod prøve af en rent verdslig Kommission. Denne syntes slet ikke om Udkastet: det lignede mere et »systema theologicum« end en Lov og gav Præsteskabet for stor Magt, særligt vilde Præsterne »under namn af en skälig disciplin« kue Lægfolk med

Proces, Dom og Straf, »bristandes alltid ut i de orden som betyda regera«. Udkastet omgjordes, dog vistnok (det er nemlig tabt) kun saaledes, at man gik udenom de kildne Spørgsmaal, og muligvis har man baaret sig ligedan ad ved det næste Gennemsyn, som Kongen lod Kommissionen foretage sammen med en Del høje Kirkemænd, deriblandt Salmedigteren Spegel og den nye Ærkebiskop Svebilius. Saa snart de vare færdige (i Febr. 1686), tog Kongen selv fat paa Loven i Statsraadet, og her, paa det sidste Trin, har den rimeligvis faaet noget af sit vigtigste Indhold i Retning af »cæsaropapia«; i alt Fald sagde Svebilius, da Loven var kommen ud, at han knap kunde kende den igen. Den blev underskreven af Kongen den 3die Septbr. og godkendtes af Stænderne den 9de Novbr. 1686.

Ved den nye Kirkeordning, hvortil sluttede sig en Række andre Kongebud og Foranstaltninger, var *den svenske Kirkes biskoppelige Præg vel ikke udslettet, men dog stærkt trængt tilbage af det statskirkelige,* og de verdslige Myndigheders Omraade meget udvidet paa de kirkeliges Bekostning. Hovedtrækkene i den nye Ordning ere følgende.

Domkapitlernes *Ret til at vælge Biskop* var bleven *en Forslagsret:* Kongen forbeholdt sig at tage en af de Foreslaaede, *eller nogen anden.* Til regale *Præstekald* skulde Biskopgen foreslaa og kunde Menigheden begære, men Kongen valgte hvem han vilde blandt de saaledes nævnte Kandidater, *eller nogen anden*; en Liste paa de regale Kald opgjordes senere (1693; de vare 64, deraf 17 i Finland). Til de Patronatskald, som grundede sig paa Kirkebygning eller Gave af Jord, kaldte vel Patronen, men Biskoppen kunde vrage den Kaldede, og Patronen maatte da komme med en anden; al anden, paa Adelskab alene hvilende Patronatsret overlodes saa temmelig til Kongens Bestemmelse, om den skulde vedblive eller ophæves. Til de øvrige Kald, de »konsistorielle«, som vare de fleste, kaldte Menigheden, men Biskoppen kunde vrage den Kaldede og give Embedet til hvem han fandt værdigere; her blev *ikke* Tale om kongelig Stadfæstelse, en vigtig Forskel mellem den svenske og og dansk-norske Kirkeforfatning under Enevælden. *Huspræster* fik kun Kongens Raader Ret til at holde; andre Adelsmænd maatte have særskilt Tilladelse af Biskop og Konsistorium, og Hjemmegudstjenesten om Søn- og Helligdag kun holdes i Sygdoms- og lignende Tilfælde. *Kapellan*-Embederne, der hidtil for en stor Del havde havt Præg af personlige og tilfældige Tjenester, erklæredes for »ordinarie tjenster«, hvortil Menighederne skulde kalde, men Bisp og Konsistorium kunde vrage den Kaldede og sætte en anden i Stedet; ved en Fdg. af 1681 vare Kapellanernes Lønningsforhold nøjere fastsatte, og senere lovede Kongen Fribolig paa Kronens Bøndergods til dem, som ingen saadan Bolig havde. Ogsaa Sognepræstens Lønning ordnedes, særligt maa mærkes, at alt siden 1674 havde man kunnet faa *Tienden* ombyttet med en fast aarlig Ydelse, og dette

trængte inden Tidsrummets Udgang igennem paa de fleste Steder. *Domkapitlernes* eller *Konsistoriernes* Sammensætning fastsattes nu første Gang ved Lov: Medlemmer bleve i Universitetsstæderne de teologiske Professorer, ellers Gymnasie-Lektorerne, hvorhos Biskoppen lejlighedsvis kunde tilkalde nogle af Stiftets Præster; Kapitlet fik, foruden sit Hværv ved Bispevalget, en besluttende Medvirkning ved Stiftsstyrelsen; men dets Domsret indskrænkedes til kirkelige Embedssager og Ægteskabssager, og dets Domme, som hidtil havde gældt for inappellable, kunde indankes for den højeste verdslige Ret (Hofretterne i Stockholm, Åbo og Jönköping), medens al Henvendelse til Præstestanden som »consistorium regni« forbødes og selve dette Begreb afskaffedes. Til verdslig Underret var henvist en Mængde hidtil kirkelige Sager, t. Ex. om Præsters Arv, om Støj og Slagsmaal i Kirken, overhoved hvad man kunde kalde kirkelige Politisager, endelig tilkom det alene verdslig Domstol at idømme *kyrkopligt*; for saa vidt Præstens Medvirkning var fornøden til Dommens Iværksættelse ved aabenbart Skriftemaal og Afløsning, kom han altsaa paa en Maade til at gøre Bøddeltjeneste for den verdslige Øvrighed. Her var nemlig nu kun Tale om en ligefrem Straf, væsentlig en Skamstraf, som fremhævedes ved den alt en Stund hist og her brugte, nu alment paabudne »pligtepall« eller »skampall« bag i Kirken, som Synderen maatte knæle eller sidde paa under Gudstjenesten; derhos indførtes to Grader i Straffen: »ordinarie« og »exemplar pligt«, hvilken sidste bestod i at sidde til Skamme tre Søndage i det Sogns Kirke, hvor Forbrydelsen var begaaet, og tre Søndage i Domkirken samt modtage Afløsning der. Den egentlige *Kirketugt*, som særligt ordnedes ved en ny Forordning om Eder og Helligbrøde (16. Okt. 1687) blev vel liggende under de kirkelige Myndigheder, men kunde dog til sidst lede til verdslig Behandling. Fremgangsmaaden var nemlig følgende: de to første Advarsler gav Præsten ved Menighedens Ældste; tredje Gang kom Sagen for Bisp og Konsistorium, som kunde sætte Synderen i den mindre Band (Udelukkelse fra Nadveren); fjerde Gang kunde Præst og Ældste dømme ham til Beder eller Gabestok — et nyt, paa mangt Sted ved Sædvane indført Bodsmiddel, som nu befaledes rejst ved enhver Kirke i Landet; endelig gik Sagen til Kongen, som kunde paabyde Anvendelse af den store Band; men, hvis Synderen fremdeles troddede, hjemfaldt han til verdslig Dom og strænge Straffe, deriblandt Landsforvisning, særligt for Gudsbespottelse Døden »uden al Naade«. Stadigt var man gaaet videre i at ville *tvinge Folk til Gudsfrygt;* det stemte med den alment raadende Tænkemaade, som ogsaa røber sig i mangt andet samtidigt Træk*).

*) T. Ex. at Kongens Livgarde, ifølge en Befaling af 1688, skulde gaa til Alters hveranden Søndag, og at en Officer, som udeblev fra Kirken, maatte bøde halv Maaneds Sold, men en Menig — løbe Spidsrod („slita tre par spö"). Stundom fandt man dog, at Tjenesteiveren kunde gaa vel

Med Hensyn til *Præste-Uddannelsen* foreskrev K.o. 1686 for første Gang Indholdet af Bispeexamen, og nogle Aar senere (1693) bød Kongen, at Præster, som forflyttedes, paany skulde prøves af Bispen for Konsistoriet, saasom nogle Præster, naar de vare ordinerede, »lade boken afsides och aldeles slogo sig till goda dagar eller annat verldsligt bekymmer«; af samme Grund paabødes aarlige Præstemøder i alle Stifter, og der sattes Bøder for Udeblivelse fra dem. Til den almindelige *Børnelærdom* stilledes nu det Krav, at *Alle* skulde lære at læse; Klokkeren skulde være Lærer og derfor selv kunne læse, synge og skrive, og Præsten skulde tilse, at han gjorde sin Skyldighed, paa det at de Unge kunde faa at »se med egna ögon, hvad Gud i sit heliga ord bjuder och befaller«. Øjemedet med Læsefærdigheden var altsaa stadigt religiøs Oplysning. Derfor hører herhid Indskærpningen af Præstens Pligter med Hensyn til Katekismus-Prædikener, Overhøring i Kirken og Ugedagsprædikener over større Bibelafsnit, saa vel som Indførelsen af »husförhör« overalt. Grundvolden for al Børnelærdom var *Katekismen*. En Mængde Udgaver og Bearbejdelser af den havdes — mellem 1593 og 1700 omtr. 50. For Lære-Enhedens Skyld turde man imidlertid ikke lade Valget være frit. Det besluttedes, at en ny Katekismus skulde udarbejdes og indføres overalt, og allerede 1686 havde *Spegel* forfattet en saadan; den vakte imidlertid stor Modstand, især fordi der ikke var gjort iøjenfaldende Skil i Bogen mellem Guds Ord, Luthers Ord og Bearbejderens egne Tillæg og Forklaringer. Den inddroges da, og en ny udarbejdedes (1688) af en i Stockholm nedsat Kommission under *Svebilius*' Forsæde, samt paabødes til almen Brug. I Løbet af den følgende Menneskealder skred Læsefærdigheden saa vidt frem, at man i en ny Skolelov af 1724 for første Gang kunde kræve som Vilkaar for Optagelse i Latinskolen, at Barnet skulde kunne læse rent — endnu 1649 forudsattes dette ikke. — Som man ser, sluttede K.o. sig til og fastslog en stor Del af hvad der var kommet op i Aarhundredets Løb. Det Samme gælder om dens faa og spredte Bestemmelser med Hensyn saa vel til Kirkens *Lære* — vigtigst er her Konkordiebogens Stadfæstelse som symbolsk Bog — som til dens *Skikke* og hele Gudstjenestens Førelse. Herved trængtes imidlertid til nye literære Hjælpemidler. *Først* og fremmest maatte man have en *ny Haandbog*. Den udarbejdedes af den nysnævnte Kommission af 1688, godkendtes af Kongen (1693) og førtes Aaret efter i Brug; Ændringerne i Ritualet, blandt hvilke den vigtigste var, at Exorcismen blev en tvungen Sag, fyldte ikke

---

vidt. Da saaledes en Præst i Bergslagen (1696) havde fundet paa at lade Klokkeren staa hos med en Sax, medens Nadveren uddeltes, og afklippe Altergæsternes lange Skæg, før Kalken raktes dem, befalede Kongen, til hvem der klagedes, at Præsten skulde bede Menigheden om Forladelse fra Prædikestolen. (Se Westèn: Hofcler.'s Hist. I, 2, S. 544—51, hvor Sagen er udførlig meddelt; Præsten hed Kristian Torner.)

mere, end at man havde kunnet forelægge Kongen dem indskrevne i et trykt Exemplar af Hdb. 1614. Endnu mere savnedes en *ny Salmebog*. Netop paa dette Omraade var der i Aarhundredets Løb foregaaet en meget stærk Udvikling. Medens den paabudne Salmebog af 1645 nu og da optryktes, udkom private Samlinger, tildels med nyt og fortrinligt Indhold; det var Salmedigtningens frodigste Tid i hele Norden. En af de fremragende Salmedigtere: *Jesper Svedberg* (Præst, fra 1694 Professor i Upsala) tog sig særligt af denne Sag, da Kommissionen af 1688 havde ladet den ligge. Paa hans Tilskyndelse nedsatte Kongen (1691) en Salmebogs-Kommission med Strengnäs-Bispen Erik Benzelius til Formand; men Svedberg var Hovedmand for dens Arbejde, som var færdigt 1693, granskedes af Præstestanden paa Rigsdagen, godkendtes her og af Kongen, samt tryktes i stort Oplag 1694. Nu klagedes imidlertid fra flere Sider over store Brøst ved Bogen, især Skødesløsheder og kætterske Udtryk, og Kongen lod den prøve ved en ny Kommission under Svebilius' Forsæde. Her fandt man ikke meget at udsætte; men dog forbød Kongen at bruge Bogen — til stort Tab for Svedberg, som mod at bekoste Trykningen havde faaet Salgsretten, der nu blev unyttig —, og en ny Samling gjordes, som afveg en Del fra hin, bl. A. ved Udelukkelse af nogle og Optagelse af andre nye Sange; den var færdig 1695, men tryktes først 1697 og paabødes Aaret efter. Kun den svenske Nybygd i Nord-Amerika fik Gavn af den kasserede Salmebog, af hvilken Svedberg overlod den en Del Exemplarer. — Endnu et Hovedarbejde stod tilbage: en *ny Bibeloversættelse*. Gustav Adolfs Bibel af 1618 var udsolgt; Sprogvidenskaben havde i Mellemtiden gjort store Fremskridt, ogsaa havde man (1666) genfundet de bortkomne, ved den forrige Udgave ikke brugte »observationes Strengnenses« af 1601 og mente deri at have Vejledning til en bedre Text. Allerede 1685 overdrog Kongen Svebilius og Spegel at granske og rette den gamle Oversættelse; men Aar gik hen uden Resultat, og 1691 nedsattes en ny Kommission, hvori Svedberg var Sjælen, og hvis Arbejde 1693 forelagdes Præstestanden. Her mødte det dog stærk Modsigelse, især paa Grund af formentlig unødige Ændringer, og det sendtes om til nærmere Granskning af Rigets Bisper og Kapitler. Dermed gik Tiden til Karl XI's Død (1697), og, da Sagen paaskyndedes af den nye Regering, opgav man Tanken om en gennemgaaende Textforbedring og nøjedes med at rette Trykfejl og enkelte Udtryk. Det var atter væsentlig Gustav I's Bibel, som udkom (1703) under Navn af Karl XII's.

I Løbet af en halv Snes Aar vare, paa Bibelarbejdet nær, alle Led af den svenske Kirkes afsluttende Ordning paa luthersk Grund fuldførte. Ikke Alle vare tilfredse; Stemmer løftede sig baade strax og senere mod den kongelige Enevælde i Kirken. Men overvejende var dog Glæden over den vundne Fasthed i alle Forhold, Denne Stemning fik sit offentlige Udtryk ved

Aarhundredets anden store *Jubelfest*, som netop indtraf, da det meste Kirkeordnings-Arbejde var fra Haanden eller dog nær sin Fuldendelse, nemlig 1693, til Minde om Upsala-Mødet. Festen fejredes den 26de Febr. med Takkegudstjeneste i alle Landets Kirker, desuden i Upsala med akademiske Højtideligheder — Disputatser og Promotioner —, som varede en hel Maaned, og paa lignende Maade ved de andre Universiteter, i Gymnasier og Skoler. Der var god Grund til Tak, saa herlige Frugter havde hin mandige Folkebeslutning baaret for Folk og Fædreland og saa betryggende syntes nu alle Forhold ordnede baade i Stat og Kirke. Faa anede, hvilke Ulykker der forestod i en nær Fremtid; de bleve tilsidst saa overvældende, at den kirkelige Udvikling syntes at gaa i Staa; i alt Fald kom der i Resten af Tidsrummet kun helt enkelte Tillæg til Karl XI's Lovgivning, bl. A. fik Præsterne udvidet Ret til at sætte Folk i Gabestokken (1714, stadfæstet 1719), ligesom et allerede 1694 udstædt Forbud mod hemmelige Sammenkomster, gennem hvilke alskens Sværmerier forplantedes — de første Ytringer af de pietistiske Rørelser —, yderligere skærpedes ved en stræng Konventikel-Forordning: »Åtvarningen« af 1ste Dec. 1713.

Endnu to Forhold maa omtales som karakteristiske for de kirkeretlige Tilstande i det forløbne Hundredaar. Det ene er *de fremmede Trosbekenderes Stilling* i Landet. Grundregelen var, at saadanne Udlændinger vel maatte opholde sig i Riget, men ikke holde aabenlys Gudstjeneste eller gøre Proselyter, hvorhos deres i Sverige fødte Børn skulde opdrages i luthersk Tro. Heri medførte dog Tid og Omstændigheder flere Lempelser. Den *græsk-russiske* Kirkes Medlemmer i Ingermanland og Kexholms Læn kunde ikke behandles som Indflyttere, da de hørte til den faste Befolkning; ogsaa var der ved Stolbova-Freden lovet dem fri Religionsøvelse. I det Hele blev Løftet holdt, om man end fra Tid til anden arbejdede paa deres Omvendelse til Lutherdommen — derfor oversattes Katekismen flere Gange paa Russisk. Først sent skete der et Tilløb til Tvang, da (1684) Superintendenten i Narva Gezelius (d. y.) vilde paalægge alle finsktalende Menigheder — omtr. 3000 Familier — at gaa over, hvorimod de russisktalende skulde beholde deres Frihed; men, da den moskovitiske Regering klagede over Traktatbrud, lod Karl XI Sagen falde. — Mod *Romerkirkens* Tilhængere var Strængheden meget stor, saa længe Krigen med Sigismund stod paa; flere Gange maatte hemmelige Papister bøde med Livet*). Men efter 1631

---

*) Sidste Gang 1624. Det var en Borgmester i Sødertelje *Z.* Anthelius og en Ven af ham G. Bähr. De vare gaaede over i Udlandet og havde 1623 faaet en Jesuit fra Douay H. Schacht til at indfinde sig i Sverige og bosætte sig i Nyköping. Inden han kunde begynde sin Omvendelses-Virksomhed, blev Sagen opdaget gennem en Italiener i det kongelige Kapel Battista Veraldi, hvis Hustru Bähr havde forført — denne Synd, forklarede han under Processen paa godt Jesuitisk, vedkom ikke Religionen, men var

forekommer ingen Retssag af denne Art, og efterhaanden, især efter 1648, indrømmedes det fremmede, ogsaa katolske Magters Afsendinger i Stockholm, at holde Husgudstjeneste, som da jævnlig søgtes af deres i Stockholm bosatte Trosfæller. Dette var imidlertid ulovligt og gav Anledning til skærpede Forbud og Bødestraffe, ogsaa blev en enkelt hemmelig Jesuit udvist (1670). — Medens den svenske Kirke strængt afviste alle Forsøg paa Udjævning af Modsætningen mellem Lutherdom og Kalvinisme, vistes der længe *fremmede Reformerte* en efter Tidens Tænkemaade ikke ringe Lemfældighed. Gustav Adolf drog selv saadanne ind i Riget, dels engelske og hollandske Købmænd og Haandværkere, som paa hans Indbydelse bosatte sig i det nyanlagte Gøteborg (efter 1620), dels Bjergværks- og Fabriks-Arbejdere, mest Nederlændere og Tyske, som brugtes ved Louis de Geers nye Anlæg i Norrköping, samt paa Finspång, Löfsta og Österby (i Upland). Disse Folk havde af Kongen faaet mer eller mindre bestemte mundtlige Løfter om Frihed til i Stilhed at holde deres egen Gudstjeneste. Efter hans Død truedes de oftere med at miste denne Frihed. Især forargedes Præsteskabet over, at deres Børn og disses Børn igen opdroges i reformert Tro, og af og til indskærpedes Forbudet herimod, uden at dog disse smaa Samfund opløstes: for Industriens Skyld mente Regeringen at maatte se igennem Fingre med Lovovertrædelsen. Noget strængere gik man frem mod de i Stockholm bosatte, mest franske Reformerte, som gærne søgte den engelske eller hollandske Afsendings eller den de Geerske Slægts Husgudstjenester. Da engang (1670) en Del Borgere vare blevne sagsøgte herfor og bødefældte, og Generalstaterne klagede, besluttede man i Rigsraadet, at fremmede Reformerte skulde have Lov at holde Gudstjeneste i mindre Flokke i Stilhed, en Frihed som fik større Betydning, da paa Grund af Ludvig XIV's Forfølgelser mange franske Flygtninge tyede til Sverige. Der klagedes imidlertid nu over, at deres Gudstjeneste holdtes saa godt som aabenlyst, at deres Præst, som giftede sig med en svensk Pige, holdt Skole, ja at Børn af blandede Ægteskaber opdroges i reformert Tro. I Stedet for den en Tid lang raadende Mildhed traadte nu stor Strænghed. Over 70 Husfædre bleve (1693) alvorligt bødefældte, og Præsten udvistes af Landet; et Bønskrift om fri Religionsøvelse for disse Kongens »undersåter och refugiéer af den reformerta religionen« blev uden Virkning, da det vakte Præstestandens ivrige Modstand. Samtidig nødtes den gamle Menighed i Norrköping til at lade Børnene opdrage i luthersk Tro, og et nyt Bønskrift fra de stockholmske Reformerte (1698) afsloges af Regeringen. K.o. 1686 havde gentaget, tildels skærpet alle ældre Love mod fremmede Trosbekendere, og derved blev det. — *Jøder* vare ubetinget udelukkede

---

blot naturlig og stred følgelig ikke, som man bebrejdede ham, mod hans religiøse Iver. Baade Anthelius og Bähr halshuggedes (1624) og Schacht udvistes. Se Anjou a. Skr. S. 164—166.

fra Sverige; da engang (1685) nogle Jøder havde bosat sig i Stockholm og flere ventedes dertil, befalede Karl XI, at de som »Kristi namns och församlings försmädare« skulde rømme Landet inden 14 Dage, og derefter maatte de rette sig.

En smukkere Ytring af Tidens religiøse Aand end denne Utaalsomhed var Omsorgen for at udbrede Kristendom hos Medundersaatter af fremmed Nationalitet og Tungemaal eller hos Hedninger udenlands — *Missionsvirksomhed* i videst Forstand. Herhid hører først og fremmest, hvad der ogsaa i dette Aarhundrede gjordes, mest af svensk-fødte Mænd, for at skaffe *Finnerne* Gudstjeneste og Læsning paa Modersmaalet. Den gamle, engang ivrigt liturgisk-sindede Åbo-Biskop Erik Eriksson, som paa Upsala-Mødet havde afsvoret Liturgien og faaet Lov at beholde sin Bispestol, lod i sit Dødsaar (1625) trykke en finsk Udlægning af Søndags-Evangelierne, altsaa en Postil, den første paa Finsk. Hans Eftermand Isak Birgersson Rothovius, Biskop fra 1627 til 1652, skænkede Finnerne den første fuldstændige Bibeloversættelse (1642), som en senere Biskop Johan Gezelius (d. æ., Biskop 1664—90) udgav paany (1685), rettet og forbedret med stor Omhu; finske »Manualer« d. v. s. Salme- og Evangeliebøger, tillige som oftest indeholdende en Oversættelse af Psalteren og enkelte andre Bibelbøger, udkom oftere, ligeledes finske Katekismer med Forklaringer, den vigtigste — af 4 — udgiven af Gezelius (1666). Fremfor Alt blev Universitetet i Åbo, for hvis Oprettelse Rothovius havde arbejdet ivrigst, en Velgærning for Landet; ved Tidsrummets Slutning turde vel endog de fleste Præster i finsktalende Sogne have været indførte Finner. — Stammerne syd for den finske Bugt bleve ikke glemte. Foruden Russerne fik baade *Ester* og *Letter*, hvis yderst forfaldne Kirkevæsen Joh. Rudbeck organiserede i Aarene 1627—28, Katekismen paa Modersmaalet; allerede 1637 oversattes Salomons Ordsprog paa Lettisk, og samtidigt med den nye Kyrkoordning fik Letterne først (1685) det Nye Testamente, derefter (1689) hele Bibelen paa deres Sprog, samt Esterne det Nye Testament (1686); Universitetet i Dorpt gjorde herved samme Tjeneste som Åbo-Universitetet i Finland. — Missionen hos *Lapperne* laa Gustav Adolf saa meget paa Hjærte, at han ikke glemte den midt i en Verdenskrigs Bulder. Da Præsteskolen i Piteå, som var oprettet 1618 under Nik. Andreæ's Ledelse, laa for langt af Led for de fleste Lappestammer, overdrog Kongen — ved et Brev fra Stettin af Juni 1631 — Johan Skytte at sørge for en ny Skoles Oprettelse for Umeå-Lapmark. Skytte samlede af egne og Andres Gaver en klækkelig Sum (omtr. 5000 Dl.), og alt 1634 var Skolen i Lycksele i Gang, saa at der dette Aar kunde holdes Aarsprøve med 10 Lærlinger af lapsk Byrd. Syv Aar senere havde de fire i Piteå Lapmark stiftede Pastorater Kirker, Præstegaarde og ordentlig lønnede Præster, den ene var indfødt Lap, de andre Sproget mægtige; i Luleå var en indfødt Lap Præst, og til Torneå vare to Lappe-Menigheder annekterede.

Siden gik denne Missions-Gærning stille fremad; især virkede den førnævnte Steuchius kraftigt for den som Superintendent i Hernösand (1647—83); i hans Tid var der 10 lapske Menigheder. — Til den svenske Kirke hørte ogsaa den efter Gustav Adolfs Plan, men først 1637 grundlagte Nybygd ved Delaware i *Nord-Amerika*, som tillige blev en *indiansk* Missionsstation. Udflytterne havde sin Præst med sig og fik 1646 sin første Kirke; tre Aar forinden var en anden Præst: J. Campanius kommen derover; han virkede i mange Aar blandt Nybyggerne, lærte sig Indiansk og prædikede Kristendom blandt de Vilde, med hvem Svenskerne altid stod paa en venskabelig, Fod, samt udarbejdede en indiansk Katekismus med Forklaring, som imidlertid ikke tryktes i hans Levetid (som ældre Mand kom han hjem til Sverige og døde der som Præst 1683). Allerede 1655 gik Nybygden tabt for Sverige, da den kom under hollandskt, senere (1664) under engelskt Herredømme; men Befolkningen fastholdt sit Sprog og sin Gudstjeneste. Efter at Forbindelsen med Moderlandet havde været afbrudt i henved 40 Aar, knyttedes den paany, da man hjemme havde faaet at vide, at disse fjærne Frænder savnede Præster og Religionsbøger. To nye Præster ordineredes i Upsala (1696) og sendtes derover med Bibler, Salmebøger (Svedbergs) og Katekismer; den ene af dem — Rudman hed han — lod Campanius' indianske Katekismus trykke og arbejdede siden paa at omvende Indianerne, uvist med hvad Held. Selve den svenske Menighed trivedes godt, udvidede sig en Tidlang og dannede flere nye Sogne med egne Kirker og Præster, hvilke endnu i henved hundrede Aar hentedes hjemmefra — indtil omsider de svenske Nybyggeres Efterkommere smeltede sammen med den omboende engelsktalende Befolkning og faldt fra den lutherske Kirke.

For den dansk-norske Kirke, som for den svenske, var Reformations-Hundredaaret endt med den strænge Lutherdoms Sejr i Lære og Skikke. Det var den store, væsentlige Lighed. Derimod vare *Forfatningsforholdene ulige* og lod til at ville blive det end mere. Netop i den næste Menneskealder (omkr. 1620—50), medens i Sverige Kirken var friest stillet, navnlig baade Lovgivning og Styrelse for en stor Del overladt til Bisperne eller »consistorium regni«, nærmede man sig i Danmark-Norge stærkest til Konge-Pavedømmet. Thi vel maatte Kongen dele Lovgivningsmagten med Rigsraadet, i alt Fald naar det gjaldt Hovedlove som den »store Reces« af 1643 (1ste—2den Bog), samt lade Adelen raade for mangt Kirkeforhold; men i det Store taget udgik dog baade Lovgivning og Styrelse fra ham personlig. Kristian IV følte aldeles ingen Trang til at skabe ved sin Side et mægtigt styrende og dømmende Kirkeraad: i sit eget Hoved havde han et fuldt tilstrækkeligt og meget virksomt »consistorium generale mixtum»; og, ligesom han aldrig fandt nogen Kirkesag for underordnet eller lokal til at afgjøres af Kongen,

saaledes var det ham ingenlunde nok at byde og befale: ofte bære hans kirkelige Forordninger og Kongebreve ved den redegørende, irettesættende, formanende Tone mere Præg af bispelige Hyrdebreve end af Statsherskerens Viljesytringer. Betegnende for Tilstanden, især naar man husker paa de samtidige svenske Forhold, er Fremgangsmaaden ved de kirkelige Embeders Besættelse samt Kirkemændenes borgerlige Stilling. Bispevalg efter Ordinansen (ved fire Købstadpræster) blive stedse sjældnere; om to af Kristian IV's Bisper vides det, at de vare kongelig udnævnte (Resen 1615, Jersin i Ribe 1629); men om andre maa det Samme formodes, især hidtilværende Hofpræster (saasom Hans Mikkelsen i Fyn 1616, Anders Arrebo i Trondhjem 1617, Mads Jensen i Lund 1620, Morten Madsen i Aarhus 1627), og det synes alt at have vakt Opsigt, da Jesper Brochmand ikke vilde tage mod Udnævnelse til Sjællands Bispestol (1638), før han var lovlig valgt. Med Hensyn til Præstekaldene hævdes vel endnu 1643 (St. Rec. I—1—20) saa vel Menighedens Valgret efter Ordinansen (ved syv Ældste, og efter forudgaaet Prøveprædiken) som Biskoppens Pligt og Ret til at examinere og i fornødent Fald vrage den Kaldede. Men siden det (1606) var forbudt Biskoppen at ordinere eller indsætte nogen Præst, som ikke havde faaet »Collats« enten — ved de »frie Kirker«, d. v. s. dem, hvortil Ingen havde særlig Kaldsret — fra Lensmanden paa Kongens Vegne, eller — ved Patronatskirker — fra vedkommende Kirkepatron (jfr. St. Rec. a. St.), saa blev denne Kollats mere og mere den vigtigste Adkomst, og, for saa vidt Kongen ikke selv afgjorde Sagen, gled Præstevalget i Virkeligheden over i de adelige Lensmænds og Patroners Hænder. Saa frit raadede navnlig Patronerne over Sognekaldene, at ej alene udstædte de jævnligt, lige saa vel som Kongen, »Forlovsbreve« paa endnu ikke ledige Kald, hvorved det næste Valg foregrebes, men ogsaa tillod mangen adelig Patron sig, uagtet gentagne strænge Forbud, ligefrem at sælge Kald for en efter hvert Kalds Indtægter afpasset Sum. Derhos voxede Patronatskaldenes Tal, dels ved Afhændelse af Krongods, hvortil hørte Kirker, dels alt nu stundom ved Salg eller Bortforlening af Tienden til »frie Kirker« (over hvilken Tiende Kongerne havde raadet siden Reformationen), vel mod Forpligtelse til at vedligholde Kirken, men ogsaa med Ret til at kalde Præst. Selvfølgeligt lammedes under slige Forhold mer og mere de kirkelige Indflydelser, ej alene Menighedens Valgret, men ogsaa Biskoppens Vrageret; kun for Kapellaners Antagelse, som i Danmark og Norge alle vare personelle, raadede saa temmelig Sognepræsten og Biskoppen; men saa nød paa den anden Side Adelen en udstrakt, trods flere Forbud misbrugt Frihed til at holde Huspræster. Disse vare tidt ikke agtede stort anderledes end som Tyende; men ogsaa Sognepræsten kom let ved Kaldelsesmaaden i et uværdigt Afhængighedsforhold til Lensmanden eller Patronen, især naar denne var Sognets største Herremand, og mange ere Exemplerne

fra Kristian IV's Tid paa adeligt Hovmod over for Kirkemænd og paa Forfølgelser, som de kirkelige Domstole ej alene ikke værnede tilstrækkeligt imod, men endog stundom blev Redskaber for.*) Forholdene vare vel langtfra ens overalt; navnlig har i Norge vistnok baade Menighed og Biskop som oftest havt mere at sige ved Præstevalget end i Danmark; men i det Hele var utvivlsomt det dansk-norske Præsteskab langt ringere stillet lige over for de verdslige Magthavere end det svenske paa samme Tid. Heller ej havde Kirken saadanne faste Støtter for sin relative Selvstændighed og Anseelse, som de svenske Domkapitler. De danske og norske Kapitler bestod vel endnu, men uden Betydning som kirkelige Korporationer; thi hverken vare de »pura«, idet Præbenderne gaves ogsaa til Lægfolk, tidt Adelsmænd, eller havde de med Bispevalg eller Stiftsstyrelse at gøre, eller be-

*) Til Tidens mest betegnende kirkelige Retssager hører den mellem Lunds Biskop *Mads Jensen* og den skaanske Herremand Holger Rosenkrands til Glimminge, samt den mellem Præsten i Sevel i Ribe Stift *Jørgen Friis* og Fru Kristence Juel til Stubberupgaard. Hin Sag opstod af en for Tiden ret betegnende Præstekaldelse. Hr. Holger havde givet et Kald til en Kandidat, mod at denne skulde ægte en af Fruens Piger. Den nye Præst foretrak imidlertid efter almindelig Sædvane at gifte sig med sin Formands Enke, og, da Herremanden stævnede ham til Landemodet for Brud paa Ægteskabsløfte, frifandt Landemodet ham. Nu vendte Herremandens Vrede sig mod Biskoppen, hvem han gav Skyld for Dommen, og engang paa en Markedsdag trængte han med en Flok andre Junkere samt Musikanter ind i Bispegaarden, vilde tvinge Bispinden til at danse og teede sig uhøvisk mod Bispens Datter, endelig, da Bispen talte ham strængt til, slog han den gamle Mand i Næse og Mund, saa Blodet strømmede ud. Mads Jensen klagede til Kongen; Sagen kom for Herredagen, som var Adelens Værnething, og Hr. Holger dømtes til at bøde 1000 Dlr. (1635). Han vilde gærne, sagde han, give 1000 Dlr. til, om han maatte give den gamle Skælm end engang saa meget, saa Dommen har været meget for mild, hvad ogsaa Kongen fandt: „Havde jeg havt saa mange Svogre i Retten," sagde han, „som Holger, saa havde min Præst, Dr. Mads nok faaet en anden Dom." — Jørgen Friis i Sevel var bleven Uven med Fru Kristence, fordi han misbilligede den af Holger Rosenkrands til Rosenholm („den lærde") drevne og af Fruen hyldede strænge Gudelighed, som han mente ledede til, at man over Anger og gode Gærninger glemte den evangeliske Hovedlære om Retfærdiggørelse af Tro. Fruen stævnede ham for Landemodet, der dømte ham fra Kaldet som Vranglærer. Han henvendte sig til det teologiske Fakultet som øverste Myndighed i Spørgsmaal om Kirkelæren, og Sagen undersøgtes paa et Møde af Bisper og Professorer; men disse skærpede kun Landemodets Dom: Hr. Jørgen skulde være uværdig til nogensinde atter at blive Præst og tilbagekalde sin Vranglære, der maatte lede til farlig kødelig Tryghed (1643). Da han vægrede sig, blev han uden videre sat til Strafarbejde paa Bremerholm blandt Tyve og Skælmer og løslodes først efter et Aars Forløb. Hans „Lære" stemte utvivlsomt med Kirkens, ja var nylig bleven godkendt af de Højlærde under en Strid med Holger Rosenkrands selv, saa Udfaldet af Præstens Sag maa sikkert tilskrives Klagerindens Stand og Forbindelser. Ogsaa fik han af Teologerne i Rostock, hvem han forelagde sin Sag og lod sig prøve af, Skudsmaal for fuldstændig Rettroenhed samt en varm Anbefaling til Oprejsning, som han dog ikke opnaaede i Fædrelandet; han drog da til Sverige og blev Præst der, ligesom tidligere Oluf Kock. (Se Helveg a. Skr. S. 364—65 og S. 399—402 samt de der anførte Kilder.)

tydede de længer Noget som kirkelige Domstole, da (ved Fdg. 1ste Maj 1618) deres Domsret var indskrænket til Ægteskabssager, medens Domsretten i alle Kirkesager var overdragen Landemoderne, d. e. de af Bisp og Provster sammensatte, under Stiftslensmandens Forsæde to Gange om Aaret sammentrædende Stifts-Synoder, fra hvilke der i en hel Del Sager kunde appelleres til den verdslige Højesteret (Herredage).

Al Ulighed uagtet, gik dog i mange Stykker den dansk-norske Kirkeudvikling *jævnsides med den svenske* — et stærkt Vidnesbyrd om Folkenes ensartede Væsen og Kultur.

Her som hist var man yderst nøjeregnende med *Lærens* Renhed og værnedes den ved talrige Retsforfølgninger, men lodes ogsaa urørt af Lovgivningen, og lige saa fuldt i Danmark-Norge, som i Sverige var den Konkordieformelens Lutherdom, saa det er uvæsentligt, at dette Skrift aldrig, som i Sverige, godkendtes som symbolsk Bog for den dansk-norske Kirke — undtagen i Slesvig Stift, først i den kongelige Del, efter Klotz's Tilskyndelse (1647), senere i den hertugelige Del, medens Schwartz var Superintendent for hele Stiftet (1684—89). — Ogsaa i Danmark-Norge ændredes *Skikkene* kun i faa Enkeltheder, mest ved Sædvane og i samme Retning som i Sverige. Bl. A. har det vistnok, imod Ordinansens Bud om stiltiende Nadveruddeling, længe været vanligt at rette til hver Altergæst Ordene: »Dette er Jesu Legeme« — »Blod«, inden det blev paabudet af Kongen (1646) — hvorved man nærmede sig den alt siden 1531 i Sverige fulgte Skik (»Vårs Herra Jesu Christi lekamen (blod) bevare din själ« (fra 1614 »och kropp«) »till evinnerligt lif!«). Spørgsmaalet om Exorcismen havde, som vi vide, alt 1606 faaet samme Afgørelse, som det omsider fik i Sverige 1686, og, som bekendt, paabødes det ogsaa i Danmark (Kgbr. 22de April 1645), at Kirkebetjentene under Gudstjenesten skulde »med lange Kæppe slaa dem i Hovedet, som sove under Prædiken«. — Medens i Danmark-Norge den øverste Kirkestyrelse ikke tog sig af Salmesangen i Kristian IV's Tid, undtagen for saa vidt Skoledrengenes daglige latinske Morgensang i Købstadkirkerne ombyttedes med Sang paa Modersmaalet (1640), voxede *Gudstjenesternes Tal* paa samme Maade som i Sverige. Først og fremmest indførtes nye »*Bods- og Bededage*«, kun mange flere end i Sverige, næmlig i Købstæderne hver Fredag og paa Landet en Onsdag hver Maaned, paa hvilke Dage der skulde prædikes om Morgenen og al Lystighed var strængt forbuden; det første Paabud herom, i Anledning af Nederlaget ved Lutter am Barenberg (1626), blev gentaget som stadig Regel 1631; hertil kom lidt senere (1639) en særlig Kirkebøn i Fasten. Ogsaa i Danmark-Norges Hære og paa dets Orlogsskibe holdtes regelret Gudstjeneste i Krigstid, og, medens der ikke var stor Anledning til Sejrsfester, fejredes Fredslutninger, selv den ydmygende Brømsebro-Fred, med Takkegudstjenester, ligesom Bryllupper, Dødsfald o. s. v. i Kongehuset gav Anledning til kirkelige Glædes- og Sørgefester. — Som i Sverige,

er *Kirketugtens* stigende Strænghed et vigtigt Tidsmærke; men det afgørende, næsten afsluttende Skridt kommer langt tidligere end hist, nemlig den før nævnte Fdg. 27de Marts 1629 »om Kirkens Embede og Myndighed mod de Ubodfærdige«, som næsten uforandret optoges i den store Reces (I, 2) og derfra siden gik over i Kristian V's »Danske Lov« (II, 9). Ved denne Forordning skabtes, til nøjere Gennemførelse af Ordinansens Forskrifter, en ny Institution: Præstens »Medhjælpere«, et af Bisp og Lensmand udnævnt Menighedsraad paa 4 Medlemmer, som dels skulde holde Præsten underrettet om Sognefolkenes Levned, altsaa tjene som en Slags kirkelige Politibetjente, dels hjælpe ham med at behandle Synderne. Man gik derved frem paa følgende Maade. Først skulde Synderen formanes hjemme og i Løn baade af Præsten og Medhjælperne, dernæst af Præsten i Menighedsraadet, hvormed kunde følge foreløbig Udelukkelse fra Nadveren, tredje Gang fra Prædikestolen med Trusel om Band, helst dog først efter Raadførsel med Provst og Biskop, hvorpaa endelig, naar Truselen var gentagen tre Søndage i Træk uden Frugt, fulgte den højtidelige Bandlysning. Ligesom i Sverige, skulde den Bandlyste, indtil han havde søgt og faaet Afløsning, have »sin særdeles Sted« i Kirken. Trodsede han Bandlysningen et Aar, skulde han stævnes for Landemodet, som ved Dom skulde overgive ham til verdslig Retsforfølgning, hvilken Dom han imidlertid kunde indanke til Herredagen, der altsaa fik det afgørende Ord om Kirketugtens Anvendelse. Genstand for den vare saadanne »Synder og Forseelser«, som »besværligen kunne med sædvanlig Proces og Rettergang bevises, rettes og dæmpes«, saasom Afholdelse fra Nadveren, Forsømmelse af Børns Daab, Udeblivelse fra Prædiken, Helligbrøde, Sværgen og Banden, huslig Ufred, Løsagtighed, Drik o. s. v. Meget af dette kunde imidlertid fra første Færd blive Genstand ogsaa for verdslig Forfølgelse og Straf, især Bøder — t. Ex. for uden Nød at holde Altergang i Kommunikanternes Hjem maatte Præsten bøde 20, Husbonden 50 Dlr. —, men ogsaa strængere, ja meget strænge Straffe, (t. Ex. for Gudsbespottelse at faa Tungen skaaren levende ud af Munden, derefter Hovedet afhugget og sat paa Stage), hvorhos den genstridige Bandsmand til sidst skulde landsforvises. Altid laa Statstvang bagved Kirketugten, medens omvendt, ligesom i Sverige, aabenbart Skrifte fulgte med eller i Benaadningstilfælde traadte i Stedet for den af verdslig Ret idømte Straf for rent borgerlige Forbrydelser, saasom Manddrab, Tyveri o. s. v. — Ogsaa i Danmark-Norge er bedre *Præste-Uddannelse* et Hovedøjemed med alle Skridt til Bedste for Universiteter og Skoler, om man end tildels gaar noget anderledes frem end i Sverige. Ligesom Sveriges Præsteskab, var Kristian IV, der alt 1604 havde givet Latinskolerne en ny Ordning, ivrig for at faa de fornemste af disse: Stiftsskolerne omdannede til »Gymnasier«, hvormed det netop især synes at have været Meningen at skabe Præsteseminarier — endnu 1685 indskærpes det, at der ved Gymnasier

og »større« Skoler holdtes flittige Prædikeøvelser med Ungdommen. Kongen fik dog kun to Gymnasier i Stand: i Lund (1619) og Odense (1621), og i Virkeligheden modarbejdede han selv hint Øjemed ved at binde al Præsteuddannelse til Universitetet. Han indførte næmlig — ved Kgbr. 7de Nov. 1629 — en teologisk Embedsexamen og satte som Vilkaar for Ordination, at Ansøgeren kunde fremvise Professorernes »Attestats« for at have bestaaet denne Prøve (St. Rec. I — 1 — 1); hertil føjedes en Række andre Bestemmelser, bl. a. indrettede han (1635) en homiletisk Prøve ved Universitetet, samt indskærpede (1636), at Magistergraden ikke gav Adgang til Præsteembede (se i det Hele om teologisk Embedsexamen H. Rørdam i Kirkeh. Samlgr. IV, S. 609—65). Hermed havde ogsaa Bispeexamen tabt sin største Betydning; den var nu nærmest et Middel til at forvisse sig om, at ældre Kandidater, som søgte Kald, ikke, siden de tog Attestats, havde glemt deres Lærdom eller sluttet sig til nogen vildfarende Lære. Noget til de svenske Stiftsmøder svarende Middel til Bevarelse og videre Uddannelse af Præsternes Lærdom omtales ikke; derimod var Kristian IV gavmild med Formaninger til Præsterne, især med Hensyn til deres Levned og Optræden (t. Ex. Kgbr. 15de Maj 1638), og hans Love skærpede Straffene for Præsters Forseelser, satte t. Ex. Afskedigelse for den Præst, som en eneste Gang havde været drukken, naar hans Tjeneste krævedes — hvad i hin meget drikkende Tid vel kunde hændes den Bedste —, eller for den ringeste Fejltagelse ved Nadveruddelingen, navnlig Vinens Uddeling før Brødets (St. Rec. I — 1 — 22 og 27). — Med Hensyn til *Børne-Undervisningen* var man for saa vidt forud for Sverige, som allerede Ordinansen havde paalagt Degnene at sørge herfor under Præstens Tilsyn. Ved St. Rec. indskærpes disse Bestemmelser; navnlig paalægges det Præsten en Gang om Ugen at tilse Undervisningen i hvert til Kaldet hørende Sogn (I — 1 — 8), hvorhos han skulde føre den videre ved sine Katekismus-Prædikener og Katekisationer i Kirken om Søndagen, samt særligt forvisse sig om de Unges Kristendomskundskab før deres første Altergang (I — 1 — 10) — ligesom i Sverige. Noget Særeget og Nyt er det, at Husbond og Madmoder faa Paalæg (I — 1 — 9) om at lære Husets Børn og Tyende »det, de selv tilforn have lært«, under Straf af Bøder, til sidst Kirketugt, hvis de deri findes forsømmelige — hvilket Præsten skulde undersøge ved de ham paalagte »Husbesøg« (I — 2 — 30), som forøvrigt skulde omfatte hele Husstandens Levned. Men al saadan Børneundervisning var kun mundtlig ɔ: Fremsigelse af Katekismen, indtil dens Indhold var lært udenad; at skaffe Almuens Børn udenfor Købstæderne Undervisning i at læse og skrive, hvad jo i Sverige Mange tidlig virkede for, synes man ikke at have tænkt paa i Danmark og Norge før langt senere; skete det alligevel hist og her, var det en fri Sag. — Medens man i Tidsrummets Begyndelse, da der trængtes til en ny *Bibeludgave*, nøjedes med væsentlig kun at optrykke den gamle Bibel under Navn af

Kristian IV's (1633), lod denne Konge mod Slutningen af sit Liv (1647) udgaa en Bearbejdelse af Resens Oversættelse fra 1607, vistnok for Størstedelen foretagen af Resen selv, men nu besørget trykt af Hans Svane — fra 1646 teologisk Professor — og derfor kaldet efter ham (»Svanes Bibel«, 4 Dele i 8vo.).

Med Kristian IV's Død indtræder en Slappelse af det personlige Regimente i Kirkesager; *Konge*-Pavedømmet har for saa vidt kulmineret. Men samtidigt begynder den stadigt stigende Spænding mellem Adelen og de »ufri« Stænder at forberede Forandringer i Kirkens Stilling og Forfatning, som skulde lede til fuldstændigere Gennemførelse af *Stats*-Kirke-Grundsætningen end nogensinde før. Ligesom i Sverige, søger Præsteskabet Støtte hos Kongen mod Adelsvælden. Allerede ved Kongevalget 1648 ytrede Bisperne i deres Valgbrev Ønske om Sikring af Præstestandens Friheder og Rettigheder samt om Forbedring i Præsternes Indkomster — altsaa pegedes hen paa særskilte Standsprivilegier, som dem, det svenske Præsteskab nylig havde opnaaet. Herom blev der dog foreløbig ikke Tale. Derimod var Frederik III strax villig til at hjælpe paa smaa Kald ved at henlægge til dem Kirketiender og Kirkejorder, ligesom han, i Anledning af sekteriske, mod den bestaaende Kirke rettede Bevægelser, indskærpede Præsteembedets guddommelige Oprindelse og Hellighed (Kgbr. 1655). Efter den svenske Krig maatte saa vel det i mange Tider opsamlede Nag til Herremændene som Bevidstheden om mangen Præstemands patriotiske Holdning under Krigen gøre den danske Præstestand særligt opsat paa at hjælpe med til den Statsomvæltning, hvis Øjemed var at bryde Adelsvælden, men som endte med, at Kongen tiltog sig Enevælden. Saa stærkt havde imidlertid Præstestanden paa Rigsdagen 1660 fremmet Kongens Sag, at dens Leder Hans Svane (Sjællands Biskop siden 1655) nok turde haabe, da Sejren var vunden, at der vilde blive sikret Kirken en anseelig og forholdsvis selvstændig Stilling lige over for Staten. Den nye »Ærkebiskop«s Tanker foreligge i et mærkeligt Forslag til Kongen (først fremdraget af Helveg, a. Sk. S. 443), som gik ud paa Oprettelse af et kirkeligt Regeringskollegium: »Collegium consistoriale«, der med Ærkebispen i Spidsen skulde forestaa hele Kirke- og Undervisningsvæsenet paa Kongens Vegne og være kirkelig Højesteret — altsaa svarende til Gustav Adolfs »Consistorium generale«, kun at Svane synes at have tænkt sig Kollegiet sammensat alene af Kirkemænd. Planen blev dog, i Danmark som i Sverige, en Abort. Frederik III tog lige saa lidt Hensyn til sin Biskops Ønske, som hans Oldefader havde taget Hensyn til de evangeliske Prædikeres Ønske om »en drabelig Mand« i Spidsen for Kirken: det kunde let blive en Slags permanent Standsrepræsentation, som ikke kunde taales lige over for Kongedømmet. Derimod var Kongen villig nok til at *frigøre Kirken for dens Afhængighed af Adelen og de lokale Øvrigheder*. Deri ligger Hovedbetydningen af de d. 24de Juni 1661

udstædte, atter 1670 stadfæstede *Privilegier for Gejstligheden.* Navnlig maa fremhæves Kongens Erklæring, at hvad han herefter vilde have udrettet hos Gejstligheden skulde »ved Bisperne og ikke ved Lensmændene eller deres Fuldmægtige forrettes« — hvorved altsaa Præsterne fritoges for at staa under Lensmændene (senere Amtmændene), og Bispedømmet fik forhøjet Glans som den eneste lokale Kirke-Øvrighed —, samt Kirkers og Præstekalds Sikring mod Tab i Indtægter, især mod Afgang i Tiende ved Bondergaardes Inddragelse under tiendefrie Hovedgaarde, idet der paabødes Tiendeydelse af saadan oprindelig Bondejord. Des fuldstændigere blev *Kirkens Afhængighed af Kongemagten.* Medens Frederik III ved *Kongeloven* (14de Nov. 1665) bandt sig og sin Afkom til Lutherdommen, hævdede han (§ 6) for sig alene »den højeste magt over al Clerecìet, fra den højeste til den laveste; at beskikke og forordne al Kirke- og Guds-tjeneste; møder, sammenkomst og forsamlinger om Religions-sager, efter Guds Ord og den Augsburgiske Confession, naar han raadeligt eragter, at byde og forbyde«. Her synes det rene Konge-Pavedømme at være tegnet med de stærkeste Udtryk; dog er det ikke Tilstanden fra Kristian IV's Tid, som skal komme tilbage; thi, da Kongemagten paa alle Punkter var bleven Et med Statsmagten, og da den i Kirkesager udøvedes regelret gennem en verdslig Statsmyndighed: Kancelliet, maa Tilstanden fra nu af snarest kaldes *Stats-Pavedømme.*

Ved Privilegierne var den dansk-norske Præstestand stillet noget mere ligt den svenske lige over for de andre Stænder. Paa den anden Side, skønt Enevælden, da den en Snes Aar senere kom i Sverige, her levnede Kirken en hel Del mere Selvstændighed, end den havde i Danmark og Norge, saa fik den dog nu lige over for Kongemagten en Stilling, som i mange Hovedpunkter lignede den dansk-norske Kirkes. *Fra modsatte Sider nærmede man sig til ligeartede Forfatningsforhold*, og i begge Stater bærer den følgende Tids Udvikling ligeartede Frugter, som for øvrigt, mærkeligt nok, ikke modnes stort tidligere i Danmark-Norge end i Sverige.

Først og fremmest fik Danmark-Norge omtrent samtidigt med Sverige sin nye *Kirkeordning*, der imidlertid — dette er en betegnende Ulighed — ikke indeholdes i nogen særskilt Kirkelov, men udgør en Del af de to almindelige Landslove: *Danske Lov* 1683 og *Norske Lov* 1687 (især 2den Bog), og som var udarbejdet af den samme Kommission, som havde forfattet Lovenes verdslige Dele, kun med Tilkaldelse af Sjællands Biskop (først Johan Vandal 1668—75, derefter Hans Bagger) samt de andre teologiske Professorer. I Hovedsagen er den nye Kirkelov, der paa underordnede Punkter nær lyder ens for begge Riger, sammenarbejdet af de to gamle Ordinanser fra 1539 og 1607 samt senere kirkelige Love, især Recessen af 1643. Det vigtigste Nye er saadanne Bestemmelser, som hænge nærmere eller fjærnere sammen med Enevælden, og som tildels alt vare

træfne i den første Snes Aar efter dens Indførelse. Herhen hører, næst efter den fra Kongeloven laante, nys anførte almindelige Regel, som lægger al kirkelig Lovgivning og Styrelse i Kongens Haand (I—1—1), frem for Alt Bestemmelserne om *de kirkelige Embeders Besættelse.* Alt Bispevalg er bortfaldet: Kongen »beskikker og stadfæster« Superintendenterne (II—17—1). Med Hensyn til Sognekaldene var det allerede ved et Rescr. 4de Juni 1667 forbudet Bisperne at ordinere Nogen til Præst — man maa underforstaa ved »de frie Kirker« — uden i Henhold til kongelig Resolution. Herved var Menighedens Valgret bleven et Skin og, bortset fra Patronatskaldene, Præstevalget i Virkeligheden, gaaet over til Kancelliets Formand, der ogsaa — dette var i alt Fald Griffenfelds »Maneer« — ligesom paa Menighedens Vegne lod Ansøgerne prædike for sig, før han gjorde Indstilling til Kongen. Da nu saa vel ved de kongelige som ved Patronatskaldene store Misbrug opstod eller forplantede sig fra tidligere Tid, især Udstædelse af »Exspectancebreve« paa endnu ikke ledige Kald og Modtagelse af Gaver for Kaldsbreve, vaagnede hos mange Kirkemænd paany Ønsket om en særskilt kirkelig Overbestyrelse, et Kirke-»Kollegium«, som navnlig skulde sørge for Embedernes forsvarlige Besættelse; mærkeligt er især Dr. J. Bircherods »Memorial« fra 1676 og de derover fra Præsteskabet indhentede Betænkninger (se Helveg: a. Skr., S. 491—96). Men Kongen og Regeringsmændene vare altid døve paa dette Øre, og lige saa lidt nyttede det, at Lovkommissionens Teologer i det sidste Øjeblik bad for Menighedens Valgret. Ved Loven slaas fast (II—3—2), at til et ledigt Sognekald »skal den kalde, som Rettighed dertil haver«, d. v. s. henholdsvis Kongen eller Patronen, og af Menighedens gamle Valgret er kun den Levning bleven tilbage, at Sognefolkene, efter at have hørt den Kaldede prædike, kunne »ved Supplication«, som dog maa støttes af Provst og Biskop, bede sig fritagne for en bevisligt uskikkelig eller uduelig Præst; men denne Ret vides aldrig at være brugt og forsvinder snart. Biskoppens Vrageret er lige over for Kongens Kaldsret hævdet saa svagt som muligt: han skal »overhøre« den første Gang Kaldede og, »hvis han hannem skikkelig i Lærdom og Levnet befinder, da . . . . hannem uden Ophold indvie«, medens det med Hensyn til andensteds fra forflyttede Præster kun heder, at de skulle »angive sig for Superintendenten, førend de af Provsten indsættes« (II—3—6). Noget stærkere betones Biskoppens Vrageret lige over for Patronen, som, naar Biskoppen kasserer hans Kaldelse, »uden videre Proces« skal kalde en Anden (II—3—5), og Patronatsretten kan forbrydes, især ved Modtagelse af Gaver for Kaldelsen (II—3—8), allerede strængt indskærpet ved et Rescr. fra 1681. Dog vedblive Klagerne over den nævnte Misbrug af Patronatsretten, og Ondet blev saa meget kendeligere, som netop i Kristian V's Tid Salg af Kirker med tilhørende Kaldsret foregik i større Omfang end nogensinde tidligere, endog ligefrem ved offentlig Falbydelse.

For dog at hævde den alt i Gejstlighedens Privilegier udtalte Grundsætning: at Patronatsretten altid var overdragen af Kongen og egentlig udøvedes paa hans Vegne, paalagdes det senere (1690) den Præst, som var kaldet af en »Proprietær«, at søge kongelig Konfirmation paa sit Kaldsbrev, ligesom det alt ved Loven (II—3—9) var paalagt enhver nykaldet Præst at indsende sin Troskabsed i Kancelliet. — Som man ser, er der paa det her omhandlede Punkt en indgribende Ulighed imellem den dansk-norske og den svenske Kirkeforfatning. Men bortset derfra, er der endnu levnet Kirkens Tjenere en ikke saa ringe Frihed. Navnlig have *Bisperne* beholdt en stor Myndighed, ja faaet den udvidet paa visse Punkter: ej alene staa Præsterne under Bispens strænge Tilsyn og kunne af ham foranlediges fjærnede ved Landemodets Dom, ligesom Kapellaner endnu kaldes af Sognepræsten med Bispens Samtykke — om adelige Huspræster er der ikke længer Tale —; men ogsaa ere Hospitals- og Fattigforstandere samt alle Undervisningsanstalter i Stiftet, baade de højere og lavere, underlagte Bispens Myndighed, idet han skal kalde Rektorer til Latinskolerne og prøve Degnene, som han kan vrage, hvorhos det var hans Pligt og Ret stadig at holde Øje med Undervisningens Gang og Frugter. Et Moment af Selvstyrelse laa ogsaa i *Provstevalget*, som fremdeles var overladt til Herredets Præster med Bispen, hvad der er saa meget vigtigere, som disse valgte Tilsynsmænd udgjorde *Landemodet*, og dette ej alene var en Slags kirkelig Repræsentation, men ogsaa beholdt Domsretten i alle kirkelige Sager, dog under Appel til Højesteret — medens Kapitlerne ere forsvundne: de vare i Løbet af Syvtierne fuldstændig opløste, deres Gods inddraget under Kronen og deres Domsret i Ægteskabssager overdragen til andre Myndigheder (i Sjællands Stift til Universitetets Konsistorium, i de andre Stifter til Tamperretterne, der bestod af Stiftsbefalingsmanden med nogle nærboende »lærde Mænd eller Sognepræster«). — Iøvrigt have Lovene, med Hensyn til de kirkelige Institutioner og deres Virksomhed, væsentlig kun sammenstillet i bedre Orden de hidtil gældende Regler samt paa enkelte Punkter tilføjet udfyldende eller ændrende Bestemmelser, som ogsaa enkeltvis komme til i den nærmest følgende Tid. Saaledes opregner D. L. (II—4—5) de hidtil fastsatte Gudstjeneste Dage; men kort efter — ved Fdg. 27de Marts 1686 — sker heri den Forandring, at i Stedet for de ugentlige og maanedlige Bededage (henholdsvis i Købstæder og paa Landet) sættes en eneste *»almindelig« Bods-, Bede- og Fastedag*, næmlig Fredagen i den fjærde Uge efter Paasken. Til Støtte for *Kirketugten*, der iøvrigt beholdt det Udseende, den havde faaet ved Rec. 1643, skærpedes i flere Henseender de verdslige Straffe for de til Kirketugt hjemfaldende Forsyndelser, bl. A. indførtes, ligesom i Sverige, Gabestokke til Revselse for Sværgere og Bandere, dog kun i Købstæderne, hvorimod paa Landet denne Synd skulde straffes med Vand og Brød (VI—2—2). Med Hensyn til *Præste-Uddannelsen* og *Børne-*

Undervisningen satte Landslovene ikke Maalet op; navnlig er der ikke Tale om faste Skoler eller om Boglærdom paa Landet. Samtidige Planer til at nedlægge smaa Latinskoler for at udvide de større, udførtes ikke; derimod var allerede 1675 dels en filosofisk Examen indført, som maatte være tagen af Enhver, der vilde gaa op til Attestats, dels denne sidste Examens Afholdelse, der hidtil havde været overladt til et Par Professorer, paalagt hele det teologiske Fakultet; endnu var den dog kun en privat Prøve med den enkelte Kandidat, naar han mældte sig. Henimod Aarhundredets Slutning oprettede, ligesom tidligere i Sverige, enkelte Godséjere Læseskoler for Bønderbørn.

Med Hensyn til *Kirkelæren* gjorde Teologerne i Lovkommissionen et Forsøg paa at faa Konkordieformelen godkendt; men Juristerne henviste Sagen til Kongen, hvormed den bortfaldt, og i Lovene (II—1) nævnes som Kendemærke paa den i Rigerne »tilstædte« Religion kun dens Overensstemmelse med den hellige Skrift, de tre gamle Symboler, den uforandrede augsburgske Bekendelse og Luthers lille Katekismus. — Om *Kirkeskikkene* mælde Lovene Intet. Dette Led af Kirkeordningen forbeholdtes en særskilt Behandling i et *Kirke-Ritual*, som udarbejdedes af en 1683 nedsat Kommission med *Hans Bagger* i Spidsen og stadfæstedes den 25de Juli 1685. Ved dets Forelæggelse for Roskilde Landemode ytrede Biskoppen, at her var Intet ændret i det Gamle og intet Nyt lagt til, uden hvad der forinden var i Brug, eller hvad der kunde tjene til god Ordens Fremme. Dette var Sandhed. Ritualet betegner, ligesom den svenske Haandbog af 1693, en Afslutning af den forudgaaede Udvikling, som kun havde medført faa Ændringer i Reformations-Hundredaarets Kirkeskik — deriblandt at Nadverordene nu lyde: »Dette er Jesu *sande* Legeme« — »Blod«, hvad dog ikke fremtræder som en Nyhed, samt at Præste- og Bispe Ordinationen har faaet et mere papistiskt Præg: i Stedet for det Evangeliske, at Ordinator som den ældre Kirkens Tjener kun, under Haandspaalæggelse, bad om Aandens Bistand for den nye Tjener, skal han nu *overantvorde* denne det hellige Embede, hvori synes at ligge en Slags Godkendelse af den romerske Lære om successio apostolica, der strider mod den evangeliske Hovedlære om det almene Præstedømme. Ritualet havde paa den ene Side optaget en hel Del af D. L.'s kirkeretlige Indhold, men savnede paa den anden Side adskillige Bestanddele uden hvilke det ikke kunde bruges som Haandbog ved Gudstjenesten; derfor samlede Bagger alle Ritualets Forskrifter om Kirkehandlingerne, Formularer, Bønner o. s. v. i en særskilt *Alterbog* hvori tillige optoges Evangelier, Epistler og Kollekter; den stadfæstedes 7de Apr. 1688. — Senere gik det med et andet Hovedarbejde: Tilvejebringelsen af en *ny Salmebog*. Denne Sags Historie i Danmark ligner paafaldende dens Historie i Sverige. Allerede 1683 fik Tidens største Salmedigter *Thomas Kingo*, Fyns Biskop, det Hværv at udarbejde en ny Kirke-Salmebog. 1689 var han færdig med den første Halvdel: »Vinter-

parten«, og fik strax kongelig Autorisation paa den (25de Jan. 1690) samt Eneret paa 20 Aar til at trykke og sælge den. Om det var paa Grund af dens virkelige Brøst — stærk Omstøbning af gamle, kendte Salmer, uheldigt Valg af adskillige nye, for stort Omfang (se Brandt og Helveg: »Dsk. Psalmed. II, S. XXXII) — eller af uvedkommende Hofindflydelser, vides ikke, men knap en Maaned efter (22de Febr.) blev Autorisationen tilbagekaldt, og Kingo brændte inde med et stort Oplag. Aaret efter overdroges Sagen til en anden Salmedigter: Søren Jonnsæsen, Domprovst i Roskilde; men hans Samling, der var færdig 1693, blev ikke godkendt eller trykt: indeholdt Kingos Bog for meget af ham selv — 136 af 267 Salmer —, saa havde Søren Jonsæsen til Gengæld ikke medtaget en eneste af Kingos Sange. Et Par Aar gik hen, da nedsattes (1696), nærmest foranlediget ved en Klage fra Kingo, en Kommission med Sjællands Biskop (siden 1693) Henrik Bornemann i Spidsen, som, skønt Kingo ikke var Medlem af den, dog modtog hans Hjælp og derved blev i Stand til inden 1697 at udarbejde en ny »Kirke-Salmebog« (301 Salmer, deraf 85 af Kingo, 122 optagne fra Hans Thomissøn); Kingo fik Eneret paa 10 Aar til at trykke og sælge den, og 1699 kom den ud i tre Formater, medens han, ligesom Svedberg, bortgav sin kasserede Bog fra 1689, til fattige Børn i Købstæderne. Den samme Kommission samlede derefter en »Hus-Andagts-Salmebog« (189 Sange, deraf 41 af Kingo), men den udkom først efter Kingos Død (1703). Ogsaa paa en ny *Bibel-Oversættelse* tænkte man. 1683 fik Bagger og to teologiske Professorer det Hværv at udarbejde en saadan; men Arbejdet gik snart i Staa, da de to Professorer døde. De Bibler, som tryktes i Kristian V's Tid: den saakaldte »Frederik III's Hus- og Rejsebibel« i lidet Format (1670) og flere privat trykte (1690, 1696, 1699) vare alle kun Optryk af den gamle Kirkebibel.

Reformerne i Kristian V's Tid levnede for Resten af Tiden kun liden Grund til nye Love; dog spores noget mere Liv end samtidigt i Sverige, dels vel fordi Danmark og Norge led mindre af den store Krig, dels fordi Pietismen begynder at trænge stærkere igjennem her end i Sverige. Foreløbig vakte den dog kun Kirkestyrelsens Uvilje, som bl. A. spejler sig i et kongelig Forbud (1706) mod gudelige Forsamlinger i Husene af »særsindede Personer«; og fra den stammer ikke Regeringens afsluttende Skridt til *Kirkeembedernes bedre Besættelse*. Herhen hører først Fdg. 23de Okt. 1700, som gentog Forbudet mod at give eller love Noget for at faa Kald — hvad dog ikke hindrede denne Misbrug, især ved Patronatskaldene, som atter nu formeredes stærkt ved Kirkesalg, især i Norge —, samt forbød at skaffe sig Kald ved Giftermaal — hvad der var noget Nyt, saasom det tidligere havde været ganske almindeligt at foretrække Ansøgere, der vilde ægte Formandens Enke eller Datter, i sin Tid saa almindeligt, at det for en Udlænding kunde tage sig ud som en

Lov*). Noget senere (1706) foreslog de teologiske Professorer at overdrage Omsorgen for Sognekaldenes Besættelse til et »Konsistorium« sammensat af Københavns fornemste Gejstlige — altsaa atter en Plan til en Slags kirkelig Overstyrelse. Den smagte dog ikke Kancelliet og skødes til Side, skønt den støttedes af Kongens meget formaaende Hofpræst Lütken, hvorimod man søgte at naa Maalet ved at sørge for en bedre *Præste-Uddannelse.* Dette skete ved Fdg. 1ste Aug. 1707, som skærpede den teologiske Embedsexamen, gjorde den offentlig og indførte de tre Karaktergrader (laud., haud. og non), samt udtrykkelig indskrænkede Bispeexamen til en Prøve, om de ældre Kandidater ikke havde glemt deres Lærdom i Ventetiden. Utvivlsomt havde derimod Pietismen sin gode Del i Tidens stigende Iver for *Børne-Undervisningen.* Vel blev det endnu ikke til Noget med den af Fyns tyskfødte Biskop (siden 1703) Rudolf Müller foreslaaede Konfirmand-Undervisning. Derimod fik Lütken oprettet Fattigskoler ved alle Københavns Kirker (1706—1714), hvortil sluttede sig den strax efter Krigen (1720) besluttede Stiftelse af et Opforstringshus for 100 Fattigbørn: »Vajsenhuset« (færdigt 1727), samt især den ved Instr 27de Marts 1721 paabudne Opførelse af 240 Sogneskoler paa det til Rytteriets Underhold henlagte Krongods. I alle disse Skoler skulde Religionsundervisning være Hovedsagen, men nu efter Bog (Katekismen og Katekismus-Forklaringer), saa at Børnene først maatte lære at læse; derhos indførtes Skoletvang i de med Skoler forsynede Landsogne. Stærkest spores den pietistiske Vækkelse i Iveren for Hedningers Omvendelse. Den fremkaldte en kirkelig Institution, nemlig det 1714 oprettede *Missions-Kollegium,* som ogsaa fik Indflydelse paa indre Forhold; navnlig udgik herfra Tidsalderens sidste *Bibeludgave,* den saakaldte »Missions-« eller »Vajsenhus-Bibel« (1716), som var et Optryk af Svanes Bibel, altsaa af Resens Oversættelse; denne mere bogstavtro, men mindre læselige Gengivelse af den hellige Skrift vedblev altsaa at gaa jævnsides med den langt fyndigere og friskere, om end i Enkeltheder mindre nøjagtige, som oprindelig skyldes Kristiern Pedersen.

Ogsaa fra Danmark-Norge vare gennem hele Tidsrummet *fremmede Trosbekendere* principielt udelukkede. Heri skete dog fra Tid til anden flere Lempelser; navnlig mærkes, som i Sverige, en mere frisindet Strømning i Tiden nærmest omkring 1670. Lige overfor *Romerkirkens* Tjenere fastholdtes i Almindelighed det strænge Forbud fra 1624 mod »Munkes, Jesuiters og saadanne papistiske gejstlige Personers« Ophold i Landet: det gik over i Rec. 1643 og derfra i D. L. (VI 1. 3 jfr. 4). Men alt efter »Kejserkrigen« tillodes det af politiske Hensyn fremmede

*) „Dør en Præst, saa søgter Enken en anden Præst, som dog ikke maa tiltræde sit Embede uden kongelig Stadfæstelse", hedder det i en Beretning om Danmark fra 1623 af en wallensteinsk Feltpræst Torquato Pecchia (se Helveg: a. Skr., S. 359).

Katoliker at opholde sig i Hovedstaden, ligesom det Fristed, som Hertug Frederik III af Gottorp havde givet hollandske »Remonstranter« (Arminianere) i sin nye Stad Frederiksstad, ogsaa aabnedes for Katoliker; og i København, som i Stockholm, havde fremmede Magters Afsendinger fri Husgudstjeneste. Denne Frihed gav stundom Anledning til Rivninger, bl. A. en Gang mellem den spanske Afsending Grev Rebolledos Husfolk og en københavns Præst, hvorved det synes at være kommet op, at Rebolledos Præst Jesuiten Willem van Aelst havde søgt at »føre fortabte Faar tilbage paa den rette Vej«, som Kansleren Kr. Th. Sehested spydigt udtrykker sig i et Brev til Greven. Følgen blev en Fdg. (24de Nov. 1655), som strængt indskærper, at den fremmede Gudstjeneste kun maatte overværes af vedkommende Afsendings Husfolk (se H. Rørdam i D. Mag. 4 R. V, S. 33 o. f., samt E. Gigas: Grev Bernardino de Rebolledo, 1883, S. 222—26 og 378—83). Ikke des mindre tillodes det i Griffenfelds Tid (1671) Katolikerne i København at danne en Menighed med sin egen Præst og opføre en Kirke. Men da, samtidigt med Griffenfelds Fald, den katolske Præst i København Jesuiten Heinrich Kircher havde søgt at gøre Proselyter, sloges det ved Fdg. af 6te Apr. 1676 paany fast, at »ingen særlige Samqvem til nogen Religions-Øvelse .... maa tilstedes videre end fremmede Herrers Gesandter«, og for at hæmme Misbrug af den sidstnævnte Frihed satte D. L. (VI—1—5 og 6) strænge Forbud mod saa vel Proselytmageri som Indfødtes Deltagelse i Afsendingernes Husgudstjeneste. Dette hindrede imidlertid ikke, at Kongen (Rescr. 17de Nov. 1685) autoriserede to katolske Menigheder: den københavnske og en i Fredericia; men udenfor disse to Stæder maatte Katoliker ikke findes. — De *Reformerte* omfattedes, saa vel som alle Sekter, af de almindelige Udelukkelseslove, og der høres i lang Tid ikke videre til dem, naar undtages de nys omtalte paa Dordrecht Synoden (1618) forkættrede arminianske Remonstranter, som fik Bolig og fri Religionsøvelse i Frederiksstad. I Kristian V's Tid fik Spørgsmaalet om de Reformertes Stilling større Vigtighed, dels fordi Dronningen Charlotte Amalie var deres Trosfælle, dels fordi Ludvig XIV's Forfølgelser drev mange franske Kalvinister til at søge Fristed ogsaa i Danmark, hvor de (1680) bad om fri Religionsøvelse blot paa et Par Steder i Landet. Kongen synes ikke at have været uvillig til at modtage dem, men holdtes tilbage af Præsterne, navnlig ved Erklæringer over Sagen fra fire Biskopper, deriblandt Hans Bagger, maaske ogsaa af hans daværende tyske Hofpræst Josva Schwartz. Først, da en 1684 nedsat blandet Kommission havde udtalt sig for en iøvrigt meget betinget Frihed, udstædtes den 11te Apr. 1685 »de Reformertes Privilegier«, hvorved de fik fri Religionsøvelse i København og Fredericia, men med Indskrænkninger — bl. A. maatte de ikke bruge Kirkeklokker, ligesom de selvfølgelig ikke maatte gøre Proselyter, og Børn af blandede Ægteskaber skulde opdrages i luthersk Troslære. Noget senere mærkes atter større

Strænghed. Ved et Reskr. af 1690 indskrænkedes i enkelte Stykker de Reformertes Frihed; og da (1706) nogle Kalvinister med en Præst, Elie Geraud, vare komne til Aalborg og søgte Tilladelse til i Stilhed at udøve deres Religion der, udvirkede Biskoppen Jens Bircherod et kgl. Reskr. (19de Febr. 1707), som forbød det — hvorfor han senere ikke turde vise sig for Enkedronningen (se Bircherods Dagbøger, S. 514—15 og 537). — I det Hele var dog Afspærringen bleven lidt mindre stræng i Danmark end i Sverige; ogsaa *Jøderne* (portugisiske) fik hist Tilladelse til at opholde sig i Landet og have en Synagoge (1670), hvad Præsterne billigede i Haab om at kunne omvende dem.

Ligesom den svenske Kirke havde en nærliggende *Missions*-Mark i Lapland, saaledes den dansk-norske i *Finmarken* hos de der boende endnu mest hedenske »Finner« ɔ: Lapper (i deres eget Sprog »Samer«); men den laa længe udyrket, undtagen for saa vidt sagtens en og anden Præst ved de meget spredte norske Kyst-Menigheder kan have indvirket paa enkelte tilvandrende Finner. Den første, som vides at have taget nærmere Sigte paa Sagen, er Trondhjems-Bispen Erik Bredal (1643—72), som, efter at han under den svenske Besættelse af Trondhjem (1658—59) havde opholdt sig paa Trondenæs, tog sig af Finnernes Omvendelse, bl. A. lod en Finnedreng oplære i 4 Aar og sendte ham til hans Landsmænd som Missionær — uden Held, thi denne Proselyt blev siden den værste Noaid og Runemester (L. Daae, efter en Optegnelse af Schöning, i »Throndhjems Stifts gejstlige Hist.«, 1863, S. 110). Ogsaa Bredals Eftermand Erik Pontoppidan (1673—78) havde Øje for Sagen; i alt Fald har han efterladt sig i Haandskrift en Katekismus-Oversættelse, det første dansk-norske Forsøg paa at skrive Samernes Sprog (smsts. S. 127). Det er dog først nær ved Tidsalderens Slutning, at der kommer Liv i dette Missionsarbejde, idet »den nordlandske Syvstjerne« d. e. syv trondhjemske Præster med Thomas von Westen i Spidsen optage det som en Del af den indre Mission, hvortil de følte sig eggede ved de daarlige religiøse og sædelige Tilstande i det nordenfjældske Norge. Da imidlertid deres Virksomhed, som begyndte omkr. 1710, hænger sammen med den pietistiske Vækkelse, altsaa nærmest maa betragtes som en Frugt af den følgende Tidsalders Aand, og strækker sig langt udover det Aar (1720), der passeligst danner Grænsen for den gammellutherske Tid, vil det være rigtigst at opsætte den nærmere Omtale til et følgende Afsnit; hvad ogsaa og endnu mere gælder om Hans Egedes grønlandske Mission, skønt han alt fra 1718 forberedte sig til den. — Noget ældre var den *trankebarske* Mission. Den begyndte nemlig 1705, da Lütken, som da nylig var bleven Hofpræst (1704), med Kongens Minde havde faaet hidsendt fra Francke i Halle to unge, for Hedningernes Omvendelse nidkære Mænd: Heinrich Plütschau og Bartholomæus Ziegenbalg, og disse, efter at være ordinerede af Sjællands Biskop, droge til Indien. De grundlagde paa Trankebar en Missionsvirksomhed

blandt Tamulerne, som under mange Vanskeligheder skred godt frem, især ledet med stor Opofrelse af Ziegenbalg og hans senere Medhjælper Gründler, der i Fællesskab oversatte det Ny Testamente paa Tamulisk (1714). Efter deres Død (1718 og 1720) fortsattes Arbejdet i deres Aand, men ogsaa nu væsentlig ved tyske Kræfter og under Tilsyn af Missionskollegiet i Halle, saa det er kun tildels, at den trankebarske Mission kan kaldes den danske Kirkes Værk.

Island. Hvad Gudbrand Thorlaksson og Odd Einarsson havde grundlagt, befæstedes og førtes videre af deres Eftermænd. I Kraft af den til Island udvidede norske Ordinans af 1607 skulde dets Kirke have samme Forfatning som Danmarks og Norges; i Virkeligheden blev den en *Bispe-Kirke*, endog fuldt saa meget som den svenske. Thi vel greb baade Kongerne og deres Befalingsmænd ind i Kirkens Lovgivning og Styrelse; men deres Bud fik ingen Magt, med mindre Bisperne støttede dem, og omvendt afgjorde Bisperne Meget paa egen Haand, som i Danmark og Norge kom til Kongens Afgjørelse. En Hovedgrund til denne Bispernes selvstændigere Stilling var, næst Afstanden, at de gennem Tidsrummets længste og vigtigste Del vare *valgte*, og det ikke ved Valgmænd efter Ordinansen, men af samtlige Stiftets Præster: i Holum Gudbrands Dattersøn Thorlak Skulason (fra 1626) og dennes Søn Gisle (fra 1656, † 1684), i Skalholt Odds Søn Gisle (fra 1630) og Brynjulf Sveinsson (fra 1638, † 1674); thi vel stadfæstedes Valget bagefter af Kongen, og den Valgte ordineredes, efter en forudgaaet Examen, af Sjællands Biskop; men det vides ikke, at den danske Kirkestyrelse har grebet anderledes ind i de nævnte Kaldelser, end at Kristian IV, da Brynjulf tilbageviste Valget, bød ham at modtage det. Efter Enevælden forandredes rigtignok Fremgangsmaaden, men den blev indenfor nærv. Tidsrum ikke ganske den samme som i Norge. Vel vare de næste to Bisper udnævnte i København før deres Formænds Død: Thord Thorlaksson (Hola-Bispens Søn) i Skalholt 1669 (Biskop 1673—97), Jon Vigfusson i Holum (Biskop 1684—89) allerede 1673, altsaa længe forinden, derhos mod al Rimelighed, da han var ilde berygtet og ikke Teolog (han skal ved Gaver have skaffet sig Griffenfelds Forord); men Thord havde Brynjulfs eget Ønske at støtte sig paa, da den gamle Biskop trængte til en Medhjælper og Afløser, og efter Jons Død, da Hola-Stol ikke søgtes af Nogen, indstillede Stiftets Præster af egen Drift 6 Mænd af deres Midte, blandt hvilke Kongen tog de to næste Bisper: Einar Thorsteinsson (1692—96) og Bjørn Thorleifsson (1696—1710), saa at ogsaa disse paa en Maade vare valgte. Først Tidsrummets to sidste Biskopper: Jon Thorkelsson Vidalin i Skalholt (1698—1720) og Stein Jonsson i Holum (1710—39) udnævntes ligefrem af Kongen paa vedkommende Amtmands Forord, Vidalin dog tillige i Henhold til en indstændig Bøn fra hans Formand, hvem han i hans sidste Leveaar havde hjulpet i Embedet. Vigtigt var det frem-

deles, at alle disse Mænd vare *indfødte* (medens Norge i det 17de Aarhundrede kun havde 4 indfødte Bisper, se L. Daae, a. Skr. S. 82, Note); kun Vidalin havde en danskfødt Medbejler, som støttedes af selve Niels Juel; men Matthias Moths Forestillinger: at ingen Biskop kan gavne sit Stift, naar han ej er Folkets Sprog mægtig, bevægede Kongen til at foretrække Islændingen (et Hensyn, som man aldrig tænkte paa at vise Sønderjyderne). Derhos vare flere af de nævnte Biskopper *udmærkede Personligheder;* navnlig gælder det om Oluf Worms to Venner Thorlak Skulason og Brynjulf Sveinsson, ja den sidste er en af Aarhundredets største Kirkemænd og Lærde i Norden, medens Jon Vidalin hører til den gammellutherske Tids ypperste Prædikanter. Endelig maa det ikke glemmes, at, medens Island før 1620 havde havt adskillige uretfærdige og herskesyge Lensmænd, med hvem derfor Biskopperne jævnlig havde ligget i bitter Strid, fik det senere i det Hele gode Styrere og navnlig fra 1649 til 1682 i Rigsamiralen Henrik Bjelke († 1683) en baade dygtig og frisindet Høvding, hvis mindste Fortjeneste det ikke er, at han helst lod Bisperne raade i alle Kirkesager og gærne støttede dem hos Kongen, naar det behøvedes; men i denne lange Tid fæstnedes en Tingenes Orden, som de senere Amtmænd ikke saa snart kunde rokke.

Et Mærke paa den islandske Kirkes friere Stilling er, at det lykkedes at hævde saa vel Menighedens som Biskoppens afgørende Indflydelse paa *Præstekaldenes Besættelse.* I Tidsrummets Begyndelse gik det endnu tidt uordentlig til hermed. Snart lode Bønderne sig lokke til at underskrive Forlovsbreve paa Kaldet — herover klages i et Kgbr. af 29de Nov. 1622, som for øvrigt indeholder en hel Del vistnok ugrundede Beskyldninger mod det islandske Præsteskab; snart er det verdslige Magthavere: Lensmanden eller hans Fuldmægtig, Lagmænd eller Sysselmænd eller Forvaltere paa Krongodset, som tiltage sig en Slags Kaldsret paa Kongens eller egne Vegne, og, naar et Kald er ledigt, møde stundom tre, fire Personer med Fordring paa det, og »Sognefolket raader lidet eller intet derfor« — herover klages bl. A. i et Brev fra Odd Einarsson fra 1630 (se Finnur Jónsson, III, S. 351). Efterhaanden kommer Forholdet imidlertid i Orden, især ved Thorlaks og Brynjulfs Bestræbelser, saa at, hvor Bispen ikke havde særlig Kaldsret (navnlig til Domkirken), der valgte de 7 Ældste under Provstens Vejledning, Biskoppen prøvede og Lensmanden eller hans Fuldmægtig stadfæstede, uden at dog denne Stadfæstelse fik nogen væsentlig Betydning, og uden at der blev Tale om at gaa til Kongen med Sagen. Og denne Besættelsesmaade varede Aarhundredet ud, altsaa længe efter at den i Danmark og Norge var fortrængt af Kongens eller Patronernes Kaldelse. Først efter 1700 begyndte man ved større Kald at søge Kongen selv gennem Kancelliet; men endnu 1726 fandt Frederik IV Anledning til at afkræve Biskoppen i Skalholt Underretning om, hvilke af Stiftets Præster, der vare kaldede af

Kongen, og hvilke ikke. — Den kirkelige *Domsret* udøvedes i Tidsrummets Begyndelse af Præstedomstole, som Biskoppen nedsatte for hver enkelt Sag; men en hel Del Sager, navnlig vedkommende økonomiske Spørgsmaal, gjaldt for halvt verdslige, og til deres Paadømmelse nedsattes af Biskop og Lensmand blandede Domstole: »helmingadómar«. Herpaa gjorde Brynjulf Ende. Først fik han vedtaget, at Stiftets Provster og en Del Præster skulde træde sammen hvert Aar til *Landemode* (»Synodus«). Dernæst foreslog han paa Landemodet 1640 og fik alle Stemmer for fuldstændig Afskaffelse af helmingadómar'ne, men stødte her paa Modstand hos Lensmanden Pros Mundt. Et Par Aar efter kaldtes denne imidlertid til Danmark, hvor han, som bekendt, led Heltedøden i Søslaget ved Laaland (1644). Da, medens hans Fuldmægtig Lars Nielsen, en ubetydelig Mand, udøvede den verdslige Styrermagt paa Island, sammenkaldte Brynjulf et Provste- og Præstemøde paa Væligerðe i Flóe paa Sønderlandet og fik der den 18de Aug. 1645 vedtaget den saakaldte »Væligerðes-dóm«, hvori det slaas fast, at »ingen Præst kan stævnes eller dømmes af anden Magt, end Ordinansen fastsætter«, næmlig Provst og Biskop med Lensmanden, paa Landemode, »i nogen Sag, som ikke af Ordinansen udtrykkelig henvises til verdslig Ret«, og denne Beslutning, der stillede Kirkens Sager udenfor al verdslig Domsmagt, fik han ej alene stadfæstet af Lars Nielsen, men ogsaa godkendt af Præsterne i Øst- og Vest-Fjærdingen, hvorefter den samme Ordning indførtes af Thorlak i Hola Stift. Den blev gældende for Resten af Tidsrummet, dog med den ved Sædvane indførte Ændring, at Provsten som Underdommer i Forening med et Par tilkaldte Præster afgjorde de mindre vigtige Sager, og kun forberedte de vigtigere til Afgørelse paa Landemodet; først fra 1718 begyndte man nu og da at følge Norske Lovs Forskrifter om gejstlige Domstole. — Medens Bisperne i det Hele vaagede strængt over Præsternes Embedsførelse og Levned og ikke vare rædde for at straffe haardt, hyppigt endog med Afsættelse, udøvedes den almindelige *Kirketugt* mildere paa Island end i det øvrige Norden. Dette føltes vel ingenlunde som et Gode, men som en ulykkelig Følge af den verdslige Øvrigheds Ulyst til at støtte Præsteskabet. »Her bliver ingen stadig Velsignelse i Landet«, hedder det i en skarp Formaningsskrivelse fra Gisle Oddsson til Skalholt Stifts verdslige Øvrigheder af 26de Apr. 1636, »saa længe de Verdslige ikke ville hjælpe de Aandelige til et ret gudeligt Regimente og Sædelighedsorden (siðsemi) uden og inden Kirken« — et klart Udtryk for Tidens Tankegang i dette Stykke. Naar det imidlertid nu indses, at udvortes Tvang til Gudsfrygt og Sædelighed er en Selvmodsigelse og snarest maa modvirke sit Øjemed, saa maa det vistnok gælde for et Held for Islændingerne, at Kirkens Mænd maatte nøjes med de aandelige Tugtemidler, som stod til deres Raadighed. Disse brugte de rigeligt, især foreløbig Udelukkelse fra Nadveren og derpaa følgende aabenbart Skrifte; men der kendes dog ikke noget Exempel paa Brug af den store Band i

hele Tiden fra 1550 til 1720. — Naar baade Præsternes og Lægfolkets religiøse og sædelige Tilstand hævede sig endogsaa meget i Løbet af det 17de Aarhundrede, turde det da langt mindre skyldes Kirketugten eller verdslige Straffe i Henhold til den altid forhadte Storedom, end den stærkt stigende Oplysning. Vi skulle senere betragte Aandslivets mærkelige Frodighed paa Island i dette Tidsrum. Her maa det være nok at minde om de af Bisperne altid særligt beskyttede Domskolers Betydning for *Præste-Uddannelsen,* som for de Færrestes Vedkommende kunde føres videre end til dette Trin, samt om flere Bispers, især Brynjulfs Iver for at faa unge Mænd til at studere i København, om muligt ogsaa i Rostock eller Wittenberg, ligesom han strængt overholdt, i Henhold til Kgbr. af 1633, at de, som havde taget Attestats i København, gik forud for alle Medansøgere om de bedre Præstekald. Med *Børne-Undervisningen* stod det sikkert bedre til paa Island end noget andet Sted i Norden, i alt Fald for saa vidt som Læsefærdighed hist var langt almindeligere end andensteds; men der er ingen Tvivl om, at Præsterne baade ved Katekismus-Prædikener og Kirke-Katekisation og ved flittige Husbesøg, som jo var en oprindelig islandsk Institution, i alt Fald her ældre end i det øvrige Norden, have havt væsentlig Del i, at Folkets gamle Dannelses-Lyst vaktes til nyt Liv og ledtes i væsentlig religiøs Retning. — Om Ændringer i *Læren* og *Skikkene* er der ikke Tale, undtagen for saa vidt som det dansk-norske Ritual af 1685 strax blev oversat paa Islandsk og taget til Følge — men det indførte jo ikke noget væsentligt Nyt —, ligesom de fra Tid til anden paabudne *Bededage,* sædvanlig tre om Aaret, ogsaa her til sidst afløstes af den ene »almindelige« Bededag. — Ellers berørtes Island ikke af de store Reformer i Kristian V's Tid. Det havde allerede 1644 faaet en ny *Bibeloversættelse,* udført af Thorlak Skulason, paa kongelig Befaling og med Kongens Understøttelse (tarvelig nok: 200 Rdlr.) efter Resens danske; og henved 30 Aar senere (1671) udgav Gisle Thorlaksson en ny betydelig forøget *Salmebog,* medens forøvrigt Salmeliteraturen ogsaa her voxede overordentligt ved private Samlinger. Vel bragte (1688) den første »Amtmand« Kr. Müller Kongens Befaling til begge Bisper, at de i Forening med de dygtigste Provster skulde omarbejde paa Islandsk Norske Lovs anden Bog, dog under Hensyn til de for Island særegne Forhold. Arbejdet faldt alene paa Thord Thorlaksson, da Stakkelen Jon Vigfusson paa Holum Intet evnede, og derhos idelig forfulgtes med haarde Retsanklager af Stiftets Præster. Thord tog fire Provster til Hjælp, og allerede Aaret efter kunde man tilstille Kongen en dansk Oversættelse af denne nye islandske Kirkelov. Men videre hører man ikke Noget til denne Sag, enten den nu er gaaet de danske Regeringsmænd af Minde, eller man ikke har syntes om Islændingernes Værk — maaske har det hævdet Kirkens Frihed stærkere, end det smagte Enevoldsherskeren og hans Omgivelser —, eller man har ment, at N. L. II af sig selv vilde

trænge igjennem paa Island. Dette skete dog ikke før i den følgende Tidsalder og aldrig helt. — De eneste fremmede Trosbekendere, som Islændingerne fik at gøre med, vare — *Muhamedanere*, nemlig Sørøvere fra Algier og Marokko, som i Aaret 1627 hjemsøgte Islands Kyster, brændte, plyndrede og bortførte Fanger, navnlig fuldstændig ryddede Vestmanøerne, hvorved Salmedigteren Jon Thorsteinsson blev »Martyr«, og bortførte 2—300 Mennesker som Slaver. Baade i Danmark og paa Island samledes Penge til deres Løskøbelse, tildels paa Kongens Befaling; men de Færreste gensaa deres Fædreland. Kirkebønner og Salmer vidne om, hvilken Rædsel dette Besøg af Kristenhedens Arvefjender havde vakt hos Islændingerne, som, underligt nok, bortset fra de Søfarende og Karl XII's Følge til Tyrkiet, ere de eneste Nordboer, der fik Lejlighed til at lære disse »Hedninger« at kende paa første Haand.

Naar vi fra de kirkeretlige Forhold, fra Forfatninger og Institutioner vende os mod selve det religiøse Aandsliv, saa møder os først som Genstand for Undersøgelse Arbejdet med Lærens Begrundelse og Udformning samt i nøje Sammenhæng dermed Tidsrummets religiøse Stridigheder; dernæst maa vi, idet vi stadigt bevæge os udenfra indefter, betragte Ordets Forkyndelse med Mund og Pen til Opbyggelse for Menigheden; endelig ville vi lytte til dets Genklang i gudelig Digtning, som er det kristelige Aandslivs inderligste og fuldkomneste Udtryk — selvfølgeligt næst efter den Enkeltes personlige Udvikling.

1. Lærd Teologi. Religiøse Kampe.

Den strænge Lutherdom havde sejret. Vel var ikke Kristen-Livet glemt over Kirkelæren; men paa Vej til denne Ensidighed var man. Fastslaaet var det, dels at klart Begreb om og ubetinget Tilslutning til den lutherske Lære var det mest afgørende Kendemærke paa sand Kristendom, ja Salighedsvilkaar, dels at ingen anden Lære kunde taales i Landene: Jesper Brochmands Ord i Tilegnelsen til Kristian IV af hans store Dogmatik (1633): »Fra din Regeringstiltrædelse af har Du arbejdet paa, at *alle* dine Undersaatter skulde *tænke og tale ens* om Gud og de guddommelige Ting, og det har Du gjort med saadan Fremgang, at de, som afveg i religiøse Meninger, nu vandre om landflygtige, og fjærnt fra de Majestæten underlagte Riger og Lande« — disse Ord udtrykke kort og klart, hvad en Tidlang Alle, gennem hele Tidsrummet de Fleste, i alt Fald af Kirkens Mænd, fandt rigtigt og godt. At granske Skriften og Kirkens Historie

til Støtte for Kirkens Lære og at udarbejde denne til størst mulig Klarhed og Fasthed, vedblev i Tidens Øjne at være den ypperste Aandsidræt, *dogmatisk Teologi* den fornemste Videnskab, som alle andre teologiske Fag, alle andre Videnskaber, hvor raskt og selvstændigt de end udviklede sig, skulde tjene og bøje sig for. Men, da Kirkelæren fremdeles blev angreben, idet gamle Fjender rejste sig med ny Kraft, nye Anskuelser og Læreretninger traadte frem, blev det en Hovedopgave for Teologien at hævde den baade mod hine og disse: skønt enevældig i Norden, maa Lutherdommen fremdeles *kæmpe*, hvorvel nu nærmest for at hævde den vundne Stilling, og Teologien beholder fremdeles sit Præg af *Strids-Teologi*, saa det bliver umuligt at give nogen Forestilling om dens Væsen uden med det Samme at komme ind paa Tidens religiøse Brydninger.

Literaturen voxer stadigt i Omfang. Vi maa nøjes med at nævne forholdsvis stedse færre Forfattere og Skrifter, navnlig maa i Regelen forbigaas de mange smaa Skrifter: *Disputationes*, som aarligt fremkaldtes ved Universiteterne, i Sverige tillige ved Stifts-Synoderne, skønt slige Skrifter — der overhovedet omtrent gjorde samme Tjeneste som Tidsskrifter i vore Dage — ofte forfattedes af de ypperste Lærde og fylde allermest i Bog-Fortegnelserne: af omkr. 1000 i Chr. Bruuns „Biblioth. Danica“ opregnede exegetiske og dogmatiske Skrifter fra Tiden 1620—1720 ere henved 800 „Piecer“ paa højst 3 Ark, mange af de andre kun lidet større, og i Sverige synes, naar man skal dømme efter Opregningerne i Westèns „Hofcl.'s Hist.“ og i Lidéns „Catalogus Disputationum“ (Ups. 1778), Disputatsformen at have været brugt forholdsvis endnu stærkere. For bedre Oversigts Skyld grupperes her Meddelelserne efter Videnskabens Hovedgrene.

Bibelgranskning. De vigtigste Frembringelser ere *exegetiske Kommentarer*. Her møder os i Danmark først den ellers mere som Dogmatiker og Prædikant fremragende *Jesper Rasmussen Brochmand* (f. 1585 i Køge, hvor Faderen var Raadmand, Student fra Herlufsholm 1601, udenlands 1603—08, især i Leyden og Franeker, 1608 Rektor i Herlufsholm, 1610 Professor i København, fra 1615 i Teologi og s. A. Dr. theol., i 4 Aar Lærer for „den udvalgte Prins“ Kristian, men fra 1620 i uafbrudt akademisk Virksomhed, 1638 Resens Eftermand paa Sjællands Bispestol, i Virkeligheden hele den dansk-norske Kirkes Formand, søgt som Opdrager for unge Mænd, især af Adelen, d. 1652); han har af exegetiske Arbejder skrevet, foruden et Par enkelte Disputatser, Kommentarer til *Jakobs Brev* (1641, 1658, 1706, 1730) og til *Hebræer-Brevet* (tr. 1706). Fremdeles have vi som Hovedforfattere: *Hans Svane* (f. i Horsens 1606, Prof. 1646, Sjællands Biskop 1655, efter Statsomvæltningen 1660 titulær Ærkebiskop, d. 1668), Forf. til en vidtløftig Kommentar til *Daniels Bog* i to store Foliobind (1654—56), og den yngre *Peder Vinstrup* (f. 1601, Hofpræst, 1638 Biskop i Lund, i hvilken Stilling han efter Roskilde-Freden sluttede sig nøje til den svenske Regering, d. 1679), Forf. til en Kommentar over *Matthæus-Evangeliets ti første Kapitler*, ligeledes to Bind in folio — „skeppunds-volymer“ kalder Wieselgren dem (1666—75) —, som, skønt udkomne efter Skaanes Adskillelse fra Danmark, dog maa regnes blandt den danske Skriftlærdoms Frugter. Blandt svenske Exegeter maa fremhæves: *Lars Wallius* (Bondesøn, f. 1588, 1610 Lektor i Strengnäs, 1621 Prof. i Upsala, 1637 Biskop i Strengnäs efter Laur. Paulinus, d. 1643), som bl. A. i 16 Disputatser kommenterede *Søndags-Evangelierne* (1637) og flere Stykker af det Gl. Test.; fremdeles *Johan Lenæus* (Præstesøn, f. 1573, Prof. i Upsala 1604,

fra 1618 i Teologi, 1647 *Ærkebiskop* efter Laur. Paulinus, d. 1669), Forf. til Kommentarer over *Johannes-Evangeliet* og *Apostelgærningerne* (1640) samt over *Johannes', Peders. Jakobs og Judas' Breve* (1645); den flittige Åbo-Professor *Eskil Petræus*, som mellem Aarene 1643 og 1657 forfattede 155 Disputatser over *Perikoperne* af exegetisk-dogmatisk-polemiskt Indhold; *Johan Elofsson Terserus*, (Søn af den myndige Leksands-Præst Elof T., som var Gustav Adolfs Støtte lige over for de urolige Dalkarle, f. 1605, Prof. i Åbo 1640, i Upsala 1648, Biskop i Åbo 1658, men afskediget 1664 som Synkretist, 1666 Præst i Stockholm, 1671 Biskop i Linköping, d. 1678), udgav *1ste og 2den Mosebog* med ny latinsk Oversættelse og Kommentarer i en stor Foliant (1652—55) samt særskilte „Annotationes“ til begge Bøger (ligel. in fol., 1655 - 60); Åbo-Professoren *Pet. Bång* (1666—78), bl. A. Forf. til 16 Disputatser over *Hebræer-Brevet*; Upsala-Professoren *Pet. Johansson Rudbeck* (1660—85), som i 12 Disputatser kommenterede *Prædikerens Bog* (1665); endelig for hans øvrige Betydnings Skyld den store Prædikant, Salmedigter og Sprogmand *Jesper Svedberg* (Bergmands-Søn fra Sveden ved Falun, f. 1653, Student 1666 i Upsala, senere i Lund og atter i Upsala, Feltpræst 1683, udenlands 1684—85, Hofpræst 1689, Præst i Vingåker 1692, Prof. i Upsala 1694, Biskop i Skara 1702, d. 1735), skønt hans eneste exegetiske Arbejde kun er en liden Kommentar over *Titus-Brevet* (1703). Ogsaa Islændinger ere med i dette Arbejde; men deres vigtigste Ydelse, Selårdal-Præsten *Páll Bjarnarsons* († 1706) Kommentarer over flere Bibelbøger, naaede aldrig at blive trykt. Imidlertid kaste en Mængde andre Forfattere sig over mindre Afsnit af Skriften: enkelte Kapitler, et enkelt Kapitel, enkelte Vers, et enkelt Vers, en Sætning, et Ord, mest i Disputatser, stundom i større Skrifter. Hele denne Literatur er paa Latin. Dog søge Nogle at vejlede Lægfolk i Skriftens Tydning ved *Oversættelser med Forklaringer*, de sidste enten indskudte i Texten eller tilføjede i Noter. Herhid høre en Del mindre Skrifter, i Danmark især Tolkninger af Davids Salmer, en enkelt eller flere, i Sverige bl. A. en Udlægning af *Højsangen*, kaldet „*Himmelsk brudkammare*“, af Salmedigteren *Haquin Spegel* (f. i Ronneby i Bleking 1645 af en fra Småland indvandret svensk Slægt, Student fra Lunds Gymnasium 1662, udenlands nog e Aar, Hofpræst 1671 og Feltpræst under den skaanske Krig. 1679 Superintendent paa Gotland, 1685 Biskop i Skara, 1692 i Linköping, 1711 Ærkebiskop, d 1714). Det største danske Foretagende af denne Art er en Række „*Parafraser*“, d. v. s. Oversættelser med forklarende Indskud i Texten, af en hel Del Bibelbøger (*Jonas* (omkr. 1650), *Matthæus* (1654), alle *Apostelbrevene* undtagen Judas' (1648—56) og *Johannes' Aabenbaring* (uvist naar)) ved den sønderjydske Præst *Peder Vandal* (f. 1602 i Magstrup ved Haderslev, hvor Faderen var Præst, en af den lærde Holger Rosenkrands's Lærlinger. Faderens Eftermand 1628, meget lærd og ivrig Samler paa Bøger, Haandskrifter og „Rariteter“, gæmte sine Samlinger og sig selv i et ved Præstegaarden opført Taarn, hvor han levede Dag og Nat, medens hans Hustru styrede Gaarden, fik sit Enebo ødelagt og sine Samlinger adsplittede af Svenskerne 1657 og flygtede til Haderslev, hvor han døde 1658 eller 59). Fjendevold og Døden havde hindret den stille Landsbypræst i at fuldføre sin Tanke at „omskrive“ hele Bibelen; heldigere, med et noget lignende, kun langt mere omfattende Foretagende vare Åbo Bisperne *den ældre og yngre Johan Gezelius* (J. G. d. æ., Bondesøn fra Gezala i Vestmanland. f. 1618, Prof. i Dorpt 1638, Præst i Skedevi i Dalarne 1649, Superintendent i Lifland 1660, Biskop i Åbo 1664 efter Terserus. d. 1690; J. G. d. y., hans Søn. f. i Dorpt 1647, Student i Åbo 1661, udenlands 1671—74 og en Tidlang Speners Gæst i Frankfurt, 1681 Superintendent i Narva, 1688 Faderens Medhjælper og 1690 hans Eftermand, forjagen af Russerne 1713, d. i Sverige 1718); det af Faderen allerede 1674 paabegyndte *Bibelværk*, en Oversættelse med fortløbende Oplysninger og Udlægninger, lykkedes det Sønnen at fuldføre, om han end ikke oplevede at se det Hele trykt: Ny Test. udkom i 2 Dele 1711—18, Gl. Test i 4 Dele 1724—28. — Efterhaanden udskille sig flere Sider af Bibelgranskningen som selvstændige Fag. Man faar *Indledninger* —, dels til Teologien i det Hele — f. Ex. af *Brochmand* (to Dis-

putatser 1627 og 28) og af *Jesper Bertelsen* eller *Caspar Bartholin* (1585—1629), den store Læge og Anatom, som under en Sygdom (1628) besluttede at blive Teolog, og af hvem der haves en vigtig Afhandling: *„De studio theologico inchoando et continuando“* (1628) — dels til Bibelstudiet i Særdeleshed og til enkelte Bibelbøger, til hvilken Slags Arbejder ogsaa maa regnes de oftere fremkomm·nde *Evangelieharmonier*, t. Ex. af den tyske Sorø-Professor *Cluver* (1627), af Kirkehistorikeren *Joh. Baasius* (1627), af Skalholt-Bispen *Thord Thorlakson* (1687). — Endvidere udskiller sig af Exegesen *Bibel-Kritiken*, som især dyrkes i Danmark henimod Tidsalderens Slutning, bl. A. af de to Professorer *Hans Steenbuch* (1709—40), der i en Række Disputatser undersøgte *den danske Bibeloversættelses Forhold til Grundtexterne* (1699—1715), og *Hans Trellund* (Prof. 1712—25), som samlede sine kritiske Undersøgelser af „klassiske Skriftsteder“ i to Bind *Exercitationes Biblicæ* (1720—21), samt af Lærdoms Vidunderet Avernakø Præsten *Morten Wolfsburg*, der som lille Dreng kunde tale Græsk i Dialekterne, var Student i sit 10de Aar (1695), gjorde Tjeneste ved en Mængde Disputatser og udgav *Observationes sacræ* (1717), et vidtløftigt Lexicon til det Nye Test. Selvfølgelig indtage *Sprogundersøgelser* en stor Plads i Bibel-Kritiken. En anden Side af Bibelstudiet er Fremstillinger og Undersøgelser af *den hellige Historie*. Hertil maa henføres Tidsregnings-Arbejder, bl. A. *bibelske Kronologier* paa Latin af *Terserus* (1657), af den tyskfødte Upsala-Professor *Chr. Ravius* (1669) og af *P. Bång* (1694), samt paa Modersmaalet af Arendal-Præsten *P. J. Brinch* („Det gamle Testamentes 4000 Aars Chronologie og Israelitiske Historie“, 1701); en særegen Gruppe danne den danske Matematiker *Vilh. Langes* i Leyden udgivne Bog *„De annis Christi“* (1649), hvori han vilde godtgøre, at Frelseren er korsfæstet en Torsdag, samt to derved fremkaldte Modskrifter: „Diatribe de feria passionis“ (1651) af *den ældre Hans Vandal* (Søskendebarn til Magstrup-Præsten, f. 1624, Prof. 1655, Sjællands Biskop 1668 efter Svane, d. 1675), og et Skrift paa Dansk af Roskilde-Præsten *E. N. Randulf*. Fremdeles fremkom *Bibel-Udtog* eller *Genfortællinger* af Bibelens Indhold, deriblandt et omfangsrigt Arbejde af *Wallius* i to tykke Bind, kaldet *„Biblia Iuvenum eller Ungt folks Bibel“*, omfattende de 5 Mosebøger og det Gl. Test.'s historiske Bøger (1636); fremdeles ved *Svane* en *„Parva biblia“* (1656), ved *den ældre Erik Benselius* (Bondesøn fra Bentseby ved Luleå, f. 1632, Prof. i Upsala 1662, Biskop i Strengnäs 1687, Ærkebiskop 1700, d. 1709) *„Breviarium historiæ veteris et novi testamenti“* (1695), der blev udgivet oftere (1699, 1717) og tilsidst oversattes paa Svensk; ved Odense-Professoren *Elias Naur* en *Passionis historia* med Noter og Billeder (1697) samt to temmelig omfangsrige Skrifter ved Jönköping-Præsten *Erland Dryselius* (1640—1708), kaldet *Kort och enfaldig Kyrkio-Historia öfver Gamla*, resp. *Nya Testamentet* (1704—08, tils. 1150 Kvartsider). — Endelig syslede Mange med *bibelske*, især *jødiske Antikviteter*; navnlig henimod Tidsalderens Slutning havde man travlt med slige Undersøgelser baade i Danmark og Sverige, saaledes i Danmark bl A. *Kr. Nold* (Prof., d. 1683), som i sin Ungdom skrev en „Historia Idumæa“ (1660), den flittige Disputatsforfatter *Hans Hansen Vandal* (Biskoppens Søn, f. 1656, Prof. 1688, d. 1710, *Kristen Worm* f. 1672, Biskop i Sjællands Stift 1711 efter Bornemann, d. 1737), som tyve Aar gammel skrev en Bog i 2 Bind paa Latin om Spor af jødiske Antiqviteter hos Martial og Tacitus (1692—94), Nakskov-Præsten *Jørgen Ursin* — ogsaa et af Tidens Lærdoms-Undere, kunde tale 10 Sprog og gøre Vers i 18 (d. 1727) —, bl. A. Forf. til 18 Disputatser om „Hebræernes Skoler og Akademier“, samt den af Historien om Køge-Huskors bekendte Rektor paa Herlufsholm, siden Præst i København *Johan Brunsmand* (1637—1707), som skrev en latinsk Bog om Jødernes Ustadighed („de levitate Judæorum“, 1705). Blandt svenske Forfattere kan nævnes Polyhistoren *Olof Celsius* (f. 1670, Prof. i Upsala 1703, Domprovst 1786, d. 1756), blandt hvis 186 Disputatser, hvoraf 87 før 1720, en hel Del angaa hebraiske Antiqviteter; tre andre Upsala-Professorer: *And. Goeding* (1691—1704), som bl. A. disputerede om Jødernes Krigsvæsen, *Dan. Lund* (Prof. 1708—26), Forf. til 41 Disputatser, hvoraf de fleste

om jødiske Retsforhold, bl. A. om Førstefødselsretten, om Præsternes Underhold, om Omskærelsen, om Krethi og Plethi, om Hebræernes Skoler og Akademier m. m., og *Joh. Palmroot* (Prof. 1696—1717), som skrev om Hebræernes Fester, Gæstfrihed, Afgudsdyrkelse, deres hellige Ild, deres Lunde, Straffe, Sørgeskikke m. m.; i Åbo skrev samtidigt (1708—09) *Abraham Alanus* Disputatser om lignende Æmner.

Til Arbejderne vedkommende den bibelske Historie slutte sig de kirkehistoriske. I Danmark-Norge dyrkes nu og da *almindelig Kirkehistorie.* Vi have her *Jesper Brochmands „Specimen“* om det første Aarhundredes kirkelige Skribenter (i 5 Disputatser, 1633—1638), en Jesu, Apostlenes og Martyrernes Historie paa Dansk kaldet *Encoldpodium historiarum sacrarum* (1634) af den frugtbare, men konfuse Folkeskribent *Niels Helvad* (1564—1634), en Oversigt med Noter og Tidstavler: *lumen historiæ sacræ* (1687) af den ældre *Jens Bircherod* (f. 1623, Prof., d. 1686), *„Guds Rüge blandt Verdens Riger“* indtil 1660 (Kristiania 1706) af Norderhoug-Præsten *Jonas Ramus*, et latinskt Skrift om Skolastikerne (1717) af *Eiler Hagerup*, senere Biskop i Trondhjem, desuden en Del Disputatser om Enkeltheder, især af *Brunsmand* og hans Samtidige *Kr. Kortholt* i Kiel. Det er kun smaa og spredte Bidrag, men dog mere, end der haves fra Sverige, hvor vi kun kunne nævne eet originalt Arbejde: *Kyrkiones historia .... ifrån verldenes begynnelse intill närvarande tid* (1669) af den navnkundige *Joh. Mathiæ* (Præstesøn fra Østergötland, f. 1592, udenlands 1618—25, 1629 Hofpræst og efter Gustav Adolfs Bestemmelse Kristinas Lærer fra 1633 af, Dr. theol. 1640, Biskop i Strengnäs 1644, afskediget 1664 som Synkretist, d. 1670), samt nogle store Oversættelser: Osianders Kirkehistorie ved Erik Schroderus (1635) og Sleidans Religionshistorie ved Joh Sylvius (1675). Omvendt har *den fædrelandske Kirkehistorie* kun været meget lidt dyrket i Danmark; Tidsrummet kan kun opvise to Arbejder, af hvilke det ene: *Annales episcoporum Slesvicensium* (Kölln, 1634) af den slesvigske Præst *H. A. Cypræus* endda er skrevet i papistisk Aand og snarest et Stridsskrift, og det andet: en *Bugenhagens Historie* paa Latin ved *C. F. Lemmælius* (1706) kun er en Begyndelse; da Historikeren og Antikvaren *Thomas Thomesen Bartholin* (1659—90) vilde skrive Danmarks Kirkehistorie, naaede han kun at faa samlet en Del Aktstykker dertil, som aldrig udkom. I Sverige derimod gjordes et stort Skridt fremad, da *Johan Baazius* (d. æ., f. 1581, Præst i Jönköping 1624, Biskop i Vexiø 1647, d. 1649) efter i en latinsk Afhandling om Kirkehistoriens Nytte (1641) at have slaaet til Lyd, udgav sit Hovedværk: *Inventarium ecclesiæ Sveo-Gothorum* (1642). Andre følge senere efter med mer eller mindre betydningsfulde Værker. *Peter Dijkman* skrev (før 1678) sine vigtige *Antiqvitates ecclesiasticæ eller Gamla kyrkohandlingar*, især til Oplysning om svenske Kirkeforhold i Pavedømmets Tid (tr. 1703). *Clas Örnhjelm* har efterladt sig 14 Bind haandskrevne Aktstykker og udgav *Ansgars Levned ved Rimbert* (1677) samt *en svensk Kirkehistorie paa Latin* (1689). Ogsaa Sagaudgiveren *Peringsköld* har samlet kirkehistoriske Aktstykker. Med at udgive saadanne begyndte den yngre *Erik Benzelius* (den før nævntes Søn, f. 1675, d. som Ærkebiskop 1743), idet han lod trykke *Monumenta historica veteris ecclesiæ Sveo-Gothorum* (1709) og særskilt udgav den vigtige Klosteraarbog *Diarium Vadstenense* (1721); og *Spegel* forfattede paa sine gamle Dage en liden *svensk Kirkehistorie* paa Modersmaalet i to Dele (1707—08).

Dogmatik. Forrest blandt danske Forfattere — efter *Resen*, som efter 1620 kun har skrevet en eneste liden herhen hørende Afhandling — og øverst blandt alle staar *Jesper Brochmand*, som, efter at han i en lang Række Disputatser havde gennemgaaet Kirkelærens vigtigste Led, samlede, sammenarbejdede og fuldstændiggjorde dem i sit Hovedværk *Systema universæ theologiæ* (1633, I—II, 4to, Leipzig 1638 fol, Ulm 1638 4to og 1658 fol.), samt senere selv gjorde et Udtog deraf: *Epitome* (1649). De senere systematiske Fremstillinger ere mest Kompendier til Brug ved Undervisningen, byggede paa Brochmands „Systema“, deribl. *Jens Bircherods synopsis locorum communium* (1662), den yngre *Hans*

Vandals Ὑποτύπωσις *sive Brevis expositio theologiæ* (1703, optr. 1708 og 1727) og *Hans Bartholins* (f. 1665, Prof. 1693, d. 1739) *Elementa theologica* (1710, 1715, 1716, 1739). Imidlertid bearbejdes stadigt i Disputatser snart et, snart et andet Led af Troslæren; de fleste navnkundige og en Mængde ubetydelige Forfattere tage Del heri; til de større og seneste Arbejder hører en lang Række *kristologiske* Disputatser af *Hans Steenbuch*, begyndt 1714 og fortsat ind i det følgende Tidsrum. Kun ganske enkelte dogmatiske Skrifter ere paa Modersmaalet, deribl. en islandsk Oversættelse ved *Einar Sigurdsson* af et tyskt Skrift om Prædestinationen (1624) og *Thomas Th. Bartholins* danske Oversættelse fra 1678 af *Hugo Grotius*' 1622 udkomne navnkundige Bog om Kristendommens Sandhed. I Sverige møde vi i Tidsrummets Begyndelse de førnævnte Forfattere *Wallius* med flere Rækker Disputatser om *Quæstiones theologicæ*, 20 „Pentader" (1622—23), og om *loci theologici* (34 Dispp., 1623), *Lenæus* bl. A. med et latinskt Skrift *om den kristne Religions Sandhed og Ypperlighed* (1638), som oftere optryktes i Tyskland og endnu 1735 oversattes paa Svensk, og *Joh. Matthiæ*, som alt 1622 udgav et kort *Syntagma theologicum* og senere (1640) skrev en liden Dogmatik paa Modersmaalet: *Summa öfver den reena saliggörande Catholske Christlige Lära*. Hovedmanden er imidlertid ***Olof Laurelius*** (Bondesøn fra Lyrestad i Vestergötland, f. 1585, Student fra Skara Skole 1602, udenlands 1614—19, derefter Lærer for to unge Horn'er til Åminne, Prof 1624, Dr. theol og pastor primarius i Stockholm 1640, Biskop i Vesterås 1647 efter Joh. Rudbeck, søgt som Opdrager for unge Adelsmænd, d. 1670); paa Grundlag af akademiske Forelæsninger forfattede han ***Syntagma theologicum*** (1641, 4to), hvoraf han kort før sin Død gjorde et Udtog: *Compendium theologicum* (1669), ligesom han paa Latin og Svensk har skrevet en *Synopsis biblica eller Trones Articklar af den helige Bibel korteligen författade*. I den følgende Tid vedblev man ogsaa i Sverige stadigt at drøfte de enkelte Led af Troslæren i akademiske og synodale Øvelsesskrifter. Blandt mærkeligere Forfattere maa nævnes *Terserus*; den utrættelige Polemiker *Enevald Svenonius* (f. 1617, Prof. i Åbo 1655, tillige fra 1667 pastor primarius i Åbo, d. 1688), som bl. A. i 30 Disputatser forfattede en *Synopsis theologiæ* (1664); den *yngre Baazius* (Søn af Kirkehistorikeren, f. 1627, d. som Ærkebiskop 1681), Forfatter til latinske Skrifter *om Viljens Frihed* (1653), et ideligt drøftet Æmne, og om *Treenigheden, særligt om Kristus Gudmennesket* (1659); hans Eftermand paa Ærkebiskopsstolen *Olof Svebilius* (f. 1624, d. 1700), som skrev paa Latin om *Kristentroens Grundvold* (1654), og *Svedberg*, som henimod Tidsalderens Slutning skrev „*En Christens tro och lefwerne* (1714). Ogsaa paa Svensk oversattes den førnævnte Bog af *Hugo Grotius*, allerede 1637, et Par Aar efter at Forfatteren var traadt i svensk Tjeneste (som Afsending i Paris 1634—44, han døde 1645). — Med Dogmatiken hænger *den kristelige Sædelære* saa nøje sammen, at de vigtigste dertil hørende Fremstillinger maa søges i de dogmatiske Systemer. Dog fremkom ogsaa selvstændige Behandlinger, t. Ex. i Danmark en i sin Tid meget anset Bog: *Theologiæ practicæ sive ethicæ synopsis* (1656, 1673) af den ældre *Erik Pontoppidan* (Bondesøn fra Broby i Fyen, f. 1616, Biskop i Trondhjem 1673, d. 1678) og *Ethica christiana* (1684) af Lektor i Kristianssand *Mikael Leigh*; i Sverige flere Skrifter af *Joh. Matthiæ*, deribl. en Dronning Kristina tilegnet *Regula credendi et vivendi* (Tros- og Leveregel, 1649), fremdeles Præsterne *Hööks Ethica sacra eller Andelig Dygdelära* (1691) og *Simon Isogæus*' (1643—1709) mærkelige Bog *Carla Segersköld* (1714), som Wieselgren kalder „en militärs moraltheologi"; desuden i begge Lande en Del Disputatser om enkelte etiske Spørgsmaal. En Del Skrifter oversattes fra fremmede Sprog, t. Ex. Dorothy Packingtons *Duty of man* paa Dansk af *Tøger Reenberg* (1686) og derfra paa Islandsk af *Joh. Vidalin* (først tr. 1744), ligesom adskillige danske Skrifter oversattes fra Dansk til Svensk, bl. a. *Niels Helvads* Bog om Bagtalelse: „*Morsus diaboli* Eller den bittere Sandhed om Ischariots Christi Forræderes Compagni oc Gildehus, til hvilcket henhører alle falske, forræderske, løgnagtige Øretuder, Trappedrager, Spitahøffder, Bagvasker, Beklicker, Ridderø, Tallerckenslickere,

Parasiter, Calumnianter, Ærenskænder, Pasquillen skrifuer oc dicter" (1629, Sv. 1673) og *Kr. Hersløffs* i sin Tid meget yndede „*Tretten aandelige Politie-Forordninger*, hvorudaf it Guds Barn kand fornemme, hvad Kongernis Konge befaler oc forbyder sine Undersaatter paa Jorden" (1686, 1700, 1720, 1780, Sv. 1726). Forøvrigt er Grænsen svær at drage mellem Sædelære-Fremstillinger paa Modersmaalet og moralske Opbyggelsesskrifter. — En næm Form for dogmatisk og etisk Undervisning afgav *Katekismus-Forklaringerne*; nogle ere paa Latin, særligt rettede til Provster, Præster og Degne, saa at de tillige maa regnes til Pastoralteologien, medens de paa Modersmaalet nærme sig Opbyggelsesskrifternes Gruppe. Herhid høre i Danmark de vigtigste af *H. P. Resens* Skrifter efter 1620: *Om Børnelærdoms Visitatz* (1627), *De visitatione Catechetica* (1627), *Dr. Morten Luthers lidle Catechismi oc Børnelærdoms-Visitats* (1628—33) og *Instructio executionis catecheticæ* (1636). Ogsaa *Luthers store Katekismus* oversattes paa Dansk, ved *Niels Mikkelsen Aalborg*, med Fortale af Resen (1629). Baade paa Dansk og Islandsk udkom oftere smaa Katekismus-Forklaringer, mest Optryk af Luthers lille Katekismus med et Par yderligere Forklaringer og stundom løjerlige Titler, t. Ex. *J. L. Aaskovs* „Γαλα και μασημα κατηχετικον det er Cathechismi Børns aandelige Melck og Tyggemad" (1679, 1692), snart fulgt af *Th. Bangs* „Dend søde oc velsmagende Catechismi Bryst-Melck" (1681) og *Mads P. Rostochs* „Dend eenfoldige Børnelærdoms usvigelige Melck" (1694) I enkelte Værker brugtes Katekismen til Ramme for udførligere dogmatiske Fremstillinger, saaledes i Salmesamleren *Rasm. Gryderups Eet lidet corpus doctrinæ Christianæ* (1617, 1660), i Præsten *Klavs Vardbjergs Compendium theologicum* paa Latin og Dansk (1644—45), i Præsten *Villads Nielsens* til forskjellig Tid udgivne, omsider 1704 samlede ni *Aanderiige oc opbyggelige Skrifter over den gandske Lutheri Catechismus*, endelig i Kristiania-Præsten *C. S. Bangs* ifølge Nyerup 10 Bind stærke Forklaring (1650—62). Langt mere brugtes denne Form dog i Sverige Ypperst er, samtidigt med Resen, den nidkære Kirkestyrer i Strengnäs-Stift *Laurentius Paulinus* (f. 1565, Prof. i Upsala 1600, Biskop i Strengnäs 1609, Ærkebiskop 1637 efter Kenicius, d. 1646); hans *Catechesis eller Ethica Christiana* udgør en Række Skrifter om Loven (1617), om Sakramenterne (1621), om Troen og Fadervor (1624, om Øvrighed og Undersaatter (1629—30), hvortil komme flere mindre Skrifter. Nærmest ham staar *Laurelius* med *Eenfalligha frâghor och spørszmaal* (1647, 1683 og mange Gange senere); fremdeles *Joh. Matthiæ* med *Catechismi förhör öfver Strengnäs stift* (1652); *Terserus* med sin store latinske Katekismus-Forklaring (over 500 Sider) fra 1662, som paadrog ham Forfølgelse og Afsked; *Erik Emporagrius* (Præstesøn fra Gestrikland, f. 1606, Prof. i Upsala 1637, pastor primarius i Stockholm 1649, Biskop i Strengnäs 1664 efter Joh. Matthiæ, d. 1674) udgav som Biskop *Catechesens enfaldiga Förklaring* (1669); den frugtbare Prædikant Örebro-Præsten *Jonas Billov* († 1669) udgav (1665) en *Praxis Catechismi Thet är een eenfalldigh Barna-öfning*; andre Forklaringer haves af den ældre *Gezelius* (1666), af den tyske Præst i Göteborg og siden i Stockholm og Præst for Riddarholms og Bromma Menigheder *Johan Vultejus* (1684), af *Spegel* (1686, den kasserede), af *Svebilius* (1688, den officielle). — Blandt særligt *pastoral-teologiske Skrifter* kan nævnes *Jesper Brochmands Formaninger til Gejstligheden udi Sjællands Stift* (1644) og *Tychonius'* „*Idea consummati episcopi*" (1713), i Sverige en hel Del Skrifter af *Joh. Matthiæ*, bl. A. 100 latinske Breve *om hele Præste-Gærningen* (1658—59), endelig især den ældre *Gezelius'* „*Commonitiones*" til Åbo-Stifts Præster (1673). — I nær Sammenhæng med den dogmatiske Literatur staar endelig *den polemiske*; men de hidrørende Skrifter, som der overhoved kan være Tale om at nævne, vil det for at undgaa unødig Gentagelse, være rigtigst at anføre ved Omtalen af de Stridigheder, som fremkaldte dem.

I sin Afhandling fra 1628 om det teologiske Studium klager Caspar Bartholin stærkt over sine Samtidiges ringe Lærdom og ufuldstændige Kildestudier. Han var i en moden Alder, gennem

en haard Sjælekamp, bleven ført fra en Videnskab, hvori han havde vundet Mesterskab, til Teologien som den højeste, helligste Videnskab, saa han maatte være særligt oplagt til at se og paatale Brøstene ved dens Dyrkning. Men sikkert var hans Klage overdreven. Netop dengang vare Nordens største gammellutherske Teologer i fuld Virksomhed, og hvad der ellers kan udsættes paa dem, Skriftlærdom skortede det dem ikke paa. Med »Guds Ord« havde Reformatorerne sprængt Romerlænkerne, »Guds Ord« var fremdeles for deres Efterkommere den eneste Sandhedskilde, hvoraf der aldrig kunde øses tidt og dybt nok. Naar Bartholin i det samme Skrift paalægger de Unge at studere tre Ting: den hellige Skrift og den hellige Skrift og atter den hellige Skrift, næmlig først som Børn paa Modersmaalet, siden i Grundsprogene, endelig i Kommentarerne, saa udtaler han vistnok en af Tidens Kirkemænd alment godkendt Tanke. *Det evangeliske Skriftprincip vedblev at virke* og affødte i det 17de Aarhundrede paa **Bibelgranskningens** Omraade en Flid, hvorom de ovenfor anførte forholdsvis faa Navne kun give en svag Forestilling, og hvis Frugter langt overgaa den foregaaende Periodes i Mængde og Omfang. En anden Sag er det, hvad Næringsværd dette Arbejde kan have havt for det religiøse Liv. At man ikke kan tyde Guds Ord til Sjælegavn uden med brændende Hjærte — som Søren Kirkegaard siger, at man maa læse det som en Elsker sin Elskedes Brev —, at Øjemedet med al Bibelgranskning, som med al Teologi, er at finde og tilgodegøre Ordets sandt *opbyggelige* Mening, og at alle Enkeltundersøgelser bør tjene dette Øjemed, det indsaa man klart og indskærpede tidt nok, var ej heller blind for de mest fristende Afveje*), saa lidt som det kan nægtes, at

*) Smukt siger *Laurelius* i Tilegnelsen af „Syntagma theologicum“ (til Dronningen og en Del Stormænd), at Guds Ære og de Unges Dygtiggørelse til Præstegærningen bør være Universitetslærernes eneste Maal, at man maa lede de Unge „kun til de Studier. som der er Brug for i Livet, og ikke holde dem fast i Spekulation over Tvistemaal, hvoraf de kun ville faa liden Gavn i deres offentlige Kald“, samt henviser herved til Pauli Advarsel i 1 Tim. 1, 3—4 mod „fremmed Lære, Fabler og Slægtregistre uden Ende, som mere afstedkomme Trætter end Opbyggelse i Troen“. En Menneskealder senere (1684) ytrer *Hans Bagger* i en Anbefaling foran i Henrik Gerners Postil, at Tiden „oversvømmedes af Stridsskrifter, som syntes snarere at nære end at gøre Ende paa Tvistemaalene (fovere magis quam finire controversias) og tidt fremkaldte Skrupler hos Læseren, hvor han ingen havde havt“, hvorfor gudelige Betragtninger vare meget nyttigere. *Svedberg* omtaler i sin mærkelige Selvbiografi fra Tidsalderens Slutning med levende Forargelse, hvorledes under hans Ophold i Leyden (1685) den lærde Jak. Gronovius havde skrevet en hel Traktat for at bevise, at Judas ikke, som det alment trodes, var revnet i to Stykker og død derved, men først kvalt af Strikken (se Westén: Sv. Hofoleres.'s hist. I, 2, S. 444, Note).

Tolkning til Opbyggelse har sin Plads i Tidens Exegese, især hvor Modersmaalet er brugt. Alligevel drages Bibelgranskerne idelig bort fra hint Hovedøjemed, navnlig i to Retninger, som man kunde kalde den *dogmatisk-polemiske* og den *filologisk-antikvariske*. Paa den ene Side, da man var fuldt vis paa, at den lutherske Lære netop indeholdt Skriftens rette Mening, blev, ligesom i Skolastiken, Granskningen ufri: dens Maal var givet paa Forhaand, Exegesen blev Dogmatikens Tjenerinde, og under den deraf følgende Vriden og Venden paa Skriftordet, tabte man kun altfor let af Syne, at Opgaven er at udfinde, hvad Gud i hvert sit Ord har villet sige Menneskene til Salighed. Derhos, da ogsaa de ikke-lutherske Samfund støttede deres Lære paa Bibelen, ledede man til fortrinsvis at dvæle ved Tolknings-Spørgsmaal, hvorom man var uenig med hine; ja mangt aldeles ligegyldigt Sted, som af ikke-lutherske Teologer var tolket paa en vis Maade, fik man netop derfor Lyst til at tolke anderledes. Ogsaa Bibelgranskningen er stridbar, om end mindre end andre teologiske Lærdomsfag, og den vendes ej alene mod de ikke-lutherske Bekendelser, men ogsaa mod selv ganske lidt afvigende Lære- og Livs-Retninger indenfor Lutherdommen — saaledes har Brochmands Kommentar over Jakobs Brev særligt Hensyn til Holger Rosenkrands's Iver for et strængt gudeligt Levned, hvori man sporede Gærningshellighed. Paa den anden Side glemmer man Granskningens Maal over Midlerne. At *ophobe* — og *udstille* Lærdom, bliver et selvstændigt Formaal; Pedanteriet, Tidens videnskabelige Skødesynd, løber ogsaa af med Bibelgranskerne, og det *jo længer, des værre*. Betegnende er det, at de store Kommentatorer efterhaanden overkomme stedse mindre Dele af den hellige Skrift, og dog bruge stedse større Plads. Wallius kan dog magte, foruden Perikoperne, de 5 Mosebøger og det Gl. Test.'s historiske Bøger (i »Ungt folks bibel«), Lenæus Johannes-Evangeliet, Apostel-Gærningerne og syv Breve, Peder Vandal en lang Række Bibelbøger; Petræus derimod behøver 155 Disputatser til Perikoperne og Terserus to store Folianter blot til 2 Mosebøger. Fra Niels Hemmingsen, der havde kommenteret Johannes Evangeliet, Apostel-Gærningerne og alle Brevene, er der et stort Spring til Svane, som bruger meget større Plads alene til Daniels Bog; men Vinstrup kan i et Værk af lignende Omfang kun komme til Ende med ti Kapitler af et Evangelium. Til sidst opløser Exegesen sig i lutter Enkeltundersøgelser, stedse vidtløftigere i Forhold til Æmnet. Hertil svarer det, at t. Ex.

Terserus (ifølge Wieselgrens Vidnesbyrd) er mere smaaligt lærd end Wallius eller Lenæus; Vinstrup kan til Oplysning af Texten ikke undvære al Verdens andre Bibeloversætteleer: syriske, arabiske, persiske, æthiopiske, ikke at tale om latinske, italienske, spanske, franske, engelske, tyske og nordiske — islandske saa vel som danske og svenske —, og Svane kommer ved hver Sætning, hvert Ord ind paa vidtløftige, tidt haartrukne Grublerier over Forfatterens mulige Mening, eller han taber sig i uvedkommende Sideundersøgelser, den ene affødt af den anden, saa at man til sidst er langt borte fra Æmnet. Selv Gezeliernes store Værk, som er et Særsyn, for saa vidt det omfatter hele Bibelen, og som, vistnok paa Grund af den Spenerske Paavirkning, udmærker sig ved større Opmærksomhed paa Textens Tydning til Opbyggelse, bærer dog ogsaa sine Mærker af Tidens Lærdoms-Smag. I de store Kommentatorers Fodspor gaa Disputats-Forfatterne, baade de frugtbarere, der som oftest vare Universitetslærere, og de mange, som under Studietiden ved et saadant Arbejde kun for en Gangs Skyld vilde »lade se sin Visdom og Frugten af sine Studeringer« — for at tale med Jeppe i Erasmus Montanus. Efterhaanden faar den filologisk-antikvariske Retning mer og mere Overhaand; mer og mere opsøger man de »lærdeste og kuriøseste« d. v. s. de for Udredningen af Skriftordets opbyggelige Mening uvigtigste Æmner, mer og mer løber den ortodoxe Bibelgranskning ud i Aandløshed.

For at give et Begreb om *Svanes* Behandling af Stoffet kunne vi gennemgaa et Par Vers af Daniels Bog 2det Kapitel (om Nebukadnezars Drøm). Ved V. 24 angives som Motiver til Daniels Ord til Livvagtsøversten Arioch: „Indfør mig til Kongen, og jeg vil forkynde ham Udtydningen", dels Omhu for Babels Vismænd, som Kongen havde truet med Døden (at Daniel selv var truet, da han regnedes blandt Vismændene — se V. 18 —, opdager Forf. ikke), dels Lyst til at gavne Arioch ved at lade ham bringe Kongen Budskabet om, at hans Ønske vil blive opfyldt, dels endelig Lyst til at gavne sig selv ved at vinde den mægtige Kongeyndlings Venskab; hertil knyttes saa en bred Udmaling af Daniels Ædelmod, idet han ikke glæmte de ulykkelige Vismænd, skønt ellers kun de Lykkelige have Venner, hvilken Sandhed oplyses med Citater af Klassikerne, baade paa Vers og i Prosa. Ved V. 25 tages af Ariochs Ord til Kongen: „*Jeg* har *fundet* en Mand . . ., som kan forklare Udtydningen", Anledning til at skildre Hofmanden, der gærne lige over for Herskeren tilegner sig sit Held som Fortjeneste; thi Arioch har jo ikke fundet Daniel, denne har opsøgt ham. Til Daniels Ord i V. 28, at Gud gennem hans Mund vil kundgøre Kongen, „hvad der skal ske i de sidste Dage", knyttes en hvas Polemik mod Kalvin, som (vistnok rigtigt) ved de sidste Dage forstaar Messias-Rigets Komme, medens Svane mener, der er sigtet til Verdens Ende. Naar det videre heder:

„Din Drøm og *dit Hoveds Syner paa dit Leje* ere disse“, saa staar der „Syner“, ikke „Syn“ for at betegne, at Drømmen skiftede, og der polemiseres med Zwinglianeren Oekolampadius, som har oversat ikke „visiones“, men „visio“; fremdeles udvikles det, at Daniel har villet indskærpe, at Drømmen ikke var kommen af „naturlige Dampe i Hjærnen“, men var gudsendt (θεῖον oblatum); thi saadanne sande Aabenbaringer komme gærne, mens man ligger og sover, hvilket oplyses med mange Exempler af den hellige Historie; endelig udmales det, hvor godt Daniels Ord vare skikkede til at stille Kongens Vrede. Af Udtrykket: „dit *Hjærtes* Tanker“ sidst i V. 30 sluttes, at Kongens Tanker maa have været meget pinefulde, siden de satte Hjærtet i Bevægelse; derved mindes Forf. om Sal.'s Ordspr. 21,5: „Flittig Mands Bekymringer ere visselig til Fordel“, og nu forklares dette Sted udførligt, med mange Exempler paa Lediggangs Skadelighed (David og Batseba, Isboset, Ægisthos o. fl.), ledsagede af romerske Digteres Vers; endelig kommer en opbyggelig Betragtning: naar Nebukadnezar var saa bekymret for sit jordiske Rige, maa vi være des mere bekymrede for at faa Del i Guds Rige. — Til Prøve paa *Geselius'* Fremgangsmaade kan tjene det af Wieselgren (I, S. 322) fremdragne Sted i Jakobs Velsignelse 1ste Msb. 49,10, som i den svenske Bibel var oversat: „Spiran skall icke varda tagen ifrå Juda, eij heller en mästare från hans føtter, till Hielten kommer, och honom skola folken tillfalla“. Naar herved udvikles, at „spira“ ikke betyder Straf eller Tugtelse, som i Ordspr. 22,15, men „regementet“, som paa en Del andre Steder i Skriften, „hvilket ock de äldsta och lärdaste Judar betyga“, saa synes denne Lærdomsprøve temmelig overflødig; thi ingen skønsom Læser vil misforstaa Ordet. Derimod trænger Versets næste Led virkelig til Forklaring, som gives, under Henvisning til Es. 33,22, saaledes, at „mästare“ tolkes som Lovgiver, Vejleder, i den sidste Tid Sandhedrin. Naar endelig Ordet „Schilo“, den svenske Bibels „Hielten“, udledes enten af en Rod, som betyder „frid, roo och välgång, såsom en fridsfurste Es. 9,6, Joh. 16,33, Eph. 2,14, eller af begära: at Han är Then af the trogna i Gl. T. så trägit begärade Messias 5 Mb. 18, 15—16, 18, Mal. 3, 1, Luk. 10, 24“, med Tilføjelse: „Thetta är icke allenast the Christnas enhälliga uthtydning i thetta rum, utan de gamle Chaldaiske uthtolkare och Judarne förstå thet om Messia“ o. s. v., saa kan dette synes gold Sprogundersøgelse; men, lægger man Mærke til de Betydninger, som Forf. finder i det omspurgte Ord, og til de paakaldte Skriftsteder, føler man dog, med hvilket bevæget Sind han har grebet Patriarkens underfulde Spaadom. — Exempler paa *løjerlige Disputats-Æmner*, især fra Tidsrummets sidste Menneskealder, kan man finde i Mængde saa vel i de danske som i de svenske Bogfortegnelser. Atter og atter drøftes det saaledes, hvad det var for en Slags *Blomst*, som *Ruben* if. 1ste Mb. 30, 14 fandt paa Marken og bragte sin Moder, t. Ex. af den tyskfødte Orientalist i Upsala Chr. Ravius (1656), af Præsten Es. Fleischer i København (1703), af Domprovsten Bonde Humerus i Lund (1714) og samtidigt af den yngre Olof Rudbeck i Upsala. Ligeledes disputeres om *Samsons Ræve*, bl. A. af J. F. Højer i København (1705) — derved eggedes formodentlig en Medstuderende Sidelmand til Aaret efter at undersøge *Samsons Asenskæft* —, og af Ol. Celsius i Upsala (1719). *Jonas'* Historie fremkaldte mange Undersøgelser, t. Ex. hvad det var for en grumme stor

Fisk (piscis grandissimus), der slugte Profeten, af Johan Brunsmand (1689) og af Hans Been (1698) i København, medens Beskaffenheden af Jonas' Kikajon (4, 6) granskes af Gust. Peringer i Upsala (1691) og af Jak. Heerfordt i København (1718). *Saltstøtten*, hvortil *Loths Hustru* forvandledes, er vigtig nok til at sysselsætte t. Ex. den meget ansete tyskfødte Professor H. G. Masius i København (1687), som ogsaa har Tid at ofre paa *Absalons Haar* (1693), samt Åbo-Professorerne Pihlman (1704) og David Lund (1707). Den grovt bogstavelige Opfattelse af Skriften ledede til Undersøgelser om, hvordan *det jordiske Paradis* har *set ud*, t. Ex. i en Disputats af Prof. Laur. Norrman i Upsala (1684—1702), kaldet „Hortus in Eden sive Paradisus leviter delineatus“ (dog kun „leviter“!), eller om *hvor de laa*, bl. A. af Celsius (1714). Jesu Ord i Bjergprædikenen (Matth. 5, 41) „Nøder Nogen Dig til at gaa en Mil, saa gaa to med ham!“ fremkalder, da her bruges et Verbum (αγγαρευω), som oprindeligt kommer af et persiskt Ord, der betyder kongeligt Ilbud, Undersøgelser om *Jødernes Postvæsen* — af Hemming Forelius i Upsala (1697) og af en Lassen i København (1715) —, som om denne Sag i mindste Maade vedkom den i Frelserens Ord liggende Formaning. Man har Disputatser om, hvad *Jødernes Himmelbrød i Ørkenen* var for en Slags Føde, af en Mag. Ljungberg i Stockholm (1697), om hvorfor *Jødernes Klæder ikke opsledes* i Ørkenen if. 5te Mb. 8, 4, af Abrah. Alanus i Åbo (1708), om *Navnet paa Forklarelsens Bjerg* (Sinai, Tabor, Libanon?), af en Jegind i København (1704), om hvad det var for en Slags Værelse, det ὑπερῷον, hvori Apostler og Disciple vare samlede Pinse-Morgen, af J. Garboe i København (1717—18), om *Skyternes Fortrin for Barbarer* i Anledning af Pauli dejlige og dybe Ord i Kol. 3, 10—11 om at „iføre det nye Menneske, som fornyes efter hans Billede, som skabte det, hvor der ej er Forskel paa Græker og Jøde, Omskærelse og Forhud, Barbar, Skyte, Træl, Fri, men Kristus er Alt i Alle“ — af en Jakobsen i København (1704); og, ligesom denne ørkesløse Udenoms-Nyfigenhed ikke skyr de betydningsfuldeste og helligste Skriftsteder som Anledning, saaledes kommer den omvendt i Bevægelse ved det mest ligegyldige, som naar en Bræmer i København (1688) undersøger Beskaffenheden af den *Rejsekjortel*, som Paulus i 2 Tim. 4, 13 beder Timotheos tage med sig fra Troas, hvor Paulus havde ladet den blive hos Krispos. Læseren kan selv finde Sidestykker til de anførte i Mængde i Bruuns „Bibl. Danica“ og i Lidén's „catal. disputationum“.

Ogsaa i **Kirkehistorien** maatte saa vel den filologiske som den polemiske Afvej ligge fristende nær. Især gælder det om *den almindelige Kirkehistorie;* det vigtigste og meste Arbejde paa dette Omraade er næsten rent polemiskt, nemlig al den Dogmehistorie, der skjuler sig i de dogmatiske Skrifters Omtale af Kætterier og Vildfarelser. Men ellers er, som det fremgaar af foranstaaende Literatur-Oversigt, Faget kun svagt repræsenteret. Med Brochmands »Specimen«, hvori han bl. A. godtgør, at det apostoliske Symbolum virkelig stammer fra Apostlene, hvorvel Ordlyden er ændret i Tidernes Løb, var der gjort en Begyndelse

til videnskabelig Granskning, som ikke fortsattes i noget af Landene, og blandt folkelige Fremstillinger kan ingen i Sagrigdom eller Fynd maale sig med Palladius' »St. Peders Skib«. Mest paafaldende er den store Fattigdom paa *fædrelandsk-kirkehistoriske* Skrifter i Danmark, efter at der her dog var gjort en ret lovende Begyndelse med de af Jubelfesten 1617 fremkaldte Skrifter af H. P. Resen og Kort Aslaksen*), og uagtet Sverige snart foregik med et lysende Exempel. Med Rette nævnes nemlig *Baazius* som den svenske Kirkehistories Fader. Hans »Inventarium« er er en paa grundigt Kildestudium bygget, ombyggelig Fremstilling af de kirkelige Forholds, især Kirkeskikkenes Udvikling i Sverige, et ej alene stort, men ogsaa nyt og selveget Værk, paa en Maade det selvstændigste teologiske Arbejde i hele Tidsrummet; thi her var ikke, som baade for Bibelgranskere og Dogmatikere, Stoffet mer eller mindre givet og behandlet af udenlandske Forgængere: Forfatteren maatte selv samle det, og det har han gjort med en Omhu, samt bearbejdet det med et Overblik, en Sans for Kendsgerninger og en Upartiskhed, selv hvor Talen er om nær liggende Forhold og Personer, der giver ham Plads blandt alle Tiders banebrydende Videnskabsmænd. Heller ej blev jo hans Bog staaende ene; den stiftede Skole og affødte en voxende Indsigt, som inden Tidsrummets Slutning ledede til et nyt, væsentligt Fremskridt: Udgivelsen af Kildeskrifter — maa endnu den Dag idag Enhver, som vil gaa til Bunds i Sveriges kirkelige Fortid, raadspørge Baazius, saa vil han heller ej kunne gaa udenom Dikman eller Benzelius.

Dogmatiken er under Lutherdommens Enevælde Hovedhallen i det kirkelige Lærdoms-Tempel, højest, rummeligst, konstfærdigst opført og smykket; men, brænder end, især i den første Tid, Andagtens Lue højt paa Alteret derinde, og er der end Dør ud til Kristenlivets Arbeidsmark, hvor det gælder at opbygge de Gamle, oplære de Unge, uddanne og vejlede Ordets Tjenere, saa raader dog ingenlunde den stille Tankesyssels Ro under disse

*) Se ovenfor S. 211. Foruden de der nævnte Skrifter burde været anført en akademisk Tale af den senere Biskop og udmærkede Opbyggelsesforfatter *Jens Dinesen Jersin*: *Lutherus Thaumaturgus* (L. Undergøreren), samt *Resens* Fortale til en ny Oversættelse (ved Præsten O. Jakobsen) af *„den rætte Augsburgiske Confession“*, som indeholder en Fremstilling af dette Skrifts Tilblivelse og Skæbne i Danmark. Se Dr. E. F. Koch „Et Blad af Opbyggelses-Literaturens Historie i det 17de Aarhundrede“ i Theologisk Tidsskrift for 1874, S. 95—97.

Hvælvinger; her er, tvært imod, det buldrende Værksted, hvor der smedes Vaaben til Tidens religiøse Kampe, og Hallen staar helt aaben ud imod, ja gaar saa godt som i Et med Arenaen, hvor Vaabnene skulle bruges.

For at forstaa dette og overhoved, saa vidt muligt, faa en Forestilling om det, der i Tidens Øjne var den mest ophøjede menneskelige Aandsidræt, maa vi dvæle lidt ved dens to største Dogmatikere, Jævnaaringerne *Jesper Brochmand* og *Olof Laurelius:* begge vare de sagtmodige, fredsæle Mænd, især sammenlignede med deres myndige og stridbare Forgængere paa Sjællands og Vesterås-Bispestole: Hans Resen og Johan Rudbeck, og dog høre de begge til Tidsalderens frugtbareste Polemikere, ej alene i egentlige Stridsskrifter, fremkaldte af særskilte Tidsforhold, men ogsaa og ikke mindst i deres dogmatiske Hovedværker.

Den fuldstændige Titel paa *Brochmands* Dogmatik er: *Systema universæ theologiæ in quo omnes ac singuli religionis Christianæ articuli ita pertractantur, ut primo vera sententia afferatur et asseratur, secundo controversiæ priscæet recentes expediantur, tertio præcipui casus conscientiæ e verbo divino decidantur* (d. e. „Den hele Teologis System, hvori hver især af den kristne Religions Led gennemgaas saaledes, at først fremsættes og godtgøres den sande Opfattelse, for det Andet afærdiges gamle og nye Tvistemaal, for det Tredje afgøres de vigtigste Samvittigheds-Tilfælde efter Guds Ord"). I Overensstemmelse hermed er hele Systemet bygget. I hvert af dets 49 „Artikler" undersøges et Hovedled af Læren. Hver Artikel er delt i 3 eller flere „Kapitler". I det første af dem fremsættes og begrundes kortelig med Anførelse af de vigtigste Skriftsteder det paagældende Lærestykke og defineres det hidhørende Grundbegreb; i det sidste Kapitel gøres opmærksom paa Tvivl og Anfægtelser, som med Hensyn til hint Lærestykke kunne opstaa hos fromme Kristne, og anvises Midler til at skaffe den Anfægtede Klarhed og Ro; i det eller de mellemliggende Kapitler gennemgaas Indsigelser og Vildfarelser vedrørende Lærestykket. Vi maa se nærmere paa et saadant Hovedafsnit, og vælge den vigtige 15de Artikel: *Om Kristus Gudmennesket* („De Christo θεανθρώπῳ"). I Kap. I defineres Grundbegrebet Inkarnation, og Definitionens Hovedled underbygges med Skriftsteder; allerede her kommer en liden „controversia" om det Spørgsmaal, hvorfor Kristus ikke kom til Verden strax efter Syndefaldet: Kirkefædre og Skolastikere have givet gode Grunde herfor, men Br. finder Spørgsmaalet unyttigt og sætter mod alle Grublerier derover Guds Ord i Gal. 4, 4: „Men der Tidens Fylde kom sendte Gud sin Søn." I Kap. II fremsættes og gendrives først, i 6 „Spørgsmaal" („qvæstiones") *Socinianernes**)

*) Denne Lære var nærmest udsprungen af den humanistiske Dannelse i Italien. Dens Ophavsmænd ere Lælius Socinus fra Siena (1525—62) og hans Brodersøn Faustus Socinus (1539—1604). Fredløse i deres Hjemland, droge de til Tyskland, Ungarn og Polen, hvor Læren vandt mange Til-

Lære, at Kristus kun var et Menneske, samt de „usalige Spidsfindigheder" og vrange Skriftsteds-Tolkninger, som hine støtte sig til (som Exempel paa Skrift-Behandling fra begge Sider kan anføres Qvæstio 6 om 1 Joh. 4, 2: „Derpaa kende I Guds Aand: hver Aand, som bekender Jesum Kristum at være kommen i Kød, er af Gud"; heri ville Socinianerne ikke se noget Bevis for Inkarnationens Nødvendighed eller Sandhed, idet „Kød" kun skal betyde Menneskekaar, Skrøbelighed, og „kommen" kun „født", ikke at et forud existerende Væsen er aabenbaret i en ny Livskreds; men at dette dog netop er Skriftstedets Mening, er klart for Br. dels deraf, at Grundtexten har ikke „εν σαρξ" ɔ: „ind i, til Kød", men „εν σαρκι" ɔ: „i Kød", saa at der siges: „han kom, iført Kød", dels af andre Skriftstæder, der stadfæste denne Tolkning, navnlig Joh. 1, 14: „Og Ordet blev Kød", Rom. 9, 5 om Israeliterne, „af hvilke Kristus er efter Kødet, han som er Gud over Alting, højlovet i Evighed", og 1 Tim. 3, 16: „Uden Modsigelse stor er den Gudfrygtigheds Hemmelighed, at Gud er aabenbaret i Kød"); dernæst affærdiges i 2 qvæstiones *Jødernes* Paastande, at Messias ikke er kommen, og at Jesus ikke er Messias, med Henvisning til de paa ham opfyldte Messias-Spaadomme; endelig afvises, i en 9de qvæstio, som goldt Hjærnespind Nogles (*Skolastikeres*) Lære, at Kristus vilde være kommen, ogsaa hvis Mennesket ikke havde syndet. I Kap. III gennemgaas i 4 Stykker („sectiones"), hvad der ligger i og er indvendt imod, at Ordet (λογος) har taget Menneskenatur paa sig; her gendrives dels flere gamle Kættere: *Marcion*, som sagde — gudsbespotteligt —, at Kristi Legeme kun var et Blændværk, *Arius*, som mente, at Kristus vel var et overmenneskeligt, men dog et skabt Væsen, hvis menneskelignende Legeme ikke havde havt sin egen Sjæl, men besjæledes af λογος, og *Apollinaris*, som omvendt vel tillagde Kristus en Menneskesjæl, men ikke en menneskelig Aand; dels, blandt nyere Fornægtere af Ordets Væsensenhed (ὁμοουσία) med Menneskenaturen i Kristus, *Anabaptisterne*, som mente, at Gud har givet Kristus et særeget Legeme, uligt almindelige Menneskelegemer, og *Weigelianerne**), som lærte, at Kristus er undfangen i Himlen og har et dobbelt Legeme, et fra den hellige Aand, det som Disciplene saa forklaret paa Bjærget, og et andet fra Maria, det som led og døde; endvidere paa-

---

hængere og Faustus stiftede et Samfund, der, støttet af mange blandt Adelen, fik sin egen Højskole (i Rachow) og udfoldede en betydelig literær Virksomhed. Senere uddreves Socinianerne af Polen, og Samfundet opløstes (1627); men mange enkelte Medlemmer spredtes i Nordtyskland og Nederlandene.

*) *Anabaptisterne* ere de ved *Menno Simonis* reformerede Gendøbere, ogsaa kaldede *Mennoniter*, som, helt ulige de gamle Gendøbere, udmærkede sig ved strængt sædelig Vandel, og hvis Lære stemmede temmelig overens med Kalvins, kun at de forkastede Barnedaaben. *Weigelianerne* havde Navn efter Sachseren *Valentin Weigel* († 1588), der havde levet stille som Landsbypræst og efterladt sig en Del uudgivne Skrifter af mystiskt Indhold. Hans Kantor Weikert udgav dem (1610) og stiftede en Sekt, der satte Kristenlivets Maal i inderlig Beskuelse og Fornemmelse af den Menneskets Tilværelse i Gud, som er bleven aabenbar ved Kristi Fremtræden paa Jorden; derhos stillede de sig fjendtligt mod den udvortes Kirkeorden, mod Præsteskab og offentlig Gudstjeneste. Weigelianerne fik en egen Literatur, og deres Indflydelse spores i enkelte Rørelser indenfor den danske Kirke, især i Slesvig, hvorom senere.

vises af Skriften, at Kristus har havt alle menneskelige Egenskaber, saavel væsentlige (essentiales), saasom at han har en usynlig, erkendende, villende Sjæl og et synligt, haandgribeligt Legeme, som tilfældige (accidentales), baade visse Naturens Gaver og Goder, saasom legemlig og aandelig Væxt, og naturlige Skrøbeligheder, saasom at sulte, tørste, sørge o. s. v., kun ingen Brøst som følger af Synd. Kap. IV afhandler i 8 qvæstiones flere Tvistemaal om Kristi sande Menneskevæsen: 1) mod *Marcioniter*, *Manichæer* og *Cerdonianer*, hvis „bundraadne" Paastand, at Kristus kun tilsyneladende var Menneske og derfor i Virkeligheden hverken led eller døde, gendrives med mange Skriftsteder (bl. A. drøftes Philipp. 2, 8: „da han var funden i Skikkelse som et Menneske": medens hine Kættere lagde Vægten paa Ordene „i Skikkelse" (χημαλι, anden Læsemaade σχήματι) og derved forstod „i Lignelse", „af Udseende", men ikke i Væsen, viser Br., at Vægten ligger paa Ordene „som et Menneske", i Modsætning til „i Guds Skikkelse" i V. 6); fremdeles 2) mod *Anabaptister*, *Socinianere*, *Weigelianere* og *Schwenkfeld* (Schwaber, 1490–1561, Protestantismens første Mystiker og Weigels Forløber), mod hvis „Galskaber snarere end Vildfarelser" (non tam errores quam furores), særligt den Lære, at Kristi Legeme var dannet ikke af Marias Kød og Blod, men af Faderens Sæd, atter sættes en Række Skriftsteder, som tolkes udførligt; 3) mod *Schwenkfeld*, som nægtede, at Kristi Legeme var et skabt, naturligt Legeme; 4) mod *Papisterne*, som nægtede, at Kristus nogensinde havde været uvidende om noget; 5) mod visse *Skolastikere*, som havde grublet over, om Kristus har syndet eller kunnet synde; 6) mod *Kalvinisterne* — den gamle Strid om Kristi forklarede Legemes Rumbegrænsning og Allestedsnærværelse, hvilken Br., støttet paa Skriften afgør derhen, at Herren vel *kan*, naar han vil, vise sig og være legemlig paa et bestemt Sted, men *ikke* nødvendigvis *er* rumbegrænset, saasom hans Menneskevæsen har faaet Del i al hans Guddomsherlighed, ogsaa Allestedsnærværelsen, hvorhos særligt hævdes, at „Guds højre Haand" ikke betegner noget Sted, hvor Kristus sidder, men kun Guds uendelige Almagt — ellers maatte jo Kristus paa Dommedag, naar han kommer i Skyerne, gaa bort fra Guds højre Haand, men det strider mod Skriften (Matth. 19, 28, 25, 31, Luk. 22, 69); 7) Nogles (*Skolastikeres*) Spørgsmaal, om Kristi legemlige Udstrækning kan siges at være et Sted, afvises som spidsfindigt; endelig 8) hævdes mod *Kalvinisterne*, meget udførligt, at Kristi forklarede Legeme vel *kan*, men *ikke* nødvendigvis *maa* falde i Sanserne. Kap V forklarer Kristi Legemes Undfangelse og Dannelse, efter Skriften. Kap. VI gendriver *Socinianernes* Slutning, at, naar Kristus er sandt Menneske, maa hans Person være menneskelig, saasom det kun er ved sin Personlighed, at Mennesket er Menneske, og følgelig kan hans Person ikke være guddommelig: Br. svarer, at Kristi sande Menneskevæsen er optaget i Ordets guddommelige Person, men glemmer ikke, som oftere, at minde om, at hvad der drøftes her, er et Mysterium, som aldrig kan forklares fuldt ud for den naturlige Fornuft. Kap VII udvikler nærmere, i 8 sectiones, de to Naturers Forening (unio) i Kristi Person, hvorpaa Kap. VIII i 14 qvæstiones gennemgaar og med Skriftens Ord gendriver en Mængde Vranglærdomme vedkommende dette Punkt, især *papistiske* og *kalvinistiske* (t. Ex. qvæstio 2: Kalvinisterne sige, at kun Ordets Person og ikke tillige dets guddommelige Natur har forenet

sig med Menneske-Naturen, thi ellers vilde Ordets Guddomsvæsen d. v. s. hele Treenigheden — thi Sønnen er jo i Væsensenhed med Faderen og Aanden — være iført Kjød; men, siger Br., her er ikke Tale om Guddoms-Naturen i Almindelighed, men kun om Sønnens Guddoms-Natur, og den er tilvisse kødindklædt. Qvæstio 11 indeholder en lang Drøftelse af Papisternes og Kalvinisternes Paastand, at Kristi Menneske-Natur ikke har nogen Selv-Tilværelse (subsistentia), men er ved at optages af „Ordet" bleven delagtig i dettes Selv-Tilværelse, saaledes dog at den ikke har faaet Del i Ordets Guddom; men Skriften siger klart nok, at *Gud* er kommen i Kødet, dette maa altsaa have Del i Sønnens Guddoms-Natur; derfor „bort med Spidsfindigheder, og lad os med redebont og ydmygt Sind tro Guds Aand (næml. som Skriftens Ophav) uden nyfigent at ville undersøge Maaden"). I Kap. IX godtgøres af Skriften, at „Ordets" Væsen (ὑπόστασις) er fuldstændigt meddelt (communicata) Kristi Menneskevæsen, og den *kalvinske* Forestilling, at Ordets Guddomsvæsen kun opholder Menneskevæsenet, saa at det ikke opløses til Intet, mødes med den Betragtning, at det Samme gør Ordet som Guds Medskaber ved al Skabningen, uden at denne dog derfor bliver Et med Ordet. Kap. X udvikler de to Naturers Samfund (communio), og i Kap. XI hævdes den rette Forstaaelse heraf mod *Papister* og *Kalvinister*. Derigennem kommer man til den afsluttende Undersøgelse i Kap. XII om Grundegenskabernes indbyrdes Meddelelse (communicatio idiomatum), som optager 12 sectiones, hvoraf nogle i flere eller færre qvæstiones imødegaa *papistiske*, *kalvinske* og *socinianske* Vranglærdomme. I Kap. XIII hævdes, at alle Skriftens Udsagn om Kristi Person (t. Ex.: „Ordet var Gud") maa tages som i højeste Mening „realea". altsaa forstaas bogstaveligt; og, efter at det saaledes, ved at nedslaa alle Indsigelser, hvorfra de end komme, er godtgjort tilfulde med Guds eget Ord, at Kristus er baade Gud og Mand, følger endelig i Kap. XIV Forklaring af en Del hidhørende Tvivlsmaal. — Faa Artikler ere saa vidtløftige som den nys gennemgaaede; men i dem alle er Indholdet ordnet paa samme Maade, i dem alle arbejder Forf. sig frem til fuld Godtgørelse af Sandheden gennem omhyggelig Gendrivelse af alle Angreb paa den — og dette Midterparti udgør altid Størsteparten af hele Artiklen. (Jvf. i det Hele Dr. E F. Kochs „Skildring af Bisk. Jesper Brochmand som theologisk og asketisk Skribent" i Kirkeh. Saml. V, som er et Hovedbidrag til Bedømmelsen af Brochmands Theologi).

Af den korte Titel paa *Laurelius*' Værk: *Syntagma theologicum in thesi et antithesi adornatum* (d. e. „Teologiskt System udført i Paastand og Modpaastand") ses strax, at ogsaa her vil Tankeudfoldelsen ske gennem Polemik. Systemet er bygget en hel Del anderledes end hos Brochmand: tre „Bøger" af højst ulige Længde, 1ste Bog delt i 4 Artikler (om den hellige Skrift, om Gud, om Skabelsen og om Forsynet), 2den Bog kun 1 Artikel (om Englene), 3dje Bog: „om Mennesket" omfattende alt det Øvrige, saaledes at atter her først to mindre Afsnit: om Uskyld-Standen og om Tilstanden efter Faldet, hver delt i 3 Artikler, følges af et meget stort — Genrejsnings-Standen —, hvori gennemgaas Læren om Frelsen, Frelseren, Kirken og dens Indstiftelser og hele det nye Menneskeliv, hvorefter endelig kommer et fjærde, atter mindre Afsnit om det hinsidige Liv og om Dommedag. Men indenfor de enkelte Artikler er Behandlingsmaaden

væsentlig ligeartet med Brochmands, kun at der ikke findes Noget svarende til hans „casus conscientiæ". Til Anskueliggørelse kunne vi kortelig gennemgaa, hvad Laurelius kalder „alle Trosartiklers Midtpunkt": *Læren om Retfærdiggørelsen* (3dje Bogs 3dje Afsnits 12te Artikel), hvor Hovedmodstanderne ere *Papisterne*, repræsenterede især af deres store Dogmatiker *Bellarmin*.*) Kap. I „om Guds Naade" begynder med en Række „controversiæ", saaledes indrettede, at først opstilles „thesis" (hvad Brochmand kalder „den sande Opfattelse"), saa kommer Modstanderens „antithesis" og derpaa søges denne gendreven (t. Ex. den 3die controversia om „Retfærdiggørelsens Form": „Vi" sige, at Retfærdiggørelsen bestaar i Syndernes Forladelse, idet Kristi Retfærdighed tilregnes os uforskyldt, da Gud for hans Skyld tager os for retfærdige; Bellarmin derimod mener, at umiddelbart (formaliter) retfærdiggøres vi ikke paa Grund af Kristi Fortjeneste, men paa Grund af det ved ham i os vakte nye Liv; derimod sætter atter Laurelius flere Modgrunde: 1) vor egen Gærning er utilstrækkelig, den indre Fornyelse er vor egen Gærning, den kan altsaa ikke retfærdiggøre os; 2) at være retfærdige, er vor sande Lyksalighed, vor sande Lyksalighed er det samme som, at vore Synder ere os forladne uforskyldt, altsaa kunne vi kun derved blive retfærdige, jfr. Ps. 32, 1 og Rom. 4, 6—7; 3) naar Skriften kalder vor Retfærdiggørelse uforskyldt, nægter den, at vi selv kunne fortjene den, og 4) dette siges udtrykkeligt bl. A. Jerem. 23, 6, 1 Kor. 1, 30, Rom 3, 23, 24, 2 Kor. 5, 21; 5) Gud kan kun tilfredstilles ved en fuldkommen Retfærdighed, men vor egen Retfærdighed bliver aldrig fuldkommen, jfr. Es. 64, 6, Ordspr. 20, 9, 1 Joh. 1, 8—10, Rom. 10, 3—4). Efter disse Forpostfægtninger følge, under Overskrift „A, κατασκευαστικως (godtgørelsesvis) 1: E. scripturis", en Række Drøftelser (7) af *enkelte Skriftsteder* (t. Ex. Rom. 3, 24: „De blive retfærdiggjorte uforskyldt ved hans Naade formedelst Jesu Kristi Forløsning", hvilket Bellarmin forklarer saaledes: da der staar „ved" (per) hans Naade, er Guds Naade betegnet ikke som Kilde (causa principalis) til vor Retfærdiggørelse, men kun som Redskab til den (causa instrumentalis), idet nemlig Guds Naade vækker den Sindets Fornyelse, som gjør os retfærdige; men netop dette Skriftsted støtter den evangeliske Lære, da den saa stærkt fremhæver vort Uværd i Modsætning til Guds Naade, og det Forhold, som i den latinske Vulgata-Text er udtrykt ved „per", udtrykkes i Grundtexten paa en Maade (ved Ordene τῃ αυτοῦ χάριτι), som efter Sprogets Love ikke udelukker Opfattelsen af „hans Naade" som causa principalis); dernæst komme, som „A, 2: Ratione" ɔ: *med Fornuftgrunde*, en Del Overvejelser (t. Ex: Bellarmin siger, at vor Retfærdiggørelse er en Overgang fra Synd til Naade, altsaa faa vi ved den ej alene Forladelse for begangne Synder, men ogsaa en ny Retfærdighed; Laurelius svarer, at denne netop kun bestaar i Syndernes Forladelse, thi Synden selv blive vi ikke

*) *Roberto Bellarmino*, f. 1542 i Toskana, blev 18 Aar gammel Jesuit, studerede og lærte en Tid i Løwen, senere i Rom, udgav der *Disputationes de controversiis fidei adversus hæreticos hujus temporis* (Disputatser om Tros-Tvistemaal mod denne Tids Kættere, 3 Bd., 1581—93), der længe gjaldt for Romerkirkens ypperste dogmatisk-polemiske Skrift, og senere *De potestate summi Pontificis in rebus temporalibus* (1610) til Forsvar for „Pavens Magt i verdslige Sager" d. v. s. hans Overhøjhed over alle Fyrster og Stater. Bellarmin blev Kardinal 1599, var 1605 nær bleven Pave, døde 1621.

kvit, saasom vi altid fristes paany. Under Overskrift: „B, ἀνασκευαστικῶς“ (gendrivelsesvis) drøftes nærmere Spørgsmaalet, om Retfærdiggørelsen sker ved Tilregnelse (imputatio) af Kristi Fortjeneste, hvilket godtgøres med en Række Skriftsteder, især 2 Kor. 5, 17—21, eller, som Bellarmin siger, ved Indgydelse (infusio) af Kristi Retfærdighed, hvorimod atter sættes Skriftsteder og Fornuftgrunde (i Alt 16, t. Ex: Bellarmin siger, at ved Retfærdiggørelsen renses Hjærtet, saa at vi kunne se Gud, thi vi kunne kun se ham med et rent Hjærte; der svares, at her i Livet se vi ved Troen Gud i hans Ord, men som i en Gaade, i et Spejl, og derved renses vort Hjærte, dog aldrig saavidt, at vi kunne sige, at det er rent, hvortil kommer, at det er noget Andet at se Gud end at beredes til at se ham). Kap. 2: om *Kristi Fortjeneste* er særligt rettet mod *Fotinianernes* gamle Kætteri, som gik ud paa at nægte Inkarnationen, følgelig ogsaa, at Kristus har gjort Fyldest for vore Synder; 11 Antitheses fremsættes og gendrives; Tonen er meget hvas mod „disse Mennesker, der saaledes stunde efter al Ugudelighed og Forvorpenhed og saaledes hade Sandheden, at de ikke rødme ved at omgaa Skriftens klareste Steder og vrænge dem, saa at de give den modsatte Mening af den rette,“ Kap. 3: „*om den saliggørende Tro*, hvor atter Bellarmin er Modstanderen, har to Hovedafdelinger. Den første: *om Troens Natur* falder atter i tre Afsnit. 1) *om Kundskab eller Forstaaelse* (notitia) som Element i Troen: Kundskab kan ikke udelukkes, thi man maa dog vide, hvad der skal tros, før man kan tro, og man kan ikke undlade at tænke over sin Tros Indhold; Papisterne kræve kun blindt Samtykke til, hvad „Kirken“ tror; men dette strider afgjort mod Guds Ord Striden udføres i 7 „Antitheses“ med tilhørende Svar (t. Ex. 1: Papisterne sige: Vi tro paa, men forstaa ikke Troens Mysterier, her skelnes altsaa mellem Tro og Erkendelse, og Tro kan snarere kaldes Uvidenhed end Kundskab; der svares: Et er den naturlige, et Andet den aabenbarede Kundskab: oplyste ved Troen gribe vi med den de guddommelige Mysterier, som Guds Ord forkynder os, se Rom. 10, 17, 1 Tim. 3, 16, Rom. 16, 25; eller 4) i Anledning af 2 Kor. 10, 5, „om at tage Fornuften fangen under Kristi Lydighed“: Papisterne slutte, at hvis notitia var et nødvendigt Element i Troen, behøvede man ikke at tage Fornuften fangen; der svares, at vel skal denne Verdens Visdom bøje sig for Troen, men Paulus formaner selv de Troende til at søge aandelig Forstaaelse af Kristus og aandelig Visdom, saa det er kun mod den naturlige Fornufts spidsfindige Granskning at den hellige Aand vil værge Troens Rige). 2) *om Tillid* (fiducia) som Element i Troen: den hører med til den frelsende Tro, men Papisterne skelne ikke mellem denne og den blot historiske Tro. Dette paavises, idet 6 Antitheses opstilles og gendrives (t. Ex. i Anledning af Pauli Ord Rom. 4, 19 om Abraham: „uden at vakle i Troen, saa han ikke paa sit Legeme, som alt var kraftesløst“, hvilket i den romerske Vulgata-Oversættelse gengives: „Fuldt vidende, saa han ikke paa“ o. s. v., og saa sluttes der, at, da baade „vidende“ og „saa ikke paa“ pege paa Noget i Erkendelsens Verden, og der ikke tales om Viljen, er Viljen ikke Element i Troen, men da „fiducia“ er en Viljesakt, hører „fiducia“ følgelig ikke til Troen; der svares, at Erkendelse og Vilje altid virke sammen i samme Sjæl, og i Rom. 10, 10 staar der: „med Hjærtet tror man til Retfærdighed“, men Hjærtet er Viljens og Lidenskabernes Sæde, altsaa er Tro en

Rørelse i Viljen); gennem disse Overvejelser kommer Forf. til en klar Adskillelse mellem den historiske Tro: *at*, som omfatter hele Guds Ord, og den frelsende Tro *paa*, som særligt gælder Evangeliets Forjættelser og hvortil hører, at „man med Tillid griber og aldeles forvisser sig om dem." 3) *om Syndernes uforskyldte Forladelse* — en lang Strid med Bellarmin, hvori tildels det tidligere Udviklede gentages. Kapitlets anden Hovedafdeling *„om den retfærdiggørende Tros Virkning"* drøfter det gamle Kærnespørgsmaal, om vi blive retfærdige ved Tro alene eller om der maa *Gærninger* til; Afgørelsen bygges paa følgende Syllogisme: enten retfærdiggøres vi ved Tro alene eller ved Gærninger alene eller ved Tro og Gærninger tillige; at Gærninger ikke alene forslaar, det indrømme Papisterne; men at heller ej Tro og Gærninger tilsammen nytte, det vise mangfoldige Skriftsteder, som udelukke Gærningerne fra Retfærdiggørelses-Akten, ergo retfærdiggøres vi ved Tro alene. — Som man vil kunne gætte sig til af ovenstaaende Redegørelse, er hos Laurelius det dogmatiske og polemiske Indhold fuldt saa inderlig sammensmeltet som hos Brochmand.

Hvad der først slaar den, som fordyber sig i disse Tankebygninger, er Forfatternes Lærdom, ikke mindre i Dogmehistorien end i Skriften, og deres Herredømme over et vidtløftigt og vanskeligt Stof. Brochmand imponerer mest. Hans Værk er henved tre Gange saa stort som Laurelius' og den systematiske Ordning saa fast og gennemført ud i de mindste Dele, at Bogen dog er fuldt saa let at overskue og hitte Rede i; derhos har Rammens Vidde og den altid knappe, for ej at sige tøre Fremstilling levnet Plads til Redegørelse for langt flere »vildfarende« Lærdomme, end Laurelius har faaet med. Paa den anden Side synes denne ikke at vide mindre, fordi han meddeler mindre; Kortheden maa vel endog agtes for et Fortrin ved en Haandbog for Studerende, og mangt enkelt Stykke er udført fyldigere end det tilsvarende hos Brochmand, samt med en Friskhed, der bortset fra Brugen af det fremmede Sprog ikke saa lidt minder om Olof Persson. Men fælles for begges Læregranskning er baade Grundtanken, Fremgangsmaaden og det endelige Udslag. Grundtanken er *Skriftprincipet*. Dette stilles i Spidsen. Begge Bøger begynde, efter indledende Betragtninger over Teologiens Væsen (hos Brochmand i Art. 1, hos Laurelius i Dedikationen og »Prolegomena«), med et Afsnit »om den hellige Skrift«, hvori denne, d. v. s. de kanoniske Bøger, ikke, som Papisterne mene, tillige Apokryferne, hævdes som bogstavelig talt Guds eget Ord: lige til den mindste Tøddel, om det saa er de hebraiske Vokaltegn, er den indgivet Profeter og Apostler umiddelbart af den hellige Aand, saa at denne bliver Skriftens sande »Forfatter« (autor), hvorfor Skriften indeholder den eneste, men ogsaa fuldkomment

klare og tilstrækkelige Trosregel, som ethvert Tvistemaal maa afgøres efter. Herved betinges Undersøgelsens Gang gennem *Tolkning* og *Slutning*, Fremgangsmaaden er væsentlig hermeneutisk-syllogistisk. Ved ethvert Led og Underled af Troslæren spørges: Hvad siger Skriften? Det skal tros, ubetinget, bogstaveligt, uden »mystisk« d. v. s. billedlig Udtydning (undtagen hvor Skriften selv giver Anvisning dertil), og ikke det alene, men Alt hvad der nødvendigvis maa følge af Skriftens Ord (Brochm. Art. II, Kap. III, Qv. 4). Men om dette »maa« kunne Meningerne være delte. Modstanderne bøje sig i Grunden for Skriftprincipet, idet ogsaa de søge Støtte i Guds Ord og bygge Slutninger paa sin Tolkning. Herimod maa Dogmatikeren gøre Indsigelse, han maa paavise Mistydninger og Fejlslutninger, altsaa stille Skrifttolkning mod Skrifttolkning, Slutning mod Slutning. Fremstillingen opløser sig i en lang Række Tankedyster eller Grupper af Tankedyster, den ene affødt af den anden; thi til hvert Led af Troslæren har der fæstet sig Vildfarelser af flere Slags, ligesom Muslinger til et Skib, og Dogmatikeren har ikke udført sit Hværv, før de alle ere afskrabede. Af vore to Forfattere holder Brochmand sig tættere til Skriften end Laurelius, tyer stadigere til dens Vidnesbyrd, baade hvor det gælder at stadfæste, afvise og gendrive, hvorimod Laurelius lettere kommer ind paa mere almindelige Betragtninger, anvender hvad han kalder »ratio«. Men det er kun en Gradsforskel. I det Store skride de begge frem ad de samme Veje, gennem de samme Kontroverser med de samme Modstandere — først og fremst Papisterne, som netop ved Tiden nærmest før og ved 1600 havde faaet en hel Række talentfulde og i alle logiske Fægterkneb vel øvede Talsmænd*), dernæst Kalvinisterne, saa vel de strænge Gomarister (»ortodoxe«) som de mere maadeholdne Arminianer**), endelig, som vi have set, de yderligere

*) Foruden Hovedmanden Bellarmin citeres og bekæmpes jævnligst Kirkehistorikeren *Cæsar Baronius* (1538—1607), hvis aandfuldt skrevne „Annales ecclesiastici" (12 Bd., 1588—1607) vare rettede mod det protestantiske Kæmpeværk: „Centuriæ Magdeburgenses" (16 Bd. 1559—74), fremdeles blandt Dogmatikere Spanieren *Gregor de Valentia* (1551—1603), den tyske Apostat fra Evangeliet *Johan Pistorius* (1544—1607) og Nederlænderen *Martin Becanus* (1562—1624), der endte som Kejser Ferdinand II's Skriftefader og vistnok har sin gode Del i de Forfølgelser, der omsider tændte Trediveaarskrigens Luer.

**) Blandt hine er, foruden *Kalvin*, Genève-Kirkens fyrgetyveaarige Formand *Theodor Beza* (1519—1605) den hyppigst bekæmpede Forfatter, blandt disse *Arminius* (1560—1609) og *Vorstius* (1569—1622). Som bekendt blev Jakob Harmsz ɔ: Arminius, først som Præst i Amsterdam og siden (fra 1603) som Professor i Leyden ivrig Talsmand for den af Mange

gaaende Sekter fra Samtiden, især Socinianer og Anabaptister, samt de vigtigste Oldtids-Kætterier —, og begge komme de til det samme Udslag: at Guds Ords sande Mening, Kristendommens sande Indhold er udtrykt rent og fuldstændigt i den *ortodox-lutherske Lære*, udenfor hvilken der følgelig ikke gives nogen Vej til Frelse eller Salighed*).

Det er ikke svært at se Brøstene ved denne Slags religiøse Tænkning. Laurelius kan længe nok advare mod ufrugtbare Lærekævlerier eller indskærpe, at Troen er en Hjærte- og Viljessag, Brochmand kan stærkt nok hævde, at Skriften ikke kan læses med Nytte uden en indre Aandens Aabenbarelse, fordi den faldne Menneskeaand ikke mægter at gribe Ordet med egen Kraft (Art. II, Kap. III, Qv. 3), tidt nok afvise unyttige Grublerier og spidsfindige Spørgsmaal med den Erklæring: Skriften siger Intet derom, følgelig kunne vi ikke vide og behøve ikke at vide Noget derom eller at bryde vor Hjærne dermed**);

---

længe nærede Uvilje mod den strænge kalvinske Forudbestemmelses-Lære: at Gud fra Evighed har bestemt Nogle til Frelse og Nogle til Fortabelse, idet han lærte, at Forudbestemmelsen først er iadtraadt efter Syndefaldet. Efter hans Død enedes hans Tilhængere om at indgive (1610) til Staterne i Holland og Vestfrisland en af omkr. 40 Præster undertegnet »*Remonstrantie*«, som bl. A. gik ud paa, at Kristus er død for *alle* Troende, men at Troen ikke er i vor egen Magt, da Guds Naade alene begynder, fremmer og fuldender alt Godt, saa at i vor Magt staar kun at modtage eller afvise den. Deres Optræden vakte Uvilje hos de Fleste, især da Arminius havde faaet til Eftermand i Professoratet den for Socinianisme mistænkte Tysker Konrad van Voorst ɔ: Vorstius, hvis Skrifter saaledes oprørte Konge-Teologen Jakob I, at han truede Nederlænderne med Opsigelse af Forbundet med England, hvis de taalte en slig Kætter i sin Midte. Han blev udvist (1611); men til Remonstranterne sluttede sig de fremragende Statsmænd Oldenbarneveld og Hugo Grotius, og en Tidlang søgte Generalstaterne at dæmpe Striden. Imidlertid fandt Remonstranternes Hovedmodstander, Leyden-Professoren Gomarus, Støtte hos Statholderen Prins Maurits af Oranien, og fik omsider sammenkaldt *Synoden i Dordrecht* (13de Nov. 1618—9de Maj 1619), som erklærede Remonstranterne for Kættere og gav en vigtig Haandsrækning til Oldenbarnevelds forøvrigt rent politiske Dødsdom. Det var flygtende Remonstranter, som fik Fristed i Slesvig og byggede Frederiksstad (1621—22), samtidigt med at Voorst døde i Tønningen. Denne Berøring med Danmark gjorde Brochmand særlig opmærksom paa Arminianerne.

*) Kun i to Punkter afveg Brochmand fra Konkordieformelen, og det endda kun med Hensyn til Fremstillingsmaaden, næmlig for saa vidt som han lægger mest Vægt paa den forklarede Frelsers Magt til at være og vise sig legemligt, hvor han vil, men derfor ikke nægter, at han er allevegne, samt med Hensyn til Læren om, at de Ugudeliges Opstandelse paa Dommedag er en Virkning af Herrens Opstandelses Kraft. Jvfr. Helveg, a. Skr. S. 367.

**) T. Ex. om hver Engel har sit Navn, kun kendt af Gud, men ikke af os — „et latterligt Spørgsmaal, rejst af Lediggængere" —, hvorfor Gud netop *blæste* sin Aande i Mennesket, om Gud Fader har avlet Sønnen ved at beskue sig selv, paa hvad Aarstid Verden er skabt, naar Englene ere

begge kunne tidt og alvorligt nok minde om, at Kærnen i Alt hvad vi tro paa, er et Mysterium, en »over al Maade stor Gudfrygtigheds Hemmelighed«, som Tanken aldrig kan udgrunde, og at vi enfoldigt maa tro, hvad Guds Ord siger, selv om vi ikke begribe Maaden: de mægte dog ikke at værge sig mod Følgerne af deres egen urigtige Grundforudsætning: at religiøs Vished er ligeartet med videnskabelig Vished, om end større, da den hviler paa Guds Ord, ikke paa Sansernes og Fornuftens Vidnesbyrd — denne ulogiske Begrebsammenstilling er endnu gyldig for Brochmand og Laurelius, lige saa vel som for Niels Hemmingsen. Idet de glemme, hvad de dog selv have erfaret og ved Lejlighed sige: at religiøs Vished altid maa fødes paany, under Angst og Bæven, ved en absolut Viljesakt, af Mødet mellem Guds Ord og Menneskets Samvittighed, idet de mene, Kristendommens Sandhed er given objektivt i det bogstaveligt opfattede skrevne Ord, at den kan og bør godtgøres deraf for Erkendelsen, som en anden Erfaringssag, og da kan haves i Behold som en anden en Gang vunden Kundskab, fristes de ej alene til at ville fæste i Begreber og klare ved Slutninger, hvad de dog selv indrømme ligger over al Forstand — t. Ex. Treenighedens Væsen, de to Naturers Forening i Kristus —, men falde ogsaa uhjælpeligt i de Snarer, som Modstandernes Spidsfindighed stiller for for dem. Luthers dybsindige Spøg, da en Mand spurgte, hvor Gud nu var: »Det skal jeg sige Dig: han er i Skoven og plukker Birkeris til Dig og andre næsvise Spørgere«, synes denne Slægt at have glemt. Baade Brochmand og Laurelius, især den sidste, lade sig tidt nok lokke paa Glatis, give sig for Alvor i Kast med de urimeligste Drømmerier, de ufrugtbareste Overvejelser, de smaaligste Ordkløverier — som især de papistiske Polemikere vare stærke i —, og, naar de mod en Syllogisme, som ingen Dommer vilde bryde sig om, hvis en Lovtrækker kom med den for Retten, have sat en anden, maaske ikke stort bedre, tro de at have styrket Tros-Sandheden.

---

skabte, om det Ribben, hvoraf Eva dannedes, har siddet i Adams højre eller venstre Side, om der ikke i Rygraden findes et lille Ben, som aldrig skal forgaa og hvoraf Opstandelsens Legeme skal dannes —, en jødisk Taabelighed (nugæ Judæorum), som gendrives forsvarligt med Herrens Ord i Gen. 13, 19. „Støv est Du og til Støv skal Du blive". Som Dr. Koch har gjort opmærksom paa (Kirkeh. Saml V, S. 680), ere en hel Del af denne Slags Spidsfindigheder, som N. M. Petersen har lastet Brochmand for at have indladt sig paa, kun nævnte for at afvises. (Jfr. N. M. Petersen: „Bidr." Iste Udg. III, S. 120—21).

Exempler paa alt dette findes i de ovenfor meddelte Uddrag. Et andet, næsten pudsigt, yder Laurelius i 2den Bog, Qv. 3. Thesis er, at Englene ikke have Legemer, siden Skriften udtrykkelig kalder dem Aander, Modstandernes Antithesis er, at de dog maa være legemlige, da de ifølge Skriften baade kunne spise (hos Abraham) og tale til Menneskene. Til det sidste Argument svarer Laurelius korrekt fra sit Stade, at, naar Skriften siger, de talte, maa vi „ikke nægte Tingen selv, om vi end ikke kunne begribe Maaden"; men til det sidste kan han ikke dy sig for at give et forklarende Svar: „De spiste virkelig, for saa vidt de tyggede Maden, men ikke saaledes, at den paa naturlig Maade kom ned i Bugen og ydede Legemet Næring" — hvoraf vilde følge, at Englene maatte være Væsener med Mund og Tænder, altsaa dog legemlige, men uden Maver. Man kan ikke vente, at hin Tids Mennesker skulde opfatte Engleaabenbarelser som sandsvirkelige Tildragelsers Afspejling i Menneskenes Fantasi, der altid maa hente sine Forestillinger fra den kendte, jordiske Tilværelse (hvilket er noget helt Andet end den rationalistiske Forklaring, at de ere *blot* subjektive Drømme); men vel kunde det ventes, at Skrift-Teologen ikke lod sig lokke bort fra Skriftens Grund.

Det Værste er dog, at den hellige Skrift maa gøre Vidnetjeneste ved disse Rettergange. Idelig lægges i dens Sætninger en logisk Stringens, som levende Tale aldrig har, idelig tyer man til haartrukne Tydninger og Slutninger for at faa det Vidnesbyrd ud, som man trænger til. Ord, som, læste i deres Sammenhæng og optagne i et bevæget Sind, have kunnet gribe os som underfulde Budskaber fra det evige Livs Himmel, saa at vi have maattet udbryde med Paulus: »O Rigdoms Dyb baade paa Guds Naade og Guds Kundskab!«, synes pludselig at miste Klang og og Farve, naar de saaledes, revne bort fra deres Plads, skulle tjene som Bevisgrunde i en trang og tør Begrebsudvikling; man er til Mode, som fandt man Liget af En, man nys havde mødt levende og karsk, lagt op paa Anatomibordet og sønderlemmet af Dissektionskniven. Reformatorernes Glæde over at have fundet i den hellige Skrift den guddommelige Sandhed, som frigjorde Menigheden for alle papistiske Menneskepaafund, har under den fortsatte Strid om Ordets rette Mening, forvandlet sig til aandløs Forgudelse af selve det Skrevne. Man glemmer, at hvad der staar i Bibelen er, som Luther sagde, »ikke Læseord, men lutter Leveord, som ere givne ikke til Spekulation og høje Tanker, men til at leve og handle efter«, og i Pagt med Konge- Pavedømmet rejser sig »*Papirs-Pavedømmet*«: Brochmand løfter selv dets Fane, naar han (Art. II, Kap. II. Qv. 1), mod Papisternes Sætning, at Evangeliet først er skrevet paa Hjærternes Kjødtavler (derfor skal saa »Traditionen« have samme Myndighed

som Skriften), stiller den Paastand, at, da Gud umuligt har kunnet villet lade Menneskene i Tvivl om sin Vilje, maa Evangeliet netop først være skrevet paa Papiret, ellers var dets Indhold uvist, og kan først derfra indskrives i Hjærterne.

Man er her paa Vej fra Liv til Død, det er klart nok, og alt som Tiden gaar, skrider man længer frem ad samme Vej. Den ortodoxe Dogmatik i Norden efter Brochmand og Laurelius er væsentlig kun Gentagelse, idet snart et, snart et andet Led af Læren fremstilles paa ny med Tillæg af en eller anden ny subtil Kvæstion, et eller andet nyt Argument, eller »Systemet« laves om, helst i forkortet Skikkelse, jo mere Lyst og Evne taber sig hos de Studerende til at give sig i Kast med de store dogmatiske Værker, medens man paa alle Punkter mer og mere giver sig Lærdoms-Pedanteriet i Vold. Vi vilde imidlertid højlig miskende hine Hovedværkers aandshistoriske Betydning, hvis vi ikke saa *Andet* i dem end Dødsmærkerne. Allerede det maa gøre os varsomme, at de saaledes oplærte Kirkelærere have talt og skrevet til Opbyggelse for Menigheden, saa enfoldigt og mægtigt som faa andre Tidsalderes Kristendomsforkyndere. Den hellige Skrift var for Brochmand og Laurelius og deres Samtidige visselig *ikke alene* en Samling Bevisgrunde til Kirkelæren; den var dem *ogsaa* Livskilde, de vare personlig opfyldte af dens Aand, talte og skrev ud af denne, ogsaa i deres dogmatiske og polemiske Skrifter, enten de, som det oftere hænder Laurelius, i enkelte Ytringer, enkelte Fremstillinger røbe, hvor godt de vide, hvad der er Sjælen i den Kristnes Gudsforhold, eller der, som især hos Brochmand, under den tøre Lærdoms haarde Skal mærkes en stille, men stadigt og stridt flydende Strøm af glødende Nidkærhed for Guds Ords Ære. Gudsfrygten var hos hine vældige »Kæmper i Herrens Krige« endnu saa ren og inderlig, tillige saa robust, at den, uden at segne eller kvæles, kunde bære den centnertunge Lærdoms-Rustning, som de selv og deres Samtid fandt uundværlig i Kampen for Guds Rige mod Løgn-Aandens Angreb; og selve denne Strid tyktes dem et af Kirkelærerens helligste Hværv, en Gudsdyrkelse, ved hvilken man baade turde og burde bruge Skriftens Ord som Hug-, Stik- og Skud-Vaaben, og hvortil man beredte sig ved Bøn og Paakaldelse: »Hjælp nu, Jesus!« (Adsis, Jesu!) har Brochmand skrevet foran mangt Afsnit af »Systema theologiæ«.

Det er da heller ej underligt, at, jo mere den dogmatiske Fremstilling fjærner sig fra det Polemiske og kommer ind paa

det praktiskt-kirkelige og -religiøse Omraade, des friskere bryder den fromme Livsfølelse igjennem. Dette gælder t. Ex. om Brochmands *casus conscientiæ*, en Sjælesørger-Vejledning, som indeholder fortrinlige, til enhver Tid gyldige Vink; men især gælder det om de bedre *pastoral-teologiske* og *kateketiske* Arbejder, saasom de i Oversigten nævnte Skrifter af Resen, af Laurentius Paulinus, af Laurelius, hvis »Eenfalligha frâghor« endnu i vore Dage ere blevne beundrede og brugte af den store Kateket Schartau, fremdeles af Joh. Matthiæ, af den ældre Gezelius. Vel møder man her den samme trange Opfattelse af *Menighedsforholdene* og deres Ordning, som i de store dogmatiske Systemer, en Opfattelse, der vel teoretiskt hævder Reformationens Frihedstanker, men praktiskt saaledes betinger og indskrænker dem, at der kun bliver Levninger tilbage. Men paa den anden Side skorter det ikke paa Ytringer af saa brændende Nidkærhed for Menighedens Inddragelse under og Opdragelse i Kristendommens Aand, eller paa saa jævn, troskyldig Følelse for, saa levende Forestilling om sandt kristeligt Samfundsliv, at man mindes om det første Gennembruds evangeliske Begejstring.

Som Exempel paa *Brochmands* Behandling af *Samvittigheds-Spørgsmaal* kan anføres blandt „casus conscientiæ“ ved Art. II om den hellige Skrift, Casus I: Hvorledes man skal hjælpe en Samvittighed, som Satan har vakt Tvivl hos om Kristendommens Sandhed. Man skal, raader Forf. til, forestille ham, 1) at Kristendommens Bud, fremfor alle Kærlighedsbudet, ere helligere, fuldkomnere, billigere end nogen anden Religions; 2) at den har herligere Forjættelser end nogen anden: at faa Del i Guddommens Natur (2 Petr. 1, 4), at blive Guds Børn (Joh. 1, 12), at faa det evige Liv og ikke komme til Doms, men gaa over fra Død til Liv (Joh. 5, 24); 3) hvilken vidunderlig Kraft Kristendommen har havt til at virke paa og udbrede sig i Verden; 4) at den Anfægtede kun behøver at læmpe sit Levned efter Kristi Bud, saa vil Tvivlen forstumme; thi da vil Aanden vidne i hans Sjæl. Den som hører og læser Skriften uden at føle sig greben, skal man, ifølge casus III, minde om, at Gud hjemsøger os med saadanne tunge Timer for at lære os, at vi ikke af os selv kunne give ham vort Hjærte, men han maa selv vække og drage os; fremdeles skal man formane den Ængstede til Bøn aarle og silde, samt til at randsage sit Liv, om han ikke har gjort eller gør Noget, som strider imod Guds Lov; thi da kan han ikke have Glæde af Ordet. — Et sammentrængt Begreb om Tidens Opfattelse af *Menighedsforholdene* vil man finde hos Brochmand og Laurelius i deres Artikler „om Kirkens Tjeneres Kald“ („de ministerio ecclesiastico“, henholdsv. Pars II, Art. XIII, og 3dje Bogs 3dje Afsnit, Art. VIII). Klarest hævdes af de evangeliske Frihedstanker *Præste-Ægteskabet;* paa dette Punkt er Intet taget tilbage; de uendelige Sofismer, hvormed Bellarmin og andre Papister ville udlede Cølibatsloven af Skriften, gendrives

omhyggeligt og skarpt. Anderledes gaar det med den bagved liggende, langt mere omfattende Frihedstanke: *det almene Præstedømme*. Grundsætningen fastholdes endnu: „hele Kirken", ikke Bisperne alene med de af dem indviede Præster udgør „clerus", og hele Kirken tilkommer det at *kalde* Ordets Tjenere. Men vigtige heraf følgende Slutninger nægtes eller forbigaas. Lige over for Socinianer, Anabaptister og andre „fanatici" nægtes det, at Enhver, som er „udrustet med Gaver til at undervise" (docere), ogsaa maa have Lov til at undervise, naar Menigheden selv vil høre paa ham, idet der skelnes (hos Laurelius) mellem et indvortes Præstedømme, som kun bestaar i at ofre Gud Tak og Pris, og hvori Alle have Del, og et udvortes Præstedømme, som har at forkynde Ordet og forvalte Sakramenterne, og hvortil der kræves særlig og ordentlig Kaldelse — vel at mærke ikke for under visse mislige Tidsforhold at forekomme Uorden og Splid i Menigheden, men fordi Skriften skal have befalet det, hvad Brochmand yderst tvungent vil bevise af Jer. 23, 21, Rom. 10, 15 og Hebr. 5, 4; ja ifølge Laurelius skal Præstedømmet være forplantet fra Apostlenes Tid i uafbrudt Følge (successione continuata). Man skulde saa i det Mindste vente at finde Menighedsvalg hævdet som den eneste rette evangeliske Kaldelsesmaade, og vistnok har dette været begge Forfatteres Hjærtensmening; men de udtale den ikke, lade det overhoved staa hen, hvorledes „hele Kirken" skal udøve sin Kaldsret — i Virkeligheden var denne jo ogsaa i større eller mindre Udstrækning gaaet over til visse selvskrevne Menighedsmedlemmer eller til den verdslige Øvrighed. Derimod tillægges der Kaldelsen i Forening med *Ordination* en mystisk Betydning, som nærmer sig den papistiske Opfattelse. Kaldelsen er nemlig ikke en simpel Menighedshandling, den er „en Handling af Gud selv, som derved udkaarer hvem han vil til sine Medarbejdere" (Brochm. a. St. Kap. I, Sectio 3), og først ved den faar Præst og Menighed Forvisning om, at Gud vil have hans Tjeneste og at han er en ret Lærer (Laurelius, a. St. Kap. I), m. a. O. det Hele bliver i Grunden et Sakramente, hvorved Præsten en Gang for alle faar et Præg, der udskiller ham af den øvrige Menighed. Af denne Tankegang udsprang den S. 298 omtalte Forandring ved Ordinationens Form, som sloges fast ved Dsk. Rit. 1685 og sv. Kyrkoo. 1686: at Biskoppen, i Stedet for blot under Haandspaalæggelse at nedbede Guds Velsignelse over den Kaldede og hans Gærning, »*paa Guds Vegne overantvorder ham*« Embedet. Hvordan det paa Grund af Forestillingen om Kirketugts Nødvendighed og under Trykket af Tidsalderens Religionskrige gik med den tredje store Frihedstanke: *Samvittighedsfriheden*, have vi set og ville vi yderligere se Vidnesbyrd om. Ogsaa den hævdes i Teorien, men svigtes i Praxis. Baade Brochmand og Laurelius polemisere i deres Artikler „om verdslig Øvrighed" (henhv. Pars II, Art. XXIV, og 3dje Bogs 3dje Afsnit Art. XIII) tappert mod Papisternes Beviser for, at Øvrigheden tør og bør tvinge Undersaatterne til den sande Religion og „slaa Kættere med Sværdet": Kirkens Vaaben, hedder det, maa kun være aandelige, Samvittighederne maa ikke tvinges, Forsøg herpaa avle kun Hykleri o. s. v. — og dog forsvares som en nødvendig „aandelig Tjeneste" (spiritualis servitus) at tvinge Folk ved verdslig Straf til at gaa i Kirke hindre med Magt enhver falsk Religionsøvelse indenfor Rigets Grænser, landsforvise Kættere, straffe Gudsbespottere paa Livet o. s. v. . . . Af den

samme Aand udspringe de *kateketiske* Forfatteres jævnlige *Trusler* med Guds Straffe for enhver Forsømmelse af den offentlige Gudstjenestes Øvelser og Skikke. „Vil man ikke vænne sig til at bede med Faste, mens vi det kunne", skriver *Resen* i „Dr. Morten Luthers lidle Catechismus", „er det højlig at befrygte, at Gud skal end selv lære os at faste til Bønnen, naar vi ikke gærne ville, f. Ex. naar han tager sin Velsignelse bort og giver Dyrtid, Hunger og Sult, eller vi blive syge og faa Madlede", eller han lader Landet udplyndre af Fjender. „Tænk, naar Du hører det ringe, ligesom Du hørte Guds Basuner, der klingede for dine Øren, thi lyder Du ikke Stævningen her i Verden, skal Du lyde den paa Dommedag", heder det i „Instructio catechetica". I velgørende Modsætning til den heri liggende Følelse staa saadanne milde Ytringer som den samme, ellers saa strænge Forfatters Opmuntring til at bevare den gamle Skik, at Kirkegængerne, før de traadte ind i Kirken, gik tre Gange rundt om den, „som efter Retfærdighedens Sol des aandeligere at betænke", og derhos læste Fadervor (øjensynligt en Levning af den gamle hedenske Besværgelsesskik at gaa tre Gange med eller mod Solen —„andsælis"— omkring den Genstand, som skulde besværges eller helliges), hvorpaa det heder: „Og siden, naar de vare komne derind som i Paradis og Himmeriges Forgaard, og som udenfor denne syndige Verden, gav hver hinanden Haanden, saa vidt han kunde række sig om, til at betegne indbyrdes og fælles Forladelse med broderlig Kærlighed" (se E. F. Koch i Theol. Tidsskr. 1874, S. 81—124).

Tidsalderens *etiske* Livsbetragtning vil man i Grundtrækkene finde udtalt i den lærde dogmatiske Literatur; vi ville imidlertid bedst kunne gøre Rede for denne Side af Aandslivet, naar vi have gennemgaaet den folkelige moralske og opbyggelige Literatur, hvor den aabenbarer sig fyldigst. Derimod maa vi her svare paa et Spørgsmaal, som Læseren vist allerede selv har fremsat, nemlig hvorvidt den ortodoxe Dogmatik i Norden er en *selvstændig Ytring af nordisk Aand. Fælles*-nordisk er den *ikke*, skønt dens Indhold i begge Hovedliteraturer — Island er saa godt som ikke med paa dette Omraade — er saa ens, at vi have kunnet og maattet betragte de dansk-norske og svenske Frembringelser under Et. Her viser sig først ret, hvad vi ville finde stadfæstet paa de fleste Omraader, at nu *vilde* Danske og Svenske ikke vide Noget af hinanden at sige, mindst de, som stode højest paa den aandelige Rangstige. Populære moralske og Opbyggelsesskrifter kunde finde Oversættere en Gang imellem — som de i Literatur-Oversigten nævnte Skrifter af Helvad og Hersløff med de sære Titler. Men, medens Brochmands System og Lenæus' Bog om den kristne Religions Sandhed optryktes atter og atter i Udlandet, synes man lige saa lidt at have kendt dette i Danmark, som hint i Sverige; i alt Fald spores ikke den mindste Paavirkning af Brochmands »Systema« i Laurelius' »Syntagma«,

som dog er otte Aar yngre, og omvendt har det sidstnævnte Værk næppe fundet Vej til nogen dansk eller norsk Boghylde, siden det den Dag idag savnes i de store københavnske Bogsamlinger*). *Lige saa lidt* tør man i Tidsrummets dogmatiske Frembringelser se *Fortsættelse af hjemlige Begyndelser*. Hvad der i Sverige laa bagved 1620, var jo meget lidt; først paa dette Tidspunkt var Upsala-Universitetet kommet nogenlunde til Kræfter: dets første teologiske Doktor-Promotion falder, som vi vide, 1617. I Danmark var Niels Hemmingsen og hans Skole gaaet forud; men den var grundigt slaaet ned af Resen, og Brochmand, der vel endog turde have følt sig uvilkaarligt frastødt af sin baade aandfuldere og aandsfriere Forgænger, vilde i alt Fald ikke rippe op i en nylig endt Strid ved at stille sin Granskning i Forhold til Hemmingsens: hverken har han spundet nogen Traad videre, som hin havde fæstet, eller taget Modsætningen imellem sig og ham til Udgangspunkt for sine egne Udviklinger; i hele sit store Værk nævner han kun tre Gange Hemmingsen, aldeles i Forbigaaende (E. F. Koch i Kirkeh. Saml. V, S. 681), og, medens han polemiserer mod Alverdens Vranglærere, selv de fjærneste i Tid og Rum, lader han Hemmingsens Lære urørt, undtagen for saa vidt som han bekæmper hans Aandsfrænder Arminianerne. Forudsætningerne for Brochmands og Laurelius' Systemer, og dermed for den meste senere dogmatiske Literatur i Norden, ligge udenfor Norden, i *Tyskland*, først og fremst i Konkordiebogen, dernæst i enkelte dogmatiske Værker, men *ikke de samme:* nærmest bagved Brochmands ligge, som E. F. Koch har paavist (a. Skr. S. 682—84), Leonard Hutters »Compendium locorum theol.« (1610) og Joh. Gerhards »Loci communes theol.« (1610—29), medens Laurelius slutter sig til Hafenreffers »Loci theologici.« (1603 og mange Gange senere)**). Derfor er det dog ikke sagt,

---

*) Det ved nærværende Undersøgelse brugte Exemplar er ved Hr. Bibliotekar Bruuns Mellemkomst blevet mig godhedsfuldt laant fra det kgl. Bibliotek i Stockholm.

**) Af de her nævnte tre Mænd levede *Hutter* i Wittenberg (1563—1616); hans „Compendium“ er delt i 34 Artikler, indenfor hvilke Indholdet er udført i 3 Rækker Spørgsmaal og Svar, hver Række bestemt til at gennemgaas paa sit Trin af det teologiske Studium; Bogen maa altsaa nærmest opfattes som en akademisk *Lærebog*. *Joh. Gerhard* i Jena (1583—1637) er bleven mest kendt ved sit latinske, snart paa mange Sprog oversatte Opbyggelsesskrift „Meditationes sacræ“ (1606); i sine „loci communes“ skal han vise sig som Hutters Overmand i Lærdom, men mindre skarpsindig. *Hafenreffer* levede i Tübingen (1561—1619); hans „Loci theologici certa methodo ac ratione in tres libros tributi“ var en længe vidt udbredt *Lærebog* og havde bl. A. fundet Vej til Sverige, da den (1612) var bleven

at de nordiske Dogmatikere kun ere Tilrettelæggere og Udbredere af Tyskernes Tanker; de kunne ved Behandlingen af de samme, med den fælles Konfession givne Æmner have vist en saadan Selvstændighed, at deres Værk dog maa betragtes som *hjemmevoxne, til en vis Grad nordisk-prægede Frugter* af den fra Tyskland modtagne lutherske Ortodoxi. Af Hutter har saaledes Brochmand laant en Del Definitioner, af Gerhard Æmnernes Rækkefølge; men den overordentlige klare, symmetriske Gennemførelse af den systematiske Ordning tilhører ham selv; mere polemisk end Gerhard, er han dog ikke fuldt saa polemisk som Hutter og føler dybere end denne Mysteriet som den menneskelige Tænknings Skranke, finder det t. Ex. »latterligt« at ville definere Gud — hvad Hutter gør uden Betænkning —, saasom en Definition er »den fulde og klare Udførelse af det paagældende Begrebs Væsen«, men dette lader sig ikke gøre med Hensyn til Gud. Endelig slutter Brochmand sig stadigere og nøjere end de to Tyskere til Bibelen, saa at Skriftprincipet hos ham er fuldstændigst gennemført, og det tredje Afsnit i hver Artikel: »casus conscientiæ«, som indeholder det Friskeste og Hjærteligste i hele Bogen, er hans egen Opfindelse, om der end findes Antydninger til noget Lignende hos Gerhard. De tre Værker maa, efter Kochs Mening, snarere opfattes som Sødskende end som Afføddninger, det yngre af det ældre. Hvad Laurelius har laant fra Hafenreffer, er dels Stoffets Ordning, d. v. s. Inddelingen i tre Bøger, hvorimod indenfor disse Æmnerne tildels ere behandlede i anden Orden, dels adskillige Definitioner, bl. A. »Beskrivelsen« (descriptio) af Gud, idet ogsaa her indskærpes, at intet Menneske kan give nogen egentlig Definition af Gud. Men ellers er Laurelius' Fremstilling meget ulig Tyskerens: sammenhængende Tankeudviklinger i Stedet for korte Lærebogs-Paragrafer ledsagede af Skriftsteder paa Remse, medens det polemiske Stof, som hos Hafenreffer er henlagt til korte Noter ved Slutningen af hver Paragraf, hos Laurelius er arbejdet ind i Afhandlingerne og derhos langt fyldigere meddelt — Savnet af en *Haand*bog, hvori de Studerende kunde finde fornøden Underretning om Tidens

---

vedtagen som Grundlag for det teologiske Studium i Upsala, saa at de svenske Professorer holdt Forelæsninger over den — dette gælder t. Ex. om Wallius: hans Disputatser om „Qvæstiones theologicæ" (1622—28) ere byggede over Hafenreffer, hvem han havde hørt i sin Ungdom og under hvem han havde disputeret i Tübingen. Gennem hele Tidsrummet beholdt Bogen sin Anseelse i Sverige og oversattes til sidst paa Svensk (af A. Frosterus i Åbo, 1707).

»umaadelige Masse« teologiske Tvistemaal, var netop, ifølge Dedikationen, Forfatterens Hovedgrund til at skrive Bogen; i det Hele staar Laurelius fuldt saa selvstændig over for sin tyske Forgænger, som Brochmand over for sine. En Hovedforskel er det endelig, at den ortodox-lutherske Dogmatik i Norden staar en Streg nærmere ved Livet og dets Opgaver end den tyske; dette gælder selv om Arbejder, der helt høre hjemme i Lærdomsværkstederne, des mere om dem, der vende sig til Menighederne selv og deres Lærere med praktisk Vejledning, og ved hvilke Hensynet til hjemlige Forhold og Menighedstilstande har gjort sig mer eller mindre gældende.

Imidlertid, jo mere Tiden skrider frem, des mere synker baade den ene og den anden Slags Frembringelser i Værd. Den dogmatiske Efterslæt fra Tidsrummets sidste Halvdel udtrykker væsentlig Orthodoxiens Forhærdelse og Opløsning. Der er derfor ingen Grund til at fordybe sig deri, saa meget mindre, som denne Proces lettest kan gøres anskuelig ved en Betragtning af **Ortodoxiens Kampe** med ydre og indre Fjender, som vi nu altsaa skulle søge at give et Overblik over, inden vi vende os til de andre Ytringer af det religiøse Aandsliv.

a. Kampen mod Romerkirken.

Pavedømmet var et Rige af denne Verden; dets Maal var Magt, dets Opgave Kætteriets Udryddelse og Hovedmidlerne hertil Vold og Tvang. Den kirkelige Brydning med Rom maatte i ethvert Land ende med blodig *Krig;* til sidst stod hele Evropa i Lue — »alle de krig, som i Europa föras, äro blandade uti hvarandra och vordne till ett«, skriver Gustav Adolf i Apr. 1628 til Oxenstjerna. Det er Nordens Ære, at dets Sønner, skønt Romervælden var fældet herhjemme, dog ikke sad stille, medens deres Tros- og Blodsfæller sydpaa trængtes af Overmagten. Vel havde politiske Hensyn Del baade i Kristian IV's og i Gustav Adolfs Indblanding i Trediveaarskrigen: for dem begge gjaldt det lige saa vel at afværge fra Fædrelandet det Fremmedherredømme, hvormed Habsburgerne truede alle svagere Nabolande, som at frelse den evangeliske Folkeverden fra Romeraaget. Men det sidstnævnte Formaal stod dog forrest i Tidens Bevidsthed, ej alene hos de nærmeste Vedkommende: de lidende eller truede tyske Menigheder og de omvendelsesivrige Jesuiter, men ogsaa

hos Nordens Folk og hos begge dets Herskere. Hvor ivrigt end vore Dages Aands- og Kristendomsfjender søge at forvanske Historiens Vidnesbyrd for at udviske hin Krigs Betydning, væsentlig var den i Sandhed en *Religionskrig*, og Nordboernes Deltagelse i den hører til *de stærkeste Ytringer af Tidens religiøse Liv hos dem*. Der er visselig Forskel. Helt udenfor Kampen stod Islændingerne. Hos Danske og Normænd var Følelsen af dens verdenshistoriske Betydning vistnok svagere, allerede fra først af, svagest hos det danske Rigsraad, i det Hele hos den da stærkt vanartende danske Adel, og selv hos det øvrige Folk og Kongen slappedes den under Nederlagets Tryk og siden under Ængstelsen for Sveriges stigende Vælde; thi da Kristian IV ikke havde havt Klogskab og Højsind nok til at modtage Gustav Adolfs udstrakte Haand til Forbund og Samvirken, maatte Forholdet mellem Nordens to Magter nødvendigvis blive fjendtligt. Des renere og stærkere levede hin Følelse hos Svenskernes store »Viser« og »Fylker«, og fra ham strømmede den ud til Adelen og det øvrige Folk. Netop som »Troens Forsvarer« er **Gustav Adolf** det fuldkomneste, næsten ideale Udtryk for al den Karakterens Adel, hvortil evangelisk Kristenaand i Pagt med nordisk Folkeaand kunde og kan løfte et Menneske. For hans gudfrygtige Heltesjæl stod det klart og urokkeligt, at han var et Herrens »Redskab« — i al Ydmyghed: han følte sig langtfra uundværlig. og tidt nok tilbageviste han Venners Advarsel mod at sætte Livet i Vove, med at Gud selv bedst vidste, hvor længe han vilde bruge hans svage Arm, og til enhver Tid kunde opvække et andet og bedre Redskab; men sit Kald havde han fra Gud, og Krigen for Fædrelandets og Evangeliets Frihed var ham for ramme Alvor en hellig Krig. »Her strider Gud og Djævelen«, lod han i Begyndelsen af Felttoget 1630 sin vaklende Svoger Kurfyrsten af Brandenburg vide: »Hs. Kærlighed« maatte nu vælge at være med eller imod, »tertium non dabitur«. Til Visse var det ikke beregnede Eggelses-Talemaader, men Hærførerens oprigtige Mening, naar han t. Ex. før Slaget ved Breitenfeld mindede Hæren om, at den skulde stride »ej blot for Mennesker og menneskelige Ting, men for Guds Ære og den evangeliske Tro«, hvorfor den kun skulde gaa djærvt frem: han følte i sit Hjærte, at Gud var med dem, og »Gud med os!« skulde være deres Løsen. Eller naar han hin taagede Morgen paa Sletten ved Lützen, da Luthers mægtige Kampsang var sungen, bød sine svenske Krigere at fægte »ridder-

lig« for deres Gud, deres Fædreland og deres Konge, samt lagde Tyskerne paa Sinde, at, hvis de nu ikke slog Fjenden, var det ude med deres Religion, Frihed, timelige og evige Velfærd; eller naar han derefter, da Taagen lettede, med draget Sværd og Blikket hævet mod Himlen, raabte: »Nu vilje vi deran i Guds namn; Jesu, Jesu, Jesu, låt oss idag strida till ditt nams ära!« — et Udtryk for det Inderste i *Riddertanken*, der mærkeligt minder om Absalons Opraab, da Venderflaaden nærmede sig: »Nu skal man tjene Gud ikke med Bønner men med Sværdslag«. Denne Følelse — den der ogsaa klinger saa gribende til os i hin Salme, som Samtiden kaldte »Svenskekongens Sang« *):

.... „*Din sak är Guds,* gack i ditt kall
och i hans hand dig anbefall,
så räds du ingen fara!
.... *Med oss är Gud, med honom vi,*
och segern oss tillhörer“ —

denne Følelse var det, ikke mindre end Fædrelandskærligheden, i Forening med Heltens medfødte grundnordiske Kæmpesind, den vidtskuende Herskers klare Indsigt i Evropas Tilstand og Feltherrens Bevidsthed om eget Mesterskab, som uimodstaaelig drev Gustav Adolf ind i Verdenskampen og gav ham den Forvisning om Sejr, der, som Geijer siger, er det egentlig Bindende i hans Grunde for at føre Krigen over til Tyskland, bl. A. i Brevet til Oxenstjerna af 5te Marts 1629, som slutter med de betegnende Ord: »Hvad eljest uträttas kan eller icke, vet Gud allena, som vilja till at begynna, kraft till at fullfölja och lycka väl till att ända mildeligen förlänandes varder, om det till hans namns ära och vår salighet lända kan; och kunne I disputando snarare evincera besvärligheten än som jag mögligheten, hvarför jag, hvad jag uträtta förmenar, hellre i verket än på papperet bevisa vill«. Derfra kommer ogsaa den Ro, hvormed han gaar til et Foretagende, som han dog aner at han ikke vil se Enden

---

*) Salmen: „Förfäras ej, du lilla hop“ (Ny sv. Psb. Nr. 378) findes først anført paa Tysk: „Verzage nicht, du Häuflein klein“ i et 1633 af den sachsiske Hofprædikant Mengeringen udgivet Skrift: „Blutige Sieges-Crone glückseliger, tapferer Kriegshelden“ S. 73, med Overskrift: „Der S[eligen] Kön. Mayt. zu Schweden Lied, welches Sie vor der Schlacht gesungen“. Den tyske Text (findes bl. a. i „Konung Gustaf II Adolfs Skrifter“ Stockh. 1861, S. 618—19) er betydeligt ringere i poetisk Henseende end den svenske, hvilken der saa end er Grundtexten. At Gustav Adolf virkelig er Forfatteren, hvad oftere er draget i Tvivl, hævdes med gode Grunde af Beckman i hans Salmehistorie: „Den nya sv. Psbken“, ved Nr. 378.

paa — »Jag ser mig sjelf ingen rolighet mer hafva at förvänta förr än den eviga roligheten«, sluttede han Overvejelserne i Raadet den 3die Nov. 1629, hvor Toget til Tyskland endelig besluttedes —, og ikke mindre den frejdige Munterhed, der tidt i de største Farer og Vanskeligheder lyste fra hans Ord og Aasyn, eller den rørende Ydmyghed, som bl. A. gjorde ham saa ilde til Mode ved Mængdens Hyldest i Naumburg faa Dage før den sidste Strid: »Jeg frygter, at Gud almægtigst vil straffe mig«, sagde han til sin tyske Feltpræst Fabricius: »dette Folk ærer mig som en Gud«. Overhoved gennemtrænger Gudsfrygt og Tillid til Gud al hans Færd, lærer ham at sørge omhyggeligt for sine Krigeres religiøse Tarv og Sædelighed (se Krigsartiklerne 1621), lægger ham de varme Bønner paa Læberne — en god Bøn plejede han jo at sige var en halv Sejr — og indgiver ham de usøgt veltalende Ord, som i afgørende Øjeblikke saa forunderligt kunde gribe enhver Tilhører, sikkert aldrig dybere end i hin højtidelige Stund, en af de skønneste i Nordens Historie, da Kongen i Retssalen paa Stockholms Slot den 19de Maj 1630 tog Afsked med Rigets Stænder, formanede og velsignede dem og til sidst med vaade Øjne og opløftede Hænder bad Gud være dem Alle naadig og fremme deres Hænders Værk*). Med Rette kaldte Gustav

---

*) I flere Henseender er hin Tale saa betydningsfuld, at jeg tror at burde meddele den hel og holden, som den er nedskreven, vistnok omtrent ordret, i Ridderhusets Protokol (aftr. i „Kon. Gust II Ad.'s Skr., S. 628—33). Efter at Indledningen til Kongens Tale, hvori han især fremhævede Fordelene ved at kunne holde Krigen borte fra Landets egen Grund, er meddelt i Sammendrag, heder det videre:

„Men effter såssom letteligen och wäl förhoppeligen skee pläger, att mången wäl sigh skall imaginera och inbilla, att K. M:t sigh samma krigh uthan någen gifwen orsak dett opå tager: „så tager jagh (*sade H. K. M:t*) Gudh den aldrahögste till wetne, uthi hwilkens åsyn iag nu här sitter, att iagh det icke [begynner] af eget bewogh eller såssom lust till krigh, vthan att jagh är der till merkeligen gereizt och förorsakedt, vthi några åthskillige åhr, i dett the Kejsserische all affront hafwa bewist oss med wåre senningebodh till Lybeck [som vare blevne afviste, da de paa Gustav Adolfs Vegne krævede at deltage i Fredsunderhandlingen mellem Tyskland og Danmark] såssom och med dehres Feldtmarskalk [Arnim], med en real armee hafwe adiungerat och giordt wår fiende dhe Påler assistence, så att, hwar det icke hade skedt, wi ett merckeligit emot dhem skole hafwa avanceret. Dertill med äre wi och af wåre högtbedrängte granner förwandter och swågrer här till admoneret, jaa och af widt aflegne konunger [Frankrigs] med högsta flijt kallade att företaga detta kriget, *och till det högsta at dhe förtrychte religions förwandtter motte befrijes ifrån dett Påwesche ooket;* hwilket wi förhoppes med Gudz nåde skall kunna skee." Sedan valedicerede H. K. M. alla Ständerne i gemen: „Och effter gementligit skee pläger, att kruken bärs så länge till watns att hon på sidstone sönder går; så warder och mig på sidstone gångandes, att effter som jag nu vti så många occasioner och fahrligheter för Sweriges rikes wälferd hafwer most vttgiuta och låta mitt blod: dock allt her till genom Gudz nådige beschydd till

Adolf sig selv engang, i en Tale til Nürnbergs Raad, en sjælden Prædikant, saasom han ej alene vilde trøste, men ogsaa hjælpe sine Tilhørere. En Prædikant var han ej alene ved sin Død, men ogsaa med sin Mund, og saa stor Virkning gjorde han, at, skønt det efterhaanden gik Svenskerne som de øvrige Deltagere i Krigen: det religiøse Spørgsmaal trængtes i Baggrunden af politiske Interesser og Lidenskaber, saa holdtes hint dog fast efter Kongens Fald, gennem 16 frygtelige Kampaar, og til sidst vandtes i Hovedsagen den Frihed for de Evangeliske i Tyskland, som han havde stridt og ladet Livet for. Det er Sandhed i den mest omfattende Mening, hvad der staar paa Gravkapellets Mur ved Riddarholms-Kirken: »Moriens triumphavit«.

---

lifwet inthet skadd, och på sidstonne dett låta moste; dy will jag för min afrehsa och nu denne gången hafwa eder samptligen här när- och frånwarandes Sweriges vndersåter och ständer, Gudh den aldrahögsta till siäl, lijf och all welferd allernådigst befahlett; önschandes att wij effter dette vsle och mödesamme lefwernet effter Gudz behag måge finnas och möta hwerannan i dett himmelscha och oförgengeliga hoos Gudh oss beredda lifwet och glädien. I synderhet will jag Eder af Rikzens Rådh den alzwoldige Gudh hafwa befahlat: önskandes af allt hierta att hoos eder aldrig må tryta gode rådh, så att I edert kall og Rådzembete motte föreståå, att *Gudz ähra och hans helga ordh och lähra oförfalschat här må wara och blifwa i wårt federnessland* hoos oss och wåre efflerkommande, seden att fredh och enighet må grönska och florera. och all owillia, oenighet och vpror bortto blifwa och förtages. och att aldrig hoos eder måge gode råd fehlas till fädernesslandzens säkerheet, trygghheet och fredh; så och på sidstonne at alldrig af eder effterkommande måge fehlas, vthan tillwexa sådane personer som riket och regementet kan wara till styrkia, rätträdigheet och assistence, dett jag af allt mitt hierta will eder hafwa önskatt vthi denna min valediction.

I lika motto will jag eder af Ridderskapet Gudh den aldrahögsta hafwa innerligen befahlat, önschandes att I vti edert manlige och ridderlige vpsåth wele continuera, så att I och edre effterkommande måge härförbringa *de gamble wåre förfäders Götha och berömliga widt vtspridda odödelige nampn öfwer heela werlden*, som nu en lång tidh hafwer warit borttglömdt, ja nästan af fremmande förachteligitt, igen motte vpkomma och sigh erfrischa, så frampt de så her effter som dhe vthi min wahrende regementz tijdh sigh hafwa manligen förhollidt och oförtrutne haft ospart lif och blodh, der medh I hafue låtidt påskina eder wara af *dhe framfahrne Göters ätt och effterkommande*, som hafua vnderlagdt sigh nästan hela werlden, och många konungariken sig vnderkufwat och många hundrade åhr regerat. ännu ytterligere för federnesslandet vthi krig welen bruka låta, dermed förwerfwandes ett odödeligit nampn, af konungar och regenter respecteras, jaa och med godz og gårder beneficeras, så att dhe dehres adelige ståndh med reputas måge vttföra; dett wi dem hermed wele hafwa önskat och validicerat.

Eder af det Andelige ståndett, will jagh hermed] och valedicera och förmantt hafwa, at I beflite eder om enighett såssom och förmana och tillholla edre åhörare, hwilkas hierta I hafwa vthi edert wåldh, till att wrida och wrängia dett, hwart eder löster, att dhe ähre dehres öfwerhet trogne och rättrådige och vttgöra dehres plicht med hörsamhet och godho, styrkiandes dhem till eenighet och samdrechtighet, och att dhe icke låthe sigh förföhra af en hoop onda menniskor. Och skole I icke allenast förmahna och tillholla dhem der till, vthan I skole och sielfwe föregå dem med

Tilvisse hører den blodige Kamp mod Romerkirken med til Nordens Aandshistorie. Vi maa imidlertid nøjes med at have peget paa den og mindet om dens Hovedhelt, for at vende os til den samtidige **Strid med aandelige Vaaben.**

Hovedmanden her er *Jesper Brochmand.* Gennem hele sit Forfatterliv har han havt Polemik med Romerkirken — selv fraregnet den, som indeholdes i hans »Systema«. Allerede før Trediveaarskrigens Udbrud, i Aaret 1617, begynder han i aarlige Disputatser at gennemgaa for de Studerende Mellemværendet mellem Rom og Lutherdommen. Da Kristian IV havde blandet sig i Krigen og tabt, da Wallensteins Skarer væltede ind over Rigets Grænser og i to Aar holdt Jylland besat, da syntes Faren for papistiske Omvendelsesforsøg overhængende, og Folket, som Kongen ikke med Vaabenmagt kunde fri fra de fremmede Gæster, maatte i det Mindste værges med aandelige Midler. Da samlede og sammenarbejdede Brochmand hine Disputatser i to Bind »Controversiæ sacræ« (1626—27), som nærmest vare rettede mod Bellarmins »Disputationes«, og hvori drøftedes den papistiske Opfattelse dels af Guds Ord, dels af Kristi Betydning som eneste Midler, altsaa to Hovedspørgsmaal; dertil sluttede sig et tredje Bind »om den romerske Ypperstepræst« (»de pontifice Romano« 1628), som, mod Bellarmins Skrift om Pavemagten, paaviser Pavedømmets menneskelige Oprindelse og nuværende Ukristelighed. Jævnsides med disse Skrifter, som vel nærmest skulde yde de jydske Præster Vaaben mod papistiske Missionærer, udsendte Brochmand til Hjælp for Menigmand et lidet Skrift paa Modersmaalet: »Gudelig Undervisning, om It Guds barn uden sin siælis

---

ostraffelig och oförargeligh exempel, så att dhe icke allenest af eder lärdom och förmaning, vthan af edert lefwerne, förhollė sigh skickelige och rolige, och i synderhet skole I för all tingh wachta eder för högferd, så att der vthaf icke förorsakes något obestånd i riket, och i allo motto *beflita eder om all gudelighet, och wachta eder för partij*: och alla tidh så förestå eder åhörare hwilkas hierta I hafwe vthi edert wåld och dem kunna regera både till godt och ondt, att de sig wälwilligen och roligen förholle, och vtgifwe till Cronon och dheres hossbönder, hwad dhe helst plichtige äro. Dett jag eder af hiertadt will hafwa önskatt.

Eder af Borgerskapet will jag och hafwa önskatt, att edre små kåter måge blifwa store stenhus. eder små båter stora skep och fahrkoster, och att olian i eder kruker alldrigh må tryta och fehlas, och det till valediction.

Den gemene man och Allmogen will jagh och hafwa önskatt, att dheras engiar måge grönskas, dheres åkrar bära hundradefaltt, så att dheres ladhur blifwe fulla, och att dhe i all ömnoghet måge tilltaga och wexa, till at medh glädie och vthan suckan kunna vttgöra dheres plicht och rettigheter.

Och in summa will jagh eder sampteligen och hwar i synderhet hafwa Gudh allzmechtig till siääl och lijf allernådigst och gunsteligen befahlatt."

største skade oc Saligheds fordærffuelse kand den papistiske Religion antage« (1627), hvori han kort og klart, i en Stil og med Grunde, der minde om Reformationstidens Stridsskrifter, gør Rede for Pavedømmets Væsen, indskærper det evige Ansvar, som man paadrager sig ved at falde fra Evangeliet, og opmuntrer til i al Nød og Trængsel at holde fast ved Guds sande Ord. Hvad Virkning disse Skrifter gjorde, kan selvfølgelig ikke paavises; men vist er det, at selv med de kejserlige Faner over Hovederne kunde Jesuiterne Intet udrette i Danmark. En af dem, den alt 1623 indkomne og da udviste Nederlænder Niclas Jansen, som under Krigen havde været i Jylland, har kort efter dens Slutning — i et Brev fra Maj 1629 — indrømmet, at, med mindre Kongen kunde vindes, var det umuligt at genrejse Romerkirken i Danmark; intet Frafald, ja ej engang noget Omvendelsesforsøg kendes fra Krigsaarene — hvad Resen i en latinsk Taksigelsestale for Freden ikke noksom kan undre sig over som et Tegn paa Guds Naade —, og kun een mærkeligere Proselyt gjorde Romerkirken i Danmark i hele Hundredaarets første Halvdel, den slesvigske Præst og Kirkehistoriker Cypræus*). Der var øjensynligt slet ingen Lyst hos Danskerne til at svigte Lutherdommen; men, skønt slagen i Marken og ingenlunde glad ved Nabokongens Sejre over Papisterne, følte Kristian IV dog alle evangeliske Folks Fælleskab lige over for Rom, og snart gav gennem ham en udenlandsk Tildragelse Stødet til Brochmands længste og videst rækkende Pennefejde. Kongens Svoger Markgreve Kristian Vilhelm af Brandenburg var ved Magdeburgs Fald bleven Kejserens Fange og havde siden i Wien ladet sig omvende til Papismen. Da wienske Jesuiter udgav en Beretning om denne aandelige Sejr: »Speculum veritatis« etc. (1633), hvori de angreb Lutherdommen, fandt Kristian IV Sagen saa vigtig, at han bød Brochmand skrive imod dem. Han gjorde det strax (1634) i en Disputats kaldet »λυχνος λογου προφητιχου . . . . oppositus

---

*) Jvf. Helveg a. Skr. S. 358—61. — *Hans Adolf Cypræus*, Præst ved St. Mikkels Kirke i Slesvig, var, vistnok nærmest ved Studiet af Fortiden, bleven dragen til den gamle Kirke. Under en Sygdom tog hans Sindsuro til, og han søgte Klaring hos den nys nævnte Jesuit Nicl. Jansen, som da opholdt sig i Frederiksstad og selvfølgelig styrkede ham i hans lønlige Forsæt. Paa en tilsyneladende for Helbredens Skyld foretagen Udenlandsrejse afsvor han Lutherdommen i Kølln (1638) og udgav der Aaret efter sine „Annales", der gik ud paa at vise „den ene, hellige, katolske og apostoliske Kirkes Tilstand, Oprindelse, Udbredelse og Forandring i Kongeriget Danmark og de tilgrænsende Hertugdømmer", altsaa var et Forsvarsskrift for Romerkirken. Han gensaa aldrig Fædrelandet.

veritatis Pontificiæ speculo« (Det profetiske Ords Lys . . . . stillet mod den papistiske Sandheds Spejl), som navnlig gik ud paa at vise, at Lutherdommen stemmer bedre overens med Kirkefædrene end Romerkirken, at der i Lutheranernes Uenighed om visse Bibelbøgers Betydning ikke ligger nogen Ringeagt for Guds Ord, at Romerkirken ikke er den ene saliggørende Kirke og ikke ene Ihændehaver af den rette Præstevielse, overhoved at den netop selv er skyldig i de Vildfarelser, som tillægges Lutherdommen, og at Paven i Sandhed er Antikrist; derhos udgav han to Aar efter, til yderligere Orientering i Tidens Lærestridigheder, et større Skrift Αἵρεσις ἐλεγχομένη (»Kætteriet gendrevet«, 1636), hvori han — mod Papister, Kalvinister, Socinianer, Anabaptister og Sværmere (»Enthusiastæ«), — undersøger Kætteriets Begreb, Aarsager, Væsen — det er ikke Vildfarelse med Hensyn til ethvert Led i Kirkelæren, som Papisterne lære, men kun med Hensyn til Troens Grund: Jesus Kristus, saa at Kalvinisterne, der tage fejl af hans Gudmenneskelighed, ere Kættere —, fremdeles Kætteriets Former og Arter, Skelnemærkerne mellem Kætteri og Vantro, Frafald, Schisma o. s. v., endelig Midlerne til dets Udryddelse (Gendrivelse med Guds Ord og — Øvrighedstvang). Da disse Skrifter kom til Wien, fremkaldte de et jesuitisk Modskrift: »Apologia speculi veritatis« (1638), som Forfatterne tilegnede Kristian IV — temmelig nærgaaende, da det er fuldt af Bagvaskelser og Haansord mod Lutherdommen, Danmark og særligt mod Brochmand*). Tonen i »Apologien«, som Brochmands Skrivemaade hidtil ikke gav nogen rimelig Grund til, viser bedst, hvor godt han havde rammet. Foreløbig hjalp den vistnok til at udbrede hans Ry i Tyskland; i alt Fald udkom samme Aar hans »Systema« der, endog paa to Steder (Leipzig og Ulm), og oversattes »λυχνος«, hvorhos dette Skrift optryktes to Aar efter (Rostock, 1640). Men Angrebet maatte derhos tilbagevises. Det blev Brochmands sidste og omfangsrigeste Stridsskrift: »Apologiæ speculi veritatis confutatio«, hvis første Del udkom 1646, den fjærde og sidste først 1653. Denne »Gendrivelse« er vistnok en af Tidsalderens fuldstændigste og grundigste Opgørelser af Mellemværendet mellem Papisme og Lutherdom, men ogsaa et overmaade vidtløftigt og spidsfindigt Arbejde;

*) Han kaldes t. Ex. — med ægte romerskt-tyskt Hovmod — „det romerske Riges Forstyrrer, Hs. kejserlige Majestæts og alle katolske Fyrsters frækkeste Foragter“ og faar at vide, at de omstridte Spørgsmaal ere „for fine til at løses af Nogen, som var opvoxet i Danmarks tykke Luft“.

thi med aldrig trættet Kamplyst og Brydefærdighed giver den gamle Polemiker sig i Kast med Jesuiternes uendelige Ordkløverier og Sandhedsvridninger; derhos er det nok ogsaa et af de hvasseste Stridsskrifter, siden Forf. nu bruger en helt anden Tone mod Modstanderne end tidligere*)

Hvis man tør sammenligne Smaat med Stort, kan man nok sige, at den danske Pennekrig mod Papismen i Tyskland førtes lige saa udholdende som den svenske Sværdkamp, under hvilken der, omvendt, var mindre Anledning til at angribe Papismen hjemme i Sverige med aandelige Vaaben — undtagen i de akademiske Høresale, hvor slige Drøftelser hørte til almen lærd Dannelse, og hvor især *Wallius* en Tidlang var virksom som akademisk Polemiker, samt for saa vidt som en latinsk Opsats af *Karl Karlsson Gyllenhjelm* fra den Tid, han sad fangen i Polen og idelig hjemsøgtes af Jesuiters Omvendelsesforsøg, nu (1632) tryktes med svensk Oversættelse i hans Skrift »Fängelse-Schola«**).

For øvrigt have hin Tids Stridsskrifter langtfra den Interesse som Reformationstidens. De samme store, reelle Modsætninger i Sindelag og Livsopfattelse ligge vel bagved, men skjules kun altfor ofte af lærdt Pindehuggeri, og Striden føres næsten udelukkende paa det lærde Sprog. Ogsaa er dens Genklang i *folkelige Skrifter* langt svagere: kun enkelte som oftest smagløse Udgydelser i Vers og Prosa, Intet der paa langt nær kan sættes ved Siden ad »Peder Smed og Adser Bonde« ***).

---

*) Som naar han imod et Lutheranerne paadigtet Symbolum, hvori det bl. A. heder: „Jeg tror paa Guds Søn, undfangen af den hellige Aand, ikke fød af Jomfru Maria mere end af Herodes . . . . jeg tror paa den hellige Aand, en ikke hellig, ikke almindelig Kirke“ o. s. v., stilles et „symbolum vere Jesuiticum“, sammensat af nøjagtigt citerede Steder i jesuitiske Skrifter, som indeholdt de afskyeligste Usædeligheder og Gudsbespottelser. — Forøvrigt er det værdt at lægge Mærke til, at Brochmand i dette Værk et Sted hævder den danske Kirkelæres fuldstændige Overensstemmelse med Konkordiebogen, og — vistnok ganske rigtigt — udleder Frederik II's Forbud ikke af Uvilje over den i Opus concordiæ indholdte Lære, men af hans Frygt for, at det skulde fremkalde religiøse Trætter, som Danmark hidtil havde været frit for

**) Westén anfører (Hofcl.'s hist. I, 1, S. 402—04) af Wallius 5 „orationes“ om Jesuiternes Sædelære, 5 „disputationes“ om deres æqvivocatio (Sofisteri), 5 om at forlade Papismen (1635), et Skrift mod Bellarmin (1635) m. m. — Gyllenhjelms Skrift, der er holdt i en ualmindeligt høflig Tone og røber stor bibelsk og patristisk Lærdom, afhandler Læren om Skærsilden, om Sjæleoffer for de Afdøde, om Helgendyrkelse og om Billedtilbedelse.

***) Blandt danske Skrifter maa anføres *Niels Helvads* „Trifolium theologicum“ (1628) med et Tillæg, kaldet „Pavens Fauter, derhos Luthers Kratteborst“; et rimet Skrift af *Hahn* i Sorø om „en Mus, huilken, saa som Papisterne løgnacteligen hafve opdictit, er opkommen effter salig Dr. Morten Lutheri Død“ (1628); en rimet Samtale mellem „S. Povel oc S. Peder“

I Resten af Tidsrummet gav kun nu og da et mærkeligere Frafald eller Omvendelsesforsøg Anledning til at optage den gamle Strid. Først og fremst var det, faa Aar efter den store Krigs Tilendebringelse, *Dronning Kristinas Overgang til Romerkirken* (1655), som utvivlsomt var besluttet før Tronfrasigelsen (Maj 1654)*), men ellers vistnok mindre udsprang af religiøs Overbevisning end af den lunefulde, klassisk- og romansk-dannede Kvindes Higen efter at kunne føre et mere ubundet Nydelsesliv i Syden, end Herskerpligterne og den alvorlige lutherske Kirkeaand tillod i Norden**). Hjemme vakte Dronningens Skridt den største Overraskelse, Sorg og Harme. »Ved dette Budskab«, skriver hendes fordums Lærer *Joh. Matthiæ* i Strengnäs til hende (paa Latin, 7de Dec. 1655), »ere hos os alle Sind blevne forfærdede og rammede af en usigelig Smerte og uvant Ængstelse .... Det er en Gru for hver ædel Sjæl, at spørge Sligt om saa stor en Herskerinde. De Fleste klage til Himlen over dem, som saaledes have misbrugt Din Majestæts Godhed«. Den aldrende Biskop hørte, som vi snart skulle se, til de Faa, der drømte om Forsoning og Forbund mellem alle kristelige Konfessioner; derom, skriver han, havde han haabet at Dronningen vilde raadslaa med Paven; men han gyste ved, at »en saadan Heltinde, den store Gustavs Datter, kunde afsværge den Tro, hvori hun er døbt og som hun havde svoret paa for Rigets

af Aarhus-Bogtrykkeren *Hans Skaaning* kaldet „Colloquium poeticum" (1643); endelig en Oversættelse fra Tysk om „hvorledes den Jesuit Robertus Bellarminus . . . haffuer vdi sit Engelkyske Leffnet besoffuet icke flere end 1642 Quindes-Personer" m. m. Titlerne røbe noksom Indholdets Beskaffenhed og Værd.

*) I Udkastet til „Recessen" om hendes fremtidige Underhold havde Rigsraadet knyttet Udredelsen deraf til det Vilkaar, at hun ikke skiftede Tro. Denne Passus overstregede hun, og siden, da hun 1660 var i Stockholm, ytrede hun til Raadsherrerne: „När I sågen mig utstryka dessa orden, så kunden I väl märka, hvad klockan var slagen." Forberedt af sin Yndling den spanske Afsending i Stockholm Pimentelli og paavirket af Jesuiter i hans Tjeneste samt af Udsendinger fra hans Landsmand Rebolledo i København (se E. Gigas: „Grev Rebelledo" S 191 o. f.), ilede hun med allerede 1654 at aflægge sin romerske Trosbekendelse hemmeligt i Brüssel, hvorpaa senere fulgte hendes aabenlyse Overgang i Innsbruck, den 24de Okt. 1655.

**) Da Jesuiterne i Löwen, under hendes Ophold der 1654, lovede hende Plads ved St. Birgittas Side, skal hun have svaret, at hun heller vilde regnes blandt „de Vise". Forøvrigt kunde hun lige saa lidt som nogen Anden i hin Tid tænke sig et Liv uden al Kirkelighed, og da hun engang var bleven Papist, iagttog hun strængt alle Romerkirkens Skikke og vilde ingenlunde undvære dens Gudstjeneste. Det er altsaa kun meget betingelsesvis, at hendes Overgang kan betragtes som et Forbud for den humanistisk-filosofiske Verdensdannelses senere indtraadte Rejsning mod den bibelsk-kirkelige Dannelses Eneherredømme.

Stænder«. Sikkert er der blevet talt i lignende Toner trindtom i Landet fra Prædikestolene, og i Skrifter paa Modersmaalet afhandledes paany Forholdet mellem Papisme og Lutherdom. Navnlig gjordes det, klart og jævnt, i Reformatorernes Aand, af den gamle Dogmatiker *Laurelius* i Vesterås, som allerede 1655 udgav »Religions-Spegel, hwaruthi åtskildnaden imellan wår sanne prophetiske och apostoliske lära och de påfwiska så och de calviniska villfarelser klarligen kan beskodhas«, samt senere det særligt mod Rom rettede Skrift »Grundelige skääl och bewijs, att wåre lutherska församlingar hafwe den äldsta tro, religion och gudstjenst« *). Der var jo nemlig al Grund til at frygte for, at saa iøjenfaldende et Exempel skulde smitte, og Sagen syntes endnu betænkeligere, da Kristina efter Karl Gustavs Død kom til Stockholm, tog Bolig paa Slottet, hvor hun daglig lod holde romersk Gudstjeneste, samt krævede Ret til at udnævne Præster i de til hendes Underhold henlagte Stæder og Landskaber (Norrköping, Gotland, Öland, Ösel m. m.). Man anede bag alt dette Planer til at udbrede Papisme i Landet. »Satan, som intet sofver, och påfven hafva en rund tid öfvat lejons tänder, nu komma de med räfsvansen«, skrev Åbo-Domkapitel til sin Biskop Terserus, som tilligemed de andre ved Rigsdagen samlede Bisper underhandlede med Dronningen paa Præstestandens Vegne. Det var maaske en Spøgelsefrygt; men det var ikke let saa snart at glemme 50 Aars Krige (1598—1648); Mindet derom genlyder i den 87-aarige Ærkebiskop Lenæus' Ord til Dronningen, at Paven stundede efter at fordærve Svenskerne paa Krop og Sjæl (hvortil Dronningen svarede: »Jag känner påfven bättre än I; han skulle icke vilja gifva för alla edra själar fyra daler«). Hendes Krav afsloges; man vilde ikke betro Embedsudnævnelser til den, der, som hun i Innsbruck, havde svoret »af al Magt at udbrede den katolske Religion blandt sine Undergivne«, og Lovene forbød fremmed offentlig Gudstjeneste. Hun maatte strax sende sine Præster bort og siden, for at beholde sine Underholdspenge, gaa ind paa alle andre Vilkaar, men drog da ogsaa harmfuld bort. Faa Aar efter gjorde hun nye Forsøg paa at opnaa fri Religionsøvelse for sig og sit Hof. De fremkaldte et nyt Skrift af Laurelius (en Oversættelse fra Tysk kaldet »Påfviska anatomia«, 1663) og til-

*) Ogsaa paa dansk Grund, om end fra en tysk Pen kom en Indsigelse mod Kristinas Frafald, nemlig den gottorpske Superintendent Joh. Reinboths „Kurtze Antwort“ paa 15 i denne Anledning opkastede religiøse Spørgsmaal (1656).

bagevistes »paa Grund af de Farer og Ulykker, som katolsk Religionsøvelse altid havde voldet i Sverige«. Da hun desuagtet indfandt sig (1667) og, mens hun drog op igennem Landet fra Helsingborg, overalt lod synge Messe for sig, stansedes hun i Norrköping med strængt Forbud herimod fra Regeringen og vendte strax om. Alt hvad der var tilbage i Sverige af Hengivenhed for Gustav Adolfs Datter kvaltes, da hun svigtede den Tro, som han og mange tusinde svenske Helte havde ladet sit Liv for, og ikke en eneste Mand fulgte hendes Exempel, medens Frygten for jesuitiske Planer satte nyt Liv i den akademiske Polemik; især udmærkede sig heri *Enevald Svenonius* i Åbo, som bl. A. i Aarene 1671—73 udgav 24 Disputatser om »det store Babylons Fald«, rettede mod Romerkirken. Det svenske Folk var og blev utilgængeligt for alle romerske Forsøg, som endnu i det Smaa kunde gøres af fremmede Afsendingers Præster; de snart efter skærpede Udelukkelseslove udtrykte sikkert Alles Mening, og endnu efter Salmebogen af 1695 sang man, som i gamle Dage:

„Bevara oss, Gud, i din ord,
slå ned påfvens och turkens mord,
som Jesum Krist, din kära son
nederslå vilja af hans tron!"

(Anjou, a. Skr. S. 450, jfr. om Kristinas Frafald S. 402—10).

I Danmark-Norge var Sindelaget det samme, om end her forekommer nogle flere Frafald og livligere Pennefejder. Det første Frafald efter Cypræus': *Niels Stensens*, er tillige det mærkeligste, langt betydningsfuldere end den svenske Dronnings, ej alene fordi han var en langt ædlere Personlighed samt et Granskersnille af første Rang, men ogsaa fordi Grunden til Frafaldet laa meget dybere hos ham, end hos hende, og hang sammen med en væsentlig Brøst ved den ortodoxe Lutherdom.

Niels Stensen (Nicolaus Stenonis eller *Steno)* var født 1638 i København, Faderen var Guldsmed, en velhavende og anset Borger. Efter tidlig at have studeret Medicin og Anatomi især under Thomas Bartholin, rejste N. St. til Holland (1660) og vandt snart Anseelse ved vigtige anatomiske Opdagelser, medens han traadte i Forbindelse med mange udmærkede Mænd, deriblandt Spinoza. Efter et kort Ophold i Hjemmet (1664), hvor man forsømte at knytte ham til Universitetet, fortsatte han sine anatomiske Studier i Paris. Aaret efter (1665) kom han til Toscana og blev her vel modtagen af Storhertugen Ferdinand II og dennes Broder Leopold. Knyttet til et af den Sidstnævnte stiftet lærdt Akademi, under de gunstigste Forhold, i livlig Omgang med udmærkede Mænd, beundret for sit Snille og

afholdt for sit ædle Væsen, udfoldede N. St. sig her som Videnskabsmand og opnaaede et stedse stigende Ry, navnlig blev han Skaber af en hel ny Videnskab: Geologien. Imidlertid var han allerede i Frankrig bleven paavirket i papistisk Retning. I Florens kom han i Berøring med en aldrende Nonne: Maria Flavia, som tilligemed en anden Dame: den lucchesiske Afsendings Arnolfinis Frue Lavinia, og en Jesuitpater arbejdede paa hans Omvendelse, og efter mange indre Kampe afsvor han Lutherdommen (1667). Endnu nogle Aar levede han dog for sin Videnskab; men, da han paa en Rejse til Holland (1670), i gamle og nye Venners Kreds, jævnlig maatte høre Dadel for sit Frafald og Angreb paa Romerkirken, navnlig af Præsten *Johan Sylvius*, vaktes hans Nidkærhed og Længsel efter at skaffe andre Kættere den Sjælefred, han selv havde fundet i Kirkens Skød, og lidt efter lidt tog denne Interesse Luven fra hans Granskeriver. Efter at han var vendt tilbage til Florens, hvor en ny Storhertug: Cosimo III omfattede ham med samme Yndest som Ferdinand II, fortsatte vel N. St. sine Granskningsarbejder, men nogen ny Opdagelse gjorde han ikke, og i de nærmest følgende Aar var han mest optagen af en Brevvexling med Johan Sylvius om religiøse Tvistmaal, ligesom han ved samme Tid tilsender Spinoza et mærkeligt Brev for at omvende den store Fritænker til Romerkirken. I Aaret 1672 kaldtes han af Griffenfeld til Professor i Anatomi ved Københavns Universitet. Det var for silde. Han kom, tiltraadte sit Embede med en udmærket Tale, der imidlertid snarest kan kaldes hans Afskedsord til Videnskaben (A. D. Jørgensens Udtryk), virkede ogsaa en Tidlang som Anatom, men indvikledes snart i en religiøs Strid, som gjorde ham ked af Opholdet i det kætterske Fædreland. *Johan Brunsmand*, dengang Rektor i Herlufsholm, skrev (1673) en Bog om Frans Spira (en vetiansk Retslærd fra det 16de Aarhundrede, som var bleven Lutheran, men truet af Inkvisitionen, faldt tilbage og derfor altid betragtedes af Protestanterne med særlig Afsky), og sendte bl. A. N. St. et Exemplar; heri saa denne et Angreb og tog i et Brev Romerkirken i Forsvar, hvorpaa Brunsmand svarede (begge Breve: „Epistolæ duæ adversariæ“ tryktes 1680), samt udarbejdede en Undersøgelse om Reformatorerne: „Scrutinium Reformatorum“, som var rettet mod Luther og Kalvin. Da Storhertugen i Toscana ønskede ham til Lærer for sin Søn, forlod han sit Fædreland (1674) og levede atter nogle Aar i Italien, hvor han lod sig præstevie (1675), traadte i Forbindelse med Pave-Regeringen og offentliggjorde flere Stridsskrifter, navnlig „Epistola de conversione sua“, nærmest rettet til Johan Sylvius (1675), samt „Scrutinium reformatorum“ (1677). Da den katholske Hertug i Hannover ved den Tid ønskede en Hofbiskop, sendtes N. St. did (1677) som pavelig Generalvikar med Titel af Biskop („Titiopolitanus“ efter et fordums Bispesæde i Isaurien). Han var nu allerede kommen saaledes ind i en asketisk Retning, at han vandrede paa sin Fod fra Rom til Hannover, og efterhaanden gik han stedse videre i Spægelser. I et Par Aar vedblev han at føre sin Kirkes Sag skriftligt. Saaledes oversatte han Scrutinium Reformatorum paa Tysk, udgav et Skrift „Vom Fegfeuer“ og besvarede den danske Teolog *Kristian Nolds* „Disputationes“ om hans Frafald (1678—79) med Skriftet „Defensio et plenior elucidatio Scrutinii Reformatorum“ (1679), samt et meget hvast Angreb af Jena-Professoren *I. W. Bajer* med sit vigtigste og største teologiske Skrift: „Defensio et plenior eluci-

datio Epistolæ de conversione sua" (1680). Det blev ogsaa hans sidste Skrift. Efter den hanoveranske Hertugs Død levede han en Tid i Hamburg som Generalvikar for Nordtyskland og Norden og tilsidst i Schwerin som Præst uden Menighed, og virkede under de største Forsagelser som omrejsende Missionær. Spægelser og Anstrængelser ødelagde hans Helbred, og i den yderste Nød døde han i Schwerin 1686; hans Lig førtes til Florens og gravlagdes i St. Lorenzo-Kirken. (Jvf. A. D. Jørgensen: „Niels Stensen, Et Mindeskrift", 1884, hvor man vil finde anført og brugt de tildels betydelige fremmede Skrifter om ham.)

I sit nysnævnte sidste Skrift fortæller Stensen selv, hvorledes Studiet af den cartesianske Filosofi havde undergravet den Tillid til Lutherdommen, hvori han var oplært, ved at vænne ham til at anse Alt for uvist, til det var undersøgt; men paa samme Tid havde Gud, ved at give ham Naade til store Opdagelser i Videnskaben og saaledes vække hans Taknemlighed, holdt ham fra at falde i den Vantro, som Cartesianismen havde affødt hos Spinoza og mange andre lærde Mænd. Fremdeles havde Gud ladet ham blive uretfærdigt anklaget (herved sigtes til en hollandsk Lærds Beskyldninger for Plagiat) og derved lært ham ikke at stole paa Menneskers Domme om hverandre, heller ej Protestanternes om Katolikerne; og selv havde han ved at give sig helt hen i Guds Styrelse, aldrig stræbe efter Ære og Fordel, men daglig gøre det Bedste, hvortil Lejlighed gaves, følt og erfaret, at Alt gaar anderledes, end Mennesker tænke, og dog godt, og at »uden Guds Vink falder ej et Haar af vort Hoved, ej en Fugl til Jorden, ej et Blad fra Træet« — »Du har hidtil«, udbryder han, »ledet mig ad Veje, jeg ikke kendte: led mig fremdeles paa Naadens Sti, seende eller i Blinde!« Afgjørende for ham havde dog især to Ting været. Ved at lære Katolikerne nærmere at kende, havde han blandt dem fundet Mennesker, som *levede helligere*, mere i Overenstemmelse ej alene med Guds Lov, men ogsaa med Kristi Raad, end nogen anden Kirkes Bekendere, og heraf havde han sluttet, at Romerkirken maatte være den eneste sande; vilde man paastaa, at dens Lære og Skik stred mod Guds Ord, saa rokkede det ham ikke; thi »vi optræde ikke som Dommere over alle Samfund i Henhold til vor egen selvraadige Udlægning af Skriften, men som Kirkens Børn modtage vi Guds Ord, *som det rækkes os af Kirkens Mund og Haand*, og forstaa det efter den samme, af Gud *gennem Kirken* meddelte Udlægning.« Dernæst havde han set, at, medens al Skrifttolkning burde lede til en saadan *Vished*, at selv de Ulærde og Enfoldige kunde tilegne sig den og stole paa den, vare Protestan-

terne *splittede* i mange Sekter, som alle udgav deres Godtykke og hvad de havde faaet ud af Skriften for Guds Ord og indbyrdes haanede og fordømte hverandre. Af begge disse Grunde var han kommen til den Opfattelse, som var gjort gældende i »Scrutinium Reformatorum«: at nogle have villet reformere de Kristnes Sæder og da have begyndt med sig selv, med Bodsøvelser, Faste, Kyskhed og al anden Spægelse, samt derved ført Andre til det Samme — saadanne Mænd som de Paula, Loyola, Xavier, de Sales o. Fl., der tildels have ført et rent apostoliskt Liv og lidt Martyrdom for Hedningers Omvendelse; Andre derimod have villet reformere Kirkelæren og derved afstedkommet uendelig Splid, men baade selv givet Lysterne og Selvraadigheden Tøjlen, selv brudt deres Løfter til Gud om Armod, Kyskhed og Lydighed, og faaet mange Andre til ligeledes under Paaskud af kristelig Frihed at føre et hedensk Liv — Mænd, som Luther, Kalvin, Zwingli, Münzer, Socin, Arminius. – Stensen har øjensynlig været en bundredelig, sædeligt-ren, barnligt from Sjæl, naiv uagtet sin store Tænkeevne — som altid viser sig i en ualmindelig klar Fremstilling —, derhos uden stærk Selvfølelse, men med des stærkere Trang til at føle over sig en ubetinget Myndighed, i hvilken Henseende han, uagtet al Karakterens Ulighed, minder om Povl Helgesen. Det er let forklarligt, hvorledes en saadan Mand kunde paavirkes saa stærkt af tiltalende personlige Indtryk og lade sig hilde af Jesuiternes Sofismer, Alt i fuldstændig god Tro — den lave og dumme Mistænkeliggjørelse af hans personlige Motiver og Sandhedskærlighed, hvori hans Modstandere, især Bajer i Jena, gjøre sig skyldige, falder tilbage paa Ophavsmændene selv. Heller ej var det vanskeligt for hans Modstandere at tilbagevise hans første Hovedindsigelser mod Lutherdommen; det var den gamle Strid om Tro og Gærninger: den »Hellighed«, som han beundrede saa meget hos sine Idealer*), var jo Menneskepaafund, lige saa vel som Pavemagten, og kunde ikke retfærdiggjøre Nogen for Gud, dertil krævedes og duede kun Hjærtets Hengivelse i levende Tro til Kristus, som dog ogsaa selv havde reformeret ej alene Sæderne, men ogsaa Kirkelæren. Men med Hensyn til hans anden Hovedindsigelse bleve Modstanderne — og maatte de blive ham Svar skyldige, ikke fordi den var ny,

*) Sine „Mestre“, kalder han dem, „hist oppe paa det hellige Bjærg, som jeg ser op til fra Taarernes Dal, Gud give med sande Taarer og fuld Længsel efter at følge dem!“

men fordi den her kom, ikke som en kirkepolitisk Betragtning, men udsprungen af en from Sjæls oprigtige Trang. Det er nemlig klart, at, har Gud givet Menneskene Krav paa nogen som helst objektivt gyldig Vished i deres Forhold til ham, saa er Romerkirken den sande Kirke; thi ingen opfylder bedre Kravet, idet den byder sine »Børn« at stole »blindt« paa den, tage og forstaa Guds Ord, som den meddeler og tolker det, og lyde den, d. v. s. dens Overhoved, som den altid nærværende, levende, ufejlbare Midler mellem dem og Gud, «Guds Statholder paa Jorden.« Herpaa kan kun gives eet fyldestgjørende Svar: Kravet er uberettiget. Gud har *ikke* lovet eller givet Menneskene anden Vished i deres Frelses- og Saligheds-Sag end den, som ligger i Samvittighedens Ja til hans Ord, d. v. s. i Menneskets, det *enkelte* Menneskes, den *enkelte* frie og selvansvarlige Personligheds Forstaaelse af Ordet; Splittelsen i Sekter er nødvendig, er et Mærke paa, at man er paa Sandhedens Vej; thi Sandheden er, at *hvert eneste* troende og tænkende Menneske har sin egen Kristendomsopfattelse, som han maa staa eller falde med for Gud, og som det er hans helligste Ret at eje og hævde lige over for ethvert andet Menneskes eller Samfunds; og saa stærk maa Kærligheden være, at den paa den ene Side aldrig vil hæmme Nogens Frihed til at gjøre sin Kristendomsopfattelse gældende, paa den anden Side kan omfatte Alle, som søge Frelsen ved Kristus, lige meget ad hvilke Veje de søge den, i dem alle se den ene Hjord, som har ham til sin ene, fælles Hyrde. Men dette Svar kunde de protestantiske Teologer jo ikke give. De havde for længe siden — i Gærningen, skønt de fastholdt det i Ord — sluppet det protestantiske Friheds-Princip. Selv havde de villet give Menneskene en objektivt gyldig Vished i deres »videnskabeligt« godtgjorte rette Tolkning af Guds Ord; selv havde de villet binde Sjælene lige saa fast og lige saa udvortes, hver Konfession til sin »ortodoxe« Lære, som Romerkirken vil binde alle Kristne til sin; selv havde de godkendt det med sand kristelig Frihed uforenelige Begreb »Kætteri« og selv søgt ved verdslig Tvang at sikre sit Herredømme, hver i sine Lande, og at udelukke »Kætterne«.

Under den lange haarde Kamp med Romerkirken var, tildels ved en Tilbagevirkning fra denne, den protestantiske Frihedstanke bleven trængt tilbage af sit eget Barn: den ortodoxe Teologi, i Norden saavel som i Tyskland. At gjøre dette kendeligt, om ikke for Samtiden, thi den forstod det ikke, saa for Eftertiden, det er den aandshistoriske Betydning af Niels Stensens Frafald

og de dermed sammenhængende Skrifter, som derfor ogsaa varsle om, at Ortodoxiens Enevælde nærmede sig sin Ende. Men at Rom ikke vilde blive dens Bane, var givet. Ingen Dansk eller Normand vandt Stensen, og lige saa lidt virkede den før nævnte hemmelige Jesuit *Heinrich Kircher*, som i Griffenfelds Tid var katolsk Præst i København og her anonymt udgav en papistisk Lærebog: »Nordstern, Führer zur Seligkeit« (1674), samt søgte at gjøre Proselyter; han blev udvist, Biskop *Hans Vandal* skrev imod ham en Disputats »om Kaldelsesmaade og Ordination i den ortodoxe evangeliske Kirke« (1675)*), og Lovene (Fdg. 6te Apr. 1676, Dske. Lov 1683) skærpede, som vi have set, Forbudene mod fremmed Religionsøvelse. Enkelte antipapistiske Skrifter udkom i Aarhundredets sidste Snes Aar, de fleste af Udlændinger i Danmark og paa fremmede Sprog, nogle af lutherske Proselyter fra Romerkirken, andre af reformerte Forfattere**); men nogen Dragning hos Folket mod Papismen, som disse Skrifter kunde være møntede paa, mærkes ikke, og kun to Frafald kendes fra Resten af Tidsrummet: Lægen *Vinsløvs* i Paris (1699), ligesom Stensens især udsprunget af Forargelse over Protestanternes Splittelse i Sekter samt af Trang til aandeligt Formynderskab, og en norskfødt Student *Matthias Baggers*, som lod til at faa Følger, da han, efter at være gaaet over i Udlandet (maaske i Strasburg) i nogle Aar opholdt sig i København (1702—06) og her drev hemmeligt Proselytmageri, indtil han blev opdaget og maatte rømme af Landet***).

---

*) Hans Vandal hævder, at det evangelisk-lutherske Præstedømme hænger sammen med det apostoliske og derfor staar paa lige saa fast kirkelig Grund som det romerske Ogsaa heri ligger en Indrømmelse: man kan og vil ikke vedgaa, at i Kraft af det almindelige Præstedømme er Præste-Embedet kun en menneskelig Indretning, og dermed rent afvise Fordringen paa den mystiske „successio apostolica".

**) Aarhusianeren *Jørgen Rohde* udgav 1689 et latinskt Skrift om Nadveren mod en Afhandling af Bossuet. Tyskeren *Masius* skrev, som dansk Legationspræst i Paris, „Defense de la religion luthérienne" (Francf. 1685) og senere (1688) „Päbstlicher Sauerteig ausgefeget". En tysk Proselyt *H. von Monigo* skrev „Revocation oder vom Jrrthum päbstlicher Finsternisse" (1685), og en Piemonteser *St. Sulpis* „Richtiger Weg zur Seligkeit" (1690). Ogsaa den fransk-reformerte Præst i København *Jean la Placette* forfattede flere Skrifter mod Romerkirken. Her kan ogsaa nævnes en Satire paa Vers, efter Forf.'s Sigende oversat fra Italiensk, i Anledning af Pave Innocens XII's Død (1699), hvis lange Titel findes hos N. M. Petersen: Bidr. III, S 139.

***) *Jacob Vinsløv* fra Odense (1669—1760) havde, i Anledning af Disputereøvelser, som han drev med en dansk Medstuderende i Paris, saaledes fordybet sig i Bossuets Skrifter, at han blev fangen af dem; han har selv meddelt Holberg Grundene til sin Omvendelse (se Holbergs 137te

b. Kamp med Synkretisme og Kalvinisme.

Medens de protestantiske Kirkesamfund, midt under Striden med den store Sjæletyran i Rom, optraadte som smaa Sjæletyranner mod hverandre indbyrdes, fandtes der altid Nogle, som følte, at dette var galt, og arbejdede paa *Fred og Forbund mellem de ulige Konfessioner.* Deres Anskuelser, som visselig langt fra vare klare og afgørende nok, fordømtes som »Synkretisme« d. v. s. usandfærdig Sammenslutning, og deres Bestræbelser mislykkedes. Dog have disse Rørelser ikke ringe Betydning i det 17de Aarhundredes Aandshistorie, fordi også de drev Ortodoxien til klarere at aabenbare sin Ensidighed og hjalp med til at forberede det dobbelte Omslag i den almene Følelse, som i den følgende Tid fra to modsatte Udgangspunkter: et humant og religiøst, skulde bryde Ortodoxiens Vælde.

Ingensteds var den teologiske Herskesyge smaaligere eller sejgere end i det lutheranske Tyskland. Det er da værdt at lægge Mærke til, at Hovedtalsmanden her for friere Anskuelser var *en Nordbo*: Præstesønnen fra Medelby ved Tønder i Nordslesvig *Jørgen Callisen* (*Calixtus*, f. 1586, Prof. i Helmstädt 1614, død 1656), som gennem Faderen var paavirket af Melanchthon, sikkert ogsaa af Niels Hemmingsen, og senere paa vidtstrakte Rejser var kommen i personlig Berøring med fremragende Teologer af alle tre Hovedkirker. Hans i mange Skrifter udviklede Grundtanke: at disse Samfund burde, med Opgivelse af alle særlige, selve det kristelige Liv uvedkommende Troslærdomme, forlige sig paa Grundlag af Kirkefædrene og den apostoliske Trosbekendelse som tilstrækkeligt Udtryk for Kristendommens sande Væsen — denne Tanke affødte haardnakket, gennem hele hans Liv stigende Modsigelse, især fra de lutherske Teologers Side;*)

Epistel). — ***Matthias Bagger*** fra Kristianssand var, ifølge en af Chr. Bruun i Anmærkningerne til Holbergs 311te Epistel meddelt Ansøgning til Kongen fra 1744, først bleven vunden af Jesuiter i den franske Afsendings Tjeneste og havde siden faaet Ansættelse hos Jesuiten Robinet, som i 10 Aar var Filip V's Skriftefader i Madrid. I København vandt Bagger to Studenter, som begge for Konsistorium fragik Papismen, men hvoraf dog den ene siden drog udenlands og gik aabenlyst over. Selv flakkede Bagger om i Udlandet i mange Aar og skiftede idelig Religion. Flere Gange besøgte han Danmark og kom i Forhold til Gram, men forsvandt snart igen (Jfr. Holbergs 311te Epistel i Bruuns Udgave af Epistlerne, og Werlauff: „Nyt hist. Tidskr.“ VI, 1856, S. 377 o. f.). Med hans Omvendelsesforsøg hænger vistnok sammen en Satire af *Fr. Schnell*: „En hellig Slanges Træskhed udi en Samtale mellem en Kræmmer Svend og en papistisk Præst“ (1706).

*) Mange Forsøg paa at faa ham dreven bort fra Helmstädt-Højskolen strandede paa Landsfyrsternes de brunsvigske Hertugers urokkelige Yndest for ham. Især bleve Angrebene heftige, da han under den af den polske

men hans store Lærdom og Aandsoverlegenhed sikrede ham en talrig Tilhørerkreds og et vidt udbredt Ry, og blandt hans Tilhørere var altid unge Mænd fra Norden, af hvilke nogle kom til at indtage fremragende Pladser i Kirken og herfra bleve Talsmænd for hans Ideer.

Imidlertid, ved nærværende Tidsrums Begyndelse, da Løn-Kalvinismen var kvalt i Norden og Landene saa godt som spærrede for fremmede Trosbekendere, syntes Udsigterne meget ringe for alle Forsoningsbestræbelser. Dog var der — ikke i Danmark-Norge, hvor Kongen fuldkomment delte Teologernes Afsky for Brud paa Tros-Enheden, men i Sverige, — Noget, som en Udenforstaaende nok kunde sætte et vist Haab til, nemlig *Gustav Adolfs Frisind.* Stor i dette som i Alt, var Troshelten, med al sin jævne, varme Gudsfrygt, eller rettere paa Grund af den, højt hævet over Tidens teologiske Smaalighed: som vi vide, havde han hverken 1611 eller ved sin Kroning (1617) villet sværge paa Konkordieformelen eller udstrække Örebro-stadgans strænge Forbud mod Papisterne til Kalvinisterne, ligesom han underhaanden havde indrømmet de fremmede reformerte Arbejdere ved De Geers Brug fri Religionsøvelse; og medens han tilbageviste Præsternes Forsøg paa i Loven om »consistorium generale« at faa indført et Forbud mod svenske Studerendes Ophold ved kalvinske Universiteter, hindrede han aldrig de romersk-katolske Menigheders Gudsdyrkelse i de Stæder, som Vaabenlykken bragte i hans Vold (om han end gærne udjog Jesuiterne, hvor de fandtes). Jo mere fremskudt Kongens Stilling blev i Kampen mod de papistiske Magter, des snarere kunde han tænkes villig til kirkelige Indrømmelser, som kunde bane Vej for et politiskt Forbund mellem de lutherske og kalvinske Magter. Til ham vendte sig i alt Fald dette Tidsrums første Fredsprædikant (»Ireniker«) i Norden: *John Durie* (*Duræus*, f. i Edinburgh 1596), som var Præst for

---

Konge Vladislav foranstaltede Religionssamtale i Thorn (1645) havde stillet sig venskabeligt til Kalvinisterne, og Hovedfjenden var Danziger-Præsten *Abraham Calovius* (1612—84) – han der var saa rettroende, at han, da en Ven havde ytret Tvivl om, at Kalvin var faren til Helvede, alvorligt bad Vennen se til, hvor han selv kom hen, naar han nærede slige kætterske Anskuelser. Mod Calixt skrev Calovius 26 Skrifter, og, da han som Professor i Wittenberg (1650) var bleven Kommandant i denne Ortodoxiens Hovedfæstning, drev han samtlige Wittenberg-Teologer til at udfærdige et symbolskt Skrift, hvori Calixt, denne „hemmelige Mameluk og Papist", krævedes strængt til Regnskab for en Række „synkretistiske" Vranglærdomme. Andre toge Del i Kampen, især en Dresdener-Præst Jak. Weller, Calixt svarede med Heftighed, og Striden blev stedse bitrere, indtil den afbrødes ved hans Død.

en presbyteriansk Koloni i Elbing, da denne Stad faldt i Svenskernes Hænder (1626). I de nærmest følgende Aar fattede Duræus den Tanke, at han var kaldet til gennem svensk Indflydelse at tilvejebringe i det Store et lignende Forhold mellem de protestantiske Kirker i Evropa, som i en Række Aar havde fundet Sted mellem Lutheraner og Kalvinister i Elbing, hvor de levede fredeligt sammen, ja endog havde Præster tilfælles. Gennem en engelsk Afsending i Preussen Thomas Roe eller Rowe lykkedes det ham (1630) at komme i Forbindelse med Landets Guvernør Axel Oxenstjerna og at interessere den engelske Kirke hjemme for sine Ideer. Aaret efter var han hos Gustav Adolf i Würzburg; Kongen hørte velvilligt paa ham og bød ham raadslaa nærmere med Hof-Feltpræsterne Fabricius og Joh. Matthiæ, af hvilke den sidstnævnte, en fordums Lærling af Calixt (1619), med Glæde gik ind paa Duræus' Tanker. Det lod virkelig til at kunne blive til Noget, og, skønt Krigen 1632 og Kongens Død, samt de paagældende Aars store Farer for den svenske Magt i Tyskland trængte Sagen i Baggrunden, opgav Duræus den ikke. Stadigt drog han om fra Land til Land, og da Oxenstjerna, i hvem han saa en Velynder og Meningsfælle, omsider var vendt tilbage til Sverige (1636), indfandt han sig her for ved Regeringens Hjælp at faa de svenske Kirkemænd i Tale. Oxenstjerna, som i Virkeligheden var stivt ortodox, henviste ham til Biskopperne, navnlig til Paulinus og Rudbeck, samt til Upsala-Teologerne, dengang Lenæus, Wallius og Laurelius. Paa Duræus' skriftlige og mundtlige Forestillinger gav Fakultetet strax (13de Sept. 1636), det for Ortodoxien særdeles betegnende Svar: at en Forening mellem Lutheraner og Kalvinister, som tillod hver Part at beholde sin Tro, var »ugudelig«, fordi af to modsatte Meninger kan kun den ene være sand, og med Løgnen maa man intet Samfund have, »utryg«, fordi den ene Part dog altid vilde søge at undertrykke den anden, og »farlig for Samvittighedernes Ro«, thi, kunde man tænke uens om Troens Artikler, opstod Tvivl om al Religion; derfor maatte en sand Forening hvile paa oprigtigt og uskrømtet Overensstemmelse i *alle* Troens Artikler, og paa dette Grundlag var man villig til nærmere Underhandling, skjønt man fandt Sagen meget vanskelig. Duræus' Grundtanke, som han bl. A. udtalte i en strax derefter Fakultetet tilstillet Skrivelse, var, at af de to Veje, ad hvilke Sandheden søges, førte den ene, den »skolastiske«, kun til nøgen Dogme-Teori, støttet paa filosofiske Spidsfindigheder, til gold Fornuft-Spekulation og til Troen

paa uforligelige Modsætninger indenfor Kirken, hvorimod den anden, den »praktiske«, ikke erkender nogen fra Gudsfrygt adskilt Teori, kun kræver Ordets Efterlevelse, giver Sandheden Fasthed i Hjærtet og bevarer Aandens Enhed i Fredens Baand. Han skønner altsaa, at Kilden til Ondet laa i den Forvexling af Tro og Viden, som gjorde dogmatiske Opfattelser til Samvittighedssager, og maatte fra dette Stade nødvendigvis kræve en saadan Forening, at hver Part beholdt sine Dogmer, da disse i og for sig ere noget Uvæsentligt. Da imidlertid denne Tanke paa Forhaand var tilbagevist med Afsky af den svenske Kirkes ypperste Mænd, og man i Virkeligheden havde krævet, at alle Kalvinister skulde antage Lutherdommen, gik det Duræus som de fleste af Tidens Irenikere: han kunde ikke fastholde sin Grundtanke, indlod sig, for dog om muligt at opnaa Noget, paa at søge den dogmatiske Modsætning udjævnet ved Fastsættelse af visse fælles Dogmer, drev altsaa selv Dogmatik, men uklar og vaklende, og maatte følgelig komme til kort lige over for de Ortodoxe, hvis Stade var klart. Under gentagne Drøftelser, dels med Rudbeck alene, hvem han i Særdeleshed søgte som Sveriges mest indflydelsesrige Kirkemand, men som stillede sig yderst koldt til ham, dels med en i Stockholm (1637) nedsat Bispe-Kommission, lod han sig udspørge, om hvorvidt Kalvinisterne vilde gaa ind paa det og paa det lutherske Dogme, kunde snart ikke svare Ja for Andre end sig selv og maatte tilsidst, da der spurgtes, om Kalvinisterne ogsaa vilde godkende Konkordieformelen, svare bestemt Nej. Kommissionen meddelte Regeringen (11te Juli 1637) Underhandlingernes Udfald og bad om, at Duræus maatte blive udvist, da hans Ophold i Landet gjorde Øvrighed og Lærere mistænkte for Lunkenhed i Religionen, foruroligede de Svage i Troen og styrkede de Vildfarende. Da denne Begæring gentoges paa Rigsdagen 1638, drog Duræus endelig bort (Jfv. Anjou, a. Skr. S. 170—78). Han vilde ikke forlade Norden uden at have prøvet sin Lykke ogsaa i *Danmark*. Kongen, hvem han havde tilstillet sine Forslag og en Del Skrifter, afkrævede det teologiske Fakultet en Erklæring derover, som sagtens skyldes Brochmands Pen og som danner et fuldkomment Sidestykke til de svenske Teologers, saa at Duræus maatte drage videre med uforrettet Sag og nøjes med i et latinskt Skrift at gøre Indsigelse mod de danske Teologers Udtalelse.*)

*) Denne gik ud paa, at Duræus' Forsøg visselig var al Ære værdt: Gud var ikke Ufredens, men Fredens Gud, Jesus var Fredsfyrsten o. s. v.

Een fremragende Mand havde Duræus dog vundet i Norden: *Joh. Matthiæ.* Men hans Omgang og Brevvexling med Duræus gjorde ham ogsaa stadig mistænkt hos hans Kaldsfæller. Da han, samme Aar, som han blev Biskop i Strengnäs (1644), i et Skrift om Kirkens Forfatning kaldet *Idea boni ordinis in ecclesia Christi*, havde udtalt sig mod Korsbetegnelsen og Djævlebesværgelsen ved Daaben samt mod Nøddaab ved Lægfolk, vare disse Stænk af Kalvinisme nok til i Præstestanden, især paa Rigsdagen 1647, at rejse en Storm imod ham, som vel neddyssedes paa Dronningens Befaling, men som dog, tilligemed Harmen over Regeringens forgæves paatalte Lemfældighed med Hensyn til fremmede Reformertes hemmelige Gudstjenester (se ovenf. S. 281), dog skaffede sig Udtryk i et Forslag til Godkendelse af *Konkordieformelen*. Joh. Matthiæ samt *Terserus*, der i sin Ungdom havde været Calixts Tilhører i halvandet Aar (1634—35) og som nu var Professor i Åbo, holdt igen, det Bedste de kunde, og anførte bl. A., at Konkordieformelen var for dybsindig og vanskelig for Lægfolk, at man ikke burde indføre Nyheder, ikke gøre sig til Slaver af Tyskerne m. m. Men Upsala-Teologerne, som raadspurgtes, mente, at Formelen alt længe havde været erkendt af Menighedens Lærere, og Præstestanden vedtog den tidligere om-

---

Men Duræus fremførte kun gamle Tanker, havde ogsaa arbejdet to Aar i Sverige uden Frugt, saa der var ikke stort Udbytte at vente af Forhandlinger med ham. For dog at gøre sit Bedste, vilde man sige, hvad han maatte gøre: 1) godtgøre, at de hidtil stedfindende Tros-Tvistemaal ikke vedrøre eller rettere undergrave Trosgrunden; kan han det, vil man med Glæde tage Kalvinisterne i Samfund med sig; 2) faa Kalvinisterne til at tilbagekalde alle Skrifter, hvori de have skyldt Lutheranerne for Kættere; thi „før kan Ild og Vand, Lys og Mørke forenes, før Kættere eller Folk, som mistænkes for Kætteri, kunne smelte sammen til eet Religions-Samfund"; 3) faa alle Kalvinister i Tyskland, Frankrig, Nederlandene, Polen o. s. v. til at indrømme, hvad han selv havde indrømmet: Kristi menneskelige Naturs Allestedsnærværelse og legemlige Nydelse i Nadveren. (Se „Informatio de eis quæ in studio ecclesiasticæ concordiæ inter Evangelicos prosequendo instituit Joannes Duræus ergo ecclesiarum Danicarum theologos", trykt i Bremen, uden Aarstal, rimeligvis 1639). — Duræus drog 1640 hjem til England, hvor han sluttede sig til Independenterne, men rejste fra 1654 af atter om paa Fastlandet, i Aarene 1660—1680 i Tyskland, hvor han fandt Støtte hos Kurfyrst Frederik Vilhelm af Brandenburg og dennes Søster Hedevig Sofie, der var Regentinde i Kassel. Altid afvist af Lutheranerne, blev han aldrig træt af at udsende Forsonings-Manifester og andre Skrifter til den Sags Fremme, som han havde viet sin Id. Men med bittert Mismod skriver han i sit Livs Aften (1674): „Le fruit principal qui m'est revenu de mon travail est ceci, qu'en dehors je vois la misère des Chrêtiens, qu'elle est beaucoup plus grande que celle des payens et des autres nations; je vois la cause de cette misère, je vois le defaut du remède, et je vois la cause de ce defaut, et en dedans je n'ai d'autre profit que le temoignage de ma conscience." (Se Herzogs u. Plitts „Real-Encyklopædie für protest. Theologie"). Duræus døde i Kassel 1680, 84 Aar gammel.

talte Udtalelse, at de vilde holde Konkordiebogen for den rette Religions-Regel og Kendemærke og den augsburgske Bekendelses rette Forklaring. Det var dog kun en Vedtægt, ingen Lov, og, da der i Kirkeordnings-Kommissionen 1650 blev Tale om at søge Konkordiebogen erklæret for symbolskt Skrift af Dronningen, lykkedes det endnu Joh. Matthiæ i Forening med de verdslige Medlemmer at hindre dette Skridt — til ikke liden Ærgrelse for Oxenstjerna, som ikke havde været tilstede og bagefter i en Skrivelse udtalte sin Misbilligelse.*)

Disse Brydninger vare dog kun Forspil for en langt heftigere Kamp, der skulde koste de eneste to mere maadeholdne Kirkemænd deres Bispesæder og omsider hidføre Konkordiebogens formelige Sejr.

Joh. Matthiæ, som ved denne Tid synes at have fornyet Forholdet til Calixt — i alt Fald husede Calixt hans Søn i et Par Aar —, begyndte 1656 at udgive et Skrift, kaldet »Kviste af Nordens Olietræ med nogle Bær til de Kristne, duftende af religiøs Fred og helligede Kirkens Enighed« (*Rami olivæ septentrionalis* etc., 10 Stykker, 1656—61), hvori han udførligt udviklede omtrent de samme Tanker, som Duræus i sin Tid havde fremsat kortere, og, ligesom denne, endte med det fra deres Udgangspunkt ulogiske Forslag: at alle Konfessioner skulde enes om en fælles Trosbekendelse.**) Det var et Slag i Ansigtet paa Or-

---

*) Faa Aar efter (1653), da Terserus, dengang Professor i Upsala, i Konsistorium bad Oxenstjerna, der var tilstede som Universitets-Kansler, om Lønningstillæg for en hollandsk Bogtrykker, der trykkede hans Skrifter, svarede Kansleren spydigt, at Bogtrykkeren jo kunde se at tjene Noget „med goda böckers uppläggande, såsom formula concordiæ, den här väl behöfves, och få känna“ (Anjou, S. 412).

**) Tankegangen er (ifølge Anjous Uddrag, a. Skr. S. 414) i Hovedsagen følgende: Gud har i den hellige Skrifts enfoldige Bud lært os, hvad vi behøve at vide; med denne Lære bør vi nøjes og lade fare unyttige Spørgsmaal og denne Videnskabens Ukærlighed, der kræver sine Sætninger adlydte, som vare de guddommelig Sandhed. Granskning er god nok, naar den holder sig indenfor Sandhedens Skranker og stræber mod Handling; men, gaar den videre, saa hilder den os i en Hvirvel af unødige Trætter. Man skal visselig ikke nægte Sandheden; men Sandhed og Fred ere Tvillingsøstre; den som bringer Fred, maa ogsaa bringe Sandhed. For at forene sig i Sandhed og Fred, maa de Kristne holde sig til Kristi og Apostlernes Ord og den derfra hentede Lære, som findes i den apostoliske Trosbekendelse; der er vel ogsaa Tvist om dennes Mening; men næsten al slig Trætte kommer fra videnshovmodige „Skolastiko-Teologer eller Teologo-Filosoffer“. For at tilvejebringe Foreningen mellem de kristne Kirker, burde man derfor enes om en fælles Bekendelse af alle de Artikler, som ere fornødne til Salighed, og den burde grundes paa den apostoliske og de økumeniske Kirkemøders Bekendelser, samt indeholde Vejledning til Ordets frugtbare Forkyndelse i Kirke og Skole.

todoxien, saa meget føleligere, som det kom fra en af Kirkens egne Overhyrder. Strax da de første «Rami« saa Lyset, fik Forfatteren en Advarsel, fra det dengang temmelig unge Upsala-Fakultet, som han i Følelsen af sin Alder og Fortid tog fortrydelig op. Det var stille i nogle Aar. Men da han havde udgivet »Idea boni ordinis« paany (1659) og sluttet sine »Rami« (1661), samt omsendt dem til Formynderregeringens Medlemmer, til Rigsraader, Biskopper o. Fl., besluttede Regeringen, paa Forslag af den strængt ortodoxe Per Brahe, nu Rigsdrost, samt efter at have indhentet Upsala-Teologernes Betænkning, at lade Joh. Matthiæs Skrifter undersøge ved en dertil nedsat Kommission, hvori Hovedmændene vare Laurelius og Biskop Enander i Linköping. Kommissionens af Laurelius bittert affattede Erklæring dadlede, at Joh. Matthiæ havde villet forene uforenelige Kirkepartier, sagt, at deres Grundlære var den samme, samt at Tro og Kærlighed vare lige fornødne til Salighed, kaldet dem Ateister, der misbilligede Synkretismen m. m. Regeringen forbød da i Skrivelse til Præsteskabet hans to ovennævnte Skrifter, samt befalede, at fremtidigt maatte Intet trykkes, før det var gransket i Kanselliet — den første almindelige *Censurforordning* i Sverige (1662). Joh. Matthiæ maatte selv omsende Regeringsskrivelsen til sine Præster og tilføjede da en Skrivelse, hvori han bittert klagede over den Uret, han led, samt tilbageviste de mod ham og hans Skrifter rettede Anker. Dette gjorde Ondt værre. Regeringen sendte til Strengnäs en ny »blandet« Kommission for at undersøge hele Biskoppens Embedsforhold; den modtog af hans mange Fjender i Domkapitlet og Stiftet alskens haarde, mest ganske ugrundede Beskyldninger og vendte dem mod ham, tog i det Hele strængt og ubilligt paa den gamle Biskop.

Medens dette stod paa, udbrød en voldsom Strid mellem *Terserus*, siden 1658 Biskop i Åbo, og hans fordums Lærling og Ven *Enevald Svenonius*, siden 1655 Professor sammesteds, Nordens Calovius og Tyskerens Ligemand om ikke Overmand som teologisk Brydekæmpe.*) Grunden til Forargelsen var Terserus' tidli-

*) Paa sine Udenlandsrejser havde Svenonius besøgt 24 Universiteter og rejst 500 Mil, som oftest til Fods og for at være med til en eller anden Disputats. „En lutheranismens viking“, kalder Wieselgren ham træffende i Biogr. lex.: „om han hörde, att en jesuit ville förfäkta katholska läran i Schweiz, så vandrade han dit från Wittenberg, och sporde han i Schweiz, att en calvinist vid Odern ville der förfäkta den reformerta kyrkans confession, så ilade han dit.“ Han deltog i sine Dage i over 300 Disputatser, og hans allerfleste Skrifter ere *polemiske Afhandlinger*, t. Ex. foruden de

gere omtalte Katekismus-Forklaring af 1662. Dette store Skrift, som alt før Udgivelsen havde vakt Betænkelighed hos det teologiske Fakultet, der havde faaet Stykker af det meddelte af Forfatteren, granskede Svenonius med en meget stærk dogmatisk Loupe.*) Han fandt det fuldt af de farligste Vranglærdomme, talte imod det paa Forelæsninger og Disputatser og skrev den ene Afhandling mere nærgaaende end den anden. Da en af disse**) skulde drøftes, og Terserus havde indfundet sig til Disputatsen, kom de i saa voldsom Ordstrid, at Rektoren maatte hæve Mødet (Marts 1663). Universitetets Konsistorium fandt at maatte klage til dets Kansler Per Brahe, og her faldt Klagen i god Jord. Han lod Svenonius takke for udvist Nidkærhed og fik en »Deputation« nedsat med Laurelius og Enander i Spidsen, som skulde granske Terserus' Læremaade, samt derhos udtale sig endeligt om Joh. Matthiæs Sag. Deputationen fandt, at Terserus havde fremført femten dels falske og urimelige, dels mistænkelige eller dog nye og vildledende Sætninger og Udtryk, som han derfor ubetinget maatte tilbagekalde.***) Han indfandt sig i Stockholm og prøvede først paa at hævde de angrebne Udtalelsers Rigtighed; snart nødtes han dog til at frafalde og undskylde dem en for en, men vilde alligevel ikke komme med en ligefrem Tilbagekaldelse, saa, skønt han forsikrede, at, om der var en Draabe kalvinskt eller synkretistiskt Blod i ham, vilde han være forban-

---

tidligere omtalte 24 antipapistiske Disputatser: „Det store Babylons Fald", 16 Disputatser kaldede „Delilas Konstgreb" mod Duræus og en anden Kalvinist, 12 kaldede „Index et judex — Anklager og Dommer" mod Synkretismen, 15 om Prædestinationslæren kaldede „Guds Forsvarer mod Kalvin" og fl. (Se Hofcl.'s Hist.)

*) Wieselgren fortæller i Biogr. lex., at han har set et Exemplar af Terserus' Katekismus, hvori Svenonius har skrevet Randgloser fulde af de bitreste Udfald. „Osculatur bestiam" (han kysser Bæstet) staar der med Hentydning til Bezas Navn ved et Sted, hvor Terserus har billiget denne Teologs Mening, at Kvinder ikke bør kunne forrette Nøddaab. Ved Kalvins Ord: „Vi forstaa, at Kristus giver os i Nadveren sit Legemes og Blods sande og egne Substans, saa at vi med fuld Ret eje ham selv", bemærker Terserus: „Hvo af os skal kunne klarere og udtrykkeligere tale om Kristi Legemes og Blods Nærværelse i den hellige Nadver"; men i Randen skriver Svenonius et forarget: „Gud naade os!"

**) Om det svære Spørgsmaal, hvorvidt Kristus er nedfaren til Helvede blot med sin Guddomsnatur, som Terserus havde sagt med Kalvin, eller tillige efter sin Menneskenatur, som Konkordiebogen lærer.

***) Saasom at han havde sagt, Papister, Kalvinister og Anabaptister stode paa den rette Troens Grund, at han havde forringet den græske Kirkes Vildfarelser, at han foretrak den kalvinske Inddeling af de ti Bud for den lutherske, at han omtalte Sabbatsdagen, som var den ikke helligere end andre Dage, afveg fra Kirkens Lære om Kristi Nedfart til Helvede, lod til at misbillige Exorcismen, brugte det Udtryk, at gode Gærninger vare fornødne til Salighed, m. m.

det, saa fattede man dog Mistanke til hans Oprigtighed*), og til sidst raadede Deputationen Regeringen til strax at suspendere ham og forbyde hans Bog, samt forelægge Sagen for hele Præsteskabet. Det samme Raad gav man med Hensyn til Joh. Matthiæ. Paa det næste Aars Rigsdag (1664) erklærede Præstestanden. skønt Terserus nu var villig til at tilbagekalde Alt, og skønt der indkom varme Forbønner for ham fra hans eget Stift, hvor han var almindelig afholdt, dog baade hans og Joh. Matthiæs Bøger for vrange og skadelige og dem selv for ikke nyttige Lærere, men overlod forøvrigt til Regeringen, hvad der skulde gjøres ved dem. De fik da Lov til selv at søge sin Afsked, som de fik (25de Aug.).**) — Imidlertid havde Striden alt baaret sin vigtigste Frugt i den tidligere omtalte Plakat af 14de Aug. 1663, hvorved Regeringen omsider gjorde *Konkordiebogen* til symbolskt Skrift i den svenske Kirke, og Aaret efter stadfæstede Rigsdagen saavel dette Skridt som alle ældre Paabud til Trosenhedens Bevarelse og fastsatte, at hvo, som handlede derimod skulde straffes ej alene som Kætter, men ogsaa som Fredsforstyrrer.

Synkretismen var knust i Sverige; i Danmark mærkes efter Duræus' svage Forsøg, intet videre til den; og var end her Konkordieformlen kun lovfæstet i den kongelige Del af Sønderjylland (1647), saa gjaldt dens Lære dog hele Landet over som den eneste rette Lutherdom (jfr. Brochmands S. 339 anførte Ytring i »Confutatio apologiæ«). Ortodoxien syntes stærkere end nogensinde. Men netop ved denne Tid begynder, særligt i An-

*) Ingen af Medlemmerne, mente Terserus selv, havde været ham saa fjendsk som Enander, hvorfor han siden saa en særlig Oprejsning deri, at han (1671) blev netop Enanders Eftermand paa Linköping Bispestol.

**) Som tidligere meddelt, døde Joh. Matthiæ 1670, 78 Aar gammel. Paa sit Dødsleje erklærede han, at han aldrig havde været Synkretist eller Indifferentist, snarere „Symfonist“ — et smukt Udtryk for Grundfølelsen i hans Stræben. Terserus kom, som vi vide, atter i Embede og til Ære og Værdighed. Skønt mere frisindet paa enkelte Punkter end de Ortodoxe, var han dog egentlig lige saa meget Dogmatiker som de, og kunde derfor, uagtet alle Genkaldelser, ikke i Hjærtet bekvæmme sig til at staa fra sine engang udtænkte Meninger. Det viste sig, da han i en Prædiken i Upsala, i Anledning af Karl XI's Kroning (1677), for løs paa Konkordiebogen, særlig paa Grund af dens Lære om Nedfarten til Helvede. De til de paagaaende Promotioner forsamlede Præster tog det meget ilde op; han lovede strax at tage Alting i sig igen; dog klagedes der til Kongen, og det trak op til en ny dogmatisk Proces og Domfældelse; men Kongen lod ham slippe med i en latinsk Aftensangsprædiken paa Slottet at bede Kirken om Forladelse. Aaret efter døde Terserus, 78 Aar gammel. (Se i det Hele om Joh. Matthiæs og Terserus' Sag Anjou, a. Skr. S. 411—432).

ledning af *de Reformertes Stilling*, en Tankestrømning at blive kendelig, som, skønt trængt temmelig tilbage i dette Tidsrum, i det næstes kulde faa større Magt, nemlig en af *verdslig*, især *juridisk-politisk* Dannelse baaren Stræben efter *af Statsgrunde* at faa de strænge Udelukkelseslove hævede eller dog mildnede, altsaa en Stræben efter *Religionsfrihed* som et *Humanitets-Krav.**)

I Sverige kommer denne Tanke først til Orde under en mærkelig Rigsraads-Forhandling (20de Okt. 1670), fremkaldt ved kalvinske Stockholmsborgeres Bødefældelse for Deltagelse i den hollandske Afsendings Husgudstjeneste og hans, af den engelske Afsending støttede Forestillinger herimod. Meningerne vare delte. Nogle, deriblandt Per Brahe, holdt paa Tvangen, som hidtil.**) Andre derimod mindede om, at Religionsfrihed behøvedes til Bedste for Manufakturer, Skibsbygning, Krigsvæsen og for at drage Penge ind i Landet ved at hidlokke velhavende Udlændinger, derhos at Lærens Renhed mindre hævdes ved »Inkvisition« end ved nidkære Præster, og at Religionsfrihed fandtes i andre Lande, navnlig siden den vestfalske Fred i »det romerske Rige«. Disse Betragtninger bleve ikke uden Virkning. Vel hævdede Regeringen lige over for den hollandske Afsending, at ingen Handelsfordele, som kunde synes at følge med fri Religionsøvelse, eller anden timelig Fordel »hos oss i consideration kunna komma framför vårt eget rikes välfärd ock säkerhet«; men underhaanden gav man (se ovenfor S. 281) Kalvinisterne Lov til at holde Gudstjeneste i

---

*) Vi ville senere komme tilbage til denne Aandsstrømnings øvrige Indhold og til dens Brydning med den ældre, væsentlig af Teologi prægede Samfunds-Filosofi. Her skal kun mindes om, at den, allerede kendelig i *Hugo Grotius'* navnkundige Bog „De jure pacis et belli" (1625), netop nu fik sit første videnskabeligt gennemførte og alsidige Udtryk, paa nordisk Grund, om end ved en Udlændings Pen, idet Tyskeren *Samuel Pufendorf* (1632—94) som Professor ved det nye Universitet i Lund (1670—76) udgav sit Hovedværk: *De jure naturæ et gentium* (Om Natur- og Folke-Retten, 1672). Af hans deri udviklede Grundtanke: at den borgerlige Retsorden hviler paa den Menneskene medfødte naturlige Sædeligheds- og Retsbevidsthed, fulgte med Hensyn til de kirkepolitiske Forhold den i et senere Skrift *De habitu religionis ad vitam civilem* (Religion og Borger-Liv, 1687) fremsatte Grundsætning: at Staten kun har at haandhæve den „naturlige Religion"s Lærdomme, men maa lade de forskellige kristelige Konfessioner og Kirkesamfund skøtte sig selv.

**) I sin Iver ytrede Rigsdrosten den Urimelighed, at man maatte se sig vel for, „icke mindre nu med de reformerade än i Konung Gustaf Adolfs Tid mot papisterna"; ogsaa „persequerade" Kurfyrsten af Brandenburg nu Lutheranerne i Tyskland og sad i sit Land „som en kalvinisk påfve". Anjou, som har meddelt Raadslagningen (S. 438) efter Rigsraads-Protokollen, nævner ingen af den mere frisindede Anskuelses Talsmænd; sikkert har til dem hørt den udmærkede Statsmand Sparsommelighedsivreren og Skandinaven Johan Gyllenstjerna.

Stilhed i mindre Flokke, og denne Frihed nød de i den nærmeste Fremtid. En lignende Stemning hos Regeringen viser sig kort efter, for saavidt som den støttede *Pufendorf* mod hans teologiske Modstandere ved Universitetet i Lund, navnlig Pommerinken *Josva Schwartz*, der var bleven Professor der og baade med Mund og Pen angreb Pufendorfs nysnævnte Hovedskrift, som fuldt af »Ateisteri« og Kætterier: han nødtes til at tie, medens en anden teologisk Modstander Beckman maatte rømme Landet, hvad ogsaa Schwartz gjorde, idet han snart efter under den skaanske Krig gik i den danske Konges Tjeneste. Det var jo imidlertid kun et Glimt. Som vi have set (S. 281—82), strammedes under Karl XI Baandene paany. Kyrkordningen 1686 stadfæstede ogsaa mod Kalvinisterne de gamle Love; Præsterne holdt skarpt Øje med Overtrædelser, og Teologerne kom oftere tilbage til de gamle Tvistemaal, t. Ex. Spegel, der i sin Doktordisputats 1693 (i Anl. af Jubelfesten) paany paaviste, at »virkelig Enighed ikke kan sluttes mellem Evangeliske, Reformerte og Papister«, og hele Præstestanden i dens, vistnok af Gezelius d. y. affattede Betænkning (1ste Decbr. s. A.) over de franske Flygtningers Bøn om Religionsfrihed.*)

Den samme Tankebrydning møder os samtidigt i Danmark, kun at den verdsligt-frisindede Strømning her er noget stærkere. Det var især den, som hindrede Konkordieformelens Godkendelse i Danske Lov, som Præsterne i Kommissionen ønskede, men de læge Medlemmer modsatte sig; den bliver ogsaa kendelig i Regeringens Holdning lige over for de Reformerte. Første Gang kommer den humant-politiske Opfattelse til Orde i det af Griffenfeld (1671) oprettede »Commerce-Collegiums« Forslag til Indførelse af almindelig Religionsfrihed som Middel til at fremme Handel og Vandel. Biskop *Hans Vandal* nedlægger, i en Forestilling af 16de Aug. 1672, en skarp Indsigelse derimod**), og

---

*) Kalvinisterne havde ytret, at de jo i det Væsentlige vare enige med Lutheranerne i Nadveropfattelsen. Hertil svares med en Paavisning af Forskellen og med Fremhævelse af Prædestinationslæren; men det var Kalvinisternes gamle Kneb, at de lod, som de vare enige med Lutheranerne; „men som vi, i kraft af Guds ord säge tvärtom att deras lära icke behåller rätteligen vår tros grundartiklar, och att den som blifver ved den Kalviniska läran *icke kan förvissa sig om saligheten*“, hvor kunne de da kræve, at vi skulle have lige saa god Mening om deres Tro, som de have og *bør have* om vor? Desuden vare de *farlige Undersaatter*: havde Cromwell og hans Tilhængere ikke havt en kalvinsk Aand, saa havde de ikke endt med at myrde Kongen. (Se Anjou, S. 436—48).

**) Hovedargumenterne ere de samme, som vi kende fra Sverige: Kongen bør Intet gøre, der kunde „volde Guds Kirke Skade eller Afbræk“;

Sagen stilles i Bero. Otte Aar senere, da franske Flygtninger, vistnok støttede af Dronningen, søge om fri Religionsøvelse paa enkelte Steder i Riget og Kongen raadspørger fire af Rigernes Bisper (Sjællands, Aarhus, Viborg og Kristiania, 4de Sept. 1680), svare de alle i samme Mening, udførligst *Hans Bagger*, nemlig at en saadan Frihed stred mod Guds Lov og var farlig for Staten*), og endnu i fire Aar lykkedes det at holde Kalvinisterne ude. Endelig gives Tilladelsen, ved Kgbr. 19de Apr. 1684, og det ej alene af Hensyn til de Forfølgelser, som de Reformerte havde været udsatte for »paa nogle Steder«, men ogsaa fordi »det fornemste og fast eneste Fundament til et Riges timelige Flor og Velstand bestaar i Mængden af Mennesker, og det kan ikke nægtes, at Religionens frie Øvelse jo er et kraftigt Middel til sligt at tilvejebringe«. Visselig fik her Ortodoxiens Enevælde et Stød; har end sikkert nok Hans Bagger og de andre gejstlige Medlemmer af den Kommission, som skulde udarbejde de Reformertes Privilegier, gjort sit Bedste for at faa sat saa trange Grænser som muligt for den dem tiltænkte Frihed, var den dog altid meget for stor i de Ortodoxes Øjne, og denne Stemning fremkaldte en Del Skrifter imod de Reformerte og Svar fra dem. Den største Fejde førtes dog af en herværende Udlænding, nemlig *Masius*, med andre Udlændinger, paa Latin

---

se Es. 49; baade Kalvinister og Jesuiter ere farlige Undersaatter, det have Borgerkrigen i England og Religionskrigene i Frankrig vist; Hovedsagen er dog, at, om end „Commerciernes Flor" kunde fremmes ved Religionsfrihed, saa bør dog „Ingen sætte en timelig og jordisk Fordel over et himmelskt og evigt Gode", hvorfor Kongen heller burde følge sine „glorværdige Forfædres kristelige Tanker og berømmelige Exempel" end høre efter dem, som man maatte ønske kun vare halve, men som maaske ere hele Ateister, siden de dømme saa ringe om Gud og hans Ord. Aktstykket er ikke trykt, men uddraget hos Helveg, a. Skr. S. 477—79.

*) Særdeles betegnende ere Baggers Ord, efter at han har gennemgaaet hele det dogmatiske Mellemværende: „Efterdi det nu er aabenbart, hvor langt disse Reformerte ere borte *fra Gud og os*, baade *fra hans og vor Lærdom*, saa mærker Ed. Kgl. Maj. vel deraf, hvor farlig deres Begæring monne være"; det er jo i højeste Grad ubilligt at begære, „*hvad Gud haver forbudt*", thi man skal adlyde Gud mere end Mennesker, „og, er der kun een Gud, een Brud, den kristne Kirke, een Tro og *een sand Religion*, sandelig saa vil Gud ej tilstæde mere end eet Tempel blandt sit Folk, eet Tabernakel, eet Alter, een Ark; thi hvad Samkvæm er der *mellem Lyset og Mørket, mellem Kristus og Belial?*" Særligt henvendt til Kongens Omhu for sin Enevælde er Beskyldningen for oprørskt Sindelag: „Som de ej undse sig at falde Gud ind i sin Højhed og dømme de himmelske og guddommelige Ting efter deres blinde og daarlige Fornuft, saa tager de sig langt større Myndighed til i de Sager, som angaa Politiet og den verdslige Øvrighed; saa jeg finder liden Forskel mellem Papister og Reformerte i dette Fald, andet end hvad Magt hine give Paven over alle Konger, det samme give disse Folket og Undersaatterne over deres egen Konge." Baggers Erklæring er trykt i Fallesens Theol. Kvartalskr. 1808; jfr. Helveg, S. 502—04.

eller Tysk, og langt mindre om den dogmatiske og religiøse Modsætning end om Kalvinisternes Paalidelighed som Undersaatter, saa den vedkommer ikke synderligt Norden og mindre det religiøse end det politiske Aandsliv*). I Danmark søgte imidlertid den yngre *Hans Vandal* at værge Hjorden mod kalvinsk Smitte ved et Skrift paa Modersmaalet: »Sandfærdig og kort Underretning om den Calvinske Lærdoms U-rigtighed« (1690), hvori han søger, jævnt og saaledes at »de Ulærde og Enfoldige« kunne forstaa det, at forklare de kalvinske Lærdommes Uoverensstemmelse baade med Guds Ord og Fornuften. Tonen er mild og sagtmodig; han længes inderlig efter Forsoning; men Vilkaaret er nu, som altid, at de Reformerte antage «den sande Tro«; det er Ortodoxiens »Non possumus«. Det lykkedes virkelig de Ortodoxe at fremkalde nogle Indskrænkninger i de Reformertes Friheder (Reskr. 6. Sept. 1690), og, som vi have set, kunde Biskop J. Bircherod i Aalborg hindre Dannelsen af en reformert Menighed der; men netop under denne Sag viser det sig, at den politiske Betragtning fremdeles havde sine Tilhængere: Udfaldet var en Tidlang uvist, fordi de Paagældende tilbød, at oprette Uldmanufakturer, naar de maatte faa Lov at have sin Præst og Gudstjeneste paa Stedet, og Bircherod fortæller selv, hvorledes Stiftamtmanden Kristoffer Bartholin havde »judiceret mere som en Politicus end som en Theologus om denne Handel, saaledes: Vi burde vel at lønne Kalvinisterne, ligesom de lønner os, idet de give Lutheranerne fri exercitium religionis,

---

*) I sine første Skrifter: *Interesse principum circa religionem Evangelicam* (1687) og *Orthodoxia Lutherana de origine imperii divina et immediata* (1688) udviklede Masius Baggers Tanke, at Kalvinisterne hyldede Folkesuveræniteten og derfor truede Fyrstemagten. Derover følte de Reformerte i Tyskland sig krænkede, og flere hæftige Modskrifter udkom, bl. A. af J. C. Beckmann i Frankfurt. Da de bl. A. ogsaa havde foreholdt Masius, at tidligere danske Konger havde været velsindede mod Kalvinisterne, især at Frederik II havde brændt Konkordiebogen, vilde Masius i Skriftet: *Dania orthodoxa fidelis et pacifica* (1689) godtgøre, at der ikke har været Spor af Kalvinisme hos Frederik II — eller hos Niels Hemmingsen, hvad der røber lidet Kendskab til denne sidste. Den bekendte Oplysnings- og Tolerance-Mand i Tyskland *Kr. Thomasius* blandede sig i Striden, særlig med Hensyn til Masius' Paastand, at Fyrstemagten er fra Gud og ikke har sin Rod i Folket. Da han gjorde Nar ad Masius — Folket kunde nok give Nogen Fyrstemagt, skjønt det ikke havde den selv, ligesom Th. vel ikke havde et Ørefigen, men derfor nok kunde give M. et m. m. —, blev Masius saa vred, at han fik Kongen til at lade Bøddelen brænde Thomasius' Skritt og klage til hans Landsherre, Kurfyrsten af Sachsen, medens paa den anden Side Kurfyrsten af Brandenburg krævede Masius straffet for Fornærmelser mod alle Reformerte. Striden, som til sidst mest førtes paa Tysk, varede til 1692.

baade i Holland, Engelland og Tyskland, som og er en stor Fordel for deres Land; helst efterdi Calvini Lærdoms Prædikere bliver inden deres egne Grænser, og ikke skal umage sig for at drage Andre til deres Religion.« (Bircherods Dagbøger, S. 514). Det Sidste var Sandhed: der er ikke Tegn til, at de Reformerte i Danmark søgte at gøre Proselyter; tvært imod gik en fransk reformert Hofpræst *De Bois Clair* over til Lutherdommen og skrev en Del Skrifter paa Fransk mod Kalvinisterne. Heller ej fra denne Kant truedes i Virkeligheden Ortodoxiens Enevælde, om end Troen paa dens Enegyldighed var svækket ved den verdslige Dannelses Indflydelse.

c. Kamp mod Sekterere og Sær-Retninger indenfor Lutherdommen.

Lige saa skarpt som Ortodoxien bekæmpede Papismen og tilbageviste alle kalvinistiske Tilnærmelser, lige saa strængt vogtede den paa og stræbte at kue enhver Ytring af religiøs Trang, som søgte Tilfredsstillelse paa egen Haand, være sig udenfor Kirken og i Modstrid med dens Orden — hvad der er et jævnligt fremtrædende Træk ved de sekteriske, som oftest udenlands fra komne Rørelser —, eller indenfor Kirken blot paa en lidt særegen Maade.

Blandt de for øvrigt spredte og svage Bevægelser, som kendes i *Sverige* fra Tidsrummets første Halvdel, var den mest udbredte og langvarigste det vistnok aldeles hjemmefødte *Løverdags-Sværmeri*, hvis Tilhængere sædvanlig, i Kraft af Syner og Aabenbarelser, krævede Løverdagen helligholdt med Sabbatshvile, Faste og Bønner, og truede med store Hjemsøgelser, hvis det undlodes — øjensynligt en Virkning af Prædikanternes jævnlige Fordybelse i det Gl. Test. og af Kirkens Opfattelse af Jøde-Loven som den uforanderlige »Guds Lov«. Allerede 1554 forekommer dette Sværmeri i nogle Egne af Finland — Gustav I advarer da derimod i et Kongebrev. Henimod 1600 har det faaet Indgang i selve Sverige, bekæmpet af Kirken og Øvrigheden*), og senere viste det sig snart hist snart her gennem et Par Menneskealdere.

*) Bl. A. i en Skrivelse af 1602 fra Hertug Karl, hvori der tales om „en hop som igenom djefvuls och en hop hemliga papisters tillskyndan utsprida ibland allmogen, huruledes de varit i himmelen, och fått uppenbarelse att så framt i riket skall gå väl till, då måste man fasta og hålla lördagen“ m. m.

Som oftest gik det kun ud paa, at foruden Søndagen skulde *ogsaa* Løverdagen helligholdes, var altsaa ikke fjendtligt mod Kirken og kunde da stundom rive Præsterne med, hvad dog Biskopperne altid misbilligede, saasom Guds Lov kun har paabudet een Sabbatsdag, og dertil har Oldkirken med »kristelig Frihed« bestemt Søndagen*). Men stundom tog det en farligere Retning og blev da Genstand for Øvrighedens strænge Revselse. Navnlig gælder dette om en Rørelse, udgaaet fra en Borger i *Vesterås: Hans Jansson,* som paastod, at Løverdagen alene var Sabbatsdag, Søndagsgudstjeneste Synd, det N. Test. ikke Guds Ord, Kristus ikke Messias — kort sagt her viser sig en bestemt Hældning til *Jødedommen,* som disse Sekterere virkelig vare i Færd med at slutte sig til, da de opdagedes og tiltaltes; Hans Jansson døde under Sagen, ellers var det vel gaaet ham, som en af hans ivrigste Tilhængere, en Bonde fra Grytnäs i Hedemora-Egnen, som henrettedes (1619), »för det han alltid disputerade emot djeknar, studenter, prester och pastores, ogillandes vår tro och vår kyrkoordning, mera aktandes Judaismum.« Samme Aar henrettedes i *Linköping* tilligemed nogle Tilhængere en södermanlandsk Bonde *Jonas,* som forklarede Kristi Fødsel og Død allegoriskt, nægtede Underne m. m., altsaa var en Slags *Rationalist.* Heller ej her mærkes fremmed Paavirkning, saa lidt som i en *Skoledrengs* Bodsprædikener fra *Jönköping* Kirkes Taarn, der nogle Aar senere (1627) samlede store Skarer og vakte saadan Opsigt, at Sognepræsten — det var d. æ. Baazius — optegnede hans Prædikener, og Stiftets Biskop udgav dem i Trykken. De Lærdomme derimod, som udbredtes af en siden 1622 i *Mariefred* bosat tysk Skrædder *J. Banner* — han tolkede den hellige Historie bil-

---

*) Henimod 1630 optraadte i Kumla (Strengnäs Stift) en Præstedatter, der havde lidt af svære Anfægtelser, som Bodsprædikant og krævede bl. A. Løverdags-Sabbat; hun vakte stor Opsigt, saa at Laur. Paulinus fandt det rigtigt at tale og skrive imod hende. Samtidigt enedes en Del Bønder i Viste Herred (Skara St.) om at helligholde Løverdagen, saaledes at Brud paa Aftalen skulde bødes med et Faar til *Kirken* — man var altsaa her ikke fjendtlig stemt mod den; da En af dem havde arbejdet en Løverdag, udpantede de Andre ham med Vold, hvorfor de, da Sagen kom for Retten, maatte give store Bøder og staa aabenbare Skrifte. Saa stor var Frygten for dette Sværmeri, at da en nidkær Præst, Andr. Floræus i Orsa, i Dalarne, 1646 havde, paa nogle Sæterfolks Anmodning prædiket for dem i „Kapellet“ en Løverdag-Aften, blev han af Vesterås-Kapitel dømt til at ligge 8 Dage i „prubban“ (Skolefængsel), fordi han „med denna gudstjenstens förrättande paa lögerdagen“ havde „styrkt dem, som förr hafva judisk surdeg.“ Endnu 1667 prædikede en Karl i Angunnaryd (Vexiö-St.) mod Løverdags-Arbejde i Henhold til en Engels Bud til ham, og flere Præster kundgjorde denne Aabenbarelse fra Prædikestolen, hvorfor de bleve strængt irettesatte af Biskoppen (d. y. Baazius).

ledligt, holdt sig selv for syndefri og sin Aand for ophøjet over Profeternes, kaldte Kødet den sande Antikrist, forkastede Prædikeembedet i Kirken m. v. — disse Lærdomme, som forøvrigt ikke vandt Indgang, ja man ved ikke engang, hvad der blev af Manden, de smage saa stærkt af *Weigelianisme*, at her maa formodes en Sammenhæng. Som man ser, var det især i Mälar-Egnene og i Tiden omkring 1620, at Sverige hjemsøgtes af religiøs Gærning; siden mærkes, fraregnet enkelte Udbrud af Løverdags-Sværmeriet, ingen separatistisk Bevægelse før Pietismen. (Se Anjou, a Skr., S. 351—58).

Noget hyppigere foruroligedes den *dansk-norske* Kirke, vel især paa Grund af stærkere Paavirkning fra Tyskland. Samtidigt med, at i Lutherdommens Hjemstavn Kristenfølelsens Indsigelse mod det ortodoxe Dogme-Tyranni fik et inderligt, men indirekte Udtryk i *Joh. Arndts* Skrifter, især i hans navnkundige, snart paa mange andre Sprog oversatte Opbyggelsesbog »Wahres Christenthum« (1605—11), gav den samme Trang Næring til *Weigelianernes* i visse Henseender dybsindige, men usunde og med mange dogmatiske Hjærnespind tilsatte, halvt panteistiske Mysticisme*).

---

*) *Johan Arndt*, født i Ballenstädt i Anhalt 1555, efter langvarige Rejser Præst i sit Hjemland, var ortodox nok til at forlade sit Embede og drage andensteds hen, fordi hans kalvinistisk-sindede Lands-herre vilde afskaffe Exorcismen. Ikke des mindre vakte han med „Wahres Christenthum", — som han efter eget Sigende skrev „for at drage Studenters og Præsters Sind bort fra den altfor disputere- og og stridslystne Teologi, der næsten er bleven til en theologia scholastica", og lede fra død til levende Tro, fra „Videnskab" og Teori til praktisk Kristendomsøvelse — i den Grad Strids-Teologernes Harme, at de trindt om talte og skrev om denne „Buch der Hölle", som Kirkehistorikeren Osiandar i Tübingen engang kaldte den, udraabte Forfatteren for Weigelianisme og alskens andet Kætteri og gjorde ham Livet saa surt, at han flere Gange maatte skifte Virkekreds. Han døde i Celle 1621. — Til hvad ovenfor S. 316 er meddelt om *Weigelianismen* bør her føjes et Par nærmere Oplysninger. Weigels Grundtanke er Menneskesjælens Guddomsherlighed. Mennesket er ej alene „Mikrokosmos" (Verden i Sammendrag), men „Mikrotheos", har ikke mistet det evige Livs Aandepust, bærer selv Forløsningskraften i sig, er Tilværelsens Midte, hvorigennem den fra Gud udstrømmende Verden strømmer tilbage til Gud. Men Verden er kun udstrømmet fra Gud ved Sønnen. Gud har først faaet Vilje, idet Sønnen traadte ud af Faderen og blev al Skabningens Livsprincip; thi i Kristus bor ej alene Treenigheden legemligt, men ogsaa Himmel og Jord og alle Kreaturer, særligt alle Mennesker. Heraf følger, at Kristus ikke kan være et sandt, enkelt, skabt Menneske; hans Legeme er af himmelsk Oprindelse. Heller ej kan han komme til eller fødes paany i noget Menneske, thi han er og har altid været i alle Mennesker. Ligesom Synden ikke er nogen Viljesakt, men en Paavirkning fra Djævelen, Syndefaldet ikke en udvortes Kendsgærning, men kun Billede paa en indre Brydning, som er nødvendig i Menneskets Udvikling, saaledes er heller ej Forløsningen en udvortes Kendsgærning, men kun en

Skønt i Virkeligheden grundforskellige, greb dog disse to Strømninger ind i hinanden, og til dem som Kilder eller dog Anledninger maa det Meste henføres af Sær-Retninger eller Sektrørelser i Danmark-Norge i dette Tidsrum; hvorved dog maa bemærkes, at navnlig Weigelianismen — sikkert paa Grund af dens særligt tyske Præg — kun synes at have betaget Enkelte, aldrig at have samlet større Kredse.

Som rimeligt er, mælde de sydfra kommende Sektrørelser sig gærne først og stærkest i Sønderjylland. Saaledes havde under den kalvinistisk-sindede Wowerns Kirkestyrelse i de gottorpske Dele, *Anabaptismen* i dens nyere, mildere Form en Tidlang fundet Indpas i *Eiderstedt*; men efter hans Død blev der af Regeringen paa Gottorp sat en Stopper for Bevægelsen, idet man (1614) vel ikke udviste disse »Mennoniter«, men strængt forbød dem at udbrede deres Lærdomme eller holde nogen Slags Konventikler eller Vinkelprædikener. Afgjorte *Weigelianere* vare derimod to Lægmænd i *Flensborg*: Lægen *Nikolaus Tetting* og Byskriveren *Hartvig Lohmann*, som i Begyndelsen af Tyverne kom i Strid med Stadens Præster, hvorved det kom op, at de bl. A. nægtede Kristi sande Menneskenatur og hans Døds retfærdiggørende Kraft. Udviste af Flensborg, drog de til *Husum*, men fik ogsaa her snart Sognepræsten paa Nakken, og paa hans Klage udvistes de (1624) af hele det gottorpske Fyrstendømme. Tetting flyttede til Hamborg, men Lohman bosatte sig i *Odense* og levede der et stille, strængt gudeligt Liv, ubemærket i en Del Aar, indtil man blev opmærksom paa nogle tyske Skrifter af ham imod Præsterne i Flensborg og Husum, hvori han havde fremsat de vigtigste nys meddelte weigelianske Lærdomme. Han blev

---

Sjælens Klaring til stedse fuldere Erkendelse af Kristi Nærværelse i os. At oplyse Menneskene om dette deres sande, for dem selv hidtil skjulte Gudsforhold, det var det eneste Øjemed med Sønnens Aabenbaring paa Jorden, og Frelsen bestaar i den ved Helligaanden formidlede inderlige Tilegnelse af denne Oplysning. Om et Viljens Frafald fra Gud, om Forsoning, om Retfærdiggørelse bliver der ikke Tale, alle udvortes Naademidler, alt Kirkevæsen er overflødigt. Kristenlivets Maal er stedse klarere Beskuelse af Kristus i os, og Vilkaaret for at naa dertil er Bortvendelse fra alt det Udvortes, alt Timeligt, Kødets Krav og Fornemmelser, Verdens Glæder, Bekymringer og Kampe. Som man ser, tilsidesættes stadigt Kristus i Historien for Kristus i Hjærtet, det kristelige Samfundsliv for den Enkeltes Liv i Gud, Viljens Opgaver for Følelsens Tilfredsstillelse. Da ogsaa Arndt altid peger tilbage til Hjærte-Samfundet med Kristus som det religiøse og sædelige Livs Spirepunkt (men, vel at mærke, den historiske Kristus, Gudmennesket, Frelseren og Forsoneren), blev han tidt tagen til Indtægt af de maadeholdnere Weigelianere. (Jvf. „Real-Excyclopädie für protest. Theol.“, Art. „Arndt“ og „Weigel“).

nu Genstand for en Retsforfølgning, som endte med (1635), at han maatte underskrive de 25 «Fremmedartikler« fra 1569, altsaa frafalde sine Vildfarelser, og siden høres ikke Noget til ham (Se Helvg. a. Skr., S. 441—43 og 372—75. jfr. H. Rørdam: »Hartvig Lohman i Odense« i Kirkeh. Saml. 3dje R. V, Side 1—53).

Uden Sammenhæng med Weigelianismen var derimod et i Aarene omkring 1630 i Jylland stærkt udbredt Almuesværmeri, med Engleaabenbarelser, bodsprædikende Kvinder o. desl., som imidlertid mest vedkommer Overtroens Historie og derfor forbigaas her. Lige saa liden Del har hin Sekt i den »lærde« *Holger Rosenkrands's* religiøse Sær-Retning, hvis Behandling fra de Ortodoxes Side kaster et ualmindelig klart Lys over Tidens dogmatiske Trangsind*).

Denne Mand var visselig saa rettroende Lutheran som nogen, men, af Naturen meget alvorlig, noget tungsindet, og stærkt paavirket af *Arndt*, hvis »Wahres Christenthum« hørte til hans Yndlingsbøger, havde han levet sig ind i en lidenskabeligt-gudsfrygtig, med den engelske Puritanisme beslægtet Livsopfattelse, som vel i sin noget sygelige Ensidighed skejer ud fra den oprindelige, friske Lutherdom, men ingenlunde stred mod Tidens

*) *Holger Rosenkrands*, Søn af Rigsraad Jørgen R. (han der under Samtalen med Niels Hemmingsen paa Slottet den 15de Juni 1574 fandt Povl Madsens Nadverforklaring „altfor subtilig"), var født paa Kalø 1574, og blev ved Faderens Død (1596) Herre til Rosenholm (i Randers-Egnen) og meget andet Gods, overhoved en af Landets rigeste Jorddrotter, ligesom han hørte til en af dets ældste Ætter. En Tidlang tjente han i Kongens Kanselli, blev 1617 Rigsraad samt nogle Aar Lensmand i Odense og udøvede sammen med sine Venner Resen og Brochmand en meget stor Indflydelse paa Kirke- og Skolestyrelsen. Men 1627 krævede han sig fritagen for Rigsraadshværvet, fordi han fandt i sin Samvittighed, at han havde fortørnet Gud, og saaledes medvirket til at nedkalde Krigsulykkerne over Fædrelandet, ved ej at udføre et længe næret Forsæt: at trække sig tilbage fra al verdslig Syssel og kun leve for at tjene Gud. Forgæves foreholdt hans Kaldsfæller ham, at han kunde tjene Gud og Kirken allerbedst ved at blive paa sin Plads: han fastholdt sin Beslutning, og Kristian IV maatte harmfuld give ham Afsked (1628) — „Efterdi han selv haver taget den", skrev Kongen, „paa en Tid, da Religionen, Vores Person og hans Fædreland stod i den største Fare, saa formene Vi, at han ikke videre behøver at søge den". Siden levede Rosenkrands paa sin Gaard et strængt gudeligt Husfader-Liv, med daglige Andagtsøvelser, visse Bods- og Fastedage o. s. v., som sine Børns og sit Tyendes Lærer, altid omgiven af adelige Ynglinger, som betroedes ham til Opdragelse, og af unge Teologer, som han vejledede i deres Studier, hjalp med sin ualmindelig rige Bogsamling og understøttede med Penge, derhos selv sysselsat med Studier og Forfatterskab. Han døde, som han havde levet, i Tro og Bekendelse, under gudelig Samtale — med hans fordums Lærling Præsten Ole Vind — og med den Bøn paa Læben: „Kom, Jesu, kom i Naade og Barmhjærtighed" (28de Okt. 1642).

ortodoxe Lutherdom, ogsaa deltes af mange blandt Kirkens ypperste Mænd — Brochmand havde t. Ex. billiget Rosenkrands's munkeagtige Beslutning at nedlægge Rigsraadsværdigheden —, og som heller ej i mindste Maade bortdrog ham fra det kirkelige Samfund eller den offentlige Gudstjeneste, tvært imod. Alligevel var den de stive Kirkemænd imod som noget Selvraadigt og ledede tilsidst til Udtalelser, hvori man fandt Spor af den farligste Vranglære. Rosenkrands havde længe virket som Forfatter, men i Løn, idet han nøjedes med at lade Venner afskrive hans gudelige Skrifter, eller lod dem oversætte paa Tysk eller Hollandsk og trykke udenlandsk uden Navn. At han saaledes unddrog sig Teologernes Censur, som ellers ethvert religiøst Skrift var undergivet*), var de Ortodoxe særligt en Torn i Øjet, og i hans Driven paa praktisk Gudsfrygt følte de, ej uden Grund, en Indsigelse mod deres egen Overdrivelse af Dogmernes Vigtighed. Næppe var han optraadt aabenlyst som Forfatter ved at udgive med en Fortale et tyskt Opbyggelsesskrift fra Reformationstiden (Albrecht af Preussens »Fürstenspiegel«, Aarhus, 1636), før man faldt over ham, fordi han i Fortalen havde fremsat den Lære, at vel bliver et syndigt Menneske alene ved Troen paa Kristi Fortjeneste retfærdigt for Gud, men et saaledes retfærdiggjort Menneske vil øve Gærninger, som for den samme Kristi Fortjenestes Skyld af Gud agtes for retfærdige. Det var en Tysker, nemlig *Stefan Klotz* i Flensborg, som gjorde Begyndelsen ved at klage til Kongen over dette Frafald fra den rene lutherske Lære om Retfærdiggørelse af Tro og beskylde Rosenkrands for Papisme, Socianisme og Arminianisme; men det danske teologiske Fakultet, som Kongen raadspurgte, gav Klotz Medhold; selv Brochmand, som dog lod til at se mildere paa de paaklagede Ytringer,

---

*) Med Vilje. Til sin gamle Ven Kansleren Kristian Friis til Kragerup — som engang (1632) viselig havde advaret ham om, at, skrev han „det ringeste contra receptas ecclesiarum nostrarum sententias (mod vore Kirkers vedtagne Meninger), naar det yppedes og kom herud, kanske episcopus noster (vor Biskop, nemlig Resen) og facultas den mindste Part vilde samtykke med Dig“ — skriver Rosenkrands ved en anden Lejlighed, at, skulde han lade Teologerne her i Riget dømme om hans Skrifter, saa kunde det let ske, at „de Noget udi samme vilde kassere og skænde, som jeg formedelst Guds egen Munds Ord og Aand er forsikret om at være Sandhed, som og Gud selv haver velsignet mig i mit Hjærte“, og, fandt han sig deri, vilde han ikke være bedre end „en aabenbar Guds Fornægtere, der skammelig traadte Guds Naade og Kald under Fødder“. Aldrig har i den gammel-lutherske Tid Ytringsfriheden været ringere, aldrig den enkelte Kristne mere kuet i sit Gudsforhold af Kirken, end da en Mand som Holger Rosenkrands kunde finde sig tvungen til at gaa slige Omveje for at faa sagt, hvad hans Samvittighed bød ham at sige.

indrømmede, at Klotz's Dom havde været »saa ortodox som muligt«. Havde Rosenkrands ikke været et af de fornemste Medlemmer af en højt priviligeret Stand, var han visselig kommen paa Anklagebænken som Kætter. Nu maatte man nøjes med at gøre ham det Navn stridigt, som han satte højest Pris paa af Alt: Navnet af en oprigtig evangelisk-luthersk Kristen. Paa Kongens Bud maatte han afgive en Bekendelse — i Skriftet »Veritas viæ vitæ æternæ« (Den sande Vej til det evige Liv, 1637, utrykt) —, som imidlertid fandt saa liden Naade for de Højlærdes Øjen, at kun en af dem, P. Vinstrup, dengang Hofpræst, ikke turde paastaa, at Skriftet indeholdt noget egentligt Kætteri. Rosenkrands søgte at klare for sig i en udførligere, til Kongen stilet «Apologia« (utrykt); men samtidigt vakte han ny Forbitrelse ved nogle uvarsomme Ord i et i Hast skrevet Privatbrev til Kristian Friis, som efter dennes Død (1639) kom ud blandt Folk. Medens Brochmand valgte at imødegaa Rosenkrands ved i sin Tolkning af Jakobs Brev at udvikle den rette Retfærdiggjørelses Lære, synes Andre, da de ikke paa anden Maade kunde komme ham til Livs, at have søgt at bringe ham i Folkemunde, som Vranglærer; derpaa tyder i det Mindste hans næste nu paa Dansk affattede Forsvarsskrift: »Tro og Bekendelse« m. v., hvor han kalder Gud til Vidne paa, at han aldrig har været i »den gudsbespottelige Mening, at Guds Børns Gærninger skulde agtes lige saa højt som Jesu Kristi Vunder, Saar og dyre Fortjeneste«, samt især hans sidste, kort før hans Død forfattede Skrift, som alt i den lange Titel*) røber, hvor dybt denne Kirkens tro Søn følte sig forurettet og krænket.

Naar saa svag en Skygge af selvegen, fra den ortodoxe afvigende Kristendomsopfattelse, kunde vække slig Forargelse, kan man ikke undre sig over, at Statskirken tog haardt paa virkelige Vranglærere og Oprørere mod Kirkeordenen, især naar de vare mindre højt paa Straa end Ridderen paa Rosenholm. Det fik *Niels Svendsen Chronich* eller *Krønike* at føle, som var Lektor i Kristiania (1639—51) og fra et Stade, man senere vilde have

---

*) „Min enfoldige, grundige og højst nødige Erklæring og Undskyldning, imod hvis nogle af de københavnske Teologer og Højlærde til min kristelige „Tro og Bekendelse" o. s. v., baade for Hs. K. M., at belakke, skænde og skæmme [mig], saa ogsaa for alle over det ganske Kongerige og andre omliggende Riger og Lande udi allerfarligste Mistanke og Vanrygte at beføre [mig], have angivet og udspredt. 1642". Heller ikke de to danske Skrifter ere trykte. Se i det Hele om Striden med Rosenkrands Helveg, a. Skr. S. 380—93.

kaldt pietistiskt, ivrede i Prædikener og Omtale saa voldsomt mod Stedets Præster — de »Satans Apostler, sladdrende Papegøjer, Hunde, som lod sig stoppe Munden med et Stykke Kød« —, at de ej alene nægtede at tage ham til Alters, men ogsaa til sidst fik ham dømt fra Embedet, og som derefter drog til København, men ogsaa her snart kom i en Strid med Præsteskabet, der endte endnu langt ulykkeligere for ham. Alt i Kristiania havde han i flere Opbyggelsesskrifter*) udtalt sig heftigt imod den døde »historiske Tro« i Modsætning til den rette levende Tro, som Guds Aand forarbejder i Hjærtet og som viser sig i Kærligheds-Gærninger. I København prædikede han ej alene det Samme i Opbyggelses-Forsamlinger, han holdt i sit Hus, men gik ogsaa stadigt løs paa Præsterne for deres sløve Forkyndelse, verdslige Levned og slappe Kirketugt, talte meget om, at Guds Børn snart maatte gaa ud af Babel, og om den indre Oplysning, som alene gør det muligt at læse Guds Ord ret, har sikkert ogsaa udbredt den Lære, han i et senere Skrift vedgik: at han ikke trode, Kristus var sandt Menneske, hvilket især røber, at vi atter her have med *Weigelianisme* at gøre. Da han derhos afholdt sig fra Nadveren, og flere af hans Tilhængere, mest Studenter, gjorde det Samme samt hjemsøgte Byens Præster med anonyme Formaninger til Omvendelse fra deres Ugudelighed, blev Krønike omsider (1655) stævnet for den akademiske Domstol: Konsistorium, og, da han ikke vilde underskrive den augsburgske Bekendelse, dømt til Landsforvisning, med mindre Øvrigheden vilde straffe ham »exemplariter«. Den tog dette saaledes, at den satte ham i Livstidsfængsel paa Dragsholm, hvorfra han kun slap ud ved Svenskernes Besættelse af Slottet (1658), saa at han kunde komme bort til Holland. Dermed var det Røre, han havde vakt, slaaet ned; hans ivrigste Tilhænger *Esaias Fleischer* forligte sig med Kirken og blev senere Præst (se Helveg, S. 424—32). — *Kvækersk* Paavirkning — der var en Kvæker i København 1657 — kan maaske ligge bagved Studenten *Jesper Baltzersen Kønichens* Sværmeri, han der under Københavns Belejring 1658—59 vilde have Borgere og Studenter til at nedlægge Vaabnene og lade Gud stride for dem, samt skrev skarpe Formaningsbreve til Karl Gustav. Siden optraadte han som ivrig Præste-Formaner, stundom i Kirkerne midt under Prædiken, engang i Slotskirken

---

*) Helveg nævner „Aandelige Julebetænkninger“ (1644) og „Troens Erindring og Prøvelse“ (1652).

i Kongens Nærværelse; stævnet for Konsistorium, blev han dømt som Kætter til Landsforvisning (1663) og drog til Holland*). — Mærkeligt nok blev i de samme Aar (1660) en polsk *sociniansk* Adelsmand og Præst: *Stanislav Lubienitsky* modtagen meget forekommende af Kongen, som gærne samtalede med ham og lod ham holde en Religions-Disputats med de tyske Hofpræster; men da han ikke kunde opnaa Religionsfrihed for sine Trosfæller, hverken i Kongeriget eller i Frederiksstad under den gottorpske Hertug, forlod han Landet. — Noget egentligt Sekteriskt mærkes ikke, kun yderlig gaaende Nidkærhed, vel også Kivsyge, i den unge sønderjydske Præst *Frederik Breklings* voldsomme Angreb paa Præsterne i Flensborg, især Klotz. Selvfølgeligt trak den danske Landsbykapellan (Brekling var sin Faders Kapellan i Hanved) det korteste Straa mod den tyske Superintendent, som for et i Amsterdam trykt latinsk Skrift mod Præsterne fik Brekling dømt fra Embedet (1660) og sat i Fængsel; han slap dog ud og tyede til Holland, hvor han vedblev at skrive mod sine Modstandere. Fra denne Tid var der længe fuldstændig Ro i den dansk-norske Kirke — naar man undtager, at i Norge optraadte i Værdalen i Trondhjem en *Schwenckfeldianer* ved Navn *Anders Kempe*, som blev dømt landflygtig (1674), men næppe har havt videre Tilhæng. (L. Daae, »Trdh. St. gejstl. Hist.« S. 125).

Paa *Island*, som forøvrigt var helt frit for religiøse Brydninger, forekommer et enkelt Tilfælde af *Socinianisme*. Det var en Bonde i Skalholt Stift *Helge Eyolfsson*, som havde faaet fat paa nogle tyske, socinianske Skrifter og derefter lavet sig en Katekismus, hvori bl. A. Kristi Guddom og Nærværelse i Sakramentet nægtedes; han maatte genkalde Alt (1638).

Uden Møje havde den ortodoxe Statskirke i hvert af Nordens Lande magtet de hidtil fremkomne Ytringer af religiøs Egenvilje. Men samtidigt med at den ved afsluttende Lovarbejder syntes at

---

*) Ogsaa der prædikede han mod Krig, engang, da en Krig med England stod fore, fra Raadhustrappen i Amsterdam med den Virkning, at Folk nær havde slaaet ham ihjel. I gudelige Skrifter paa Hollandsk ivrede han ogsaa for alle kristne Sekters Forening i Aandens Enhed. 1677 kom han tilbage til København, men kunde ikke lade Præsterne i Fred og maatte atter drage udenlands; han døde først 1715 i Lübeck, 86 Aar gammel. Se H. Rørdams Monografi i Kirkeh. Saml. V, S. 226 o. f.

have grundfæstet sine Mure for alle Tider, begyndte ej alene, som vi have set, den verdslige Dannelse at rokke ved dem *udenfra*, særligt med Hensyn til Spørgsmaalet om den evangeliske Søsterkirkes Stilling; men ogsaa mærkes nu de første Dønninger af en ny, i Lutherdommens Hjemland opkommen Strømning, som, med Tanken om det almene Præstedømme til Forudsætning og dreven frem af den samme Kristenfølelsens Lede ved den ny skolastiske Dogmatik, som vi have sporet Noget af i de fleste tidligere separatistiske Rørelser, skulde, *indenfra*, vel ikke sprænge Statskirkens Mure, men dog bryde Ortodoxiens Enevælde indenfor dem og give Kristenlivet et nyt, fra det gammel-lutherske temmelig afvigende Præg. Denne Strømning — *Pietismen* — henføres sædvanlig til *Spener* som dens Ophavsmand, og han var det, for saa vidt som han gav den hos Mange gærende Trang et tydeligt Udtryk og foresatte den bestemte Opgaver*). Men det maa ikke glemmes, at længe før Spener havde der blandt de Ortodoxe været Mænd, der baade saa og havde vist Evne til at bøde paa Brøsten ved den ensidigt dogmatiserende Forkyndelse og ved den udvortes Kirkelighed, som Spener angreb, heller ej, at baade forud for, jævnsides med og i Hælene paa den spenerske Opvækkelse gik Udbrud af alskens sygelige Sværmerier, der vel havde visse Tanker og Lader til fælles med Pietismen og derfor

*) *Filip Jakob Spener*, født i Rappoltsweiler i Elsass 1635, blev helt ung Professor i Strassburg og derefter (1666) Hovedpræst i Frankfurt, hvor han vandt stort Ry som Prædikant og Sjælesørger, samt begyndte en reformatorisk Virksomhed, der gik ud fra den Grundtanke, at nu, da en stræng Gudsdom truede Menigheden, fordi Tro og Kærlighed vare døde i den, maatte man stræbe at vække og samle *de Enkelte* til en i praktisk Gudsfrygt virksom mindre Kirke i Kirken (ecclesiola in ecclesia), der siden kunde gennemsyre det Hele. Derfor drev han, baade med Mund og Pen, især i Skriftet „Pia desideria“ („Fromme Ønsker“, 1675), dels paa en mere „levende“, „vækkende“ hjærterammende Forkyndelse af Guds Ord indenfor Kirken, end den da sædvanlige, dels paa Sammenslutning til frie Opbyggelsesmøder udenfor Kirken (collegia pietatis). Kaldet (1686) til Hofpræst i Dresden og Formand for den kursachsiske Kirkestyrelse, virkede Spener her i samme Retning og vandt især Indgang hos en Del af Studenterne i Leipzig, men vakte ogsaa i den Grad de Ortodoxes Fjendskab, at han var glad ved at kunne ty til Brandenburg som Præst i Berlin (1691). I denne Stilling fik han Kurfyrst Frederik III til at stifte Universitetet i Halle (1694), som blev Pietismens Hovedsæde under Ledelse af Speners Venner, fremfor alle den fromme *August Hermann Francke* (1663—1727), Ophavsmanden til de storartede, uden offentlig Hjælp grundede Velgørenheds- og Læreanstalter (Børnehus, lærd Skole, Missionsskole, Bibliothek), som ere de smukkeste Vidnesbyrd om, hvilken virkelig Fromhedsiver den nye Vækkelse havde tændt i Hjærterne. Selv maatte Spener i sine sidste Levear føre en stedse bitrere Pennekrig med de Ortodoxe, som fra alle Sider angreb Pietismen. Han døde 1705.

sloges sammen med den, men som vistnok for en stor Del vare uafhængige af den. I Norden mælder sig indenfor nærværende Tidsrum begge Slags Pietisme, men hin i det Hele med varsomt Maadehold, denne i temmelig spredte Glimt; Ortodoxien hævder sig endnu, om end med svindende Kraft, og kunde end den nye Strømning faa større eller mindre Indflydelse paa kirkelige Forhold og Tilstande, saa blev netop det i den, som stred mest mod Statskirke-Grundsætningen, slaaet ned uden Vaklen eller Skaansel.

Til Tegnene paa Pietismens Nærmelse i *Sverige* har man næppe med Rette henregnet Stockholm-Præstens *Daniel Ananders* Skrift om »en ny og dog ikke ny Prædikemaade« (Nova concionandi methodus non nova, 1683), hvori han kræver i Stedet for den herskende lærde og konstlede Stil jævn Forkyndelse af Kristus den korsfæstede, Tro, Omvendelse, Bod, Bedring og Trøst; thi denne Bog var forfattet allerede 1671, uden mindste Paavirkning af Spener, og var saa rettroende, at selve Calovius i Wittenberg havde godkendt den. End mindre høre herhid den samme Ananders og senere (1697) den ansete Mora-Præst *Jakob Boëthius'* voldsomme Angreb paa Kyrkoordningen af 1686, som kostede dem begge Embede og Frihed*); thi disse Angreb, som især vare rettede mod Kirkeforfatningens Tilblivelsesmaade, udsprang snarest af klerikal Harme over den verdslige Magts Indgreb i Kirkens Forhold og af gammel-nordisk Afsky for Enevælden. Vis derimod er den yngre *Gezelius'* Forbindelse med Spener, hvem han havde gæstet i Frankfurt 1673 og siden brevvexlede med i 13 Aar; og ligesom han efter Speners Exempel fik collegia pietatis i Gang i Åbo, medens han var Professor der (1675—81), saaledes er den ved Spener vakte Sans for det følelsesfuldt Opbyggelige i Modsætning til det Dogmatiske kendelig baade i Gezelius' Bibelværk og i hans Prædikener. Her er imidlertid ikke Tale om noget Sektagtigt eller noget Fjendtligt mod Statskirken, til hvis fornemste Tjenere Gezelius jo selv hørte; desuden afbrød han Forbindelsen med Spener (1686) og oplevede snart efter, i sin nærmeste Nærhed, Tildragelser, som gjorde ham til en af den nye Opvækkelses ivrige Modstandere.

---

*) De dømtes begge fra Livet, men benaadedes med Indespærring, Anander som sindsforvirret i Danvikens Daarehus, hvor han imidlertid fik Lov at have sin Familie hos sig og nød temmelig megen Frihed, Boëthius i et Fængsel, hvorfra han løslodes efter 12 Aars Forløb.

Samme Aar nemlig som Gezelius blev sin Faders Medbiskop i *Abo* (1688), oprørtes denne Stad af en streng Rettergang mod fire Sværmere: *Ulstadius*, *Schäfer*, *Uhlegius* og *Lithovius* *), som ej alene viste Foragt for verdslig Lærdom og bittert haanede Præsteskabet, men ogsaa nærede en hel Del kætterske Meninger, t. Ex. at den hellige Skrift er en død Bogstav, naar ikke Kristi Aand oplyser Læseren, at de, som tillægge Ordet og Skriften frelsende Magt, drive Afguderi, at Sakramenterne kun ere udvortes Tegn paa den indre Naadestand, og at hvo, som er i den ikke behøver at gaa til Alters, at Prædikenens Virkning afhænger af Prædikantens Tro, at de symbolske Bøger ikke ere bindende som Troeregel m. m. — hvilket Altsammen peger hen paa ensidig Fremhævelse af den Enkeltes Gudsforhold som det eneste Magtpaaliggende. Skønt de fleste af disse Anskuelser samt især Drømmen om det nærforestaaende Tusindaars-Rige (»Kiliasme«) genfindes hos de yderligere gaaende Pietister, er det dog tvivlsomt, om her er nogen historisk Sammenhæng; selv henførte Dommerne særligt Uhlegius' Ideer til ældre Mystikere, især Schwenckfeld og Weigel, og Schäfer skyldte Thomas a Kempis

---

*) Ulstadius, Student fra Abo og Upsala, 1680 Præst og Lektor i Uleåborg, var falden i Syndeangst, havde sprængt sin betydelige Bogsamling i Luften med Krudt og nedlagt sit Embede, og var kommen til Abo (1688), baade sønderknust, saa at han efter eget Ønske stod aabenbare Skrifte i Domkirken, og dog opfyldt at Forestillingen om, at han under en Sygdom havde faaet den hellige Aand. Siden gik han om paa Gaderne som folkelig Bodsprædikant, ukæmmet og laset, og holdtes af Mange for en Profet. En Søndag afbrød han Præsten midt i Prædikenen for at oplæse sin „Bekendelse", hvori han rev ned paa Præsterne og klagede bittert over Kristendommens Forfald; da man tog fat paa ham for at føre ham ud, faldt Pjalterne af ham, og splitternøgen løb han gennem Kirken, raabende, at saaledes skulde Præsternes Skam blottes. Dette gav Anledning til hans Saggivelse, under hvilken de Andres Medskyld i Ulstadius' Sværmeri kom for Dagen. Den betydeligste af dem var Schäfer, en velstuderet Mand, der havde taget Magistergraden, men siden fundet, at han derved havde krænket Gud, hvorfor han brændte sine filosofiske og klassiske Bøger og nu under Processen frasagde sig Graden. Uhlegius og Lithovius vare Studenter, den første fra Upsala, hvor han havde inddrukket sine „fanatiska principier". Ulstadius og Schäfer dømtes begge fra Livet efter Örebro-stadgan af 1617; men hin hensattes som gal i et Fængsel i Stockholm, hvorfra han ikke vilde gaa ud, da han benaadedes (1719) og hvor han døde (1732), Schäfer genkaldte sine Vildfarelser, drog udenlands (1695), var en Tid i Pennsylvanien, hvor han vakte Opsigt ved sine strenge Faster (en Gang 22 Dage i Træk), kom tilbage til Abo (1701), men vakte 6 Aar derefter ny Uro, især ved Profetier om det tusindaarige Riges Komme og ved at haane Øvrigheden, og blev da dømt til livsvarig Indespærring som gal; han døde paa Gefleborg (1728). Uhlegius fandtes saa „stupid", at han slap med Fængsel, indtil han genkaldte (1693), og var siden Godsforvalter et Sted i Finland, hvor han meldte sig ud af Kirken, men fik Lov at skøtte sig selv, til han døde (1702). Ogsaa Lithovius faldt til Føje og forsvinder siden (se Anjou, S. 556—61).

Joh. Gerhard og Arndt sin Vækkelse. Men i alt Fald denne Rørelse i Åbo, samt enkelte lignende, der forøvrigt nedslóges lige saa hurtigt og ingen Spor syntes at efterlade sig*), viste dog, at der var Uro i Luften, og maatte opfordre Zions Vogtere til at være paa sin Post.

Derfor, da den egentlige Pietisme naaede *Svensk-Pommern*, søgte man strax at stanse den der ved Statsmagtens Hjælp. En ivrigt ortodox Wittenberg-Professor *Mayer* stilledes (1691) i Spidsen for Landskabets Kirkevæsen, og et kongeligt »Edikt« (6te Okt. 1694) forbød Udbredelse af sværmerske Meninger om Tusindaars-Riget, om Aabenbarelser og Henrykkelser m. v., særligt alle »Konventikler«, disse private Andagts-Møder, som Statskirkemændene afskyede mest af alt det pietistiske Væsen. Strømmen lod sig dog ikke stanse hverken af præstelig Fanatisme**), af Kongebud eller af Østersøen. Ved 1699 begyndte i *Stockholm* en Student ved Navn *Kock*, som nys var kommen hjem fra Udlandet, at holde Bibellæsning paa sit Værelse med et Par gode Venner og drøfte det Læste, men blev angiven af Stadens Kirkeraad som Sværmer og hindret deri***). I Aaret 1702 klager Kirkeraadet over, at nu var »det saakaldte Pietisteri« i Gang der i Staden »med sjungande, läsande och den heliga skrifts egenvilliga uttolkande« i hemmelige Forsamlinger. Man søgte at hæmme disse ved Politi-Forfølgelser og, for at tilstoppe Kilden, udstædte Karl XII, der afskyede Pietismen, paa Mayers Tilskyndelse, fra Lejren i Sachsen (1706) et strængt Forbud mod svenske Studenters Ophold i Halle. Ikke des mindre tog »Uvæsenet« til, vistnok næret ved Sorgen over de efter 1709 indbrydende offentlige Ulykker, og den 1ste Decbr. 1713 udkom Regeringens »åtwarning angående hwarjehanda willfarelser och svärmeri«, som baade røber, at Bevægelsen maa have vundet betydelig Styrke, og at de Styrende selv følte det Selvmodsigende

*) I *Skåne* var der i Aarene 1680—90 Sag mod en Rektor Hyphoff og en Klokker, som udbredte Jakob Böhmes Meninger. I *Riga* var der omkring 1680 en kvækersk Rørelse; en Kvinde derfra, Eva Frölich, kom 1683 til *Stockholm* og vakte Uro med kiliastiske Sværmerier; hun udvistes, men kom igen 1692 og dømtes da til Fængsel, hvori hun snart efter døde.

**) Felt-Superintendenten Göran Nordberg fortæller i et Brev fra Moskva af 1715, at medens han var med Kongen i Sachsen, havde Mayer i en Beretning om Pietisterne beskyldt dem for Kætteri. Da Francke i en „Gegenbericht“ opfordrede Mayer til at paavise nogen som helst kættersk Sætning i alle hans Skrifter, svarede Mayer, at Francke vel offentlig lærte rigtigt, men *havde farlige Meninger i Hjærtet*. (Hofcl.'s Hist. I, 2, S. 709).

***) Ifølge en anden Skrivelse fra Nordberg af samme Aar (s. Skr. S. 699).

i fra evangeliskt Stade at ville lægge Baand paa Enkeltmands religiøse Trang og Iver. Medens der nemlig klages over, at Deltagerne i de hemmelige Møder, gaaende ud fra den Paastand, at Alle kunne være aandelige Præster, bl. A. laste Prædikeembedet, ringeagte den offentlige Gudstjeneste, ja selve Sakramenterne, og tillægge sig selv større Fuldkommenhed end Andre paa Grund af en indbildt særegen indre Oplysning og særegne Aandens Indskydelser, hvorfor slige Sammenkomster strængt forbydes, opmuntres paa den anden Side Folk til at holde Andagtsøvelser hjemme, kun at man nøjes med jævn Bibellæsning og indbyrdes Paamindelse om, hvad Præsten har sagt i Kirken, samt afholder sig fra Læresporgsmaal, som ere de Enfoldige for høje og kunne give Anledning til Vildfarelser (se Bælters »Hist. anmärkn. om kyrko-ceremonierna«, Kap. II, § 17—18). Der var i Virkeligheden indenfor Statskirken en dobbelt Strømning, den ene blindt fjendsk imod Alt, hvad der kunde regnes eller regnedes til Pietisme — den har fundet et krast Udtryk i Åbo-Professoren *J. Bröms's* Oversættelse af et tyskt Skrift: »Pietismus detectus eller det skenheliga Pietisteriet med ett kort tillskott« (Åbo, 1714)*) —, den anden Strømning villig til at indse og indrømme det sandt Kristelige i den nye Bevægelse, men ængstelig for ved sin Godkendelse at aabne Vejen for Vildfarelser: et godt Udtryk herfor er en Brevvexling mellem Krigspræsteskabet i *Tobolsk* og *Göran Nordberg* i Moskva (1714—15), i Anledning af at en Del af de krigsfangne Officerer havde be-

*) Skriftet findes uddraget hos Wieselgren (Sv.'s Sk. litt. I, S. 299). Snart finder man Pietisternes Lærdomme grovt forvanskede og tydede som de værste Kætterier. De skulle t. Ex. være Gnostikere, fordi de have paastaaet, at, „hvad religion folket hafver, om de allenast äro fromma och föra ett ärbart lefverne, äro de dock Gudi täcke" — som man let ser, en Forvanskning af Pietismens Iver for praktisk Gudsfrygt i Modsætning til dogmatisk Rettroenhed, der for Orthodoxien var bleven Et med Religiøsitet; ligeledes, naar Pietisterne mene, at Hedninger kunne blive salige, ere de skyldige i „ertsbedragarne Hobbesii och Spinozæ atheism", naar de paastaa, at Guds Ord kun kan fattes af dén, i hvem Guds Aand bor, gentage de „Qväkarnes gudlösa smädelse", ja de beskyldes for at nægte Øvrighedsmagtens Nødvendighed og Ejendomsretten, fordi de i begge Dele se Følger af Synden. Snart anføres som ugudelige Vilfarelser Sætninger, der indeholdt kun altfor grundede Indsigelser mod Dogmetyranniet, t. Ex. at Ed paa symbolske Bøger er Samvittighedstvang, at Lutherdommen var bleven til et nyt Papisteri, at Konkordieformelen var et Afgudsbillede, at det aandelige Præstedømme hjemler Enhver Ret til at udtale sin Tro. Snart forarges Forf. over helt fornuftige eller dog uskadelige Meninger, saasom at Trolddom er Overtro og derfor ikke tør straffes paa Livet — „ganska tröstaligt för sådant djefvulskt sällskap", indskyder Forf. —, at ogsaa Djævelen skal frelses, at der ogsaa i Mystikernes Skrifter og i Jødernes Kabbala kan findes Sandheder, o. s. v.

gyndt at holde Sammenkomster et Par Gange om Ugen, hvor de læste Bibelen og andre gudelige Skrifter saasom Arndts sande Kristendom og Franckes Postil, sang Salmer og talte om det Læste*). Under disse Omstændigheder kan det ikke undre at Bevægelsen skred fremad, uagtet man oftere opsporede og trak for Retten formentlige eller virkelige Overtrædere af Regeringens Forbud, og skønt dette allerede 1721 gentoges og skærpedes. Ortodoxien sad endnu paa Tronen i Sverige, men daglig mindre tryg; snart skulde den, vel ikke styrtes, men nødes til at unde den nye religiøse Retning Leve- og Virkerum.

Indenfor *Danmarks* Grænser optræder Pietismen tidligst i i *Sønderjylland* — kort efter at Konkordieformelen var paabuden ogsaa i den hertugelige Del. Den af *Josva Schwartz* 1691 genoplivede Lands-Synode i Rendsborg fik strax Anledning til at tiltale to Landsbypræster, som grebne af den nye Fromhedsiver, havde klaget til Superintendenten over Præsternes Verdslighed og Menighedernes Ugudelighed (den ene af dem: Petersen,

---

*) Disse Breve har Westén meddelt i „Hofcl.'s Hist.“ I, 2, S. 696 o. f. Præsterne i Tobolsk skildre Officerernes „collegia pietatis“ som næsten offentlige Gudstjenester; de vide ikke, hvad de skulle sige dertil, men vidne. at de selv have gjort sit Bedste, for at Guds hellige Ord kan blive rigelig prædiket, og bede Gud bevare dem, der nu føre et fromt Liv, „från egna meningar och sjelftagen andelighet“, samt spørge Felt-Superintendenten, om slige Møder ogsaa stemme med Øvrighedens Forordninger. Nordberg tror ikke, at Kongen, der selv er en kristelig Herre og flittig Bibellæser, kan have forbudt Noget, som tjener til sand Kristendoms Fremme, „NB. såframt det icke är bevisligit att under namn och prætext af gudactighetsöfning allahanda irriga meningar utspridas emot Guds ord och våra Symboliska böcker“; ogsaa mener han, at der hverken mod Speners eller Franckes collegia pietatis i Frankfurt og Leipzig har kunnet rejses nogen grundet Anke, men opfordrer Præsterne til selv at deltage i Møderne, og, om de finde, at nogen Vranglære kommer frem, da at imødegaa den med Sagtmodighed, og ikke, som en og anden skal have gjort, i Prædiken „utropa dem för Enthusiaster, Fantaster och Qväkare m. m.“. I et lidt senere Brev til Svar paa en hjærtelig Forespørgsel fra en af de paagældende Officerer, en Baron Creutz, ytrer Nordberg, at han hverken véd, at Franckes Postil skulde være forbuden, eller har fundet noget Kætteri i den, samt at der ikke kan være noget Urigtigt i, 'at fromme Kristne opbygge sig tilsammen paa egen Haand, da dette stemmer med Skriften, og da „vår Evangeliska kyrka har den friheten, som var våra förfäder i Påfvedömet betagen, att hvar och en kan läsa Bibelen så för sig sjelf som andra“; men derhos advarer han indstændigt mod at sætte saadanne private Andagtsøvelser i Stedet for den offentlige Gudstjeneste, samt mod „onödiga Subtiliteter, de der gemenligen uppblåsa förståndet, gifva anledning till mycken disputering, orsaka egensinnighet och sjelfklokhet“. Den hele Brevvexling giver et rørende Billede af disse tappre Krigeres Fromhed og Lovlydighed, idet de, uden med et Ord at klage over deres haarde Skæbne, søge Trøst og Styrke i Guds Ord og intet Øjeblik, trods Afstanden og mange Aars Lidelser, føle sig løste fra deres Fædrelands Menighed eller tænke paa at sætte sig ud over dens Orden.

døde under Sagen, den anden: Goldschmidt, tog sine Ord i sig); og paa Synodens Raad paalagde Kongen Superintendent og Provster at holde Øje med og sagsøge hvem som gjorde sig mistænkt for »kiliastiske Meninger om Hellige og Fromme, som nu snart skulle komme til Ære i Verden, og mange andre deraf opstaaede Vildfarelser, saa at de Fuldkomne ville lære uden nogen udvortes Kaldelse og holde særskilte Forsamlinger, som om det var en papistisk Vildfarelse, at Lærerne i Kirken udgøre en særskilt Stand og Orden«. Det var et Hværv, hvori Schwartz viste sig mere ivrig end heldig: i selve Flensborg kunde han ikke kue Røret, som der næredes i Aarevis af en Kandidat Braker, Speners Lærling, ligesom ogsaa Schwartz's Virksomhed hæmmedes meget af den Indflydelse paa begge Hertugdømmers Præster, som udgik fra hans Embedsbroder, den hertugelige Superintendent *Sandhagen*, en fremragende Mand, der selv hældede til Pietismen (se Helveg a. Skr. S. 525—26).

I *København* mærkes Pietismens Nærmelse tidligere i Literaturen end i Livet. Det laa vel i, at Teologerne her vare saa fortrolige med Forholdene i Tyskland, at de let kunde komme til at tage Del i Kampe, som førtes i Tyskland, skønt Forholdene hjemme ingen Anledning gav. Især gælder dette om *Masius*, hvis mangeaarige, allerede 1687 begyndte Polemik mod Pietismen, baade paa Latin og Tysk, kun meget lidt vedkommer Danmark. Snarere kunde det være, at Omtale, om end ikke sværmerske Bevægelser, i København have tilskyndet den yngre *Hans Vandal* til at bekæmpe i latinske Skrifter to af Pietismens Yndlingstanker: om Tusindaars-Riget og om Jødernes snare Omvendelse til Kristendommen*). Navnlig havde den sidst nævnte Ide, allerede før Hans Vandals Skrift derom udkom, grebet en københavnsk Købmand *Holger Paulli*, saa at han, for at kunne virke frit for den, drog til Holland (1696) og derfra udsendte flere Skrifter, som sagtens ere blevne læste en Del i København, om de end paa Grund af hans Uklarhed næppe have gjort stor Virkning**). Nogle Aar ind i det nye Aarhundrede

---

*) Skrifterne ere: „Chiliasmi veteris et novi orthodoxa consideratio" (1692) og „Discussio spei speciosæ de conversione Judæorum" (1702).

**) Hans Hovedtanke var, at Frelserens Ord paa Korset: „Eli Eli lama sabaktani" skulde oversættes: „Min Gud, min Gud, hvor overvættes har Du forherliget mig"; blev blot denne Tydning godkendt i hele Kristenheden, vilde al Strid mellem Jøder og Kristne ophøre. Han kom hjem 1706 og vilde have Kongen til at afkræve de Højlærde Betænkninger over hans Bibeltolkning; men Ingen agtede paa ham, og han synes at have slaaet sig til Ro. Han døde 1714 (Helveg, S. 557—59).

optraadte et Par tyske Studenter: *Glysing* og *Eberhard*, der vare Huslærere i ansete Borger-Familier, med pietistiske Skrifter og Meninger, som de udbredte i gudelige Forsamlinger. Et saadant i København anonymt udgivet Skrift, kaldet »Lutherus ante Lutheranismum«, hvori Orthodoxien fremstilledes som Frafald fra Luther, henledede Opmærksomheden paa dem. De Ortodoxe fandt, at Skriftet forvanskede Læren om Retfærdiggørelse af Tro, og tyede til Statsmagten. Biskop *Henrik Bornemann* skaffede sig Kongens Fuldmagt til ved Politiets Hjælp at randsage Tilstanden i Staden, og Frugten heraf var Fdg. 2den Okt. 1706, som strængt forbød »alle Forsamlinger af særsindede Personer, der føre en egen Lære om egne Kræfter til at opnaa den fuldkomne Hellighed, der ikke kommer overens med Skriften og den rene augsburgske Konfession«. Dermed stansede Røret, og Ophavsmændene droge bort (Helveg S. 559—61). Ikke mindre fast mødtes i *Flensborg* Sværmeren *Otto Strandiger*, som fra 1698 virkede der i pietistisk Retning: først (1703) forbødes det Stadens Præster at lade ham holde Gudstjeneste i Kirkerne, hvad de en Tid havde tilladt; dernæst, da han i hemmelige Andagts-Møder havde udtalt sig mod Barnedaab og opfordret »de Hellige« til at træde ud af Kirken, udvistes han af Byen (1708); endelig da han fra Frederiksstad, hvor han aabenlyst havde sluttet sig til Gendøberne, oftere hjemsøgte Flensborg og søgte at gøre Proselyter der, blev han landsforvist (1716). Ortodoxien havde endnu Overmagten, i alt Fald mod Angreb nedenfra.

Men paa samme Tid lammedes dens Modstandskraft ved pietistiske Strømninger højere oppe. Sandhagens Eftermand som hertugelig Superintendent *H. Muhle* delte med ham Pietisternes Haab om Kristendommens snare Genfødelse og skrev derom; det var Noget, som de Ortodoxe slet ikke følte Trang til: de fandt Alt i den ønskeligste Orden; Schwartz skrev imod ham, og han svarede; i tre Aar varede denne Pennekrig. I sine sidste Leveaar fik Schwartz, i Anledning af en Prædiken af Glückstadt-Præsten Nic. Sibbern, en Strid med denne, under hvilken han gjorde den ubehagelige Erfaring, at Pietismen fandt Støtte i Kongens umiddelbare Nærhed, næmlig hos Hofpræsten (siden 1704) *Franz Julius Lütkens*, Sandhagens Lærling, »Bibelmanden«, som han kaldte sig i Modsætning til Dogmatikerne*). Denne

*) Sibbern havde prædiket, at den sande Troende alt i dette Liv har Del i den evige Salighed. Herover forargedes hans Medpræst Wildhagen

Omstændighed gav Forholdet mellem Ortodoxien og Pietismen i Danmark en særegen Udvikling. Biskop, Præster og Professorer i København prædikede, disputerede og skrev utrætteligt imod det Nye; navnlig søgte *Hans Bartholin* (Prof. 1693—1731) at bygge Ortodoxien en mindre og derfor lettere forsvarlig Fæstning, idet han sammendrog Hovedindholdet af Brochmands »Systema« i to maadeligt store Skrifter: »Elementa theologica« (1710) og »Positiones antijudaicæ, anticalvinianæ et antipapisticæ« (1716). Men selv det, at man ikke længer gad binde an med Ortodoxiens dogmatiske Hovedværk, røber Retningens aftagende Livskraft, og imens optoges og udførtes af Kongen, især ved Lütkens' Indflydelse, en stor Del af de praktisk-religiøse Tanker, som det var Pietisternes største Fortjeneste at have bragt paa Bane (Fattigpleje, Fattigbørns Opfostring, Almueskole, Missionsvæsen o. s. v., se S. 295). Dermed mistede paa den ene Side den udskejende Pietisme en Del af sin Næring; ej heller høre vi i Resten af Tidsrummet videre til sekteriske Rørelser. Paa den anden Side maatte de Ortodoxe enten oprigtigt billige, hvad der iværksattes og saaledes styrke den Aandsstrømning, der bar det frem; eller den Statstvang, som de hidtil havde brugt mod det Nye, vendtes mod dem selv — saaledes som da Hans Bartholin og den lærde Avernakø-Præst Caspar Wolfburg i anonyme Skrifter havde angrebet den trankebarske Mission, og de fik Mundene stoppede, idet deres Bøger konfiskeredes og det forbødes overhoved at skrive mod Missionssagen (Fdg. 28de Jan. 1718). Imidlertid vare Ortodoxiens ivrigste Talsmænd døde: Masius og Schwartz 1709, Hans Vandal og Bornemann 1710; andre, mindre stive Modstandere af det Nye kom i deres Sted; til sidst stod Hans Bartholin saa godt som ene paa Skansen. Allerede før 1720 var Ortodoxiens Kraft væsentlig brudt, den gammel-lutherske Teologis Eneherredømme til Ende.

Denne Teologi og dens Kampe ere imidlertid kun en Ytring blandt flere af det religiøse Liv, og, hvor megen Flid og tildels

---

og klagede til Schwartz, som irettesatte Sibbern, idet han paastod, at vel har den Troende Adgang til Saligheden, men nyder den først i det andet Liv. Begge Parter søgte Allierede i København. Masius og en anden Professor: Bothsack, udgav Skrifter til Forsvar for Schwartz's Mening, Lütkens derimod holdt med Sibbern. Til sidst førtes Striden mellem Lütkens og Schwartz, som endnu paa sit Dødsleje dikterede en „Erweiterte Widerlegung der pietistischen Lehre“, der tryktes efter hans Død (1709). Selvfølgelig førtes hele Striden paa Tysk (Helveg, S. 561—63).

Snille der end var sat ind derpaa, vi have dog her hverken det dybeste eller — bortset fra Gustav Adolfs og hans Kæmpers Heltefærd — det selvegneste Udtryk for den gammel-lutherske Aand i Norden. For at lære denne ret at kende, maa vi trænge dybere ind i Menighedens og de enkelte Kristnes Liv, og her møder os som Vidner, der først maa afhøres, Andagts- og Opbyggelsesskrifterne i Prosa, som i hele Tidsalderen fortrinsvis udgjorde Menneskenes aandelige Næring, og af hvilke nogle høre til dens værdifuldeste Frembringelser, ja tildels have bevaret deres Friskhed til den Dag idag.

2. Prædiken. Opbyggelsesskrifter.

Literatur. Idet vi henvise til Opregningerne hos N. M. Petersen, jfr. Chr. Brauns „Bibl. Dan.", hos Wieselgren og Hålfdan Einarsson, samt i Zwergius' „Det siellandske Cleresie" og Westèns „Sv. Hofcleresiets hist.", endelig særligt til Jens Møllers Skitse: „Udsigt over den geistlige Veltalenhed i Danmark siden Reformationen" (i „Nyt Theol. Bibl." XX, 1832) og til C. W. Skarstedts Bog: „Predikoverksamhetens och den andliga vältalighetens historia i Sverige" (Lund 1879), fremhæve vi, for dog at give Læseren nogen Forestilling om den hidhørende Literaturs Omfang, nogle af den overvældende Mængde Forfattere og Skrifter.

Homiletiske Vejledninger savnes i Danmark-Norge og paa Island, derimod haves flere fra Sverige, navnlig en god „Methodus concionandi" af *Joh. Matthiæ* (1652) og *Dan. Ananders* nylig omtalte „Nova concionandi methodus non nova" (1683), ogsaa et „Epitome rhetorices eccelsiasticæ af *Erik Benzelius* (1694) og et lidet Skrift af *Svedberg*: „David och Nathan eller huru en Herrans Tjenare skall predicka" (1718).

Prædikener. Blandt mærkeligere *danske* og *norske* Forfattere maa paa Overgangen fra det foregaaende Tidsrum nævnes to: *Niels Mikkelsen Aalborg* (som efter sin temmelig ubillige Afsættelse for Oluf Kocks Skyld atter (1617) var bleven Præst, ved den nyopførte Holmens Kirke i København), Forf. til en af Luthers Postiller sammendragen „*Kort Husz-oc Skibs-Postilla*" (1624); samt *Povel Andersen Medelby* (f. 1557 i Medelby i Aarhus St., d. 1632 som Præst i Odense), som har skrevet en gennem hele Tidsalderen yndet Evangelie-Postil: „*Ungdommens Postilla*" (1614, —16, —24, —35, —58, —95, 1741) samt under Titel „*Ungdommens Forlystning*" en Epistel-Postil (1622) og en Samling *Katekismus-Prædikener* (1623). Af *Caspar Bartholin* haves 5 ret mærkelige Prædikener fra Aarene 1627—30 (om Nadveren, om de to Naturers Forening i Kristo, om „indbjurdis Formaning oc Besøgelse", om Krig og om Fadervor); til samme Tid hører en Samling af 7 Prædikener af den norske Præst *Anders Kjeldsen Thybo* (1627) over *Frelserens Ord paa Korset* — et Æmne, som oftere er behandlet, bl. A. noget senere (1640) af Sorø-Professoren *Niels Mortensen Skelderup*. Tidrummets fornemste Andagtsbog er Jesper Brochmands „*Sabbathi sanctificatio, Det er Gudelig Betenckning oc Forklaring offuer alle Evangelier oc Epistler*", sædvanlig kaldet „***Brochmands Hus-Postil***" (Vinterparten 1635, Sommerparten 1638, optrykte sammen 1655 og —66, nye Udgaver 1719, optr. 1733, og 1724, optr. 1739, —41, —51). Samtidigt forfattede, men først langt senere trykte ere to Rækker Prædikener af Digteren *Anders Arrebo* († 1637), nemlig 15 *Passionsprædikener*, kaldede „*Torcular Christi*" (1670) og 15 Prædikener *over Ezechiels Syn*: „*Ossa rediviva*" (1681). Fra Aarene 1642—63 haves 7 enkeltvis udgivne Prædikener af *Peder Vandal*, og fra 1648 7 Prædikener *over den 56de Salme* af *Haagen Rasmussen Ysted*: „*Den dumme Due iblant de fremmede langt borte*". El-

lers er den mærkeligste Prædiken-Forfatter fra Aarhundredets Midte *Erik Pontoppidan*, som udgav en Samling Passionsprædikener: *„Gudelige Betenckninger offuer Vor Frelseris hellige Bloed-Daab“* (1653), samt *Nytaarsprædikener* (1655). Af *Peder Vinstrup* i Lund haves bl. A. tre *latinske Synodalprædikener* (1646, 1667 og 1670) og en *dansk Tale* ved Indvielsen af det nye svenske Universitet i Lund (1668); lidt yngre er en i Lund trykt Juleprædiken af *Hans Eriksen Mand*: *„Christi Krybbe den Christnis Himmel“* (1676), vistnok et af de senest i Skaane udgivne danske Skrifter. Tidsalderens omfangsrigeste Postil er *Henrik Thomesen Gerners* (f. i Kjøbenhavn 1629, Præst i Birkerød 1656, navnkundig ved sin Deltagelse i Forsøget paa at tage Kronborg 1659, Biskop i Viborg 1693, d. 1700, ogsaa mærkelig som Moralist og dansk Sproggransker); hans *„Hellige Dages hellige Tanker“* udgør to store Foliobind: en Evangelie-Postil (1684) og en Epistel-Postil (1693). Til samme Tid hører Prof. *Jens Bircherods* Samling latinske Festprædikener *Conciones latinæ in præcipua festa anniversaria* (1688). Fra Tidsalderens sidste Menneskealder haves bl. A. en Række Bededagsprædikener af *Povl Nielsen Sass*: *„Een skriftmessig Opmuntring . . . til det aandelige Poenitentzis-Opfer oc Bønnens Røgelse for Gud at giøre* (1696) en Dogmatik i Prædiken-Form af *Peder Zakariassen Nakskov*: *„Den rene evangeliske Religions-Artikler udi 40 Prædikener“* (1697, 1735, —59); Odense-Præsten *Mads Pedersen Rostochs* meget læste *„Catechismus over Evangelierne eller En liden og enfoldig Huus- og Reyse-Postill* (1699, 1710, —16, —21, —35, —45); endelig *Andreas Hofs* 12 Nadver-Prædikener: *„Den værdige Giest ved Herrens Bord“* (1703). Desuden have adskillige af de nævnte og andre Forfattere udgivet enkeltvis trykte Prædikener. Men hvad Slags Forfatterskab end ellers en Kirkens Tjener har givet sig af med, han har næsten altid tillige udgivet *Ligprædikener*, mange Forfattere aldrig Andet — af saadanne har N. M. Petersen („Bidr.“ III, S. 162) optalt 150 fra det lærde Tidsrum (1560—1710), af hvilke de allerfleste tilhøre Tiden efter 1620. En Slags Vejledning danner *Povel Medelbyes* Samling *Udkast*: „En kortelig Vndervijsning ofuer de 64 Texter, som ieg hafuer brugt iblant andre til Ligprædiken offuer Eddel oc Weddel udi mit Embedes 44 Aar“ (1631). Ellers ere Ligprædikener altid udgivne enkeltvis, sædvanlig paa vedkommende Arvingers Bekostning, især af Bisper og Hofpræster, t. Ex. af *Brochmand* 6 latinske og 15 danske, af de fynske Bisper *Hans Mikkelsen* (1616—51) og *Laurids Hindsholm* (1651—63) henholdsvis 37 og 9, af Lunde-Bispen *Mads Jensen Middelfart* (1620—38) 13, af hans Eftermand *Peder Vinstrup* 1 latinsk og 12 danske, af *Thomas Kingo* en eneste, men meget værdifuld (1691), o. s. v. Enkelte fremmede Prædiken-Samlinger *oversattes*, især i Tidsrummets første Tid, t. Ex „34 christelige oc skøne Ligprædickener“ fra Tysk ved *Jens Kristensen København* (1628) og *Lucas Pollios* Prædikener: „Guds Børns daglige Memorial oc christelige Betsenckelse“ ved *Hans Knudsen Bech* (1627, —31). — I *Sverige* møder os paa Tidsrummets Tærskel to store Prædikanter: *Joh. Botvidi* (f. 1575, Gustav Adolfs mangeaarige Skriftefader, til sidst Biskop i Linköping d. 1635), som har udgivet mange enkelte Prædikener og smaa Samlinger — 6 Prædikener *over Esaias 53de Kap*. (1619), 6 *over den 22de Salme* (1620) 3 *Jubelfest-Taler* fra 1621 (1622), 3 *Pestilens-Prædikener* (1622), 3 *Felt-Prædikener* „hållne uti härfärden ååt Lijfland 1621“ (tr. 1627), 3 *Brude-Taler* (1634) — samt efterladt sig i Haandskrift en latinsk Evangelie-Postil; og vor gamle Kending *Joh. Rudbeck*, som foruden en Mængde enkelte Prædikener har udgivet en Samling (32) over Stykker af Samuels Bøger, holdne i Aarene 1614—19 for Kongen: *„Beatum regis sceptrum eller lyckelig folks styrelse“*. Nærmest dem kommer Kirkehistorikeren *Joh. Baazius* med en Udlægning af *„Uppenbarelse-boken“* i Prædikener (1629), den mangesidige *Lars Wallius* med en Del enkelte Prædikener og en *latinsk Evangelie-Postil* (1637) og Åbo-Bispen *Isak Rothovius* bl. A. med 20 Prædikener over *Jeremias' Begrædelser* (1646). Ved Aarhundredets Midte skriver Hofpræsten og Komediedigteren *Samuel Brask* en svensk Postil, som imidlertid aldrig blev trykt. Den første svenske Postil, som saa Lyset efter Laur. Petris, skyldes *Joh. Matthiæ*, som efter først i sin *„Strengnäs Kyrkio- och Hwsbook“* at have indsat som Tillæg Udlægning af Evangelierne fra

Advent til Paaske (1658) udgav en fuldstændig Evangelie-Postil: ***Kyrkie- og Huus-Postilla*** (1666), et af Tidsrummets vigtigste Prædiken-Arbejder; desuden har han i Strengnäs-Bogen udgivet *5 Lejlighedstaler* og Aaret før sin Død *en Samling* (22) Prædikener (1669). Jævnsides med ham i Tid staar *Terserus* med et Par enkeltvis udgivne Prædikener; fremdeles Örebro-Præsten *Jonas Billovius*, som i sit Dødsaar (1669) udgav »*Christeligh förklaringh öfwer then store Profeten Esaiam*« i 3 Bind, og *Olof Arenius*, Præst i Maalax i Österbotten, af hvem haves bl. A. *28 Katekismus-Prædikener* (1659), en „*Passionspostilla*" i 14 Prædikener (1661) og en *Rese- och Huss-Postilla* over baade Evangelier og Epistler (1675—77). Lidt senere kommer en anden finlandsk Præst *Joh. Kellingius*, som har udgivet en Prædiken-Tolkning af *Salmerne* i 3 Dele (1679); Åbo-Professoren *And. Hasselquist* med flere enkelte Prædikener og *36 Fasteprædikener over Jonas* („Bättringsbasun". 1680); den store Polemiker *Enevald Svenonius* († 1688), af hvis henved 2500 Prædikener dog kun faa ere udgivne; Linköping-Bispen *Magnus Pontinus* († 1691), som efterlod sig omtr. 2300 skrevne Prædikener, af hvilke en længere Række over *Romer- og Galater-Brevene* tryktes 1709; Hofpræsten hos M. G. de la Gardies Hustru Maria Enfrosyne (Karl Gustavs Søster) *Laur. Preutz* († 1692), som udgav *9 Bededagsprædikener*; fire Postil-Forfattere følge: *Joh. Vultejus* (tysk Præst i Gøteborg og senere i Stockholm) med en sammentrængt *Evangelie-Postil* (1684), *Gabr. Vallenius* (Præst i Giresta i Finland) med en *Evangelie-Postil for Sommerhalvaaret* (1686), *Samuel Schultenius* (Præst i Skedvi i Dalarne) med »*Manuale evangelicum*« ɔ: en *Evangelie-Postil* (1689) og en efter hans Død trykt *Epistel-Postil*: »*Manuale epistolicum*« (1707), samt Upsala-Professoren *Lars Fornelius*, hvis *Evangelie-Postil* tryktes efter hans Død ved Jönköping-Præsten Dryselius (1697); endelig *den ældre Gezelius*, som udgav en lang Række *latinske Udkast til Bededagsprædikener* (for Aarene 1666—67 og 1669—90), der længe fortsattes af hans Søn og Eftermand (1693—1706 med nogle Afbrydelser). Med *den yngre Gezelius* træde vi ind i Tidsrummets sidste Menneskealder, til hvis særdeles rige Prædiken-Literatur han ogsaa har ydet Bidrag paa Modersmaalet. Ellers høre herhen først og fremmest *Haquin Spegel* (1645—1714) med enkelte Prædikener og en »*Passionsandakt*« i 30 Prædikener (tr. 1723); fremdeles den nys nævnte *Erland Dryselius* (1641—1708), af hvem haves (fra Aarene 1690—1707) 115 Prædikener, mest *paa Bededage*; Præsten ved St. Klara Kirken i Stockholm *Simon Isogæus* (1643—1709) med en Del enkelte Prædikener; Domprovsten i Strengnäs *Lars Rahm* (1646—1729), som bl A. udgav »*Sundheets drufvors bittre Vijn och Olj:träds ljufliga Saft*« i Prædikener over Jeremias (1713); Marstrand-Præsten, siden Domprovst i Göteborg *Frederik Bagge* (1646—1713), som efterlod sig en *Evangelie-Postil*: *Mellificum Evangelicum*« (tr. 1714); endelig ***Jesper Svedberg*** (1653—1735), som afslutter den gammel-lutherske Prædiken i Sverige dels med nogle enkelte Prædikener og smaa Samlinger — 2 Prædikener over Prædikerens Bog 12te Kap.: »*Ungdoms regel och ålderdoms spegel*" (1703) og 2 „*Sermones censuales*" d. v. s. Prædikener om Skatte- og Krigshjælps-Pligt (1712) —, dels med et større Skrift, en Række *Katekismus-Prædikener*, kaldet „Catechismi gudeliga öfning i predikningar" (1709, optr. senere, sidst 1859), dels endelig med ***to Postiller***: Evangelie-Postillen „*Gudz Barnas heliga Sabbathsro*" (Vinterparten 1710, Sommerdelen 1712) og Epistel-Postillen „*Sabbathi Sanctificatio: Sabbathens Helgande*" skreven 1726, tr. 1734, optr. endnu 1876 i Kalmar). Derhos maa nævnes to Ungdoms-Arbejder af Fremtids-Mænd, nemlig 24 Prædikener *over Judas' Brev* (1715) af den senere Linköping-Biskop *And. Rhyzelius* (1677—1761) og 5 Prædikener over *den 101ste Salme* (1720) af Hofpræsten *Magnus Sahlstedt* (1686—1752). Baade de fleste ovennævnte og flere hundrede andre Prædikanter have udgivet *Ligprædikener*. Ogsaa i Sverige staar forrest blandt denne Slags Arbejder en Samling *Mønstertaler og Udkast*, af den gamle Vexiø-Biskop *Petrus Ionæ Angermannus* († 1630): „Uthläggning öfver G. och Nye Testamentzens Texter", som i Haandbogen vare anbefalede til Ligtaler (1623); blandt den følgende Tids Ligprædikanter kunne særligt nævnes *Rothovius* med 6 Prædikener, *Wallius* med 3 latinske og 16 svenske, *Emporagrius* med 20, *Anders Prytz* (1590—1655, Ko-

mediedigter, Superintendent i Göteborg, til sidst Biskop i Linköping) med 28, *Billovius* med 19, *Vultejus* med 27, *Nordberg* med 12 o. s. v., o. s. v. Ikke faa tyske Prædiken-Arbejder oversattes, deriblandt *Tilesius'* Postil, Passions- og Katekismus-Prædikener (1644—61) ved den smålandske Præst *Tiderus*, samt *Lüttkemanns* Postil (1696) ved Stockholms-Præsten *And. Lysing*. — Paa **Island** betegnes Overgangen fra det foregaaende Tidsrum med *7 latinske Prædikener over den 91de Salme* af Tidsalderens Lærdomshøvding *Arngrim Jónsson* (1618). Siden nøjes man længe med at udgive *Oversættelser*, bl. A. to smaa Samlinger af Wittenberg-Teologen *Joh. Förster*, nemlig 5 Skriftetaler: „Så gyllene skriptargångur" (1641) ved Biskop *Thorlak Skulason* og 8 Passionsprædikener: „Historia pijunnar" ved Præsten *Jón Arason*, udgivne efter hans Død af Biskop Gisle Thorlaksson (1678) samt den speyerske Reformator *I. M. Dilhers* Postil ved Biskop *Thord Thorlaksson* (1690). Herhen hører ogsaa det vigtigste Postil-Arbejde efter Gudbrands: *Gisle Thorlakssons* »*Huss-Postilla það er Skijr og einfölld Vileggíng yfer öll Sunnudaga og hátíða Evangelia*" (1665—70), som bestaar af Uddrag dels af Brochmands Postil, dels af Andres Skrifter. Originale Prædikenarbejder ere derimod ***Jón Thorkelsson Vídalíns*** (Sønnesøn af Arngrim Jonsson, f. 1666, Student i Kjøbenhavn 1689, lod sig af Armod hværve til Marinesoldat, men løskøbtes af en dansk Ven, 1692 Lærer ved Skalholt Skole og snart efter Biskop Thords Medhjælper, 1698 Biskop i Skalholt, udmærket nidkær, men ogsaa noget trættekær Stiftsstyrer, derhos fremragende Latin-Digter, d. 1720); han har foruden haandskrevne Prædikener, deriblandt flere Ligtaler, efterladt sig to Samlinger Passionsprædikener: »*Sjö prjedikaner wt aff þeim sjø Orðum Drottens vors*» (1716, —31, —32, —45, —53, 1832) og sex *Passiuprediikaner*, udgivne tilligemed en 7de af Biskop *Stein Jónsson* (1722, —46, —58, —82, i Alt 7 Gange, sidste Gang 1838), samt en fuldstændig Evangelie-Postil, kaldet ***Huss-Postilla***, hans og Tidsalderens Hovedværk paa dette Omraade (1718—20, optr. 12 Gange, sidste Gang 1832).

Bønnebøger og andre Opbyggelsesskrifter. Af den store Mængde (henved 300) ***danske og norske*** Skrifter, som høre herhid — foruden de tidligere berørte kateketiske og moraliserende —, skal her kun exempelvis nævnes nogle faa, dels paa Grund af deres eget Værd eller dog den Yndest, de vandt hos Samtid og Eftertid, dels paa Grund af Forfatternes Mærkelighed i andre Henseender, deres Stilling Køn o. s. v. Ogsaa her træffe vi blandt de forreste Forfattere *Jesper Brochmand* med et latinskt Skrift: „*Manus Domini*" (1618, —25), som senere blev oversat paa Dansk af Engelbrecht Jørgensen i Bergen: „*Vndervijsning om Pest*" (1630); fremdeles en af Kejserkrigens Tryk fremkaldt Traktat: „*It Christen Menniskis Aandelige Kamp*" (1627, —53, 1735), og en latinsk Opfordring til at angre: „*Adhortatio ad resipiscentiam*" (1644). Til hans frugtbarere ældre Samtidige høre de to: Præsten ved Nikolai Kirke i København *Niels Povelssøn Nested*, som navnlig i Aarene 1619—25 udsendte en hel Række Traktater, deribl. „*Clavis coeli, d. e. En ret Himmels oc Guds Provianthuss Nøgel, saare fornøden i nærværendis dyre Tid*" (1624) og *Et aandelig Figen-Plaaster* (1625); *Nils Helvad*, som bl. A. har skrevet — foruden sit tidligere nævnte Skrift „Morsus Diaboli" fra 1629 — femten „*Meditationes eller Christelige Betenckelser*" om Jesu Liv og Død (1628) og det længe meget yndede Skrift: „*Armamentum Davidicum, Det er Kong Davids Tyghuss* (1630, —31, —32, —41, —56). Tidsrummets ypperste Opbyggelsesskribent er dog ***Jens Dinnysøn Jersin*** (f. 1588 i Jersie Præstegaard ved Køge, udenlands 1607—10, Rektor i Sorø, atter udenlands i nogle Aar, 1619 Prof. i Metafysik i København, men kort efter sendt til Sorø som Hovmester for Kongens Frillesønner Kristian og Hans Gyldenløve, 1625 Præst ved Frue Kirke i København, 1629 Biskop i Ribe, død paa en Rejse, i Nyborg, 1634), Forf. til en for Overtroens Historie vigtig „*Tractat om Miracler, Tegn oc Obenbaringer*" (1631, —32, —44, —97, 1705, —17, 1853) og til to sammenhørende Fremstillinger: „*Vera via vitæ. En rictige vey, som fører til det evige Ljf*" (1638, —46, —58, —56, 1855, —66, desuden i Kristiania 1850 og —61, overs. paa Svensk af Magnus Höök 1668, optr. 11 Gange indtil 1766, overs. paany 1835, paa

Islandsk 1743, paa Tysk 1644, —63). og *„Troens Kamp og Seyr“* (tr. 1636, —47, —78, 1705, 1857, i Bergen 1855, paa Svensk 1678, optr. 6 Gange, paa Islandsk 1743, paa Tysk 1663 og 1840; begge Skrifter udgivne sammen 1716, —18, —30, — 38, —45, —59, paa Tysk 1726). I Løbet af et Par Snese Aar før og efter Midten af Aarhundredet udgaa en Del mer eller mindre mærkelige Opbyggelsesskrifter fra *Slægten Rosenkrands*, især den jydske Linie. Først have vi ved *Holger R.* til Rosenholm: *„Hør danske Mand“*, med Bidrag, især Salmer, af hans Hustru Fru *Sofie Brahe*, hans Datter Fru *Mette R.* og hendes Mand *Christen Thomesen Sehested* (1681, —43). Derpaa følge de tre Holgersønner: *Gunde R.* (til Vinding og Boserup, f. 1605, Kanselliembedsmand, Rigsraad, mærkelig som politisk Skribent, forlod Landet 1664 paa Grund af ødelagt Formuesstand og en deraf flydende Proces, død i Skaane 1675), Forf. til *„Saligheds Vei udi Børne Lærdom“* (1651) og en latinsk Afhandling om Nadveren: *„De sacrosanctæ coenæ Dominicæ vero sensu et usu ad filios admonitio“* (Sorø, 1653, svensk 1694); *Jørgen R.* (til Kjeldgaard, f. 1607, i 27 Aar Oberhofmester paa Sorø Akademi, d. 1675), den frugtbareste af Brødrene, har skrevet fem gudelige Afhandlinger, den første *„Jule-Tancker eller Det underlige Barns underlige Fødsel“* (1649, —69), den sidste *„Davids salige eller Gud saa-lige Mand lignet mod den W-gudelige eller Gud ulige Mand, udført oc forklarit aff En som venter Jesu Rijgis Komme“* — de tre udhævede Bogstaver antyde Forf.'s Navn (1671); endelig *Erik R.* (til Rosenholm, f. 1612, Diplomat, sluttede sig efter 1660 til Enevælden, død som Geheimeraad 1681), Forf. til *„Sielens Frelse ved Dødens jdelig Betracktelse oc Guds Ords ljusende lyete“* (1666). Hertil kommer, af den skaanske Green, *Pernelle Rosenkrands Jakobs Datter*, som har udgivet (og i Titelen antydet sit Navn): *„Guds Børns Tro oc Tilliid, som forlade sig Paa Retfærdigheds Konge i Drøffvelse“* (Lund, 1673). Ved Siden ad disse og andre adelige Forfattere fra samme Tidsafsnit — t. Ex. *Otto Brahe*, Forf til *„Andæctige korte Huus- oc Kircke-Bønner“* (1632, —41, — 49) og *Sitsel Høg*, som har skrevet *„En aandelig oc saare skiøn oc trøstelig Kaars-Bønnebog“* (1661) — bør nævnes blandt Præster *Peder Vandal* i Magstrup for to Smaabøger: *„Guds almindelige Husszholdning“* (1631) og *„En christelig Vnderviisning, huorledis it bange bedrøffuit oc anfectit Hierte skall gifue sig tilfreds“* (omkr. 1650), *Jens Jensen Mariager* i Storehedinge, Forf. til *„Gudfrygtige Enkers, Fader- oc Moderløse Børns .... Apoteck oc Rosengaard“* (1637) og *„Dend gamle Adams Bitter-Klage oc det nye Menniskis Hiertens-Trøst“* (1655), og *Albert Raffn* i Vomb i Skaane, hvis *„Himmelske Herredag, det er Dend yderste Dommedags |Beskriffuelse“* (1658) optryktes lige til forrige Aarhundredes Slutning (1667, 1721, —38, —50, —69, —98); fremdeles Roskilde-Boghandleren *Jens Nørnissom*, hvis *„Tractat om Fred“* (1647) optryktes under Svenskekrigen (1658) med ny Titel: *„hvorledis en ret christen Soldat bør at krige imod aandelige og legemlige Fiender“*, og af hvem flere Skrifter haves fra 1653 og 1654; samt Enkerne *Dorethe Nielsdatter* i Skanderborg, som skrev *„Enckers Tjds-Fordriff“* (1648) og *Anne Jensdatter*, Forf. til *„Trende Hierte Suck, alle fredsommelige Christne til Trøst, at bruge udi denne besværlige Krigstid“* (1657). Til det næste Slægtled hører *Henrik Gerner*, der her maa nævnes som Forf. til to betydeligere religiøst-moralske Fremstillinger: *„De Vijsis Politica practico-sacra“*, om Øvrighed og Undersaatter, og *„De Vijsis Oeconomia practico sacra“*, om Familielivet (1662); samt den bergenske Conrector og Historieskriver *Edvard Edvardssøn*, som skrev, *„Guds Bolig hos Mennisken“* (1668). Langt større Lykke end disse Skrifter gjorde dog — efter Optrykkene at dømme — tre samtidige Præsters Arbejder: *Villads Nielsen* (til Udbyneder i Aarh. St.), blandt hvis ni 1704 samlede „aanderige“ Skrifter her særlig maa nævnes *„Kierligheds Maaltids Gieste-Ræt“* om Nadveren (1656, —76, —86, — 1704) og *„Troens Bestandighed og Tommelfinger efter det Apostoliske Sammenskud udi trende Artickler“* (1678, —94, 1704); Vartov-Præsten *Andreas Hjørring*, hvis *„Viaticum eller Alterens Sacramentes Ord spørgsmaalsvis udlagt“* haves i 3die Udgave fra 1666 (endvidere 1668, —88, 1733, —35, —39); og *Laurids von Baden* (til Stovby i Aarh. St.) med *„Himmelstie, d. e. En liden Undervisning at søge Liffsens Vey oven til, at mand kand undfly Helvede neden*

til“ (1670, —78, —94, 1700, —04, —40). Blandt tidligere nævnte Forfattere, fra Tidsrummets sidste Menneskealder, som skrev Opbyggelsesskrifter, kan her nævnes *Mikael Leigh* i Kristianssand, Forf. til *„Guds Børns Herlighed her i Naaden og hisset i Æren“* (1680, 1738) og til *„Gileads Salve imod Dødsens Saar, det er Christelige siælerørende Betenckninger om Døden“* (1682); *Elias Eskildsen Naur* i Odense, som bl. A. skrev *„En aandelig Julestue, hvorudi Høye oc Nedrige, Gamle oc Unge kand uden Guds Fortørnelse leege Juul“*. i 6 „Betenckninger“ (1696, 1703, fjerde Gang 1738), og *„Langfredags Speyl i et Spectakel fremsat af en Hedning Joh. 19, s. forklaret af en Christen, der til sin Siels Ankerhold I Christi Lidelser ikke vil forglemme Eet Eeniste Naglegab“* (1699, 1734, —50, —61); endelig *Mads Rostoch* i Odense, hvis Nadver-Betragtning: *„Guds Børns christelige Bord-Skick Ved hans Bord“* fra 1689 udkom ofte senere (1694, —99, 1731, —39). Et andet længe yndet Skrift var *Severin Coldings „Dend blodige Brudgoms Jesu Christi, Kiærlighed til sin Blod-syndige Bruds Herlighed“* om Lidelseshistorien (1693, 1709, —30, 1800); og Varde-Præsten *Peder Tøxens „Solens blodrøde Nedgang, det er Retfærdighedens Soel Jesus Christus, saadan som hand udi hans sidste Lidelser gik saa blodig og blodrød ned“* (1703), der oplevede i det Mindste én ny Udgave (1710). Hovedskriftet fra dette Tidsafsnit er ellers den fynske Præst (til Sandager) Mag. *Hans Jakobsen Hvalsøes „De Bedendis Aandelige Kiøde i 41 Led eller Christendommens Artickler“* (1700, 1713, —37, —38, —41, —43, —44, —48, —60 og endnu omkr. 1780). — Jævnsides med den originale Produktion gaar en frodig *Oversætter-Virksomhed*, mest af *tyske*, men ogsaa i ikke ringe Udstrækning af *engelske* Forfattere og udøvet af forholdsvis mange Kvinder. De vigtigste tyske Forfattere, som oversattes, vare selvfølgeligt *Joh. Gerhard*, hvis „Meditationes“ allerede oversattes 1614: „Siælens Klenod“, ved Antvorskov-Præsten *Kristen Winther*, (andre Skrifter senere, og *Arndt*, af hvis „Wahres Christenthum“ den 4de Bog oversattes 1618: „Naturspeyel“, ved Prof. *Gelstrup*, hele Værket 1692 under Titel „Lyset i Mørket“, ved den sjællandske Præst (til Udby og Ørsløv) *Samuel Ild*, medens Musikeren *J. Poscolan* oversatte hans Bønnebog: „Paradjses Vrtegaard“ (1625, —62, —64, —79, —91). Et latinskt Skrift af *Mart. Mollerus* om Døden var alt oversat 1610 (af Hans Oldeland, 1613, —21), men oversattes endnu to Gange: af den københavnske Byskriver *Arent Berntsøn*: „Kunst at døe“ (1637) og af *Joh. Brunsmand*: „Lifvet i Døden“ (1692). Af den højt skattede *Heinrich Müllers* Skrifter oversattes en hel Række i Kristiania (1667—83) ved *Peter Møller*, som ogsaa har oversat Skrifter af *Caspar Neumann* („Alle Bønners Kierne“, 1688), af *Joh. Quirsfeld* („Ny formerede Himmelske Hauge-Selskab, bestaaende udi 40 Samtaler mellem Christum og enhver troende Siæl“, 1691, og „Det med Jesu forlovede Dyd-elskende Fruen-Timmers allerdeyligste Siæleprydelse, hvormed en andægtig Siæl kan pryde sig om Morgenen og Aftenen, Vaaren, Sommeren“ etc., 1697) samt især af den som tysk Prædikant i København i Aarene 1676—92 beundrede *Joh. Lassenius*, deriblandt en Bønnebog (1680), Passionsbetragtninger (1697) og „Bibelske Wirach til gudelige Andagters søde Lugt“ (1706), medens en jysk Præst *Peder Witt* (til Gislum i Viborg St.) oversatte Lassenius' mest læste Skrift: „Communions-Andagt“ (1702, —10, —16, —31, —34, —36, —40, —41, —50, —55). Blandt Oversætterinder fra Tysk er *Kirstine Munk* († 1658), som i sin Alderdom, paa Boller, oversatte et Stykke af den kurbrandenburgske Bønnebog under Titel „Naadens Dørs aandelige Hammer“ (1664, —80, —98, 1704, —43, —49). Ellers vare Kvinderne især flittige Oversættere fra andre Sprog. Saaledes oversatte Jersins Datter *Maren Jersin*, gift med Sværmeren Chronich eller Krønike, et *spanskt* Skrift: „Siælens Skat“ (1653, —90, 1732). Fra *Fransk* oversattes Skrifter af *du Moulin* og *Drelincourt* ved *Anne Tott* (1657), af *Ph. Mornay* ved *Birgitte Tott* (1652). Fra *Engelsk* oversatte den sidstnævnte lærde Dame *Josef Halls* „Raad imod Bekymring“ (1658,— 63, 1732); af samme Forfatter oversattes ved den jydske Præst *Peder Samsing* (til Ramme i Ribe St.) „Tuende Betenckninger af Joseph Haal“ (sic. 1669), og under Mærket J. N.: „Den rette Christen“ (1670); *Elisabeth Tott* oversatte *Fullers* „Gode Tancker

i onde oc gode Tider" (1664), *Mette Gjøe* (men efter en tysk Gengivelse) *L Bayles* „Gudfryctigheds Øffuelse" (1646, —66, 1705). Blandt andre engelske Forfattere oversattes *Thomas' Watson*: „Den bestormede Himmel" ved Pet. Møller og „En Christens Friheds-Brev" ved *Peder Tøxen*, *Andrews*: „En dobbelt Vin-Perse" (1692) ved *Curtius Sassius*, som ogsaa har oversat *Dan. Flatly's* „Et gyldene Røgelse-Alter, paa hvilcket Herrens aandelige Præster daglig kand opoffre deris Morgen- og Aften-Bønner" (1703), *Hayward*, *Rob. Hill*, *Sutton* o. fl., fremfor alle *John Bunyans* navnkundige Allegori „The pilgrims progress" ved den jydske Præst (til Ingstrup i Aalb. St.) *Jens Godsen* (1704—07). Mærkeligt nok findes kun faa *hollandske* Skrifter oversatte, deriblandt *Westermanns* „Den christelige Søfart oc Vandrings-Reise" (1659). — Desværre kan jeg ikke i tilsvarende Omfang meddele nogen Oversigt over den *svenske* Opbyggelsesliteratur, da den kun er yderlig svagt repræsenteret i de danske Bogsamlinger, og da her bibliografiske Hjælpemidler savnes svarende til dem, der haves for Danmark-Norge og Island. Vistnok er i Sverige Trangen til gudelig Læsning forholdsvis bleven stærkere tilfredsstillet ved de mange, tildels udførlige Katekismus-Forklaringer samt ved trykte Prædikener, men sikkert er Mængden af andre Opbyggelsesskrifter langt større, end at de faa Titler, som ere meddelte hos Westén og Wieselgren, kunne give nogen Forestilling derom — saasom et Skrift af *Wallius* om Nadveren: „*Een til Gudz bord gående Folkz handbook*" (1632), *Mart. Matthiæ Gammals* „*Gyllene Altartafle*" (1632), Ritmesteren *Hands* „*Sverdsbref eller Christlig sköld för en Gudfruktig krigsman*" (1643), et i Stettin udkommet Skrift: „*Bibliskt skattkammare* (1665) af *Zach. Klingius* (som i Aarene 1659—60 forestod Sjællands Stift), *Joh. Matthiæs Strengnäs Kyrkio- och Huwsbook*", for saa vidt den indeholder, foruden „Postillan" og den tidligere nævnte populære Dogmatik: „Summa öfver den reena saliggörande Catholiska läran" samt de fem Prædikener, desuden „*Een liten Barnabook innehållandes then Christliga lärones förnembste hufvudstycken*" og en Samling *Bønner*, „nyttige för unge Präster, Husfäder och Husmödrar, reesande folk til land och watten, sjuke och kranke och alle gudfruchtiga menniskior i gemen"; fremdeles et i Stkhm. 1674 trykt Skrift af Præsten *Jonas Palma*: „*Speculum hominis thet är menniskiospegel*", Åbo-Professoren *Hasselquists* „*Strena eller Nyårsgåfvor, uldelte efter de 12 himmeltecknen i anledning af hustaflan och litanian*" (henved 1690), *G. Floréns* „*Sömnlösa nätter*" (1706), endelig især to Skrifter af *Jesper Svedberg*: „*Gudelige Døds-tankar* dem en Christen hälst i desse dödeliga Krigs- och Pestilents-tider bör hafva" (1710) og „*Panacea coelestis* Eller himmelskt hälsomedel, nyttig därtil 1° At förvara hälsan, 2° Emot själenes och kroppsens krankhet, 3° Förlänga lifvet, 4° Gladeligen dö". Imidlertid *oversattes* en hel Del Skrifter, saaledes *Thomas a Kempis* Bog om Kristi Efterfølgelse, ved den førnævnte *Laur. Preutz* (Göteb. 1663—75); paa Dansk var den, som vi vide allerede oversat af Jak. Venusin 1599), *Lüttkemanns* „Försmak på Guds Godhet" ved Samme (1661,—76), *Arndts* „Sanna Christendom" ved Præsten *Steph. Muræus* (1642), *Joh. Gerhards* „Trøsteskrifter" ved *Erl. Broman* (Åbo 1679), *Lucas Martini's* „Christliga Jungfrurs Åhre Krantz" (1672, var allerede 1594 oversat paa Dansk), samt, under den pietistiske Strømnings Indflydelse *Taulers* „Gudelige Bönesätt och Betraktelser" (1707). — Ogsaa indenfor denne Gruppe er *Island* rigere paa Oversættelser end paa originale Skrifter. Medens adskillige af *Gudbrands* Oversættelser optryktes paany, bl. A. 1653 *Musculus'* Bønnebog („Bænabook litel") — her kan ogsaa nævnes en af *Arngrim Jonsson* udført Oversættelse af *Mart. Møller* i „Soliloquium de passione Christi": „Eintal Saalarinnar við sjalfa sig, umm Pijnu og Dauda vors Herra Jesu Christi" fra 1593, optr 1599, 1662, 1746 —, tilegnedes fra Tid til anden andre Forfattere, saaledes *Casmans* „Sönn guðrækne og kiærleike Christelegur" ved *Ión Bjarnarson* (1622), *Joh. Gerhards* „Meditationes" ved Biskop *Thorlak Skulason* (1634,—60,—95), samt hans „Enchiridion það er Handbókarkorn" ved Samme udgivet i Oversætterens Dødsaar (1656) af Sønnen Gisle, *Havermanns* „Christelegar Bæner" til hver Ugedag, ved Biskop *Odd Einarsen* tr. 1636). Ogsaa *Thomas a Kempis* overførtes paa Islandsk, ved *Thorkel*

Arngrimsson (Jon Vidalins Fader): „þrjár stuttar bækur“ (1676) — hvorimod *Arndts* „Wahres Christenthum“ først oversattes 1731 (ved *Thorleif Arnason*) —, og i Aarene 1690—92 oversatte Biskop *Thord Thorlaksson* et anonymt tyskt Skrift: „Nockrar huggunar greiner“ og en Bønnebog af *Olearius*: „Christeleg Bæna Yðkun“, samt *Thorstein Illugason* et andet anonymt Skrift: „Kross-Skole og Eilifðarennar Vmþeinking“. Ved Siden heraf tager den originale Produktion sig fattig ud: „Ein lijtel ny Bæna book“ af *Thord Bárðarson* (1693) og to Smaaskrifter af Salmedigteren *Hallgrim Pjetursson* († 1674) som tryktes længe efter hans Død, næmlig „*Sjö guðrækilegar Vmþeinkingar*“ (1692) og *Diarium Christianum eður Dagleg Iðkun af öllum Drottins Dags Verkum*“ (1693); men Kvaliteten bøder her paa Kvantiteten.

Hvor ufuldstændige end disse Meddelelser ere, turde de dog have givet Læserne en Forestilling om stor Frodighed, saa meget større i Forhold til Nutidens Produktion, som Læsekredsen var mindre: af en Befolkning paa næppe nogensinde over 3 Millioner*) ikke ret mange Mennesker udenfor »den lærde Stand«, Adelen og Købstædborgerne, idet, som vi vide, Nordens Landalmue, fraregnet den islandske, ikke lærte alment at læse før henved 1700. Endda udgøre de trykte gudelige Skrifter selvfølgelig kun den mindste Del af den kristelige Oplysning og Formaning, som udgik ej alene fra Kirkens Mænd til Menighederne, men ogsaa fra de ældre Lægfolk til de yngre i Hjemmene, Slægtled efter Slægtled. Aldrig før eller senere have Nordboerne modtaget en saa omfattende, indtrængende og stadig religiøs Paavirkning.

Hovedmidlet var naturligvis **Prædiken.** Denne faar, skønt den udvikler sig i den engang givne Retning, dog efterhaanden et fra det forrige Tidsrums Forkyndelse temmelig afvigende Præg. Der er allerede Forskel, skønt forholdsvis mindst, med Hensyn til *Texterne.* Ved de stadigt tilbagevendende *Søn- og Helligdagstjenester* vare Texterne jo faste;

---

*) Ifølge H. Forsells „Sverige 1571“ har *det gamle Sverige*, Finland fraregnet, ved 1571 havt omkr. 1/2 Mill. Indbyggere; ved 1600 anslaar Carlsson (i „Kon. af Pfalz. huset“) Sveriges *og Finlands* samlede Befolkning til 900,000, og ved 1630 sætter Cronholm (i „Sveriges hist. under Gust. Ad.'s regering“) hele Rigets Folketal til 1 1/2 Mill., deri medregnet Østersøprovinsernes Befolkning. Ved 1600 havde, ifølge Troels Lund (Danm.'s og Norges Hist. i Slutn. af det 16de Aarh.“ I), det *daværende Danmark* omkr. 1,400,000 og Norge 600,000 Indvaanere. Som Læsere af nordiske Skrifter maa imidlertid fra disse Tal drages saa vel Tyskerne i Holsten og Slesvig som Stambefolkningen i Østersøprovinserne, saa at, selv om Menneskeltallet maaske er steget noget i Aarhundredets Løb, har det næppe før 1720 naaet højere end til de anslaaede 3 Mill. *Islands* Folketal hævede sig nogle Gange til henved 50,000, men sank oftere langt derunder, paa Grund af den store Koppesot 1707 endog ned til omkr. 34,000.

heri kunde Intet ændres, og kun ganske undtagelsesvis mærkes endnu i Overgangstiden i Sverige nogen Lyst til at afvige fra Perikoperne*). Dog er det en Forandring, at man nu forholdsvis bruger *Epistel-Perikoperne* mere end før; derom vidne Postillerne, af hvilke mange vel endnu kun indeholde Evangelie-Prædikener, men nogle dog faa Epistel-Udlægninger med: i Danmark, som man vil have set af Oversigten, allerede Povel Medelby (1622), siden Brochmand og Gerner, medens i Sverige vel først Olof Arenius gør Begyndelsen (1677), men hans Exempel snart følges af Schultenius, til sidst af Svedberg**), og kun paa Island de smaa Forhold nøde baade Gisle Thorlaksson og Jon Vidalin til at nøjes med at udgive Evangelie-Prædikener***). Ogsaa synes *Lidelseshistorien*, især Herrens *syv Ord paa Korset* stadig at have tiltalt baade Præster og Menigheder, som Prædiketexter — herpaa tyde de gentagne trykte Behandlinger, af hvilke nogle ere nævnte ovenfor: i Danmark Anders Thybos, Niels Skelderups, Arrebos, især Pontoppidans, i Sverige Arenius' og og Spegels, paa Island Jon Vidalins —, lige saa lidt som *Katekismus-Prædikenen* forsømmes (Medelby, Arenius, Svedberg), hvorvel Katekismens Indhold hyppigst behandles i »Forklaringer« og Traktater. Derhos *udvides* imidlertid Kredsen af Prædiketexter. Ved *Ugedags-Tjenesterne* vedblev man flittigt at gennem-

---

*) I Aaret 1610 holdt *Sylvester Phrygius*, dengang Superintendent for Østergötland, siden (1621) i Göteborg — „Sylvester, mester för alla prester", som han engang kaldte sig for Spøg — en Prædiken i Linköping Domkirke paa 1ste Sønd. i Fasten over en selvvalgt Text, fordi, sagde han, de faste Texter havde „hvarken Apostlar eller Evangelister stadgat, utan en verldslig öfverhet, den tid man icke hade råd att afskrifva hela Biblen" (Skarst. S. 81). Da Haandbogen 1614 havde fastslaaet Perikoperne, maatte slige Friheder falde bort. Dog turde i *Felten* oftere noget lignende være sket, som da Joh. Botvidi i Lejren for Riga (1621) prædikede paa 10de Sønd. e. Tr. over 5 Mb. 20, fordi han af Hensyn til den forestaaende Belejring fandt denne Text mere passende end Perikopen (Luk. 19, 41 o. f.).

**) Svedbergs „Sabbati Sanctificatio" er vel først skreven 1726 i Løbet af fire Maaneder — ifølge Forf.'s eget Sigende i Tilegnelsen til Dronning Ulrika Eleonora —, saa Bogen kan ej engang opfattes som en sent gjort Samling af tidligere holdte Prædikener; alligevel turde saadanne dog ligge bagved Indholdet, og i alt Fald maa et Oldingsarbejde — Svedberg var da 73 Aar — af den sidste og noget nær mest fremragende svenske Gammel-Lutheran fornuftigvis tages med blandt Ytringerne af Tidsalderens religiøse Aandsliv.

***) Biskop Gisle siger i sin (danske) Tilegnelse af Postillen til Henrik Bjelke, at denne havde opfordret ham til at oversætte hele Brochmands Postil; men, da den var meget vidtløftig, „oc Almuen her i Landet hafver icke formue at kiøbe den, dertil det ocsaa er besuerligt at faa tilføringen af Papiir oc andet som Trøckeriet tilhører, derfore haffver ieg taget mig for hender at sammenskrifve et Compendium af samme Brochmanni Postil oc andre fornemme Autoribus".

paa *større Skriftstykker*, tidt *hele Bibelbøger*. Haves end kun faa danske Arbejder af denne Slags trykte — saasom Arrebos over Ezechiels Syn, Haagen Ydsteds over den 56de Salme —, saa har dog sikkert mangen Præst gjort det Samme, om end sagtens sjælden i samme Omfang, som den meget yndede, men lidet udgivende Prædikant Ole Vind, om hvem det berettes, at i de 17 Aar, han forestod Helliggeist Menighed i København, »forklarede han alle Pauli og andre Apostlers Sendebreve, Johannis Aabenbaring, de tre store Profeter Esaiam, Ezechiel og Daniel og nogle af de smaa i sine Prædikener« *). I Sverige drives Bibeltolkning paa Prædikestolen saa ivrigt og udgives saa mange og store saadanne Arbejder, at de næst Ligprædikenerne fylde mest i Prædiken-Literaturen; i Oversigten vil man finde nævnt en Række Samlinger, af de fleste Prædikanter lige fra Botvidi og Rothovius til Rhyzelius og Sahlstedt, deriblandt Kæmpeværker som Billovius' tre Bind Prædikener over Esaias — »Commentarius exegetico-practicus« kaldes den paa Titelbladet, — som fylder 3725 Sider, eller Joh. Kellingius' ligeledes tre Bind stærke Udlægning af Salmerne, eller Lars Rahms Tolkning af Jeremias, »föreställd Strengnäs Forsamling Fredagarne uti Dom-Kyrkan medelst 182 predikningar«, som fylde 1075 Sider. Især gav dog den stigende Mængde Lejligheds-Gudstjenester Anledning til at fremdrage nye Texter, enten nu Præsten selv valgte dem, som i Almindelighed ved *Brude-* og *Ligtaler* — til de sidstnævnte var Texten dog ikke sjælden opgiven af den Afdøde —, ved de særligt svenske *Markeds-* og *Sundhedskilde-*Gudstjenester**) o. s. v., eller Texterne foreskreves af Øvrigheden,

---

*) Se Zwergius: „Siell. Cles.“ S. 592. *Ole Vind*, f. 1590, en Lærling i Teologi af Holger Rosenkrands, udenlands 1620—25, blev derefter Præst ved Helliggeist-Kirke, 1642 ved Frue Kirke, Hofpræst 1645, d. 1646, har bl. A. udgivet en smuk Ligprædiken over Holger Rosenkrands (1643). Det var i det sidste Aar, han tjente ved Frue Kirke, at han i en Bededagsprædiken hentydede saa skarpt til Hoffets Laster, at nogle Hofmænd klagede til Kongen og denne bød Mester Ole holde sin Prædiken om paa Slottet, hvad han gjorde med Tilføjende, idet han slog i Prædikestolen: „Det var, Guds Død! de samme Ord som i Frue Kirke“. Som bekendt, vandt han ved denne Frimodighed Kristian IV's Tillid, saa at han snart efter kaldtes til Hofpræst. Han vægrede sig først, fordi han ikke kendte til „Hofmands-Noder“, bar Kalot og altid talte Sandhed, hvortil Kongen svarede, at det Første behøvedes ikke, Kalot maatte han gærne bære, om det saa var tre, og, talte han Sandhed, var han netop en Mand efter Kongens Hoved.

** Skikken at holde *marknads-predikningar* var en Arv fra Fortiden, maaske endog fra de første kristne Missionærer; flere saadanne Prædikener haves, t. Ex. to af Joh. Rudbeck (1624 og 1628), en af Erik Engelbrektsson

som ved de mange *Glædes-* og *Sørgefester* vedkommende *Kongehus* og *Rige*, samt især ved Gudstjenesten paa *Bods- og Bededagene*, hvis Vigtighed i Samtidens Øjne kan skønnes af de tildels store Samlinger Bededags-Prædikener, som udgaves, saasom de ovenanførte af Povl Sass i Danmark og i Sverige Preutz's, Gezeliernes 238 Udkast og Dryselius' over 100 Taler.

Hovedforskellen mellem de to Tidsrum ligger dog i *Prædike-Maaden*. Tidens fremskridende Dannelse maatte lede Prædikanterne til stedse nøjere at overveje, ej alene *hvad* der skulde lægges Tilhørerne paa Hjærte, men ogsaa *hvorledes* det skulde gøres bedst, med størst Virkning; den tidligere naive Fremstilling afløses mer og mer af *bevidst Konst*. Da Dannelsen var ensartet i hele Norden, maatte ogsaa Prædikemaaden blive temmelig ens, skønt der kun findes faa Spor af *indbyrdes* Paavirkning mellem de nordiske Landskirker, undtagen en Tidlang fra den danske paa den islandske*). Des større Indflydelse havde fremmede Regler og Forbilleder. Først *tyske*. Henimod 1600 begyndte man i Tyskland at opstille visse Prædike-*Metoder*, som fik Navn snart efter fremragende Prædikanter, snart efter indre Egenheder, saasom Indholdets særegne Ordning og Leddeling, visse Slags retoriske Udsmykninger. Lignelser o. s. v., snart efter de Lærdomssæder, hvor de først vare opfundne eller fortrinsvis indøvedes**). Disse Metoder, hvis Tal hurtigt voxede — fra 4

---

i Arboga (1645). *Helsobrunns-predikningar* kom i Brug sent i det 17de Aarhundrede, da Lægerne havde foranlediget, at visse mineralske Kilder søgtes som Brøndkur-Steder, først Medevi ved Vettern (1678); her holdt et Par Aar efter (1684) en Lektor i Linköping Samuel Pontin en saadan Prædiken, som endnu haves: „Fons salutis, Eller den torstige själens drickande medelst Trones kierille af Helsobrunnen Jesu“ (tr. 1686).

*) Ret betegnende for Forholdet mellem den svenske og den dansk-norske Kirke er det, at, naar *Peder Syv* i nogle Ærevers foran i Gerners Evangelie-Postil (1684) vil give en Oversigt over Tidens Postil-Forraad og da opregner saa vel en Række danske, tildels oversatte Postiller — Jertegns-Postillen, Corvini, Tausans, Luthers, Viti, Spangenbergs, Niels Hemmingsens, Mester Povels (o: Medelbys) og Brochmands — som ogsaa „af Gisla paa Islendske“, saa føjer han dertil kun: „Olaus Petri og med Broder sin paa Svenske“, hvoraf ses, at han ikke har kendt noget svenskt Postil-Arbejde yngre end Laurentius Petris. Atter her møder man den Splittelse i det nordiske Aandsliv, som avledes af den politiske Splid — og dog bryder hos Peder Syv i næste Øjeblik *den nordiske Fællesfølelse* igennem, idet han i Slutningsverset sammenfatter Norden som en aandelig Folkeenhed:

„Lad andre skrives højt for Manddom og Bedrivter,
Men Gerner tegnes op for Bog og lærde Skrivter
Med evig Stil og Roos, saa længe der er till
I *Nørre-Riger tre* Præst, Prædickstool, Postill.“

**) Blandt de ældre Metoder var *methodus Hunniana*, opfunden af Wittenberg-Professoren Hunnius († 1603), længe meget yndet; efter den

omkr. 1600 til henved 100 før 1650 — studeredes og tilegnedes i Norden, mest og fuldstændigst i Sverige, medens Tysklands ortodoxe Postilforfattere vedblev at tjene til Forbilleder, i Tidsrummets anden Halvdel vistnok især Heinrich Müller i Danmark, Creidius i Sverige, den noget ældre Förster paa Island.*) Ellers fik ved samme Tid *engelske* Forbilleder stor Magt i Danmark, men ogsaa nogen i Sverige, hvor de dog modarbejdedes som kalvinske**). Henimod Tidsalderens Slutning mærkes en ny *tysk*

---

skulde der af Texten tages Anledning til at afhandle visse Slags Spørgsmaal (genera causarum), højest 4 i samme Prædiken, sigtende: til at oplyse Troslæren (genus didascalicum), til at gendrive Vildfarelser (g. judiciale eller polemicum), til at formane og trøste (g. deliberativum) og til at oplyse Texten ved Exempler, hentede fra Hverdagslivet og Historien (g. demonstrativum eller historicum). Andre Metoder, opkaldte efter Prædikanter, vare *m. Pangratiana*, vistnok den ældste, *Hoepfneriana*, som gik ud paa at exegesere Texten uden „usus" d. v. s. Anvendelse paa Livet, *Ursiniana*, som tog Cicero til Mønster, *Hülsemanniana*, som især lagde Vægt paa udførlige Indlednings-Betragtninger (exordia). Til de hyppigst brugte Metoder hørte dels *m. heroica*, hvorved oprindeligt forstodes fri Hengivelse til Aandens Indskydelser, men som senere betegnede en lidenskabelig og højtidelig Fremstilling, særligt passende til Festtaler, dels *m. historica*, som krævede Æmnet oplyst med Træk af den hellige og profane Historie. *M. realis* særkendtes ved et blomstrende Sprog, rigt paa Billeder hentede fra Naturen („realia"), og var beslægtet med *m. emblematica*, naar hele Talen rørte sig i Sindbilleder, og med *allegorica*, naar Grundtanken var udtrykt i en Lignelse, som derefter gennemførtes i hele Talen; en Afart deraf var *m. iatrica*, efter hvilken Synden skulde fremstilles som Sygdom, Frelsen som Lægedom (som i den før nævnte helsobrunns-predikning af Sam. Pontin). *Hymnica* kaldtes den Metode, at gaa ud fra en kirkelig Sang og indflette Vers i Talen. *Apostolica quintuplex* (Hentydning til 2 Tim 3, 16) krævede Texten udlagt til Lærdom (usus didascalicus), til Rettelse, især af Vranglære (u. elenchticus), til Formaning (u. epanorthoticus), til Optugtelse (u. pædevticus) og til Trøst (u. paracleticus). En meget indviklet Metode, som navnlig krævede tre Exordier og mange Inddelinger og Underdelinger, kaldtes *den Leipzigske*; modsat denne var *den helmstädtske*, som skyldtes Calixt og krævede jævn Udlægning, saa at kun nærliggende Hovedlærdomme, sædvanligt tre, uddroges af Texten; fra *Königsberg* stammede en Metode, som tog et enkelt Ord i Texten, t. Ex. et „da", til Æmne for hele Talen. O. s. v. Se Skarstedt, a. Skr. S. 53—56.

*) Heinr. Müller er den eneste, som Peder Syv i de nys omtalte Æreværs vil nævne blandt „tyske Postillanter (hvis Tal Utalligt er), de ere dog kun fandter". Om Creidius og hans Autoritet hos Vestmanlands unge Præster endnu efter 1700, se Skarstedt S. 59. Af Förster blev, som vi have set, flere Prædiken-Samlinger oversatte paa Islandsk.

**) Ifølge Anjou a. Skr. S. 515 maatte en Stockholms-Præst, som plejede at prædike efter en engelsk Postil, møde for Præsteskabet paa Rigsdagen 1672 med sin Bog og gøre Rede for, hvorledes han opfattede de deri indeholdte Troslærdomme. — Om den engelske Indflydelse i Danmark vidner, foruden de mange Oversættelser af engelske Andagtsskrifter (se ovenf. S. 385—86), ogsaa Peder Syvs Æreværs til Gerner, hvor det bl. A. heder: „Er Kyper, Hall berømt, Gataker, Hammond, Love", saa bærer dog Gerner Prisen, idet heraf dog vel tør sluttes, at i det Mindste nogle af disse Forfattere have været mer eller mindre vel kendte i Danmark. Ellers skyldes vor Kundskab om Kendsgerningen især den yngre Erik Pontoppidans Meddelelser i hans „Collegium Pastorale" (1743), hvorefter det „ved Midten

Paavirkning: den pietistiske, som dog først senere trænger ret igennem.

Man kan just ikke sige, at disse forskellige Indflydelser i Almindelighed virkede heldigt. Den teologiske Dannelse var dels saa konfessionelt bunden, dels saa ufolkelig, idet den til Hovedunderlag havde Tilegnelsen af et fremmedt, dødt Sprog, at den nødvendigvis maatte udsætte Prædikanterne for at komme ind paa *Afveje*, især de samme to, som vi have iagttaget ved den »lærde« Bibelgranskning: paa den ene Side den *dogmatisk-polemiske*, idet man glemmer Prædikenens sande Formaal: Opbyggelse, over Kampen mod Vranglærere, nu især Kalvinister og Synkretister, til sidst Pietister; paa den anden Side *den filologiske* — »Ostentationen« kalder Jens Møller den —, naar Prædikenen bruges til Udstilling af Lærdom, være sig bibelsk, idet man snart stræber at anføre saa mange Skriftsteder som muligt, snart fortaber sig i lærd Exegese — denne Afvej laa især nær ved Ugedags-Prædikener over hele Bibelbøger —, eller klassisk, idet man jævnlig oplyser sin Udlægning af Skriftordet med Citater af græske og romerske Forfattere; hertil hører den hyppige Uskik, at Præsten, for »at vise Lægmand sin Kundskab i det latinske, græske og hebraiske Sprog« (J. Møller), citerede baade Skriftsteder og Steder af Klassikerne i Grundsprogene, uden engang altid at oversætte dem, hvorfor Kirkelovene oftere paalægge Prædikanterne strax at udlægge ethvert Citat. En tredje Afvej kunde kaldes *den æstetiske*, naar næmlig Prædikanten søger at overraske ved uventede, pirrende, haartrukne Udtryk og Vendinger eller Sammenstilling af indbyrdes fjærnt liggende Tanker og Billeder. Det var især i denne Henseende, at de fremmede Mønstre gjorde Fortræd. Det tyske Metodevæsen havde vel en fornuftig Grund i Trangen til at blive Herre over de retoriske Virkemidler, har sagtens ogsaa hjulpet til at skærpe Eftertanken hos Prædikanterne og lært dem til at magte et større Tankestof; men, fra sit Ophav af befængt med Pedanteri, udartede Metodevæsenet snart i sin Hjemstavn, og i Norden lod kun altfor mange Prædikanter sig saaledes hilde deri, at de tabte baade Skriftordet selv og Menighedens Opbyggelse af Syne. Endnu mere Skade gjorde de engelske Forbilleder med deres ofte yderst skruede Stil. Til

---

af det 17de seculo blev Mode, at vore unge Theologi reyste til England" og derfra hjembragte en ny Prædikemaade, som, skønt snart atter aflagt i sin Hjemstavn, dog „blev i lang Tid høyligen admireret og imiteret i Danmark".

de nævnte, almindeligere Brøst — med hvilke tidt fulgte Prædikenens urimelige *Længde*, trods jævnlige Forbud mod at overskride den lovfastsatte ene Time, — kom Virkningerne af *den enkelte Prædikants* Skrøbeligheder, hans Magelighed, Aandsarmod, Raahed o. s. v., eller individuelle Særheder. Endelig maa vi ikke glemme én for Tidens Dannelsestilstand meget betegnende Egenhed, der baade fra religiøst og folkeligt Stade var en grov Uskik, næmlig den *latinske Prædiken*, som, medens Latinen forsvandt af Liturgien, netop ved Overgangen fra det foregaaende Tidsrum tog et paafaldende Opsving og holdt sig i Brug, om end aftagende, til henimod Tidsalderens Slutning, ej alene hvor Tilhørerkredsen bestod af »lærde« Folk, altsaa ved Skole- og Universitetsfester, ved Præste- og Bispevielser, ved »lærde« Folks Ligfærd, allermest ved Stifts-Præstemøder — navnlig er Sverige rigt paa trykte latinske Synodalprædikener —, men ogsaa hvor Tilhørerne vare Lægfolk, saaledes mer eller mindre stadigt ved Hove, samt ved fyrstelige Personers, stundom ogsaa ved Adelsfolks Ligfærd.

Træk til nærmere Anskueliggørelse maa søges ej alene i selve de trykte Prædikener, men ogsaa i samtidige Optegnelser og i senere optegnet mundtlig Tradition. Hvor vidt *polemisk* Iver kunde føre selv en betydelig Teolog og Prædikant, viser en Nadverprædiken af *Lars Wallius* fra 1620, i hvilken det bl. A. hedder: „Derföre bort och långt bort, I Calvinister, med edre djefvulske utläggningar .... Zwinglius, när han om morgenen låg och illfänades, aldrig vetandes, hvad han honom svara skulle (en Mand, han havde disputeret med), då kom något före dagen en svarter eller hurudana han var till honom i sömnen och lärde honom, huru han sin djefvulske emot klara nattvardsordens mening försvarade; och således är den Calvinska läran kommen på fötterna“ (Skarstedt, S. 76). Sidestykker findes i Mængde i samtidige Prædikener. I Paris, medens Hugo Grotius var svensk Ambassadør (1636—44), talte Legationspræsten, den særdeles dygtige og brave *Jonas Hambræus*, en Gang saa voldsomt mod Grotius' Trosfæller, særligt mod hans calvinske Huspræst, at Grotius maatte vare ham ad om ikke at prædike saaledes, at han krænkede Kærligheden, hvorved Hambræus henreves til den Ytring, at Ambassadøren vilde stoppe Munden paa den hellige Aand (! Grotius sagde da til de Omstaaende: „Hambræus tror, jeg vil lukke Munden paa den hellige Aand, naar jeg forbyder ham at haane sin Næste“). De stærkeste Ytringer af Utaalsomhed findes i Prædikener fra Tidsrummets første Menneskealder, men længe gjaldt et Stykke mod Kætteri for en gavnlig Bestanddel i Prædikenen — selv i Ligtaler kunde Sligt løbe med, som naar *Dryselius* i en Tale fra 1698 over en Assessor Cederskjöld med Titel „Trones andeliga Cederskjöld“, slutter en smuk og hjærtelig Udlægning af Ordene: „Saa elskede Gud Verden“ o. s. v. med det Udfald: „I kraft af vår härliga evangeliska text blifver the Calvinisters Absolutum decretum tilintetgjordt“ —; og i alt Fald, saa snart

særegne Tidsforhold gav Anledning dertil, kunde den ortodoxe Nidkærhed bryde ud paany fra Prædikestolen. Om *Enevald Svenonius'* 2500 Prædikener formoder Skarstedt med god Grund, at „genus judiciale" og „usus elenchticus" har fyldt mest i dem, især da under Striden med Terserus; om den fransk-lutherske Præst i Stockholm *Nils Bergius* fortælles fra Tiden 1670—80, at han angreb de Reformerte med saadanne „execrationer", at Stads-Kirkeraadet maatte advare ham mod at „förbittra gemytherna" (Skarst. 111), og sikkert have de Ytringer i en Bededagsprædiken af *Hans Bagger* 1684, som nær havde kostet ham Bispesædet, været Udfald mod Dronningens Trosfæller og Indsigelser mod den Frihed, som Kongen omsider havde besluttet at unde dem (Helveg S. 505). — Urimelig Anbringelse af *Lærdom* forekommer saa tidt, at det næsten er vildledende kun at minde om et Par Tilfælde, som naar en Stockholms-Præst *Stefan Gallius* i en Fest-Prædiken om Brömsebro-Freden (1645) citerer en Mængde romerske og græske Poeter, med Tillæg af daarlige Oversættelser paa Rim, og udførligt forklarer Billederne paa Akilles' Skjold (Wieselgr. 271) — det har nok været en „heroisk-historisk" Prædiken —; eller naar, ifølge Bircherods Dagbogsuddrag (S. 184), en Odense-Præst *Lafrids Kristensen* i en Aftensangsprædiken (1671) „ved Anledning af de adskillige Tungemaal, med hvilke Apostlerne talede, rescenserede vidtløftigen de Lærdes Meninger, om hvad Tungemaal vi skulde bruge udi det tilkommende Liv"; eller naar, ifølge samme Optegner (S. 400) en unævnt Student i Aalborg (1702) holdt en „filosofisk" Prædiken, hvori han „Platonis, Epicuri, Antisthenis et Aristotelis dogmata prolixe recenserede og fast intet andet i sin Tale tracterede". Et afskrækkende, men langtfra enestaaende Exempel paa Udstilling af Skrift-Lærdom frembyder Normanden *Peder Jespersen*, som var dansk Hofpræst (1688—1714) og gjaldt for en stor Prædikant, i en Ligtale over *Niels Juel* (1699), som med tilhørende „Personalier" udgør et Foliobind paa 411 Sider, og hvori Jens Møller har optalt over 2000 Bibel-Citater. — Overhoved fremtræde flere af Tidens Prædiken-Unoder særligt stærkt i Ligprædikenerne, især unødig Vidtløftighed, idet man i det Afsnit, som kaldtes „Personalia", maatte gøre udførligt Rede for den Afdødes Forfædre og Levnedsløb — „saa lang som den længste Ligprædiken", blev en almindelig Talemaade —, samt „allegoriske" Udskejelser, saa at man i Ligprædikener bedst kan lære at kende Virkningerne af *de tyske Metoder* Skarstedt har meddelt en righoldig svensk Blomstersamling, hvoraf nogle Exempler bør fremhæves. Saaledes haves af en Præst i Sorunda (Södermand.) *Magnus Vigæus* en Prædiken kaldet „Christelighit Segerverck och timmeklocka" (1682), hvori det lægges Ligfølget paa Hjærte at tænke ved Kl. 1 paa én Gud og én Daab, ved Kl. 2 paa Kristi to Naturer, de to Sakramenter m. m., og saaledes videre ved hvert Klokkeslet, bl. A. Kl. 5 paa de fem Sanser og Jesu fem Vunder, der ere lige saa nødvendige til Salighed som de fem Vokaler A, E, I, O, U for Talen, Kl. 12 paa de tolv apostoliske Trosartiker, „såsom tillika tolf brød eller kakor", der skulle styrke os til en salig Hedenfart. Noget senere, i en Tale over en Lektor i Göteborg, ligner Superintendenten *Anders Pryts* gode Skole-Lærere ved Vogne, fordi de gjøre stor Nytte, bære svære Byrder, maa følge den slagne Vej, faa selv paa rene og slette Veje deres Hjul snavsede, slides op ved dagligt Slæb o. s. v. Naar en anden Gøteborg-Præst Kom-

ministeren *Haqvin Johannis* i en Ligtale fra 1647, kaldet „Verldslige och andelige Apothequers åtskilnad“ undersøger „1) Verldsliga Apothek, om de hielpa mot döden, 2) Om den andeliga og himmelska Apotheksboden“, hvorfra faas Lægedom mod Sydommen, nemlig Guds Ord, her særligt Visd. 16,12, som er Talens Text og hvorover han derefter videre udbreder sig, saa have vi her en Anvendelse af methodus iatrica, som dog i Løjerlighed overgaas af en Tale fra 1648 af Præsten i Hellstad *Petr. Sterckierus*; denne har, ved at „spatsera i den andeliga örtagården den heliga skrift“, fundet „den ädla örten Guds ord som styrker oss i vår andeliga sjukdom og kan fördrifva dödens stank“, men af hvilken der findes mange ulige Arter, saasom „1) Wergiess mihr nicht“, om hvilken man henvises til Es. 49, 2) „Kreuzwurzel“ eller „Korsört“, og nu følger en lang Række *tyske* Plantenavne, som tydes symbolsk. Henimod Tidsalderens Slutning bliver det især Mode at lege allegorisk med *den Afdødes Navn*, hvad da sædvanlig antydes i Prædikenens Titel. *Svebilius* t. Ex., den senere Erkebisp, kalder sin Tale over Joh. Matthiæs Datter Sofia, der var adlet Olioquist (1673): „Ett grönt oliveträ“, og udfører Lignelsen videre i sin Skildring af den Afdøde; en Tale af *Vultejus* over en Sofia Bonde heder „Sophia Christiana, d. ä. den rätta christeliga visheten“, herhid hører den før nævnte Tale af *Dryselius* over en Cederskôld, Hofpræsten *Zacharias Esbergs* Prædiken over en Olivecrantz: „Dygdens ährekrantz af grönskande Oliver: Vishet och Gudstruktan“ (1707), en anden Hofpræst *Peter Lampas* over en Ehrenpreus: „En söt lukt af Ehrenpreis“ (1711), Feltpræsten *Georg Lorichs* „Den andeliga Törnerosen“ over en Carl Tørneros (1717), o. s. v. Eller man opstiller i Henhold til meth. hymnica Prædikenens Tema i *et Rim*, som *Simon Isogæus* i en Prædiken over Rigsamiralen G. O. Stenbock (1686), kaldet „Ett godt samvetes namn är en trygger hamn“ (tillige Hentydning til den Afdødes Stilling) eller i hans Tale over Dronning Ulrika Eleonora (1693): „Svea Pust, Himla lust rönter å Jorden, firad i himmelen, med munnen, pennan och hjertat i en christelig likpredikan vister“, eller naar Hofpræsten *Gabr. Florén* kalder en Tale over Karl XI (1697): „Den uti lif och död med evigt låf består, som gör godt, rätt och sant, i Tron till himlen går“. Man vil kunne finde Sidestykker nok i danske Ligprædikener, saavel som i andre danske Prædikener; maaske er det t. Ex. en vidtdreven Anvendelse af meth. hymnica, naar, ifølge et af N. M. Petersen (III, S. 157) fremdraget Brev fra en gammel Lansbypræst til Hans Leth (Hofpræst 1675—88), „en herlig, højlærd Mand“ har holdt en Prædiken *helt paa Rim*. — Men hvad de danske Prædikanter ikke lærte af Tyskerne, det optog de i alt Fald fra *engelske* Prædikener. Pontoppidan, som var født 1698 og saaledes kunde kende den nærmest foregaaende Tids Prædiken af levende Tradition, tildels vel ogsaa af egen Erfaring gennem ældre Præsters Foredrag, skildrer („Coll. past.“, S. 186—88) den engelske Prædikemaade med meget mørke Farver. Den var, siger han bl. A., mere skikket til at fordunkle end forklare Guds Ord, idet man kun „pønsede paa at conglomerere en stor Mængde bibelske Sprog-Exempler, Lignelser og sententiøse Moraler, grundede ikke paa en Real-, men alene paa en Verbal-Concordants, og hensigtende ikke til nogen vis Hoved-Materie, men som et sandt quodlibet adspredt i en Mængde Divisioner og Subdivisioner, hvis Samling var som det tørre Sand, naar man aabner Haanden . . . en Remse sammenvævet

saa net og tæt, at den klingede af lutter artige Talemaader, allegoriske Indfald, korte Allusioner paa lange bibelske, og Almuen ubekendte Historier . . . saadant Dukketøj, spillende Concepter, Allegorier, Paronomasier o. desl", som den Enfoldige kunde høre hver Dag et Aar igennem og være lige uvidende om Herrens Vilje, men som dog vandt saadan Yndest, at „alle unge Prædikanter sørgede alene for at sanke sig et Magasin af saakaldte Concepter og bibelske Artigheder", hvormed de „fyldte deres Søndagsprædikener". Et klassiskt Exempel derpaa er den af Pontoppidan omtalte Prædiken af en anset Købstad-Præst paa en Søndag, der faldt Mortens-Aftens-Dag, hvori Taleren fortalte om St. Martins Skjul i Gaasestien og „af, dette exordio inducerede i Dagens Evangelium det Thema: Gaasestegens Vendelse som et Sindbillede paa Sjælens Omvendelse." — Det var næppe af *Magelighed* — thi Manden roses ellers som en nidkær Herrens Tjener —, at Hedemora-Præsten *Ericus Svenonis Lenroensis* i 25 Aar holdt den samme Juleprædiken (tr. 1618), fordi, som han siger i Fortalen, „en god ört ju oftare den tuggas, desto mer gifver hon smak ifrån sig"; men den samme Metode — Wieselgren kalder den „methodus anniversaria" — er, skønt ikke indført fra Tyskland, dog sikkert fulgt i Stilhed af mangen aandeligt stillestaaende Præst, ligesom Oplæsning af en Postil vistnok først sent er helt ophørt Om *Skælden og Smælden* fra Prædikestolen haves mange Efterretninger, skønt vel faa Præster have været saa grove som Jyden *Iakob Sørensen Skive* († 1727), der to Gange blev sat fra sit Kald, bl. A. fordi han, som det heder i den sidste Domsakt, „har vanhelliget Kirketjenesten med Klammeri og Skjelden i Guds Hus, hvor han med skammelige Titeler Skjelmer, Tyve, Rakkerknægte, Horer etc. overfuser Tilhørerne", ligesom han engang, da han havde mistet 4 Svin, fra Prædikestolen banlyste „dem, som vare i Raad og Gjerning hermed, at deres Legemer maatte antvordes Djævelen i Vold til evig Tid" o. s. v. (se J. Kinchs Meddelelse om ham i Kirkeh. Saml. 3dje R IV, S. 813 o f.). Dog kunde det ogsaa hændes en fornem Stockholms-Præst: Hofprædikanten *Petr. Dieterici Ahrensbeak*, i sin Tid Medlem af „Deputationen" i Sagen mod Joh Matthiæ og Terserus, at han sagsøgtes af sin Menighed for sin grove Mund, bl. A. fordi han paa Prædikestolen „utfor i ljusningar efter bortstulna saker, säjandes ibland annat: Tjufven måste visst vara här i församblingen, här som alla tjufvar finnes igen;" og ikke stort bedre er Tonen i selve den sjællandske Biskop *Hans Baggers* af N. M. Petersen fremdragne Bededagsprædiken, hvor det bl. A. heder: „Er da Mennisken bleven som Bæster og deres Huse som Bæsternes Hytter? Naar Manden bliver et Svin, saa bliver hans Hus en Svinesti. Gud søger efter Mennisker, men finder intet uden Æseler" o. s. v. — hvorvel Skældsordene her gælde Alle og Enhver, ikke særligt de Tilstedeværende. — Til *personlige Særheder* maa regnes den drøjt-folkelige Veltalenhed, som udmærkede Dala-Præsten *Petrus Jonæ Helsingius*, „Mäster Pehr i Kopparberget", som han sædvanlig kaldtes (f. 1592, i sin Ungdom Lektor i Vesterås og yndet af Joh. Rudbeck, Præst i Mora 1629, i Falun 1640, d. 1668). Det var ham, som i en Prædiken paa „Trettendedagen" ytrede: „Det sägs (nemlig af Papisterne), att desse tre vise män ha varit kungar, men inte var jag med i kröningen. De søkte Christum, men hvar funno de'n? Mån trô i Jerusalem? Jo, der var'n! I Samarien? Lika mycke! I Tyro och Sidon? Tag emot'n! Men i Bethlehem, i det lilla, gemena Bethlehem, ja

der tunno de'n. Äfven som ni ville söka Christum i Stockholm: tag emot'n! I Kopparberget? Knappt, knappt! I stora Herregålar? Ganska sällan! Men vill du finna Christum, så gack till Bjursås, till Åhl, till Floda, till Näs, hoss de enfaldiga bönder, der finner du'n allsnarast." Da engang under Prædikenen en overdrevent pyntet Karl, med udskaarne Ærmer, Baand og tungede Kniplinger, traadte ind i Kirken, raabte Mester Pehr: „Å, si hur Fan har fari fram med den der karn, hur han har rifvi och sliti honom! Gud bevare oss från'n! Tan och len (leten) ut'n!" En anden Gang, da han under en Rigsdag i Stockholm havde prædiket til Højmesse og Dronning Kristina, der ikke havde været i Kirke, bød ham holde sin Prædiken om for hende, begyndte han: „Nu står jag här och ska värma upp den kåln, jag förmiddagen kokade" (se Westén I, 2, S. 418—20). Der har vist længe i afsides Bygder siddet Præster, som uden at have Mester Pehrs virkelige Lune, ligeledes have talt i *Landsmaal* og brugt plumpe Hverdagstalemaader; i Sverige i alt Fald klages endnu paa Rigsdagen 1673 over, at mange svenske Præster brugte „Bondesprog og upassende Tale", hvad man ikke hørte af de danske Landsbypræster i Skaane (Anjou, S. 511), saa i Danmark maa Sligt vel have været sjældnere allerede før Skaanes Afstaaelse. — Stadig *latinsk Prædiken ved Hove* var i Danmark allerede indført før 1610, idet Kristian IV havde paalagt de teologiske Professorer at holde saadanne Prædikener paa Omgang — dette fremgaar af Dedikationen (til Sten Brahe) af en Bog af *Kort Aslaksen*, hvori denne havde indført ti latinske Prædikener. Senere (1624) heder det i Universitets-Konsistoriets Protokol, at Kongen vilde, at Professorerne skulde være rede til at „prædike Latin" for ham efter Tilsigelse, ja han har endog stundom selv opgivet Texter — et Kongebrev derom haves fra 1630 —, og 1647 enes Professorerne om, at de filosofiske Lærere skulde deltage i denne Tjeneste (se H. Rørdam i Univ.s Hist. III, S 381—82). Frederik III paabød regelret latinsk Prædiken paa Slottet hver Fredag (1666), og til sidst (1668) ansattes en latinsk Hofpræst — Ole Fjelkekrone hed han. Med Kristian V's Tronbestigelse ophørte denne stadige latinske Hof-Prædiken; men for Studenterne vedblev den i Regentskirken eller i Trinitatis-Kirke, og saa megen Brug var der endnu for denne Slags Taler, at den ældre *Jens Bircherod* kunde finde Anledning til at udgive en Samling „conciones latinæ" (1688). I Sverige holdtes latinsk Hofprædiken mere lejlighedsvis, hyppigst vel for den „lærde" Dronning Kristina. Des stadigere lød Romersproget ved Præstemøder; af Kirkens fleste fremragende Mænd haves flere saadanne Synodal-Prædikener (se Westéns Fortegnelser over samtlige Hofprædikanters trykte Skrifter i „Hofcl.'s hist."). Intet Under, at vel endog som oftest Præsterne skrev deres Prædiken-Udkast paa Latin, eller at hele Samlinger af latinske Prædikener eller Prædiken-Udkast kunde udkomme, saasom *Lars Walkius'* Postil (1637) eller *Geseliernes* store Samling (1666—1706). Her have vi dog kun Hjælpemidler for Præster, ikke virkelig holdte Prædikener. Holdte ere derimod mange siden trykte *latinske Ligprædikener*. Saadanne have lydt ved de fleste fyrstelige Dødsfald gennem hele Tidsrummet, endnu saa vel over Kristian V som over hans Søster Ulrika Eleonora og hans Svoger Karl XI — henholdsvis af Biskop *Henr. Bornemann*, Præsten *Torner* (Skæggestuderen) og *Spegel*. Ligeledes ved mangen fornem Kirkemands, ja mangen Adelsmands Kiste. Stundom kan der være en vis Mening deri, som naar

Peder Vinstrup talte paa Latin over den lærde Holger Rosenkrands til hans lærde Sønner (tr. 1643); men som oftest var det vistnok kun en Forfængelighedssag. Man har endog Exempel paa, at en Ligprædiken paa Modersmaalet over en Kvinde, nemlig af *Terserus* over en Fru Eva Jul f. Wachtmeister, paa de Efterlevendes Begæring blev oversat og trykt paa Latin, „ut longe lateque propagetur" (for at den kunde blive vidt og bredt udspredt; se Skarsted S. 66).

Nordens Folk gik dengang saa aldeles *i Lære* hos Europas ældre Kulturfolk, at de endnu i Almindelighed kun daarligt forstod at vælge og vrage mellem alt det, som kom til dem udenlandsfra. Denne aandelige Umyndigheds-Tilstand kendes ogsaa paa Guds-Ordets Forkyndelse, skønt Intet laa Folk stærkere eller varmere paa Hjærte end denne Gærning, og er Skyld i de fleste Brøst. Dog vilde man fejle storligt ved at dømme den gammel-lutherske Prædiken efter de mange Egenheder, der nu stikke i Øjnene som »Smagløsheder«.

Først og fremst maa det fastholdes, at Meget, som nu støder, *dengang*, langtfra at hæmme, tvært imod har *fremmet Prædikenens opbyggende Virkning.* Det laa i Tidens almene Aandstilstand, at man helst saa og bedst forstod alle Livsforhold, aandelige og materielle, private og offentlige, Kirkens og Statens, Fortidens og Nutidens fra religiøst Synspunkt. Derfor kunde mange *Æmner*, som nu synes fremmede for det opbyggelige Foredrag, bringes paa Bane i det uden Skade for Opbyggelsen. Uden Tvivl er t. Ex. mangen Gang den andægtige Taknemlighed, hvormed Altergæsterne nød Brødet og Vinen, bleven forhøjet ved Mindelsen om, at andensteds misforstodes og misbrugtes de hellige Naadegaver. Mangen Hentydning til bibelsk eller klassisk Literatur og Historie, som nu synes søgt og tilskrives Forfængelighed, kan være falden baade Præst og Tilhørere ganske naturlig: de Dannede blandt Tilhørerne kendte kun disse *to* Tankeverdener, men vare ogsaa tidt bedre hjemme i dem, end de Fleste nu til Dags; selv Menigmand opfangede sikkert gærne, hvad der kunde falde af til ham fra en Lærdom, som Alle saa op til med Ærbødighed, og mangen Hjærtet forædlende og Synskredsen udvidende Oldtids-Erindring er sikkert fra Prædikestolen bleven udbredt i videre Kredse. Det Samme gælder om mangen Meddelelse fra senere Tiders Historie, navnlig Fædrelandets, som især de hyppige Gudstjenester i rigsvigtige Anledninger kunde fremkalde. Politiske Betragtninger, især over Forholdet mellem Øvrighed og Undersaatter, over Krig og Fred o. s. v.

fylde ikke saa lidt i Tidens Prædikener og kunde gøre det uden Men for Prædikenens Øjemed, fordi ogsaa disse Forhold viste sig i den kristelige Sædelæres Lys. Overhoved gjorde Kirken i stor Udstrækning den samme Tjeneste, som i vore Dage tilsigtes ydet af den historisk-kristelige Folke-Højskole. Naar *Ligprædikenernens* omstændelige Redegørelse for den Afdødes Slægt, Liv og Død, Titler og Værdigheder, Gaver og Dyder nu synes os lige saa upassende paa det hellige Sted, som vi finde det underligt, at Sørgeskaren kunde have Lyst til at høre paa en timelang Skriftudlægning, saa glemme vi Menighedsfølelsens Magt hos hin Tids Kristne: dette Menneske havde med hele sin Personlighed, i alle sine Livsforhold været et Medlem af Menigheden; dens efterlevende Medlemmer havde Krav paa at oplyses om hans Forhold til den fælles Herre og Frelser samt opbygges derved, hvis det havde været opbyggeligt, og ingen større Ære kunde vises den Døde, end naar Tanken om ham kunde give Anledning til at overveje et eller andet Guds Ord, saa at der til Mindet knyttedes en Maning om at følge samme Vej i Tro og Gudsfrygt, som han havde vandret*). Skikken udspringer af den samme Følelse for Eftermælet og den samme Trang til at hædre den Døde ved at handle i hans Aand, som laa til Grund for vore hedenske Forfædres Gravøl-Løfter; og om end i mangfoldige Tilfælde Lysten til at finde noget særdeles Opbyggeligt, hvor der intet var, har fristet til tomme Lovtaler, saa møder man ogsaa tidt nok Beretninger om saa kristeligt et Liv og især om saa modig og from en Hedengang, at de maa have gjort den dybeste Virkning paa Tilhørerne, ja endnu den Dag idag maa gribe Enhver — Exempler ville vi om lidt faa Lejlighed til at betragte. Ogsaa Meget, der nu mishager i *Fremstillingsmaaden*, især Meget, der synes os goldt Konstleri, har sikkert i sin Tid forhøjet Tilhørernes aandelige Modtagelighed, fordi det satte Fantasien i Svingning og skærpede Eftertanken, overhoved imødekom en ellers sjældnere tilfredsstillet Trang til det Sindrige og

---

*) Meget ofte hentyder Prædikanten selv til denne Ligprædikenens Betydning, som naar Joh. Rudbeck i sin Ligtale over Petr. Kenicius (1687), „then Åhrevyrdigheste och Höghlärde Herren och Fadheren vår kiäre Archi Biskop och Andelighe förman“, slutter Indledningen med de Ord: „Så skole ochså wij *thetta Tilfället brwka* oss til någhon nytta och fromma, nemlighen wij wele *effter wårt Christeligha brwk* tagha oss ett vthaff Gudz ord som *medh närwarandes lägenheet kan någhot öffuer eens komma och indrabba*. Och thet medh hwar andra i HERrans fruchtan på thet eenfallighesta öffuerwägha och betrachta.“

Billedlige, som laa og ligger dybt i det nordiske Folkelynne — den samme Trang, som fordum havde skabt og overdrevet Kenning-Legen i Poesien. Stundom kan Vid og Følelse puste saadant Liv i et snirklet, pedantiskt Motiv, at selv en Nutids-Læser maa føle sig tiltalt deraf, t. Ex. de «Nytaarsgaver«, som en uplandsk Præst Laur. Laurentii Helsingius i Alunda († 1621) uddeler i en Nytaarsprædiken (tr. 1618), hvori Wieselgren fandt »mera poesi än i många band af våra skalders arbeten« *). Det drøje Lune i mangen Vending og Lignelse, som nu synes plumpe, har hos mindre slebne, men des hjærtevarmere og religiøst aarvaagnere Tilhørere, langtfra at vække letsindig Latter eller Forargelse, netop kun trykket Paamindelsens Braad saa meget dybere Sindet, som den Slags Indklædning ej alene var farverigere og fatteligere end en mere glat og afdæmpet, men ogsaa svarede til det alle Nordboer medfødte humoristiske Instinkt: Mester Pehrs Udfald mod den pyntede Dalkarl har vistnok ikke stødt Menigheden, men tiltalt den som en velfortjent Revselse, og visselig er den opbyggelige Virkning af hin i 25 Aar gentagne, virkelig smukke Juleprædiken af Erik Svensson (Lenroensis) ikke bleven svækket ved de hvasse Skoser, som han giver Hedemoraboerne, hvor han sammenligner dem med Hyrderne paa Marken **).

---

*) Prædikenen hører til de „allegoriske". Hver Stand og Stilling faar sin Gave, indeholdende en særskilt Formaning. Præsterne faa saaledes *en Hane*, fordi den er vaagen før Daggry og vækker de Sovende, Tilhørerne *en Nattergal*, thi naar den hører vellydende Instrumenter og „lustiga strängar", flyver den did og lytter opmærksomt og begynder snart at synge efter, hvad den hører; Regenter faa *en Pelikan*, fordi den giver sine Unger sit Blod, og Sligt sømmer en kristen Øvrighed bedre end „att skinna folket huden och köttet från deras ben", Undersaatterne derimod *en Bi*, fordi Bierne følge deres Viser i Strid og arbejde endrægtelig paa det fælles Bedste; Manden faar *en Myre* som Sindbillede paa Flid, Hustruen *en Snegl*, thi den bliver altid i sit Hus og løber ikke rundt efter Skvalder; de Gamle faa *en Svane*, thi dens Fjær blive stedse hvidere, og til sidst faar den Sangkonst for at kunne fare heden med liflige Toner, de unge Mænd *et rankt Træ*, Jomfruen *en Føniх*, fordi den bor for sig selv og sjælden lader sig se, men dog prises af Alle for sin Fagerhed, Enkerne *en Turteldue*, thi dem sømmer det at græde i Stilhed over Magen og ikke med Taaren midt paa Kinden at kige efter en ny Mand. Til sidst faa de Troende *en Noachsdue med Oliebladet* til Paamindelse om, at engang skal Syndens og Sorgernes Flod falde og bortrinde, men de Ugudelige *en Salamander*, thi dem tærer i denne Verden Lysternes Ild og efter Døden Helvedes (Wieselgren S. 278—79).

**) Gribende er følgende Lignelse. Et Folk bode i et bælgmørkt, øde Land, fuldt af Rovdyr, som det ikke kunde værge sig imod; en mild, barmhjærtig Konge, som bode i et herligt Palads, udsendte sin Søn med mange Tjenere og Blus for at vise Folket Vej til Faderens Slot over den eneste smalle Bro, som førte did: hvilket Menneske kunde være vanvittigt nok til ikke at følge Kaldet? men saaledes er det med Jesu Komme til Verden. — Om de „märkelige herdar" heder det, at „vi skole akta, att de

Imidlertid, der bliver Pletter nok tilbage, som ikke svinde ved Betragtning af Tilhørernes Aandstilstand. Det maa da ikke glemmes, at de *ingenlunde lades uænsede eller upaatalte*. Der har sikkert altid været Nogle blandt Kirkens Mænd, som indsaa og modarbejdede de gængse Fejl ved Tidens Prædiken. Det er »med den allerhøjeste Bestyrtelse«, at den gamle Landsbypræst fortæller Hans Leth om den rimede Prædiken, og »med Vemodighed« mælder han, at »der lader sig finde saadanne Prædikanter, der beflitte sig paa at prædike paa Moden». Naar *Bircherod* noterer de nys omtalte to uheldigt lærde Prædikener, sker det misbilligende, og Studenten med den »filosofiske« Prædiken undlod Biskoppen ikke bagefter at paaminde om, at han »herefter paa den hellige Sted maatte være mere sparsom med saadan Materie«. *Danske Lov* (1683) gentager og skærper (II, 4, 7—11) Ordinansens Paalæg: at Præsterne ikke maa »fremføre noget mørkt og vanskeligt» for at »bevise deres Visdom og Skarpsindighed«, at de skulle »holde sig til Sagen« d. e. til Texten, undgaa al personlig »Skielden og Forhaanelse«, ikke »lade hadskeligen ilde paa andre, som have anden Troes Bekiendelse«, og ikke »Prædikenen over en Time forlænge, den gemene Mand til Kjedsommelighed og des mindre Opbyggelse« — Advarsler, der ramme omtrent alle de væsentligste Udskejelser. I *Sverige*, hvorfra der i det Hele haves flere homiletiske Vink og Vejledninger end fra Danmark, formaner allerede *Rothovius* i en Bededagsprædiken fra 1633 Præsterne til at aflægge »de speciosa, pomposa och ad ostentationem composita exordia och i stället referera Evangelium til Catechismum (d. e. bruge det til at oplyse Troslæren) . . . och icke gå öfver timman« (Skarstedt S. 62). Ligesom her peges paa visse tyske Methoder, saaledes ligger der en almindelig indirekte Indsigelse imod dem i *Joh. Matthiæs* «Methodus concionandi« fra 1652, for saa vidt som han tilraader en vel efter Tidens Vaner noget læmpet, men dog forholdsvis jævn og simpel Fremstilling*) — man tør vistnok heri

icke varit sådana åsnar, som här hos oss äro, som snarast sagdt intet veta af sin Christendom . . . de löpo icke undan predikan, icke heller undan lofsången, förr än han fulländad var, som nu så många otåliga menniskor göra: förr än Evangelium sungit är, förr löpa de, lika som håret stode i ljusan låga . . . . Med hvad hjertans Reverentz och ödmjukhet hafva de hört den himmelske Predikanten och det himmelska Cantoriet! Den tiden hafver icke varit dennom för lång, utan önskat längre skulle vara" (med moderne Retskrivning efter Skarstedt S. 78—79).

*) Han kræver, ifølge Skarstedt (S. 61), „ingång, kort, med ett bibelspråk; thema, men öfver dagens hufvudämme (altsaa t. Ex. ikke over et

se en Frugt af Calixts Paavirkning, altsaa en Ytring af *nordisk Aand i Modsætning til den tyske*. Ogsaa *Terserus* har oftere indskærpet Calixts Grundsætning, at Ingen maa ville gøre sin Mening til Norm for Andres, og deraf udledet, at heller ej skal man rette sin Prædikemaade efter Andres, hvormed han i Grunslaar en Streg over alt Metodevæsenet (Skarstedt, a. St.). Endnu stærkere og mere ligefrem angribes den konstlede og ensidigt dogmatiske Prædiken af *Daniel Anander* i »Nova concionandi methodus non nova« (1683), idet han »mod Manges nye Paafund« sætter »gammeldags from Enfold«, saa at der prædikes »først og sidst om Naturens Vanartning, om Kristi ubeskrivelige Lidelse, om Anger, om Retfærdiggørelse, om Fornyelse, om Troen, altsaa om hele Genfødelses-Akten, i alt rigere Maal efter en rigere Erfaring« (Skarst. S. 62). Heri er unægteligt Aandsfrændskab med Spener, hvem Anander dog ikke kan have kendt noget til, da han skrev sin Bog*); derimod er jo *Gezeliernes* Forhold til Spener utvivlsomt, og af dem ere lignende Grundsætninger udtalte. Ogsaa den kirkelige Lovgivning og Styrelse har oftere ytret sig mod herskende Prædiken-Unoder. Ej alene mod Sjudskeri og Plumphed vilde *Rigsdagspræsterne* 1673 have de Studerende advarede, men ogsaa mod »att in alterum partem slå sig på ett affectatum dicendi genus« (se Anjou S. 511), og der haves Exempel paa, at *Hof-Konsistoriet*, vistnok paa Kongens — Karl XI's — Forlangende, har advaret en Hofprædikant mod »oratorisk« Prædiken: han skulde »ju mindre ju bättre befatta sig med höga discourser och djupsinniga saker, hållande sig tryggast vid enfaldigheten uti textens förklaring och deraf flytande lärdomar«**).

enkelt Ord i Texten); utläggning, men med utförlig partition; tillämpning, som dock ej intager ett visst rum, utan inflätas i hela föredraget .... och historiska vittnesbörd från alla slags författare, bibliska, patristiska, hedniska.“

*) Dette skete i Aaret 1671, da Anander, efter nys gennemgaaede haarde Anfægtelser, ved Samtale med en Kvæghyrde i Brandenburg fik et levende Indtryk af, hvor grueligt vankundig Almuen kunde være uagtet al Kirketugt og Prædiken; det maatte da, mente han, komme af den slette Prædikemaade.

**) Præsten, som fik denne Advarsel, var den for sine pudsige Indfald bekendte *Nils Rabenius*, en for Tidsalderens Præsteskab ganske karakteristisk Skikkelse. Han var født 1648 og havde som fattig Komminister i Nærheden af Kungsör tildraget sig Kongens Opmærksomhed ved at gaa og pløje, i Præstekjole og læsende over paa sin Prædiken, ved Vejen, hvor han vidste, at Kongen vilde komme ridende. Da denne standsede og spurgte, hvad det skulde sige, svarede Rabenius, at Fattigdom tvang ham til selv at pløje sin Mark — „sjelf är jag dräng och min hustru

Hovedsagen er dog, at den klippefaste *Tro paa Guds-Ordets Sandhed*, som er Tidens Særkende, den kan ej alene tidt, selv hos mindre begavede Prædikanter og uagtet trangt Syn og løjerlig Stil, endnu den Dag idag tiltale ved sin *Oprigtighed*, men den er ogsaa hos nogle, mere fremragende Kirkelærere saaledes bleven *prøvet i personlig Erfaring*, og har saaledes *gennemtrængt et forholdsvis omfattende Tankestof*, at den, enten Forfatterne have fulgt fremmede Forbilleder eller egne Veje, har kunnet afføde Værker af *blivende Værd* baade for Menigheds- og Folkelivet. Det er i saadanne Frembringelser, man maa studere den gammellutherske Forkyndelses Væsen og dens Udvikling gennem Tidsrummet; men her er Udviklingens Gang i de tre Landskirker ikke saa ens, at vi kunne undlade at undersøge den for hver især af dem, idet vi nærmere iagttage deres vigtigste Talere og Prædiken-Forfattere, ordnede efter Tidsfølgen.

I den dansk-norske Kirke møder os først *Povel Medelby* med de fire ovenfor nævnte Samlinger, af hvilke den ældste: »Ungdommens Postilla« over Evangelierne fra 1614, optryktes 9 Gange i Aarhundredet og endnu en Gang 1741 — et stærkt Vidnesbyrd om, hvor godt Bogen svarede til Manges Trang. Dette skyldes dog ikke nogen Slags retorisk Tillokkelse, daarlig eller god. Povel Medelby staar med Hensyn til Fremstillingsmaaden endnu nær ved Niels Hemmingsen. Sanddru og grundig altid sigtende paa Tilhørernes Samvittighed, men ogsaa tør og

piga" —, og blev da tilsagt at holde for Kongen næste Søndag den Prædiken, som han netop memorerede. Han mødte saa godt som i Pjalter, og dem, sagde han, havde han endda laant, thi hans egne Klæder vare endnu ringere. Kongen lod ham klæde op og gjorde ham, da han syntes godt om Prædikenen, til Slotspræst paa Kungsör (1676) samt senere (1691) til Hofprædikant og Præst ved Drabant-Korpset. I denne Stilling var R. med Karl XII 1700—1702, men havde ondt ved at holde Styr paa sin ungdommelige og overmodige Menighed. En Gang mente han at skulle tæmme deres Vildskab. Det var i Lifland, kort før den navnkundige Overgang over Düna. Drabanterne havde taget Kvarter i et for Spøgeri vanrygtet Hus og „rustat och dundrat", som de plejede, til de faldt i Søvn. Da købte R. nogle Ryttere til at krybe op paa Taget og kaste Spaaner, Lægter og Spær ned foran Døre og Vinduer samt løbe bort, medens de fortumlede Drabanter for op i Rædsel og bandede eller bad, alt efter Enhvers Sind. I nogle Dage vare de temmelig spage. Men saa kom Præstens Paafund ud, og, for at hævne sig paa ham, fik de ham paa Kampdagen med sig ud i Kugleregnen tilfods, og imens listede de sig til at overskære den ene Bidselrem paa hans Hest, som en Karl skulde holde til Rede. Snart begyndte Kuglerne at sængste Præstemanden, han ilede hen til Hesten og kastede sig i Sadlen; men, idet han trak i Tøjlen, gav Dyret sig til at gaa rundt paa samme Plet. „Jag tror, djefvulen rider hästen," raabte R. „Ja, det ser vi," svarede Drabanterne leende. 1702 blev han Præst i Hedemora og døde 1718 (Westén I, 2, S. 569—78).

temmelig kølig, stræber han kun at samle og ordne, saa som muligt, i numererede Led og Underled, al den religiøse lysning og Formaning, som kan udledes af Texten og støttes med Skriftens Ord — deri søger Forkyndelsen al sin Magt, og kun sjældent tillægges noget Billede eller nogen Betragtning, hentet fra andre Tankekredse. Her er ikke Spor af lærd eller æstetisk Glimresyge, men heller ej Noget, som sætter Indbildningskraften i Svingning eller gaar ud paa at røre Hjærtet; selv hvor Forf. bruger Bibelens Billedsprog, tager han saa haandfast paa det, at der ikke bliver stort tilbage af Poesiens Vingestøv. Hans Ligprædikener, der vise os denne Slags Veltalenhed endnu paa et ældre Trin, ere kun korte, klare Textudlægninger til Oplysning om, hvorledes en Kristen bør tænke paa og gøre sig rede til Døden, uden mindste Hentydning til den Afdøde eller Forsøg paa at udmale de Efterlevendes Sorg, og den smukke varme »Bøn om et saligt Endeligt«, som slutter Ligprædiken-Samlingen, gør næsten Indtryk af et ufrivilligt Udbrud af længe tilbagetrængt Følelse.

I Postillerne knyttes til hver Text som oftest flere særskilte Betragtninger eller Prædikener. Til Sammeligning med Niels Hemmingsen (se ovenf. S. 179) kunne vi i Hast gjennemgaa den første af de tre Betragtninger over *Bryllupet i Cana:* „om det aandelige Æcteskab med Christo oc Menigheden". Æmnet afhandles i fem Stykker: 1) „Christus er en sand aandelig Beyler eller Brudgom", hvilket paavises af en Række Skriftsteder; 2) „denne Brudgoms Beskriffuelse effter den Vijs oc Maade, som mand anseer en legemlig Beyler eller Brudgom", nemlig I) han er efter sin Byrd „en Kiempe aff tuende naturer", II) han er skønnere end Absolon, III) han elsker sin Brud til Døden, IV) han har Magt til at værge hende, thi han har overvundet Døden og Djævelen, V) han er rig, thi han ejer Himmel og Jord; 3) „Brudens d. e. den Christne Kirckes Beskriffuelse" — den er bestemt til Herlighed, men falden, langt ringere end Esther mod Ahasverus; 4) „huordan hun bliffuer beprydet aff Brudgommen", hvilket udføres efter Ezech. 16: han toer hende d. v. s. renser hende med sit Blod, salver hende med sin Kjærlighed, ifører hende sin egen Uskylds hvide Klæder o. s. v. — hele Toilettet gennemgaas indtil Fingerringene d. e. dette Livs gode Ting og „Semisk-Læders Sko" d. e. et fast og taalmodigt Hjærte; 5) hvorfor Mange ikke komme i Ægteskab med Herren og „huad der bryder aandelig Ecteskab imellem Christum oc mange folck i verden" — her gennemgaas alskens Laster og Ugudeligheder, især Kætteri og Trolddom, og Stykket slutter med, at, ligesom Kvinderne i Weinsberg bar deres Mænd ud af den belejrede Borg, saaledes skal vi bære Kristum ved Troen i vore Hjærter, saa blive vi frelste af Fjendens Vold. De andre to Betragtninger handle, den ene om „legemlig Ecteskab" i fem Stykker, som især gaa ud paa at indskærpe god Forligelse mellem Ægtefolk (bl. A. med Henvisning til Sokrates som Mønster paa en Ægtemand), det andet

om Jesu Mirakler i to Stykker, med Underdelinger. — Som Exempel paa Povel Medelbyes *Ligprædikener* kan tages den 32te, hvis Text er Es. 53, 5: „Han er saargjort for vore Synder" o. s. v. Det skal i Anledning af denne Jordefærd være os en Hjærtens *Glæde* at ihukomme den store Hjælp, vi have af Christo Jesu: 1) i Fødselen, saasom vi ere fødte syndige, men han har bødet derpaa ved at lade sig føde syndefri, saa at han, selv ren, kan rengøre os; 2) i Livet, saasom vort Liv er syndigt, men han ved sit rene Levned genføder os, giver os et nyt Hjærte og forarbejder i os baade Viljen og Gærningen; 3) i Døden, saasom denne er a) Mærke paa Faldet: „Djefuelen er hindis fader oc synden hindis moder", medens Gud oprindelig havde skabt Mennesket udødeligt, b) dens Stund uvis og følgelig en stadig Kilde til Gru, c) farlig, for Dommens Skyld, men Kristus har ved sin Død og Opstandelse taget dens Braad fra den i alle Henseender. Af alle disse Grunde maa vi ikke sørge som Hedningerne, der intet Haab have, men komme i Hu, at „de salige afgangne huile af deris arbejd, oc ere forløste fra forne skrøbelighed oc wselhed", og ikke ønske dem levende — det vilde være ubarmhjærtigt, som at skyde en Ven ud blandt hans Fjender, efter at han var bjærget for dem, at „kalde den døde, som er i fred, hid til krig oc stor hafsstormen, som her vancker i denne verden", og „gieckeligt" som at fortryde paa, at en god Ven, der var træt, omsider var falden i Søvn. Den ovennævnte almindelige *Slutningsbøn* begynder: „Gode Gud du haffner sæt Mennisken et maal at leffue i, huilcket hand icke kand offuergaa, thi hand haffuer sin bestemmende Tijd, hans Maaneders tall staa hos dig, du haffuer talt alle vore dage, hvilcke dog fare snart hen, ligesom een strøm . . . . . . Saa lær mig nu at kiende oc tage til hierte, at det skal faa ende met mig . . . . Herre, lær mig at betæncke, at ieg skal døe oc at ieg ey haffuer her i denne Pillegrims færd oc elendighed [o: Udlændighed] nogen varendis sted: Obenbare mig min stackede oc forgængelige værelse, at ieg offte oc idelige tæncker paa mit Endeligt, paa det at ieg i denne Verden icke leffuer mig self, men lefuer oc døer effter din villie, at ieg der met kand frijmodig oc glad forvente i troen min hiemfærds dag oc din kiere Søns Jesu Christi aabenbarelse" o. s. v.; særlig beder han om at maatte dø med fuld Bevidsthed, „at min sind oc forstand icke bliffuer forrycte eller forderffuede" — en Ytring af den samme Følelse for Personlighedens Adel, som gjorde Sot- og Affældigheds-Døden saa modbydelig for vore hedenske Forfædre.

Hjærteligere end Povel Medelby er, i sine faa Prædikener, *Caspar Bartholin* (Jesper Berthelsen), som det var at vente af en Mand, der saa sent og paa saa særegen Maade uimodstaaeligt var ført til gudelig Granskning og Forfatterskab; ogsaa interesserer han stundom ved ganske egne Betragtninger, som røbe den fordums Læge og Anatom — som naar han i en Nadverprædiken udførligt skildrer den legemlige Ernæringsproces for derfra at komme til Nødvendigheden af stadig Næring for Evighedslivet. Vi maa imidlertid haste forbi ham til hans Navne og Jævnaaring **Jesper Brochmand** med hvem Opbyggelsesforedraget

i Danmark naar højere end nogensinde siden før Mynster og Grundtvig. Den lærde Tankebygger, den strænge Ivrer mod enhver Afvigelse fra den ortodoxe Lutherdom, han bliver enfoldigt jævn, blød og varm, saa snart han vender sig til de Troendes Samfund, sine »kære Børn«, som han ideligt kalder dem. Vissselig ligger der Dogmatik *bag* ved hans Ord: Kirkens Lære danner Rygraden i al hans Tale; men umiddelbart er det aldrig hans Øjemed at fremstille eller forklare Dogmerne; han vil kun vække Tilhørernes Syndsbevidsthed og Naadestrang og sætte dem i levende, inderligt Forhold til Herren, saa at de ved ham ledes til et helligt Liv og en salig Død. Hvad end Brochmand stræber efter som Universitetslærer og lærd Forfatter, paa Prædikestolen er det ikke »Tro at«, men »Tro paa«, som han vil klare, nære og styrke, og derfor har den store Strids-Teolog kun meget lidt Polemik i sine Prædikener; han kan end stundom, hvor Talen er om særligt vigtige Led af Kirkelæren, sige: Bort med Alt hvad der strider derimod, men fordyber sig dog aldrig i de afvigende Opfattelser. Hver Side vidner om hans ualmindelige Skriftlærdom, han er gavmildere med Bibel-Citater end maaske nogen anden af Tidens Prædikanter; men det er hverken Slendrian eller lærd Forfængelighed, som lægger ham dem i Munden; de voxe levende frem paa hans Tankes Træ, de hellige Ord genfødes paa hans Læber som det fuldkomneste Udtryk for, hvad han vil lægge Tilhørerne paa Hjærte. Saa bibelsk er Brochmand, at han, fremfor de fleste Samtidige kun sjælden bygger sin Prædiken som en selvstændig, mer eller mindre leddelt Begrebsudvikling i Anledning af Texten, men helst, ligesom i sin Tid Reformatorerne, følger Texten Sætning for Sætning, idet han stadigt med andre Skriftord støtter og oplyser Alt hvad der kan uddrages af Textens Ord til Opbyggelse for Livet. Noget bred bliver derved tidt Fremstillingen, saa meget mere, som Brochmand aldrig betænker sig paa at medtage denne eller hin gavnlige Paamindelse, hvortil et Skriftord kan give Anledning, om han end derved for en Stund kommer noget bort fra Talens Hovedtanke. Men paa den anden Side søger han aldrig at glimre med Aandrigheder eller billedlige Udtydninger, er overhoved meget lidt paavirket af tyske »Metoder«. Jævn og stilfærdig strømmer Talen, alvorligt advarende, kærligt manende, mildt trøstende, altid ærlig og sanddru og gennemvarm baade af Ømhed for Menigheden og af en dyb ved Selverfaring næret Andagt, som nu og da løfter sig i brændende Bøn, enten Taleren læg-

gør denne Tilhørerne i Munden — »Siger da saaledes«, og saa kommer Bønnen —, eller han udtaler den i sit eget Navn. Hos ingen dansk Forfatter taler den gammel-lutherske Ortodoxi renere og hjærteligere til os. Dens Livsopfattelse er ensidig, mindre fri og rummelig end Luthers, væsentligt asketisk, det naturlige Menneskeliv skydes utilbørligt til Side, saa at der kun er nogen Plads for Familie- og Fædrelandsfølelserne, liden eller slet ingen for den naturlige Sandhedstrang eller for Skønhedsglæden i nogen af dens Skikkelser; men strængt sædelig er denne Livsanskuelse og baaren af oprigtig, levende Kristentro, derhos træder den hos Brochmand frem paa saa *ægte dansk* Maade, i Ordets bedste Betydning, at man ikke kan undres over, at »Brochmands Postil« lige til vore Dage har været alvorlige Kristne i den danske og norske Menighed en kær Ven og Vejleder til Forstaaelse af Guds Ord, til Stadfæstelse i Troen, til Støtte for Sædeligheden, til Trøst i Livets og Dødens Kamp.

Allerede *Tilegnelserne* af „Sabbathi sanctificatio“ — Vinterparten til Fru Barbara Wittrop Kansler Kristian Friises til Kragerup, Sommerparten til Fru Anna Lunge Just Høeghs til Gjordslev — pege udtryksfuldt paa *det gudelige Hjemliv*, som Forf. ogsaa ellers stadigt kræver som Vidnesbyrd om Troens Liv, og som er en af Tidsalderens smukkeste Egenheder; hjærteligt heder det især til Fru Anna: „Jeg kand sandfærdeligen sige for voris Gud, som seer alle ting, oc som haffuer en Vederstyggelighed til alle dem, som tale andet end Sandhed af hiertet, at Gudfryctighed udi Eders hus paa flittigste öffuis, og Eders Adelige unge Børn saaledis om Herrens sande oc salige veye at undervisis, at ieg med Glæde oc Forundring hafuer fundet hos dennem den Fremgang udi Guds og Jesu saliggiørende Kundskab, som ieg ikke hafde kunde trott at findis hos nogen udi saadan ringe Aar oc Alder.“

Blandt Prædikenerne kunne vi først, til Sammenligning med tidligere omtalte Behandlinger af de samme Æmner, betragte de to paa *2den Søndag eft. Hell. tre Konger*. Man mindes Gudbrand Thorlakssons korte Udlægning af *Epistelen om de forskellige Naadegaver* (Rom. 12, 6 o. f., se ovenfor S. 177). Hos Brochmand er det en udførlig Bibellæsning. „I gode Guds Børn oc kiere brødre“, begynder han, „vi haffuer adskillige gaffuer effter den Naade, som er os giffuen“. Ingen maa fortryde paa, at en Anden har faaet større Gaver end han selv, men tænke til at bruge dem saaledes, at han, naar „Gud kommer oc kreffuer rede oc Regnskab aff hannem“, han da kan „med ære bestaa for Gud sin Herre.“ „Hører“, vedbliver Taleren, „huorledes eders Frelsere Jesus Christus eder herom underviser“ — og nu fortælles udførlig Lignelsen om de betroede Pund, hvorpaa det heder: „Lukker op eders Hierters øyne, Guds børn, oc huer for sig bekiende, at huis godt oc gaffuer hand haffuer, det haffuer hand icke aff sig self, men af den gode Gud i Himmelen, om huilcken S. Jakob skriffuer (1,17): „Al god gaffue“ — o. s. v., Skriftstedet anføres helt —. „Ingen hofmode sig aff sine gaffuer“, om de end skiøndt ere store, beten-

økende det som S. Povel lærer til de Corinthier (1. Kor. 1, 4—7): Jeg tacker min Gud" — o. s. v.; hele Skriftstedet. Gennem disse og flere Formaninger og dertil føjede Skriftsteder kommer Taleren til den egentlige Textudlægning, som gaar ud paa at oplyse, „huorledis enhver skal omgaais med oc bruge" Guds Naadegaver, samt paaviser det med Hensyn til hver især af de i Texten omtalte. Flere af dens Sætninger kunde friste til *Polemik*, men den *udebliver*. Saaledes, naar Paulus siger, at Profetiens Gave skal bruges i Overensstemmelse med Troen, saa fremhæver Brochmand ikke det særligt lutherske Trosindhold i Modsætning til andre Bekendelsers; han sigter kun til den almene Kristentro og bestemmer den nærmere som den, der saaledes fører til Kristus, „at et menneske der aff lerrer at sige met S. Povel 1 Cor. 2, 2: Jeg veed intet andet, ey heller vil andet vide end den kaarsfæste Jesum Christum." Ligeledes med de Ord: „Naar Nogen lærer, da vare han paa Lærdommen": her advares ikke mod at udbrede kættersk Lærdom, men indskærpes kun, at Læreren skal se til, at Tilhørerne ved hans Tale føres til Kristus, d. v. s. til at „føre it leffnet, som christne mennisker eigner oc anstaar." Hele Talen er en Række kærnefulde Formaninger, stadigt støttede til den hellige Skrift og sigtende baade paa Tro og Gærning, men saaledes at Gærnings-Formaningen fremtræder som Guds Ords Svar paa Samvittighedens Spørgsmaal om, hvordan man skal leve overensstemmende med sin Tro. — *Evangelieprædikenen* paa samme Søndag om *Brylluppet i Cana* er langt fra saa konstig leddelt som Medelbyes eller engang Niels Hemmingsens. Den dvæler især ved *Jærtegnet* som saadant. Guds Søn var kommen i en Tjeners Skikkelse saa at man kunde miskende hans Guddomsvæsen, derfor har Gud forherliget ham ved Tegn: „Oplader nu, I Guds børn, Hierterne, at I kunde retteligen aff Guds Ord undervisis, huad Tegn oc Miracler ere", nemlig „Gierninger, ved huilcke de skabte Tingester offuer al Natur oc imoed al Natur forandres oc foruandles, saa at de bekomme en langt anderledis Natur, Kraft oc Egenskab, end de aff sig self oc i sig self enten haffue eller kand haffue." Dette udføres videre og støttes ved Skriftsteder, især Joh. 1, 3, at alle Ting ere blevne til ved Ordet. „Sige nu huer aff eder, I Guds børn: ieg vil troe paa min Herre Jesum: ieg vil i Liff oc død henge ved hannem: ieg vil ikke søge Raad oc Retning hos andre end hannem, thi hand saaledis her obenbarer sin Herlighed, at ieg kand være fuld viss paa, at ingen Ting er hannem umuelig." Fra denne Betragtning kommer Taleren — forøvrigt ved en temmelig kejtet Overgang — til Textens Fortælling og dens Betydning som Forherligelse af Ægteskabet, og forskellige Formaninger knyttes til dens enkelte Led, støttede med Skriftsteder, hvorefter Taleren vender tilbage til Hovedtanken og slutter med at pege paa Jærtegnene som Aabenbaring af Menneskets sande, overnaturlige Væsen i de gribende Ord: „Triner nu huer frem aff eder, oc siger til Jesum: Herre Jesu, vi troe ocsaa paa dig. Thi vi vide, at du icke alleniste haffuer omuendt Vand til Vjn, men vi vide, at du saaledis skal omuende oc forvandle voris dødelige legemer, at de skulle bliffue dit serefulde legeme lige, efter den Kraft, met huilcken du kand giøre dig self alting underdanig."

Intet Æmne kunde snarere friste til dogmatisk Spidsfindighed og skarp Polemik end *Nadveren*; det er derfor værdt at lægge Mærke til, hvorledes Brochmand taler derom. Vi kunne som Exempel tage Prædikenen over

Skærtorsdags-Epistelen: 1 Kor. 11, 23—29. Den begynder med følgende højt stemte Tilraab: „Kommer, I hellige Guds Børn, oc met Glæde hører om det gode oc glædelige Giestebud, som Jesus Christus ederis Frelsere haffuer beredet eder oc om huilcket der haffuer været talet saa meget i de foregaaende Dage. Hører hvad David siger i Psalmen 22,27: De elendige skulle æde og bliffue mætte, oc de skulle loffue Herren, oc deris Hierte skal leffue evindeligen. *J* elendige, til huilcke Jesus haffuer sagt Matth. 11, 28, Kommer hid til mig alle I som ere beladne med syndens byrde: see, Jesus haffuer beredet eder her it maaltjd, i huilcket eder giffuis hans hellige legeme, oc i huilcket frembæres eder hans hellige blod", og nu lovprises denne Velgærning i mange Vendinger og med mange Skriftsteder bl. a. Joh. 6, 51 og Ps. 23 om Herren som Hyrde, indtil Indledningen slutter med en Opfordring til med Andagt at søge Herrens Bord, „oc paa det at ingen skal forgribe sig her udi nogen Maade, vigendis enten til høyre eller venstre side, da skal vare sig huer, at hand icke følger sit eget Hiertes tancker eller Fornuftens skarpsindighed; men huer skal slet oc ret holde sig til det, som her aff Jesu Christo foreskriffuis oc foreholdis." Denne Lydighed indskærpes yderligere; men *lige saa lidt* som der her eller senere *udtrykkeligt peges paa Kalvinisterne* (jfr. det nylig anførte heftige Udfald mod dem af Wallius), *lige saa lidt* gøres der mindste Tilløb til at forklare fra ortodox-luthersk Stade *Maaden*, hvorpaa Kristus er tilstede i Nadveren, *Mysteriet* lades „uoverfasket i alle Maader". Følgende Textens Ord, gennemgaar Taleren, hvorledes man i det Enkelte skal holde sig til Jesu Forskrifter, idet han dvæler ved 1) hvem der har indstiftet Gæstebudet: den Jesus, som skal dømme Verden, sig derfor: Saa sandt jeg vil frikendes af ham, vil jeg komme til dette Gæstebud; 2) naar det blev indstiftet: i den Nat, da han blev forraadt og da han bad: Fader, ske ikke min, men din Vilje! lad os derfor ihukomme al hans Kval; 3) hvilken Haand der uddelte Brødet og Vinen: den samme Haand, som lægede den Spedalske, og som nu i Nadveren atter uddeler de lægende Gaver, derfor skal man sige: „Saa visst som ieg seer met disse udvortis øyne, at Guds mand (Præsten) tager Brødet i sin Haand, saa visz er ieg paa, at Jesus er her tilstede, oc self met sine velsignede Hender tager paa Brødet met Guds Ords tienere", o. s. v. — samme Formaning gives med Hensyn til Vinen. 4) at Jesus takker Gud, saaledes skulle ogsaa vi takke, og fuldt forvissede om, at det Brød og den Vin, vi modtage, er „det selvsamme vor Herres Jesu Christi Legeme, som hengde for mine Synder nøgen paa Kaarset . . . Vel maa ieg bekiende, at det strider imod al fornuft oc forstand", men saadanne „kiødets tancker acter ieg icke; den som har sagt: Tager, æder, det er mit Legeme, han er den samme, som har sagt Joh. 14, 6: Jeg er veyen og sandheden oc lifvet", hvilket yderligere belyses med Skriftsteder. „O I mine Læber", udbryder Taleren, „o du min Mund, at I kunde berede eder tilbørligen til at annamme saadant it helligt oc høyuerdigt pant!" Og dermed vender Talen sig til Prøvelsen, som skal bestaa *ikke* i en Besindelse paa, om man ogsaa har den ortodox-lutherske Nadveropfattelse, men i Besindelsen paa, 1) om jeg føler mig syndig, 2) om jeg mod Syndernes Mangfoldighed trøster mig paa Jesum, 3) om jeg har det faste Forsæt herefter at ville frygte Gud og modstaa Synden. Talen slutter med en salvelsesfuld Paakaldelse af Jesu Hjælp til Sejr over Synden og til evigt Liv.

Det samme Begreb om *Tro til Salighed:* at det er ikke en „Tro at", men en „Tro paa", som vi have mødt i de alt omhandlede Prædikener, udvikles maaske klarest og fyldigst i Prædikenen over *Evangeliet paa Kristi Himmelfartsdag* (Mark. 16, 14 o. f.), der ogsaa i andre Henseender er mærkelig. Først (1) advarer Taleren skarpt og udførligt mod den Vantro, som vil „komme os i Tuiffuel om huis Herren haffuer sagt". Men (2), om man ogsaa tror og bekender, at Kristus er sandelig opstanden og opfaren, skal Enhver se vel til, at han „det hand met Mund oc Ord bekiender, det icke udi Hierte oc Gierninger benecter". Det er ikke nok, at tro, at: ogsaa Djævlene tro og bæve. Nej, „vilt du haffue sandferdeligen den Berømmelse aff Gud, at du aff Retsindige Hierte troer, at JEsus er fra de Døde opstanden, da skall du huer Dag meere oc meere *aff Synden opstaae* .... Her vil fremdragis it andet *Leffnet* offuereenssttemmende met Guds Villie oc hellige Ord"; tror jeg sandeligen paa Herrens Opstandelse, maa jeg i Gærningen vise, „at JEsu Opstandelsis Kraft forarbeyder udi mig *it nyt Leffnet*, Gud behageligt". Dette, hvilket udvikles videre, med stigende Varme, er „retteligen at tro", hvo det glemmer, ham vil Gud straffe. Efter (3) at have forklaret, i Anledning af Ordene: „Gaar bort i hele Verden" o. s. v., Apostlernes Embede som Evangeliets Forkyndere særligt ogsaa for hver Kristen især, for hver af de Tilstedeværende, kommer Taleren (4), i Anledning af Ordene: „Hvo som tror og bliver døbt" o. s. v., tilbage til Spørgsmaalet om, hvad den Tro er, som Forjættelsen er knyttet til og siger: „Trin frem for Gud og *haff Jesum Christum ud i dit Hierte*, oc siig aff Esaia: Her er JEsus, som bar mine Siugdomme, oc tog min Pine paa sig. Hand er saargiort for mine Offuertredelser, oc hand er knuset for mine Synder. Straffen er lagt paa hannem, at ieg skal nyde Fred: Oc ieg haffuer faaet Lægedom udi hans Saar. Indstil dig met største Ydmyghed for GVD, oc frembær JEsum udi din Siel oc Aand, oc tale saaledes til HErren din Gud: Saa haffuer, du min Gud, elsket mig, at du haffuer giffuet mig din elskelige Søn, at ieg som troer paa hannem skal haffue det euige Liff" — hvilket udvikles videre, idet Skriftsteder anføres til Svar paa Djævelens Indskydelser og Verdens Fristelser. Hvo der strider saaledes mod det Onde ved Guds Hjælp, han har „den TRO, huilken der udkreffuis, at det hellige Evangelium kand være dig saligt"; derhos skal man trøste sig ved sin Daab, hvis Betydning saa udvikles korteligt. Her er altsaa aldeles ikke Tale om Konfessions- eller Dogmetro, men om den levende Hengivelse til Kristus, som lader Menneskets Sjæl blive gennemtrængt af hans Væsen og viser sin Kraft i et nyt Levnet. Lige saa dybt og aandeligt opfattes i det følgende Stykke (5) Forjættelserne til Disciplene om, at de i Kraft af Troen skulle kunne gøre *Jærtegn*. Visselig tror Brochmand paa ethvert bibelskt Under som udvortes, bogstavelig Sandhed, men han skønner tillige, at den samme Aandens Magt over Naturen kan vise sig paa andre, *analoge* Maader. Sikkert nok have Apostlerne virkelig uddrevet virkelige Djævle, men hvor Mange have ikke, naar Satan slog dem med Knytnæven, som S. Povel, bedet til Gud og faaet samme Trøst, som han fik: Min Naade er dig nok! „Huor mange monne bliffue midt i Døden ved Troen til JEsum saa modig oc mandig, at hand ved Guds Aands mæctige Bistand, frydefuld siger til Død oc Dieffuel: Død huor er din Seier? Helffuede huor er din Braad? Gud skee Tack som

giffuer os Seier formedelst vor Herre Jesum Christum. Huad siunis eder nu? *Monne det icke ocsaa være at uddriffue Dieffle udi JESU-Naffn?*" Ligeledes med at tale i nye Tunger: det gør i Sandhed den, som taler af et omvendt og troende Hjærte; med at tage paa Hugorme og drikke Gift, helbrede Syge: Sligt er ikke nægtet „aandelig vijss" os, som paa denne Dag tro paa Kristus. Endelig (6) med Hensyn til selve Himmelfarten, skal det visselig tros efter Bogstaven, at Herren toges bort af en Sky fra Disciplenes Øjne; men Himmelen er *ikke denne synlige Himmel*, som er skabt og følgelig skal forgaa, det er en uskabt, evig Himmel, „saadan Ære, saadan Høyhed oc Herlighed, som icke aff Menniskis Hierte kand fattis oc forstaaes"; og Guds højre Haand er „*icke nogen viss Platz, Rum eller Sted*", men „GVDs Almectige Regiering, udi huilcken Gud alting, i huad det er, eller være kan nuværendis mecteligen regierer oc forestaaer"; deri er det, Kristus har faaet Del, derfor er han her tilstede, husk det i al Nød og Kamp, i Liv og Død. Af det sidste Punktum i Texten, om at Apostlerne gik ud og prædikede, tager Taleren (7) Anledning til at formane Enhver til efter Evne og Lejlighed at gøre det Samme og slutter med en inderlig Bøn om Guds Naade til at høre Ordet, tro og leve saaledes, at vi en Gang kunne faa Jesus at se hos Faderen.

Jeg tør ikke opholde Læseren med flere Uddrag af Postillen. Den samme indtrængende og hjærtelige Forkyndelse som griber os her endnu efter halvtredje hundrede Aars Forløb, møder os i Brochmands *Ligprædikener*.. De ere ikke saadanne korte Afhandlinger som hos Povel Medelbyes. De kunne svulme op til hele Bøger, og det ikke alene paa Grund af Personaliernes Vidtløftighed Dog ville i det Mindste nogle af dem endnu kunne læses med Opbyggelse, ikke mindst den omfangsrige Tale *over Kansleren Kristian Friis* (1640), som er tilegnet Enken Fru Barbara Wittrop. For at give en tydeligere Forestilling om Arten, maa jeg have Lov til at gøre kortelig Rede for dens Indhold. Texten er hele den 121de Salme, som i Indledningen gennemgaas og tydes Vers for Vers; Temaet er hvad sand Gudsfrygt vil sige og „huad gode oc gaffn den monne med sig føre, baade udi nærværende oc tilkommende Lijff"; men først ville vi „effter loffig oc berømmelig vijs oc vane, oc Christelig vedtagen Skick udi voris Kircker", ommelde „paa korteste" om „dend salige Herris Christen Frijs til Kragerup, Ridder, K. M. vor Allernaadigste Herris oc Kongis Cantzeler, Danmarckis Riges Raad oc Befalingsmand offuer S. Knuds oc Munckeliff-Kloster, hans Adelig Byrd oc Herkomst paa Fæderne oc Møderne", om hans Opdragelse, Embeder og Levned „oc endeligen om hans meget gudelige Afskeed fra denne Verden, oc glædelig indgang til det evige æris Rige udi Himmelen". Det sidste Æmne optager det Meste af Personalierne, og Fortællingen maa i al sin Udførlighed altid gøre et dybt Indtryk ved det levende Billede af en *sand Kristens „modige og mandige" Hedengang*. Først faar man en hel Sygehistorie fra den 8de til den 17de Sept. (1639), da Brochmand, der havde været bortrejst, første Gange besøgte den Syge. Han havde da netop faaet Nadveren, og, da Brochmand opfordrede ham til trøstig at bede: „Ske din Vilje", hvordan det end skulde ende, sagde Kansleren: „O ney, Himmelske Fader, tag icke Kalcken fra mig: Nu er ieg aff din Naade bered ved Jesum Christum at dricke Dødsens Kalck: Huem veed, om ieg en anden Tijd kand være saa bequem

dertil?" men da Br. beder ham betænke, at os tilkommer det ikke at vide Tid og Stund, siger den Syge taalmodigt: „Skee da udi Jesu Naffn Guds Villie, enten det behager Gud, det skal være til ljfuet eller Døden". Det samme Sind ytrer sig i de mange følgende Samtaler, som Taleren beretter. Da den Syge Dagen efter er daarligere og sukkende siger: „O huad er ieg meget suag! Gud stat mig udi min Sdaghed bi!" og Brochmand begynder at læse den 23de Salme, falder Friis strax ind og gentager flere Gange Verset om Dødens Skyggedal, samt tilføjer: „Jeg finder i mit Hierte, at min Jesus er mit Lius, oc hand vil liuse for mig ind i Himmerige, oc ieg tuiler icke, at hand io vil selff tage mig ved Haanden oc lede mig igennem Dødens mørcke Dal ind i Himmerigis Rige". Paa Brochmands Spørgsmaal, om han ikke vilde beskikke sit Hus, lader han Hustru og Børn komme. Han rækker „den gode Velbaarne Frue" Haanden, „faffnede hende om Halsen", takker hende og beder hende tilgive, hvad han har fortørnet hende med. Derefter taler han til „sine Velbaarne Børn", formaner dem til at frygte Gud, holde fast ved den sande Religion, ære og tale godt om Kongen, adlyde deres Moder, være sparsommelige, sky ondt Selskab, lære hvad der sømmer sig deres Stand og over Alt leve saaledes her, at de kunne leve med Gud evindelig. „Kommer mine Ord ihu", slutter han, „det er eders Faders sidste Ord til eder; seer til, at I glemmer dennem aldrig!" og, medens de knæle ved Sengen, „lagde han sin Haand paa huers Hoffuit især oc velsignede dennem". Samme Aften tog han i et Brev Afsked med sin Konge og var nu rede til at dø. Det skulde dog varè endnu fjorten Dage. De ere rige paa gribende Optrin, især hans sidste Nadver (24de Sept.), som han nyder sigende: „Æd nu mit Hierte, min Siel, Jesu Legeme, som hand gaff i Døden for dig!" og ligedan med Vinen; de Tilstedeværende, en talrig Forsamling, især Friiser og Kaaser, knæle i Bøn omkring ham; han klager over, at han ikke selv kan knæle, hvortil Brochmand siger, at Jesus vel knælede, mens han var løs og ledig, men paa Korset maatte han nøjes med at bøje Hjertets Knæ; siden beder den Syge oftere Fadervor, især „Led os ikke udi Fristelse!" gentager Simeons Ord og lader læse for sig den 121de Salme. Et Par Dage efter er han, da Brochmand kommer, „uden maade mild oc glad" og fortæller, at nu har Gud gjort stor Miskundhed imod ham, han er helt fri for Smerter og har været paa et dejligt Sted: „Ieg kand icke nocksom sige, huor herligt der var: Men ieg var der saa meget stacket: O maatte ieg snart komme did igien!" Den 29de Sept., da Brochmand taler om, at Guds Engle nu „lavede til" at bære ham til Paradis, svarer Friis: „Det bestiller altsammen min kieriste Frelser Jesus", lader sig forelæse „O Gud vi love Dig", siger derefter med høj Røst: „In te, Domine, speravi!" og tre Gange: „Non confundar in æternum", samt synger selv „klarligen oc redeligen, dog saageligen" Luthers „Med Glæde og Fred far jeg nu hen" helt ud. Endnu flere Døgn drages han med Døden, jævnlig paakaldende Jesus og lyttende til Salmer og Skriftstykker, og til sidst (den 1ste Okt.), medens Brochmand beder for ham om en salig Bortgang og holder hans Arme opløftede, udaandede han med Jesu Navn paa Læberne. I denne frejdige Syslen med Dødstanken, saa ulig vore Dages vantro Sky for at lade den Døende vide forud, at det er Alvor, er der Noget, som minder om Asadyrkernes Dødsmod: det er samme faste Tro paa et højere Liv hinsides Graven, kun at det

hviler paa en saa meget bedre Grund. Fra Dødsscenerne, som maa have fyldt Tilhørerne med dyb Bevægelse, leder Prædikenen, ligesom beroligende og samlende, Tanken hen paa det Liv, som enhver af Tilhørerne har tilbage her paa Jorden, og maner alle til at føre det i den Afdødes Aand, idet Taleren, efter en exegetisk Gennemgaaelse af Texten, udvikler, hvorledes Gudsfrygt fører med sig sex Slags Gavn, og slutter med en henrykt Lovprisning af Guds Naade, sammenkædet af Salme-Citater, til sidst hele den dejlige 23de Salme. Havde denne Gudstjeneste været lang, den havde sikkert ikke trættet Nogen; men det var jo ikke hver Dag, man havde en Kr. Friis at begrave og en Brochmand til at tale over Kisten.

Des værre haves Intet af den djærve *Ole Vinds* Bibeltolkninger eller Helligdagsprædikener; han har maaske ikke staaet langt under sin Biskop; i alt Fald taaler hans eneste trykte Tale: Ligtalen over Holger Rosenkrands (1643), nok at stilles ved Siden ad Brochmands Ligprædikener*). Ogsaa Skaanes Biskop *Mads Jensen Middelfart* indtager en værdig Plads som Ligprædikant. Men ellers rager Brochmand højt op over sine Samtidige — bl. A. saa vel over den meget ansete *Niels Mortensen Schelderup*, hvis lange Prædikener over Herrens »siuff siste ord« (1640) endnu væsentlig staa paa samme Trin som Povel Medelbyes Taler, som over den ligeledes højt priste *Peder Vinstrup* i

---

*) Dog vil man knap hos Brochmand finde nogen saadan Ordleg som følgende i Indgangen til Ole Vinds Ligtale: De Hellige ere de, som stræbe at ligne Gud, „bliffue Ræt oc Sand Hellige, Heel-lige, oc Salige, ja Saa-lige, som i begyndelsen i Himlene“. Men ellers er Talen gennemtrængt af inderlig Følelse og rig paa Opbyggelse. Ogsaa her meddeles en gribende Syge- og Døds-Historie. Da Vind tilkaldes, 8 Dage efter Sygdommens Udbrud, finder han Hr. Holger „fuld af Guds Ord“, især Kol. 3, 3, 1 Joh. 3, 2 og 2 Kor. 12, 9, hvilke Steder han anførte og glædede sig ved. „Jeg haffuer stridt en god strid“, siger han, „beholdt Troen oc en god Samvittighed; Nu finder ieg, at hand holder hart, Jeg slipper hannem icke, for hand holder altid tro oc loffue, om vi endskønt icke altid holde tro oc loffue“, og da Vind minder om, at Gud vil ingen Synders Død, svarer Rosenkrands: „Ja end icke deris, som døe“. Nadveren nyder han sammen med sin Hustru, kalder derefter sin Svigersøn Kristen Thomesen (Sehested) til sig og siger: „Det vil ieg skal være Aabenbare oc sigis, at icke veed ieg at haffue nogen Wven i Verden uden een Mand, den ieg lenge siden aff mit Hierte, Ja, aff mit Hierte haffuer tilgiffuet oc bedet Gud i Himmelen for hannem, at hand vilde hannem forlade oc giffue hannem it bedre Sind.“ Siden tager han Afsked med Hustru og Børn, velsigner dem og takker Gud „for gode oc lydige Børn oc bad Guds Velsignelse offuer dennem for Børn de haffde været hannem.“ „Veni, Jesu! Kom o Jesu, kom i Naade oc Barmhiertighed“ vare hans sidste Ord; men da Vind hviskede den alt maalløse Mand i Øret: Herre Jesu, annam min Aand! kunde han endnu høre ham svare: „Ja,“ og med Armene støttede af de Andre i opløftet Stilling opgav han Aanden. Talen, over Ps. 73, 23—26, har til Tema „De Helligis herlige Leffnet“ og ender med en lang hjertelig Bøn.

Lund*) —; og efter Brochmand daler den kirkelige Veltalenhed i Danmark paafaldende, saa at han kun undtagelsesvis naas, selv af de frugtbareste og i deres Tid mest yndede Prædikanter. Med Hovedmanden midtvejs i Aarhundredet *Erik Eriksen Pontoppidan* bryder den Ensidighed igennem, som man har kaldet *Blod-Opbyggelse*. Den har sin Rod i en materialistisk Opfattelse af Læren om Retfærdiggørelse af Tro forstaaet som inderlig Hengivelse til Kristus. For at hjælpe Tilhørerne dertil, bringe dem i det nærmest mulige personlige Forhold til Frelseren og lære dem ret at føle og tilegne sig til Gavns hans Kærlighed, greb man til at dvæle ved og udmale hans legemlige Lidelse saa sanseligt og rystende som muligt, næsten som om *den* var hele hans Frelsergærning. Pontoppidan hører nu ikke til de værste Blod-Prædikanter. Lejlighedsvis faar han andre Sider af Frelsens Historie dragne med ind i Betragtningen; hans store Skriftlærdom tynger i det Hele ikke utilbørligt paa Fremstillingen, fordi Ordet lever i hans Sjæl, og Citaterne derfor springe organisk ud fra de ledende Tanker; ogsaa har han en ganske livlig og frodig Fantasi, saa at det stundom lykkes ham virkelig at gøre Tilhørerne samtidige med Frelseren. Men Fantasiens Billeder ødelægges idelig af Reflektion; ved plump Udpensling og urimelig Gennemførelse i Enkelthederne jager han Livet af sine Lignelser, og hele hans Grundsyn er saa trangt, hans Følelse saa overspændt, at, uagtet han langtfra naar sine Aandsfrænder dengang og senere, især blandt Fuldblods-Pietisterne, i smagløs Sentimentalitet, saa have dog hans en Gang beundrede Faste-prædikener »offuer Vor Frelseres Jesu Christi hellige oc Høyverdige Bloed-daab« (1653) nu kun Betydning som et Tids-Tegn, men rigtignok et af de vigtigere, hvilket derfor bør kendes og

---

*) Schelderups Prædiken over Jesu Ord til Røveren gaar ud paa, at man I) af de to Røvere skal lære: 1) at Kristus er Midleren, 2) at der altid er to Menigheder i Verden: de Kristnes og de Ukristnes, 3) at Gud ikke lader store Synder ustraffede, 4) at Mange dog frelses, 5) at vi ikke maa skikke os efter den største men efter den bedste Hob, 6) at vi i Tide skulle gøre Bod og omvende os; II) Jesu Ord til Røverne, som gjennemgaas et for et, skulle minde os: 1) „Sandelig" om Jesu Magt til at frelse, til Trøst mod Tvivl og Mishaab, 2) „jeg", om at det er den evige Sandhed, som taler, 3) „siger" om Ordets frelsende Magt, 4) „Dig", om at Ordet gælder enhver Synder — „ach huad fremsettis her en stor oc dyrebar trøst!" 5) „i Dag", om at der ingen Mellemtid er mellem Døden og Dommen, ingen Skærsild o. s. v. — En Titel som „Morgen-Fryden oc Glæden efter Aften-Hylen oc Græden eller Liig-Prædiken af Ps. 30, 6—13" over Fru Elisabeth Below Kristian Skinkartz (16 3) turde være nok til at give en Forestilling om den lærde Lunde-Biskops Smag.

huskes. Noget Lignende gælder, om end af andre Grunde om *Henrik Thomæsøn Gerners* to store Postiller (1684 og 1693), der hilstes af Peder Syv noget nær som det Ypperste i sin Slags i hele den protestantiske Verden, men allerede paa Holbergs Tid vare forældede og »kunde faas for faa Mark« (ifølge Tychonius' Vidnesbyrd, se N. M. Petersen III, S. 172). Der er dog i Gerners Prædikener et videre og friere Livssyn end hos mange af hans Samtidige og større Sans for det naturligt Menneskelige, bl. A. kommer Fædrelandsfølelsen smukt til Orde — som det var at vente af en Mand, der havde vovet Livet og lidt paa Pinebænken for at fravriste Fjenderne en Fæstning —; ogsaa tiltales man ikke sjælden af fyndige, ordsprogsagtige Formaninger. Men Fortrinene fordunkles af store Brøst: vidtløftig, ulogisk Leddeling, overflødige eller Sagen uvedkommende Hentydninger til gammel-testamentlige Historier, Gentagelser, løse Ideassociationer, overhoved en trættende Brede. Mindre af Postillerne, end af hvad Gerner ellers har skrevet, vil man faa noget stort Begreb om, »hvor højt hand gaar i lærdom oc forstand«, som Kingo siger i Versene under hans Billede, føler man end aldrig saa godt, at han »desforuden er en Hiertens Ærlig Mand«. Tidsalderens sidste Postil: *Mads Pedersen Rostochs* »Catechismus over Evangelierne« (1710, men allerede 1699 varmt anbefalet af Kingo, siden oftere oplagt) fører os egentlig ved sin kateketiske Form udenfor Prædiken-Literaturen. Fremstillingen er klar og ædruelig, ikke ilde skikket til at hjælpe Læseren at samle og ordne sine Tanker i Andagtens Stund; men ved sin Tørhed og Fattigdom paa originale Tanker røber dog denne Bog, at nu var den gammel-lutherske Aands Frembringelsesevne paa dette Omraade væsentlig udtømt. Dog have vi, blandt de samtidige, stadigt vidtløftigere og mere opstyltede Ligprædikener, et Par, nemlig af *Digter*-Præsterne *Jørgen Sorterup* og *Thomas Kingo*, som endnu kunne læses med Opbyggelse, ja den sidstnævntes kun med den største Beundring; selv i en synkende Tid og i mislige Former — Kingos Tale er i afgjort »engelsk« Stil og overvættes lang — ville jo sand Følelse og overlegent Snille altid kunne gøre sig gældende.

Betegnende for *Pontoppidans* Smag er allerede *Titelbilledet* foran hans *Fasteprædikener*: man ser Jesus staaende nøgen i et firkantet Kar („Persekarret"), bøjet under Korset, som trykkes ned paa ham af en ovenfor anbragt Skruepresse (!); Blodet strømmer ud af hans Naglegab og Sidesaar. Karret er næsten fuldt, men gennem et Hul i dets ene Ende strømmer en

Straale i en nedenfor staaende Kalk. Billedet omgives af fem smaa Vignetter, der meget realistiskt fremstille Jesus i Gethsemane, Hudstrygningen, Tornekroningen, hans Nagling til Korset, inden det er rejst, Jesus hængende paa Korset og Lansestikket i hans Side. I *Tilegnelsen* — til sex Adelsfruer, deriblandt Kristence Juel, udføres Højs. 5, 10—16 som Menighedens Beskrivelse af Brudgommen: han er hvid, thi han er syndeløs og han gør „vore Purpur-røde synder hvide som Sneen, oc vi faae den hvide Retfærdigheds Klæder udaff hannem" o. s. v., han er rød, thi „hand haffver toed sin Kaabe i Viindrue bloed, oc hand er rødere i Øjnene (!) end Viin" o. s. v. — alle Blod-Momenter opregnes; hans Hoved er „som ded bedste Guld", fordi han med det har forløst os, saa at vi have „faaet Herligheds, Retfærdigheds, Ærens oc Lifsens Krone oc vi med de Ældste skulle bære Guldkroner paa vore Hoffveder oc staae med Guldkaabe fulde aff Røgelse udi dend hellige Stad ded høje oc himmelske Jerusalem, som er puurt Guld"; hans Lokker ere krusede, sorte som Ravnen, thi de ere sammenfiltrede af Blodsveden fra Urtegaarden og Tornekronen („oc ere bleffne krusede ock indvicklede aff beengstelse oc Guds Vredes Brynde, som hand maatte udstaae, efftersom vore Synder ginge hannem offver Hoffveded", og de ere sorte „formedelst Mørcksens Mact, som var offver hannem i hans Lidelse med bedrøffuelsens sorte Mørck; Men udi de Troendes Hierte ere de hvide som hviid Uld (!) . . . . til Forsickring, at de Troende skulle bliffue fast ved hannem, deres Hoffved, som hans Haar sidder fast paa hannem" (!) o. s. v. Yderligere Prøver paa, hvor vidt denne Slags Symbolik kan drives, findes hos N. M. Petersen III, S. 184—85. Hvorledes dog ogsaa sand og sund Formaning kan knyttes dertil, kan man se af et Sted som følgende: „Vi skulle aff Christi højplagede Legems ansjun i Aanden oc hans huudstrygelses gudelig eftertænckning, være bevægede til at priise Gud i oc med vore Legemer, som hhøre Gud til, oc fremstille dennem at være et leffvendis, helligt, oc Gud velbehageligt Offer, oc til at lade dem være Christi Lemmer, oc dend hellig Aands Templer," for at dette kan ske, maa vi ret levende forestille os og i Aanden favne hans blodige Krop og bede Gud, at Kristus maa saaledes „indtage vore Legemer og Lemmer, at de synden afstaae, oc til dend at begaae, sig icke lade bruge", paa det at, „naar disse vore Tabernacklers Jordiske Huuse, vore Legemer, bliffve nedbrudte, oc vi mue flytte oc vandre fra Legemed, vi da kunne haffve en bygning aff Gud, oc et Huus i Himmelen at boe udi."

Til Prøve paa *Gerners* Fremstilling, tillige paa en Tale i en Riget vedrørende Anledning, kunne vi tage, af Evangelie-Postillen, Prædikenen paa „*Purim eller Tacksigelses Festen for dend 11te Februarii 1659*", som han havde holdt 24 Aar efter Tildragelsen, altsaa 1683. Den uforholdsmæssig lange Indgang begynder med 2 Sam. 5, 20, hvor det heder, at David slog Filisterne og sagde: „Herren adspredte mine Fjender for mig, ligesom Vande skilles fra hverandre". To Ting ihukommer David: „1) Sin Seyer offver sine Fiender. 2) Sin Hjælp imod sine Fiender". Begge disse Tanker udvikles. 1) „Dend største Glæde voxer af dend største Sorg, oc dend største Sorg afflis aff Miszundelse: Josephs Sorg kommer aff Josephs brødres Miszundelse; de undte hannem icke den bundtede Kiortel . . . . David er ey saa snart kommen til Regieringen, før Philisterne har fatted miszundelse" og ville ødelægge ham — „det maae Guds Børn altid vendte

sig: Aldrig saa snart er en stor oc krafftig Dør opladt i Himmelen, førend Sathan udsender Fristere aff Helffvede, oc aff Sathans Synagoge". En saadan Løgnens og Splidens Aand havde regeret, da Juda maatte gaa i Fængsel i Babel, og selv efter Tilbagekomsten vare de fanger udi deris egne Steder". Saaledes vare Danskerne farne for 24 Aar siden: „udi deris egne Lande var de Træle og fanger". Det var sket for vore Synders Skyld; men Gud havde sparet os, „enddog det var vell saa meent, at underttvinge gandske Danmarck med sin Konge; Hoffvedstaden tvingdis med Hunger, Skudd, Ild oc Storm: Landet med Skatt, Plyndring oc Udskriffning: Men Gud sparede, som Juda, saa vore Miszgierninger, oc lod vore Fiender som Davids Fiender adspredis. Sammenholden Mact er u-offvervindelig: Men adspred Mact er snart forderffved" — dette bevises med Skriftsteder og Forhøret over Susannas Anklagere. Derfra kommer Taleren til Davids Udtryk, at Fjenderne adskiltes som Vand, derfra atter til Udtrykket „Floder" om Fjendehære (i Ps. 124, 3), hvis bibelske Berettigelse paavises af Esaias og Jeremias. Omsider bøjer Taleren, med Spørgsmaalet: Hvoraf kommer saadan Adspredelse? tilbage til Indgangens andet Led: „2) Det er icke kommen ved Davids Mact, enddog ved Davids Haand: Men ved Herrens Haand" — atter en Række Exempler paa, hvordan Gud kan overvælde sine Fjender uden Vaaben. „Saa har oc Herren giordt imod os: Hand har udi Stormen adspreed vore Fiender som Vand skilles ad". Derfor prise vi idag Gud og skulle fremdeles ære ham ved at betragte: „1) Davids Tilfluct i sin Nøds Tid, 2) Davids Redning i sin Tilflucts Tid", hvori vi skulle betragte vor Nød, som kom for vore Synders Skyld, og vor Hjælp, som Gud gav af Naade. Endelig anføres Texten: den 124de Salme, som ikke kunde være bedre valgt, og den udlægges under de to nys anførte Rubriker. Onde Skikke, heder det, bør hades, gode holdes; det var en god Skik at mindes Stormen paa København 1659, ligesom Jøderne holdt Purim; Frederik III har paabudt Festen, for at, som Moses fortalte Jethro om Udgangen af Ægypten, saaledes skulle ogsaa vi „fortelle vore Børn oc Efterkommere baade vore Fienders Haardhed; saa oc fornemmeligen HERREN's Godhed". Det er godt at tænke paa de onde Dage, thi det er at tænke paa Synden, som altid følges af Smerte. Vi vil da betænke: 1) vore Fjenders Vrede; den var saa meget beklageligere, som de vare vore *Brødre*, „ey alleene udi Skabning, Gjenløsning, Helliggiørelse, fornemmeligen udi Religion oc Troe", men ogsaa særlig „*Brødre i Blod oc Byrd*", og Regenterne vare i Svogerskab — „Ach Gud bedre det, at disse tvende *Nordiske* Konger med deres Undersater skal oc være it Exempel" (ligesom Kain og Abel, Israel og Juda, hvilket udvikles) —; 2) at, „haffde Herren icke været med os", var det gaaet ilde, thi Fjenderne vare saare vrede — og nu følger en livlig Skildring af Nødstilstanden, sammenlignet med Jødernes: Fjenderne hindrede os som dem i at saa og høste, smede og skaffe os det Nødtørftigste; vi vare fangne, maatte være glade, om vi kunde komme i Fred til og fra Kirke; vi vare skatskyldige, og Fjenderne mente, det skulde have varet ved, og det var blevet varigt, hvis ikke Gud havde hjulpet, hvorved atter henvises til en Række bibelske Exempler paa uventede Sejre: Holofernes, Abia, Noah, som blev sparet i Arken med otte Sjæle, ligeledes vi, „da Kong Friderich dend Tredie; Salig Ihukommelse var omspændt med de stoldte Vande, sine Fiender:

Saa flød dog hans Arck op med otte Siele" (Kongen, Dronningen, „2 Prindtser oc fire Prindtsesser): Oc naar det gaaer Kongen vell, saa gaaer det oc Underdanerne vel. Herren selff stridde for os som for Assa imod Morlendernis Konge Sarah". Men det er ikke Sværd og Bue, som volde Sejren, men kun Herrens Haand — hvilket atter udvikles med en stor Flom af Skriftsteder, Alt som Motiv til at takke og prise Gud. Den lange, løst sammenhængende, af Bibelcitaterne mere forvirrede end oplyste Tale indeholder dog, som vi have set, smukke og sande Tanker — mærkelig er især den ovenfor fremhævede Ytring af *nordisk* Folkefølelse —, og den ender med følgende hjærtelige Ord: „Hvo er iblandt Eder, I Elskelige Guds Børn, som kand loffve Gud paa denne Dag, at hand icke med det samme ihukommer sin Elendighed udi Krigens Tid, bejamrer sin Gjenvordighed, oc derhos tacker Gud for sin Udfrielse? Vi vill slute! oc sige *Gud være loffved*, som har ladet os leffve till denne Dag, at tacke dig for de hidindtil beviste Velgierninger. Gud fremdelis forleene os Fred i Landene: Gud sende os Hielp mod Fienderne: O Gud som giorde Himmelen oc Jorden: Indlægg ære iblandt vore Fiender, dennem til Tvingsel, os till Rolighed, men dig O Naadige Gud allermeest til evig Loff oc æris ihukommelse. Amen!"

Mod Brochmands varme *Skærtorsdags-Prædiken* stikker *Made Reetocks* tøre Exegese mærkeligt af. Texten (Epistelen) anføres. „Hvad indeholder denne Text?" I) Apostelens Erindring om det høyuerdige Alterens Sacramentis Indstifftelse. II) Hans Undervisning om en Gudelig Beredelse til det samme værdeligen at annamme. „Huorledis begynder Apostelen sin Erindrings Tale?" — med Fortalen: „Jeg annammede det" o. s. v. „Huad Lærdom kan heraf falde?" — at Præsten ikke skal prædike sine „egne Drømme oc Hierne-spind, eller Menniskelige Viisdoms Ord, men tale det som er Guds Ord", og Tilhørerne annamme det som Guds Ord. „Huad siger Apostelen ydermere?" — og saaledes oppilles Texten, Sætning for Sætning. Paa Spørgsmaalet, hvad vi kunne lære af Ordene: „i den Nat der han blev forraadt", svares smukt, at Sakramentet er Herrens Testament, og at det er Tid for os at bruge det, naar Syndens, Sorgens eller Dødens Nat overfalder os. Selvfølgelig afvises baade den kalvinske Lære, at Brødet og Vinen kun betyder Kristi Legeme og Blod, og den papistiske, at det forvandles, men uden at de to Kirkesamfund nævnes eller angribes.

I „Dend Store og almægtige Guds græsselige, dog naadige Tordenslag, Hvor med hand Søndagen dend 14de Julii Anno 1695 Klocken 7 om Aftenen imellem Høystrup og Frøsløv i Steins Herred ihiel slog Kudsken og Hestene for Vognen, men sparede Husbonden med sin Hustru, 3 Børn og deres Præceptor i Vognen: Betragtet af Jobs Bog Cap. 37, v. 5, og den 19de Julii foredraged de nærværende i den Afdødis Lig-Begiengelse", undersøger *Jørgen Sorterup* Forholdet mellem hvad vi nu kalde *Naturlovene og Guds Verdensstyrelse* — og kommer ikke saa ilde fra det. Torden, siger han, har visselig sine naturlige Aarsager, som han gjør Rede for efter Datidens Naturkundskab; men „her er dog det, som vi kand her hos icke begribe, her er den GUds uendelige Almagt, der har i Begyndelsen forordnet", t. Ex. at Sollysets Spil i den vaade Sky frembringer Regnbuen til et Erindrings-Tegn om den første Verdens-Ødelæggelse ved Vand, eller at, „naar hand samler den hidtsige Sky til den kaalde," saa udbryder Torden og Lynild

til Paamindelse om den sidste Verdens-Ødelæggelse ved Ild. Alt gaar naturligt til, og Alt er dog tillige Guds Gærning, hvad ogsaa Hedningerne have følt, naar de t. Ex., som vore Forfædre, kaldte Torden „Guds Liud". „Tors dun", idet de holdt Thor for den øverste Gud. Hertil knyttes adskillige Formaninger, bl. A. at man ikke maa efterabe Guds Torden, t. Ex. ved „Tunge-Torden" imod Gud, „Eder og Bander", som fordum Babels Bygningsmestere, Saulus, Sennacherib: Sligt vil blive straffet, thi „dend, der vil kaste Bul-øxe imod vor Herre, hand maa vente, at Gud skal vende ham det skarpe igen;" heller ej maa man indbilde sig, at man ved overtroiske Konster kan afvende Lynet, t. Ex. ved at „maje" sin Husdør med „Tordenskrepper" St. Hansdag, eller tro, at Troldfolk kunne rejse Uvejr med Djævelens Hjælp, thi Djævelen har ingen Magt uden med Guds Tilladelse, han er kun „Guds Lænke-Hund". Det er da Gud selv, som lyner og tordner, og det var efter hans Vilje, at Kudsken og Hestene dræbtes, men de, som vare i Vognen sparedes. Hvad var da Guds Øjemed dermed? Det er væsentligt en Hemmelighed for os. Men visselig var det urigtigt at sige, „det skeedte af en Hendelse og Slumpelycke", havde de ikke kørt der og da, havde Kudsken kørt en Smule fortere, var det ikke sket, o. s. v.; thi „hvem meen du vel der styrede og regierede alle deris Tancker paa dend Reise, at de iust skulde reise dend Dag?" Heller ej tør vi sige, at det skete for Kudskens Synders Skyld, thi han havde været en god ærlig Kristen, en kærlig Ægtemand, ædruelig, flink til sin Gærning, og, lige før han dræbtes, havde han sagt „Gud ske Lov" for Regnen: „Det glæder mig," heder det hjærteligt, „at hans sidste Ord i Verden var Guds hellige Nafn Lou og Ære, og ieg antager det som en Begyndelse til den Lousang, hans Siel nu siunger for Guds Trone i Himmelen." Men nu skulde man ikke tænke paa ham, men paa sine egne, paa Tidens Synder; *det* kunde man altid tro var Guds Øjemed med hint Tordenslag, at advare mod dem; især, saasom det var hændet en Søndag, mod Sabbatens Vanhelligelse, den som Menneskene, heder det med et ikke uvittigt Ordspil, „nu omstunder bagvender fra den Herre Zebaoths til den hedenske Sabasii ɔ: Bacchi Tieniste, saa den rettere maatte kaldes deris Sabbe- og Drikke-Dag end deris Sabbat- og Hvile-Dag", og nu følger en kraftig Opfordring til ikke at glemme denne Advarsel i Hverdagslivets og Syndernes Strøm, men lade den være os Alle et memento mori. „Tænker herpaa I Guds Bespottere, hvis Munde ere fyldte med Maledidelses Malurt og Banders Bitterhed! Tænker her paa I Sabbatens Overtrædere, der gjør Hviledage til Trælledage, Søledage, Bubedage og Ondskabs Samlings-Dage. Tænker her paa I Gjenstridige.... I Letfærdige og Utugtige .... I Tyve .... I Bagtalerske og bagvaskerske Tunger, der ere ligesom Tiærekoste for eders Næstes ærlige Nafn og Rygte .... I Atheister, der tror hverken Himmerig eller Helvede, Gud eller Djefvel .... Gud hielpe Eder og alle, alle Mennesker at omvende sig og berede sig i Tide til at dø saligen!"

Thomas Kingos Ligprædiken — over Dr. theol. Jakob Bircherod, Professor ved Odense Gymnasium (Broder til den københavnske Professor Jens B. og Fader til Biskoppen Jens B.), holdt i St. Knuds Kirke i Odense 1688 og trykt 1691 — udgør en hel Bog (265 rigtignok meget vidt trykte Kvartsider), saa man har ondt ved at tænke sig den fremsagt hel og holden, hvad dog baade Titelbladet forsikrer og mangen Vending i Talen giver til Kjende.

Læser man noget ind i den, finder man det mere troligt, at den kan have holdt en Menighed vaagen 3—4 Timer i Træk, og at den i fuldt Maal har været for de Efterladte, hvad Forf. i Tilegnelsen til dem ønsker, at hans Tanker maa være: som et Livsens Træ kastet i deres bedske Mara-Vande at sødgøre dem med; thi skjønt Tankegangen ingenlunde er let overskuelig, gennemstrømmes Talen dog af en Patos saa frisk og løftet, og tindrer den saaledes overalt af Aand, ja Lune midt i Alvoren, indeholder en saadan Rigdom af religiøs Erfaring og Tænkning, at den endnu den Dag idag maa gribe Enhver, som blot er nogenlunde fortrolig med Datidens Sprogtone. Texten er 1ste Msb. 5, 24: „Og Enoch vandrede med Gud, og hand var ikke mere til, thi Gud tog hannem,“ og Æmnet er den sande Kristens Væsen, Vandel og Død. I *Indgangen* tegnes et genløst og genfødt Menneskes „Kontrafej“ med dets rette „Lignedrag og Lineamenter“ som Baggrund for den Afdødes Billede, der siden skal males. Hovedtrækkene deri ere Hellighed og Herlighed. Begge disse Momenter udvikles gennem flere Underdelinger paa følgende Maade. Vor oprindelige Hellighed er spildt ved Synden, vi kunne nu kun blive hellige ved Kristus. „Ingen“, heder det bl. A., „fødes saa skiøn og skiær, efter Naturens Maade, at hand fører Hellighed med sig til Verden i sin Seyer-Skiorte; Kongerne selv undtages ey i Fødselen fra dend Almindelige Smitte; Mange iføres den (Helligbed) dog ved Troen, førend de komme i deris Liig-Skiorte til Graven“. Men, skulle vi naa den, maa vi aldrig glemme, at den er ikke af os selv, men af Gud: „giøre vi ikke imod, naar han vil giøre (thi det kand vi mesterligen), saa er hand allene god for at giøre sin Villies Behag i os.“ Heller ej maa vi tro, at vi have Ret til at frelses: Gud handler her, som altid, af „self-villig“ Kærlighed. Men at vi virkelig ere helliggjorte, skal kendes paa vor Vandel: *at* vi faa Adgang til Himmerig — „to Cherubim kunde drive en falden Helgen af det Jordiske Paradis, alle Engle kan ikke holde en opreyst Helgen fra det Himmelske“ —, *at* vi beherske os selv, saa at vi blive Naturens Overmænd, og *at* vi overvinde Djævelen og Verden, hvad vi visselig kunne med Jesu Hjælp, mod hvem Djævelen engang for alle har tabt Slaget: „Slange-Træderen (en Kenning i ægte nordisk Stil) knusede hans Pande og Apostelen forsikkrer os (Rom. 16, 20), at hand inden kort Tiid skal knuses under vore Fødder. Falder hand, saa falder alle hans: hvad Seyer Kongen vinder, dend hører og Landsaatterne til“. Med Helligheden følger Herlighed: Guds Naade i denne Verden, vor egen dydige Vandel og Ære af Gud i Himmerig. Vi ere da blevne Gud lige, saa at Mesteren kan kendes ved sit Billede i os. Vel er der kun faa rette Helgene i Verden; „Ordets Lys maa vi tende og ved det opsøge en Helgen, som en Penge med Guds eget Billede paa, en Mynt og Skue-Penge i Guds egen Haand. Men ieg veed neppe, hvor vi skal lede, mindre hvor vi skal finde hannem .... Gennemseer vi dend store Verden om lys Dag med Lygte efter Helgen, som en Hedning giorde fordum efter Mennisker, vi giøre ikke daarligen. Hand fandt ikke et Menniske, saa meget dømte hand at høre til rætteligen at være det. Mueligt vi finder mindre en Helgen, thi der hører langt mere til“ hvilket nærmere udføres med Henvisning til Præd. 7, 2, Rom. 3, 12 og flere Skriftsteder. Dog findes enkelte Hellige ved Guds Naade: „Kosteligt er kiert“, og Gud har kostet meget paa os, med Jesus kan det naas. En saadan Helgen var „dend Velædle,

nu Sal. Mand" — og nu kommer *Levnedstegningen*, der gør Rede for Jacob Bircherods Byrd, Opdragelse, Studier, Udenlandsrejser, hans Manddomsvirksomhed som Kirkens og Skolens udmærkede Tjener, hans exemplariske Liv som Familiefader og fromme, kristelige Hedengang. Endelig følger den egenlige Prædiken: „*Textens Forklaring*". Den indledes med den Betragtning, at vel skattes Livets Lys af det naturlige Menneske for det bedste Verdens Gode, men „Guds Ansigtes Lys maa vel agtes af en oplyst Christen for det ypperste Himlens gode", saa vi kunne med god Grund længes hjem til Gud. „Men som dend sidste Dag (enten det nu er vort Livee, naar Døden, eller denne Verdens, naar Dommen er forhaand) staar ikke i vores men i Faderens Magt, thi Soldaten gaar ikke af sin Post uden sin Høvedsmands Forlov, Saa maa vi bie alle vore Strids Dage, indtil vor Omskiftelse kommer. Blive vi ey Dumdristige imod vor HErre, at sette hannem Stool for Døren, hand skal ikke blive saa uredelig imod os, at tillukke sin Dør for os, naar vi kommer. Slide maa vi vore Aar i Troe og Taal, effter hans Villie, at vi kand faa Ævigheds Aar i Fryd og Lise, efter hans Løfte. Det forsikrer Guds Aand os udi Texten," ved hvilken vi skulle betænke: i den „*første Part*" *Enoch og hans exemplariske Liv, at han „vandrede med Gud*", i „*den anden Part*" „*Dend Mirakel-viise Afskeed Gud værdigede hannem af Verden*". Begge disse Hovedbetragtninger dele sig i en Mængde Underled. Ved Enoch skulle vi saaledes først betænke hans *Navn*, som betyder „en Indvied og Særbeskikked", men ikke glemme, at et godt Navn ikke altid er Kende paa en god Mand — „Titular-Bogen er ikke altid dend rette Nafne-Bog" —, men at man maa se at svare til et godt Navn, hvis man har det, derfor er det ikke nok, at Forældre give deres Børn gode Navne, de maa sørge for deres Fremtid ved at bede for dem, lade dem døbe og optugte dem godt — og nu følger en smuk og udførlig Formaning om Børns Behandling. Bl. A. heder det om *Bønnens Magt:* „Solen tager Dunsterne op til sig, og de briste ud igien i en velsigned Regn. GUd annammer den Gudfrygtiges Bønner, og dend falder ud til hans Afkoms Tarv . . . . Jonathans Bue kom ikke tom igien fra Striden uden Bytte; Helgenes Bøn ikke tom fra Himmelen for Bønhøring . . . . Rafnen self raaber til Gud for sine Unger, og skulde en Christen være saa uskællig mod sine Børn, ikke at ihukomme dem hos Gud! . . . For Kongens Børn bede vi, effter vor Pligt, som troe Undersaatter, thi af det store Træ, der beskygger Landet, tage ogsaa vi vort Ly og Læ. For vore Børns Lykke maa vi bede som Christne Forældre, thi af dem, som Olietræ hos det gyldne Rør der skyder Guld af sig (Zach. 4, 11—14), kand Landet i sin Tiid vente Frugt og Fedme, Guld og Grøde, som af Josua og Zorobabel" — en i Sandhed storsynet Begrundelse af Opdragelsens Betydning. I Stykket om *Daaben* heder det bl. A.: „Sverger nogen Krigs-Banneren eller Regiments-Fanen, hand bør og holde Krigs-Articklerne. I Daaben antages vi under Christi Blod-Fane, som JEsu Stridsmænd, og bør i vor Christendom entholde os fra alt ont, for at behage vor Felt-Øverste" — vi møde her atter den for de gotiske Folkeslag fra gammel Tid nærliggende Opfattelse af den Kristnes Forhold til Menighedens Herre. „Upartisk eller Neutral", heder det videre, „sidder vel en Fyrste offte for sin Fordels skyld: Men det er ikke paa en Christens Gafn at vilde hinke paa begge Been, eller spille Lige-kiær paa Guds og Verdens Parti", o. s. v., en Tanke, som

et andet Sted udtrykkes saaledes: „En Mand maa være saa klog som han vil, har hand Hverken udi sin hver Dags Klædning, og Lige-got til sin Religion, saa at Atheisten og Statisten dækkes under en Kappe, da fordærver dend første dend sidste, og slig en Mand er kun en lumpen Blandings-Art, som Fødderne paa Billedet, der snart gaar Fald paa". Meget smukt tales i Anledning af Enochs *Æt*, om ædel Byrds Betydning og Forpligtelse, men saaledes, at Begrebet udvides til at omfatte alle Familier, hvori Gudsfrygt er gaaet i Arv, som i Patriarkernes: „Det er de rette og urgamle Edelstammer, hvor Guds Frygt, Troe og Dyd har arted sig ved alle Anhær (Aner), de fører Skiold og Hielm, der kand blinke i Marken". Ogsaa *Tiden*, da Enoch levede, var betydningsfuld, for saa vidt som al Verden udenfor Patriarkernes Æt var nedsunken i Hedenskab; som de da skinnede i Verden, saaledes skulle de Hellige til alle Tider tjene til et Exempel. „Dend Gudfrygtige", heder det, „er andris Stierne eller Nord-Leding, vil de, kand de seyle effter dend. Venus gaar effter Solen om qveld, og viser det er Afften, da heder dend Hesperus, eller Afften-Varsel . . . . Naar Dyden daler imod Verdens Afften, er det got, at der bliver et Exempel tilbage effter dend, der kand give et Glimt fra sig, til Erindring om dend, som gik under, og det kand blive en Forløbere og Minde-Aarsag hos de Onde, at de deraf faa Anledning, at lade dend nedgangne Dyd frembryde oc gaa op igien." Tanken om Enochs *Stand*: at han var en Patriark og Profet, leder Taleren ind paa Spørgsmaalet om den rette Ordets Forkyndelse, som bestaar i, at man baade prædiker Lov og Evangelium. Han bliver her særdeles ivrig og siger med træffende Lune bl. A.: „En Prædikant, der altid syrer Suppen for sin Guds Disk-Gængere, og er altid en Suur-mulere, ligesom hand vaar opfødt ved intet andet end Prophetens sure Figen (Jer. 24, 3), haver altid sure og skarpe Ord, læser til og fra Bords med idel Torden og Lyvnet, med Tvang og Truseler, ligesom hans Menighed skulde daglig spiise under Sinai Bierg, hvor Loven blev given med de hefftige Forskrekelser, og de aldrig skulde føres hen til det Bierg, hvor Jesus prædiker om de søde Lyksaligheder (Matth. 5), hand giør Folket Ræd og misstrøstigt og Keedsomt ved Rætterne, saa de sige: Der er Døden i Gryden (2, Kong. 4, 40). En Prædikant der ogsaa er altid en Melk-Mund, der spiiser altid med Pap og Pladder-Melk, af hans egen Blanding . . ., saa hand vænner sine Tilhørere aldrig at sidde til Bords, hand io legger dem en Pude under deres Arme, giver dem aldrig andet paa Bordet end en behagelig Moos, trækker altid Sødhed af dend Stærke (Domm. 14, 14)" o. s. v.: Begge ere lige skadelige i Guds Menighed — hvilket videre udvikles og følges af flere fortrinlige homiletiske Vink, fremfor Alt Paamindelser om, at Prædikanten skal leve som han lærer: „Postrideren fører nyt nok i Brevsekken med sig til andre, som han self aldrig læser, Øyet seer alle ting uden sig self . . . . Lyse-Saxene i Templet vaare af Guld. Dend der vil klippe Tanden fra af andres Lyus, faar at se, hand har et ulasteligt Instrument at giøre det med, thi dend maa self være skiær, der skal sette andre til Rætte", o. s. v. Ikke mindre frugtbar paa Betragtninger i alle Retninger er Omtalen af Enochs *Vandring med Gud*; bl. A. lægges det Tilhørerne smukt paa Hjærte, at vort Liv er „en Vandringsfærd": „Huusvilde har Gud ey giort os. I Undfangelsens Øyeblik herbergerede hand os i vor Moders Liv, i dend mørke Vraa, og udførte os

siden fra et trangt Sted paa Rommet i Verden. Huusmænd og Indeester, og ikke Jorddrotter og Selfeyere har Gud dog giort os . . . . Vi komme i Verden som et Herberg, og ikke et Hiem . . . . Gaa af dend skal vi, hvor snart, veed Gud. Alle Flyttende har lige lang Tid til Fardag i Loven, men ikke alle Levende lige lang Tiid af Gud til deres Døds-Dag. Vugge og Liigkiiste staar begge i hans Magt", o. s. v.; derfor skal vi agte det nærværende Liv ringe mod det tilkommende, evindelige Liv, huske, at vor Vandringsfærd „ender med Hiemfærd", men ogsaa huske, at det ikke er nok at dø for at komme hjem: „Landet, det forjette Canaan her oven til, er deyligt nok, men vi sove os ikke derind"; vi maa lære at kæmpe og og fornægte os selv for at naa Maalet: „Et Rige er vel en Messe værd, har en Herre slutted engang, Et Himmerige er vel vor Christendom værd, maa vi alle slutte i bedre maade." Alt hvad saaledes er sagt om Enoch og hans Liv, slutter den første Part, det passer nu paa den Velædle og Ærværdige nu Sal. Guds Mand, derfor har Gud nu „self hent ham hiem til sig blant de Udvalde, og der nyder hand den ævige Roe." I den anden Part dvæles ved Enochs Bortgang fra Verden og uddrages deraf „trende Tanker": det jordiske Livs Forkrænkelighed, Betydningen af et godt Eftermæle og det evige Livs Salighed. Jo længer man kommer frem i den lange Tale, des højere stiger dens Flugt, des dristigere og indholdsrigere blive Billeder og Udtryk. Hvilket Fynd er der ikke i følgende Skildring af den Retfærdiggjortes *Død* fra Forkrænkelighed og Synd: „Naar Synden er ud-asked og Naturens Gield betalt, opstaar et aandeligt Legeme (forstaae i qualiteter og Danligheder) for et naturligt, et ærefuldgiort for et ringe. De tre Mænd i Ovnen bleve ikke beskadiget, men de Baand, de vare bundne med, opbrændte. Forkrenkeligheds Baand ligger paa det Adamitiske Kiød, de blive tilbage i Graven, der tabe vi ikke vort Liv, men vor Dødelighed, thi det første faar vi igien, og faar det i bedre Maader igien. Sover hand, da vil det blive bedre med hannem, blev sagt om Lazaro. Det bliver aldrig for alvor got med os, før vi faar soved den lange Søfn, da kand vi vente at vogne friskere op. Nikodemus kunde ikke fatte, at et Menneske skulle fødes paa ny: skal hand gaa i sin Moder igien naar hand bliver gammel? I vor Død og Jordefærd gaa vi udi vor Moder igien. Jeg sagde til Graven, du est min Fader, og til Ormen, min Moder og Syster, siger Job, og paa Dommens Dag skal vi fødes igien paa ny, derfor kaldes den Dag Igienfødselens, Matth. 19." Særligt synes Talerens Ord at faa Vinger, naar han taler om *Eftermælet*; det er det gamle „Fæ dør, Frænder dø" o. s. v, som lyder til os, forædlet af den kristne Ydmyghed. Absalon, heder det bl. A. havde ingen Børn, men lod sig sætte en Støtte; men „Støtte uden Dyd er kun en Skand-pæl. Bedre er det, at Folk spørge, hvorfor er den Mand ingen Støtte sat? end at spørge hver mand forgiævis, hvorfor dend er sat . . . . Der er Forskiel mellem Røg og Røgelse, den Ene qvæger, og den anden qvæler, der er Forskiel mellem Nafn og godt Nafn, bekiendt og berømt . . . . Hver død Gierning, Hebr. 9 v. 14, sætter en Klik ved vort Nafn, som døde Fluer volder forderv i en god Salve (Præd. 10,1), Spiifluer kiendes hvor de kommer." For Kristne er det dog det bedste Eftermæle at „Kirken kiender os for vor Gudfrygtigheds Øvelse." Man kan ikke altid efterlade sine Børn Guld og grønne Skove; men et godt Navn er bedre end Guld, og grønnes, naar vore Been

hvile . . . Alle Skygger ere sorte, uden Dydens, den glimrer . . . . Gravskrift kand hugges ud i Marmorsteen, for at vare længe ved, men Efterkommernes Minde er det varigste Monument. Lader os love herlige Mænd, og vore Fædre i Slægten. Stenene havde nær raabt engang, om de andre vilde fortied Christi Lof. Tier end Gravstenene, naar de ere Ælde-bidte og Ulæselige, saa taler dog Afkom og Efftermænd loflige Formænds bedrifter . . . . Loflig Efftersagn og Rygte ere de Blomster, Helgenes Grave bestrøes med. Gaar de ikke i Roser men de leve, dertil er deres Liv for bittert; De gaar igien i Roser, naar de ere døde" o. s. v. Bedre end at være skreven i Menneskenes Hukommelses Bog, er det dog at være skreven i Guds Bog, at tages af ham for sin Helligheds Skyld fra Verden, der er idel Forfængelighed — dette udmales herligt med Prædikerens Bogs Ord — til Guds Rige, hvor der er Plads beredt ved Kristi højre Haand. Derfor skal vi til Slutning huske paa, dels *at* „Helgenes Vandring har et Maal, dend endes ved": evigt Liv og Salighed, hvad saa end Sadducæer og Atheister sige — „der vaar Daarer til i Israel i Davids Tiid, der sagde, at der vaar ingen Gud, Epicuræer i hans Søns Salomons Tiid, der holdte Menneskets og Fæets Endeligt Eens, og det Folk døer ikke ud, at det jo lader Yngel og Øgle-afføddinger effter sig imens Verden staar" — dels at der er et Middel til at naa Maalet, nemlig Troen: „Gamle Veye og gamle Venner ere de bedste . . . Troen var Fædrenes Himmel-vey, og vi blive ubedragne, om vi gaar dend samme", den Tro, at i Jesu Navn skal enhver faa Syndernes Forladelse; „før briste Himmel og Jord, førend den Lærdom maa vakle i et Guds Barns Hjærte . . . . Ingen Dievel skal kratte Evangelii Troe og Trøst af vor Siæl . . . Fører I ikke eders yngste Broder med eder, da tør I ikke ved at se mit Ansigt, sagde Josef: Føre vi JEsum frem i en levende Tro, da ere vi visse paa at se Guds blide Ansigt. Josephs blodige Kiortel kiendte Faderen. JESU blodige Retfærdigheds Klæde os iført ved Troen, behages vi Gud udi, og paa anden Grund end denne bygges ikke vor Saligheds Huus." Men Troen endes i Beskuelsen: „Druen af Escol bar vidne om Landet, Forsmagen paa den tilkommende Verden bær vidne om Himmelen. Summen og Samlegget af vor Christendom er at troe, Summen af vor Troe er at faa det vi have troet, og naar vi det faar, er Troens Ende, Saligheds Anfang i Ævigheden, uden Ende." Til sidst stilles med faa, hjærtelige Ord den Hedengangne i Lyset af hele den foregaaende Skildring „Gud styrke og styre", slutter denne Tale, som aabenbarer den gammel-lutherske Aands dybeste Tanker og herligste Kraft — „Gud styrke og styre enhver saaledis til det gode, at, som vor Gang i Verden er saa uvis, at der neppe er et Triin imellem os og Graven, vor Bortgang af Verden maa vorde saa ynskelig, at der ikke bliver uden et Triin for os imellem Graven og Himmelen! AMEN."

En Svale gør ingen Sommer. Et enkelt Arbejde som Kingos, lad det være aldrig saa fortrinligt, kan ikke udslette det almindelige Indtryk, at lige fra Brochmand af daler den gammellutherske Prædiken i Danmark-Norge. Anderledes er det i Sverige. Ogsaa her skifter Smagen fra Tid til anden, noget nær i de samme Retninger som hist; men der er *ringere Forskel mellem Frembringelsernes Værd*, i al Fald snarest *Fremgang*

gennem hele Tidsrummet, saa at dens Prædiken bærer noget nær sine fuldkomneste, i alt Fald sine fleste Frugter til sidst. En anden Ulighed er det, at man har langt flere svenske end dansk-norske Prædikener om *Almenforhold* (om Krig, om Øvrigheds og Undersaatters Pligter, om Oplysnings Fremme o. desl.), en naturlig Følge ej alene af Rigernes ulige Skæbneudvikling — i Danmark var der ingen Karler, end mindre nogen Gustav Adolf at holde Mindetaler over, ingen store Sejre, ingen vestfalsk Fred at takke Gud for —, men ogsaa af det svenske Præsteskabs friere og større Betydning som politisk Stand, overhoved den livligere Almenaand. Hermed hænger det sammen, at man i Sverige hører tiere om *Prædikanters og Prædikeners Indflydelse paa Magthaverne og deres Færd*. Naar under Kampen ved Mewe i Preussen (1626) Joh. Botvidi staar paa en Høj med de andre Feltpræster og beder med oprakte Hænder, og Gustav Adolf efter Sejren takker ham: »Det har icke varit svårt för oss att i dag strida, emedan Moses stod på berget och stridde med bönen«, saa er dette Optrin symbolskt; ej alene peger det paa, at Botvidi vistnok som Kongens Skriftefader har virket mægtigt paa hans religiøse Stemning og derigennem paa Verdenshistoriens Gang (Wieselgren), men det minder ogsaa om, at, medens de svenske Præster oftere stod skarpt imod Adelen, støttede de altid trofast Kronen; og, skønt enkelte til sine Tider have talt i utilbørligt høje Toner om Kongemagten, skorter det dog ikke paa Træk af *uforfærdet Fritalenhed* lige over for Kongerne, som disse optog vel og agtede paa: Historien med Ole Vind har smukke Sidestykker i Sverige.

Under den stigende Spænding efter Gustav Adolfs Død mellem Præsteskabet og Adelen blev Præsten tidt nok fra Prædikestolen Talsmand for Menigmands Klager — som naar den før nævnte Arboga-Komminister *Erik Engelbrektsson* i en Markedsprædiken (1645) talte heftigt om „de mäktiga och rika som skinna de fattiga in på benen och komma dem på stora böter och sedan med gåfvor söka sig stort namn at heta munsjörer," hvorfor han tiltaltes som Majestætsforbryder, men undskyldte sig med, at han kun i Almindelighed havde „taxerat synden," og slap med en Formaning af Stiftets Domkapitel (Skarstedt, S. 73); eller naar Smålands-præsterne *Tiderus* i Veckelsång, (Oversætteren) og *Dryander* i Vernamo under Rigsdagen 1650 prædikede saa hvast mod Stormændene, der mæskede sine Heste og Hunde med Markens Grøde, medens Fattigfolk døde af Sult, at Dronningen maatte kræve Præsterne, disse „tubæ seditionis", strængt irettesatte af Ærkebispen (Wieselgr. I, S. 288). Det var den samme politiske Grundstemning, som efter Kongedømmets og de ufrelse Stænders Sejr over Adelen slog ud i overdreven Underdanighed. I Reduktionstiden var

bl. A. Samuels Tale i 1 Sam. 8, 11—17 en meget yndet Text, der udlagdes ikke som Advarsel eller Spaadom, men som en Fremstilling af det rette Kongedømmes Væsen; saaledes finder Narva-Superintendenten *Jak. Lang* i en 1688 trykt Prædiken, at, „når man rätt besinnar saken,“ kan der ikke siges Noget imod „att positive taga det som 1 Sam. 8 exprimeras Judarne till straff, vara oss till båtnad utsath“; om Vexiø-Bispen, den højtpriste Taler *Samuel Viræniu*s fortælles, at han i en Prædiken over samme Text under Rigsdagen 1693 (da Enevælden lagdes i Kongens Haand) ved Ordene: „I måsten vara hans trälar“, hævede Stemmen indtil Skrig og udstrakte Hænderne truende mod Menigheden (Skarst. S. 117—118); i en Beretning fra samme Aar af en unævnt Præst, som havde været i Stockholm ved Dronningens Jordefærd, fortælles, hvorledes mange Hovedstadspræster havde røbet „en alltför stor böjelse till adulation och smickrande“, erklæret for tilbørligt, hvad „hos alla kristlige politicos har hittills varit ett kännetecken af ett våldsamt regemente,“ særligt fremhævet Ordene „I skolen vara hans trälar“, ja paastaaet, at Øvrigheden, naar den paalægger Skat, kun „tager sitt tillbaka, ty allt är kommet af öfverheten, och undersåtarne hafva intet eget“ (Anjou S. 514). Men Sligt misbilligedes af Andre, og i alt Fald, om end Præster, lige saa vel som Andre, kunde rammes haardt af Lovens Arm, naar de ligefrem satte sig op mod Øvrigheden — som det gik *Dan. Anander*, der for sine hidsige Prædikener mod en af Staten oprettet Laanebank og Forsøg paa at hidse Almuen til Skattenægtelse sattes i Danvikens Daare-anstalt —, saa kunde dog en samvittighedsfuld Præst, naar han kun gik ud fra Skriften, godt sige sin Mening frit ud om Magtens Vanbrug, selv naar det rammede Kongen føleligt. Bekendt er, hvad der hændede *Joh. Carlberg* — ham der, kaldet fra Göteborg-Domprovsti til Dronning Ulrika Eleonoras Hofpræst (1687), havde vægret sig, fordi Johannes passede ikke ved Hove, men af den fromme Dronning havde faaet det Svar, at „Johannes tjener mycket väl att predika här, ty här är hvarken Herodes eller Herodias“: i en Prædiken for Kongen og Dronningen ivrede han saa stærkt mod den Haardhed, hvormed man gennemførte Inddragelsen af bortgivet eller solgt Krongods, at Karl XI i Vrede sagde: „Ni predickar uppror i mina undersåtares hiertan“. — „Nej, Ers Maj.“, svarede Carlberg, „utan mitt ändamål har varit att predicka uppror i E. M.'s eget hierta“, hvorpaa Kongen efter en Stunds Tavshed sagde: „Den prest, som predickar uppror i et hårdt och syndigt hierta, han predickar som en rätt prest,“ samt tog Carlberg ved Haanden og sagde til Hofmændene: „När predikanten tager sina bestraffningar ur Propheternas och Apostlarnes skrifter, måste vi låta oss dermed nöja. Vi upptaga det icke som hans, utan som Guds ord till oss.“ (Se Westéns „Hfcl. Hist.“). Flere lignende Træk berettes, som vi siden skulle se, om Svedberg.

Naar jeg nu nærmere skal gøre Rede for den gammel-lutherske Prædiken i Sverige, maa jeg for det Meste stole paa Uddrag hos Wieselgren og Skarstedt, da, fraregnet en Del Ligprædikener, kun meget faa svenske homiletiske Arbejder fra det 17de Aarhundrede have fundet Vej til de danske Bogsamlinger — atter

et Vidnesbyrd om, hvor fremmedt det svenske Aandsliv var blevet for Datidens Danske og Normænd.

Som de ypperste Prædikanter i Tidsrummets første Slægtled fremhæver Wieselgren *Joh. Rudbeck* og *Joh. Botvidi*; jævnsides med dem maa vistnok stilles *Isak Rothovius*. Disse Mænds Fremstillingsmaade ligner for saa vidt Povel Medelbyes, som ogsaa de lægge stor Vind paa at tydeliggøre Begrebsudviklingen ved nøje overvejet og mangfoldig Leddeling; men alle tre overgaa ham langt, ej alene i Lærdom, men ogsaa i vidt Livssyn og fyndig Stil. Deres Veltalenhed er imidlertid af den strænge Slags. Her er ingen Stræben efter at blænde, henrive eller røre. Hvad de ville vække hos Tilhørerne er Syndesorgen som Vilkaar baade for ret at fatte og tilegne sig Troslæren og for at ville og kunne føre et strængt sædeligt Liv. *Dogmer*, med Tillæg af Polemik, og *Moral* er deres Prædikens Indhold. Mandigt alvorlige, nidkære mod Alt, hvad der kan forvirre Trosopfattelsen eller hæmme redeligt Kristenliv, minde disse Sjælehyrder om de barske Krigere, som i deres Dage udgik fra Jærnets og Heltenes Land for at værge og frelse Evangeliets Sag i Evropa; og naar stundom en blødere Stemning kommer til Orde, hvad især kan hænde i en og anden Ligprædiken, er det næsten, som brød den ufrivilligt igennem, hvorimod der ikke sjælden i deres Omtale af det Lave eller Slette midt i Alvoren glimter et hvast Lune frem som Blinket af et Sværd, naar det svinges til et dygtigt Hugg.

Til Prøve paa *Joh. Rudbecks* Stil har Wieselgren uddraget en *Nadverprædiken* fra 1615, som siden oftere er oplagt. Man ser heraf, at Taleren ikke har forsømt — i det første af Prædikenens tre Hovedstykker — at bekæmpe afvigende Opfattelser, baade „the Papister medh theras trånga huffudh" og Kalvinisterne, særligt Zwingli; men Rudbeck udtrykker sig dog langt fra saa bittert som Wallius, og imod Kætternes Teologi stiller han ikke luthersk Teologi i Konkordiebogens Smag, men, efter Luthers Anvisning, enfoldig Tro paa Kristi Ord, m. a. O. han fastholder Mysteriet: paa Dommens Dag skulle vi hverken dømmes efter Lombardi sententias, Thomæ quæstiones, Bellarmini tomos eller Calvini institutiones, men efter Frelserens eget Ord, lad os da blive ved det, „haffver han besuikit oss, så äre vi väl besvekne". Heller ej nøjes han med at udvikle den ortodoxe Opfattelse af Nadverens Væsen; dens Betydning for Livet er ham en Hovedsag. I Prædikenens andet Stykke, om hvad Gavn vi have af Nadveren, skildrer han gribende, hvorledes vi trænge til Næring for vort aandelige Liv, og hvorledes den stadige Nydelse af Herrens Legeme og Blod gjorde de første Kristne „så starcke i Troone, så brinnande i kärleken til Gud, at the för inthet haffua achtat all thenna werldenes härligheet, ja ock all plågha och vedhermödha"; naar Nutidens Kristne staa saa langt tilbage i Mod og Ud-

holdenhed, hænger det sammen med deres Træghed til at søge Herrens Bord. En hos Skarstedt uddragen *Advents-Prædiken* fra 1618, optr. 1625, er mærkelig, fordi den i en lang Indledning giver en Oversigt over Kirkeaaret, forklarer Perikopernes indbyrdes Forhold og hævder dem som en ældgammel Indretning, hvilken man ikke, med de letfærdige Kalvinister, skulde være for rask til at give Slip paa. Selve Prædikenen indskærper, i Anledning af Indtoget i Jerusalem, at Kristus er en aandelig Konge, hans Rige, hans Sværd og Spir, hans Fjender, hans Tjonere og deres Vaaben, Striden for hans Rige og Sejrsløønnen, Alt er aandeligt og har Ingenting af denne Verden ved sig. Naar Rudbeck i „en högnödig andelig *Marknads-predikan* öfver Es. 55 om köpmän och marknader“ (1628) udvikler, hvorledes „på thenna marknad (det aandelige) utbjudes och köpes: 1) Vatten, 2) Bröd, 3) Mjölk (Katekismus og Børnelærdom), 4) Vin, 5) Olja (hvormed de Troendes Øjen skulle salves) . . . . Thet är en rätt fri marknad“ (Skarst. S. 89), saa er sikkert nok Allegorien her udført med et Vid, som har retfærdiggjort dens Brug, hvor søgt den end kan synes nu til Dags. Blandt hans *Ligtaler* kan fremhæves en over Ærkebiskop *Petrus Kenicius* (1637). I *Indgangen* synes først Sorgen — og det er øjensynligt mere end en retorisk Vending — helt at skulle overmande den stærke Kirkehøvding: hvad kunne vi gøre, siger han, andet end græde og klage, naar vi se Baaren og tænke paa den Afdødes Værd, overhoved paa, hvad det er at miste en Ædling, hvilket derpaa belyses med en Række smukke Skriftsteder. Men Taleren rejser sig strax, idet han minder om, at vi have at stæde den Døde til Hvile samt derhos bør bruge Lejligheden til at overveje et Stykke af Guds Ord (se ovenf. S. 399 Note). *Texten:* Gen. 25, 7, om Abrahams Død og Begravelse, er valgt dels fordi der er Lighed mellem Kenicius og Abraham, dels fordi Ligtalen over den Afdødes Hustru, for nogle Aar siden, havde handlet om Sara Til *Udlægningens* tre Hovedstykker: om Abrahams Alder, om hans Endeligt, om hans Begravelse, knyttes en Række „doctrinæ“. Bl. A. skal Abrahams 175 Aar minde os om, at Menneskene gaa tilbage i Livskraft — Verset „Terra malos homines nunc educat atque pusillos“ citeres *uden* Oversættelse, den var vel ufornøden for disse Tilhørere —, samt om at det lider mod Verdens Ende, hvorfor vi des ivrigere maa stræbe efter at kunne staa ubesmittede for Gud paa Dommens Dag. Ved Abrahams Død skulle vi bl. A. tænke paa at lære den rette Konst at dø; fremdeles skal den minde os om, at Ælden, — „hvilcken är en siwkdom i sig sielff“, heder det med gammel-nordisk Kæmpefølelse — kommer uundgaaeligt, da Syn og Hørelse svigte os, Hænderne ryste, Fødderne nægte at bære os, „wij begynna gå luto och bruka thet tridhie benet“, saa at vi vel maa ledes ved Verden: lad dem huske vel paa dette, de som ikke kunne høre tale om Døden, „vthan them reses håår å huffwudh“ — man hører her den modige Mands Ringeagt for Fejgheden. I Anledning af Abrahams Begravelse mindes Tilhørerne om Pligten at begrave vore Døde hæderligt, i deres egne Gravsteder, ved hedenfarne Frænders Side, til et Tegn paa, „at the ock haffue thet samma hoop om the dødhas upståndelse och thet Ewigha liffuet som the ther förr äro begraffne“ — et smukt Vink om den historiske Sammenhæng i Kristenfolkets Liv, hvorved dog Taleren ikke glemmer at fremhæve, at Opstandelsens Haab ikke er knyttet til. hvor eller hvordan de Kristnes

Legemer opløses, „ty Herranom hörer jorden til och alt thet ther oppå är: Han skal väl giffua them theras kroppar och alla ledhamoter igen på then yttersta daghen". *Personalierne*, der efter svensk Skik komme bag efter Prædikenen — i Danmark var det omvendt —, skildre kort Kenicii Levned, men dvæle udførligt ved hans fromme Død, med Trosbekendelsen paa Læberne, samt slutte med en Sammenligning mellem Kenicius og Abraham og en varm Bøn om, at Gud vil sende en ny trofast „skaffare och förman i sitt hws".

Blandt *Joh. Botvidi*'s Prædikener fremhæve baade Wieselgren og Skarstedt „Een Predikningh *Om JEsu Christi Blodz Krafft*, Hållen på Gryphisholm" 1623, som særdeles egnet til at give et Begreb om omstændelig Partition og dogmatisk Holdning; det er en af de faa svenske Prædikener fra hin Tid, som haves paa det kgl. Bibl. i København. *Fortalen* indeholder en „iatrisk" Betragtning. Om en syg Mand, heder det, fik høre om en udmærket Læge, vilde han vel gøre Alt for at faa hans Hjælp. Alle Kristne ere syge, men kun Kristus kan hjælpe, thi, heder det 1. Joh. 1, 7: „Jesu Christi Gudz Søns Blodh renar oss aff alla Synder". Lad os da betragte denne „öfver alla måtto sköna Sententia"; den skal vi gæmme i vor Sjæl „såsom en Panacea emoot all werldennes nödh, såsom en kosteligh Salwa emoot Gudz wredes hetta och laghsens förbannelse, såsom itt Mithridaticum emoot Syndennes etter och Dieffuulens förgifft, såsom itt krafftwatten emoot dödhsens bitterheet och Helwetes ångest". I *Udlægningen* gennemgaas først hele 1 Joh. 1, saa at Textordet ses i sin Sammenhæng og vi kunne komme efter alt hvad der ligger i hin „sententia", og hvorledes den kan være os: I) til *Lærdom*, nemlig, a) om hvad Synd er — Arvesynd, „wärcksynd", Modbydelighed for Gud o. s. v, b) hvad Synd virker — den fordærver Naturen, „at ther han (sic!) i oskyllighetennes Stånd war skäär och reen, som itt springande Källewaten, så är han sedhan worden oreen såsom itt Leerwatn", den er Aarsag til „all älendheet, nödh och farligheet": Legemsbrøst, Sekter, Anfægtelser, Sygdomme, Fattigdom og anden timelig Ulykke, Landeplager, Krig og Blodsudgydelse, „Pestilentz och farligha Krankheter", Hunger og Dyrtid, Skade af Ild, Vand, Forstyrrelse af Kirker, Skoler, Stæder og Landsbyer, Lande og Riger — Ingen kan opregne det altsammen, og saa til sidst Døden, som skiller Sjælen fra Kroppen, og, om Mennesket ikke er forsonet med Gud, „tå begynnes först hennes nödh" . . . „Alt thetta kommer Synden til wägha, och thet är thet Gudh sadhe til Adam i Paradijs Gen. 3, Hwadh dagh tu äter aff thz förbudna Trää, skal tu döden döö". Men det er da II) vor *Trøst*, a) at vi kunne blive rene — Guds Søns Blod er langt mægtigere end Oxe- og Kalveblod, b) at der er Bod for *alle* Synder, selv de største, „när Troon tilegnar sigh Jesu Christi blodh och thes krafft", thi, skønt Synden altid bliver i os, „then Rättfärdighe faller siw resor om daghen, men han står åter opp igen", c) at ved Renselsen blive vi alle Kristi Brud, som forenes med ham og kommer ind i hans Værn. Deraf følger III) *Formaningen* a) til dem, som ere „gångne från Döpelsens förbund", at de skulle komme tilbage, mens det er Tid, thi α) Verden er forfængelig, β) Livet kort, γ) Døden vis, δ) Helvede truer, ε) et evigt Liv vinker — hvilke Stykker udvikles hver for sig; b) til dem, som hidtil have været stadige, at de maa vogte sig for Frafald, det Sidste kan ellers blive værre

end det Første. Endelig kommer IV) *Swar emoot falska Lärare*, nemlig a) mod *Papisterne* — at Helgendyrkelse, Klosterlevned, „Munckerij, Pelegrims resor och Rabonds läszningar" Intet gavne, kun Jesu Blod renser os fra Synd; b) mod „*the Calviner*", som sige, at Vinen kun „märcker" Kristi Blod; c) mod „the *Novatianer*, som lærte at hvo som faldt efter Omvendelsen var evig fortabt, et gammelt Kætteri, som dog endnu kunde fange Nogle og lede til Fortvivlelse, de maatte da huske paa, at Jesu Blod altid renser fra Synd; d) mod „the *Flacianer*", som mente, at Synd hørte til Menneskets Væsen, men i saa Fald kunde vi ikke renses for den, og det heder, at Jesu Blod renser os fra Synd. Som man ser, hænger Polemiken ganske nær sammen med Talens Æmne og Øjemed. — En anden af Wieselgren fremdragen Prædiken „*Om Belägringar*, hållen uti Möllen graf d. 14de Aug. förrän Riga belades" ɔ: 1621, med Text af 5te Msb. 20 i Stedet for Perikopen, er interessant, især naar den sammenlignes med de danske Prædikener om Krig, t. Ex. Caspar Bartholins; medens nemlig der Krigen kun opfattes som en Straf for Folkets Synder — vel at mærke ikke politiske, men individuelt-moralske —, og Tilhørerne kun opfordres til ved Bod og Bøn at afvende Guds Vrede, ikke med et Ord til at værge Fædrelandet, er den svenske Feltpræsts Tale *lige saa mandigt krigersk som sandt kristelig*. I Textens Ord, heder det bl. A. ifølge Wieselgrens Uddrag (med nyere Retskrivning) „visar Moses, huru Gud ger seger åt frimodige och behjertade, som i lagliga fall draga gerna i krig och hafva der lust at fäkta . . . .; men äre de rädde, håpne och förskräckte, så falla de genom svärd och blifva Räfvarne till lott, Ps. 63, 11". Men ikke Alt er Guld, som glimrer, ikke Alle ere frimodige, som synes saa. Det gælder om at have den rette Frimodighed. Den kommer ikke af Øl eller Vin, „att man i dryckeslag kan resa ord för sig som Gaal, Domm. 9, 26", ikke af menneskelig Kløgt, ikke af Hærens Mandsstyrke eller gode Udrustning, men alene af, at Herren er med i Striden. Det er han imidlertid kun, naar man 1) bedrer sit Levned og angrer sin Misgærning, 2) rejser Banneret i Guds Navn, Ps. 20, 6, som Assa, Josafat, Judas Makkabæus, 3) naar man fører et nyt Liv, hører Guds Ord, skyer Trætter, letfærdige Viser o. s. v. Til Paamindelse herom har Moses befalet, at Præsten skal være med i Krigen for at kunne tale til Folket og huske det paa, at de ere uddragne ikke til Dans og Gilde, men til Farer, hvor Livet hænger paa et Haar, samt formane dem til „att, lugne för evigheten ej för något annat vara rädde, utan frimodigt gå fienden under ögonen, gripa honom an som stridsamma män och slå'n på flykten". Førerne faa en Advarsel mod unødigt at sætte sit Liv og dermed hele Hærens Velfærd paa Spil — hvad sikkert er møntet paa den unge Konge selv —, og andre Lærdomme indskærpes, bl. A. at Ingen, naar en Stad indtages, maa se „så myckit på rooff och byte eller jus belli, krigsbruk, som på kärleken och samwetet", og at man under Belejringen skal „låta alt thet til fridz, som kan vara och tiäna allom til godo". Det hele er en værdig kirkelig Kommentar til Gustav Adolfs nys udstedte Krigsartikler. — En lige saa ædel *Friheds-Aand* gaar, ifølge Wieselgrens Vidnesbyrd, gennem Botvidis Tale *ved Jubelfesten 1621* over 2 Msb. 14, 1—31; den er en „historisk" Straffeprædiken mod alle Slags Tyranner, skildrer med levende Træk Tyranniets onde Virkninger — Landets Ødelæggelse ved „otaliga skatter", Lovløshed:

„ett ord kan bringa döden", Trolöshed: „vän förråder vän, trälar blifva alltid klenmodige", saadan havde det været i Sverige fra 1536 til 1520, lad os da raabe til Gud, at han vil fri os fra Trældom. — Ville vi kende Botvidi som *Ligprædikant*, bør vi billigvis lytte til hans Tale „öffuer then Stormächtigste, Högborne Furste och Herre *Herr Gustaff Adolph then Store*" ved hans Ligs Bisættelse i Riddarholms-Kirken den 22de Juni 1634, vistnok den betydeligste af de 28 bevarede Taler og Mindeskrifter, som Kongens Død og Jordefærd fremkaldte, en forholdsvis kort Tale — 36 Sider, Personalierne medregnede —, saa prunkløs, at den i Hast kan synes tør, men, naar man faar fat paa Hjærteklangen i den, ikke uværdig den overordentlige Anledning. I *Indgangen* henvises kort til Jødernes Sorg over Josias, da han var falden i Krig, Gustav Adolf var ikke ringere end Josias, vel værd, at vi sørge over ham, „besinnandes at en mächtig Furste i Fädernoslandet, och en stor Man i Gudz Församling är fallen i Strijden . . . Stoor Wärck hafuer HERREN giordt genom honom: han regerade wijsliga, och wandt Segher öfuer sina Fiender. Nu ligger han förwisnad såsom itt Blomster på Markenne, och affallin som itt Lööf, hans Daghar äre såsom en Röök försvundne och förgångne. Ach, at wij Watn nogh hade i wåra Huffuud, och wår Ögon wore Tårekällor, at wij Natt och Dagh motte begråta hans oförmodeliga Affgång". Men vi maa ikke sørge som Hedningerne, der intet Haab have — „oss är swårt at spierna emoot Vdden" —, men heller „effter Kyrkiones Sedwenio höra något aff Gudz ord", som baade kan trøste os og minde os om vor Dødelighed; thi dø maa vi Alle:

„Enom Rijkom hielper ingen Skatt,	Hade man än allt Jorderijkes Gull,
ens vngs Mans Modh faller platt,	all Rum och Kistor medh Ägor full,
wij moste hädan fara;	doch will Döden ingen spara".

At vi maa gøre dette Gud til Ære og os selv til Baade, lad os da bede om den hellige Aands naadige Bistand, idet vi sige: Fader vor o. s. v. *Texten*, af Makkab. 9 om Judas Makkab.'s Fald og Jødernes Sorg over ham, er — saaledes begynder *Udlægningen* — valgt af to Grunde: først paa Grund af Ligheden mellem Judas og Kongen, der, som hin, havde været en Helt, „rasker som en Örn, och i alla Occasioner oförfärad som itt modigt Leyon: Vpwäckter aff Gudh i thenne Werldennes sidsta Jemmerfulla Tijdh", Antikristens, den babyloniske Skøges, „tå Påfwen i Rom medh Keysarens och the Ligisters Macht" havde med Lokken og Vold „så högt twunget Gudz dyrtköpte Folck the Lutherska som nu är hans Församling" (som fordum Jøderne), at det saa ud til, at „heela Tydska Nationen medh flere omliggiande Länder" igen skulde drages under Pavestolen, men i den største Nød havde Kongen rejst sig mod Fjenderne og skaffet „wåra Religiousbröder" deres „laghfångne Frijheet", og var til sidst, som Judas, falden i Striden, „doch medh bättre Reputas, at hans Folck icke flydde," som hins, „Vthan wunno genom Gudz Nådh Slaghet och togo Rooff aff Fienderne"; dernæst er Texten valgt for at minde om, at lige saa lidt som Judas eller andre Helgener havde Kongen selv forskyldt sin Braddød, men det var Guds Vilje — „döö skole wij alla: Men medh hwadh Dödh the Fromma skola prijsa Gudh står i hans Hand. Thet wete wij, at wår S. Konung war så högt begoffuat aff Gudh, at hans lijke är nappast i Werlden" — et Lovord, hvis Sandhed 250 Aar ikke have rokket. De saaledes antydede

Tanker udvikles videre i Talens to Hovedstykker: I) om „Judæ Maccabæi sorgelige Affgång“ og II) om „Israels Barns jemmerliga Klaghan“, samt i Personalierne. Det første Stykke er en temmelig udførlig Skildring af Jødernes Trængsler under Antiochus og Makkabæernes Rejsning, Alt sammenholdt med Samtidens Forhold og Tildragelser, samt brugt som Underlag for en Række „lärdomar“, nemlig, *at Dommedag er nær*, siden Alt staar saa ilde til: „ingen Trooheet, ingen Kärleek, ingen Gudzfruchtan . . . lögn och stöld, Hoor och Mord“ — man kommer til at tænke paa Vølvespaadommens Ragnarøkstegn — ; fremdeles *at Krig*, skønt den er det største timelige Onde, „bellum chaos malorum . . . . icke en ström eller siöö, vthan itt haaff fult medh allt ont“, dog *kan og bør yppes* af kristne Potentater, „ty om vndertijdhen Rätt och Rättferdigheet på thet sätt icke försuarades, skulle the Ogudachtighe tagha platt öffuerhanden“, hvilket videre udvikles, bl. A. er det gyldig Krigsgrund, „när tyranni öffuas emoot Eedh och Löffte, Breeff och Segel och wälfångne Priwilegier“; endelig *hvorledes Krig skal føres*: med en retfærdig Sag, efter modent Overlæg, efter omhyggelig Rustning, fremfor Alt med Djærvhed, „ty harpospeel och afftondantz slå ingen fiende.“ Det andet Stykke skildrer Jødernes Adfærd efter Judas' Fald, hvoraf skal læres, at man ikke behøver at holde Sorg og Klage tilbage, naar man har mistet en Kær, men ikke derfor bør tabe Modet, men følge den Afdødes Spor, saaledes som Jøderne valgte Jonathan til Høvding efter Judas og fortsatte Kampen. I *Personalierne* — „H. S. Mts. Berömmelse“ — skildres kort og træffende Gustav Adolfs mangesidige Storhed: hans Gudsfrygt, som var Grunden til hans Lykke, hans Retfærdighed, især at han „kom til Rijket medh twå tomma händer, när bistert och ödeliga tilstodh. Likuäl tog han ingen sitt ifrån medh wåld: Vthan huad Rijksens nödtorfft kraffde, lätt han sin almoge, på frij möte weta, at the måtte sakerna betänckia och effter lagen hielpa til Cronones förswar“, hans „nychterheet och mätigheet i alla ting“, hans Gavmildhed, hans Kløgt, især hans „Manligheet, starckheet, frijmodigheet“, som oplyses ved en kort Fremstilling af hans Felttog, hvorpaa Taleren kommer tilbage til den Tanke, at nu maatte alle Stænder og alle Evangeliske, baade Svenske og Tyske, holde sammen mod den fælles Fjende og stole paa Guds Hjælp — samme Sind som fyldte Krigerne paa Valpladsen ved Lützen, da de efter Kongens Fald tre Gange fornyede Kampen, indtil de havde sejret. Endelig vender han sig til „then saliga Kongeliga Lekamen“, som i denne Verden „genom Döpelsen warit en ledamoot i Christo och thens H. Andes tempel“ med følgende Afskedsord: „Tu haffuer genom troona stadeliga hollit tigh i[llegible] til Jesu Christi høge och dyra förtienst, tu haffuer ock, som en Christen [illegible]dare, genom then H. Andes krafft, manligen kempat emoot Dieffulen, o[illegible] den Christeliga kyrkiones fiender: Så gack nu, som tin Siäl gången är [illegible] vthi thet himmelska paradiset, och hafwer fåt Lijfzens Crono: Så gack t[illegible] in i tin Kammare, och sluut dören til effter tigh: Til thesz Jorden giffuer[illegible] the dödha ifrån sigh, at i himmelrijk ewinnerligh bliffua och himmelske faderns ansichte skåda förvthan all ända. Amen, Amen.“

Isak Rothovius, Finnernes nidkære Oplyser og Vejleder, hvis Iver især skyldes Oprettelsen af Universitetet i Åbo, synes særligt at have udmærket sig ved Evne til at gøre Ordet praktiskt-moralskt anvendeligt og ved djærvt Lune. Han har saaledes engang (1623) brugt *Bryllupet i Cana* til at give

moralske Regler for „Collats och gästabodh", deriblandt at Sligt ikke maa gaa for tidt paa, at man, naar man er vel forplejet og har moret sig „med ljufligt snack", skal gaa i Tide hjem o. s. v. (Skarst. 80). I en Prædiken ved *Universitetets Indvielse* (1640) ivrede han saa stærkt mod Finnernes Overtro — bl. A. at, naar de have fanget en Bjørn, „göra de gästabod i mörkret, dricka björnens skål ur hans hufvud-skål, låta och murra som björnen låtar; saa kraftig är djefvulen i otrons barn" —, at han vakte almindelig Harme hos Befolkningen, og oftere søgte Åbo-Borgerskab at sætte Ondt for ham hos Guvernøren, for hans hvasse Revselsers Skyld. Ogsaa hans tyve Prædikener over *Jeremiæ Begrædelsers Bog* ere, efter Wieselgrens Vidnesbyrd (I, 285—286), fulde af kristelig Nidkærhed mod al Slags Synd og Raahed og frie for alt teologiskt Lærdomsbram.

Blandt den første Menneskealders store Prædikanter kunde man vente at finde Tidsrummets Hoved-Dogmatiker *Olof Laurelius*; ogsaa nød han stor Anseelse som Ligtaler; men, efter en Del Ligprædikener at dømme, har han staaet tilbage for mange samtidige Prædikanter, navnlig ikke forstaaet, som Brochmand, at lade Dogmatiken ligge hjemme, naar han gik paa Prædikestolen.

Sveriges Historie i det 17de Aarhundrede rummer saa store Tildragelser, at det ikke kan undre os, naar Taler i slige Anledninger nu og da kunne lykkes godt selv for mindre fremragende Mænd — som Tilfældet er bl. A. med nogle Taler i Anledning af den vestfalske Fred, der ogsaa ere mærkelige som Vidnesbyrd om ulige Opfattelse af *Krigens* Betydning. Ellers er den tidt nævnte *Johannes Matthiæ*, de »nordiske Oliekvistes« frisindede Forfatter, hvis Oldingsflid efter hans Afsættelse fra Bispestolen bar Frugt i den første svenske Postil siden Laurentius Petris, ubetinget Sveriges største Prædikant omkring Aarhundredets Midte og en af de største i hele Tidsrummet. Undgaaende de hidtil vanlige lange Indledninger og en altfor indviklet Leddeling, holder han sig helst nær til Texten, Sætning for Sætning, saa at Prædikenen her atter nærmer sig Bibellæsningen. Mindre dogmatisk end sine Forgængere, lægger han mere Vægt paa Ordets Frugtbargørelse for Livet — »Bibelutläggningar af praktisk syfte« kalder Wieselgren hans Prædikener — og overgaar de Fleste i Udtrykkets Varme og i et Fantasiens Liv, som viser sig hyppigt i træffende Lignelser, uden at han dog forfalder til nogen Slags Sentimentalitet, hvorhos han altid har Historien ved Haanden til at oplyse de Lærdomme, han uddrager af Texten, uden at dette dog fremtræder som Forfængelighed. Nærmest ham stiller Wieselgren hans Ulykkesfælle i Synkretiststriden *Joh. Terserus*, som dog kun har efterladt forholdsvis faa Prædikener, men vistnok, efter et Uddrag at dømme,

har udmærket sig ved en ualmindelig djærv og kraftig Veltalenhed. Ogsaa roses blandt samtidige Prædikanter den flittige Postilforfatter *Olof Arenius* i Maalax samt den overordentlig frugtbare og, som det synes, for Tilhørerne uimodstaaeligt henrivende *Magnus Pontinus.*

Af de tre Prædikener over *den vestfalske Fred*, som Wieselgren har uddraget, synes en af Præsten i Gryt *Arvid Olai* (Joh. Gerhards Oversætter) at være en videre Udførelse af Stykket *om Krig* i Joh. Botvidis Ligtale over Gustav Adolf, idet Talen handler 1) om hvorvidt en kristen Øvrighed tør føre Krig, 2) af hvilke Grunde, 3) hvorledes, 4) om hvad Gavn det gør, at den krigførende Øvrighed frygter Gud; og Arvid Olai maa have fastholdt, at Krig kan være *en Pligt* og *en Opgave*, fordi kun derved Fædrelandets og Menighedens Frihed kan hævdes — ligesom bl. A. *Stef. Muræus* (Arndts Oversætter), der i en Tale over Sejren ved Wittstock (1636) taler om en „hellig Krig", for „vore arme Brødre i Troen". Anderledes er det med den anden Prædiken over Fredslutningen af Lena-Præsten *Iak. Baltazari.* Her har, efter Uddraget at dømme, ikke været talt et Ord om den nys sluttede Krigs store Formaal, eller ytret nogen Glæde over, at omsider de Evangeliskes Trosfrihed i Tyskland var sikret endnu mindre over Sveriges Vaabenhæder og den vundne Magt. Krigen er for ham væsentlig en *Landeplage*, hvilket stærkt udmales — Kirker blive Vagttaarne, Klokkerne Kartover, Kronen en Stormhue, Spiret et Sværd, Rigsæblet en Kanonkugle o. s. v. —, og Gud takkes ikke for Sejren, men fordi Krigstilstanden omsider er til Ende, hvilket tilskrives Dronningen. Talen skæmmes, efter Wieselgrens Vidnesbyrd, af tysk „ziratlighet", som naar Dronningens mange Dyder ordnes efter Bogstaverne i hendes Navn, og i Modsætning hertil fremhæves en tredje Fredsprædiken, af Feltpræsten *Elias Isopedius* som et Stykke ægte Veltalenhed. Dette synes at forholde sig rigtigt; men Synspunktet, hvorfra Æmnet betragtes, er ikke højere end hos Baltazari, hvad der falder saa meget underligere, som Prædikenen er holdt for selve den svenske Hær i Leipzig. „Tacker Gud, I Svenske bönder", heder det hjærteligt i Indgangen, „att det är fred, ty I hafven i detta krigsväsendet litet gagn haft af edra söner, som bortförts i stora hopar som slaktefår . . . . Tacka Gud, att du vet en ringa hydda, der du roligen och trygg sofva kan, utan fruktan, att om natten behöfva uppstå och söka din bostad i skog och kärr bland vilddjur och stormilar för att snart se lågan uppstiga af ditt plundrade hus". Naar Taleren ser tilbage, har han kun Øje for Fædrelandets Tab og Lidelser, ikke for dets Sejr og Hæder: „O, hvad hafva vi Svenske ej förlorat! Stort skeppsbrott hafva vi lidit, Kronan är fallen af vårt hufvud: vi hafva förlorat vår Konung" . . . . Lad os da passe vel paa, at den Ild, der har røvet os saa meget, ikke blusser op igen; men dertil hører først og sidst, at vi vogte os for de Synder, som Gud har *straffet* os for med Krigens Hjemsøgelse — og nu følger, efter en yderligere Udmaling af Trediveaarskrigens Rædsler, den egentlige Prædiken, som gaar ud paa, at vi maa vogte os 1) for „Guds namns hädelse"; 2) for „säkerhet och Guds ords förakt": naar vi ikke ville høre paa vor Sjælesørger, maa Gud sende os Præster i Harnisk, som

prædike. „så at murarne remna och fönstren darra och menniskorna besvimma“ . . . „rätta realpredikanter, som predicka, att blodet löper om dina öron“, 3) for „tyranni, våld och orätt emot undersåtarne“, at de ikke skulle nødes til at gaa med Tiggerstaven; 4) for „Horeri, otukt och annan lättfärdighet“, overhoved for Alt hvad der kan tynge paa Samvittigheden; thi en ond Samvittighed fylder Mennesket med Uro: over sig har det Gud, „derföre bäfvar hon, när hon himmelen anser“, bag sig har det Djævelen, i sit eget Hjærte ingen Trøst, „derföre, om ett väder blåser, ett löpande vatten dånar, så förskräcks hon, ett ruskanda löf jager, som ett svärd jager“, o. s. v. — kort sagt, det er langt mere en Bodsprædiken end en Triumfprædiken

Til Prøve paa *Joh. Matthiæs* Stil kan, efter Wieselgren, anføres bl. A. af en *Juleprædiken* følgende smukke Billede: Ligesom Vinduerne paa Salomos Tempel vare smalle udadtil, saa at man maatte tro, Templet var meget mørkt, men vidt indadtil, saa der var lyst nok endda, saaledes var Kristi Legems Tempel udvortes omgivet af Ringhed og Dunkelhed, men dog bode deri Guds Herligheds Afglans. I en *Helligtrekongers-Prædiken* lignes Jesu Fødselsstjerne med Ordets Lys: ligesom Intet fryder Vandringsmanden mere i Nattens Mulm end at se Morgenstjernen gaa op, som forvisser ham om, at Dagen stunder til, saaledes kan ingen kraftigere Trøst times os paa vor Vandring gennem denne Verdens Nat, end at vi ved Troen paa Ordet faa Øje paa den rette Morgenstjerne Jesum Kristum, som forvisser os om, at Forløsningens Dag er nær. For at give en Forestilling om, hvorledes Joh Matth. kan bygge sine Prædikener, meddeler Wieselgren efter „Strengnäs kyrkio och hwsbook“ (1658) et udførligere Uddrag af hans Festtale: „Homagium Svecanum“ i Anledning af *Dronning Kristinas Regeringstiltrædelse* (1644); det kan anføres tillige som en Prøve paa Behandling af *Forholdet mellem Øvrighed og Undersaatter*. Æmnet afhandles i følgende Stykker: I) „Huru en Christelig Öfverhet skall anställa sitt regemente, så att hon kan åtnjuta sina Undersåtares trogna förböner och hafva Guds välsignelse“. Dertil kræves, at Øvrigheden har 1) „curam pietatis, Omsorg om Gudachtighet“ — Livius citeres, der henvises til David, Josias, Hiskias, Theodosius den Store m. fl. —, som maa vise sig a) i at Bibelen udbredes, som naar Konstantin den Store lod Bibelen afskrive 50 Gange paa fint Pergament, b) i at Prædikeembedet beskyttes, c) i at Skoler ophjælpes — det havde bl. A. Julianus Apostata indset og derfor forbudt de Kristne at studere, d) at Øvrigheden selv giver Exempel paa Gudsfrygt; 2) „curam honestatis, omsorg om ärlighet“: straffes ej de Onde, saa lide Fromme derunder, Josias lod nedbryde Skøge- og Spillehuse, o. s. v.; men det maa ske med Varsomhed, og Øvrigheden maa ogsaa laane de Brødefulde Øre, som Alexander gjorde, og ikke sige som Nero: Sic volo sic jubeo, men raadføre sig med Folkets vise Mænd; 3) „curam tranquillitatis, att undersåtarne må lefva i ett roligt och stilla lefverne“, fremfor Alt maa Kongen dømme retfærdigt selv og indsætte duelige Dommere, „redlige män som frukta Gud, sannfärdige och de som hata girighet“, og dog altid selv høre paa Undersaatternes Klager, hvilket oplyses med Anekdoter om Demetrius, Kejser Ferdinand I („höre vi ej de fattige, så varder ej eller den himmelske Kejsaren höranda oss“) og Alexander den Store: Folkets Kærlighed er Kongens Slot og Fæstning. II)

„Huru rättsinnige Undersåter skola sig förhålla emot deras öfverhet, att de måge lefva i ett roligt och stilla lefverne". Deres Pligter ere 1) „obediens subjectio", dog *ikke* udover Lydighedspligten mod Gud, som t. Ex. hvis en Øvrighed vilde hindre Kirkegang og Sakramenternes rette Brug, tvinge til Afgudsdyrkelse, se Daniel og hans tre Staldbrødre i Persien, Jordemødrene i Ægypten, o. s. v.; 2) „honoris exhibitio", de maa vise Øvrigheden Ærefrygt; 3) tributi persolutio" de maa betale Skat og ikke klage derover: hvad man yder til alment Tarv er kun lidt imod hvad man selv „förslemmer och förpankierer med högfärdig klädedrägt, frosseri och dryckenskap"; 4) Bønner for Øvrigheden, som højlig trænger dertil, thi under Purpuret bor megen Uro, om Kongerne flokkes alskens „bakdantare, förtalare och förrädare", som det er vanskeligt for dem at vogte sig for Det Hele slutter med en inderlig Bøn: „O allsmäktige .... Du gör att ögat ser och örat hör och fötterna löpa Din befallnings vägar, att öfverheten har vakande öga på Kyrkor och Scholor och på det allmänna bästa ... si, vi ligge inför Dig med våra ödmjuka böner, att Du ville gifva Hennes Kgl. Maj. ett vist och förståndigt hjerta till att Christeligen och väl regera och döma ditt folk och hjelpa den elända. Utgjut öfver henne Din Hel. Ande! bevara henne som Din ögnasten! sänd henne hjelp af helgedomen och styrk henne af Zion .... att trohet må vexa på jorden och rättfärdighet skåda neder af himmelen. O Herre, hjelp! o Herre, lät väl gå! Amen!"

Saadanne kristelige Formaningstaler gjaldt fuldt saa meget Magthaverne som Folket. Den af Wieselgren i Uddrag meddelte Prædiken af *Terserus* ved *Karl XI's Regeringstiltrædelse* (1672) overgaar endda Joh. Matthiæs i Frimodighed. Fem Hoveddyder maa en Konge øve: 1) Gudsfrygt, hvorved den unge Konge henvises til sine store Forgængere: Gustav I lod oversætte Bibelen, Gustav Adolf bragte Upsala-Akademiet paa Fode og ofrede sin Fædrenearv derpaa, ogsaa Karl Gustav havde vist sin Nidkærhed for Menighedens Tarv; vel behøves nu ingen Reform i Læren, men des mere trænge vi til Reform i Liv og Sæder; bl. A. klages heftigt over Sabbatsbrud, især fra Adelens Side, idet de Store holdt sig fra den offentlige Gudstjeneste, „talande om huspredikanter i sina matsaler — törhända sitta de dock i sina kamrar, når predikan hålles i salen." Fremdeles maa Kongen have 2) „Vishet och Förstånd", saa at han agter paa de Vises Raad og vogter sig for „trappdragare" og „örontasslare"; 3) „Rättfärdighet", fremfor Alt saa at han overholder Rigets Lov, som Almuen har vedtaget med god Vilje og Samtykke, i Henhold til hans Kongeed, Art. 7.; 4 og 5) „Trohet" og „Sanning": „En ogudaktig förste som öfver ett fattigt folk regerar, han är ett rytande lejon och en girig björn", Undersaatterne ville hade ham, mens de frygte, og bede ondt over ham; som det ikke sømmer sig en Daare at tale med om høje Ting, saaledes og „mycket mindre en förste att han gerna ljuger": saadan havde ikke Gustav Adolf været, der 1617 havde faaet det Lovord af Stænderne, at de havde erfaret, „att K. M.'s hjerta och munn hafwa warit ett, tal och ord stadige och trygge"; snart mister en Konge sin Myndighed naar han ikke bliver ved sit Ord og „afsked" (Beslutning) „och när Kunglige bref på goda skäl grundade intet hafva sin kraft", o. s. v. Her taler ikke mindre kristelig Nidkærhed end *gammel-nordisk Frihedsfølelse.*

Magnus Pontin — han der efterlod sig 2300 skrevne Prædikener —

kaldes af Anander „en uforlignelig Prædikant" og af en Tilhører: Kammerherren Joh. Ekeblad (i Breve til dennes Fader, fra 1662) roses han som en Taler, i hvem Alle maatte bekende der var noget Guddommeligt — Kammerherren vilde gærne give tyve „Wirthschaften" (Fester paa Slottet) for en eneste Sermon af „denne Mester Måns" og kan „intet låta bli att tala" om ham, „ty hans predikningar ligga mig ständigt på hjertat, så att när jag hörer honom om söndagen, är jag viss derpå, att jag intet tänker på annat hela veckan". Han maa have udmærket sig ved djærvt, sikkert rammende Lune: „Han väcker ofta", skriver Ekeblad, „ett oemotståndligt *bifallslöje*, icke att han säger några pussar eller något som i sig sjelf är löje värdt, utan för det han *säger sanningen så rent ut.*" En Gang (1668) angreb han Formynderregeringen uforbeholdent, fordi den tillod Stormændene at gøre hvad de vilde, især forsømme Gudstjenesten og undertrykke Smaafolk, samt fordi den opdrog Kongen til „ett ungt lejon till att forderfva folk och land", saa at den højsindede Rigskansler Magn. Gabr. de la Gardie maatte lægge sig imellem Præsten og sine forbittrede Embedsbrødre.

Som man vil have set af Literatur-Oversigten, stiger henimod og omkring Aarhundredets Slutning Prædikanternes Forfatterflid overordentligt: Postiller saa at sige mylre frem, bindstærke Prædiken-Udlægninger af Bibelbøger, større og mindre Samlinger af Passions-, Bededags- og Katekismus-Prædikener, mangfoldige enkelte Prædikener, især Ligtaler — Frodigheden er større end nogensinde. Samtidigt foregaar, i alt Fald hos de mere fremragende Prædikanter, en kendelig Forandring med Prædikemaaden, baade hvad Indhold og Fremstilling angaar. Det svenske Folks Kræfter spændtes saa stærkt i denne Menneskealder for at hævde Rigets Stormagts-Stilling i Evropa, Sindene løftedes en Tidlang saa højt ved glimrende Vaabendaad og trykkedes siden saa dybt ned af uhørte Ulykker, at Prædikanterne fremdeles jævnligt maatte komme til at røre ved de offentlige Forhold; især skete det let i Bods- og Bededagstaler, der overhoved bevare mest af det gamle Præg. Dog fylder Talen om Folk og Rige nu forholdsvis mindre, hvorimod man des mere fordyber sig i den Enkeltes Gudsforhold. Hermed hænger det sammen, at, uagtet mangen Prædiken støder ved smagløst Ordbram og tvungen Symbolik — man huske de netop nu Overhaand tagende søgte Ligprædiken-Titler (se ovenf. S. 395) —, bliver dog i det Hele Fremstillingen friere og livligere, Metodevæsenets Indflydelse svagere og Tonen inderligere. Man mærker en langsomt voxende Reaktion mod den dogmatiske Ensidighed, en Strømning, som visselig blev fremskyndet ved Paavirkninger fra Tyskland, bl. A. vistnok ikke lidt ved Lüttkemanns Skrifter,

især Postillen, som den fromme Dronning Ulrika Eleonora fik And. Lysing til at oversætte (tr. 1696), samt fra Spener gennem Gezelierne, men som sikkert havde sin Grund ogsaa i en af sig selv opstaaet Trang. Øverst blandt denne Menneskealders Prædikanter staa den yngre *Gezelius,* samt de to Salmedigtere: *Haqvin Spegel,* der udmærker sig ved fyrig Indbildningskraft og en fyndig, kraftig Stil, og den blidere, baade naar han revser Tidens Udyder og naar han uddeler Formaning og Trøst, mindre lignelseerige, men mere følelsesfulde **Jesper Svedberg**, blandt de svenske Prædikanter nærmest i Aandsslægtskab med Brochmand, ligesom denne ikke sjælden noget bred, men fremfor ham udrustet med større Almensans og et oftere frembrydende djærvt Lune, i det Hele baade ved sin Produktions Omfang og dens indre Værd den ypperste blandt Sveriges gammel-lutherske Prædikanter ved Siden ad Joh. Matthiæ — gammel-luthersk, lige saa vel som alle de før nævnte Talere; thi den egentlige Pietisme vise de fra sig, hvorvel enkelte, deriblandt især Gezelius, Svedberg og, som vi have set, Feltsuperintendenten Nordberg, ere mildere stemte mod den nye Retning og dens ypperste tyske Ordførere, end de fleste andre Kirkemænd, ikke at tale om Regeringen og især Karl XII selv.

Som Prøve paa *en Bededagsprædiken*, der ret godt karakteriserer Arten, ogsaa som den forekommer tidligere baade i Sverige og i Danmark, kan anføres Stockholms-Præsten, den yndede Ligtaler *Simon Isogæus*' „GUDZ Basune-Liud emoot Norden, I Hoot och Warning, til Boot och Bättring“ (1684), en af de faa i Danmark gæmte svenske Prædikener. Grundtanken er den gamle, jødiske: at Samfundet maa undgælde for den Enkeltes Synd, hvorfor, som det heder i den vidtløftige *Fortale*, Hensynet til de Spæde maa være os en Hovedgrund til Gudsfrygt, at de ikke siden skulle lide for vor Skyld. I *Indledningen* mindes om Jonas' Prædiken i Ninive: nu, idag, prædiker ikke én Jonas, men mange hundrede i alle Stæder og Landsogne „öfwer heela thetta mächtiga Konungarijket och alla desz incorporerade Land och provincier“, og Kongen selv er nedstegen fra sin Trone til dette Tempel „at här uthgiuta sitt Hierta til sin Gud och innerligen bidia för sin och sina Vndersåtares Wälferd“. Lad os da ret betænke vor Synd og ikke være trygge, „om än thetta wårt Fädernes Rijke blifwer i sitt Välstånd“, og „om ock thenna Staden blifwer Stad och Stockholm ståndande, så länge Werlden står“, men lad os omvende os og bede som Niniviterne, da tør vi haabe paa Guds Naade. Den paabudne *Text* var Jerem. 18, 11., hvor Herren siger gennem Profeten: „Sij, jag bereder ider ena Olycko och tänker något ondt emoot ider“. *Udlægningen* deles i to Betragtninger: Have vi Grund til at frygte for, at Gud har Ondt i Sinde mod os? Naar herpaa maa svares Ja, saa lad os vende os fra vort onde Væsen! Til at frygte Guds Vrede have vi al mulig Grund.

Gaa Enhver i sig selv — og Ingen maa komme her for at holde en Andens Bods- og Bedrings-Dag, men sin egen —, hans Samvittighed skal da nok vidne imod ham og gøre ham ræd for Fremtiden, thi af Synd kommer Ulykke — hvilket udføres vidtløftigt med mange Exempler især af Jødernes Historie —, og vi have øvet alle de Synder, som Jøderne straffedes for: vi dyrke Afguder, nemlig Penge, øve Trolddom, bande — „moste ju", heder det derom ironiskt, „Eeder och Bannor wara the lefwandes höfliga Skämt, theras stundliga Ordastöd, theras Glädies Krydder, theras wredes styng", med Eder uddeles Befalinger, bekræftes Sandheden, begyndes og sluttes Dagen, „i ett Ord, utan Eeder och Gudz Nampns Missbruk tyckes ingen något kunna uträtta" —, fremdeles foragte vi Guds Ords Tjenere og Guds Ord selv, i mangt Hus findes ingen Bibel eller den ligger „affsides obrukt", vi bryde Sabbathen, ringeagte Øvrigheden, bedrive Hor: „Ach huru lijtet achtas nu thenna förderfweliga Synden! Man håller then allenast för ett Vngdomens Speel, Werldennes Galanterie" (men „thenna Galantise", heder det i en Note, er „en Diefwulens Sotise"), saa at Mange rose sig af samme Synd og man har kun et Skridt tilbage: „at them Horiskom och lättferdigom frija Horehusz öpnas måtte, såsom hoos andra fremmande Nationer"; derhos ere vi hovmodige, i hvilken Anledning en smuk Formaning rettes til „de kröhta Hufvuden", et lidet Kongespejl paa Grundlag af Ps. 101. Er der da ikke al Grund til Frygt? Og dernæst har Gud ikke varet os ad ved Elementerne, som ere hans Tjenere? Fremfor alt ved *Kometer?* — „ach hwad hafwa wij sedt för förskräckelige Predikanter, med ohörliga Rijsz och Qwaster, som nogsamt betygat hafwa, at Skaparen täncker något emoot oss" — her citeres Weigelii „Himmels-Zeiger" og mange andre tyske Skrifter; selv Hedningerne have trot, at Kometer „aldrig äre omsys sedde" — her følge Citater —, sku'le da vi Kristne anse „sådana sällsynte Guds Vndertecken såsom ett Fää, som lijtet täncker ther efter?" Derhos henvises til Erfaringen: Kometerne fra 1664 og 1680 havde begge begyndt et nyt Aar, som om Gud vilde sige, at han snart vilde gøre Ende paa denne Verden og begynde en ny, og begge vare efterfulgte af Krige i Verden Længere henne forsvares denne Naturopfattelse mod „Atheister", „Epicureister" og „Naturalister", som gøre Skaberen til Naturens Træl i Stedet for dens Herre, men vi skulle tro, at Gud baade kan bruge og bruger Elementerne som Tegn. Her er det svage Punkt i Tidsalderens Bevidsthed: man kunde mindst af Alt begribe Forholdet mellem Natur- og Menneskelivet. Des sundere og ædlere er den Opfattelse af Menneske-Samfundslivet selv, dets Kaar og Opgaver, som bryder frem i Slutningsbønnen for Fædrelandet, Kongen, „för Rijksens wärn til Land och Watn och för them som them utföra skola, Befallande som Lydande, at Gud wille uthrusta them med Mod och Manligheet, troo och Redeligheet; På thet när Norden kräfwer, alle wåra Fiender och heela Werlden måtte förnimma the gamble Swenskars och Göthars afföda än bo i Norden" —, samt endelig for hele Folket.

Af *Haqvin Spegels* trykte *Allehelgendags-Prædiken* 1675: „Et afbrutit Olive löf", i Anledning af den nylig udbrudte Krig, anfører Skarstedt følgende mærkelige Ytringer: „Ack, hvad för en triumf hålla Papisterna i sina hjertan deröfver att vi Evangeliska nu för tiden så grymmeligen handtera och ödelägga hvarandra .... Vi lasta dem för deras mord på

vår religions bröder. Men som Abner sade til Hasael: huru skall jag töras häfva mitt ansigte upp emot min broder... så vi; huru... lyfta upp våra ögon att tala illa om de påfwiske, ty vi äro argare emot hvarandra, än de emot oss.... Det er fåfängt att förebrå dem det tyranni, som de hafva öfvat i Rochelle, Paris och Heidelberg". Betragtningen er lige mærkelig, enten der tænkes paa Krigen mellem de nordiske Broderfolk eller paa Fjendskabet mellem de evangeliske Søsterkirker. Den nordiske Følelse kommer smukt til Orde i Spegels *Aftenbøns-Tale* paa Valpladsen ved Lund (4de Dec. 1676), hvori han, næst at takke Gud for den dyrt vundne Seir, mindede de mødige Krigere om at hjælpe de Saarede uden Forskel, enten de vare Danske eller Svenske: „har Gud gjort nåd emot os och räddat vårt lif, så låtom oss taknämligen ila till våra olycklige Bröders räddning". (Fryxell: Ber. ur Sv. hist.). Men havde han end, da Krigen brød ind fra alle Sider, følt sig greben af Sorg over Spliden i den evangeliske Verden og tænkt medynksomt paa Kalvinisters Martyrdom, saa kunde han dog senere ikke taale Kalvinisters Ophold i Sverige bedre end Papisters: som vi vide, gik hans Promotionstale i Upsala ved Jubelfesten 1693 ud paa at fraraade en saadan Tolerance. Spegels vigtigste Prædikenarbejde er den længe efter hans Død udgivne „*Passionsandakt*" i 30 Prædikener (tr. 1723). Af Wieselgrens korte Omtale faar man det Indtryk, at dette Arbejde maa staa højt over Erik Pontoppidans danske, navnlig spores Intet af den Blod-Opbyggelse, som vi have iagttaget hist og som blev højeste Mode, da Pietismen kom op (se nogle Titler ovenf. S. 385): her findes, siger Wieselgren, en glødende Kærlighed, et blødende Hjærte, men det er derfor ikke „vemodigt", det ligner Disciplens, som Jesus elskede, men som dog stod opret under selve Korset. Idet Taleren nøje følger Texten, indskærper han idelig, at den rette Frugt af Fordybelsen i Herrens Lidelse maa være ubetinget Hengivelse til ham, hvilket udføres i de mangfoldigste, tidt ejendommeligt sindrige Betragtninger — som naar han anfører Fortællingen om hvorledes Aristoteles, da han ikke kunde udfinde Grunden til Ebbe og Flod, druknede sig med de Ord til Havet: „Siden jeg ikke kan fatte dig, saa tag du mig", samt tilføjer, at et saadant uendeligt Hav er Himmelens Salighed, som vi ikke kunne fatte, men derfor skulle give os ubetinget hen i. Men Taleren bliver ikke staaende ved Gudhengivenheden i Almindelighed, han drager Følgeslutningerne til alle Sider, baade med Hensyn til Tro — derfor undlader han ikke at imødegaa Vranglærdomme — og med Hensyn til Levned, m. a. O. han uddrager af Passionsbetragtningen en kristelig Moral, hvori der er Plads ogsaa til kristelig Lærdom om politiske Spørgsmaal, som naar han, øjensynligt hentydende til Karl XII's Forhold til Tyrkerne, nægter en kristen Konge Ret til for sit Riges Forsvars Skyld at indgaa utilbørlige Forbund eller bruge andre skammelige Midler. Til nærmere Belysning af Spegels Veltalenhed kan tjene et Uddrag af en blandt hans *Ligprædikener*, næmlig over Kansellipræsidenten *Clas Fleming* og to smaa Børn af ham, som begravedes samme Dag (1686), med Titel: „Then rätta Winning Som är Een Salig Död Följande uppå it Christeligt Lefwerne". I Tilegnelsen, til Enken „Högwälborna Fruen Fru Anna Krus", fremhæves Ligtalens Betydning som et Hædersminde, særligt til Glæde for den Afdødes Børn, „at the ... ther af taga sig it Christeligt Efterdöme". *Indgangen* begynder smukt: „I Jesu Nampn! Saligen dö är thet ljufligste som wi

kunna åstunda, Christelighen tro och lefwa är thet nödwendigste som oss bör lära. Lätt wore thet at wara een Christen, om man måtte så lefwa som man sjelf wil; och godt wore thet at lefwa som man sjelf wil, så framt man ändå kunde dö som en Christen; Men effter Gudh hafwer om oss föreseet något thet bättre är än thetta lijfwet, dy wil han at wi skole så lefwa som the ther äre födda på nyt til et lefwandes Hopp om it Ewigt Ljf," o. s. v. *Texten*, af Brevet til Philipp. 1, 21—23: Kristus er mit Liv o. s. v., som havde været den Afdødes Yndlingssprog, understreget i hans Bibel og af ham selv udset til Text ved hans Baare, gennemgaas først exegetiskt og lægges dernæst, „honom til en loflig Åminnelse och oss til Christelig Vnderwijsning", til Grund for en *Betragtning* i fire Stykker: 1) hvordan Pauli Liv var, 2) hvilken Død han ventede, 3) hvorfor han var villig til at leve her i Verden, 4) hvad han dog helst stundede til. Blandt de til hvert Stykke knyttede „Lærdomme" kan fremhæves t. Ex. følgende om verdsligsindede Menneskers Livsopfattelse: „Blinda äro the Menniskior som kunna söria när the mista något timelighit, men merkia hwarken Sorg eller Afsaknad, när the mista thet högsta goda, Jesum Christum, genom it syndigt och obotfärdigt Lefwerne"; de have da mistet mere, end Job mistede, mere end hele Verden, mere end sit eget Liv, „ty Christus är rikare än Verlden och ljufligare än sielfwa lifwet. Huru stor Skada wore thet för hela Verlden, om hon skulle mista Solen, ty tå miste hon al sin Fägring och Förkofring .... Men mycket större skada är thet för Menniskian, om hon miste Christum, Rätferdighetenes Sol. Sannerligen thet är mista alt thet goda som skal wederquicka både Kropp och Själ. Rät som alla Blomster faalna och wisna när Solen går neder, så förswinner al Nåd och Tröst, när Christus wiker bort, Ja tå blifwer Menniskian så styggelig uti Guds Åsyn, som en stinkande Åtel." Et andet Sted indskærpes det, hvorledes en Kristen skal vise, at Kristus er hans Liv, ved at bære megen Frugt, gør han det ikke, „then som är så frucktlöös, så onyttig, hwad åtskildnad är med honom, antingen han lefwer eller dör? Sannerligen han förtjäner ingen annan Grafskrift än thenna Diu fuit sed non vixit, han hafwer länge warit här på Jordenne, men intet lefwat, ty han hafwer warit it skallot ofrucktsamt Trä, twå Resor död och med Rötter uppryckt". I *Slutningen* bruges Betragtningens Resultater til at belyse den Afdøde. Ingens Arbejde, heder det, „är fåfängt i Herranom", det erfarer nu den salige Hr. Præsidenten, hvis Dyder man vel burde prise, om han ikke selv havde ytret Mishag med Sligt. Vi ere jo alle ufuldkomne, men vi maa Ingen dømme, Enhver staar og falder for sin egen Herre. „Ingen kan winna alla Menniskors Ynnest och Beröm, dårachtig är then som åstundar thet samma, olyckelig then som får thet, Men säll är then som söker täckias the beste och Gudi fram för allt." Den Afdøde havde været en trofast Mand, det viser Kongens Naade mod ham, saa det var unødigt at udbrede sig derover; det vilde heller ej nytte ham længer, thi han har ingen Del mere i Verden; „men när han hafwer Deel i Guds Rike och Saligheet, så hafwer han alt" — og det have ogsaa de smaa Børn, saa vist som de ved Daaben vare indlemmede i Menigheden. *Personalierne* meddele, som sædvanligt, den Afdødes Sygehistorie og sidste Ord, hvoriblandt følgende for en kristen Hirdmand betegnende Ytring: „Så at lefwa och förhålla sig här i Werlden, at man haar een Nådig Öfwerheet, det är

een stor Lycksaligheet, men ännu oförlijknelig större är thenne, så at lefwa och döö at man haar en nådig GVD." Med Rette kunde Taleren sige til sidst om denne Mand: „Gudz Tienst och Kiärleek war grunden til hans Kiärleek, Trooheet och Tienst emoot Konungen". Men det Samme gælder om Tusinder i hin Tid; vi staa her ved en af Grundkræfterne i hele dens Liv.

Den yngre *Johan Gezelius* kunne vi gøre nærmere Bekendtskab med i hans *Ligprædiken over Spegel* (1714) med den af Spegel selv valgte Text: Rom. 6, 5: „Ty om wij samt medh Christo inplantade wardom til en lika dödh, så warda wij ock upståndelsen like". Som rimeligt i en Tale *over* en stor Kirkemand *af* Tidens største Exeget, tage teologiske Undersøgelser her forholdsvis større Plads end ellers, som naar der allerede i *Tilegnelsen* til de Efterlevende ivres mod dem, der i Kristi Lidelse kun vilde se et Exempel for os og i hans Død „ett mönster till ett nytt lefwerne", og som altsaa gaa forbi hans „upståndelses Kraft och hans pinos deelachtigheet" — Ytringer, der pege hen paa en gryende Rationalisme, hvoraf der ellers kun findes faa Spor i Samtiden —, eller naar i *Udlægningen* de to Hovedsætninger: Vi ere indplantede med Kristus til en lige Død, følgelig skulle vi leve efter hans Forbillede, og: Vi skulle opstaa med ham, først fra Syndens Død, men dernæst ogsaa fra den legemlige Død, begrundes ved en udførlig Exegese af Texten. Men man maa ikke forestille sig en tør Begrebsudvikling; Hjærtet taler med, ikke mindst, naar Taleren i *Indledningen* peger hen paa Tidens Ulykker: „wi som här i wårt kära Fädernesland äre stadde i större fahra än någonsin tilförene i våra Fäders Tijd", vi maa vel ængstes, naar de Retfærdige gaa bort, især saadanne Menighedens Støtter, men dog ogsaa, naar vi vide, hvor nær Landets Nød gik ham, være glade ved, at han er sluppen fra denne onde Verden, og tænke paa Herrens Ord til Josias Reg. 22, 19—20: „Therföre wil Jag samka tig til tina fäder, at tu skal samkas i grafwena med fridh, och tin ögon icke see skola alla thenna olyckon, som Jagh öfwer thetta rum föra skall" —, eller naar Taleren i *Personalierne* gennemgaar Spegels Levned for at vise, hvorledes Textordets Sandhed var aabenbaret „såsom i en spegel" — denne Leg med Navnet laa efter Tidens Smag altfor fristende nær, til at selv en Gezelius kunde give Slip paa den —, og han til sidst samler hele Gudstjenestens Frugt i de Ord: „wederquickiom wij ock oss med thessa orden altid, när wij såsom rätte grenar fasta blifwa widh thet sanna wijnträdet Jesum Christum".

Jesper Svedberg hører til Tidsalderens mest *frittalende Præster lige over for Magthaverne*. „Låtom oss i andans kraft oförskräckt predika", heder det i hans homiletiske Anvisning „David och Nathan", „och straffa uppenbara och bekanta synder af Guds klara otvungna ord, och det utan anseende till person och ort, vare sig Jeroboam eller hans Bethel: Embetet är icke wårt utan andans" (anført efter Fahlcrantz: „Minne af Svedberg" i Sv. Ak.'s Handl. XXVI, 1853). Denne Regel havde han selv altid nøje fulgt. Som Hofpræst vovede han, i Prædikener for Kongen (1688), at minde om, hvorledes der ogsaa hos Øvrigheden kunde saas Klinte i Hveden, samt foreholdt Kongen, at han var bunden ved Loven, at han ikke maatte „förhäfva sitt hierta öfver sina bröder" (5. Msb. 17, 18—20), og at den „ratio status": „si jus violandum est, regnandi causa violandum", var den samme Statsgrundsætning, som havde styrtet Lucifer og mange Tyranner

— en Række Exempler anføres af det Gl. Test. —, hvorfor baade „Konungar och Konungsmän“ maatte holde fast paa, at „Guds ära, församlingens välstånd, undersåtarnes välmåga och ett gott samvete äro fyra starka stolper för thronen“. Disse Formaninger havde Hensyn til den Haardhed, hvormed *Reduktionen* gennemførtes. En anden Gang gik han, ligesom Carlberg, lige løs paa Reduktions-Kommissionen, idet han paa den anvendte Micha 3, 2—3: „I skinnen them hudena af och köttet ifrån theras ben . . . och när I hafven draget them hudena af, så slån I them ock benen sönder och stycken them från hwarandra likasom uti en gryta“. Karl XI syntes godt om denne Djærvhed. Da en Reduktionsherre klagede over den sidstnævnte Prædiken, svarede Kongen: „När presten hafwer Guds ord för sig och förehåller thet redeliga, hafwer konungen intet att tala therpå“, og sin Stilling som Hofpræst skyldte Svedberg en Prædiken, som er optagen i Epistel-Postillen (Udg. 1876, S. 604 o. f.) under den meget træffende Titel: „En förunderlig predikan“; den bestaar næmlig i en livlig, djærvt humoristisk Fortælling om, hvilke Urimeligheder med Hensyn til *Børnenes Opdragelse* han havde været Vidne til snart i fornemme Huse, hvor de lærte Fransk af en katolsk Gouvernante, medens Hovmesteren lod dem lære Katekismen udenad, uden at de forstod den, og Forældre og Venner lod dem være med til overdaadige Gilder med letfærdig Snak, snart i Skoler, hvor en Lærer, der var fuld fra om Morgenen, med Ris og Trusler bankede i dem Hafenreffers „loci cum erroribus“, d. v. s. Underretninger om alskens Kætterier, som de „ikke vidste om var Fisk eller Fugl“, men uden at udtyde for dem „usus loci och låta dem förstå det som till gudaktighetens öfning tjenligt vore“. Denne Tilstand lagde Præsten Kongen paa Hjærte, som blev saa greben deraf, at han strax krævede pastor primarius i Stockholm til Regnskab for Skolevæsenets Tilstand i Hovedstaden — „the predika therpå“, tilføjede han, omtrent som naar man i vore Dage vilde sige: De skriver derom i Bladene —, og da Præsten mente, at Brøstene kom af de lave Lønninger, gav Kongen strax hver Lærer 20 Dl. mere om Aaret, underrettede Svedberg derom og kaldte ham til Hofpræst (1686). Aaret efter, i en Prædiken om *Sabbathens Vanhelligelse*, lagde han Skylden herfor paa Øvrigheden, der forsømte at overholde de kongelige Paabud, hvorfor Overstatholderen i Stockholm Kristoffer Gyllenstjerna klagede til Hof-Konsistoriet: Kongen havde under Prædikenen „haft sina ögon ständigt fästade på honom“ og siden ved Bordet mindet om Præstens Ord, nu maatte denne nævne bestemte Tilfælde eller staa til Ansvar som Æreskænder. Svedberg vilde ikke give Svar, med mindre Gyllenstjerna mødte ham personlig for Retten, og nægtede overhoved at være Angiver, hvorimod han vel maatte og skulde paatale Synden, hvor han blev den var; til sidst lod Gyllenstjerna Sagen falde. Ikke mindre djærvt angreb Svedberg de Stores herskende Laster, t. Ex. i en Prædiken om *Drukkenskab* (2den Sønd. i Adv., i Evangelie-Postillen) — „hvad är nu mera gängse i Hof, jemväl der de vilja vara berömda för renasta Evangeliska och Lutherska . . . än svalg och dryckenskap, och thet mena the wara frihet från Påfwens ok och stadgar“, heder det bl. A. — eller naar han under et Besøg hos Karl XII i Lund prædikede 2den Sønd. i Adv. 1717 om *de Stores Ubodfærdighed* som en Grund til Rigets Ulykker og fremdrog, hvorledes der, da Regeringen 1710 havde udstædt bönedags-

plakat, havde tildraget sig tre mærkelige Ting: Liv-Regimentet til Hest havde paa selve Bededagen under Gudstjenesten uden Fornødenhed, toget igennem Vexiö med Pauker og Trompeter; Aftenen forinden vare i Stockholm „våra store herrar på Castenhofs storkällare och höllo panquet och med Pukor og andra högt gällande instrumenter förlustade sig . . . så beredde de sig emot then stora bönedagen“; og våra fröknar i Stockholm havde tilbragt Dagen selv „hos ryska fursten Trublesko och thess fröknar och höllo ther sin Böne- och Fastedag med bästa tractamenter om middagen och dansade långt på natten“, saa der var god Grund til at bede Herren „bevara konungen för Rehabeams rådgifvare“ (fortalt af Svedberg selv med Tilføjende: „Si, thetta behagade mångom intet“, se Westén: Hofcl. Hist. I, 2, S. 500 o. f.). Men lige saa modigt som Svedberg paatalte Øvrighedens og de Stores Brøst, lige saa trofast *støttede han Øvrigheden med Guds Ord*, hvad han ogsaa stærkt indskærper sine Embedsbrødre i „David och Nathan“: de maa ikke indlade sig paa Undersøgelser om Øvrighedsmagtens Grund og Undersaatternes formentlige Magt imod Øvrigheden, men „bruka allan försigtighet enkannerliga i thessa farliga, vidriga och oroliga tider, och alltid af Guds ord styrka Öfverhetens och theras makt och myndighet, som förvalta hennes värf och ärender“ (se Fahlcrantz i Sv. Ak. Hdl. XXVI, S. 268) Navnlig manede han indtrængende Folket under de store Ulykker efter 1709 til villigt og redeligt at bære de tunge Byrder, som Tiden krævede, i de to, efter Westéns Vidnesbyrd fortrinlige „*Sermones censuales*“ fra 1712: „En undersåtelig Beskattningspredikan“ og „Sveriges undersåtares krigshjelp“. — Ejendommeligst viser sig dog Svedbergs Forkyndelse i hans *Katekismus-Prædikener* og *Postiller*. Katekisationen var for ham en af Præstegærningens vigtigste Dele. „Ett endast rätt och gudeligt anstäldt Catechismiförhör skaffar mera frukt, än tio lärdt ihopsatta och konstigt framförda predikningar; Catechesen hafver varit mig mäkta mödokär, så att fem eller sex timmars idkeligt och dageligt förhör flera veckor å rad hafver mig intet svårare fallit än en timmas vanlig syssla“ (Sv. Ak. Hdl. XXVI, S. 247). I sine senere Aar gennemgik han Katekismen fra Prædikestolen; det er saadanne Taler, som ere samlede i „Catechismi gudeliga öfning“, Taler, hvori han, ifølge Fortalen, i „stället för att många andra hafva åtskilliga frågor og spörsmål“, bliver „enfaldigt vid ordet och meningen“, kun oplysende den med andre Skriftsteder, „utan att plåga de enfaldiga med svåra frågor“. Til Prøve — saa meget mere som vi ikke hidtil have havt Lejlighed til at danne os en Forestilling om denne Slags Prædikener — kunne vi tage Udlægningen af *den 4de Bøn i Fadervor*: „*Wårt dagliga bröd gif os idag*“ (Udg. 1859). Vi bede: „*Wårt*“, thi vi maa kun æde vort eget Brød, ikke stjæle eller dovne, som er det værste Tyveri, jfr. 2 Thess 3, 10—11; „*dagliga*“, thi hedensk Næringssorg er ugudelig, jfr. Matth. 6, 31—34; „*bröd*“, d. e. hvad der er fornødent til Livets Ophold, hverken mer eller mindre, vor „beskikkede Del“, som Agur beder om, derfor er Gnieri og Overdaadighed lige forkastelige: Jethros Gæstebud (2 Msb. 18) var ikke rigeligere, end at Moses kunde sidde til Doms næste Morgen, „här tillgick icke såsom vid våra stora måltider merendels tillgår, att man hela dagen derpå känner sig oskickelig att något angeläget företaga och utföra“, heller ej beværtede Jesus med Andet end Brød og Fisk, „hade vi mindre rätter och mera

gudaktiga böner och tal vid våra bord, så skulle de ringa och få rätterna väl räcka till", og vi skulde bedre forstaa, at Mennesket lever ikke af Brød, men af hvert Ord, som udgaar af Guds Mund; *„gif"* bede vi, thi Brødet er, hvordan det end vindes, altid Guds Gave; *„oss"*, thi Gud vil, vi skulle bede for hverandre; *„idag"*, thi vi maa ikke være bekymrede for den næste Dag og kun begære, hvad vi behøve — i hvilken Anledning Taleren kommer tilbage til Spørgsmaalet om, hvad vi skulle forstaa ved „Brød" og udtaler sig uforbeholdent imod Luthers Forklaring: „Luther", heder det, „har låtit duka ett stort bord, lagt fram stora bröd och burit fram många rätter, så att han till dagligt bröd vill räkna hus og hem" o. s. v.; men man kan have hvad man trænger til hos Andre, Tjeneren hos sin Herre, de Fattige i Næstens Kærlighed, hvorved forøvrigt den Fattige skal betænke, om han ikke selv er Skyld i sin Armod. Prædiken slutter med en hjærtelig *Bøn*, der kan staa som Prøve paa Svedbergs Bønner, der efter Wieselgrens Ord „höra till de konster, som dött ut": „O himmelske fader! Du som lärt oss att så bedja: Gif oss vårt dagliga bröd idag, hör oss för Jesu skull, när vi derom bedja. Du har gifvit oss lifvet och kroppen: gif oss och det som mindre är, maten och kläderna. Och när Du beskär oss detta, så förläna ock ett tacksamt och förnöjsamt hjerta, att vi icke befinnes otacksamma eller slösaktiga, och således missbruka dina gåfvor. Böj vårt hjerta, o Gud, till ditt ord och dina under, att vi icke vända oss till girighet. Gif ock, o Gud, att vi äro hjelpsamma emot de fattiga, på det att vi i allting måtte vare lydiga barn, och såsom trogna barn få den eviga saligheten! Amen!" — Som Katekismus-Prædikenerne, saaledes ere ogsaa Perikope-Prædikenerne i de to Postiller væsentlig *Bibellæsninger*. „Uti dessa mina predikningar", siger Forf. i Tilegnelsen af „Sabbathi Sanctificatio" til Dronningen, „hafver jag hållit mig noga vid texterna, och icke som någon viss berättas hafva sagt: Ich habe ein hübsch predigt ferlig, hätte ich nur ein text darzu" — et træffende Udtryk for den Vanart, som Metodevæsenet havde ledet til. Ligesom Tidsalderens andre største Prædikanter, bøjer Svedberg ind i det Spor, som de første Reformatorer havde banet. Forbigaaende dogmatisk-polemiske Undersøgelser, forsmaaende al retorisk Konst i Prædikenens Bygning, saa at Indholdet endog er ordnet i smaa Paragrafer, hver sluttende sig til sit Led af Texten, stræber han kun af Guds Ord at lære sine Tilhørere og Læsere „at christeligen tro och gudeligen lefva", men gør dette med en saadan Rigdom af religiøs Erfaring, en saadan Andagtens og Nidkærhedens Varme, at hans Forkyndelse, skønt gennemgaaende jævn og fordringsløs, dog altid gaar til Hjærtet og tidt næsten uforvarende hæver sig til sand Veltalenhed, Til Prøve kunne vi kaste et Blik paa et Par af *Epistel-Prædikenerne* (Udg. 1876), og vælge først, til Sammenligning med tidligere omtalte Behandlinger af samme Text, Prædikenen paa *2den Sønd. eft. Helligtrek.* over Rom. 12, 6—17 om *de flere Slags Naadegaver*. § 1 knytter kort Prædikenens Hovedæmne: at hver bør blive i sit Embede og gøre, hvad det kræver, til den foregaaende Søndags Epistel (Rom. 12, 1—6). § 2: „Vi hafva åtskilliga gåfvor efter den nåd oss gifven är", dermed skulle vi lade os nøje, ikke hovmode os, ikke misunde den, som har faaet større Gaver, eller ringeagte den, som har faaet mindre. § 3: „Hafver någon prophetian så vare hon ens med tron". Det forklares og godtgøres med Skriftsteder,

hvad der skal forstaas ved Profeti i egentlig Mening: Spaadomsgave; men her menes (§ 4) Gaven at udlægge og forklare Skriften, og den skal øves i Overensstemmelse med Troen, formentlig peges paa Symbolum apostolicum, som gamle Lærere mene er forfattet af Apostlerne — det være hermed, som det vil, vi, som nu ere Lærere, maa lære og skrifte overensstemmende med Guds Ord og vore symbolske Bøger. § 5: „Hafver någon ett embete, han akte deruppå“, det gælder om ethvert Kald i Menigheden, men ogsaa om alle andre Livskald: hver skal passe sit og „icke mänga sig i annars“, men gøre sit Bedste, „sa står det väl till i ett rike“. § 6: „Lärer någon, så akte på läran; förmaner någon, så akte på förmaningen“. Heraf tages Anledning til at indskærpe Kirkens Lærere, at de skulle være nidkære i deres Kald med Henvisning til 1 Petr. 5, 2-4, som lover den tro Tjener „herrlighetens ovanskeliga krona“, og Tanken herom lægger Forf. følgende smukke Udbrud i Pennen (§ 7): „Tack, min gunstige Gud, för denna förmaning. Tack, min Gud, för denna din nåd, att du hafver kallat mig till sådant embete. Tack, min Gud, som hafver gifvit mig nåd, håg og drift, att oförsumliga lära. Tack, min Gud, för det stora löfte, du mig gifvit hafver, att jag skall undfå herrlighetens ovanskeliga krona. Tack, min Gud, ocksá för detta ditt löfte: „Lärarne skola lysa såsom himmelens aken och de, som många undervisa till rätfärdighet, såsom stjernor i evighet.“ Dan. 12, 3. Hvar gång jag ser klara stjernor lysa, suckar jag och beder dig, min Gud jag måtte vara flitig att lära, så är jag der viss uppå, att detta ditt nådelöfte, min gunstige Gud, på mig i sinom tid fullbordet varder.“ Og saaledes gennemgaas hele Texten i 30 Paragrafer, der berøre de forskelligste Livsforhold. Af Ordet: „Regerer någon, han regere med omsorg“, tager Forf. Anledning til (§ 9) at formane alle Embedsmænd til Nidkærhed i Lovenes Overholdelse, „att ordspråket, som Holländaren förer öfver oss, icke sannas: Sveci ordinant et reordinant et semper sine ordine vivunt. Pålagor, ordningar, recesser, plakater, stadgar och förklaringar är hos oss så stort antal, att ett lass dermed kunde uppfyllas, det en häst hafver nog med att draga“; men gjorde Vedkommende sin Pligt, behøvedes der ikke saa mange Forordninger: Gud, som styrer hele Verden, har kun sat ti korte Bud, men han holder ogsaa over dem; thi hans Straf rammer før eller senere Overtræderne. Ved Ordene: „Kärleken ware utan skrymtan“ kommer Forf. ind paa Kærlighedens Forhold til Troen (§ 12—14), og det heder bl. A.: „En obarmhertig och hatfull menniska må beropa sig på tron, på sin gudstjenst, huru hon vill, så är allt sådant fåfängt. Pauli språk är klart: „I Christo Jesu är intet bevändt, hvarken omskärelse (Judarnes wäsende med sin gudstjenst) eller förhud (hedningarnes ärbara wandel), utan tron som verkar genom Kärleken . . . . Solen år icke utan ljus eller värma, så är ock tron icke utan kärlek“, hvorved henvises til 1 Kor. 13. Et Par Steder oplyses Formaningen med Citater af nyere Forfattere, t. Ex. (§ 24) af den tyske Pietist Scriver — om at man, naar man bliver rig, skal „trække Vexel paa Himmelen“ ved at hjælpe de Fattige — og (§ 25) af den engelske højkirkelige Puritan Josef Hall, af hvem der anføres en i en Prædiken fra 1655 brugt opbyggelig Anekdote (om en Nar, som af sin Herre har faaet en Stav med det Paalæg kun at afstaa den til en større Nar: da Herren ligger for Døden og maa tilstaa, at han slet ikke har sørget for sit Ophold

i hin Verden, hvor han skal være evindelig, siger Narren: „Tag Du min Stav! Aldrig har jeg set større Nar.“). Prædikenen slutter med en smuk Taksigelse for den ved Paulus modtagne Lærdom og Bøn om altid at maatte tjene Gud tro. Saa vel i denne Prædiken som oftere ellers ivrer Svedberg mod „den slemme *stortron*“, hvormed han mener Tryghed ved en død Dogmetro. Det samme Æmne afhandles bl. A. i Prædiken *4de Sønd. eft. Helligtrek.* over Rom. 13, 8—11 om *Kærlighed til Næsten*, idet her (§ 2—10) Forholdet udredes mellem *Tro og Gerninger*. Har man først, heder det, faaet ret indskærpet Pauli Grundsætning, at vi kun retfærdiggøres af Tro, saa er „Satan strax framme“ og indbilder os, at vi kunne synde paa Naade; det er netop „Satans theologia och trosbekännelse, hvaraf det ogudaktiga och ochristeliga lefvernet i christenheten uppkommet är“. Eller er det ikke saa? Spørg hvem som helst i alle kristne Stæder og Lande, om han har Troen: han vil svare: „Visserligen har jag tron. Jag är ju döpt, jag går ju i kyrka, hörer predikan, läser och sjunger med församlingen, jag går på vissa tider till Skrift och Herrans Nattvard. Visst har jag tron, ho vill säga annat“. Men det er en farlig Vildfarelse. Blive maaske Alle i Kristenheden salige? „Icke vill jag våga mig att säga god derföre“: har Kristus ikke selv sagt, at faa kun gaa gennem den trange Port? Derfor har Jacob Ret, naar han kræver virksom Tro, Sagen er, at „det är *tu slags tro: hjernetro och hjertetro*“. Denne Tanke, som et andet Sted udtrykkes saaledes: „Gud vill hafva hjertetro och gerningatro, och är icke nöjd med din hjernetro och ordatro, det är en sådan tro, som allenast är en inbillning och allenast består i orden“ — samme Adskillelse som Luthers mellem „Tro at“ og „Tro paa“ —, den er et Kærnepunkt i Svedbergs Forkyndelse og betinger hans Stilling til Pietismen, hvis første Bannerførere han var enig med i at forkaste den ensidige Dogme-Prædiken, men som han misbilligede, da den vilde gøre Svælgen i religiøse Henrykkelser til Gudsfrygtens sande Frugt og Kendemærke. Ved sin Bibeltroskab, sin mangesidige Virksomhed — vi ville endnu møde ham blandt Salmedigterne og Sprogmændene —, ved sin grundige Lærdom, sin Fædrelandskærlighed, sin Lovlydighed, sin fromme Frimodighed lige over for de Mægtige, sin myndige og dog milde Stiftstyrelse, overhoved ved sin lange, nidkære Tjeneste, ja ved selve sin ydre Skikkelse med det brede Bryst, de storslaaede, kraftige Træk og det vældige Skæg, staar Svedberg som en af de ædleste Repræsentanter for den gammel-lutherske Kristenaand i Norden, og med Rette kunde han sige i sit Livs Aften — i Tilegnelsen fra 1726 af Epistel-Postillen —: „Guds ord hafver jag fört, det hafver jag förklarat, det lämpat, dervid förmanat att blifva, då jag först hafver känt hos mig Guds ords kraft, mer i detta verket (Postillen, som han havde skrevet paa fire Maaneder) än i alla andra, till intet ringe antal skrifna och med ingen ringa bekostnad utgifna, som jag ock aldrig hafver velat bespara mina af Gud förlänta medel .... Vinner jag dermed en endaste själ, ack huru väl hafver jag användt mina medel!“ Visselig har han hjulpet ikke en, men mange Sjæle, ej alene i sin Levetid, men ogsaa i de snart udrundne 200 Aar, i hvilke hans Forkyndelse, ligesom Brochmands, har været hans kristne Landsmænd til Oplysning, Vejledning, Støtte og Trøst i Liv og Død.

Som i Sverige, saaledes bærer ogsaa paa Island Tidsrummets Prædiken sine bedste Frugter henimod dets Slutning. Rimeligvis har mangen god, maaske herlig Prædiken lydt i de tarvelige Gudshuse længe forinden; Salmedigteren Hallgrim Pjetursson t. Ex. har, efter hans Andagtsskrifter at dømme, næppe staaet tilbage for nogen samtidig Prædikant. Men, naar man skulde udgive Noget, hvad altid her var forbundet med særegne Vanskeligheder, foretrak man Oversættelser; selv *Gisle Thorlakssons* Postil, som Peder Syv nævner i Række med originale Værker af samme Slags, er, som vi have set, kun en Samling Gengivelser, oftest forkortende, af Brochmands og Andres Prædikener. Først **Jon Vidalin** viser, hvad Island selv kunde frembringe paa dette Omraade; men det hører ogsaa til det Ypperste, som Norden ejer fra hin Tidsalder. Personligt dybt greben af Ordets Sandhed og hjemme trods Nogen i Kirkens Troslære, i den hellige Skrift og i Tidens humanistiske Dannelse, af Naturen udrustet med stor logisk Evne, med fyrig Indbildningskraft, bidende Lune og et sjældent, ved indre og ydre Iagttagelse udviklet psykologiskt Skarpsyn, tager Vidalin Alt hvad han raader over af Tanker, Følelser og Forestillinger i Opbyggelsens Tjeneste. Derved betinges først og fremmest hans Prædikeners tankefaste og klare Bygning: et kort »exordium«, tidt indeholdende god exegetisk og historisk Oplysning om Texten, derpaa »Utlegging« i faa, let fattelige Hovedstykker, det Hele forholdsvis kort, fast sluttet om Æmnet, som altid er et eller andet vigtigt religiøst-etiskt Problem, derhos let at overskue og huske. Derved betinges ogsaa Æmnets Udførelse. Aldrig gøres Dogmerne til Genstand for »videnskabelig« Drøftelse; de komme kun frem som praktiske Livstanker, fornødne til Løsning af de foreliggende religiøst-etiske Opgaver; og konfessionel Polemik spores næsten slet ikke: i Postillens Skærtorsdags-Prædiken t. E., som handler om ret Beredelse til Nadveren, hentydes ikke med et Ord til den romerske eller kalvinske Nadverlære. Heller ej fremtræder Forf.s store Skriftlærdom nogensinde som ufornødent Paahæng; fra den hellige Skrift, som altid synes at ligge udbredt for ham, ikke mindre fra det gamle end fra det ny Testamente, tidt fra de hellige Bøgers skjulteste Vraaer, strømme ideligt Citaterne til ham, ukaldede, oplysende, manende, indskærpende, saa at Talen, hvorvel Bibellæsnings-Formen i Almindelighed ikke er brugt, dog altid er saa at sige mættet med Guds Ord og hver Gang lader Tilhørerne gaa hjem med betydelig udvidet Kundskab og Forstaaelse

af det. Fra denne Hovedkilde, fra den klassiske Verdens Minder, fra Iagttagelser af Naturlivet og det daglige Menneskeliv, særligt som det ter sig paa Island, fra folkelige Anekdoter og Ordsprog, tilflyder der Taleren en uudtømmelig Rigdom af træffende, tidt dybt gribende, ikke sjælden vittige Antiteser, Billeder og Lignelser — nærmest minder for saa vidt hans Stil om Kingos i den store Ligprædiken —; men aldrig vil han glimre med sit Snille; Alt tjener ham kun til at bringe Samvittighederne i levende Forhold til Gud, vække dem til oprigtig Sorg over og ærlig Kamp mod Synden og aabne dem Vej til Naaden og Frelsen. Og alt, mens han taler, stiger Sindsbevægelsen, lægger den ham stedse varmere Ord paa Læberne og toner ud i fulde, harmoniskt afrundede Perioder eller løfter Tilhørerne i Bønnen med mægtige Vingeslag til Guds Trone. I Et og Alt bære disse Taler Klassicitetens Mærke: skønt læste, lyde de for Øret med Klangen af en levende Menneskerøst og aabenbare i klar, overalt behersket Form det højeste Aandsindhold — intet Under, at de aldrig ere »gaaede af Mode« i deres Hjemstavn, men have lydt og lyde den Dag idag, oplæste af Husbonden eller Husmoderen, i hvert gudfrygtigt Hjem paa Island, baade om Søndagen naar Vind og Vejr spærre Vejen til Kirken, og hver Aften, naar Børn og Tyende samles til »húslestur».

Bortset fra det Trylleri, som ligger i selve Tungemaalet, er det vanskeligt at give nogen ret Forestilling om Jon Vidalins Veltalenhed; man maatte oversætte nogle af de bedste Taler i deres Helhed; men dertil er her ikke Plads; vi maa nøjes med nogle Uddrag og Prøver. Allerførst kunne vi tage, af Postillen, den herlige *Bøn før Prædiken*: „O Du al Verdens store Konge, som bor i det Lys, Ingen kan komme til! Vi syndige Orme skride i denne velsignede Stund op fra vort Støv frem til din Fodskammel for at tinge om Fred med din guddommelige Majestæt, som vi have krænket saa haardt med vor urene Id og vore Misgærninger, alt fra vor Barndom af. Men ve os, Herre, vi ere saa vanmægtige under Syndernes Byrde, at, naar vi hige efter at løfte os op i det Høje til Dig, da drager vor egen Urenhed os ned igen. Du har sandelig tilgivet os mange Synder og sparet os midt i dem indtil denne Dag; men vort Hjærte skælver i os og kvider ved din strænge Retfærdighed, naar vi huske paa, at vi trodsige Mennesker saa langsommeligt have forsmaaet din Miskundhed og selv spildt saa mangen Kvittering paa Synderegnskabet, som vi have modtaget, ved vrangvilligt at øve de samme Laster og Misgærninger. Hvor skulle vi henfly fra din Haand? Du opfylder baade Himmel og Jord. Men din Miskundhed er saa stor, som Du selv; den er bleven alle dem til Del, som have søgt den med ydmygt Hjærte og sønderknust Aand. Og, hvis vi, som ere Hø-Straa, ej kunne røre ved Dig, som er en fortærende Ild, saa und os at skride frem til Sønnens Fødder, som er Kød af vort Kød, og to dem i

vor Angers Taarer! Men ak, vor Gud! Vi vide, at han er kommen til Verden for at læge det, som er sygt: hvad kan det da gavne os, hvis vort Hjærte er karskt? hvis det er haardere end nogen Sten? Derfor bede vi Dig med Graad for hans dyre Kval og blodige Vunder: Slaa Du, o Herre, paa denne haarde Klippe med Mosis Stav, saa at Vandstrømme, ja en brændende Vandflod maa springe ud deraf til at aftvætte vore urene Samvittigheder! Lad en glødende Aand bortbrænde al anden Tankes Skarn af vort Hjærte, som er dit Tempel, saa at dit Ord kan faa Rum derinde! Lad os ikke høre det saaledes idag, at det fordømmer os paa den sidste Dag, men lad det blive vore Sjæle til Vederkvægelse! Lad dets Sødme uddrive af os al Dovenskab og Uagtsomhed, saa at vi bevare det i et godt og rent (siðsömu) Hjærte! Derom bede vi Dig for Jesu Kristi din Søns Skyld med hans egen Bøn: Fader vor etc.“ — For at faa et Begreb om en hel Prædiken, kunne vi gennemgaa, i Postillen, *Store Bededags-Prædikenen*, over Es. 55, 6–7. Tankegangen i *Exordiet* er følgende: Jøderne havde en Bodshøjtid, som kaldtes Renselsesfesten. Den er aflagt med al den gamle Offertjeneste: Jesus er det eneste, sande Offer. Men gøre Bod maa vi, saa længe vi synde, og det gøre vi til vor sidste Stund. Derfor burde en Kristens hele Liv være en eneste Renselsesfest, eller vi burde dog tage en Tid hver Dag til at angre og bekende vor Synd. Det gør vi imidlertid kun altfor sjælden; derfor har Kongen fastsat en almindelig Faste- og Bededag. Gud give da, vi maa holde den med sand Gudsfrygt, baade høste Gavn af Fasten, som vel ikke er en Fortjeneste i sig selv, men en god Hjælp til at døde den gamle Adam i os, og med Hjærtens Bøn *søge Gud. Hvordan* skulle vi da søge Gud? Dette er *Udlægningens Æmne*. Vejen kende vi: til Gud ved Kristus, til Kristus *gennem Anger*. Men at angre ret, er lettere sagt end gjort; Mange angre som Farao, Saul, Jeroboam, Akab, „Nødder uden Kærne, Skyer uden Væde, visnede, golde Frugttræer, to Gange oprykkede, som Judas siger i Epistelen.“ Lad os da se, hvad der hører til sand Anger. 1) Den maa være *varm* og *alvorlig*. Hvad dette vil sige, udvikles i Udlægningens første og største Hovedstykke. Her indskærpes saaledes, at vi maa udgyde vort Hjærte for Gud helt og uforbeholdent og ikke prøve paa at skjule nogen Synd for ham — „Naar Du beder, staar Du for Guds Aasyn, som ser Alt og randsager dit Hjærtes inderste Skjul: spot ham da ikke med udvortes Lader!“ —, men særligt bede Gud om at maatte lide en Angers-Smerte svarende til den Lyst, Synden voldte os. Vi maa, fremdeles, aldrig undskylde os, som Aron, der sagde: Jeg kastede Guldet i Ilden, og deraf blev en Kalv, men maale vor Synds Storhed efter Guds Retfærd og Jesu Lidelse, d. v. s. forstaa, at den er uendelig. Vi maa ej hænge ved nogen Slags Verdslighed — „der er en Guldkalv i hver Mands Hjærte, Et eller Andet, som er os vigtigere end Gud, t. Ex. Rigdom eller Ære eller Nydelse“; med det skulle vi gøre som Moses med Kalven, som han brændte til Aske og kom i Vandet, Israels Børn maatte drikke: saaledes skulle vi lade Moses „brænde vore hemmelige Begæringer til Aske med Sinais Lynstraaler og kaste dem i vor Angers Taareflod og drikke dem op selv, saa at de blive til Intet“; og som Jøderne i stor Sorg sønderrev deres Klæder, skulle vi „sønderrive vore Hjærter,“ da ville vi finde, at vor Retfærd ikke er bedre end det besmittede Klædebon, som Esaias taler om, 64de Kap., ... da ville vi netop se bedst

ud i Guds Øjen, og han vil give os en ny Klædning, saa vor Nøgenheds Skam ikke ses." Fremfor Alt maa vi vogte os for at falde tilbage i Synden og derfor daglig fornye vor Anger, daglig døde den gamle Adam i os. Vi kunne ikke leve syndefri, dertil ere vi altfor meget solgte under Synden. „Hvo som vil se en Stjærne i en Kiggert, maa lede længe om den, og har han faaet Øje paa den, ryster han saaledes paa Haanden, at den atter let bliver borte for ham; saaledes ogsaa med os i det Aandelige: vi maa længe tvinge det gamle Menneske i os, før vi faa ret Øje paa den velsignede Jakobs-Stjærne Jesum Kristum, og, have vi naaet saa vidt, ere vor Tros Hænder saa svage, at der er Fare for, den atter undslipper os, med mindre Gud styrker vor Arm. Ja, de Bedste iblandt os ere som en følgagtig Hund: den løber vel en Stund ad Vejen efter sin Herre, men, naar den ser et Dyr, et Faar, en Hest, en Spurv, saa springer den derefter; saaledes ogsaa vore Tanker: vi vende os med dem til Gud i vore Bønner, naar vi høre hans Ord, i vore Angers-Timer, maaske ogsaa nu og da ellers; men, flyver forbi os Noget af Verdens Flitter — en Udsigt til Vinding, Noget at vredes over, noget Latterligt, som der synes os Moro ved, skønt det kan være Næsten til Haan og Vanære —, ... saa vige vi af fra Vejen og løbe derefter." Vi kunne aldrig være sikre for Sligt, men vi kunne vænne os til strax at angre enhver Synd; Mindet om Smerten vil da styrke os i Fristelsens Stund. Det gælder nemlig om ej alene at døde den gamle Adam i os, men ogsaa at en ny Adam opstaar i os, ellers „gaar hin igen", og det Sidste bliver værre end det Første, hvorimod den, som har angret af Hjærtet, bliver meget trosstærkere bag efter. Herren sagde til Peter (Joh. 13), Hvo som er toet, har kun behov at to Fødderne; vi ere visselig en Gang for alle helt rentoede i Daaben, „men vore Fødder have siden traadt en ond Vej, og daglig maa vi færdes i denne Verdens Dynd, og Ingen har saa godt Skotøj eller er saa villig til at følge Fredens Evangelium, at han jo stænkes noget til", derfor maa Fødderne altid tvættes paany. Tanken udføres endnu i mange andre Vendinger; til sidst slutter Stykket med at minde om Gideon, der paa Engelens Bud lagde sit Slagtoffer paa en Klippe, og, da Engelen udstrakte sin Stav, udgik Ild fra Bjærget og tændte Baalet: saaledes skal Du lægge dit Offer paa den Sten, som Bygningsfolkene forskød, „da vil der udgaa en Ild fra ham, ja en brændende Kærlighedens og Troens Ild, som tænder dit Offer, saa at Gud, som bor i det Høje, fornemmer en sød Lugt". Til sand Anger hører da ogsaa 2) at den *ikke kommer for sent*. Hvem siger: „Det er Tids nok", naar det gælder at blive rig, at rejse til Gilde, for en Jomfru at holde Bryllup, naar hun har fundet den, hun synes om, at drage et Asen eller et Nød op, som er faldet i et Mosehul, at slukke en Vaadeild; men til at tænde vore Lamper for at modtage Brudgommen, drage os selv op af Syndens Sump, slukke Begæringernes Ild i vore Hjærter synes vi altid der er Tid nok. Vide vi da, naar vi skulle dø? Have vi „sluttet Pagt med Døden?" „Det er altid vor Døds-Stund, derfor skulde det ogsaa altid være vor Angers-Stund". Guds Miskundhed bydes os altid, men paa Vilkaar: „Idag, idag!", men Djævelen siger: „Imorgen, imorgen!" Men „før den Morgen dages, kan Du vaagne i Helvedes Kvaler. Esau kom sent med Braden, derfor gik han glip af Velsignelsen". Farao styrtede efter Israel ud i det røde Hav, og da han vilde vende om, fordi Søen gik ham over Hovedet,

var det for sent: „Du syndige Menneske! Tænk derpaa, naar Du gaar uden Sky frem i de blodige Synders og Misgjerningers røde Hav og tænker aldrig paa at vende om: hvad véd Du, naar Guds Vredes-Flod styrter over Dig uventet, saa Du ej kan vende Dig?“ Vi le ad den, som lader sig en Fordel slippe af Hænde, men „Djævelen ler ad os, naar vi forsømme at tage Guds Gave, mens den er for Haanden“ . . . „Hvo som synder i Tillid til, at han nok bliver gammel, ligner den, som sætter sit Skib til i Haab om at komme i Land paa en Vragstump.“ Er det saa tungt at angre hver Dags Synd? Et Saar læges lettest, mens det er friskt, saa og Syndens Saar. „Ingen lægger den tungeste Kløvsadel paa det svageste Øg, og dog ville vi kaste alle vore Levedages Synd paa vor Ryg, naar vi ere saa seldemødige, at vi knap kunne holde os oprejste . . . Skaan din Alderdom, om Du skal opleve den; oplever Du den ikke, har Du dog ingen Skade deraf, naar din Livskvæld kommer, er det end i din Alders Middagsstund“. „Vi ere fortabte Sønner“, slutter Prædikenen, „som have ødt vor Fædrenearv og søge tilbage til Fædrenehuset. Herre, du har ilet os imøde, med Favnen udbredt mod os, den halve Vej; lad os aldrig glemme det og aldrig blive saa vrangsindede, at vi vende om for atter at æde Mask med Svinene, men lad din Kost: dine Oxer og din Fedekalv, smage os saaledes her i Naadetiden, at vi kunne sidde til Bords med Abraham, Isak og Jakob i Herligheden. Bønhør os, gode Gud, for Jesu Kristi Fortjeneste! Amen!“. — Som yderligere Prøve paa Talerens Evne til at gennemskue menneskeligt Selvbedrag og paa hans Smag for at bruge Billeder, tagne af hjemlige Livsforhold, kan følgende Stykke af *Skærtorsdags-Prædikenen* tjene. Det gælder at prøve sig selv til Bunds; men deri hindres vi af vor Lyst til at vende Alt til Ros for os selv. Man mener t. Ex., at man elsker Gud over alle Ting, „naar man læser sin Bøn Morgen og Aften og synger en Salme til hans Lov.“ Den, som krænker Guds Hviledag, kalder det Flid og Virkelyst Naar man ikke forbander Fader og Moder, men dog er dem ulydig overalt, hvor man tør, eller hvis Forældrene klæde og føde Børnene, men lader dem voxe op uden al Røgt, stundom i Vanære og Udyder, saa mener man at have gjort en stor Del af sin Skyldighed. Den som er vredladen og hævngærrig, kalder det Storsindethed (hugpryde). Den Løsagtige vil lade usædelig Omgang hede fin Dannelse og Galanteri (kurteyse). Den Havesyge kalder sig forsynlig og klog. Naar Folk ikke føre aabenbart falskt Vidnesbyrd eller sværge sin Næste Løgn paa, tykkes de sig færdige med det ottende Bud, og maaske ere de dog mere bange for Dommeren end for Gud; men ikke er det altid Folk saa kært at vidne for Sandheden: en Smule Smaaløgn eller Lumskeri om Næsten, løs Snak, Sammensyning af gode Venner, eller ond Omtale for de Mægtiges Øren regner man for Intet eller for Hverdagsbrøst, som Gud sagtens vil bære over med, om man end ikke fortryder det videre, eller man øver det for Morskabs Skyld“ . . . . Saaledes dyrke Folk med Udyder, de Fandens Døtre, sin Hjemmemark, som er Hjærtet, og deraf avles onde Tanker, Manddrab, Hor, Frilleliv, Tyveri, Vidnefalsk, Gudsbespottelse, Matth. 15; men Dyderne eller rettere Dydernes Skyggebilleder jage de ud i Lejehusene (Hjáleigurnar), som ere Lader og udvortes Færd, for at de skulle forsvare Hjemmemarksgærdet og skinne andre i Øjnene“. Enkelte Prædikener nærme sig stærkt til *Bibellæsningsformen*, deriblandt

Trinitatis-Prædikenen, hvori Herrens Samtale med Nikodemus gennemgaas Led for Led, tildels ogsaa Prædikenen paa tredje Søndag efter Trinitatis om den store Nadver. — Jeg tør imidlertid ikke opholde mig ved flere Postilprædikener; derimod maa jeg have Lov til dvæle lidt ved Vidalins anden Syv-Ords-Prædiken, om *Herrens Ord til Røveren*, som er en af hans mest evangeliske Taler. Gud er, udvikles det i *Indgangen*, visselig den retfærdige, men ogsaa den miskundelige Gud, og, heder det, „det er hans Væsen at miskundes, at han straffer, kommer af Menneskenes Trods“. Vi have selv paa tusinde Maader erfaret hans Miskundhed, men dog kan Synderen tidt ængstes ved den Tanke, at Gud er vred paa ham, — og dette kan være godt nok: „hvo som vænner sig til den Tanke, han vil snarest sky at sejle længe med fulde Sejl for de kødelige Lysters Stormbyge, som, naar han mindst venter det, kan kæntre hans Fartøj“; men dog er der den Fare ved det, at han kan falde i Mishaab og Vantro; derimod er da Jesu Ord til Røveren den kraftigste Trøst. I *Udlægningen* indskærpes først, hvad Haab den ydmyge Synder maa drage deraf, at Herren undte Misgærningsmanden saa stor Naade, og det udvikles, hvilket vidunderligt Bevis paa hans Kærlighed der ligger i, at han „midt i Kvalerne, midt i den stærkeste Sjæls- og Legems-Rædsel bekymrede sig saa meget om en Misdæders Sjæl“. Taleren vender sine Ord til Herren selv: „Hvad var denne Udaadsmand, at Du skulde saaledes miskunde Dig over ham? Du har holdt Dig længe tilbage lige over for dine kæreste Venner: ikke tog Du saa blidt paa din Moder fordum i Kana, Du lod den kananæiske Kvinde raabe tre Gange . . . ., men for et Suk af denne Synder var dit Øre saa lydhørt, at Du svarede ham saa fort, som han kunde tale“ . . . Du hang paa Korset med gennemstungne Hænder og Fødder, men „dit Hjærte var ikke gennemstunget, det kunde ikke være uden Miskundhed, de velsignede Læber, over hvilke Naaden er udgydt, Ps. 45, havde ikke draget det sidste Suk, de kunde ikke være ørkesløse . . . . hvorfor? For at Du Ingen skulde miste af dem, der vare givne Dig . . . . O Herre Jesu, her har jeg og alle Stor-Syndere en Trøst, som Ingen skal tage fra os.“ Taleren giver sig derefter til at undersøge, hvad der kan have fremkaldt Røverens Svar til den onde Røver og hans Henvendelse til Frelseren. Der maa, mener Taleren, have boet en Guds Kraft i de Ord, som Røveren havde hørt Jesus udtale, fremfor Alt Forbønnen for Fjenderne; Røveren maa have tænkt ved sig selv: „Hvem er denne dog lig! Nogle græde over ham . . . . Andre spotte og haane ham . . . derfor trøster han dem, glemmer sin egen Nød og tænker paa deres Frelse“, o. s. v. — det udføres i en lang Enetale, og Forf. udbreder sig videre over Jesu Kærlighed, idet han ej alene lovede Røveren, hvad han bad om: at huske paa ham, men det, som var langt bedre. „Hvo vil længer fortvivle om Guds Naade?“ Dermed indledes det tredje Stykke, og det indskærpes, at vi aldrig maa opgive Haabet om Frelse: „Røveren fik Miskundhed, fordi han haabede, Judas blev forkastet, fordi han fortvivlede; jeg véd ikke, hvad Forskel der vilde være mellem Judas' Synd og Peters, havde ikke denne trot, hin fortvivlet: det skilte mest imellem dem, at Peter gik ud og græd bitterligt, Judas gik ud og hængte sig selv“. Tanken udvikles videre i en herlig Formaning til Synderen om trøstig at vende sig til Gud i Anger og Bøn, hvor tungt end Syndemindet hviler paa ham. Skulle vi da deraf tage

Anledning til at blive i vore Synder? Denne Vildfarelse imødegaas i Henhold til Paulus' Betragtning i Rom. 6, og Synderen advares indtrængende mod at opsætte sin Omvendelse til Dødstimen: det kan let blive for sent, derfor „er det raadeligst at stemme for Synden i Udspringet og lære sig at omkomme Drage-Ungen i dens Hule, før den har faaet Vinger, at der ikke af den onde Tanke skal tændes Begæring, Begæringen føde Samtykke, af Samtykket komme Gærning, af Gærningen Vane, Vanen blive til Forhærdelse, af Forhærdelsen avles Fortvivlelse, Fortvivlelsen volde Fordømmelse og af Fordømmelsen opblusse den evige Ild, som aldrig slukkes, og den Orm, som aldrig dør. O Herre Jesus“, slutter Taleren, „lær os, mens det heder: i Dag, mens Naade-Tiden er inde, mens Retfærdighedens Sol ikke er gaaet ned for os, at forarbejde vor Sjæls Frelse med Frygt og Bæven, og lad os ikke i dumdristig Tillid (oftraust) til din Naade glemme, hvad vi selv have at gøre for vor Fremgang til det Bedre og vort Levneds Fornyelse, og, naar vi føres ud fra denne Verden for at modtage, hvad vor Gærning har fortjent, som er Syndens Løn, saa und os at være der, hvor Du er, i dit himmelske Paradis og dig der evigt at love og prise med Faderen og den hellige Aand! Amen!“ — Meget gode ere ogsaa to først nylig trykte Prædikener: „Um lagarjettinn“ og „Endurlaun Zions barna“ (1878 og 1884).

Prædiken er og bliver i denne Tidsalder det religiøse Aandslivs vigtigste Næringsmiddel. Men næppe stort ringere Betydning har den øvrige Andagts- og Opbyggelses-Literatur, der ej alene blomstrer frodig frem hos Nordboerne selv, men ogsaa stadigt øges med Oversættelser, baade af gamle Hoved-Forfattere, t. Ex. Thomas a Kempis, og nyere, og nu ej alene tyske, saasom Förster, Arndt, Joh. Gerhard, Heinrich Müller, Lüttkemann, men ogsaa mange engelske og nogle franske. I en vis Henseende betyder denne Literatur endog mere end Prædikenerne. Vel skyldes den for de fleste og vigtigste Skrifters Vedkommende Kirkemænd, deriblandt nogle af Tidens største Prædikanter — saasom Brochmand, Gerner, Joh. Matthiæ, Svedberg (se Literatur-Oversigten S. 383—87) —, saa atter her høre vi Kirkens Røst til Menigheden; men vi høre tillige *Menighedens Svar,* idet ikke faa *Lægfolk* tage Del i Arbejdet, mest Adelsmænd, men dog ogsaa Mænd i andre Stillinger, og mest Mænd, men ogsaa Kvinder, — især som Oversættere, ej alene adelige, men ogsaa borgerlig fødte. Indeholde end saadanne Lægfolks-Frembringelser i Almindelighed kun Genlyde af Kirkens Tale, saa vidne de dog om, hvorledes denne var trængt ind i Sindene, og høre for saa vidt med til de vigtigere Tidens Tegn. En udførlig Redegørelse for den hele Literatur vilde her

være uoverkommelig; men nogle almindelige Bemærkninger og et Par Prøver turde ogsaa være nok til at give Læseren en tilstrækkeligt klar Forestilling om dens Art og Værd.

En stor Del Opbyggelsesskrifter bære rigelige Mærker af Tidens ensidige og mangelfulde Dannelse. Allerede *Titlerne* støde tidt nok ved deres søgte Billedsprog — en hel Del Skrifter ere for det Sammes Skyld nævnte i Literatur-Oversigten, jfr. de S. 308 nævnte løjerlige Titler paa danske kateketiske Skrifter — samt ved den sære Skik, at Forfatterne indflette deres Navnes Begyndelsesbogstaver i Titlen, ofte med stort Besvær. Men ogsaa *Indholdet* svarer kun altfor ofte til Titlen, skæmmes af det samme Jag efter Aandrighed, som fra Tyskland, hvor vi have set det sat i System i en Del af Prædikemetoderne, trængte ind med Oversættelser og faldt i god Jord i Norden, saa at faa Skrifter ere helt frie derfor, medens i nogle Opbyggelsen helt kvæles af Billedlegen, visselig meget imod de yderst oprigtige Forfatteres Mening.

En af de ældste Allegorier er en *Oversættelse* fra Tysk, som haves baade paa Dansk og Svensk: „*Alle Christelige oc dydige Jomfruers ærekrans*“ (1594), „*Christliga Jungfrurs Åhre-Krantz*“ (1608 ved Petr. Joh. Gothus og paa ny 1656 ved Joh. Meurer, optr. 1672). I dette Skrift, hvis Original af Lucas Martini var udkommen 1580, fremstilles tyve Dyder, som alle Jomfruer bør være prydede med, under Billedet af ligesaa mange Blomster, saaledes at hver Blomst og Dyd jævnføres bredt i numererede Stykker — t. Ex. XIII: Rosen og Verecundia eller Blufærdighed, som ligne hinanden deri, at 1), lige som Rosen har Torne, saaledes er Blufærdighed eller Blygsamhet — jeg citerer den svenske Udgave fra 1672 — „een naturligh behändigheet, som kommer fulla aff eenom syndigom Natur och hierta, then ther genom Syndena stinger och sarger Samwetet, Men som fører doch ingen Synd eller Samwetzens sargelse medh sigh, vthan mycket mera pryder then förderfvade Menniskiona“ o. s. v.; 2) deri, at, lige som Rosen er den dejligste Blomst, saaledes er „blygsamtheten i eno quinno then aldrahärligaste skönheten“, og, lige som Rosenvand „fördrifver fläckiar, ringoormar och maslor, gör hwdena leena och släta, stillar flotan i ögonan“ (!), saaledes fordriver Blygsamheten den medfødte Udyds Fregner o. s. v. og „gör then grofva bondeblygslan något subtiligare, at sådana folck warde något höfwiskare, och affwär Syndennes otuchtiga Flotta“ o. s. v., o. s. v. Til sidst skal der gøres en Krans af Dydeblomsterne, og den skal bindes med flere Slags Baand, d. v. s. Grunde til at lægge Vind paa Dyderne: et Baand af Guld, d. e. Guds Bud, et af Sølv næmlig gudfrygtige Menneskers Formaninger i teologiske, historiske og hedenske Skrifter, et af hvid Silke ɔ: Løfter om Belønning i og udenfor Guds Ord, et af sort Silke ɔ: Trusler med Straf og Vanære, et af gul Silke, næmlig „then besynnerliga ähra och Privilegium, hwilka the Christnes Döttrar och Jungfrur hafva“: at de ere udvalgte og helligede m. m. — 6 saadanne „Privilegier“ opregnes —, et af rød Silke ɔ: godt Rygte, et af violbrun Silke

o: gudelige Døbenavne saasom Christina, Sophia, Dorothea, Theodora o. s v. Til sidst omhandles, hvorledes Kransen skal „bevindes", d. v. s. hvorledes Jomfruerne skulle bære sig ad med at opnaa disse Dyder. (Jvfr. N. M. Petersen III, S. 166—67 og Facsimilet i P. Hansens „Illustreret Dansk Litteratur-Historie" S. 304). — Et Pragt-Exemplar af indenlandsk Tilvirkning og et godt Vidnesbyrd om Tidens Smag, da Skriftet oplagdes fem Gange mellem 1632 og 1656, er *Niels Helvads „Armamentum Davidicum, Det er Kong Davids Tyghusz, huorudi findis atskillige Waaben, Cartower oc Skud, som hand fordum brugte imod sine Fiender, Forfølgere oc Wvenner. Huormet oc endnu alle de som lide Forfølgelse kunde werge sig."* Forf. har, ifølge Fortalen, selv, under Forfølgelse og Bagvaskelse, gaaet ind i Kong Davids Tøjhus og der udtaget og brugt „de allerbeste oc skarpeste Cartower oc skud, Huilcke ieg sandeligen icke haffuer lad met Krud oc lod . . ., men met Hiertelige Suck oc Bønner til Gud", nu vil han lade Andre nyde godt af sine Erfaringer. Indholdet er meget broget. Først kommer 16 *„Trøste sprock"*, d v. s. Skriftsteder. Derefter et større Stykke om, hvorledes man skal berede sig til at bruge Kartoverne ret, nemlig ved at gaa ind i *Kong Davids Apoteck* -- Lignelser hentede fra Farmacien spille overhoved en stor Rolle i Tidens Opbyggelsesskrifter — og der lade sig „præparere effterfølgende præseruativer oc purgantia: 1) Conserva violarum aff den 6 Psalme" — hvilken anføres hel; „2) Conserva Florum Anthos, som fordriffuer Melancholiam, Mand kand oc bruge det som kaldis Vnguentum pectorale, præpareret af Vrter som groer i den 32 Psalme" — i det Hele sex saadanne Anvisninger, en i regelret Recept-Form: „Recipe providentiæ divinæ semuntiam, poenitentiæ libram unam, patientiæ libras duas. Contunde omnia in mortario cordis. Fiat inde Cataplasma seu Epithema quod bis mane et vespere imponas. Utere sæpe antidoto Psal. 91. Probatum est", nemlig mod Pest og Legemslidelser. Efter nogle latinske Vers om Konsten at lide, kaldede „Disce pati", og en Undervisning om, hvorledes man skal „fremsætte" Kartoverne, (d. v. s. en Anvisning til at bede, følger Hovedstykket: *24 „Cartower"*, d. v. s. udvalgte Davids-Salmer, 1ste Kartov bestaaende af 3die og 7de Salme, 2den af 5te, 10de og 13de Salme o. s. v. Saa kommer i temmelig uordentlig Afvexling mindre Betragtninger i Prosa, Hobe af løsrevne Skriftsteder, en hel Del *Rim* og *Digte*, nogle tagne af Hans Thomissens Salmebog. Derpaa et større Prosastykke om, hvorledes man, efter at have brugt Kartoverne i Kong Davids Tøjhus, frimodig kan gaa ind i *„Kong Davids Lysthusz"*, hans Urtehave, der blomstrer Sommer og Vinter og hvor der findes „siuff herlige oc vel beprydede Lysthuse, met skiønne Sproger oc Sententier ornerit", d. v. s. 7 Flokke Citater af Salmerne. Efter nogle Altergangs-Betragtninger og -Bønner slutter Bogen, som er tilegnet Hr. Knud Ulfeld til Hverring og hans Hustru Fru Anna Lykke, med sex latinske disticha om hendes første Mand Kay Rantzov. Et andet løjerligt Foster af samme Forfatter er hans „Morsus Diaboli" fra 1629, hvis lange Titel er anført ovenf. S. 307. — En god Prøve paa allegorisk Urimelighed fra Tidsalderens Slutning er det af N. M. Petersen (III, S. 168) omtalte Skrift af *Morten Rhode* · „Christi Legeme, Det er den Stridende Cristen Kircke under et Menniskis Gestalt" (1699), som begynder med Lykønskninger paa Vers til Hjærtet o: Kongen, Brystet o: Dronningen

Lungen ɔ: Grosskantzleren Konrad Reventlou, og som gaar videre i samme Stil. bl. A. er Kirkens Hoved Kristus, Hjærnen Kristi Visdom, Panden Herrens Lov, Øjnene Profeterne, Næsen Patriarkerne, Halsen Guds Forjættelser, Lungen „Kongens Geheime-Raad“, Leveren „Biscoper, Theologi og saadanne Lærere, der bør være een lever af Forstandighed, af Lærdom, af Fromhed og af Hellighed“, Maven er „den gemene Mand“, Laarene „Under-Rettens Betjenter“ o. s. v., o. s. v.

Man skal imidlertid ikke skue Hund paa Haarene. Stundom kan en Bog med en sær, ja afskrækkende Titel have et fornuftigt, ja rigt og smukt Indhold. Dette gælder t. Ex. blandt *danske* Skrifter, om *Albert Ravns* ›*Himmelske Herredag, Det er en historisk Beskrivelse om den Yderste Domme-Dag, Dernæst om det Himmelske Jerusalem, Som er det evige Liv, Saa og om Helvede, Sodoma, som er den evige Død*‹ (1633, optr. sex Gange fra 1667 til 1798, her citeret efter Udg. 1750): man venter snarest barokke Fantasier om de sidste Ting, men finder baade en forstandig og aandfuld Udvikling, i et djærvt, farve- og lunerigt Sprog, af Skriftens Udsagn derom, stadigt sigtende til at stille det nærværende Kristenliv i Lyset af den Kristnes Evighedsforhold og stadigt advarende imod at opfatte Skriftens sanseligt malende Udtryk som Andet end Billeder paa aandelige Tilstande; bortset fra en Del Vidtløftigheder, nogle Tidsfordomme og den frygtelige Strænghed, hvormed Helvedsstraffenes Evighed hævdes, er det en i Sandhed opbyggelig Bog, der indtager en høj Plads i sin egen Tid og har fortjent sin mer end halvandethundredaarige Yndest.

Bogen, som bestaar af tre „Parter“, er rettet mod dem, der „bekiender dennem til den Saducæiske Catechismum, i det de bære Tvivl, om der skal noget Menneske efter Døden opstaae, Item om der nogen Dommedag skal holdes“. I de første Kapitler hævdes Læren om Dommedag som vis og sikker, først fordi den hviler paa Guds Ord, dernæst fordi den stemmer med Guds Retfærd, som ikke vilde ske Fyldest, hvis Alt var ude med dette Liv — „derfor haver Gud skikket en Dag, paa hvilken Trommen skal slaae om igien og Piben faae en anden Liud, at jo arrigere Skalk, jo større Plage“ —, med Guds Almagt, som er Borgen for, at han *kan* give os vore Legemer igen — thi, naar, som Plinius siger, „Jorden lader sig gierne af adelige Hænder plante, og hvad store Herrer plante og saae, det geraader fornemmelig vel, hvi skulle da og ikke den Allerhøjeste Ædelmand saaledes kunde saae og plante sit eget Jorderige, fuldt med Saft og Kraft, at det og skulle geraade vel i sin Tid?“ — samt med Guds Barmhjærtighed, som forvisser os om, at han *vil* give sine Udvalgte det evige Liv; fremdeles peger hen derpaa baade vor egen Samvittighed, som kræver vor Synd straffet, og „Naturens Bog“, der bl. A. i Sædekornets Omskiftelse viser os et Billede paa Menneskets. Derefter gøres der Rede for,

med hvilke Udtryk Dommedag betegnes i Skriften, hvilke Tegn der skal gaa forud, hvorledes vi dog ikke maa tro, at Tidspunktet lader sig udregne; og saaledes gennemgaas hele Æmnet, i stadig Tilslutning til Skriftens Udsagn og under stadig Henvisning til *kendte jordiske Forhold og Tilstande for derved at give en Forestilling om de kommende.* Som naar det t. Ex. heder, at, naar den, som har begaaet et Skælmstykke og bliver greben af Rettens Bud i sin Seng, da vaagner med Gru og Rædsel, „hvad Banghed vil der da ikke være hos de Ugudelige, som og ligge og sove i Graven og ere hensovede med en bange Samvittighed . . ., naar de nu opvækkes af Christo selv til den strænge Dom og Regnskab?“; ligeledes naar der fra den Glæde, vi have af at høre vore afdøde Venner berømmes paa Prædikestolen, sluttes til, hvad vi maa føle, naar Guds Søn selv i egen Person berømmer os for vor miskundheds og barmhiertigheds Gierninger“; eller naar en Kristens Søndags-Glæde tages til Forbillede paa Glæden i Himmerig, og det bl. A. heder troskyldigt: „Her om Søndagen hører du Præsten prædike, men der skal du *uden Kedsommelighed* høre Christum, som skal aabenbare dig alle Herligheder“. Herhen hører Hoved-Allegorien, som er udtrykt i Skriftets Titel: Dommedag lignet med en jordisk „Herredag“ d. v. s. et Højesterets-Møde. Den er udført djærvt og uforbeholdent, ud i Enkeltheder: ligesom ingen stor Herre eller Potentat optræder alene ved en slig Lejlighed, saaledes skal heller ej denne mægtige Landsdommer Christus komme allene, men all hans himmelske Land-Adel skal følge med“, alle Engle, Patriarker, Profeter og Apostler — disse skulle være „Assessorer, Bisiddere eller Raadsherrer“ —, og Billedet fastholdes i den følgende Skildring af Rettergangen, med Anklagere (vore Skyts-Engle, Loven, vore Sjælesørgere, vor egen Samvittighed, der er „ligesom en Haand-Skrift imod os“, vor Næste, som vi have forurettet o. s. v.), med Vidneførsel, Regnskabs-Opgør og Doms Afsigelse; men Allegorien er der ikke for sin egen Skyld, som en Snillets Leg, den tjener kun til at give den opbyggelige Formaning en let fattelig og gribende Indklædning, og slippes, saa snart dette Øjemed er opnaaet, ligesom det indskærpes, at den kun er *Billede for det i sig selv ufremstillelige Aandelige.* Det Samme siges atter og atter om de bibelske Billed-Udtryk: „Samvittighedens Bog“ t. Ex. er ikke en virkelig Bog, thi Gud „behøver ikke saadanne Tanke-Zeddeler eller Bøger“, men „den guddommelige Kraft, ved hvilken hvert Menneskes Gierning skal udi et Øyeblik komme hannem udi Sinde, lige som han kunde læse det for sig i en Bog“; „Guds Ansigt“ maa ikke forstaas kødeligt, thi han er „en Aand eller usjunligt Væsen“, men betyder hans „Majestæt, Viisdom og Kiendelse“; „Guds Rige“ skal ikke være „nogen skabt Sted eller udvortes Bygning“, det himmelske Jerusalem beskrives kun som en prægtig Stad „efter menneskelig viis“, Helvede er ikke noget vist Sted paa, over eller under Jorden, men betegner kun det aandelige Samvær med Djævelen, Helvedes Ild er „ikke nogen Material eller naturlig Ild som vores“, men kun „de Ugudeliges udvortes og indvortes ulidelige Siæls og Legems Plage“. Helt igennem peges hen paa det Hinsidige vel som objektiv Virkelighed, men som *Aands-Virkelighed.* Dette er Bogens store Fortrin i en Tid, da man kun altfor tidt forvexlede Objektivet og Haandgribelighed; det bliver lige stort, om vi end næsten med Gru se Forf. drage helt ud den nødvendige Følgeslutning af den ortodoxe

Lære om Helvedestraffenes Evighed, at de Frelste skulle have „*stor Glæde af at beskue med deres Øyne og see, hvorledes det betales de Ugudelige*“, ikke af Had, men „af den Kiærlighed, som de have til Guds Retfærdighed“, følgelig uden mindste Medlidenhed: Abel skal ikke ynkes over Kain, Israeliterne ikke over „den halstarrige, forbandede Pharao“, naar de „see hannem sidde i Helvedes Badstue og svede“, David ikke over Absalon, „ja Abigael skal see sin Husbonde den Nar Nabal, med hvilken hun længe søgte Seng og Sæde, og ikke misunde hannem“. Det samme *Lune*, som ligger i den sidst anførte Vending, bryder ofte frem af Forf.'s bevægede Sind. Et zirligt latinskt Citat af Bernhard t. Ex. bliver i den danske Gengivelse til følgende djærve Tirade: „Paa den Dag skal et rent Hierte agtes mere end Foged-Renker: Een god Samvittighed skal meere udrette end en krum Haand“. Især lyder det fyndigt i de Straffetaler, som Herren paa Dommens Dag retter til „enhver især“: „Saa vil da denne Magnificus Rector udi dette himmelske Academie paa den Dag examinere sine Disciple“, og derpaa foreholdes Lærere og Tilhørere, Øvrighed og Undersaatter, Husbonde og Tjener o. s. v. hver sin særegne Brøst, Tjenerne t. Ex., at de have „hellere seet paa to Skader end eet Gavn“; om Embedsfolk ɔ: Haandværkere heder det, at de have været utro med fremmedt Gods, „Snip Snap i min Lomme, det var Eders daglige Mundheld“; den Rige, som har forsømt og udsuget de Fattige, faar at vide, at „din Zobels og Maars Hue, din Kammerdugs Krave og Kniplings Tørklæde, dine Fløyels Klædninger, din fæde Bug, røde Kinder, murede Huse etc. Er den Armes suure Sved, som nu skal svedes af dig igien i Helvedes Badstue“, o. s. v.; og kun sjælden støder man paa tomme og søgte Ordspil, som naar det et Sted heder, at i Himmerig skulle vi have „i stæden for dette Hungerland (ɔ: Ungarn) et velsignet Engelland“.

Ogsaa *Rosenkrandsernes* Skrifter ere bedre end nogle af Titlerne. Saaledes det ældste: »*Hør danske Mand*« (1631), i hvis lange, skruede Titel alle fire Forfatteres Navn ere skjulte, men som indeholder dels et meget oplysende Billede af Tidens Husandagt med tilhørende tildels smukke Salmer og Bønner, en Slags Hus-Ritual, dels en hjærtelig Anvisning til at bede og gode Betragtninger over Fadervor og Herrens Velsignelse. Ligeledes *Jørgen Rosenskrands's* »*Davids salige eller Gud saa-lige Mand*« o. s. v. (1671), hvis Titel, foruden at man stødes ved dette løjerlige Ordspil, tillige paa sædvanlig søgt Maade antyder Forfatterens Navn, men hvis Indhold, fraregnet en Del yderligere Leg med »salig« og »saa-lig«, er en veltalende og varm Lovprisning af Salmerne (i Fortalen) og en ganske tankerig Udlægning af den 1ste Salme. Forøvrigt ere næsten alle fra denne Slægt udgaaede Skrifter, ikke mindst *Gunde Rosenkrands's* latinske Afhandling om *Guds hellige Nadvers sande Mening og Brug* (1653), mærkelige som Vidnesbyd om hvad man kunde

kalde *Pietisme før Pietismen*, baade for saa vidt som her stadigt drives paa Hjærte-Kristendom i Modsætning til den lærde Dogme- og Strids-Teologi, og for saa vidt som Gudeligheden ikke sjælden mælder sig med et noget usundt Præg baade af Askese og af aandelig Nydelsessyge.

Titelen paa *Hør danske Mænd* lyder fuldstændig: „Hør danske Mænd, der ey for en Løgn-Christen Aff Gud selff vil Kiendis oc Straffis. Tack Gud for Freden, Bed Gud om Freden, Tien Gud met Freden. Arbeyde paa at din Fred maa være Guds egen Fred, Oc ey alleene Verdens Fred, huilcken Du ellers maa Frygte vil Endis met Wfred, Timelig oc Euig. **H**errens **R**ige **K**ommmer, **C**hristus **T**egner **S**ine, **S**alighed **B**egynder **A**ff **D**røuelse, **M**enniskens **R**et **K**iender **H**errens **D**omb", d. v. s. Holger RosenKrands, Christen Thomæ Søn (Sehested), Sofie Bilde Anders Datter, Mette RosenKrands Holgers Datter. I Fortalen beskrives, hvorledes „nogle tro-lydige oc Guds Fred Elskende Guds Børn, Indstille sig Daglig, sambt deris gantske Husz, Morgen oc Aften, for Gud, vdi Hiertens sambtale met hannem i JEsu CHristi Naffn": først synges en Salme, hver Ugedag har sine, derpaa følger en Bøn, som er en stærkt udvidende Omskrivning af Fadervor, saa Bibellæsning, igen en Salme eller ogsaa følgende Vers:

„O Naadige Gud som er mectig oc visz
Och haffuer alting vdi hænde,
Affuende den store Plage oc Riisz
Som henger offuer disse Lande.

Giff du vor Konge Raad, Lycke oc Mod
Din' Fiender offuer at vinde,
Oc begge disse Riger maatte giøre Bod
Oc Christelig sig omvende";

endelig „Guds Viisdoms Velsignelse, som forkyndis offuer deris (Husfællernes) Meenighed". Selve Bogen indeholder Hjælpemidler til denne Gudstjeneste, Part A en Samling Salmer, de fleste digtede af de fire i Titelen nævnte Husfæller, Part B Betragtninger og Udlægninger vedrørende Gudstjenestens andre Led. Synes overhoved en saadan Gudstjeneste to Gange daglig at være lovlig Meget af det Gode, saa ligger der allerede i Titelens Raab paa „Fred" en Higen efter Hvile i religiøs Stemning, som ikke er ganske sund, og som skærpes ved den Bods-Tone, der lyder i det ovenanførte Vers og klinger igen i det Øvrige, ikke mindst i den lange Sang (21 Strofer), som brugtes særligt hver Løverdag til Minde om, at Løverdag den 3die Oct. 1629 havde Gud udfriet denne „Christelige menighed fra deris høyest besuerlige Tre Aarige Landflyctighed oc dennem .... omsier igien hiemførte til deris Arffuelige Husz oc Eye (Rosenholm), dennem ocsaa glædelig igien samlede met deris Huszfolck oc Tienere". Paa den anden Side har dette patriarkalske Menighedsliv, som omfatter alle Husfæller, ogsaa Tyendet, noget særdeles Tiltalende og aabenbarer et Hovedtræk i Tidsalderens religiøse Sæder, ligesom den stadigt, ogsaa i det ovenanførte lille Vers, fremtrædende Følelse for Konge og Rige dog røber en videre Synskreds og minder om et andet vigtigt Træk ved Tidens Religiøsitet; og, med den kirkelige Dogmatisme i Tanken, kan man kun sige Amen til den ideligt indskærpede Grundsætning, at Kristendommen ej alene er Lære, men Liv, som naar det bl. A., i Undervisningen om at bede, heder, at vort *Hjærte* skal bede, d. v. s. vi skulle søge i vort Hjærte de Ord, som Gud selv har lagt deri, thi er vor Bøn end aldrig saa

artigt sammensat af Guds Ord, „saa, dersom Du icke finder (føler) det i dit Hierte, er det for Gud idel Vederstyggelighed“. Hermed stemmer det, at *Gunde Rosenkrands* i Bogen *om Nadveren* atter og atter advarer sine unge Sønner, til hvem den er stilet, mod forfængelig Kiv om Mysteriets Væsen. „Hvorfor“, heder det bl. A. i Fortalen, „skulde vi søge at løse hine den menneskelige Nyfigenheds Knuder, dem vi selv have knyttet om dette uudgrundelige Mysterium blot for at have dem at løse?“ Og, efter udmærket klart at have udviklet, hvorledes Indstiftelsesordene indeholde Herrens Testamente til Menigheden, og indskærpet, at de maa tros ubetinget som de lyde, minder Forf. om, at *Maaden*, hvorpaa Herren er tilstede i Nadveren, kan Menneske-Fornuften aldrig fatte, hvorfor han „afskyer og afviser alle skolastiske Talemaader, Trætter og Stridigheder, som kun kunne vildlede Samvittighederne“. Hvad Farfaderen, den ældre Jørgen Rosenkrands havde følt dunkelt, da han afbrød Biskop Povl Madsen med sit „Dette bliver altfor meget subtiligt“, det kommer hos den lærde Sønnesøn frem som bevidst Indsigelse mod Skole-Teologiens „Overfaskning“ af Mysteriet. Til Prøve paa *Jørgen Rosenkrands's* Fremstillingsmaade i „*Davids salige Mand*“ (af den som venter Jesu Riges Komme) kan anføres Begyndelsen: „Salig er den Mand, siger David den Konge, Prophete oc Mand effter Guds Hierte, som uden Tviffl oc derfor vel viste, huad der var udi Guds Hierte. Salig er hans første Ord, hvor med han begynder denne sin første oc herlige Psalme; mueligt saasom Salighed er en Ting all Verden haffwer Øye paa oc alle ville gierne være Salige, saa vil hand med det offuervettis herlige oc ønskelige Ord bevege oc bequemme alle at giffve act paa hvad hand videre vil lære, som saadan Salighed kand bekommis ved. Forfaris (ɔ: forgaa, jfr. isl. „fyrirfarast“) er det sidste Ord udi denne Psalme, oc mueligt saasom ingen vil gierne fare saa ilde at forfaris, saa slutter hand med det forskreckelige Ord, at affskrecke alle oc enhver at begaa sig saaledes udi Liff oc Leffnet, at de skulle bliffve den Ugudeliges lige“ o. s. v. Stundom lyder ogsaa her det *Lune*, som saa tidt glimter i Tidens Tale, selv den alvorligste, som naar det heder om den Ærgærrige, at hans Lyst bestaar i at „ville æris af Kongen, oc sættis høyt aff hannem med Haman, men hand kom høyere op, end hand vilde“. Ogsaa den samme Forfatters *Jule-Tancker* (1649, 1669, 1765) hører til Tidsalderens gode Andagtsskrifter.

De ere dog efterhaanden alle sunkne til Bunds i Tidens Strøm undtagen i Sverige den tidligere omtalte Katekismus-Forklaring af Laurelius, i Danmark-Norge Ribe-Bispen **Jens Dinnyssøn Jersins** to Smaabøger: »*Vera via vitæ*« (1633) og »*Troens Kamp oc Seyr*« (1636), som ej alene oversattes paa Svensk, Islandsk og Tysk, men ogsaa ere blevne optrykte lige til vore Dage. Denne sjældne Livskraft har sine gode Grunde. Her er først og fremst et Tankeindhold, som, skønt ægte luthersk, dog peger ud over Ortodoxien eller, rettere sagt, tilbage til noget bagved den liggende alment og centralt Kristeligt. Grundtanken i begge Skrifter er nemlig, at, saa vist som Tro alene retfærdiggør,

saa vist maa denne frelsende Tro være ikke en teoretisk Antagelse, men en levende, i al vor Id virksom og frugtbar Sindets og Viljens Retning — dette udvikles især i »Vera via vitæ«; men en saadan Tro kan aldrig blive et Liggendefæ, der saa at sige kan gæmmes under Laas og Lukke: saa længe vi leve, vil den blive anfægtet og maa altid vindes og stadfæstes paany under Kamp, ej alene med Kødet og Djævelen, som vil fravriste os den, men ogsaa med Gud selv, som frister sine Udvalgte for at øve og styrke deres aandelige Kræfter — dette er Indholdet af det andet Skrift. Disse Tanker, som visselig ikke ere fremmede for Tidens store Dogmatikere, fremtræde imidlertid hos Jersin ikke som et Stykke Kirkelære, men som et *personligt Vidnesbyrd* fra en dyb og rig Aands inderste Liv. Gennem heftige indre Brydninger var Jersin kommen til sin Kristendom, og de ophørte aldrig; den samme Sindsbeskaffenhed, som røber sig i den bekendte Fortælling om det rystende Syn, han havde en Nat i Sorø Kirke, hvor han var gaaet ind for at spille paa sin Luth, kommer endnu kort før hans Død frem i hans Sjæleangst, da han paa en Rejse følte sig saa ilde til Mode, at han bad Kusken sige ham et trøstende Ord, og denne sagde: »Saa elskede Gud Verden« o. s. v., hvorved Biskoppen med Et følte sig vidunderlig styrket. For denne Mand kunde Religionen aldrig blive blot Skolesag eller Embedssag. Ligesom sine Aandsfrænder: Rosenkrandserne, vender Jersin sig afgjort bort fra al dogmatisk Strid; men, sundere end de, driver han ikke saa meget paa Gudsfrygtens Ytring i fromme Stemninger som i et sædeligt Liv, og han overgaar langt baade dem og de fleste gammel-lutherske Opbyggelsesskribenter i dyb Forstaaelse af Menneskehjærtets lønligste Rørelser. Paa den anden Side var han aandsfriere og selvstændigere end sine fleste Samtidige, saa at han en Tidlang ikke var vel set af de Højlærde — selve Brochmand, der efter hans Død, som hans »besynderlige og udvalgte Ven«, udgav »Troens Kamp oc Seyr«, skal, efter en rigtignok sent optegnet og tvivlsom Tradition, have modsat sig, at »denne Atheist« kaldtes til Frue Kirke i København; især maa det huskes, at Jersin i sine yngre Aar var gaaet langt forud for sin Tid som Pædagog med Hensyn til Latin-Undervisningen, og at han som Biskop optraadte ualmindelig fordomsfrit lige over for de overtroiske Sværmerier i Jylland (hvorom senere). Her var altsaa Betingelser for, at hvad denne Mand havde at lægge sine Medkristne paa Hjærte i religiøs Henseende blev sagt

klarere, jævnere, mere slaaende og indtrængende, end ret mange Andre vare i Stand til. Intet Under, at hans to smaa Skrifter ej alene have tjent og sikkert altid ville kunne tjene oprigtigt stræbende og kæmpende Kristne til Vejledning og Støtte, men ogsaa for den, der personligt staar udenfor Menigheden, altid maa have Betydning som mærkelige religiøs-psykologiske Aktstykker. (Se i det Hele om Jersin S. M. Gjellerups fortrinlige Monografi: »Biskop Jens Dinesen Jersin« 1868—70).

Om *Sammenhængen mellem de to her omhandlede Skrifter* og om Jersins *personlige Forhold til hans Forfatterskab* faar man den tydeligste Forestilling i Fortalen til „Troens Kamp oc Seyr". Troen, heder det her, hvis „rette Art, Natur oc Eigenskab" er oplyst i „Vera via vitæ", kan, „naar et Menniske ret alvorligen der udi arbeyder", ikke blive uden Fristelser; „Men ligesom Skyggen strax følger Legemit, saa følger strax Fristelsen med Troen, naar Retfærdighedsens Soel JEsus CHristus ret klarligen fremskinner". Derfor har Forf. alt i Slutningen af det første Skrift talt om Fristelserne, men vil nu nærmere udføre dette Æmne til Lærdom og Trøst for bedrøvede Samvittigheder. Hvor fornøden en saadan Undervisning er, véd han „aff egen Forfarenhed"; thi, „der det saaledes behagede den naadige Gud, imod ald min Tancke, Mening oc Forsæt, icke allene at kalde, men oc at fremskiude mig ind i sin Høstis Arbeyde, til at lære oc Prædicke hans Søns Jesu Christi Evangelium til S. Mariæ eller vor Fruis Kircke i Kiøbenhaffn, da lod han mig lære, hvad Fristelserne ere. Huorledis oc huor lenge hand derudi holt mig varm, det er hannem alleene bekiendt"; men derved var Forf. bleven ledet til at „mercke paa Ordet oc randsage derudi: Oc kom dybere ind i de Helligis Klagemaals Forstand, huilcket tilforne haffde værit mig ickun som en Parabel eller snack, naar jeg det læste". Han betænkte da, at „fleere maatte vist være saadanne Anfectninger undergiffuen", og talte derfor derom nu og da i sine Prædikener, især over Fristelsen i Ørkenen og den kananæiske Kvinde; derved havde han opnaaet, at „mange Hierters Tanker bleff der med udlockede oc mig aabenbarede, oc jeg fandt, mig selff icke til liden Trøst, at mange af dennem, som jeg mindst formente, laa siuge med mig udi i it Spital". Lignende Erfaringer havde han senere gjort som Biskop, men ogsaa mærket, at, skønt Noget i slige Sager overgaar de Enfoldiges Forstand, saa have dog ofte „de Enfoldige, oc de som enfoldigst forstaar Christum, de dybeste Anfectninger, oc der ofuer denne Vndervijsning meest fornøden"; hvorfor han da ogsaa har skrevet den paa Dansk, „enddog jeg det med mindre Wmage oc med større Anseelse . . . paa Latine kunde haffue forfærdiget" — en for Datidens Dannelse betegnende Ytring. — Her kan ellers selvfølgelig ikke være Tale om at gennemgaa de to Skrifters Indhold. Kun maa det til nærmere Belysning af Forf.'s Standpunkt og Fremstillingsmaade være mig tilladt at dvæle ved enkelte Hovedpunkter. Særlig Interesse med Hensyn til Tidens mest fremtrædende *religiøse Brøst* har det 1ste Kapitel i „Vera via vitæ", hvor det bl. A. heder, at „intet er nu gemeiner" end at Folk sige: Troen gør os salig, „af huilcken Tro en huer veed saa vel at berømme sig, oc at forsickre sit Hierte paa sin salighed: Men det er derhos den bare Guds Sandhed, at

utallige Mennesker bedrager sig selff elendeligen ved deris Tro, saa at de ved den samme Tro gaar til Døden oc Diefuelen", idet Satan indbilder dem, at deres Tro skal „bestaa i den blote Kundskab om JEsu, at de kand sige, HErre JEsu, oc megit nefne JEsu Naffn" og følgelig leve hen i Syndetryghed. Derfor er det saare fornødent at begribe, hvad *den saliggørende Tros Art og Natur er*. Det udvikles især i Bogens Kap. 8, hvis Hovedtanke klarest udtrykkes med de Ord (Ark H. 7—8): „Troens Natur er saaledis, at *den kand icke lide hos sig et syndigt Væsen*: Men huor den er ret i Hiertit, som en Tro oc Tilljd, *icke som en meening eller tuijl*, da *forandrer den et Menniskis gandske Natur* saaledis, at hand bliffuer i Hierte oc Hu, i Sind oc Forstand, i affecter, lyster oc villie, i alle sine Lemmers regering oc brug et andet Menniske, der optendis med Kierlighed, oc aff samme Kierlighed føris oc drifuis til at hade alt det GVd hader, oc giøre aff alle Krafter alt det Gud oc sin Frelser Jesu Christo kiert oc velbehageligt er". Hvorledes denne Hjærtets Forandring foregaar, hvilke Tvivlsmaal der kan opstaa med Hensyn til den opstillede Fordring, hvilke Midler der staar til den Kristnes Raadighed (Guds Ord, Bønnen og Sakramentet) og hvordan de skulle bruges rettelig, udgør Indholdet af Bogens øvrige fem Kapitler, med idelig Anvendelse og lige saa omhyggelig som hjærtelig Udlægning af alle til Æmnet sigtende Skriftord. At udgrunde *Fristelsernes* Væsen og anvise den Troende Midlerne til at bekæmpe dem, er, som sagt, Øjemedet med „Troens Kamp oc Seyr". I Almindelighed bestemmes Fristelse som Alt hvad der kan opstige i et Menneskes Hjærte, der hindrer det i at tro levende og virksomt, og en Række Exempler anføres, saasom naar den Troende vil samle sine Tanker i Andagt, og da „icke alleniste det Lius hand haffuer fornummit i sit Sind tilforne bliffuer ligesom udsluct oc mörck for hannem, oc Andacten bliffuer forkølnet: Men hand oc begynder offte at fornemme disse Tancker ved sig selff: See huad veedst du om det er sanden, det dig foreholdis om JEsu CHristo, det kand være en opdictet Snack oc Fabelverck altsammen" o. desl., eller naar der ofte indskydes den Troende vederstyggelige Tanker om Ordet eller Sacramenterne, eller man vil nyde Nadveren og da overfaldes af „saadan Doffvenhed oc Ladhed oc Fortrødenhed der udi", at man frygter for at æde og drikke det Hellige sig selv til Dom og mener sig forstødt af Gud, eller man paa den ene Side fortvivler over en ringe Synd, paa den anden Side vover at synde grovt paa Guds Naade, eller man hjemsøges af onde Lyster, eller knurrer mod Gud og mener, at man lige saa godt kan tjene Satan, „du haffde alt lige stor tack" o. s. v. For nu at kunne møde alt Sligt, maa man vide, *hvorfra det kommer*, og her finder Forf. i Henhold til Skriften tre „principia": *Kødet*, *Djævelen* og *Gud*, og søger at klare deres indbyrdes Forhold: Kødets Fristelser komme af vor medfødte Syndighed, af de onde Lyster, som kræve Tilfredsstillelse til Trods for Aandens Lov, de ere „ickun som en blind Fart", og deres fælles Kendemærke er det „Vanhellige" ved deres Endemaal. Men, naar Sjælen er stædt i denne Kamp eller overhoved i nogen Vanskelighed, træder Satan til og dels hidser den onde Lyst, dels søger at hilde Samvittigheden og lamme dens Modstand; fra ham komme alle de Sofismer, hvormed vi saa at sige ville skaffe os Lov af Samvittigheden til at synde; hans Fristelse „er med Fornuft, Forstand, Discurs, Disputation, Argumen-

tation, Offuertalelse . . . ja stafferit med Guds Ord"; til nærmere Oplysning gennemgaas udførligt (i 4de Kap.) Herrens Fristelse i Ørkenen, og det paavises, hvilke mange Slags onde Indskydelser, der falde ind under de der antydede tre Hovedarter. T. Ex. blandt Formerne for den første Fristelse, som bestaar i, at man af nogen Slags Savn eller Modgang ledes til at kræve Guds Hjælp som en Ret, anføres det Tilfælde, at „et gudfrygtigt Menniske i sit Kald oc Embede icke strax kand finde saa stor Skickelighed oc Fremgang som hand gierne vilde, men fornemmer offte, huor besuerligt oc tungt det kommer hannem fore, huad hand skal bestille", enten Hindringen ligger i hans egen Brøst eller i andre Menneskers Modstand og Vrangvilje: da „glemmer Sathan sig icke, at oprette denne Disputation i Hiertit: Ja see, hafde Gud kaldit dig, oc vaar du hannem behagelig i dette Embede, da gaff hand dig vel gaffuer, saa at det kom dig lettere an . . . Kast Gud Nøglene da for Fødderne!" o. s. v. — det er imidlertid af samme Art som hans første Fristerord til Herren, det er, som han vilde sige: Byd at „disse Stene d. v. s. disse Besueringer, disse haarde onde Mennisker, de bliffuer bløde som Brød, oc bliffuer gode fortærlige smagendis Brød for dig", paa det at du, naar det ikke sker, maa tvivle om Guds Magt eller Naade, ligesom Jeremias, Jer. 20, 7—14. Det fælles Kendemærke paa Satans Fristelser er da Løgnen, det bedste Middel derimod, ikke at indlade sig i „Disputatz" med ham, men svare ham kort og godt: „Du liuffuer, Sathan!" Mangen Gang kan imidlertid en Indskydelse synes djævelsk, som dog kommer fra Gud. Hvis det t. Ex. ikke havde været Herren selv, som afviste den kananæiske Kvinde med, at han ikke var udsendt til Frelse for hende, kunde hun ment, at det var Djævelens Indskydelse for at friste hende til Fortvivlelse. Man maa derfor lægge Mærke til, om der i en saadan Indskydelse ligger en Opfordring til noget i sig selv Vanhelligt eller en Vrængning af Guds Mening, en Løgn, thi da er det henholdsvis Kødet eller Satan, som taler i vort Hjærte, eller om man kun føler ligesom en *Unddragelse* af Guds Hjælp, saa at Guds Aand i os „huercken saa sterck lader finde sin Begierlighed imod Kiødet, icke heller saa heftigt liuser i Forstanden oc trøster Hiertit", thi da kan man vide, at det er Gud, som paa denne Maade vil prøve vor Tros Styrke, og saa maa man ikke give tabt, thi Gud vil ikke slippe os, naar vi holde fast ved ham. Det gælder da i al Anfægtelse at anstrænge sig, af yderste Evne at rette sin Hu paa Troens Sandhed, i den er Trøst og Hjælp, hvilket udvikles udførligt (i 8de og 9de Kap.). Bl. A. indskærpes det os at gøre os fortrolige med Guds Ord „i Velmacten" og deraf samle sig „som it Liggendefæ, allehande skiøne Sprock, huilcke mand kand haffue til rede udi sit hierte, som nogle Pijle udi it Kogger, eller som it Suerd at verge sig med," men dog ikke være forknyt, om man end kun har faa Ord at udtrykke sin Tro med, thi Troen „staar i Hiertens Tillijd"; den Tillid „kand være i Hiertit, huor Ordene icke findis i Munden; Oc offte sterckere i det Hierte, hvis Mund veed icke mange Ord at fremføre, end i deris Hierte, som med mange Ord sin Tro kand fremprale. Til det Hierte seer GVd i saadan Anfectning, oc huad Ord der aff kommer, de ere krafftige, om det vaar icke andet, end blotte bare Suck." Ligeledes indskærpes Bøn, Taalmodighed og Sakramentets Nydelse som Styrkemidler mod Fristelser, desuden at sky Ensomhed, ikke at skjule sin Anfægtning for Medkristne og

ikke at være ørkesløs, hvilket altsammen nærmere oplyses. Paa hver Side vidner Bogen om, at denne Kamplære kommer fra en prøvet Kæmper; det er, som om Mindet om Dysterne bævede i hvert Ord, og visselig har N. M. Petersen Ret i, at her findes „mangt velsignet Ord for et i Verden forvildet og vankelmodigt Hjærte".

Blandt den følgende Tids mest priste danske Forfattere møde vi atter her *Henrik Gerner*, for saa vidt som man snarest maa regne til Opbyggelsesliteraturen hans Tvilling-Skrift: »*De Wiisis Politica practico-sacra*« og »*Oeconomia practico-sacra*« (1662), for en stor Del en Slags Kongespejl, som dog staar langt under baade det gamle norske Kongespejl og den svenske Konge- og Høvdinge-Styrelse; thi vel indeholder Bogen mangen sund Tanke ganske fyndigt udtrykt, tidt især i gode Ordsprog, og tiltaler ved Ytringer af et modigt, næsten krigerskt Sind*) parret med særlig Kærlighed til Fædreland og Modersmaal; men dog er Sproget altfor kluntet og fuldt af Fremmedord, Fremstillingen altfor bred, uordentlig, opfyldt med overflødigt, tidt næsten meningsløst anbragte bibelhistoriske Exempler, til at man kan undre sig over, at dette Værk snart forældedes. Overhoved kendes ogsaa paa Opbyggelsesskrifterne Ortodoxiens dalende Livskraft, skønt de voxe i Mængde og Omfang. Henimod Aarhundredets Slutning begynder Pietismen at mælde sig, bl. A. i Tidsrummets sidste betydeligere, længe meget yndede Andagtsskrift: »*De Bedendes Aandelige Kiæde*« af den fynske Præst *Hans Jakobsen Hvalsøe* (1700, optrykt 11 Gange indtil omkr. 1780); thi vel viser Indholdets Ordning i 41 »Led« efter Brochmands System, at Forf. staar paa ren ortodox Grund; men dog røber en ofte sødladen Tone, mangen sentimental Smagløshed**) og stor Ordrigdom ved Siden ad megen virkelig Hjærtelighed den følgende Tids særegne Aand og Smag.

Der vilde næppe vindes nogen yderligere Oplysning om Ti-

---

*) Betegnende i denne Henseende ere Slutningsordene i den første og vigtigste Afhandling: „Mich. 4, 13. Naar saa gaar til udi it Rige, som udi denne Tractat er meldt, saa skal HErren giøre det som Zions Daatter til een Krigerinde, giffve hende Jernhorn oc Kobberklør at sønderslaae meget Folck."

**) Som naar Læseren i Indledningen tiltales: „Nu mit Guds Barn, saa lad Bønnen altid være dit *Liveri*, hvoraf mand kand kiende dig iblant de gode Christne (et hvit Liveri, besprængt med JEsu røde Korsis Blod") o. s. v. Hans Thomissen taler om de Kristnes „Hoffarve" d. v. s. deres Hærklædnings-Farve, de lignes altsaa med Krigere; her lignes de med Lakajer! Modsætningen er betegnende for Reformationstidens og Enevoldstidens Aand.

dens Aand, hvis vi vilde dvæle længer ved de nys nævnte eller ved de mangfoldige andre dansk-norske Opbyggelsesskrifter fra Tidsrummets sidste Menneskealdere. Den hidhørende *svenske* Literatur er saa yderlig svagt repræsenteret i de danske Bogsamlinger, at jeg ikke har kunnet danne mig nogen egen Mening om dens Udvikling, lige saa lidt som jeg af de faa Skrifter, jeg har kunnet undersøge, tør slutte til visse særligt svenske Egenheder ved denne Slags Skrifter. Sammenligninger med det øvrige Nordens kunne paatrænge sig. Saaledes mellem »Hør danske Mand« og *Karl Karlsson Gyllenhjelms* jævnaldrende »Fängelse-Scholan« (1632), baade paa Grund af Forfatterens Stilling i Samfundet og Indholdets Mangfoldighed: polemiske Undersøgelser, Bønner, Salmer, en liden Autobiografi paa Vers (hvorom senere), og det kan ikke nægtes, at den svenske højbaarne Helts Tanker ere klarere, hans Gudsfrygt sundere end de danske Herrers og Fruers; men denne Modsætning kan jo være tilfældig. *Joh. Terserus*' »Förklaring öfwer Catechismum« (1663), som kostede ham hans Bispesæde, maa vistnok regnes blandt de bedste svenske Skrifter i sin Slags; ved sin praktisk-religiøse Retning og ved forholdsvis stort dogmatiskt Frisind minder denne Bog den danske Læser om Jersins Skrifter, ogsaa har Terserus visse Hovedtanker tilfælles med Jersin, t. Ex. Adskillelsen mellem Fristelserne, efter som de komme fra Gud, Djævelen og Verdenen eller Kødet (i Stykket om den 6te Bøn i Fadervor O, VI o. f.), medens der paa den anden Side er den Ulighed, at Terserus taler mere til Forstanden, Jersin mere til Hjærtet. *Simon Isogæus*' »Carla Segersköld« (1714) turde, efter Wieselgrens Omtale at dømme (III, S. 389—90) frembyde Sammenligningspunkter med Henrik Gerners »De Wiisis Politica« og »Oeconomia«; i alt Fald er det næppe for Intet, at den mærkeligste moralsk-opbyggelige Fremstilling fra det gammel-lutherske Sverige alene omhandler *Krigerens* Pligter som Menneske og Kristen.

Jeg tør imidlertid ikke opholde Læserne længer med Gisninger og Muligheder. Heller vil jeg blandt de faa, i Oversigten nævnte *islandske* Opbyggelsesskrifter fremhæve som et i sin Slags særdeles tiltalende Arbejde *Hallgrim Pjeturssons* lille Bog: »*Diarium Christianum. Eður Dagleg Iðkun af öllum DROttins Dags-Verkum*« (skrevet 1660, trykt i Skalholt 1693). Til Andagtslæsning hver Ugedag er bestemt en Betragtning (»Iðkun«) dels over Dagens Skabelsesgærning dels over dens Navn (det islandske)

samt en efter Betragtningen læmpet Bøn til Frelseren. Fra de to med Planen givne Udgangspunkter kommer Forf. gennem mangehaande, tidt sindrige, altid let fattelige Ideeassociationer til de forskelligste Sider af den Kristnes Forhold til Gud og Næsten, og hvert et Æmne belyses jævnt og indtrængende med en Veltalenhed, som i de varme, billedrige Bønner kan hæve Sind og Tanke, saa at det er, som om man fra et højt Stade saa Verdens- og Menneskelivet vidt udbredt for sig i den evige Kærligheds Lys.

Til Prøve kun en Redegørelse for Indholdet af t. Ex. *Tredjedags-Betragtningen.* Gud adskilte Land og Vand og lod Jorden avle Græs og Urter. Derfor „skulde Mennesket aldrig sætte sin Fod paa Jorden, aldrig to sig i Vandet eller slukke sin Tørst dermed, aldrig skue Græs eller grønnende Skov, uden at yde alle disse Tings Giver og almægtige Skaber sin Tak derfor.“ Endvidere skal man huske paa, at Synden i Skriften lignes med en Vandflom: „som Vandet skjulte Jorden, saa er din Samvittighed, der ligger nedsænkt i Synd, som Sand oversvømmet af Vand“; lad Sjælen da stræbe med Guds Hjælp at faa Floden bortledet, og „bed med Peder, at vor Herre Jesus ikke lader Dig nedsynke i Fortvivlelsens og Fordømmelsens Bølger.“ Planteverdenen, hvormed Gud havde beredt Livsnæring for alle Dyr, før de vare skabte, skal minde os om hans naaderige Omsorg for alle Væsener, ogsaa for os, og lære os at slaa vor Lid til ham. Endvidere skulle vi ved Vandet tænke paa Daabens Væde: „lad da ikke dit Hjærte hærdes eller tørre hen i Ligegyldighed og Dorskhed, stræb heller at fremføre Bønners og Taksigelses duftende Urter, Dyders og Menneskeadels fagre Blomster, og gode Gærningers nærende Græs, og se saa til, at med Guds Hjælp det hellige Taalmods højtvoxne Blomster-Træ maa grønnes i dit Hjærtes Abildgaard.“ Derpaa sammenlignes den tredje Dags Skaberværk med det tredje Budord; thi, som Gud skilte Vand fra Land, har han i dette Bud adskilt Hellig- og Søgnedag; derhos skal man mindes, at, som alle Planters første Ophav alene er Guds Ord, saaledes er det Guds Ord, som Du paa alle Hvile- og Helligdage hører og læser, Ophav til alle Hjærtets Blomster, ja derved bliver Du selv et godt Træ, som bærer god Frugt, og et Hvedekorn, som bliver sanket i den himmelske Herligheds Kornlade.“ Ved Dagens Navn glemmer Forf. ikke at minde om, at det gamle hedenske Navn Tyrs Dag er aflagt som ledt for kristne Mennesker og ønsker, at ogsaa al hedensk Levevis maatte blive os led. Det er da Tretallet, som skal vække vor Eftertanke, saa at vi først og fremmest derved mindes den treenige Gud, de tre Personer, deres tre Gærninger: Skabelsen, Forløsningen og Helliggjørelsen, endvidere tre Guds gode Gaver: gode Sjælesørgere, god Øvrighed, god Ægtefælle; tre Livsgaver: Helbred, god Samvittighed og Fred i Landet skulle vi altid takke for; tre aandelige Dyder skulle vi lægge Vind paa: Tro, Haab og Kærlighed, tre Slags Menneskeadel: trofast Hjærte, sanddru Mund, virksomme Hænder. Ogsaa skal vi huske paa, at Jesus opstod paa den tredje Dag: lad da Tredjedagen være din egen Opstandelsesdag af Syndens Død ved sand Anger; men

Anger fuldbyrdes i tre Parter: Syndsbekendelse, Tro og Omvendelse fra Synden. Tre Opholdssteder have vi: Verden, Graven og Himmerig; Verden er som et Natte-Herberg, hvor man maa vare sig for mange skadelige Gæster, men den er ogsaa Guds Kirke: „te dig da saaledes overalt i Verden, som du vilde og burde skikke dig i Herrens Tempel!“ Graven er dit Legemes Hvilested: lev da saaledes, at det kan hvile der i Fred og Haab! Himmerig er dit rette Hjem: stræb da altid did ad den rette Vej. Paa lignende Maade nyttes alle syv Dage. Som et særligt smukt lille Stykke kan fremhæves følgende Betragtning paa *Fastedag* (Fredag): „Agt paa, at Gud ikke derfor har givet Dig Herredømme over *Dyrene*, at Du skal være dem en miskundløs Tyran; derfor forbød han at mulebinde det arbejdende Nød og forbød ikke at drage Oxe eller Asen op af Sumpen om Sabbaten. Ikke sømmer det et kristent Menneske forsætligt at pine med Hunger, Kulde eller grum Medfart nyttige Skabninger, som ere os givne af Gud. Herrens Miskundhed er over alle hans Skabninger, Ps. 145, thi lad du ogsaa din Miskundhed være over dem, Du har faaet til Gavn og Forsorg. Miskundløs Dom truer den, som ingen Miskundhed viser .... Herren velsignede selv alle Skabninger: vogt Dig da for at bande Skabninger, som Gud har velsignet! Tænk heller paa, hvor ofte Du gør Gud imod: skulde han da altid skælde Dig, hvad vilde der blive af?“ — I *Bønnerne* sammentrænges Betragtningernes Indhold. Saaledes heder det i Fastedags-Bønnen bl. A.: „Du velsignede Mennesket og gav ham Herredømme over dine Hænders Gærning. Lad da din Velsignelse hvile over mig alle mine Levedage og hjælp mig til med Skønsomhed og god Orden at omgaas de Skabninger, som din Naade tækkes at lægge under mine Hænder.“ Med Hensyn til Fuglenes Skabelse heder det i Femtedags- (Torsdags-) Bønnen: „Herre Jesu, giv mit Hjærte Vinger til at flyve fra jordisk Tant op til Dig i Himlen. Giv mig i min Mund og Hjærte fagre Lovsange til dit hellige Navns Pris, hèr i det Timelige og i den anden Verden evindelig. Lad mig ikke være en vederstyggelig Aadselfugl for dit Aasyn, og ikke have Rovfugle-Art eller Ravne-Natur mod min Næste. Lad ikke af min Tanke eller Mund udgaa Ravne-Sang mod Paamindelser om at angre: deres Sang er „Cras“, det er „i Morgen“, saa at jeg ikke opsætter min Anger eller Forbedring“ (denne Ordleg er laant fra Augustinus) o. s. v. Særligt smukt slutter Midtugedags- (Onsdags-) Bønnen, med Hentydning til Tidens astrologiske Overtro: „Du er min sikre Ledestjærne ind i Himmerig ... min rette Planet-Stjærne, som staar nærmest Gud Faders Hjærte. O Herre, det er den allerbedste og kraftigste Planet; thi i dette mest lykkebringende Tegn, under denne Stjærne er jeg født; min hellige Daab bærer klart Vidnesbyrd derom. Fra denne Stjærnes kraftige Virken kommer alt mit Held og Lykke, baade i denne og i den anden Verden. Af den vil jeg gærne styres, mens jeg lever, og agter lidt paa de naturlige Himmellegemers Gang og Virken; naar denne Stjærne, min Herre Jesus, sender mig Lykke og Velsignelse, skal jeg ikke klage over, hvad andre Stjærner sende mig. Under den Stjærnes Styrelse og i dens Glans vil jeg gærne dø; thi derom er jeg fuldt forvisset, at den leder mig vaadefrit ind i det himmelske Bethlehem og i Herlighedens Brudehus. Amen!“

Prædikener og Opbyggelses-Skrifter yde visselig det fyldigste Vidnesbyrd om Tidens religiøse Aandstilstand. Dog maa vi ikke glæmme det i visse Maader dybere, som kan ligge i mange Meddelelser, der viser os Datidens Mennesker saa at sige *i religiøs Handling.* Vigtigst ere her de mange Efterretninger om Folks *kristelige Hedengang* i Ligprædikenernes Personalier og andensteds. Det er Folk i Tusindvis — Konger, Statsmænd, Krigere og fredelige Borgere ikke mindre end lærde Kirkemænd, Kvinder saa vel som Mænd —, der her fra deres Sotteseng tale til Efterkommerne om den stærke Tro, det levende Haab, den brændende Kjærlighed til Gud og Frelseren, som havde gennemtrængt Tidsaanden og kunde faa Bugt selv med den stridigste Vilje. Men ogsaa ud af *Livets Kampe,* af dets Arbejde, Glæder og Lidelser springer mangfoldige Ytringer af det samme Sind, som, bevarede i Breve, Memoirer og andre Optegnelser, gribe saa meget stærkere, som de meddeles uden nogen som helst Forfatter-Pretention. Her, hvor vi lytte til Sjælens lønlige Tale med Gud, føle vi maaske renest Tidens inderste Hjærteslag, og mangt saadant jævnt Ord falder friskere og mere opbyggeligt den Dag idag end de dybest tænkte og bedst udførte Prædikener og Traktater.

Til de ovenfor omtalte Sottesengs-Scener maa det være tilladt at føje endnu et Par. Blandt de opbyggeligste Historier er *Jesper Brochmands,* der meddeles i en til en senere Udgave af Postillen (1719) føjet Levnedstegning. Næsten et halvt Aar laa Biskoppen syg; men han syntes stadigt at befinde sig i en Tilstand af ophøjet Glæde, „en saadan ret Himmeriges Herlighed og Glæde“, sagde han ofterc, „at han det ikke med Maal og Mæle kunde udføre.“ „Børnlille!“ udbrød han engang: „Jeg ligger i Guds Skød, jeg vendes i Guds Arm, jeg oplyses af Guds Ansigt, jeg trøstes af Guds Aand, jeg løftes og lettes af Guds hellige Engle.“ Henimod Paaske 1652 blev Sygdommen værre. I mange Dage laa han stille hen. Da man omsider spurgte ham, om han ikke vilde tale med Nogen, svarede han: „Jeg holder et helligt og hemmeligt Samkvæm med min kære Gud og Jesus; jeg taler med ham, jeg faar Svar af ham, og jeg har faaet det Svar, at jeg først skal igennemgaa med ham en bedrøvelig Langfredag, men derpaa skal følge en ærefuld Paaske.“ Da han sidste Gang vilde nyde Nadveren og man tændte Lysene, udbrød han: „Jesu, som er det sande Lys, optænd for mig i Himmerig det evige Lys!“, bad Fadervor og lagde ved den femte Bøn til: „Jeg forlader og er i Kærlighed med alle Mennesker paa Jorden, som jeg nu vil, at min Gud skal forlade mig,“ tog derpaa kærlig Afsked med sin Hustru og sine Frænder og laa atter stille hen. Paaskedag begyndte Dødskampen. Han følte den som en Jakobs-Strid: „Gud og Jesu“, sagde han, „jeg slipper Dig ikke, til Du velsigner mig i dit Rige. Jeg ser Himmelen aaben og Jesum hos Guds højre Haand.“ — Til sidst — det var anden Paaskedags Morgen —

lukkede han selv sine Øjen, signede sig med Korsets Tegn, sukkede: „Kom, ja kom snart, Herre Jesu!“ og udaandede. Den Glands af Fred og Salighed, som straaler os imøde fra den gamle Strids-Teologs Dødsleje, er det bedste Vidnesbyrd om, at denne Mand, hvis særværdige Skikkelse vi herved tage Afsked med, var noget mere og bedre end lærd Dogmatiker og Polemiker, var *en religiøs Personlighed*, en af Tidsalderens største. — I skærende Modsætning til den her uddragne Beretning staar den af Pontoppidan (Annalerne IV, 625) bevarede Erindring om den vilde, tapre men udsvævende og gudsforgaaene *Ulrik Kristian Gyldenløves* Død under Kjøbenhavns Beleiring (11te Dec, 1658); dog faar Gudsordet i en uforfærdet og troende Mands Mund ogsaa Bugt med denne haarde Hals: da den Syge med Skældsord og Trusler havde jaget alle de af Kongen sendte Præster fra sig, vovede Studenternes strænge Præst Jens Justesen at binde an med ham og vakte saaledes med sin rystende Tale om Døden og Dommen den slumrende Samvittighed, at Gyldenløve blev myg, siden lod Præsten kalde oftere, nød Nadveren og døde som en angrende Synder. — Atter et andet, for Tidskiftet ganske betegnende Billede frembyder Upsala-Ærkebispen den ældre *Erik Benzelius*' Død (1709). Her lider den Syge af Anfægtelser, som røbe, at Lærdommen har været stærkere hos ham end Troen. Han klager for sin Søn og Navne (død som Ærkebiskop 1748), over at Satan hjemsøger ham, men „jag har intet kraft att läggia mig i disput med honom .... det står jag intet ut med, jag kan intet hafva mina tankar så länge tillhopa, derföre måste jag rent af visa honom ifrån mig.“ Hvad der nager ham er „några dubia de universalitate gratiæ divinæ (Tvivl om Guds altomfattende Naade), och sätter fienden mig häftigt an.“ Sønnen minder ham om, at vi have Guds faste Ord at holde os til. „Jag trygger mig ock dervid“, svarer den Syge, „och vidare: uppehåll oss, Herre, att vi måge lefva!“ Ja, mener Sønnen, det er Satans kæreste Idræt at tage Guds Ord fra os. „Det er sannt“, svarer Faderen „deruti arbetar han häftigt; men Herre, tag icke ditt ord ifrån min mun och låt mig icke fela om mitt hopp!“ Greben ved Synet af sin Tids lærdeste Teologs Sjælenød, siger Sønnen, der heri viser sig berørt af Pietismens Aand, at til at trøste sig selv og Andre i Anfægtelser behøves „mera än bara läsandet af theologien, definitionum och defensionum vettenskap och observationibus criticis“, hvortil den døende Kirkehøvding ydmygt svarer, at der hører meget til „att vara en rätt prest“, og til sidst naar ogsaa han at gaa bort med Fred og Haab. (Meddelt i „Sv. Biogr. Lex.“ efter Sønnens Beretning).

En smuk Yttring af den strænge Pligtmand *Karl XI's* gudfrygtige Sind meddeler Spegel i et Brev til Rigsadmiralen G. O. Stenbock om en Sygdom, som Kongen gennemgik 1679. Da den truede med at blive farlig, havde den unge Hersker bl. A. sagt: „Jag märker, att min Gud sänder mig et bod och vill kanske unna mig ro hos sig, efter jag allsingen hafver här på jorden, dy är tillbörligt att jag bereder mig och pryder min själ med det purpur, som är färgadt i Christi rättfärdighets blod, emedan han eljest intet anser anten purpur eller krona ... Mången skulle mena, att jag för min ungdoms skull skulle hafva lust till att lefva längre, men för syndenes och ondskans skull hafver jag länge varit ledsen vid detta lifvet och af Guds ord länge varit försäkrad om ett härligare och bättre ....

Jag vet att af mig skall mycket fordras, efter mig har varit mycket betrodt, men Gud som hafver lagt bördan på mig, hafver sedt att jag hafver haft en hörsam vilja, men kraften gifver han efter sitt behag (Westén: Hofcl. hist. I, 2, S. 137).

Ikke mindre betegnende for Tidens Aand end saadanne Kongetanker er det, at et af dens og alle Tiders største politiske Sniller: *Axel Oxenstjerna*, ej alene var en ualmindelig lærd Theolog, men ogsaa en levende Kristen, som kunde sige (til den engelske Afsending Whitelocke, da denne engang fandt ham læsende i Bibelen), at fra den hellige Skrift havde han al den Visdom, man plejede at beundre, og i et Brev til sin Søn Johan, dengang Afsending ved den vestfalske Kongres, glæde sig ved at se Sønnen „sorgse, att rett och skickeligen samt försichteligen arbeta i din commission, och uti Gudsfruchtan och medh böön och åkallan till Gud, att hoppas Nådkrafter och förstondh, som hörer till det höge werkeds förrettande.“ Wieselgren, som fortæller dette (III, S. 396), har sammesteds aftrykt en i Kanslerens Papirer funden „Böön för alle ens egne och gemene åliggande“, der synes at udtrykke hans Grundstemning ved hans daglige Gærning. „Herre min Gud!“ hedder det her: „Jag vet och är det full viss uppå, att du äst min Skapare, min frälsare, min borg, min Salighets-Herre och min milde Barmhertige fader, den icke låter min hjertans suckan gå dina öron förbi, utan hörer mig. Ty befaller jag och i denna dag och alltid i Ditt Gudomliga beskydd mig, mitt hus, mitt fäderneslland och din hela helga församling i vida verlden. Din gode Ande regere oss, Dine helga Englar beskärme oss .... Gif nåden, att ditt heliga, välsignade Ord må rent, klart och oförfalskadt hos oss och våra effterkommande predickadt och de hel. Sacramenten effter Din instichtelse, utan missbruk förrättade warda och bära frucht uti våra hjertan. Afvärg all fallsk Gudstjenst, kätteri och förargelse, så ock misshälligheter och tvedrägt i Din helga Församling. Gif trogne Predikanter och Lärare .... Välsigna våra Kyrkor och Scholor och lät Ditt helga Ord lysa i dem och Ungdomen tär upptuktas i Herrans fruktan!“ Den Rummelighed i Følelsen, som møder os her: at Bønnen omfatter Hus, Fædreland, Menighed, Efterkommerne, og hvori man i Hast kunde se noget Særeget for den store Statsstyrer, er et Fællestræk ved Tidsalderens Gudsfrygt, som vi alt have mødt i Prædikenerne og ville genfinde i Salmerne.

Til de mest gribende Skildringer fra det 17de Aarhundrede af en Sjæls Kamp under Korsets Tryk hører *Leonora Kristinas* Beretning i hendes „Jammers-Minde“ (Udg. 1869, S. 81—85) om, hvordan hun i Begyndelsen af hendes Fangenskab „bleff v-taalmodig, att ieg icke kunde døe, men att ieg vdi saa stoer Elendighed skulle leffue; begynte med Gud att disputere oc wille med hannem gaa i Rette.“ Hun syntes ikke hun havde fortjent det, at hun var langt renere for grove Synder end David, sagde med Job: „Lad mig wide, huorom du trætter med mig! Behager det dig att giøre Wold? Bortkaster du dine Hænders Gjerninger?“ Hun „glemte intet af alt det, Job sig med wille retferdig giøre, att fremføre, oc syntist mig, att ieg ded billigen paa mig applicere kunde“, forbandede med ham og Ieremia sin Fødsels-Dag „oc var meget v-taalmodig.“ Især var det strængt om Natten, naar hendes Vogterske sov. „Da gick ded an paa en Rettergang. Jeg opregnede alt ded, ieg v-skyldeligen vdi mine

Dage haffde liid oc vdstaaet, holte Gud forre: Om ieg war wegen fra min Plict? Om ieg skulle haffue giort mindre imod min Ectefælle, end som ieg haffde giort? Om ded skulle were min Løn, att ieg hannem vdi Moedgangs Tiid icke wille forlade? Om ieg nu derfor skulle piinis, plagis oc bespottis? Om saa mange v-udsiigelige Vlycker, ieg med hannem haffde vdstaaet, icke ware nock, att ieg endeligen til denne v-læegelige stoere Vlycke skulle conserveris? Jeg wil icke døllie min V-fornuft", skriver hun videre: „Jeg wil bekiende mine Synder. Jeg spurgte: Om der endnu kunde were noget wærre tilbage, huor effter ieg skulle leffue? Om der oc war nogen Jammer i Werden, som wed min kunde lignis? Bad Gud att giøre der paa en Ende, thi hand haffde ingen Ere der aff mig saaledis att lade leffue oc stetze plagis; ieg war dog icke aff Jern oc Staal, men aff Kiød oc Blod. Jeg bad, att mig maatte indskydis eller i Drømme forstendiges, huad ieg skulle giøre, at ieg min Jammer kunde forkorte." Naar hun havde „længe disputeret", trættet sin Hjerne og grædt, „att ded syntist ey Taarer meere at were forhaanden", faldt hun i Søvn, men vækkedes snart af grufulde Drømme og begyndte atter at klage. „Endeligen saae Gud til mig med sine Naadsens Øygne"; efter en Nats rolig Søvn vaagnede hun med de Ord, som hun sagde paa Tysk: „Mit Barn, forsag ej, naar Du bliver straffet af Gud, thi hvem Herren har kær, revser han". Derefter laa hun stille hen og „besindede" sig; „kiendte oc bekiendte min Daarlighed, att ieg, som ickun war Muld oc Jord, Støff oc Aske, ia skiendelig Møg, med den allerhøyeste vbegriibelige Gud wille gaa i Rette, trætte med min Skabere oc hands sluttede Raad mestere oc imod sige." Atter flyde hendes Taarer, men nu lettende. Hun angrer og genkalder al sin forrige oprørske Tale, beder Gud om Tilgivelse og „om intet anded end om en goed Taalmodighed min Forløszningstiime til att affwarte." „Gud," heder det videre, „bønhørte mig naadeligen, hand tilgaff mig icke alleeneste mine daarlige rasende Synder, men hand gaff mig endoc ded, ieg hannem om bad, thi daglig Dags tiltog min Taalmodighed. Sagde jeg stønnem med David: „Wil da Gud forskyde ewindeligen oc ingen Naade meere betee? Er ded da slet vde med hands Naade, oc haffuer Løffterne en Ende? Haffuer da Gud forglemt att were naadig oc sin Barmhiertighed for Wrede tilluct?" saa sagde ieg oc widre med hannem: „Men dog, ieg maa liide ded altsammen, den Høyestis Haand kand alting endre." Jeg sagde aff den 119. Psalme: „Ded er mig gaffnligt, Herre, att du ydmyger mig, paa ded att ieg kunde lære din Ræt." Guds Krafft giorde udi mig sin Wirkning. Mig rant vdi Sinde mange trøstlige Sentenzer aff den hellige Skrifft, fornemmeligen disze: „Saa fremt wi liide med Christo, skulle wii oc ærefuld giøris med hannem." Item: „Alle Ting skal tjenne dennem til beste, som frycter Gud." Item: „Min Naade er dig nock, thi min Krafft fuldkommis i Skrøbelighed." I Synderlighed war offte i mine Tancker Christi Ord hos Lucam: „Skulle Gud icke rædde sine vdwalde, som raabe til hannem Dag oc Nat, endog hand haffuer Taalmodighed der offuer? Jeg siger Eder, hand skal snart redde dennem". Jeg fornam i min Bedrøffuelse, huad Nytte man der aff haffuer i Vngdommen Psalmer oc Bibelske-Sprog att haffue lært. Tror mig, mine Børn," slutter hun, idet hun vender sig til sine fraværende Sønner og Døtre, „ded haffuer vdi min Elendighed werret mig en stoer Trøst. Derfor øffuer Eder nu i Vng-

dommen vdi ded, som Eders Forældre Eder vdi Barndommen haffuer laded lære, nu! (siger ieg) nu, Bedrøffuelsen Eder icke saa hart giester, paa ded, naar hun kommer, I da kand were bereed att tage imod hender oc Eder med Guds Ord att trøste."

Den ædle Kongedatters sidst anførte Ord minde om, at *Bibelens Læsning* altid var og blev et Hovedled i Tidsalderens religiøse Opdragelse: fra den udgaar og til den viser tilbage al Prædiken og al anden opbyggelig Betragtning, og, om vi end ikke tør tænke os en Bibel i hvert Hus, var det dog ingenlunde alene de mere Dannede, som paa egen Haand vare fortrolige med Guds Ord. Imidlertid til den store Mængde kom det dog mest gennem Tolkning og Omskrivning. Men hvor megen Virkning der end i denne Henseende maa tillægges Prosafremstillinger, der er ingen Tvivl om, at det populæreste, videst rækkende Virkemiddel var den religiøse Poesi, først og sidst Salmen, og i denne Form naaede Tidens religiøse Aand nærmest op til klassiske Udtryk af uforgængeligt Værd. Vi maa derfor til Slutning granske denne Literaturgren.

3. Gudelig Digtning.

Religiøs Tanke og Følelse kommer til Orde i mangen poetisk Frembringelse, som dog nærmest er udsprungen af andre Slags Sindsrørelser, t. Ex. patriotiske. Idet vi se bort fra alle saadanne Tilfælde, skulle vi her kun sysselsætte os med Digtninger, som væsentlig skyldes religiøs Indskydelse og gaa ud paa at opbygge eller undervisse eller begge Dele — dog med Undtagelse af de religiøst-moralske Skuespil, som det paa Grund af den særegne Fremstillingsform vil være rettest at granske i Sammenhæng med den øvrige Skuespildigtning.

Literatur. I alle tre nordiske Bogriger maa her adskilles to Rækker Skrifter: dels *særskilt udgivne* Sange, Sangkredse og Digte af *enkelte*, *navngivne Forfattere*, hvortil maa føjes en hel Del kun i Haandskrift bevarede Arbejder, dels *Samlinger* og *Udvalg* af *forskjellige* Forfatteres eller *anonyme* Frembringelser, enten tilvejebragte ved privat Foretagsomhed, især Bogtrykkeres og Boghandleres, eller ved offentlig Foranstaltning. Under Henvisning til de fuldstændige Fortegnelser i Chr. Bruuns „Bibl. Danica" og J. W. Beckmans „Nya Svenska Psalmboken" (Bih. II), samt til Redegørelserne hos Brandt og Helveg, hos N. M. Petersen, i Hammarsköld-Sondéns „Svenska Vitterheten", hos Wieselgren, hos Hálfdan Einarsson og i Jón Borgfirðings „Stutt Rithöfundatal á Íslandi 1400—1882" (Rkvk. 1884), skulle følgende Forfattere og Skrifter fremhæves.

D a n s k e o g N o r s k e F o r f a t t t e r e o g S k r i f t e r. A. Forrest blandt Skrifterne af første Række staa ***Anders Kristensen Arrebos***

(Præstesøn fra *Ærø*, f. 2den Jan. 1587, Student uvist naar, 1608 Slotspræst i Kjøbenhavn, 1610 Mag. art., 1613 Slotspræst i Hillerød, 1616 Sognepræst ved Nikolai Kirke i København, 1618 Biskop i Trondhjem, afsat 1622 paa Grund af væsentlig ugrundede Beskyldninger for usømmelig Adfærd, levede siden i Malmø i trange Kaar, indtil han i Henhold til Kongens Tilladelse til at søge Kald i „en af de gemene Kjøbstæder, der som de ikke have formeget Lyst til Klammer", 1626 blev Præst i Vordingborg, hvor han døde 12te Marts 1637); han har, foruden et Par mindre Digte, skrevet *K. Davids Psalter Sangvijsz vdsat* (1623, —27, —50, —64, —73?) og *Hexaëmeron Rythmico Danicum Det er Verdens første Vges sex Dages præctige oc mæctige Gierninger*, efter Du Bartas' „La prémiére Semaine" (udg. 1661 ved Sønnen Kristen A. A.; Uddrag af begge Arbejder i H. Rørdams „Mester Anders Christensen Arrebos Levnet og Skrifter" I—II, 1857, Hovedværket om A.). Samtidige med Arrebo ere Landskrona—Rektoren J. M. Gettorp, som til Skolebrug skrev „Vor Herris Jesu Cristi Pjnis oc Døds Historie" (1623); *Kristoffer Aug. Eriksen*, Præst i Stenløse i Nordsjælland, som oversatte paa Vers „Den brandenborgske Bønnebog" (1624); den oftere nævnte *Niels Mikkelsen Aalborg* († 1645), af hvem enkelte Sange ere indflydte i Gryderups Samling: „Merckelige Bønner oc Psalmer" og i hans egen Oversættelse af Ph. Kegels Betragtninger, ligesom Sange af *Niels Helvad* findes i hans „Kon. Davidz Tyghusz" (1632), samt af *Kristen Thomesen Schested* og hans Hustru *Mette Rosenkrands* i „Hør danske Mand" (1631); fremdeles en Række Bibel-Digtere: Norges Kansler *Steen Bjelke*, Forf. af „Biblica eller Summarier offuer Bibelen" (indtil Esras' Bogh, 1633), Præsten *Ove Nimtofte* med „Breviarium theologicum Rythmicum det er: kort summariske Rim offuer den hellige Bibel" (1637), *Lars Pedersen Thurah*, Præst i Nykøbing (p. F.) Thurah-Slægtens Stammefader, som omdigtede Højsangen: „Canticum Canticorum", paa Hebraisk, Latinsk og Dansk (1640), samt hans Svigersøn *Lars Mortensen Vidsted* Præst i Nakskov, som ligeledes omdigtede „Salomons Høisang" (1648), endelig den fynske Præst *Bertel Wichmand*, som skrev „Jeremiæ Begrædelse eller Jammers-vijser" (1645), ligesom ved samme Tid *Thom. Willumsens* tidligere forfattede Psalter tryktes (1641); endelig høre herhen to smaa Hefter af navnkundige Forfattere: *H. P. Resens* „Litani-Skole" (1632) og *Jesper Brochmands* „Trende Kircke-, Skole- oc Huus Bønner" (1644), samt en Behandling paa Vers af Katekismen ved en *R. S. Ottosen* (1644). Omkring og noget efter Aarhundredets Midte udgaves særskilte Sang-Samlinger af Normændene *P. M. Ofvid* (uvis Stilling): „Aandens Glæde" (1648) og „Lammets Sang" (til Evangelie-Perikoperne, 1656), og *Peder Olufsen Svegning*, Præst paa Stord: „Aurora eller den nye Morgenrøde" (1668); fremdeles af den før nævnte Roskilde-Boghandler *Jens Nørnissom* „Dødens og Dommens aandelige Speyl" (1653) og af *Erik Pontoppidan*, næmlig nogle Sange i hans Traktat om „Vor Frelseres Blod-Daab" (1653) og senere Samlingen: „Siælens Opløftelse til Herren oc Himmelen" (1671), endelig af Tolderen i Glückstadt *Søren Terkelsen*, mere kendt som verdslig Digter, to religiøse Læredigte i Alexandriner: „Tvende Qvinder om een Mand" ɔ: Lea og Rachel (1653) og „Grund-Giftermaal", næmlig Adams og Evas (1656). Til samme Tidsskifte kunne henføres enkelte, i senere Samlinger optagne Sange af Prosodikeren *Søren Povelsen Gotlænder*, Ribe-Rektoren *And. P. Romdorph*, *Axel Hansen* (Præst paa Laaland?), den norske Præst *Peder Krabbe* og den fynske Præst *Hans Pedersen Langeland*. Noget yngre ere Sønderjyden *Frederik Brandt*, sidst Præst i Nykøbing p. F., som udgav Samlingen „En god Vexel oc glædelig Forandring" (1674), og *Jens Steen Sehested* (*Sjenneset*) til Sellebjerggaard i Fyn, mere kendt som verdslig Digter, af hvem enkelte Salmer ere optagne i senere Salmebøger. I Aaret 1674 optræder som Salmedigter ***Thomas Kingo*** (Væversøn, af skotsk Byrd, fra Slangerup, f. 15de Dec. 1634, Student fra Frederiksborg Skole 1654, fik Attestats 1658, en Tidlang Huslærer, 1662 Kapellan i Kirkehelsinge, 1668 Sognepræst i Slangerup, 1677 Biskop i Fyn, død 14de Okt. 1703), med ***Aandelig Siunge-Koors Første Part*** (optr. 1677, —80, —81), som 1681 fulgtes af ***Anden Part*** (begge tilsammen 1684, —86, —94, 1768,

—85, 1856 ved M. Hammerich og G. Rode), oversatte paa *Islandsk*: 1ste Part ved Stefán Olafsson til Vallaness (1686), 2den Part ved Arni Thorvardsson til Thingvellir (1693), paa *Svensk* ved Samuel Columbus (1693 og 1700, — 1716); Kingos paa kongelig Befaling samlede **Vinterpart** af den paatænkte nye Kirkesalmebog (1689) kasseredes (se ovenf. S. 293—94) og har nu mest Betydning som en Samling nye Sange af Kingo; andre nye Sange af ham optoges i Sommerparten af den forordnede Salmebog af 1699 (Kingos „Psalmer og aandelige Sange“ ere udgivne samlede ved P. A. Fenger, 1827). Samtidigt med Kingo optræde en stor Mængde nye Forfattere; nævnes maa først og fremst *Søren Jonæsen* (f. i Aarhus 1656, Domprovst i Roskilde 1691, d 1717), som 1680 udgav en rimet Behandling af Jonas' Bog, og hvis i Haandskrift bevarede Salmebogs-Udkast fra 1693 indeholder en Del af ham oversatte, tildels senere brugte Salmer; fremdeles den fynske Præst *Jens Pedersen Bergendal* med „Psalmer oc aandelige Loffsange“ (1675), „Glæde i Haabet“ (Sange, 1684) og „Davids prophetiske Harpeklangs først Chor“ (42 Salmer, 1695); den tidt nævnte *Johan Brunsmand* med to Samlinger: „Aandelig Siungelyst“ (1676) og „Dend siungende Himmellyst“ (1687); den jydske Præst *Klavs Andersen Trundhiemb*, som udgav en Fortsættelse af Arrebos Hexaëmeron, kaldet „Heptaëmerinon“ (1676); den sjællandske Præst *Diderik Grubbe* med „Aandelig Harpeklang ofuer Søndags-Evangelierne“ (1680); den meget priste norske Digterinde *Dorothe Engelbrechtsdatter* (f. i Bergen 1635, Datter af Rektoren og Domkirkepræsten E. Jørgensen, gift med Faderens Eftermand Hardenbech, Enke 1683, d. 1716), som udgav to Sangsamlinger: *Siælens Sang-Offer* (Festsalmer, 1681, —85, —99, 1717, —24, —27, —36, —43) og „Siælens Taare-Offer“ (1686), samt senere et Par enkelte Sange; Skibspræst under den skaanske Krig, siden Landsbypræst i Sjælland *Jesper Rasmussen Rachløv*, hvis „*Taare-Perse*, indeholdende adskillige gudelige oc aandelige Sange“ holdt sig i Yndest i mer end et Aarhundrede (1684, —97, 1714, —20?, —33, —36, —40, 1803); den navnkundige verdslige Digter *Anders Bording*, som har udgivet „En ny deylig Juule-Sang“ (1637), der maa nævnes for Forfatterens Skyld, ligesom der for Æmnets Skyld kan være Grund til at minde om en rimet Katekismus af den københavnske Skoleholder *Laurids Sommer* (1687); den tidligere omtalte meget skrivende Odense-Professor *Elias Eskildsen-Naur* (d. 1728), Forf. af „Zions Sange oc Sucke i Verdens Babilon“ (Passionssalmer, 1688, 1701), „Golgatha paa Parnasso“ (Passionshistorien i Alexandriner, 1689, 1700, —23), „Ny Strenge paa Davids harpe“ (50 Davids-Salmer, 1629, —99) og „Aandelig Tids-Fordrif“ (200 Sange som Tillæg til Oversættelsen „Christendoms Gienvey, 1700); endelig Præsten paa Hitteren i Trondhjems Stift *Rasmus Rosing* med en Bibel-Digtning kaldet „Den grædende Jeremias og Siungende Salomon“ (1696), samt flere Forfattere, af hvilke enkelte Sange ere optagne i større Samlinger, deriblandt den tidligere nævnte flittige Oversætter *Peder Møller* i Kristiania (sidst i Slagelse, d. 1697), den københavnske Skolemand *Niels A. Urbimontanus*, og Hører i Odense Skole *Niels Kr. Arctander* († 1701). Endnu hører til samme Tidskifte, skønt de tryktes senere, de gudelige Digte, som haves efter **Peder Dass** (nordlandsk Bondesøn af skotsk Byrd, f. 1647, Student 1665—67, Præst 1672, fra 1689 til Alstahoug i Nordland, d. 1707), nemlig *Aandelig Tidsfordriv eller Bibelske Visebog* (1711, —15, 18, —22, —33, —55, —56, —67), *Dr. Morten Luthers lille Catechismus forfattet i bequemme Sange under føyelige Melodier* (1715, —23, —27, —28, —36, —42, —49, —50, —61, —94), *Trende Bibelske Bøger, nemlig Ruth, Esther og Judith* (1723) og *Evangelier sangviis forfattet udi bequemme Melodier* (1723, —36, —53, —95; P. D.'s „Samlede Skrifter“ ere udgivne af A. E. Eriksen, Krist. 1875—77 i 3 Dele, hvoraf de to sidste indeholde de aandelige Digte). Hvad der ellers haves fra Tidsrummets sidste Snes Aar — foruden nogle Bibel-Behandlinger, saasom den norske Præst *Bernhofts* Passionshistorie „sangviis udsat“ (1703) og *J. Hegermanns* „Bibelske Sange-Chor af alle det Gamle og det Nye Testamentes Capitler forfattet“ (1709), samt et Par Sang-Samlinger som den jydskfødte Kragerø-Præst *Samuel Bruns* „Siungende

Tidsfordriv" (1711), og enkelte Sange af *Jørgen Sorterup* i hans „Poetiske Skandsekurv" (1709), af *Laurids Thurah* i hans „Adskillige poetiske Sager" (1721) samt af den sønderjydske Præst *B. Chr. Ægidius* i hans saakaldte Flensborgske Psalmebog (1717) —, udmærker sig, ligesom et og andet fra den nærmest foregaaende Tid, ved *skruede Titler*, t. Ex. „Horologium Passionale det er Christi Lidelses Uhrverck" af en Kr. Sørensen (1681), „Aandelige Spille-Timer" af en H. Stewener Lydersen (1687), „Lazari Helvede og Himmerig, de Fattige til en Guld-Mine og de Syge til en Gileads-Salve" af Grenaa-Rektoren J. C. Lönborg, „Siungende Dag-Verck eller Dagligt Sang-Verck" af en Stadelin (1708), „Siælens daglige Røg-Offer" af Inger Jensdatter Sønberg (1710), „De Gudfrygtiges Alphabeth" af Præsten Jørgen Lachmann (1712), „Siælens Luth, Brudeskammel og Ligbaare" af den trondhjemske Præst M. C. Volquartz (1714), „Høybedröffuelig anfectede Siæle-Suck og Klagemaal" af Raadmand i Kristiania J. Uetrecht (1717). Endelig maa det huskes, at gennem hele Tidsrummet øgedes Forraadet af aandelige Sange ved *Flyveblade* eller *Flyveark* uden Navn — Bibl. Dan. anfører over 60 saadanne fra Tiden 1620 til 1720 —, samt at ikke faa Sange umiddelbart indfløð i Salmebøgerne uden først at have været trykte. — B. Blandt Skrifterne af anden Række ere de ældste af maadeligt Omfang, saaledes Kantoren *Andr. Rasm. Gryderups* „Merckelige Bønner oc Psalmer" (1619,—32), Bogtrykkerne *Sartorius*' „Udkaarne Psalmer" (1620) og *J. Holsts* „Bededags Kircke-Psalmer" (1645), en i Sorø udgiven Samling „Udkaarne Psalmer oc aandelige Loffsange" (1653). Efterhaanden voxe Samlingerne i Omfang og antage især to Skikkelser. Dels udgives „*Haandbøger*" eller „*Manualer*", som foruden en Salmesamling indeholde flere eller færre opbyggelige Læsestykker (Bibelbøger, især Psalteren, Perikoperne, Lidelseshistorien, Katekismen, en Bønnebog, en og anden yndet Traktat o. desl.). Saadanne ere den kjøbenhavnske Boghandler, Tyskeren *Joach. Moltkens* „En aandelig Haandbog" (1636, —39 og oftere til 1664), som omfatter 11 Afsnit eller „Bøger", deribl. Psalteren, Ordsprogene, Prædikeren, Jesu Syrachs Bog, Tobiæ Bog — alle i Resens Oversættelse, og en „Psalmebog" paa 170 Numere; fremdeles ved Moltkens Landsmand og Kaldsfælle *Chr. Cassuben* „En ny Kircke-Haandbog" (1656), der i nye Udgaver efterhaanden udvidedes til 44 „nyttelige Bøger" (1684), Boghandleren *Daniel Paullis* „Den rette oc ny forbedret Kiøbenhaffns Haandbog med 70 Bøger" (1669), Bogtrykkeren *Chr. Geertsøns* „En ny Haandbog" (1675, „12 Bøger", voxer ligeledes i senere Udgaver (indtil 1692); ogsaa i *Malmø* udkom efter Adskillelsen fra Danmark „En ny bibelsk Haandbog" (1666). Den anden Slags Samlinger gik under Navn af *nye og fuldkomne Salmebøger*, hvorved tilkendegaves, at man deri vilde finde foruden andre Sange hele Indholdet af den almindelige d. v. s. Hans Thomissens Kirke-Salmebog. Ogsaa disse voxe i Tidens Løb. Den ældste: Moltkens fra 1647, udkom oftere, sidst 1664 og indeholdt da 663 Salmer; Cassubens (1661) begyndte med 624 Sange og voxede gennem 7 Udgaver til 1007 (1681), men svandt siden lidt ind (1684 udkom den med 896). Daniel Paullis fra 1680 kaldet „Den siungende Guds-Fryct d. e. en ny fuldkommen Psalmebog" nøjes med 457 Sange, men suppleres af ham ved flere andre Samlinger („Aandelig Psalmebog" 1682 og „Siælens aandelige Lyst-Musik", uden Aar). En baade tysk og dansk Salmebog ved Geertzøn voxer fra 1674 til 1685 til 879 Numere. Ogsaa udenfor København udkomme saadanne Samlinger, bl. A. en i *Amsterdam* til Brug for den danske Menighed der (1667) ved Præsten Abel, en i *Kristiania* (1688) med 760 Sange. For at raade Bod paa den Uorden, som disse indbyrdes forskellige, urimeligt store og tidt maadelige Samlinger voldte, greb omsider Kirkestyrelsen ind, som vi have set; den saaledes tilvejebragte „*forordnede ny Kircke-Psalmebog*" *fra 1699* blev alment kaldet ***Kingos Psalmebog***, ej alene fordi den bærer hans Navn paa Titelbladet som Udgiver, men ogsaa fordi hans Bidrag som Digter giver den sit væsentlige Særpræg, hvilket sidste ogsaa gælder om „*den forordnede Huus-Andagts Psalmebog*" *fra 1703*; tilsammen indeholde disse to Samlinger 490 Salmer og Sange, deraf 127 Kingoske. Desuden forordnedes særskilte Udvalg til

Brug for *„Kgl. May.'s Skibs-Folck“* (1683) og *„Kgl. May.'s Armee“* (1709). Hermed stansede imidlertid ikke den private Samler- og Udgiver-Virksomhed. „Haandbøger“ og Salmebøger vedblev at udkomme, tildels med løjerlige Titler, t. Ex. „Aandeligt Forraad afdelt i fjorten Kamre“ (1694 ved J. Schmidtgen), „Siælens Apotek“ (ved Geertzøn 1699, 1710), „Guds Børns aandelige Forraad, hvorudi findes XVI Spise-Kamre“ ved Sværmeren Holger Paulli 1708), i Virkeligheden kun Optryk af en ældre Samling. Stor og varig Yndest opnaaede den ved Assessor *J. Laurentzen* foranstaltede Samling *„En ny og fuldkommen Dansk Psalmebog indeholdende 1010 Psalmer“* (1709,—26,—46,—60), hvori optoges foruden Indholdet af de „forordnede“ Samlebøger, en hel Del fra de tidligere Samlinger. Endelig maa mærkes *den flensborgske Salmebog* fra 1717 (1731) ved den førnævnte *Ægidius*, som holdt sig længe i Nordslesvig.

Svenske Forfattere og Skrifter. A. Foruden en Mængde *Flyveblade* og *Flyveark*, med en eller et Par Sange hvert, kan blandt hidhørende Skrifter mærkes følgende Digte og Digtsamlinger. Fra det foregaaende Tidsrums Slutning haves af den før nævnte Legationspræst i Paris *Jonas Hambræus* en egen lærd Slags evangelisk Rimstok kaldet „Mikesath Besorah“, indeholdende et lidet Rim til hver Evangelie-Perikope paa Hebraisk, Kaldæisk, Syrisk, Græsk, Latin, Tysk og Svensk (1617); nær herved i Tid. staa: en rimet Gengivelse af et middelalderligt Skrift „Speculum Vitæ Humanæ“ med Oversættelser af latinske Kirkesange t. Ex. „Dies iræ“ (1620) ved Naturforskeren og Astrologen *Sigfrid Aronius Forsius* (fra Helsingfors, 1603 Prof. i Upsala, 1608 kgl. Astronom, endte som Præst til Ekenäs ved Åbo d. 1637), fremdeles en Omdigtning i Salmeform af Højsangen ved Skara-Bispen *Sven Svensson* (fra Tiden 1620—26), samt vistnok et *anonymt* Hefte uden Aar med 9 „Andelige Wijsor“, hvoraf 5 ere optagne i Sv. Psl. 1695. Et Par Sange, som dog ere langt tidligere digtede, har *Karl Karlsson Gyllenhjelm* ladet trykke i „Fängelse-Schola“, (1632), hvorimod hans Navn urigtigt er knyttet til en „K Davidz Psalteare“ (1650), som i Virkeligheden skyldes en Præst *Abrah. Kempe*. Ellers stamme fra Aarhundredets midterste Tyveaar: den tidligere omtalte Bearbejdelse af Basil. Förtschs Sangsamling: „Andelig Wattukiälla“ ved *Håkan Ausius* (1641?, senere Udgaver 1671 og —82); en *anonym* Bibel-Digtning: „Jonæ Wisa“ (1645—47?), nogle Sange i Söderköping-Rektoren *Laur. Laurinus'* Udtolkning af Hafenreffers „Compendium“ (1650), endelig en Del Salmer i en stor haandskreven Samling „Wijsor“ fra Tiden 1651—59 af *Lars Wiwallius* (Auditør ved Garden, d. 1669). Ogsaa i Sverige voxer i Aarhundredets sidste Fjærdedel de religiøse Digteres Tal og Betydning paafaldende. Fra samme Aar, som Kingo fremtraadte have vi af ***Samuel Columbus*** (Præstesøn fra Dalarne, f. 1642, Stjernhjelms Yndling og nærmeste Efterfølger som verdslig Digter, ansat i Antikvitets-Kollegiet, d. 1679) en Del aandelige Sange i Digtsamlingerne *Biblisk Werld* og *Odæ Suethizæ* (1674, samlet Udg. 1687); fremdeles af *unævnte Forfattere* „Några Andelige Wijsor och Rijm“, som have været *Ebba Brahes* Yndlingssange, og hvoraf et Par ere optagne i Sv. Psb. 1695; samt den tidligere nævnte *Muræus'* Oversættelse „Menniskio-Spegel“, hvori en Del (30) nye Sange. Tæt derefter følger Hedemora-Præsten *Erik Norenius'* Samling „Gudfruchtighetens öfning vthi Gudeliga Sånger“ (1675); og en *anonym* Samling „En Wandrings Staaff Eller lijten Psalm- och Böne-Book“ med 136 Sange (1679). *Lucida Intervalla*, d. v. s. tre aandelige Sange af ***Lucidor den olycklige*** (Lasse Johansson, uægte Søn af en Adelsmand, f. ved 1650, tidlig forfalden, dræbt paa et Værtshus 1674) udkom 1685 og optoges senere i hans samlede Digte „Helicons Blomster“ (1688). Samme Aar optræder ***Haqvin Spegel*** med sit store Digt *Guds Werk och Hwijla* efter Du Bartas og Arrebo (1685); Aaret efter udgav han en Omdigtning af Højsangen: *Himmelsk Brudekammar* (1686) og paa sine gamle Dage *Thet Öpna och Tilslutna Paradiset* (1705) og *Thet Återvundna Paradiset* (1711); endelig haves under Navn af ***Spegels Psaltare*** et stort, mest egenhændigt Haandskrift fra før 1689, som indeholder af ham selv 120 Davids-Salmer i svensk Bearbejdelse og omkr. 50 Oversættelser fra Tysk. Kort

før sin Død (1686) havde *Magnus Gabriel de la Gardie* udgivet nogle, tildels af ham selv digtede „Hymmi sacri“ (12), som haves uden Aarstal. Fra samme Tid haves af *Johan Liljenstedt* (Paulinus, f. 1655, adlet 1690, Rigsraad og Greve 1719, d. 1732) „Den Korszfeste Christus“, en Passionshistorie paa Vers (1686), som senere fulgtes af „Den Nyfödde, Korssfäste och Upståndne Christus“, en Slags Messiade (1694). I en 1688 udgiven „Barna-Bibel“ findes nogle aandelige Sange af den ellers som kvik Lejlighedsdigter kendte *Erik Lindsköld* (Lindeman, f. 1634, adlet 1669, kgl. Raad og Greve 1687, d. 1690). I Aaret 1689 udgav Præsten i Fellensbro *And. Amnelius* (1638—92) under Titel: „M. Joh. Qvirsfelds Himmelske Örtegårdz Sällskap“ en Samling oversatte Sange, og Upsala-Professoren *Jacob Arrhenius* (1642—1725) et Hefte *Psalme-Profver* (ny, forøget Udgave 1691). Fra 1690 haves: en Samling Salmer af Caspar Neumann, oversatte ved en *P. Brask* under Titel „Ehn Helig och Hiärtelig Säng-Lust“; „Daniels utläggning af konung Nebucadnezars dröm“ i Alexandriner af Åbo-Professoren *Dan. Achrelius*; „Tårar vid Christi kors“ ɔ: Passionssalmer af en *Mich. Renner* i Åbo, og „Gudeliga tankar öfver . . . Christi . . . födelse“, Julesalmer af *Joh. Örnhielm* (uvis Stilling). Grammatikeren *Nils Tjällman* skyldes „Ellofva andeliga Prof-Psalmer“ (1691). En af Tidens betydeligere Salmedigtere *Gustaf Ollon* f. 1646, „Kamrerare“ ved sjö-tullen i Stockholm, d. 1703) har ikke udgivet nogen særskilt Samling af sine Sange, som efterhaanden flød ind i „Manualer“ og „Klenodier“, nogle umiddelbart i Svedbergs og i den officielle Salmebog af 1695, og det Samme gælder om nogle Sange af den tidligere omtalte *Jak. Boëthius* (f. 1647, Præst i Mora 1693, afsat og fængslet 1697, løsladt 1710, d. 1718). ***Jesper Svedbergs Psalmbok*** fra 1694, indeholdende 483 Salmer, kasseredes (se ovenf. S. 279) og har derfor væsentlig Betydning, for saa vidt som den indeholder de fleste af Svedbergs egne Salmer; de af Sv. Psb. 1695 udelukkede Sange ere udgivne paa ny i et lidet Hefte: „Åttatio Psalmer ur Biskopens Doct. Jesper Svedbergs Psalmbok“ (Kalmar 1874). Fra Tidsrummets sidste Menneskealder kan forøvrigt kun mærkes: *Sam. Columbus'* nylig nævnte Oversættelser af *Kingos* Siunge-Chors to Parter (1693—1700, —16); nogle „Klingrim eller Sonnetter öfver Klagodags-Texterna“ lagte til den fremragende nationale Digter *Gunno Eurelius'*, adlet *Dahlstjernas*, store Digt „Kunga-Skald“ (1697); „Een gudfrucktig och een ogudacktig Menniskias olijka Tanckar om Evigheten“ (1705) af *Olof Gyllenborg* (f. 1676, Civilembedsmand, til sidst Landshøvding over Nyköping Læn, d. 1737); „Mose och Lambsens Wisor“ af Hofrätts-Assessoren *Georg Lybecker* (17171) og et *anonymt* Hexameter-Digt i Anledning af Sveriges Ulykker efter 1709, kaldet „Den dundrande och varnande Moses“ (1713). — B. Den officielle „Upsala-Psalmbok“ fra 1616, som indeholdt 156 svenske og 11 latinske Sange, optryktes jævnlig i de følgende Aartier, tildels med betydelige Ændringer i de to halvt-officielle Samlinger *Joh. Rudbecks* „Enchiridion“ (1620—43, ti Gange) og *Laur. Paulinus'* „Gudz Församblingz Aff J. Christo tilbetrodde Clenodium“ (1633), hvorfor man paa Rigsdagen 1643 vedtog en ny officiel Redaktion: „*Then Swenska Vbsala-Psalmboken . . . . Vthaff S. Ministerio nødhtorfftteliga öfwersedt*“, trykt og paabuden 1645. Men baade før og efter dette Tidspunkt udkom mangfoldige private Samlinger, af samme Art og under de samme Navne som i Danmark, og i disse optoges stedse mere nyt Stof. Dette gælder dog mindre om „*Psalmböcker*“'ne. Vel indeholder allerede en 1626 af Bogtrykkeren *Ignatius Meurer* i Stockholm udgiven „Psalmbok“ 206 svenske Salmer, altsaa 50 foruden Kirkesalmebogens Numere; men da Meurer fik Trykningen af Sv. Psb. 1643, nøjedes han med at optrykke denne atter og atter, en tilsidst (1660) med et ringe Tillæg (166 svenske og 15 latinske Salmer); og først en af *Joh. Gezelius* (d. æ.) foranstaltet Udgave i Åbo (1673) har et „Appendix“ paa omkr. 100 Numere. Ogsaa *Manualerne* eller „*Handböcker*“'ne ere i Begyndelsen maadeholdne, ja indeholde fra først af kun Udvalg af Ups.-Psb. t. Ex. det 1632 i Frankfurt til Hærens Brug trykte „Manuale Sueticum“ i 13 Afsnit med en Salmebog paa 121 Numere, eller det første af Bogtrykkeren *Henrich Keyser* i Stockholm udgivne Manuale (1637) med

136 Salmer. Men efterhaanden stiger baade „Bøgernes“ og Salmernes Tal. Blandt de mange af Henrich Keyser (Fader og Søn) udgivne Manualer har et fra 1651 endnu kun 18 „böcker“ og Salmebogen 203 Salmer, hvoraf 5 latinske; et fra 1655 har allerede 50 Bøger og 257 Salmer, hvoraf 3 latinske; 1675 ere Tallene stegne til henholdsvis 76 og 276, og denne Salmesamling er udgiven særskilt (1677) som „En Fullkomligh Psalm-Book“; Manualet fra 1679 har 80 Bøger; 1683 er Bøgernes Tal blevet 60, men Salmernes 389, hvoraf 11 latinske, og disse Tal holdt sig i de sidste Keyserske Manualer fra 1688 og 1691. Ogsaa i *Göteborg* udgaves Manualer med stigende Salmemængde; saaledes har Bogtrykkeren *Amund Grefwes* fra 1671 214 Salmer og fra 1673 298, hvoraf 13 latinske, en anden Bogtrykker *Lars Lönbohms* fra 1680 25 „böcker“ og 235, men allerede 1682 327 Salmer. Et i *Malmö* udgivet Manule fra 1690 indeholder 405 svenske Salmer. Ikke stort anderledes end Manualerne vare de saakaldte *Klenodier* indrettede. „En Christens Gyllende Clenodium eller Siäle-Skatt“ fra 1684 ved Stockholms-Bogtrykkeren *G. Eberdt* indeholder 20 Afsnit, deribl. Davids Psalter og en Salmebog med 345 svenske og 12 latinske Sange; i en ny Udgave (1690) er Salmernes Tal steget til 379 paa Svensk foruden nogle latinske. Som et Supplement til de Keyserske Manualer kan betragtes den fra samme Firma udgaaede Samling *„Otia sacra Eller Andelig Sabbathz Roo och Hwijla* (1691) med 376 tildels nye Sange. Hermed stanser for lang Tid Udgivelsen af private Samlinger, idet foreløbig Alles Trang tilfredsstilledes ved den forordende væsentlig paa Svedbergs Arbejde byggede ***Then Swenska Psalm-Boken af 1695*** (tr. 1697), som, skjønt kortere end Svedbergs, dog indeholdt 413 Numere, altsaa flere end nogen tidligere Samling.

Islandske Forfattere og Skrifter. A. Fra det foregaaende Tidsrum haves *Jon Thorsteinsson Martyrs* „Genesis Psálmar“ (tr. 1652, —64, —79, 1725, —53), hans „Psaltare þess konungliga Spamanns Dauids“ (tr. 1662, 1746) og syv Sange af ham om Skabelsens Undere (tr. 1690). Til det næste og næstnæste Slægtled høre: *Sigurd Jonsson* (f. 1590, 1625—61 Præst til Presthólar i Thingø-Syssel), som bl A. satte paa Vers Joh. Gerhards „Meditationes“ i 50 „Hugvekju-Psálmar“ (1655, optagne bl. A. i „Ein ny Psalma Book“ af 1742) og hans „Praxis pietatis“ i 46 Salmer „út af daglegri iðkun guðrækinnar“ (tr 1743 og i Psb. 1742); *Jon Magnusson* (f. 1601, Præst til Laufás ved Øfjordens Østkyst 1637—75), af hvem haves bl. A. et Digt om Urfædrene og Noach (utr.), 20 Sange over Æmner af Kongernes Bøger (utr.), „Viku Saungur“ (tr. i Gradualerne), Evangelie-Salmer (tr. 1660), Passions-Salmer (tr. 1690), „Hústafla“-Sange om Pligterne (1734, —74, 1842); *Gudmund Erlendsson* (Præst til Slettuhlid ved Skagafjord 1734—68, d. 1670), som i en Mængde (utrykte) Digte har behandlet gammel-testamentlige Æmner (69 Exodus-Salmer, 7 Salmer om Dommerne, 22 „Rimur“ om Saul og David, 13 om Moses, 3 om Jonas, 7 om Elias, 8 om Elisa, et Læredigt kaldet „Barnarós“ bygget paa Sal.'s Ordsprog), samt udgivet 10 Sange om Kristi Barndom (1656), 22 Sange om Pauli Liv (1659) og Passions-Salmer (1660), desuden skrevet mange enkelte Sange, tildels optagne i Salmebøgerne; Lovrettesmand *Pjetur Einarsson*, af hvem haves „Eintal Salarennar“ (1661) bygget paa Mart. Molleri „Soliloquium de passione Christi“ — med hvilket Værk efter Halfdan Einarsson ere samtidige 125 utrykte Sange af *ukendt Forfatter* over samme Mollers „Meditationes patrum“; endelig ***Hallgrim Pjetursson*** (f. 1614 paa Holum, hvor Faderen, en Slægtning af Biskop Gudbrand, var Klokker, blev 13 Aar gammel bortsendt, da han havde gjort Nidviser om Bispegaardens Kvinder, og kom i haard Tjeneste hos en Kulhandler i Glückstadt; rømmede 1630 til København, blev her kjendt med daværende cand. theol. Brynjulf Sveinsson og gennem denne med Biskop Resen, som fik ham i Frue Skole (1631—36) og derefter brugte ham som Prædikant for de fra Algier løskøbte Fanger fra Vestmanøerne; blev Kæreste med en af disse: Gudrid Simonsdatter („Tyrkja-Gunna“), fulgte hjem med hende (1638) og levede med hende som Daglejer og Indsidder paa Vestlandet, indtil Biskop Brynjulf, da Hallgrim omsider havde ægtet Gudrid, fik ham

til Skalholt og skaffede ham Hvalsness-Sognekald paa Reykjaness (1644) samt senere (1651) Saurbæ ved Hvalfjorden; maatte 16 Aar efter (1667) opgive dette Kald, da han var bleven spedalsk, og levede siden som Enkemand og Indsidder, blind og i stor Nød, døde paa Ferstikla ved Hvalfjord 27de Okt. 1674); han har skrevet, foruden verdslige Digte, hvorom senere, en rimet Bearbejdelse af 1ste og lidt af 2den *Samuels Bog*, hvilket Arbejde fortsattes af *Sigurd Gislason Dalaskáld* († 1688) og sluttedes af *Jon. Eyolfsson* (Præst til Gilsbakke i Borgarfjord Syssel, † 1718), det Hele trykt 1747, fremdeles en hel Del andre bibelhistoriske Digte: om „Balaam", Jonas, om syv Kristi Underværker (Bryllupet i Kana, Høvedsmanden i Kapernaum, den Værkbrudne, Stormen, de 5000's Bespisning, den Blindfødte og Lazari Opvækkelse), om Kristi Lidelse og hans Opstandelse, samt mange lyriske og Lære-Digte — Alt udgivet i „*Andlegar Psálmar og Kvæði*" ved Halfdan Einarsson (1755,—59,—70, 1828, 1857), endelig 50 Passions-Salmer: ***Fimtíu Passíu-Psálmar*** (skrevne 1656—60, tr. 1666 og siden ofte, 32te Gang 1880). Fra Aarhundredets sidste Fjærdedel maa nævnes *Eirik Hallsson* til Höfde ved Øfjord († 1688), som udførte Arndts himmelske Urtegaard i 130 Sange (1675); *Kolbein Grimsson*, som gjorde det Samme ved de i hele Tidsalderen højt skattede Havermanns Bønner (1682); den store verdslige Lyriker *Stefán Olafsson* til Vallaness (1619—1688), som skrev 21 Salmer over den 51de Davids-Salme, samt oversatte de syv Bodssalmer til Kingos Melodier og 1ste Part af Kingos Sjunge-Kor (1686), medens, som alt mældt, den 2den Part oversattes af *Arni Thorvardsson* til Thingvellir (1693). I den sidste Menneskealder optrædde bl. A. Sysselmand i Skagafjord *Benedikt Magnusson Bech* († 1719), som omskrev paa Vers Thord Bárðarsons og Lassenii Bønner (et Udvalg af hans Sange er trykt 1731 og oftere); Thykkvabæ-Præsten *Jon Sigmundsson* († 1725), som satte Hallgrim Pjeturssons „Dagleg Iðkun" paa Vers; den meget frugtbare Rimur-Digter *Gudmund Bergthorsson* († 1705), af hvem haves en (utrykt) Oversættelse af Rachløvs „Taareperse"; endelig Hola-Bispen siden 1711 *Stein Jonsson* (1660—1739), som ligeledes oversatte „Taarepersen" (1719) og digtede en Mængde Salmer, deribland 40 om Opstandelsen: „Upprísu-Psálmar" (1726). — B. Biskop *Gudbrands Salmebog* fra 1589, trykt paany 1619, udkom i en efter Halfdan Einarssons Sigende (intet Exemplar haves i København) forøget Udgave ved Biskop *Gisle Thorlaksson* i Holum 1671 og afløstes først 1742 af en ny Salmebog. Des hyppigere udgaves den tilsvarende *Graduale* („Grallari") fra 1594 (18 Gange indtil 1773); den indeholdt foruden Melodierne de vigtigere Texter og har efterhaanden optaget nye Sange. En hel Del Sange fra det 17de Aarhundrede ere optagne i den nye Udgave fra 1748 af Biskop Gudbrands Samling. „Andlegar vijsur" fra 1612, sædvanlig kaldet „Sú gamla vijsna-bók".

Som man ser, omfatter Tidsrummets gudelige Digtning højst ulige Arter. Tre Hovedretninger gøre sig gældende: en *episk*, d. v. s. *bibelhistorisk*, der søger at opbygge ved fortællende Fremstilling af Bibelstykkers Indhold; en *didaktisk*, der gaar ud paa at indskærpe *Tros-* og *Moral-Læren* og ikke sjælden bygges paa eller knyttes til Læreskrifter, især Katekismen, eller til nogen alment yndet Andagtsbog, endelig en *lyrisk*, som udtaler religiøse *Stemninger* eller dog stemningsfyldte Betragtninger, enten nu Motiverne søges i Guds Ord, saasom i Psalteren, Højsangen, især Perikoperne, eller i det daglige Livs Situationer og i særegne religiøse Sindstilstande. Formerne svare imidlertid ingenlunde altid, ej engang hyppigst til dette uligeartede Indhold. Hin Tids

Mennesker vare paa den ene Side saa uanfægtede af Smagslove, paa den anden Side saa optagne af bibelske Erindringer og af dogmatisk-moralske Spørgsmaal, at de kunde føle sig ej alene opbyggede, men ogsaa forlystede ved at *synge* — i Samfund eller i Enrum — Vers af hvilket som helst religiøst Indhold, om Fremstillingen end var nok saa tørt fortællende eller ræsonnerende. Saadanne Sange haves i Mængde, og der er ingen Tvivl om, at de jo virkelig ere blevne sungne, ej alene i Husene, men ogsaa i Kirkerne — som naar vi finde Knud Gyldenstjernes 29 Strofer lange »skønne Vise« over Trosartiklerne: »O Gud vor Fader i Evighed« (Br. og Helv. Nr. 71), hvis største Del (Str. 5—23) er en rimet Passionshistorie, optagen ej allene endnu i Dsk. Psb. 1699 til Afsyngning før Prædiken paa Langfredag, men ogsaa (maadeligt oversat) i Sv. Psb. 1695 til Brug ved Fasteprædikenerne (Nr. 147). Da derhos de tre Retninger blandes ej alene i samme Forfatters Frembringelser, men tidt i samme Digt, saa at det ikke er muligt at sige, til hvilken af dem det nærmest bør henføres, vil enhver paa dem bygget Klassifikation af hele Forraadet vise sig uigennemførlig, og vi have da ingen anden Vej til at give en Forestilling om den gudelige Digtnings Væsen som religiøs Livsytring og om dens Udvikling gennem Tidsrummet, end at betragte den i alle sine Arter for *hvert Land især*, med Fremhævelse af *de vigtigere Forfattere* efter *Tidsfølgen*.

Vi begynde med Island, fordi den gudelige Digtning her er i visse Maader ejendommeligst og naar sit Højdepunkt noget tidligere end i de andre nordiske Lande. Da først den evangeliske Vækkelse ret havde slaaet igennem, løste den forholdsvis hurtigt og i rigt Maal Islændingernes Tunge til ny Sang, derom vidne Biskop Gudbrands Samlinger: Salmebogen fra 1589 og de aandelige Viser fra 1612. Ej alene var man kommen i med at tilegne sig gode tyske og danske Sange, men ogsaa var en original Produktion begyndt, som i det næste halve Hundredaar (1620—70) tog et forbavsende Opsving og afsatte sin modneste Frugt: Hallgrim Pjeturssons Passionssalmer allerede 14 Aar før Kingos og 25 Aar før Spegels første Optræden paa samme Omraade, medens det, som frembragtes i Tidsrummets anden Halvdel staar tilbage baade i Omfang og Værd.

Efter *Formen* er hele denne Digtning *lyrisk*, d. v. s. de allerfleste Digte ere bestemte til at synges. *Versemaalene* ere,

naar man undtager en Del Rimur-Former og selvlavede Strofer,*) byggede efter de i Kirken indførte, mest fra latinsk Kirkesang stammende Melodier. Men Versene blive aldrig i dette Tidsrum »regelrette«. Utvivlsomt paa Grund af den langsomme Syngemaade uden klar Fremhævelse af Taktslaget, som vistnok var almindelig og hvortil Tidens Nodeskrift fristede, da den ikke har Taktstreger, lededes man til at give tonevægtige Stavelser Plads i den svage Taktdel og omvendt, saa at navnlig tidt den første Stavelse er tonevægtig i Vers, hørende til iambiske Melodi-Skemaer, hvorhos jævnligt Mellemrummet mellem to tonevægtige Stavelser udfyldes med to toneløse i Stedet for én. Vi have altsaa fremdeles fremmedladne Strofer, sammensatte af Vers med Folkevise-Klang, og denne styrkes paa Island ved de troligt overholdte Stavrim. Men Tvangen mærkes længe i knudrede eller matte Rytmer — saameget mere iørefaldende, som alt Spor af Tvang forsvinder, saa snart Digterne en enkelt Gang bruge nedarvede Former —, og tidt tager man til Takke med højst ufuldkomne Rim (t. Ex. fallande — þverrande, slægare — hlyðnare med Tonen paa anden Stavelse). Hvor lyriske imidlertid Formerne ere, med Hensyn til *Indholdet* fylde — som man kunde vente efter Folkets gamle Hang — de historiske Digte paafaldende i Forhold til Læredigtene og de egenlige lyriske Sange, især i Tidsrummets første Halvdel; men med Digtningernes poetiske Værd forholder det sig omvendt: medens mangen smuk Lovsang, Bodssalme, Morgen- eller Aftensang o. s. v. haves fra hele Tidsrummet, ogsaa adskillige didaktiske Sange falde ganske friske og hjærtelige, nøjes man i de historiske Sange længe med tørt Rimeri.

Forholdet viser sig allerede slaaende hos det foregaaende Tidsrums sidste Mand: *Jon Thorsteinsson Martyr* († 1627), som i ikke ringe Maal har vist de følgende Digtere Vej og selv først ret kommer til at virke i dette Tidsrum, da hans to Hovedarbejder ikke tryktes før 1652 og 1662. Det ene af dem: »Genesis-

---

*) Som naar den i Originalens Versemaal fortrinligt gengivne „Jam moesta quiesce querela“ („Syrgium vier ei såluga bræður“) oversættes paany af Stefan Olafsson paa Vallaness i en fireliniet Strofe med baade Stavrim og Indrim (Aðalhendingar) i hvert Vers og Versene sammenparrede med Enderim, t. Ex. (med Tidens Retskrivning):

> Lijken *þaug*, **M**agnlaus *møg*, til **M**olldar *snwen*
> **l**aanga *stund* **l**aau *under* **L**eiðum *fwen* o. s. v.
> (De Lig som, saare vanmægtige, til Muld omskiftede,
> lang Stund laa under Gravhøjene smuldrende o. s. v.)

Salmerne«, er kun et rimet Udtog af Genesis, udført med ængstelig Omhu for at gengive Skriftens Ord saa nøjagtigt som muligt, og uden at Digteren udtaler nogen egen Tanke eller Følelse ved det Fortalte, hvorhos Versene falde daarligt; de mange senere Udgaver — fire indtil 1753 — vise, hvor godt dog denne Slags Poesi smagte Forf.'s Landsmænd. Den samme Troskab mod det Givne udmærker hans andet, lyriske Værk: »Psalteren«; men det Givne var her Verdens ypperste Hymner; Forf. har følt deres Skønhed og er derved bleven i Stand til at skabe en Gengivelse paa Modersmaalet, som i Udtrykkets Værdighed og Fynd nok kan maale sig med Arrebos omtrent samtidige Værk og holder sig nærmere til Grundtexten end dette.*) Den næste i Oversigten nævnte Digter: *Sigurd Jonsson* er den første Læredigter i det Større, idet han først har fundet paa at omskrive Opbyggelsesbøger paa Vers. Det har ingenlunde lykkets ilde; ikke faa af de 96 Sange, hvortil Joh. Gerhards »Betragtninger« og »Gudsfrygtigheds Øvelse« have ydet Æmner, indeholde inderlige Udtryk baade for Syndserkendelsen og for den ortodox lutherske Opfattelse af Læren om Kristi frelsende Magt; ogsaa ere begge Samlinger optagne i det næste Tidsrums første Kirkesalmebog: Biskop Jon Arnasons fra 1742. For saa vidt man kunde mene, at disse Sanges Fortrin vel mest skyldtes den bagved liggende, udmærkede tyske Forfatter, er det værdt at lægge

---

*) For at give en Forestilling om Stoffets Behandling i Genesis-Salmerne maa det være nok at anføre, ordret oversat, 1ste Strofe af den 1ste Salme (til Tone: „Jesus Guds son eingietinn"):

> „Gud gjorde i Begyndelsen — Intet omtales før —, at Himmelen dannedes og Jorden; den var øde og tom, godt Lys blev af hans Ord, Guds Aand svævede over Vandene; det Dagsværk finde vi var det første";

saaledes fortælles i Salmens 7 Strofer Skabelsen, og saaledes gaar det gennem alle de 50 Salmer, som svare hvert til sit Kapitel. — Til Prøve paa Psalteren kan anføres af den 23de Salme: „Herran siälfur minn Hirðir er" den mellemste Strofe, som svarer til Grundtextens V. 3—4:

„Hann leidir mig aa Liifsins veg	Han leder mig paa Livsens Vej —
og lætur nafns sins niota;	slig Løn faa de, ham dyrke;
þo heljar Dimmu Dalenn eg	vandrer i Dødens Dalkløft jeg,
diupan raafe þann liota,	den dybe, stygge, mørke,
Olucko hrædast øngua maa,	for intet Ondt jeg ængstes maa,
af þui Gud þu mier stendur hja,	thi altid, Gud, vil du hos mig staa,
Vønd og Staf þinn veik til Bota."	din Vaand og Stav mig styrke.

I min Oversættelse er, som man ser, Tanken i den 2den Verslinie, for Rimets Skyld, gengiven ved en anden Vending; ellers kommer Strofen Grundtexten nærmere end de tilsvarende Strofer 3 og 4 i Arrebos „Herren han er min Hyrde god."

Mærke til, at Sigurd Jonsson kan svinge sig nok saa højt i sine egne, rent lyriske Sange, af hvilke nogle ligeledes ere gaaede ind i Kirkesalmebogen.*)

De mange utrykte bibelhistoriske Digte af *Jon Magnusson* paa Laufás og især af *Gudmund Erlandsson* paa Fell have næppe skilt sig stort fra Jon Thorsteinssons — undtagen for saa vidt som Gudmund sagtens med Rimur-Formen (i Sangene om Saul og David o. s. v.) maa have optaget Rimur-Stilen med dens poetiske Navne, Kenninger og øvrige fra Skjaldpoesien arvede Udsmykning —; men til de bibelhistoriske Sange maa vistnok regnes baade Jons Evangelie-Salmer, Gudmunds Sange om nytestamentlige Æmner og Begges Passions-Salmer, hvilke sidste, efter enkelte i Psl. 1742 optagne at dømme, have været væsentligt fortællende. At dog begge Digtere som Lyrikere have fortjent den Yndest, de længe nød, kan skønnes af flere i Gradualerne trykte Sange, blandt hvilke Jons især udmærke sig ved Tankefylde og

---

*) T. Ex. en Salme for Døende: „O Jesu, Jesu, Jesu minn", af hvilken nogle Strofer kunne gengives:

1. O Jesu, Jesu, Jesu, kom!
Jesu, mit Liv, min Hærdrot from!
Efter dig skriger i Skræk min Aand,
skælver for Dødens Voldsmands-Haand;
slip mig ej i min Sjæle-Nød,
naar snart mig rives Aand fra Kød!

2. Stridt i mit Glas løber Støvet af,
jeg staar ved Dødens røde Hav.
Vildt de brølende Vover gaa,
ej véd jeg, naar de over mig slaa;
truende højt de hæve sig,
Herre, lad dem ej sluge mig!

8. Kom nu og slaa med Korsets Stav,
Konge, saa haardt paa Dødsens Hav,
at tryg deri jeg træde kan
tørlændt Sti til mit Fædreland!
Dødens Banemand, Drot, ak und
Du mig en salig Afskedsstund!...

7. Fro til dig jeg farer nu hen,
flyr i din Haand min Sjæl igen
ad Lysets Borgport led den frem
til levende Menneskers Samfunds-Hjem.
Der skal endes al Angst og Ve:
i Ærens Glans jeg Dig skal se...

9. Velkommen Død da! Velkommen hid!
Vis du mig til min Bolig blid!
Livsens Døre opluk mig nu,
Længselsfuld stunder did min Hu.
Gjør Alt, du gode Gæst, ved mig,
hvad Gud har naadig budet dig!

11. Tag, som en Lysmoder tro, imod
din Tjener og bad mig i dit Blod!
Sødt i dig lad mig sove hen
og siden, Jesus, vaagne igen.
Løs, naar dig tykkes Tid, mine Baand,
taalig befaler jeg dig min Aand."

Man lægge Mærke til den højst ejendommelige Lignelse i Str. 2-3 og især til Forestillingen i den sidste Strophe om Frelseren som en *Gjordemoder*, der modtager Sjælen nyfødt i det andet Liv; den er kun mulig paa Islandsk, hvor man har det smukke Udtryk: „Lysmoder." Samme Tanke kommer igen hos Hallgrim Pjetursson, og i vort Aarhundrede i Bjarne Thorarensens smukke Digt „Til móður minnar".

en hjærtelig Tone, medens Gudmunds statelige, billedrige Stil minder om den nationale Smag i fordums Tider.*) Noget Lignende gælder forøvrigt om adskillige samtidige Sange af *ubekendte Forfattere;* navnlig røber mangt Udtryk, mangen Vending, naar Talen er om Modsætningen mellem Guds og Djæve-

---

*) Hvor smukt og naturligt falder det ikke, naar Jon Magnusson i en Søndags-Aften-Sang lader de Syngende, idet de tænke tilbage paa Dagen, mindes med Tak den gode Stund, de have havt om Formiddagen i Kirken:

„For os i Guds, den levendes, Ord
Aandens Lys haver luet,
Himmel-Gaver paa helligt Bord
har vi i Aanden skuet;
end sad under Herrens Tag vi tyst,
fik Trøst for vor Sjæle-Møde;
i Tankens Mulm blev det mildt og lyst,
og mæt vi blev af Guds Føde,
mens Lovsangs-Toner løde."

I Takken for det modtagne aandelige Lys ligger en Hentydning til den første Skabelsesdags Gærning. Paa samme Maade peges i de andre Morgen- og Aftensange, som tilsammen udgøre Jons „Uge Sang", hen paa hver af de andre Skabelsesdage; men dermed sammenslynges, sindrigt og tankevækkende, Hentydninger dels til Herrens syv Ord paa Korset, dels til de syv Bønner i Fadervor, og stadigt falder der fra Guds-Ordet Lys over Kristenlivet, særligt paa Island —, som naar Digteren, i Tirsdags-Aftensangen, ved Tanken om den tredje Skabelsesdag, da Gud skilte Land fra Hav, mindes om Islændingernes Livskaar, og udbryder med mandigt from Nøjsomhed:

4. „Gud ske altid Lov for vort Land!
Her lides ej mer, end bæres kan;
Guds Naade nøjes vi med:
Varme han sender og Væde her ned
til Verdens iskolde Nordhavs-Bred.

5. Her vi ret ved hans Bur-Dør bo,
bjærge fra Søen Næring fro,
alt efter Tarv og Trang;
Gud ske Tak for grøderig Vang,
gjør os end Kiv den ofte trang.

6. Alskens Varer og Vinen god
vidt fra over den salte Flod
faa vi fra fremmed Strand;
Guds Øje vaager over vort Land,
aldrig vi nok ham takke kan. —"

I en Salme for Døende („Andláts Psálmur") af Gudmund Erlendsson: „Enderlausnarenn liwfe" (i Gradualen af 1747) heder det bl. A. (2den og 6te ɔ: sidste Strofe):

2. Verden Farvel at byde
og vandre heden med Fred og Ro,
sødt det min Sjæl skal fryde,
Sejr vandt af Døden A. og O.
Her sidder Himmel-Kongen
højt over Cherubin;
alt som en Guldring ingen
Ende har Naaden din.
Ypperst blandt ædle Stene;
Aldrig slipper jeg dig,
Hjælp du jætter alene,
Jesu, os mildelig." . . . .

6. „Kan for din Stol jeg stande
paa Stordoms-Dagen tryg og trøst,
høre i Himlens det grande
Hovedbol din frelsende Røst —
ej andet Kaar jeg kræver;
kommer jeg det i Hu,
Haabet mit Hjærte hæver
højt over Dødens Gru.
Hist med Fryd dig at finde,
fri for al Ynk og Sorg —
lad du min Livsfærd svinde,
saa lande jeg faar i din Borg!"

(Lignelsen mellem Jesus og Ædelstenen peger hen paa den middelalderlige Forestilling om visse Stenes magiske Lægekraft).

lens Riger, hvorledes det gamle Billede af Verdenskampen mellem Aser og Jætter endnu dæmrede i Islændingernes Sjæl.*)

Naar man blader i **Hallgrim Pjeturssons** bibelhistoriske Digte, faar man det Indtryk, at de staa endnu væsentligt paa samme Trin som Jon Thorsteinssons Genesis-Salmer, altsaa kun ere rimede Udtogs-Oversættelser. Snart maa det dog slaa Læseren, at ej alene ere Versene bedre og Stilen mere løftet, især hvor poetiske Stykker ere gengivne — saasom Annas Lovsang og Davids Klagesang i Begyndelsen af 2den Samuels Bog —, men ogsaa afbrydes stundom den jævne Fortælling af en eller anden Betragtning, som overrasker ved sin Skønhed og Dybsindighed — som naar Forf. i Davids Harpespil for Saul ser et Forbillede paa Kristi Forhold til Menigheden (sidst i 16de Salme af 1ste Sam.):

---

*) I en Paaskesalme: „Christnen synge nu sætleiks lof" (Gradualen) heder det t. Ex., at det pletfri Lam frelste os af Nød ved sit Blod og sin Død, „da Kristus *sloges* (barðist) for *vor* Skyld og *Vikingen* kvaltes i den dybe Sø" (Vijkingenn kiæfde diupur Sioor): her bliver Frelseren pludselig til en Søkonge fra Vikingetiden, der har stridt med og sejret over en Voldsmand paa Havet. I en Lovsang om Englene til Mikkelsdags-Gudstjenesten: „Riett Christnenn hædstum Gude holl" (Gradualen og Psb. 1742) skildres Striden mellem Mørkets og Lysets Aander med Træk, hvori Ragnarøksminder synes at blande sig med Indtryk fra Samtidens Religionskrige:

5. Mikael, Hærens Høvding bold
hos Herren staar med Sværd og Skjold;
under hans Banner møde
Engle til Dyst ved Dag og Nat
mod Djævlemagten, at lumsk og brat
den ej Guds Ord skal øde.

6. Old-Dragen har ej Rist eller Ro,
ruger paa Svigraad skadefro
for os til Fald at lede;
Aand, Liv, Helse, Hæder og Gods
higer han efter at røve os
med Løgn og Vold og Vrede.

7. Hans Værk er Oprør, Vantro, Splid,
Vranglære, Tvang og Drab og Strid,
Guds Mænd alt Mén han sender,
egger mod Stormand Stormand vred,
styrrer Forbund og Tro og Fred
og Had og Hævn optænder.

8. End vækker han stride Stormes Brus,
saa styrte maa Taarn og Træ og Hus,
ja, Himlen med Ligdunst hyller,
misunder os, at Marken er grøn,
mejer os Grøden af i Løn,
med Jammer Jorden fylder.

9. Værged os ej en Engle-Hær,
al den Del vi paa Jord har kær,
visselig gik til Grunde;
med Ild og Sne, med Vind og Vand
hin Varg flux ødte Folk og Land,
hvis, hvad han vil, han kunde."

„Hver Gang Saul af den onde Aand
atter plagedes, Davids Haand
sagteligt Harpen slog:
Tonerne Fjenden ful bortjog
og flux al Ve fra Kongen tog.

Jesus, vor Hjælper og Herre huld
slaar Harpen for os, medynksfuld,
naar klart os kendes hans Ord:
Djævlen da synker i sorten Jord,
og sødest Fryd i Hjærtet bor."

Dog undrer man sig mindre over, at slige Poesi-Glimt forekomme, end over at de forekomme saa sjældent her, naar man er bleven kendt med Hallgrims *lyriske* og *didaktiske* Digte, som ere samlede i »Andlegir Psálmar og Kvæði« — saasom en Nytaars-Salme, en Sommer-Vise, nogle Morgen- og Aftensange, Bods-, Trøste og Takke-Salmer, Sange om Dommedag og Døden, Morgen- og Aftenbønner for Ungdommen (»Ungmenna Bænarkorn«), et Katekismus-Digt m. m. Her træder os næmlig en helt anden Mand imøde end i de bibehistoriske Digte: dyb Fromhed, som under lidenskabelig Kamp mod Synden lige saa lidenskabeligt kaster sig i Forsynets Arme og finder Fred i Hengivelsen til Kristi Kærlighed, levende Indbildningskraft befrugtet saavel af Guds Ord som af indre og ydre Livserfaring, derfor Rigdom paa originale Tanker og slaaende Billeder, et fyndigt, kærnefuldt Sprog og stor Færdighed i at tumle med konstige, pragtfulde Versformer — alt dette aabenbarer baade en ejendommelig religisø Personlighed og et mærkeligt Digter-Snille. Naar da Hallgrim har taget saa jævnt paa de bibelhistoriske Æmner, er det øiensynligt, fordi han ikke har *villet* tage dem anderledes; hvad han ogsaa selv antyder i Fortalen til Samuels-Bøgerne, hvor han siger, at han med disse Salmer kun har havt for Øje at give de Unge Noget at synge af Guds Ord i Stedet for daarlige Smædeviser, og derfor »ikke har fraveget Æmnet og ikke lagt Vind paa dybtopfundet Skjaldskab.« Det synes at have været en herskende Anskuelse, at hellige Fortællinger burde gengives saa nær som muligt med Skriftens egne Ord; dette var en Digtart for sig; vilde man udtale religiøse Sindsstemminger eller lægge sine Medkristne Troslærens Sandheder paa Hjærte, var det en anden Sag; her var Ordet frit. Imidlertid, ogsaa saadanne Sange pegede dog tilbage til Skriften, og, for saa vidt som Evangelie-Perikoperne længe vare blevne kommenterede i Salmer, saa vel som i Prædikener, var man jo vant til at se Bibeltexter tagne til Udgang for lyriske Udbrud og didaktiske Betragtninger. Med ét Bibelstykke forholdt det sig paa en særegen Maade, næmlig *Lidelseshistorien:* den er paa den ene Side historisk, og havde givet flere Digtere Anledning til historiske Sange af det sædvan-

lige Tilsnit — selv af Hallgrim haves saadanne —; paa den anden Side havde den lige siden Reformationen ydet et Hovedstof til Prædikener og fremkaldt mange opbyggelige Kommentarer i Prosa, saa, naar man ellers ledsagede Perikope-Prædikenerne med tilsvarende lyrisk-didaktiske Sange samt omskrev Opbyggelsesskrifter paa Vers, laa det nær at gøre noget lignende ved Lidelseshistorien, Et Forsøg i denne Retning have vi i *Pjetur Einarssons* »Sjælens Enetale med sig selv« efter Mart. Molleri »Soliloquium«, der er saaledes indrettet, at forrest i hvert »Kapitel« kommer med Overskrift: »Historien«, en Sang, der indeholder det paagældende Textafsnit tørt rimet, derpaa, med Overskrift: »Enetalen«, en eller flere Sange indeholdende Betragtninger. Versene ere slette, Stilen kluntet, det Hele et maadeligt Arbejde, der dog har Interesse som Tegn paa en almindeligere Trang til en ny Slags gudelig Digtning, hvori de hidtil adskilte Hovedarter forenedes. Da det tryktes (1661), havde allerede Hallgrim til Fuldkommenhed løst denne Opgave med sine i Aarene 1656—60 digtede og nogle Aar senere (1666) trykte *Femti Passions-Salmer*, idet her den *historiske. lyriske* og *didaktiske* Sang ere, ikke samme*nstillede* som hos Pjetur Einarsson, men *sammenvoxede til organisk Enhed.* Vel er næmlig ogsaa her Bibeltexten gengiven noget nær ordret og fuldstændigt; men *imellem* Textens paa Vers omskrevne Sætninger — som til øjeblikkelig Vejledning for den Syngende ere typografiskt fremhævede — *indskydes* stadigt de ved Bibelordet fremkaldte Stemningsudbrud, Betragtninger og Formaninger. Herved har Digteren skaffet sig de bedste Betingelser for at opnaa sit religiøse og poetiske Øjemed: *at ramme Samvittighederne.* Paa den ene Side kan han, medens Fortællingen stadigt holdes i Gang — de 50 Salmer ere et Epos fra først til sidst —, nøde den Syngende til at følge Frelseren Skridt for Skridt paa Korsets Gang; paa den anden Side faar han Tid og Rum til altid at indskærpe sit: »Det er dig, det gælder!«, idet han kan opfange i Sangens Speil ethvert Lysglimt, som fra Fortællingens enkelte Momenter kan falde over Kristenlivets Vilkaar og Opgaver; endelig bliver der Lejlighed for ham til overalt, hvor der er Anledning, at give sin bevægede Stemning Luft i Angerens, Bønnens, Takkens, Lovprisningens Ord, Alt til Frelserens Forherligelse. I Udførelsen af denne Plan vise Hallgrims digteriske Evner sig saa at sige potenserede ved Æmnets Storhed. Ingensteds aabenbarer sig finere dette Dybsind, som altid opdager ny hidtil skjult Mening i Æmnet, ingen-

steds rigere denne Indbildningskraft, som ideligt finder nye baade tankevækkende og Samvittigheden gribende Billeder; ingensteds røber han større religiøs Erfaringsfylde, ingensteds er hans Stil kærnefuldere og dog mere enfoldigt storladen. Thi vel kan man stundom støde paa noget tvungne Anvendelser af Ordet, eller noget spidsfindige Paafund: men alt Tungt og Haardt smeltes op i den Medlidenhedens, Andagtens og Nidkærhedens Ildstrøm, som gløder i hvert Vers, hvert Ord. Grundtvig har kaldt Kingos Bibel-Salmer en Kirke-Messiade, der vil »glæde og oplive danske Kristne, naar Klopstocks Skole-Messiade har været længe glemt af de Tyske«; her er en anden nordisk Kirke-Messiade eller rettere *Hus-Andagts-Messiade*, som Tiden heller ej har havt Magt over. Er den end i den særligste Grad islandsk, navnlig ved Lysten til sindrigt Tankespil og ved Troskaben mod Bibelordet, som svarer til Islændingernes Sans baade for det Historiske og for det aktmæssigt Stadfæstede: Værkets almindelige religiøse og poetiske Fortrin ere dog saa store, det er en saa original nordisk Frugt af den gammel lutherske Tids Aand, at det maatte kunne gribe ogsaa andre nordiske Kristne den Dag idag — om det kunde gøres tilgængeligt for dem.

Det er ikke let at give nogen klar Forestilling om Hallgrim Pjetursons Poesi gennem Oversættelser; dels ere hans Digte saa helstøbte, at Brudstykker — og stort mere er her ikke Plads til — kun kunne vække svage Anelser om Helhedens Virkning; dels er hans Stil saa sammentrængt, at Udeladelser eller Ombytninger, tidt af et enkelt Ord, et enkelt Billede, kunne skæmme vedkommende Sted meget kendeligt, ikke at tale om mangt metriskt Konststykke, som absolut ikke *kan* gengives — t. Ex, Nytaars-Salmen i „Andlegir Psalmar“ med dens faste, trokaiske Metrum, dens Stavrim, Skothendingar, endog dobbelte i samme Verslinie, og Enderim:

> Á*r*ið hý*r*a **n**ú hið **n**ýa
> **N**áðar góður se*nd*i la*nd*i voru G u ð!
> þrau*t*ir lá*t*i **f**rá oss **f**lýa,
> **f**ar*g*e sor*g*um, e*n*di gra*nd* og eyði n a u ð o. s. v.

(Naadens gode Gud sende vort Land et mildt nyt Aar! Trængsler lade han fly fra os, fordrive Sorger, ende Skade og tilintetgøre Nød, o. s. v.); eller et Bods-Digt: „Hirðt mig ei í heiptar bræði“ (Straf mig ej i Hevnens Vrede), som sammenholdes ved 30 Enderim paa „æði“, foruden Stavrimene. Noget maa dog meddeles, saa godt det lader sig gøre, til Begrundelse af den nys fremsatte Karakteristik.

Det er saaledes — for først at give et Par Prøver af *Andlegir Psálmar og Kvæði* — et godt Udtryk for Digterens religiøse Grundstemning, naar han i en Salme kaldet *Kristi Pines Ihukommelse* („Endurminning Christi Pijnu“ til Mel. Vor Gud han er saa fast en Borg), efter kort og kraftigt at have peget paa Alt, hvad Kristus har gjort og lidt for os,

spørger sig selv: Hvordan skal jeg lønne ham derfor? og svarer: Ved helt at give mig under hans Ledelse, hvorpaa tilsidst den stærkt spændte Sindsbevægelse saa at sige falder til Ro i mandigt *villet* Gudhengivenhed:

„Hvad Du paalægger, lides skal,
Forløser hjærtenskære!
Mit Sind og Tanke, Ord og al
min Id Dig lydig være!
Hjælp mig nu, Herre Gud,
din hellige Viljes Bud
at elske af al min Aand!
Evig din Naade-Haand
paa Fredens Sti mig føre!"

Den samme energiske Fromhed har faaet et gribende Udtryk i *Trøste-Sangen* („Hugboot") *i Anledning af Saurbæs Brand*, som havde kostet Digteren Alt hvad han ejede og kastet ham tilbage i den dybe Armod, der i mange Aar havde været hans Lod; ved den øde Brandtomt synger han:

„Guđ er min Gud,
lad grummest Nød
end gaa mig fraadende over!
Friskt Mod! Forvist
har Mangt jeg mist',
ej Magtens Herre dog sover.
I Tro skal nu
med hellig Hu
til ham jeg min Bøn frembære:
Guds-Navnet sødt
faar Sorgen bødt,
velsignet evig det være!"

De sidste tre Linier komme igen som Omkvæde i de følgende Strofer, der videre udføre, hvordan det jo er Gud, som har givet Digteren Alt og følgelig kan tage Sit igen, naar han vil, at ingen Djævel eller Trold har voldt Ulykken, men kun Gud selv, og at Digteren derfor vil være glad og kun bede, at, om end alt Godt i Verden skulde fratages ham, Jesus dog vil vogte hans Sjæl og en Gang tage den til sig. — Overhoved, hvad end Hallgrim begynder med, vender hans Tanke sig altid let mod *Døden og det andet Liv*, kun i Evighedshaabets Lys faar Jordlivet Mening for ham. Et enfoldigt-kraftigt Udtryk faar denne Følelse bl. A. i *en Aftenbøn* i „Ungmenna Bænarkorn", hvor den Bedende, efter at have takket Gud for den svundne Dag og for den kommende Nat givet sig i hans og Englenes Værn, slutter:

„Lad mig, Krist, i Kvæld besinde,
Kød er vegt som Traad og Tvinde!
Skøre Glar og Skummets Hinde
skøt kan briste og forsvinde.
Du kun, Gud, skal derfor raade;
Døren jeg banker paa til din Naade.
Som fra Hjærtet Suk jeg sender,
saa paa Mund mig Bønnen brænder;
Naar den sidste Søvn mig binder,
Sjælen flyr, Livskraften svinder,
Fader huld, i din Haand lad fage
heden min Aand fra Verden drage!
Blidt i Jorden blunde Kødet,
biende paa Helgen-Mødet,
at en Gang jeg op kan stige,
indgaa i dit Himmerige,
evigt der med Himlens Hære
højt dig love, prise og ære! Amen!"

Stærkest kommer dog, selvfølgeligt, Digterens Betragtning af de sidste Ting til Orde i hans Døds-Salmer. En af disse: „*Allt eins og blóms trið eina*" (Alt som en Blomst), der er optagen i Salmebøgerne, udmaler smukt Jordlivets Omskiftelighed og Skrøbelighed for at lede Tanken til Dødens

Overvinder som den store Borgen for Sjælens evige Liv og Herlighed. Ejendommeligst er dog en lang Sang: *Guð kome sjálfur nú með náð*, som det siges at Skjalden digtede til sidst *paa sin Sotte-Seng*, altsaa ikke i Menighedens, men i sit eget Navn, ud af sin egen personlige Situation, saa at man kan vente her at faa hans Hjærtes inderste Tanker at høre; en Redegørelse for Indholdet maa derfor være tilladt, med Oversættelse af enkelte Vers, da en fuldstændig Oversættelse vilde fylde for meget. Heftigt, næsten højtideligt kaldende begynder Digteren:

1. „Kom, Gud, og se i Naade ned
nu til mit usle Lejested!
Jesu, jeg trænger til Dig nu —
min Trøst var her i Verden Du.“

Hidtil havde han aldrig kaldet forgæves, Gud maatte nu ligeledes være med ham! Hans Timer ere talte, kun Gud véd, naar Enden kommer. men den er vistnok nær, thi

5. „Alt for mit Øje sank et Slør,
snart er mig lukket Ørets Rør,
Haanden synker mig slap ved Laar,
sikker ej mer paa Fod jeg staar.

6. Mit Legem hærjes af Sot og Saar,
dets sidste Kraft i Sved udgaar,
tungt jeg drager og trangt mit Vejr.
jeg tænker, Hvilens Stund er nær.“

Give da Gud mig en mild Død, han som altid hjælper, hvor Menneskehjælp svigter, men fremfor Alt, fri han mig fra Synd! Tilgiv, Jesus, hvad jeg har gjort Dig imod, og hjælp mig i denne Nød —

12. „Du haver fordum for mig stridt,
flyet mig Sejers-Banneret dit:
Jesu, kom din Hæder i Hu,
hos mig du staa mod Dødens Gru!

13. Giv mig en trøstig Tro og vær
min Tillids Borg, o Herre kær!
Igennem Dødens grumme Led
lad, Gud, mig, skride snart med Fred!

14. Tag du Alt, hvad der tilhører Dig,
tag den Sjæl, Du har givet mig!
Skil den fra Kødet lindt og let,
lad saa i Jord *det* hviles ret!“

— Vers, der atter minde om den i oldengelske Kvad fremherskende Kristus-Opfattelse, og i hvis Billedsprog (Dødens *Led*) vore Forfædres Helheims-Forestilling dæmrer. Hans Sjæl, vedbliver Digteren, har døjet meget Ondt, men Gud har næret den udslidte Aand og frelst, hvor alle Raad syntes ude, han give den nu Hvile ved Naadens Bryst — og her udføres den dybsindige Sammenligning mellem Fødselen til Verden og til det evige Liv, som vi kende fra Sigurd Jonsson:

18. „Af Moderlivets mørke Tvang
Du mildt mig drog til sollys Vang:
slip nu løs af Legemets Baand
og løft til Himlens Bo min Aand!

19. Du aabned hos mig Sands og Sind,
saa snart jeg tren i Verden ind,
og lod ved Himlens Lys fuldblidt
mit Legems Øje kvæges tidt.

20. Lad da, Herre, min Sjæl og snart
se Dig med Troens Øje klart!
Vær min Lysmoder! Løft mig paa Arm
og læg mig, nyfødt, ved din Barm!„

Digterens Tanke vender sig til Guds Naadegaver: i Daaben har Jesus givet sig til ham, ubedet, nu giver han sig tilbage til Frelseren og beder om at styrkes af ham; i Nadveren har Jesus næret ham Aar ud og Aar ind med sit eget Kød og Blod, og den hellige Aand har besøgt ham, saa at han nu kan komme til Bryllup med skinnende Klæder — ikke hans egne: alt hans Eget er urent —, nu maa Frelseren selv komme til ham:

27. „Jeg higed saa mangen mødig Stund
imod Dig op af Hjærtens Grund:
Søg nu mit lave Leje, Drot!
Lad mig en Gang dog faa det godt!

28. Jeg ser Dig gennem sorten Sky
sidde i højen Himmel-By:
ej har til Dig jeg længer langt
dog lider end mig Tiden trangt."

Paany udbryder Digteren i Bekendelse af sin faste Tro til Guds Naade og Kristi Kærlighed — „ham har jeg gæmt mig til", heder det et Sted (Str. 38), „hans Naade har ikke glæmt mig, han er god at stole paa i Prøvelser" (raungóður) —, indtil han ligesom samler sin Forvisning om Frelsen og bryder sejrrig gennem Dødsstriden i den kraftige Strofe:

42. „I Herren vil jeg sove sødt,
Samvids-Pinen er endt og bødt;
til min Drot jeg mig klynger i Dødens Kiv
nu dages for mig evigt Liv."

Herefter vender hans Tanke sig til hans Medmennesker, han hilser dem kærligt, beder Enhver om Tilgivelse, som han har krænket, befaler sine Kære i Guds Haand og haaber at møde dem hisset, giver endelig sin egen Sjæl Gud i Vold og slutter med to Strofer, hvori der ligesom hvisker et Haab om, at hans Skjaldegave skal udfolde sig herligere endnu i de evige Boliger end her paa Jorden:

48. „O Herre lad mig love Dig!
Giv Lov mig til, at hvile mig!
Lad i dit Lys mig Lys kun se,
til Lovsang vaagne fra Kval og Ve!

49. Ja, lad først mig synge og sidst
Sange slige, som høves hist:
Dig til Hæder, i Højheds Kaar,
og hos Dig bo i Evighedes Aar!
Amen!"

Blandt de mange kristelige Beredelser til Døden, som kendes fra den gammel-lutherske Tid er vistnok denne en af de mærkeligste, hvor den ensomme blinde, spedalske Olding er sin egen Præst, og Sygdoms-Kvalen og Døds-Nøden kun synes at styrke Aandens Vinger til en højere og mægtigere Digterflugt.

For at give et Begreb om *Passions-Salmernes* Ejendommelighed, er det nødvendigt at meddele i det Mindste én af dem hel og holden; jeg har valgt.

2den Salme. Om Kristi Kval i Urtegaarden.

Mel.: „Fader vor udi Himmerig."

1. *Til Urtegaarden Jesus gik*,
af Oliepersen Navn den fik:
Gethsemane hed den Haveplet;
Herren var Olietræet ret:
hist pressedes først til Folketrøst
Frelsens Olie af hans Bryst.

2. Udi en Have Adam faldt,
al hans Syndebod Jesus gjaldt;
en Have-Eg os Olden bar,
Ynk og Synd kun og Død det var;
fra Livsens Træ faldt Livsfrø ny
lifligt og i en Haves Ly.

3. *Judas vidste vel Vejen did*;
valgt han havde det Sted med Flid:
der han fandt det lettest i Løn
at lægge Stød for Menneskens Søn,
saa faa kun aned den fule Daad
han fremme vilde med Mørkets Raad.

4. Saa har mig selv og Satan fat,
slaar om mig Lejr ved Dag og Nat,
spejder efter, hvor sikkrest han
i Synd og Ve mig komme kan,
helst, hvor mig høved allermest
Herren min Gud at tjene bedst.

5. Verdens Børn og kunne den Konst;
kær er dem Svig og Løgnens Dunst.
Frem i Djævelens Fjed de gaar,
Fals sin Herre paa Hals dog slaar.
Fra hans og deres Vildsti vrang
vend, Herre Jesu, bort min Gang!

6. *Mange Sinde til samme Plet*
Guds Søn var gaaet; thi véd jeg det,
her haver forud Herren min
i Hugen lidt al Pine sin,
tidt bedt Faderen Hjælp ham te
til Taalmods Sejr over Dødens Ve.

7. Herren en Have har hvert Sted,
hvor hellige Guds-Børn lagdes ned;
hver en Gang du gæster dens Grund,
gløde dig Bønnens Ord i Mund!
Din Hedenfærd du huske paa,
heller ej glem, du op skal staa!

8. *Lærling-Flokken Frelseren god*
i Frastand paa sig bie lod;
trende den Rene tog kun med —
tung faldt ham Nattens Ensomhed.
Dette — min Sjæl giv derpaa Agt! —
dig er det Alt til Lærdom sagt.

9. Guds Kristenhed er en Have fin,
Herre der er Mesteren din.
Lyd ham! Sid, hvor han siger til!
Sligt et Offer han have vil.
Kalder han dig til Korsets Gang,
Kom da glad, uden Puk og Tvang!

10. Om Fristelse tung dig falder paa
ej Folk du sky, ej ensom gaa!
Søg Gudfrygtiges Selskab mest,
da sikker paa gode Raad du est:
Mand er Mands Trøst i Modgang svar,
Guds Miskund slig os dannet har.

11. *Jammerfuld blev af Hjærtens Grund*
Jesus vor Drot i samme Stund;
svarligt Kødet han skjalv af Skræk,
skær paa Kind randt Øjnenes Bæk.
„Min Sjæl", han klaged med Graad og Gru,
„er ganske bedrøvet til Døden nu".

12. *Et Stenkast fra dem frem han skred,*
faldt saa brat paa sit Ansigt ned;
saa var Mesterens Møde stor,
han magtesløs laa strakt paa Jord;
Hjærtet i Bryst ham hamred hedt,
Hu og Legem var saare træt.

13. Mig selv nu nager Samvids Tand:
jeg ser fuldklart, min Frelsermand,
min Synd, min Synd dig martret har,
for min Skyld led du Kvide svar.
Ak, hvor har dog jeg usle Træl
øget din Nød, min Herre sæl!

14. Saa tung min Skyld mig tykkes og stor,
tyngre end baade Himmel og Jord;
thi Jesus Faders-Ordet er,
som Alt ved sin Kraft har skabt og bær,
men mat i Støvet strakt han laa,
den Stund min Synd ham lagdes paa.

15. Heraf dog Hjærtens Fryd og Fred
fanger min Sjæl; thi vist jeg véd,
Bod er her for min Brøde stor,
bedre end baade Himmel og Jord:
hans Sorg og Kval og Gru hos Gud
mit Gjældsbrev sletted forevigt ud

16 *Da bøjet laa vor Frelser from,*
fagrest Bøn paa Tunge ham kom:
„Fra denne Kalk, o Fader kær
fri du mig om det muligt er!
Som du dog, ej som jeg det vil,"
Jesus mæled, taalig og mild.

17. Ydmyghed baader bedst i Nød
og Bøn i sorgspændt Hjærte fød.
Naar helst dig Ve og Harm mon naa,
husk da, min Sjæl, husk vel derpaa!
Utaal og Knur af trodsig Mund
tungere Straf dig volder kun.

18. Aldrig maa du med ublu Røst
æske, hvad dig af Verdens Lyst
tjenligt synes og tækkes din Hu;
tænk, at Gud langt bedre, end du,
ser, hvad der bedst i Gry og Kvæld
gavne dig kan til Liv og Sjæl!

19. Sjæl og Krop — lad begge i Bøn
bøje sig fromt i Lys og Løn!
Gud ser vel mest paa Sind og Mod;
dog sømmer sig, at Kød og Blod
for Gud med Blusel ganger fram —
saa gjorde fordum Abraham.

20. Jesu, af din Urtegaards-Nød
min arme Sjæl fik Glæde sød;
dit Hjærtes Ve mit Hjærte har
fra Jammer friet og Møde svar;
thi skal og jeg af Hjærtens Grund
Jesu, love dig allen Stund."

Man ser, hvorledes den episke Handling skyder sig frem gennem hele Sangen, men ogsaa hvorledes hvert Moment i Fortællingen afsætter sin Tanke og Følelses-Blomst: Navnet Gethsemane fremmaner Billedet af Læge-*Olien*; at Stedet er en *Have*, leder til den sindrige Sammenstilling af Syndefalds- og Lidelses-Haverne, hver med sit frøsvangre Træ; som Judas *lurer* paa Jesus, saaledes lurer Djævelen og Verden paa Guds Børn, Gud fri os fra dem! o. s. v.; Jesu Segnen under hans Opgaves Gru giver det rette Maal for vor Syndebyrdes uhyre Vægt, en højst ejendommelig og gribende Tanke ; Jesu Ydmyghed under Guds Vilje maner os Alle til Taalmod og Gudhengivenhed i Sorg og Smerte. Men alt sligt kommer ikke som tørre Allegorier. Tankerne løfte sig op af det dybt bevægede Sind, hvert Udtryk og Tonefald aabenbarer Stemningens Liv, medens Digteren atter og atter bryder ud i Bøn og Tak for den Kærlighed, der med sit Selvoffer har frikøbt os for Lidelser. Paa Jesus falder alle Lysstraaler tilbage, og ved Sangens Slutning er ej alene Handlingen ført et Skridt videre, men ogsaa er, uden nogen som helst „Tildigtning“ (som t. Ex. hos Klopstock), Billedet af den til Jorden bøjede Frelser malet saa levende og farveklart, at man synes, man ser det her for første Gang.

Paa samme Maade gennemgaas hele Lidelseshistorien. Ideligt kvæges man af Grundtonens Alvor, ideligt overraskes man af nye religiøs-poetiske Snille-Glimt. Strax i den 1ste Salme t. Ex., om Jesu Gang til Oliebjerget, heder det om *Kedron*, at dette Navn indeholder Begrebet „sort“, og det er „til Lærdom for mig“; thi „over Sorger maa jeg vandre hele Livet igennem, Jesus gik foran, jeg skal følge ham efter paa Prøvelsernes Sti“. Hvad der foregaar i Gethsemane, afhandles endnu i syv Salmer (3die—9de); i en af disse knyttes til Fortællingen om *Judas' Kys* følgende Maning til alvorlig Nadver-Beredelse:

9. „Sjæl, din Mund, vil jeg mene,
minder (kysser) din Frelser god,
ret naar hans Kød, det rene,
du rører ved og hans Blod;
agt da, at du undfanger
med ærligt Kys din Ven:
her tarves, at Tro og Anger
har tvættet først dig ren.“

I den næste Salme (Nr. 7) fremstilles *Malchus* som Type paa alle dem, der kunne, men ikke ville høre Guds Ord: de ere i ham forud mærkede med „Skalke-Mærke“ (den gamle Skamstraf for Tyve) — „lad ikke det Mærke ses paa mig!“ —; og Jesu Ord: „Er jeg ikke skyldig at drikke den *Kalk*, der er skænket i for mig?“ giver Anledning til to Strofer, som uvilkaarligt føre Tanken tilbage til Sagatidens Hirdskikke og tale til den Kristnes *Æresfølelse* som Herrens tro Tjener og Kæmpe:

15. „Jesus sin Kval mon kalde
en Kalk for ham iskænkt;
her er paa hans Kors og alle
hans andre Pinsler tænkt.
Dermed din Drot, da han stred
for dig mod Djævles Hære,
har *drukket dig* til med Ære:
gør ham igen Besked!

16. Det skal med Skel dig trøste,
han skønner vor Svagheds Maal;
thi tøm, uden ræd at ryste,
den ramme Velkomst-Skaal!
Han ser dit Kvide-Kaar:
det Sureste selv han smagte,
det Sødere dig han rakte,
og Hælvten ej hel du faar —“

der sigtes altsaa til den Skik, at Kongen hilser en Gæst ved at drikke Bægeret halvt ud og række ham det, han skal da svare ved at drikke Resten. *Peders Fornægtelse* (Nr. 11) fremstilles selvfølgeligt som Forbillede paa Kødets Skrøbelighed, der kan overvælde selv Guds tro Venner; her heder det bl. A. indtrængende:

10. „Alt udi Urtegaarden
nys uræd Peder stod;
hans Kæmpe-Hu den haarde
her sig til Syne lod.
En usel Kvind nu kued
i Knæ den stærke Mand,
fra Sandheds Sag ham trued:
dig sligt og hænde kan.

11. Som Kulilds-Luen lokker
os lystfyldt Verdens Skaal,
Syndens Slaver sig flokker
om Sandsernes Glædes-Baal.
Falsk de føre i Munde —
fly deres Tant og Brald;
altid iblandt de Onde
vil Enfold staa for Fald —"

Salmen løber ud i en inderlig Bøn om Guds Hjælp, naar Fristelsen kommer. Det skorter ikke paa Lærdom og Formaning vedrørende særlige Livsforhold, t. Ex. Forholdet mellem *Øvrighed og Undersaatter* — i Anledning af Peders „Værn" i Urtegaarden mindes vi om, at kun Øvrigheden har Ret til at bruge Sværdet, men ogsaa *skal* bruge det, hvor Retten kræver, og af Jesu Ord til Krigsfolkene: „Nu er det Mørkets Time" tages Anledning til at huske Magthaverne paa, at Mørket er forbigaaende, derfor maa de ikke „skjule Skalke i Magtens Skygge", det vil komme for en Dag, i alt Fald i Helvedes Mørke gælde „Høvdinger" ikke for Noget, og for Guds Dom ere Rige og Fattige lige; *Kirke-Lærerens* Kald og Pligt berøres, naar Digteren, i Anledning af Jesu Forhør hos Kaifas, husker „Guds Kendemænd", først og sidst sig selv, paa deres egen Regnskabs-Dag, da det gælder, om deres Forkyndelse har været ren og aaben, „som Lurens skingrende Lyd", kraftig, uden Smiger og Hykleri o. s. v.; Kærlighed mellem *Forældre og Børn* kommer paa Tale i Salmen (Nr. 37) om Kristi Ord til Maria og Johannes (til hvert af Ordene paa Korset hører en Salme eller flere). Altid vender dog Tanken tilbage til det kristelige Grundforhold: at *Jesus ved sin Lidelse har frelst dem, der tilegne sig hans Kærligheds Aand, fra tilsvarende Lidelse*, hvilket fremhæves i de mangfoldigste Vendinger: han blev bunden, derfor ere vi fri for Syndens Lænker; han blev hudflettet, derfor ere vi fri for Samvittighedens Svøbeslag; han førtes ud til Straffestedet, dermed har han banet os Vej ind til Guds Naaderige o. s. v. ingensteds maaske hjærteligere end i Salmen om *det fjerde Ord paa Korset* (Nr. 41), hvor det efter at Texten er gengiven og Læseren er advaret mod at opfatte hint Ord som Tegn paa, at Jesus havde tabt Taalmodigheden, heder:

3. Solens Aasyn sortned af Blu:
hun saa sin Skaber lide.
Hun voldte dog ej hans Ve og Gru,
des hvassere skal da bide
Skammens Orm hver Skabning, som har
sin Skyld-Sten lagt paa Byrde svar,
Herren til Kval og Kvide.

4. Ak, hvor maa dog jeg usle Træl
mit Aasyn sky tildække,
naar jeg hører, min Herre sæl,

hvor højt Harm-Vover frække
skylled dig over! Min Skyld det er,
thi skal jeg — saa er min Sjæls Begær —
i Støv for din Fod mig strække.

5. I Helveds Mulm er Hyl og Vraal,
der høres evig Klage;
slig Straf alt efter min Storsynds Maal
stod og for mig tilbage.
Jesu, du vilde derfra mig fri:
fult Dig knuged Mørket; fordi
skal jeg den Jammer ej smage.

6. I samme Stund gennem sorten Sky
hans Sorg-Røst dump mon runge;
da, Herre, i Himlens lyse Ly
lukked mig ind din Tunge.
I evig Glands og Gammen der
skal glad min Sjæl, med Røst fuldskær,
dit Lønraads Lov udsjunge.

7. Naar Synds og Modgangs mørke Nat
vil mangen Gang mig plage
dit salige Lys kun straaler mat
for Sjælens Øjen svage:
da, Jesu, Retfærds søde Sol,
søger jeg til din Konge-Stol —
Herre, da hør min Klage!

8. Gærne siger, min Gud, jeg her,
hvor grumt end Sorgen brænder —
Jesu, nu selv mig led og lær —,
hvad Lægeraad jeg kender:
naar bort mig vejres Verdens Lyst
vil til Gud jeg raabe fuldtrøst;
han Ve til Glæde vender.

9. Forladt hin Kvæld sig kaldte Guds Søn —
ham Kvalers Baand omsnøre;
thi skal *jeg* aldrig i Lys og Løn
forlades af Naadens Øre.
Født har min Konges Klageraab
klart i min Sjæl det visse Haab:
Herren min Bøn vil høre.

10. Naar for mig slukkes Solens Skær,
Syn og Hørsel mig svige,
Mælet brister, og mørkt og nær
Døds-Mulmet frem mon stige,
kom da i Hu, o Herre sæl,
hvad hist *han* raabte paa Korsets Pæl,
og led mig til Livets Rige!

Stedse dybere brænder Digterens Medfølelse med den lidende Frelser, stedse højere lyser frem deraf Frelses-Forvisningen og Saligheds-Haabet; det er Smerte og Glæde i samme Aandedræt, i stigende Spænding, indtil Sjælen omsider ved Kristi lukkede og forseglede Grav ligesom hviler ud i stille Tak til Gud og Forventning om den kommende Herlighed. En saadan kølig Fred aander os imøde fra den sidste Salmes Slutningsvers, hvor det mystiske Sjæle-Samfund med Frelseren udtales inderligere og dristigere end nogensinde:

11. Saa lad mig hvile til sidst mit Sind,
Forsoner, der hvor Du gik ind!
Din Gravfærds Minde gør mig nu
saa glad i Hu;
endt er al Dødens Angst og Gru.

12. Selv min Skyld, mine Synder bar
Du sageløs, med Pine svar;
afkvittet har dem, Herre sød,
din haarde Død,
og i mit Hjærte ny Fryd er fød.

13. Du grov dem med dig i Graven
ned,
gav mig din Retfærd i deres
Sted;
i dybest Sø. som spaaet forud,
Du slængte dem ud,
saa glemt de er for evig af Gud.

14. Og Segl er hængt for Syndens
Skjul,
og Sjælen ren for dens Smitte
ful;
men rejst paa Jord er Riget af
ny,
det Retfærds Ly,
did Slægt paa Slægt i Tro skal ty.

15. Din Død, o Jesu, døde her
al Daarskab i mig og Køds-Be-
gær!
Dølg i dit Gravbos Gæmme tyst
for Gud mine Brøst,
og med Opstandelsens Tegn mig
trøst!

16. Mit Hjærtes Sten-Trug har ud-
hult
Helligaanden, en Mester skjult;
der svøbt du ligger i Troens
Lin,
Forløser min, —
Angerens Suk er Salve fin.

17. I Dig jeg vil da hviles med
Lyst —
hvil og, Jesu, du i mit Bryst!
Lad Aanden selv mig Sjælens
Bo
forsegle med Tro
og Kærlighed til kvægsom Ro!

18. Ære, Vælde, Visdom og Magt
være Dig, Jesu! og Pris Dig
bragt —
Højsangs-Toner og Hæders-Ord
fra Himmel og Jord —
amen! amen! — i evigt Kor!"

(Ved „Sten Trug" i Str. 16 sigtes til de Ligkister af Sten, som brugtes i den første kristne Tid og stundom nævnes med samme Ord paa de ældste kristne Runestene; Ordet er mærkeligt i en Salme fra det 17de Aarh., da det tyder paa levende Erindring hos Menigheden om en for Aarhundreder siden aflagt Gravskik.)

Efter Hallgrim synker den gudelige Digtning paa Island baade i Omfang og Værd. Det bedste fra den følgende Tid er uden Sammenligning Oversættelserne af Kingos Sjungekor, især Stefan Olafssons; men deres Skønheder skyldes dog mest Originalen; ogsaa er det betegnende, at *Oversættelser* (Kingo, Rachløvs »Taareperse«) forholdsvis fylde betydeligt. De tre Strømninger, som vi saa blandede i Hallgrims Passions-Salmer, skille sig atter ad; man har ikke forstaaet, at her var et væsentligt Fremskridt i den poetiske Form-Udvikling, som man ikke burde gaa tilbage fra. Saaledes fortsættes Hallgrims Behandling af Samuels-Bøgerne, uden at Gisle Dalaskalds eller Jon Eyolfssons Sange adskille sig fra ældre Digte af samme Art, undtagen for saa vidt som nu og da en Salme slutter med en Strofe af lyriskt Indhold. Ligeledes vedbliver man at sætte Opbyggelsesbøger paa Vers; den Slags Arbejder fylde mest: Katekismen, Haver-

manns, Lassenii og Thord Barðarsons Bønner, selve Hallgrims «Dagleg Iðkun«. Frugtbarest og rigest paa egne lyriske Frembringelser er *Stein Jonsson*. Han naar dog langtfra sit Forbillede Hallgrims Passions-Salmer i sine 40 »Opstandelses-Salmer«, der heller ej, som Hallgrims ere optagne i Psb. 1742 eller, saa vidt vides, senere oplagte særskilt. Han nød dog betydelig Anseelse i den nærmest følgende Tid, og smukke Prøver af hans Digtning findes i Gradualerne; en af dem, en Nytaars Salme (»Eitt vjer nýtt Ár byrjað fáum nu, gott og blíðt«), er mærkelig ved sine Kenninger i gammel Stil (Tankens Hus ɔ: Bryst, Sol- Gramen ɔ: Gud o. s. v.); en anden, en Døds-Sang (»Vakna, min Sál, og virð fyrer þjer«) høre til de mere poetiske i sin Slags. Men man mærker dog, at disse Toner væsentlig ere Efterklang; en ny Tids Aand havde begyndt at virke, men endnu ikke befrugtet den poetiske Evne.

I Danmarks og Norges gudelige Digtning er Forholdet mellem de tre Hovedretninger et andet end i den islandske. Bortset fra Anders Arrebos Psalter og Peder Dass's bibelhistoriske Digte (hvorom siden nærmere), betyde *Bibeldigtene* forholdsvis mindst; derhos, medens vi her savne saadanne Genfortællinger i Salmeform af historiske Bibelbøger, som Islændingerne fandt saa megen Smag i, have vi flere Omdigtninger af poetiske og profetiske Skrifter til Læsning, samt adskillige bibelhistoriske Viser i rent folkelig Stil og Form — ubetinget de bedste til Gruppen hørende Frembringelser; endelig er Lidelseshistorien vel ogsaa her flittig brugt som Æmne til Salmer, men tillige flere Gange udført i mere episk Fremstilling til Læsning. Større Betydning have *Læredigtene*. En Del af dem ere i Sangform, ligesom de islandske, navnlig flere Samlinger Katekismus-Salmer, den bedste af Peder Dass; ogsaa haves en Del Læredigte i mer eller mindre folkelig Viseform; og, medens saadanne Omdigtninger af hele Traktater i Salmerækker, som vi kende fra Island, ikke findes i Danmark og Norge, have vi her adskillige store Læredigte af didaktiskt Indhold, deriblandt hele Tidsalderens største Digterværk: Arrebos »Hexaëmeron«. Dog har den *lyriske* Strømning afgjort Overvægten. I den udmunde vigtige Sideløb fra de andre to Strømninger — jeg sigter til Psalter-Bearbejdelser, Perikope-Salmer, didaktiske Salmer; i den spejler sig renest den bibelhistoriske Bevidsthed, navnlig for saa vidt som Lidelseshistorien

læggges til Grund for Salmesang, og fortroligere end nogen anden Slags gudelig Digtning snor den sig om alle Livsforhold og Livssituationer. Endnu laanes jævnligt Sange fra Udlandet, sjældnere fra latinsk Kirkesang, hyppigere fra Tysk — fra denne Kilde hidrøre nogle af Menighedens kæreste, tildels endnu brugte Sange —, aldrig derimod, saavidt vides, fra Svensk eller Islandsk; men originale Frembringelser udgøre dog nu den største Del af hele Forraadet. Af og til lyde endnu, men stedse sjældnere, Sange i Folkevisens Stil og Former: Lyriken bliver mere og mere Konstdigtning; men i at frembringe den deltage alligevel Lægfolk af alle Stænder og begge Køn, desuden en Mængde Forfattere, som enten slet ikke kendes eller ialfald kun af Navn. Visselig bærer denne Digtning kun altfor meget Præg af Tidens Vansmag og af Vanskelighederne ved at tvinge Sproget ind i fremmede Former, men det lykkes stedse bedre, og til Salmedigtningen fra Tidsrummets sidste Halvdel høre hele Tidsalderens ypperste poetiske Frembringelser.

Hvorledes den gudelige Digtning forgrener sig efter Æmner og Tilknytning til Livets Forhold, ville vi bedst kunne skønne, naar vi nærmere betragte de enkelte Digteres Frembringelser; ogsaa villle vi der lettest kunne gøre Rede for Formudviklingen i Aarhundredets Løb. Her skal kun gøres opmærksom paa en Del Kendsgærninger til Støtte for de nys fremsatte almindelige Bemærkninger.

Af *Bibeldigtene* ere nogle helt ubetydelige Rim-Ramser i Smag med de evangeliske Rimstokke, saasom *Jens Bjelkes* „Epitome biblica“ (1633), der bestaar i et Par Linier til hvert Kapitel, t. Ex. til Genesis 1:

„Alting skabes, Lys, Himmel, Jord,
Fugl, Fisk, Dyr, Orme, ved Guds Ord;
Mennisken oc faar Velde met,
oc godt alt, der det bleff beseet;“

eller *Ove Nimtoftes* „Breviarium“ (1737), hvor t. Ex. Højsangens Indhold gengives i følgende Strofe:

„Brudgommen mit sen kiære Brud
bliffuer fast ved at snacke;
hun giør effter hans Ord oc bud,
hand derfor hend'roes oc tacke.“

Af poetiske Bibelbøger omdigtes ingen hyppigere end *Højsangen*; N. M. Petersen anfører fem saadanne Forsøg fra nærværende Tidsrum. Men det falder maadeligt ud: til den østerlandsk-glødende Elskovs-Sang havde Sproget slet ingen tilsvarende Toner. Mærkelig er *Lars Pedersen Thurahs* „Canticum canticorum“, (1640) for saa vidt som han i den danske Gengivelse af Digtet nu og da har brugt rimløse, frit dannede Strofer, dengang noget helt Nyt (Prøve hos N. M. Petersen III S. 579). Smagløs indtil

det Parodiske er *Lars Mortensen Vidsteds* „Salomons Høisang“ (1648); bl. A. lader han et Sted (Kap. 3) „Printsessen“ fortælle sin „Kammerjomfru“, hvorledes hun havde drømt, hun var i Dresden (!), vaagnede og savnede sin „allerkiærist Printz oc Herr“ ved sin Side og da gik ud i Staden

„at søge op min Hiertens kiær
paa Gader, Stræder, stor' oc smaa,
om hand ej maat' Grassaten gaa (!).

Den yngste Omdigtning: af den lærde *Jørgen Ursin*, først trykt 1740, er digtet i Alexandriner, noget nær den mest upassende Form, som tænkes kan. Lidt bedre faldt dog saadanne aandelige Viser ud af Højsangen som Axel Hansens „Den christen Kirckis aandelige Brud“ fra 1663 til Melodi: „Daphnis gick for nogle Dage“ (Br. og Helv. Nr. 418), eller den anonyme Vise „Min Skiønne, den lifligste blandt dennem alle“ (Cassubens Psb. 1680, Br. og Helv. Nr. 590). Det er et svagt Stænk af folkelig Tone, som strax giver disse Genklange noget større Tække; vover man at oversætte i rent folkelig Stil, kan det tage sig helt godt ud, som i den af N. M. Petersen (III S. 580—81) fremhævede Omdigtning fra 1616 af *Salomons Ordsprogs sidste Kapitel* ved Gullandspræsten *Laurits Jonssen*, hvor det t. Ex. heder

I huem som Lycken vil stande bi — Hun er langt bedre ieg sige vil
En dydelig Quinde at fange — End kostelig Perler mange
Vel hannem, der slig Qvinde til Ecte maa finde“, o. s. v.

Langt over saadanne Bibeldigte, som de to Gengivelser af *Jeremias' Klagesange* (Bertel Wichmands og Rasmus Rosings) eller Søren Jonsæsons *Jonas* i stive Alexandriner, staa den Slags *historiske Viser*, tildels med Omkvæde, som de syv Sange bag i Psb. 1703, t. Ex. den fra *Niels Helvads* „K. Davids Tyghusz“ laante raske Vise om Goliath:

„Goliath en Første i Philisternes Hær,
David haffde Faar udi Giemme,
De to kom til en Riddersfærd,
Som I skulle mercke oc meene.

Kong Davids Haand, ved Herrens Aand,
Den stercke Kempe felde,
Naar som Gud vil oc driffuer sit Spil,
Saa hielper ey Mact eller Velde —“

o. s. v.; de sidste fire Linier ere Omkvæd —, eller den lange Vise om Josef, et Stykke selvfremstillende Rimkrønike, idet Josef selv fortæller sin Historie, i fireliniede Strofer med Omkvæde:

Jeg er kommen af Jacobs lend, — Langt større sorrig kom mig til hænd'
Min Faders ellefte søn; — End al min gandske kiøn.
Men Herren min Gud frelste mig af Angest og Vaade;“

eller Visen om Jobs Prøvelser, i den ældre Tolinistrofe med tvedelt Omkvæde:

„Job var en Gudfrygtig mand
— taalmodelig —
Hans Lige var ikke i Østerland.
Gud laaner og tager, hand giver igien saa rigelig;“

en Vise om Isak og Rebekka, som indeholder et ganske smukt tegnet Hyrdelivs-Billede, er ved en hjærtelig Indlednings- og Slutningsstrofe læmpet til, vistnok ogsaa hyppigt brugt som Bryllupsvise, hvad sagtens ogsaa er Bestemmelsen med Visen om Brylluppet i Kana (de andre to saakaldte „historiske Psalmer“ handler om Jesu Samtale med Samaritanerinden og om Jonas). — Blandt *Passionshistorier paa Vers* kunne mærkes *Jens Gettorps* fra 1624, en ganske tør Fremstilling i rimede saffiske Strofer, og *Elias Naurs* „Golgatha paa Parnasso“ fra 1689, et Digt i Alexandriner, som selv Kingo satte Pris paa og som ogsaa stedvis røber poetisk Følelse men kun altfor ofte, netop naar Forf. ret vil være høj og kraftig, slaar over i det Platte. (Prøver findes hos N. M. Petersen III, S. 584—86).

Blandt *Lærediglene* udmærke R. S Ottosens og Laurids Sommers rimede *Katekismer* sig ved Tørhed og Stivhed. Saa er der dog mere Poesi i en liden anonym Katekismus-Vise med folkelig Klang (Dan. Paullis Psb. 1680, Br. og Helv. Nr. 583), der begynder:

„Jeg gik mig i min Urtegaard,
For Tiden giordes mig lang;
Der fandt jeg paa fem gode Raad,
De løste mit Hierte af Tvang —“

de fem gode Raad ere Loven, Troen, Fadervor, Daabs- og Nadverordene, som hvert faar sin Strofe, hvorpaa Sangen slutter:

„Udaf disse fem gode Raad
Fick jeg saa sterck en Kraft,
Jeg passer ey den evig Død,
Ey gandske Helfvedes Mact.
Thi raader jeg alle, store oc smaa,
Som er af Synden led,
Gaar i den samme Urtegaard,
Saa finder I Salighed!“

Lignende poetisk Virkning gøre nogle Sange i *Niels Heldvads* „K. Davids Tyghusz“, nemlig den djærve, men nogle Steder temmelig plumpe Vise: „*Den gamle Lurmands Aftensang*, huor met hand dantzer sine Børn til Senge, naar de haffur lange rock udraaset i denne Verden“, en Genklang af Dødedansen, hvor det bl. A. heder:

8. Giff Act der paa.
Du skalt for Dommen møde,
Løn som skylt faa,
Din Conscientz føre
Din Gierning frem, din Gierning,
Din Gierning, din Gierning frem,
Du mot alt suare dem.

9. Dig hielper ey da
Den Ludze, Lætte-Laare,
Hen hun maa gaa
Alt med den store Skare
Til Heckenfeldt, til Hecken.,
Til Hecken-, til Heckenfeld,
Besidde den mørcke Vraa“;

fremdeles det kraftige, paa sine Steder ædelt patetiske Digt: „*Dødsens daglige Betenckelse*“, hvor Benraden fremstiller sig selv for den Levende til Mindelse om Livets Korthed og tiltaler ham:

1. Du dødelig Mennisk, her omgaar,
Vær sig Mand eller Quinde,
Sku min Figur, her for dig staar,
Oc drag hende vel til Minde.

2. Som du est nu i Vold oc Mact,
Begaufft met Verdsens Ære,
Har ieg oc vært, giff der paa Act,
Ja kand ske meget mere“ —

denne Digtets Grundtanke udmales tyldigt; alle Verdens Herligheder har den Døde ejet, men luk min Grav op og søg, om du der kan finde Noget af det —

22. „O ney, forsvunden alt saa fort,
Min Tid, Aare oc Dage
Er som en Skygge faren bort,
O Vee, o Sorg oc Klage.

23. Oc som it Skib i Vandet far
Hastig for Strømmen stride,
Huor effter ey kiendis Fodspor,
Veyen som det monn' skride“,

saaledes er mit Liv henrundet „som en Skug oc Drøm“: husk da paa, Menneske, hvor snart Alt er forbi:

30. „I Dag i Lunden frydefuld,
Beed Hiort og Hind hin raske,
I Morgen under Jord oc Muld
Omvendis til Støff oc Aske.

31. I Dag en Herr' mectig oc riig.
Raade for Slot oc Fæste,
I Morgen it foractet Liig
I Jordens Huss at gieste —“

derfor gælder det at være rede og vaagen, „naar Herren kommer og klapper paa“ — i Alt 41 Strofer; endelig Digtet *„En smuk Ihukommelse aff Menniskens Alder effter de 12 Maaneder i Aaret“*, hvori hver af Aarets Maaneder skildres som Billede paa et Sexaar af Menneskets Liv og bruges ikke uden Lune og Inderlighed, som Anledning til Advarsel og Formaning, t. Ex. ved „October, det tiende Sex“:

33. Thi naar October kommer,
Grøden indsamlet er,
Ja oc de deylig Blommer
I Marck oc Skouff oc Kier,
Kornet paany at kaste
Udi den sorte Muld,
Der met mon Bonden haste
Oc er sig tro oc huld.

34. Lad i dit Hiert' oc kaste
Her i Vinterens Tid
Din Siæl til Gaffn oc Beste
Den aandelig Sæd met Fljd,
At den oc kand frembære
Fructen deylig oc skøn,
Naar din Gud oc din Herre
Giffuer den siste Løn“,

eller ved „November, den ellefte Sex“ bl. A.:

37. Din Rosens Kinder falmer,
Bort' er din gule Lock,
Det er da Herrens Alffr,
Aff Verden har du nock;
„Ade“, du da mot siunge,
„Ade du snøde Velt“,
Du kand ey da undspringe
Døden den tapper Helt.

38. Du oc da monne glemme
Dine Borgstue Viser god,
Som du met Røst oc Stemme
Har siunget met frisk Mod
I dine unge Aare,
Der Du var karsk oc sund,
Dem maat du lade fare
Ock tenck' paa Dødsens Stund! —

hele Digtet udgør 42 Strofer. (Ordene: „Ade, du snøde Velt!" ere sikkert Begyndelsen til en dengang gængse tysk Sang, Citatet altsaa en Vittighed). Et andet ganske ejendommeligt Læredigt er Visen „*Paa Verdens Lycke oc Velde*" (Moltkens Psb. 1647, Br. og Helv. 559), som efter Strofernes Begyndelsesbogstaver antages digtet af en ellers ukendt Forfatter Peder Hansen Vogenmand, og som man har kaldet *Ordsprogs Salmen*, fordi den er sammensat af idel Ordsprog t. Ex.

4. Et friit Mod er halff Tæring,
Oc Haabet det er halff Føde;
Hui ville vi sørge for Næring?
Vi veed Gud vil os ey øde.
Vort Skib det skrider, vor Ploug den gaar,
Vandet løber, men[s] Møllerens soffuer:
Hui ville vi sørge da?
Gud vil os ey forsmaa.

5. Ret ligesom Vandet monne fige
Oc stunder altsammen til Strand,
Saa giør oc Pending disz lige
Alt til den rige Mands Haand·
Ingen æder en andens Mad,
Foruden hand bliffuer der aff uglad;
Mand faar dog noget aff Been,
Men bekommer intet aff Steen."

o. s. v., i Alt 20 Strofer, som gaa ud paa at formane til Taalmod og Uforsagthed under Livets Møje og Sorger; er det end ikke altid klart, hvad ethvert Ordsprog skal sige der, hvor det forekommer, faar dog hele Sangen ikke ringe Fynd ved det i Ordsprogene liggende kærnefulde Vid. Des mindre er der — bortset fra Hexaëmeron — ved de faa større Læredigte, saasom *Søren Terkelsens* to om Ægteskab og *Klavs Andersen Trundhiembs* „Heptaëmerinon", som H. Rørdam kalder en „rimet Bibelhistorie", og som paa ingen Maade kan stilles ved Siden af „Hexaëmeron", hvortil det dog sluttter sig som Udfyldning og Slutning; det er fuldt af lærde Digressioner, især geografiske og historiske, ogsaa verdenshistoriske.

En paafaldende Modsætning til det foregaaende Tidsrums *Salmedigtning* danner det nærværende ved sin *forholdsvis* ringe Mængde *Oversættelser*. Fra *Latin* er kun et Par Stykker gaaede over i det Forraad, som Menigheden siden har holdt fast paa, navnlig de anonyme Gengivelser af St. Bernhards „Jesu dulcis memoria": „Jesu søde Hukommelse" (Moltkens Hdb. 1639, Br. og Helv. Nr. 394) og af Hymnen: „Aufer immensam, Deus, aufer iram": „Vreden din affvend, Herre Gud, aff Naade!" (stds., Br. og Helv. Nr. 396); de ere ret gode, skønt ikke bedre end mange af Oversættelserne fra Latin i Hans Thomissens Salmebog, men staa dog langt over de faa Oversættelser fra senere Tid, saasom Laurids Sommers daarlige Gengivelse af den navnkundige Prose „Dies iræ" (Br. og Helv. Nr. 606); og en anonym Gengivelse fra 1680 af „Jam moesta quiesce querela" (Br. og Helv. Nr. 882) kan ingenlunde maale sig med Peder Hegelunds ældre: „Met Sørgen oc Klagen holt Maade." De vigtigste af den dansk-norske Kirke godkendte Oversættelser fra *Tysk*, som høre til dette Tidsrum, ere: „Hiertelig mig nu længes" efter Krf. Knoll, anonym (Moltkens Hdb., Br. og Helv. Nr. 399); „Nu velan vær frisk til Mode" efter Joh. Rist ved Hans Pedersen (Cassubens Psb. 1663, Br. og Helv. Nr. 429); „Den Idræt Gud er tækkelig" efter Sacer, „Gud Hellig Aand i Tro os lær" efter Ringwald og „Jesu du min Glæde" efter Joh. Franck, alle tre ved Søren Jonæsøn (i det

Ney tag ickun, du bliffver vjs,
Oc en forstandig Quinde,
Den Fruct for alle bær stor Prjs,
For alle dem herinde,

Kom, Eva lild, tag Eblęt rød,
Kom, eja dulce, hvad det er sød,
See, der maa hand hende daare."

Andre Sange have Interesse ved Hentydninger til *samtidige Almenforhold og Tilstande.* Saaledes den tidligere omtalte Løverdagssalme ved Husgudstjenesten paa Rosenholm til Minde om Familiens Hjemkomst efter Kejserkrigen: „Den Dag, som vi fra stor Quide Vord' befriet i Naadsens tide (i „Hør danske Mand"), hvor bl. A. Guds Hjælp paakaldes til at føre et kristeligt Levned,

13. „Paa det huer paa osz maa kiende,
At vi osz til Gud omuende
Aff vort gantske Hiert oc Sind,
Det maa kiendis ud og ind,
Hosz osz vdi Land oe Steder,
Hosz osz vdi vore Sæder,
Hosz osz vdi Mad oc Drick,
Hosz osz vdi Klæder skick.

14 Hosz osz vdi Kiøb oc Vandel,
Hosz osz vdi drifft oc Handel,
Hosz osz vdi all vor Forsæt,
Hosz osz vdi Loug oc Ræt,
I Huszholdning oc Regiering.
Baad' i Lyst oc i Besuering,
Hosz osz vdi all tilfald,
Oc endelig i Dødens quall."

Ligeledes en samtidig Sang, kaldet „Et hiertens oc inderlig Klagemaal *imod Paffvens oc Tyrckens grumme Tyranni*, Vold oc Mact imod Christi liden Hiord", som vel først findes trykt hos Cassuben 1661 (Br. og Helv. Nr. 565), men efter Strofernes Begyndelsesbogstaver at dømme er digtet af en *Dietrichus Vilhelmi Worm*, der var født 1597, og bestemt hentyder til Tyrkernes Overfald paa Vestmanøerne samt til Kejserkrigens Trængsler, naar det t. Ex. heder om Tyrken, at „icke langt fra disse Land' hans Tyrannj er skeet forsand", og om Paven, som, efter at vi en Tidlang vare udfriede af hans Forførelss ved Lutherum, nu som en Løve skikker mod os sine Ryttere, Knægte og Svende:

15. „Her er jo Exempel i vor egen Land'
Som sees jammerlig af Qvind Mand,
Hvor Antichristens Soldater uden Tal
Saa mange Stæder mon' offverfald . . .

17. Lad os betæncke, hvad Jammer oc Vee
Vor arme Naboer nu monne see
Udi Jylland oc Landholsten bold,
Som diszvær er under Fiendens Vold" o. s. v.

Herhid hører ogsaa „*Jesper Brochmands Skole- oc Huusbøn*" fra 1644 med de hjærtelige Bønner for Kirken, Skolerne, Kongen, Tronfølgeren, Rigsraadet og Skibsflaaden (ikke Landmagten). Ikke ganske faa helt eller saa godt som navnløse Salmer ere blevne Menigheden saa kære, at de, om end med Tiden noget omdannede, have holdt sig i levende Brug til den Dag idag, t. Ex. den smukke og tankerige Døds-Betragtning: „Naar ieg betencker den Tid oc Stund", som var kendt 1633 og formodes digtet af en

Niels Pedersøn Aurilesius (Holsts Psb. 1643, Br. og Helv. Nr. 391), samt Kærnesalmen „I Jesu Nafn skal ald voris Gierning skee (Holst 1645, Br. og Helv. Nr. 556). Dog kan intet af denne Slags Efterladenskab fra det 17de Aarhundrede lignes i Betydning for det religiøse Liv med *Vægterversene* (Kl. 9 til og med Kl. 4; Kl. 8 og 5 ere yngre). Gisningsvis har man tillagt Kingo dem, hvad næppe er rigtigt, eller Arrebo, hvad gærne *kan* være rigtigt, men ikke støtter sig til nogel sikkert Kendemærke; i Virkeligheden er Versenes Forfatter og nøjagtige Alder ukendt; thi der hvor de først findes trykte — i et Reglement for Københavns Lygte- og Vægtervæsen fra 1686 — fremtræde de ikke afgjort som nylavede (se H. Rørdams Bog om Arrrbos Levned og Skrifter I, S. 74—77). Men hvorom Alting er, i 150—200 Aar have i alle danske og norske Stæder disse enfoldigt-skønne Bønner og Paamindelser lydt i Nattens Stilhed, kaldet kristne Sjæle fra verdslige Tanker eller fra Slid og Møje til et løftende Møde med det Evige, sagtens hjulpet Mangen at modstaa Kødets Fristelser eller Djævelens Anfægtelser og trøstet den Syge eller Sorgfulde, hvem Søvnen flyede, med saa stærke og inderlige Ord som t. Ex. Versene ved Kl. 12 og 1:

„Det var ved Midnatstide vor Frelser han blev født, til Trøst al Verden vide, som ellers var forødt. Vor Klokk' er slagen tolv! Med Tung' og Mund af Hjærtens Grund befaler Eder Gud i Vold!“	og:	„Hjælp os, o Jesu kære, vort Kors i Verden her taalmodelig at bære: der er ej Frelser fler. Vor Klokk' er slagen et! Ræk os din Haand, o Frelsermand, da vorder Byrden let.“

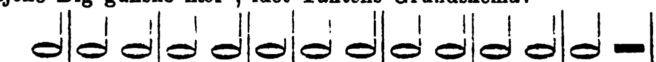
alt indtil først i Hovedstæderne (i Kristiania 1817, i København 1862), siden vistnok i de fleste. Købstæder „Kulturen“ d. v. s. Tidens Verdslighed og Aandløshed har nedtystet disse hjærtelige Røster fra fromme Forfædre.

Naar vi nu skulle gøre Rede for *Hovedforfatterne* og deres Frembringelser, maa vi begynde med **Anders Arrebos** Psalter, ej alene fordi dette Arbejde fremkom først i Tidsrummet (1623), men ogsaa fordi det i flere Henseender betegner et Hovedskridt i Udviklingen.
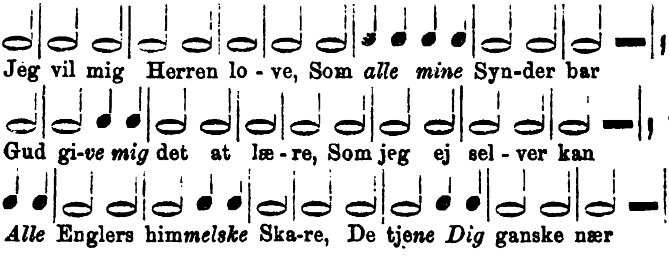
I *formel* Henseende have vi her det første større og gennemførte Forsøg paa at bygge *regelrette Vers*, Vers, hvori ej alene Accenterne, men ogsaa de toneløse Stavelser tælles, saa at tonevægtig eller toneløs Indgang, Accent-Mellemrummenes Udfyldning med 1 eller 2 Stavelser, endelig Versenes kvindelige eller mandlige Udgang — Alt er fastsat ved Versemaalet. Fra nationalt Synspunkt er dette *ikke* noget Fremskridt, tvært imod en Afvigelse fra den naturlige Udvikling; thi den Slags metriske Former vare fremmede for Modersmaalet og kunne ikke dannes

uden at gøre Vold paa det. Men under de givne kulturhistoriske Forhold kunde det ikke gaa anderledes. Ikke at de nedarvede folkedannede, med Modersmaalets Væsen stemmende, uregelrette Former, vare uskikkede til konstpoetisk Uddannelse; derom vidne noksom de mange og smukke islandske Rimur-Former, som alle ere affødte af de to ældste Folkevisestrofer (den ældre toliniede og den fireliniede, se II, S. 544), derom vidner endnu stærkere den overordentlig Rigdom af smukke, »blandede« Versarter, som det 19de Aarhundredes nordiske Digtere have skabt af folkelige Elementer. Men i det 17de Aarhundrede forholdt det sig anderledes. Dengang, under vor »evropæiske Skolegangstid, havde den lærde, væsentlig latinske Dannelse og den romanske Renaissances Smagsbegreber og Smagsmønstre trængt saa stærkt ind paa Tyskerne og derfra paa Nordboerne, at man ikke kunde tænke sig nogen Konstdigtning uden i Former, som vare laante fra eller dannede efter de romanske Sprogs, og Konstens Maal maatte da blive at *optugte Modersmaalet til at røre sig i de fremmede Versformer.* Begyndelsen var gjort saa smaat allerede før Reformationen og efter den i stor Udstrækning med Efterligning af den latinske Kirkesangs *Strofer*, medens Versene i disse byggedes paa folkelig Vis d. v. s. uregelret, hvad der svarede til Datidens Syngemaade, som endnu tillod allehaande Afvexlinger, navnlig Melismer, i Udfyldningen af Melodiens Taktdele*). Det næste, langt mere indgribende Skridt: *Versenes* Regulering, gjordes, bortset fra et Par Forsøg i Olof Perssons Sange (se ovenf. S. 152), først i Arrebos Psalter, sikkert under Indflydelse af den hos tyske Kirke-Musikere opstaaede Forestilling, at i Koral-

*) Der var t. Ex. Intet i Vejen for at synge: „Jeg vil mig Herren love, som alle mine Synder bar“ til samme Melodi som „Gud give mig det at lære, Som jeg ej selver kan“ eller „Alle Engles himmelske Skare, De tjene Dig ganske nær“, idet Taktens Grundskema:

modificeredes til:

til: og til:

Sang maatte, bortset fra Fermaterne, alle Noder være lige lange, følgelig Friheder som de nys antydede utilstedelige.

Det er betegnende for Tidsalderens Aandstilstand, at Skridtet gøres paa den religiøse Digtnings Omraade og saa at sige af religiøse Grunde. Arrebo var i Sind og Skind saa god Nordbo som Nogen, og særligt har han utvivlsomt været fortrolig med Folkeviserne — derom vidne de spøgefulde Improvisationer i Visestil ved et Barselgilde paa Østraat (se H. Rørdams Bog om Arrebos Levned og Skrifter, I, S. 110—12), som hans Fjender brugte, blandt andre Midler, til at styrte ham fra Trondhjems Bispestol. Men som lærd Mand og from Kirkemand kunde han hverken finde det stemmende med Kulturens — d. v. s. den romansk-evropæiske Kulturs — Krav eller Æmnets religiøse Højhed at gengive Zions Sang i Versformer, der ikke kunde kaldes korrekte eller ikke passede til de af Kirken godkendte Melodier, rigtigt sungne; men saa maatte han ogsaa prøve paa at skrive regelrette Vers, i Regelen trokaiske og iambiske, da næsten alle gamle Kirkemelodier vare i todelt Takt.*) At han derved bidrog til at hindre Udviklingen af en Konstpoesi paa hjemligt Grundlag, kunde han ikke skønne; tvært imod mente han netop at hævde noget Nationalt, for saa vidt som han, ulig andre samtidige Psalter-Bearbejdere, vragede de Lobwasserske, oprindeligt franske Melodier og Versemaal (se ovenf. S. 145) for de i den lutherske Verden, d. v. s. væsentligt i Tyskland tilegnede eller opfundne.**)

---

*) Han har ellers ogsaa overholdt Reglerne, naar han en enkelt Gang bruger en oprindeligt folkelig, i Kirken optagen Mel., saasom „Et Barn er fød i Bethlehem, næmlig i Ps. 122, hvis to første Strofer lyde:

1. „Jeg glæder mig nu hiertelig — hiertelig!
Vel den som talte saa til mig — hallelujah, hallelujah:

2. Kom met mig, vi vill fylges ad — fylges ad —
til Kircken hen, som Herren bad. — Hallelujah, hallelujah!“ o. s. v.

**) I Fortalen til Psalteren regner han sig det til en Fortjeneste, at han har lagt sine Vers „icke under de *fremmede* Franske Toner, som den gemene Almue icke enten lærd haffver, eller (maa ske) ald sin Liiffs tid lære skulde: Men under saadanne Melodier, som udi cythara Lutheri oc vore Psalmebøger findis, oc ellers i vore Christelige Huse giengse ere, oc skøt huer Vican oc Legmand icke ubekante. Huilcke oc i sandhed, allerstørste Parten, bode i gravitet oc sødhed (naar ellers Texten med sine wmensurerede Rijm der udi intet indpasser oc formelodier) bære prjsen for de andre, om mand ellers ἄνευ προκρίματος oc wpræjudicierlig vijsz der om criticere oc dømme vil, oc ey paa Atheniansk maneer lade os det ny oc *fremmede* saa vel befalde, vi der offver wfornøden skulle forkleine, laste

Derimod, at han ved at skrive regelrette Vers foretog noget *Nyt*, og at Sproget lagde store Hindringer i Vejen, det indsaa han meget godt. I Fortalen til Psalteren betegner han det som »det allerbesuerligste i dette ringe Arbejde, besynderlig som Ijssen, i slig maade, første Gang brydis«, at faa Texten til at »bequemme sig med Tonerne«, samt beder, at man »vil lade det for got passere, at her undertiden syncoperis et Ord, som er tre Staffvelser, udi, oc giøris tuende der aff: Eller her apocoperis et Ord, oc den Bogstaff E (besynderlig) i enden borttages, oc Apostrophus eller bagvend C sættes offver Consonanten igien: Eller her contraheris et Ord, oc to Staffvelser, enten formedelst Vocalens Circumflection eller hendis borttagelse, giøris til en*). Læegges hertil den meget store og tidt brugte Frihed, at toneløs Stavelse faar Lov at bære Melodiens Taktslag og tonevægtig sættes i den slette Taktdel**), saa har man hel og holden den Metode, som Arrebo indførte. Som man ser, opnaas Versenes Regelrethed kun ufuldkomment og ved idelig at gøre Vold paa Modersmaalets Ordformer, saa at i Almindelighed falde Sange i uregelrette Vers lettere og tækkeligere. Ogsaa vedblev man Tidsrummet ud, skønt i stedse aftagende Omfang, at digte Salmer paa den ældre Maade, ja endnu Salmekommissionen af 1696 fastholdt, imod Kingo, at de ældre Sange, man vilde beholde i den nye Salmebog, optoges uforandrede med Hensyn til Versformerne — »uden nogen unyttig Forandring efter verdslig Veltalenheds Regler og Poesi«, som det var paabudet i Kgl. Reskr. af 17de Marts. Men imidlertid havde alle mere fremragende Digtere, fra og med Resen i nogle af Li-

---

oc forkaste *vort eget*". Som man ser, stempler han i det nys citerede parentetiske Indskud alle melismatiske Figurer som Misbrug, der maatte skæmme den rene Melodi, og angiver derved Grunden til, at han i sine egne Vers havde undgaaet „umensurerede Rijm" d. v. s. uregelrette Rytmer.

*) Exemplar paa alle tre Friheder findes i følgende Strofe af den 104de Salme:

7. „Vijn lad'r hand oc voxe smuct,
Som glæ'r Hiertet, maad' ligt brugt,
Til vort Ansict Oli' god,
Brød som styrcker Hiert' oc Blod,
Marckens Træ skull' fructbar staa,
Lib'nons Cedertræ ocsaa,
Som Gud planted stor' oc smaa":

„maad'ligt" og „Lib'non" er Syncope, „Oli'", „Hiert" og „skull'" Apocope, „lad'r", „glæ'r" Contraction ved Vokals Borttagelse; med Vokalens Circumflection menes vistnok saadanne Sammendragninger som „har" for „hafver".

**) T. Ex. „Herren hand er min Hyrde god", „kundgiøre hans Sandhed" som iambiske Vers, altsaa med Tonevægt paa Stavelserne „—ren", „—giør" og „—hed", i sidste Tilfælde altsaa endog en Rimstavelse.

tani-Sangene (1632), fulgt det af Arrebo traadte Spor, saa det er ikke uden Grund, at hans Psalter er bleven betragtet som den nyere nordiske Konstdigtnings Førstegrøde.

Ogsaa ved sit *Indhold*, særligt ved sit *Forhold til Originalerne*, og ved sin *poetiske Stil* indtager Arrebos Psalter en særegen Plads i Tidsalderens Salmedigtning, er den end ikke saa følgerig som i formel Henseende. Hidtil havde man som oftest ikke saa meget oversat som omskrevet de hebraiske Kvad, eller endog kun hentet Motiver fra dem til helt nye Sange (t. Ex. fra Ps. 46 til »Ein feste Brug ist unser Gott«). Navnlig plejede man, hvor Grundtexten nævner »Herren«, i Stedet derfor at lade den Syngende tale om eller til Jesus Kristus, hvorved nødvendigvis Henvendelsen faar en helt ny Klang, som tidt skurrer mer eller mindre mod Originalens Stemning og Tankegang. Det Samme kan visselig Arrebo gøre*); det er ikke paa Grund af klarere Syn for Modsætningen mellem Jødedom og Kristendom, at han undgaar sligt. Men han undgaar det dog oftere, end andre Psalter-Bearbejdere, og Grunden dertil er, at han har taget sin Opgave anderledes end de, idet han har foresat

---

*) T. Ex. i „Herren han er min Hyrde god“ Str. 2

„Som Hyrden driffver vd sin' Faar
Paa deylig Græszgang grønne,
Oc fører dem til rindend' Aaer
Oc til Vandstrømme skiønne:
Saa giør min Hyrde *Jesu Christ*,
Hand føder Siæl oc Legem vist,
Huert faar sin Mad oc Dricke.“

Hele Ps. 23 skildrer, fra et *umiddelbart* religiøst Stade, hvor naadigt Herren leder sine Tjenere gennem Livet, saa at de føle sig trygge mod Nød, Vildfarelse, Død og Fjender. Den deraf udspringende harmoniske Grundstemning, som giver Sangen sin mageløse Ynde, brydes, saa snart Frelseren nævnes; thi da er der mindet om Synden som det faldne Menneskes Livskaar, Forholdet er blevet *reflekteret*-religiøst, under den glade Tillid til Guds Naade ligger Bevidstheden om, at denne Naade er forspildt, og at vi kun tør tilegne os den i Kraft af vor Tro paa ham, der har lidt og er død for os, kort sagt: Harmonien er ikke længer oprindelig, men en opløst Dissonans. Kan end den Kristne aldrig glemme dette og saaledes ikke tage Ord som den 23de Salme i sin Mund uden at *underforstaa* Vilkaaret for den deri udtalte Følelse af Fred med Gud, saa maa der dog ikke mindes derom *i Sangen selv*, hvis denne skal bevare sit poetiske Præg. Endnu mere forstyrrende virker den Tankefejl, at Gud *med* hvem den Syngende nu føler sig i Fred, forvexles med Guds Søn, *ved* hvem Freden er vunden, og den Urimelighed fremkommer, at han, der bød os at elske vore Fjender, prises, fordi han har gjort os saa lykkelige, at vor „Ulven derved græder.“ — I en senere Omdannelse af Salme (Dsk. Psb. 1856, Nr. 292) er Fejlen gjort endnu føleligere, idet man for at undgaa den falske Tonevægt paa 2den Stavelse af Begyndelsesordet „Herren“, har ændret den første Linie til: „Min Frelser er min Hyrde god.“

sig at skrive en virkelig *Oversættelse*, vel læmpet til levende Brug for kristne Mennesker, men dog holdt saa nær til Grundtexten, at, saa vidt muligt, hver Tanke gengives, og det ikke bogstaveligt, men poetisk tro, samt med Bevarelse af hver Salmes særegne Karakter. Som det var at vente, baade efter Sprogets almindelige Tilstand og særligt paa Grund af den Tvang, som de regelrette Versformer voldte, har Arrebo ikke altid været heldig: man kan finde Steder, hvor Meningen er uklar, fordi Oversætteren har holdt sig altfor tæt til Originalens Udtryk og Vendinger; undertiden bruges Ord, som selv Samtiden maa have fundet uædle (t. Ex. i Ps. 3, Str. 5: »*sla* Fiender, mig besuere, *paa Kieften!*«); af og til indløbe Fremmedord, som i alt Fald nu gøre et stødende Indtryk. Men i det Hele taget har Arbejdet dog lykkets godt. Arrebo havde paa den ene Side poetisk Sans nok til at opfatte rigtigt Originalernes særegne Skønheder; navnlig har han som H. Rørdam fremhæver (a Skr. S. 173), Øje for den »Tankens Rytmus«, der er saa væsentlig i al hebraisk Poesi, (som et godt Exempel henviser Rørdam til den smukke Gengivelse af Ps. 145). Paa den anden Side har Arrebo grebet dybt ned i Modersmaalets Malmaarer, fremdraget mangt træffende og fyndigt Udtryk, mangen kraftig Ordform, der ikke bliver mindre tiltalende, fordi den siden er gaaet af Brug, og er derved bleven i Stand til at give Tankerne en Flugt, som tidt ikke gaar stort lavere end Originalens, især hvor det gælder at skildre Naturen som Vidnesbyrd om Herrens Majestæt og at udtale den stærke Samfundsfølelse, den Troskab mod Menigheden og mod Fædrelandet, som fylder saa meget i Tidsalderens religiøse Livsopfattelse. Netop paa Arrebo synes Grundtvig at pege, naar han (i »Var I ikke Galilæer«) taler om Modersmaalet, hvordan

> „yndigt selv, men blødt derefter
> laaner Aand og Ild og Kræfter
> det af Zions Heltesang;“

og man undres ikke saa meget, skønt det jo synes temmelig stærkt sagt, naar en fin og lærd Salmekender som A. G. Rudelbach (»Om Psalmeliteraturen« S. 312) paastaar, at »troere og herligere har Ingen udtrykt de oprindelige Salmetoner, dybere er Ingen paa vort Tungemaal trængt ind i Davids Aand«, ja »at med Undtagelse af Luthers Salmeoversættelser og Læmpninger

har Ingen *blandt noget andet Folk*, der søgte at tilegne sig Davids og Asafs Ord og Mening, naaet Arrebos Rang.« Særligt heldig har han for det Meste været med de af ham selv forfattede Overskrifter til Salmerne og i de fireliniede »Rimbønner«, som foran hver Salme sammenfatte Kærnen i dens Tankeindhold — en Slags Summarier, som vel først ere opfundne af den tyske, anti-Lobwasserske Psalter-Bearbejder Cornelius Becker (1602), men som Arrebo ikke har laant af ham: de ere hans egne og langt bedre end Beckers.

Idet vi forøvrigt henvise til de Udvalg af Arrebos Psalter, der findes hos Brandt og Helveg samt hos Rørdam, maa det være os tilladt til Prøve at meddele i det Mindste nogle sammenhængende Brudstykker af et Par Salmer, Jeg vælger først den oftere omtalte *23de Salme*, fordi den af alle Arrebos Salmer har lydt tidligst og længst i den danske Kirke. Den har til Overskrift: *Den gode Hyrde* og indledes med „Rimbønnen“:

„Her Contrafeier David dig
din Hyrde JEsum, god oc rijg:
Bliff du hans Faar oc lyd hans Røst,
Til Evig tid du nyder Trøst.“

1. „HERren hand er min Hyrde god,
Min Væcter oc min Nærer;
Thi falder alting mig til Fod,
Alt got han mig beskærer.
Mig skal ey fattis Siælens Fød',
Ey heller mangle daglig Brød,
Vel mig for saadan HERre.

2. Som Hyrden driffver ud sin Faar
Paa deylig Græszgang grønne,
Oc fører dem til rindend' Aaer
Oc til Vandstrømme skønne:
Saa giør min Hyrde JEsus Christ,
Hand føder Siæl oc Legem vist,
Huert faar sin Mad oc Dricke.

3. Om ieg faar lyst til Verdslig ting
Min Siæl skal han omvende,
Oc føre mig der fra omkring,
Selff tage mig ved Hænde,
Oc lede mig all Fare frj
Paa Retwiszhedens trange Stj
For sit Naffns skyld oc ære.

4. Huad skuld' ieg derfor fryete mig,
Mens du har mig ved Haande,
Oc leder mig selff tryggelig
Met Hellig Ord oc Aande?
Trotz Modgang oc all Verdsens Nød,
Trotz Helffued oc den Evig Død,
Din Kiep oc Staff mig trøster.

5. Du est min Vert, ieg er din Giest,
Din Dug du for mig breder,
Oc spiser mig met Føden best:
Min Wven derved græder:
Du sparer ingen Salve god,
Den flyder fra min Top til Fod,
Mit Beger oc gaar offuer.

6. Jeg skal saa nyde mangelund
Din Godhed her i Liffue,
Oc din store Barmhiertighed
Hosz mig skal stedse bliffue:
Der effter skal ieg Eviglig
Boe i dit Husz oc Himmerig,
Ey Ende faa de Dage.“

Vi maa dernæst høre nogle Strofer af den *dejlige 104de Salme*, som Arrebo har kaldet „*Skaberens Herlighed*“ og givet til Indledning følgende „Rimbøn“:

„De Himle præctig ere,
Jorden oc skøn maa være.
Sligt skabte Gud met mact,
Desz vær' ham Ære sagt."

1. „Loff min Siæl din Herr' oc Gud,
Som stormectig gaar her vd,
Viser oss sin store Mact
Oc sin Herlighed oc Pract.
Liuset klar hans Klædning er;
Som et Telt blaa-blanck oc skær
Himmel hans udbreden er.

2. Kammer sit han huel met Vand,
Frit paa Skyen ager hand;
Hand paa Værens Vinger gaaer,
Engle sin', som Vær, gør klar;
Skinne maa hans Bud som Ild,
Jorden feste han oc vild',
Hun urørlig bleff bestild.

4. Bierge op oc Dale ned,
Huert far hen til eget sted;
Huor du selff grundfeste dem,
Staa de fast baad' frem oc frem;
Vandet maalet sætte saa,
At det ey skuld' høyer' gaa,
Oc ey Jorden offuersla.

5. Du lad'r i de Dale grøn
Kilder springe klar' oc skøn',
Oc imellem Biergene
Lystig' Floder til at see;
Diur paa Marcken dricke der,
Der kom oc Skouffæsle nær,
Slucker Tørsten en oc huer.

13. Alt som liffuer, seer paa dig,
Venter Mad betimelig;
Naar du giffuer, sancke de,
Paa din runde Haand de see,
Som dem mætte kan met got;
Naar du den vilt lucke op,
Mættis de til Siæl oc Krop.

14. Skiul du for dem Aasyn dit,
Flux de bliffue Modet qujt,
Tager du dem Aanden fra,
Strax til Jord de bliffue maa,
Blæsz du met din Aand dem paa,
De igien da skabis maa,
Jorden oc fornyet staa."*)

Davids vældige Hersker- og Kriger-Bøn i *den 144de Salme* gør visselig en langt stærkere Virkning i en god Prosa-Oversættelse (som Lindbergs), end i Arrebos Vers, der her skæmmes af en Del Fremmedord og af det fra en asketisk Tankegang udsprungne Forbehold i sidste Strofe: „hand som effter Verden stunder" (ligesom det filistrøse „maad'lig brugt" om Vinen i Ps. 104, Str. 7); men Gengivelsen bør dog anføres, baade fordi vi her have en god *Gennemsnits*prøve paa Arrebos Konst, og fordi Sangen sikkert udtrykker en Følelse, som i hine Troskrigenes Dage har været stærkt oppe hos Tidsalderens bedste Mænd. Salmen er overskreven *Davidiske Feldtrometе* og indledes med følgende „Rimbøn", som udtrykker en af selve Gustav Adolf hyppigt fremsat Formaning:

„Naar Gud skal met i Striden gaa
Oc lære Førsten selff at sla:
Met Bønnen du tromete fast,
Saa ryster (ruster) hand sig met en hast."

*) Ordene „huel", „skiul", „blæsz" ere gamle Nutidsformer i St. f. „hvælver", „skjuler", „blæser", „Væren" er gl. Itk. Flt.

1. „Min Gud jeg loffuer dig met fljd,
Som vil min Klippe være,
Oc lærer Hænder min til Strid,
Min' Fingr' at skermytzere;
Mit Slot oc min Miskund,
Min høye Skantze rund.
Min Skiold oc Frelser goed,
Paa den ieg mig forloed,
Som Folcked for mig tuingde.

2. Huad er, O Gud, et Menniske,
At du vild hannem kiende?
Huad er hans Barn dog til at se,
At du har ham i Sinde?
Huert Menniske for sig
Forfængelighed er lig;
Hans Dage fare, kort,
(Som Afften-Skugge) bort;
Naar du vilt, maa hand bucke.

3. Bøy derfor Himlen oc far ned,
Sla Bierge at de ryge;
Lad see din Kraft oc Mæctighed,
At du kandst Finden stryge,
Din Liunild splitte dem,
Vdskiud din Pjle grem,
Jag dem en Redtzel ind,
Forskreck der's Mod oc Sind,
At de maa Flucten giffue.

4. Vdsend mig aff dit høye Chor
Din sterck' oc mæctig Haande;
Forløsz oc frelsz mig arme Noer
Aff Nødtzens strøm oc vande.
Fra de Vdlenders Haand
Frj mig Beskermermand.
Huis Mund oc Lærdom led
Er Forfængelighed,
Huis høyre Haand er falsker.

5. Saa vil ieg dig, som frelser mig,
Min Gud, en ny Sang siunge,
Paa Psalter lege smuct for dig,
Ja mest met Siæl oc Tunge.
At du selff fører Krig,
Gir Kongen Sejer rig,
Hjalp David Tiener din
Fra alle Finder sin'
Oc fra det Mord-Suerd onde.

6. Befri du mig, min HERRE Gud
Fra fremmed Mact oc Skare;
Riff mig aff deres Hænder vd,
Bryd synder deres Snare.
I deres Mund oc Halsz
Er Løgn oc Lærdom falsk,
Oc deres høyre Haand,
De sig paadriste kand,
Er falsk oc vden effne.

7. Naar vore Sønner voxe frem
Som vnge Planter grønne,
Oc vore Døttre i vort hiem
Som Billeder de skiønne
Staa prydede til stadtz
Som Tempelens Pallatz,
Vor Huse offuergaar
Met Spise mange Aar,
Oc Proviant ey mangler.

8. Naar vore Faar i tusind tal
Yngle i vore Stræder (Markveje),
Oc vore Øxen ey er smal',
Men sterck i Plowen træder,
Naar ingen indfald skeer
Oc Goeds i Landet blir,
Naar ingen høre kand
En Klage i vort Land
Oc Suck paa vore Gader:

9. Naar saadant skeer, da siger hand,
Som effter Verden stunder:
Lycksaligt er forvist det Land,
Gud saadan Lycke vnder.
Lad være huad det kand,
En ræt lycksalig Mand
Er den, hvis Siæl oc Moed
Staar til den HERRE Gud,
Huis Gud er Jacobs HErre."

Som særligt vellykket tør endnu meddeles *den 127de Salme*, kaldet „*Med Gud arbedis best*", med Rimbøn:

„Huer den, sin Næring haffue vil
Met Gud oc æren, see sig til,
Naar hand til Arbed gaar affsted,
Hand beder HERren fylge med:"

1. „Naar Gud i Huset icke er,
Oc holder det ved lige,
Forgieffuis er alt Arbed der,
Huor fast mand end vil fige.
Naar HERREN ey paa Vacten gaar,
Den Vecter uden Nytte staar,
Sig kan en-huer indsnige.

2. Forgieffues staar mand aarle op
Oc langt paa Natten sidder,
Oc slider op den arme Krop,
Fuld nær hosz Fingren bider,
At mand der met vil vorde rjg,
All Verden riffue under sig,
Thi sørger mand oc qujder.

3. Men met sin sorrig, løff oc harm
Aff ingen sted hand kommer.
Oc faar hand end en Skilling arm,
Den ham dog icke frommer.
Men Gud gir sine Tiener' kær'
Baad' Øl oc Mad oc andet meer,
Naar de fuld sødlig slummer.

4. See, Børn som er en eddel skenck,
Der Gud i Verden giffuer,
Med dem vil han dig oc betenck,
Din Arffuinger de bliffuer:
Som Pjlen i en Kiempe-Haand,
Saa er de Drengebørn forsand
Til Fienden at driffue.

5. Lycksalig er forvist den Mand,
Der Gud met slig' begaffuer;
Sit Koger der met fylder hand,
Oc dem til rede haffuer;
Om hand ey Freden nyde maa,
Skal hand sin Fiend vel bestaa
Oc bliffuer ey til skamme."

Blandt *Rimbønnerne*, som i Tiden mellem omkr. 1650 og 1745 mange Gange optryktes, adskilte fra Arrebos Psalter, nemlig i Aftryk af Psalteren efter den almindelige Bibeloversættelse, kan endnu et Par anføres som ret kvikke:

Til Ps. 30: „En Christens Hus er vjet saa,
Med- oc Modgang ind oc vdgaa:
Er Medgang inde, far i Mag,
Er Modgang inde, ey forsag.

— Ps. 60: Et gyldent Smycke vist det er,
Naar Førster haffue HErren kier,
Hosz dem er Lyck' i Krig og Fred,
Det gantske Land der triffues ved

— Ps. 103: Saa høy som Himmel er fra Jord,
Er off'r vor Synd Guds Naade stor;
Saa langt fra Øst til Vester er,
Bortkastes vor' Misgierninger.

Til Ps. 143: I Verden hænder det vel saa,
At Ræt for Naaden tjt kand gaa:
Men hosz Gud vendis Bladdet om,
Der Naade gaar for Ræt oc Dom".

Uagtet sine betydelige Fortrin og enkelte Mænds levende Anerkendelse*) synes Arrebos Psalter dog ikke at have vundet ret Indgang i det *danske* Menighedsliv. Længe vare de »franske Toner« saa yndede, at ej alene kunde *Thomas Villumsens* derefter læmpede Psalter-Bearbejdelse fra omkr. 1600 udgives i Trykken endnu 1641, men ogsaa foretrak de private Salmebogs-Udgivere saadanne Behandlinger, saa at kun nogle enkelte af Arrebos Salmer optoges i dem.**) Senere synes en stigende Smag for det Prægtige og Mystiske — en Smag, hvorom vi have Vidnesbyrd i *Elias Naurs* og *Jens Bergendals* Psalter-Bearbejdelser fra Aarhundredets Slutning (se Oversigten S. 476) — at have stillet Arrebos jævnere, men langt troere Oversættelser i Skygge; i alt Fald har Kingo i sin »Vinterpart« kun to af Arrebos Salmer (den 23de og 103dje) og de forordnede Salmebøger fra 1699 og 1703 kun tre (den 15de, 23de og 111te). Naar ikke des mindre Arrebos Arbejde kunde komme ud fem Gange i 50 Aar, maa dette da væsentlig tilskrives den Modtagelse, Bogen fik i *Norge*. Som tidligere bemærket, synes et Ophold i Norge at have været særligt skikket til at aabne danske Mænds Øjen for Davids-Sangens Skønheder***): to af de ældre, utrykte Psalter-Bearbejdelser

---

*) Hertil høre Mænd som Konrad Aslaksen, Casp. Bartholin og Brochmand blandt Forfatterne af Ærevers foran i den første Udgave, senere Hans Mikkelsen Ravn i Heptachordum Danicum (1646) og Præsten Klavs Rosing i et Ærevers foran i „Hexaëmeron" (1661) — se H. Rørdam, a Skr. II, S. 82, hvor Brochmands smukke Vers ere aftrykte, samt I, S. 177.

**) Først 1647 finder man en Arrebosk Salme — en eneste, nemlig den 23de — optagen i en Salmebog, nemlig Moltkens; andre Samlere have senere et Par Stykker til, Cassuben 1666 endog 23; siden synker Tallet atter. Skønt, som man ser, netop „Herren han er min Hyrde god" tidligst er bleven brugt i Kirken og har holdt sig der længst, har dog ogsaa en smuk, anonym Behandling i Lobwassersk Form af den 23de Salme: „Den som mig føder, det er Gud min Herre", der først er trykt i „Udkaarne Psalmer, 1620", lige til vore Dage havt Plads i de forordnede Salmebøger.

***) Vistnok især fordi de mangfoldige Hentydninger i Davids Salmer til Bjergnatur først blive ret klare for den, som kommer til at leve under lignende Naturforhold. Forf. har selv oplevet noget Saadant i det Smaa. Den første Gang jeg var i Norge, bad jeg paa en Skydsstation, hvor jeg skulde overnatte, om en Bog til Aftenlæsning. Man bragte mig Bibelen. Uvilkaarligt opsøgte jeg den 104de Salme, og nu, med den i Dagens Løb beskuede, for mig helt nye Fjældverden i frisk Minde, forstod jeg først ret Skildringens Skønhed.

ere jo forfattede af danskfødte Præstemænd i Norge. Arrebos Psalter er, efter hans eget Sigende i Fortalen, begyndt i Trondhjem allerede 1620 (med de 7 Bodssalmer), ja maaske den større Del skreven der, og han har tilegnet sine norske Embedsbrødre Værket, dels til Tak for udvist Venskab og for at »deprecere alt huis vng eller gammel af min conversation hos eder . . . kunde offenderet være«, dels ogsaa, for at Landets Ungdom, der af Naturen »meget til Sang oc Music inclinerer« . . ., men tidt bruger Musik og Sang, hvoraf Gud »mere fortørnis end æris«, kunde med »disse halffandet hundrede Davidiske gyldne Harpestrænge oc Israelitiske Muteter . . . . deres Krogharper, Hackebretter oc Langspil . . . helligen og sødeligen consecrere oc besætte«, saa at »deres lange Vinter Afftener, oc tunge udroers Dage« (naar de ligge paa Fiskeri) kunde »korteligen oc glædeligen i Herren henflyde oc fructbarligen forløbe.« Den fromme Digter naaede tilfulde sit Øjemed. Gennem hele Aarhundredet var hans Psalter det norske Folks kæreste Sangværk, i Hjemmet i alt Fald — »En stor Del læge Mænd i Norge«, siger hans Søn Kristen Arrebo i Fortalen til »Hexaëmeron« (1661) om Salmerne, »ere saa kyndige og verserede i dem, som vi ere det hos os i vore danske Salmer.« Saa stærk tiltaltes Normændene af disse Sange uagtet den rent danske Sprogform, at de ligefrem betragtede Arrebo som en Landsmand: den »norske (noricus) Maro« kaldes han i et latinskt Digt fra 1709 (af Hans Skancke »om Nidaros' Historie«, se H. Rørdam, a. Skr. I, S. 236), og prises som den, der havde vakt Muserne af Dvale og lært Nordboer (»Boreis«) at tale med en bedre Røst. Det kan da næppe være tilfældigt, at, medens før Arrebos Psalter saa godt som ingen norsk Røst havde lydt i det dansk-norske Salmekor, fremtræder nu den ene norskfødte Salmedigter efter den anden, ved Aarhundredets Slutning endog saa betydeligt et Par som Dorothe Engelbretsdatter og Peder Dass, som i alt Fald i Samtiden stilledes noget nær jævnsides med Kingo. Herved faar Arrebos Psalter en săregen aandshistorisk Mærkelighed: man tør vistnok med fuld Ret betragte den som *epokegørende for Normændenes virksomme Deltagelse i den fælles dansk-norske gudelige Digtning.*

Det var dog ikke for Psalterens Skyld alene, at Normænd kunde mene sig berettigede til og sætte en Ære i at betragte Arrebo som deres Landsmand, men ogsaa, maaske endog mere for Hexaëmerons Skyld. Dette Digt indeholder Skildringer af norsk Natur, der maatte tiltale saa meget mere, som Sproget

i de paagældende, selvfølgelig originale Partier i ikke ringe Grad bære et norskt Præg, især ved Navne paa Planter, Dyr og andre Naturting. Men derhos maatte, efter Tidens Opfattelse af de kulturhistoriske Forhold, »Hexaëmeron« staa for de Dannede som et fædrelandskt-religiøst Storværk af første Rang.

Om »Hexaëmeron«s Tilblivelse fortæller Kristen Arrebo i Fortalen til Udgaven af 1661, at hans Fader, paa Opfordring af Kansleren Kristian Friis til Kragerup, »særdelis efterdi mand paa samme Tider for alvor begyndte den Tyske Poësin at øfve oc bedre i lafve at sætte«, havde besluttet at »giøre sit beste det Danske Sprock oc Poësi sin Anseelse at gifve ved sin riigflydende Aare oc Poëtiske Venam, den hand med større Andact eller nytte ikke viste at bruge, end der hand tog sig for at siunge oc riime om det hellige Skabelsens store Underverk.« Her have vi den herskende Tankegang. Fædrelandets Sprog, »det gode, gefve, Gamle Cimbriske oc Gothiske, eller Danske Spraak«, som det kaldes et andet Sted i samme Fortale, der »efter Reformationen oc hen imod halffandet hundret Aars tid er meget blefvet forsømt oc af mange foract«, skulde bringes til Ære og lige Rang med de fremmede Storfolks Tungemaal ved et betydeligt Digterværk. At dette Maal kunde naas og naas bedst ved Behandling af et nationalt Æmne i nationale, fra Fædrene nedarvede Former, det kunde man ikke tænke sig. Den herskende religiøse Aandsretning krævede et opbyggeligt Æmne, og det maatte behandles efter et Forbillede, hentet fra et af de sydlige Kulturfolks Literatur. Her frembød sig — og anvistes maaske af Kristian Friis selv — det franske Læredigt »La prémière Sepmaine« af *Guillaume Salluste du Bartas* (1544—90, ivrig Huguenot), som i kort Tid havde oplevet mange Udgaver og alt var oversat baade paa Hollandsk og Tysk*). Kunde man paa værdig Maade overføre dette Værk paa Dansk, saa vilde man eje en Digtning, der baade kunde aabenbare Modersmaalets Adel og yde kristne Læsere rig Opbyggelse. Arbejdet kunde gøres med større eller mindre Frihed, og Arrebo har stillet sig frit nok til Opgaven, snarere omdigtet end oversat, ogsaa ikke sjælden fulgt sine egne Indskydelser. Men i det Hele var Æmnets Behandligsmaade dog bestemt ved

---

*) At Æmnet, som alt findes behandlet i det 4de Aarhundrede, én Gang havde fundet sin Digter i Danmark, tænkte selvfølgelig Ingen paa i Arrebos Dage; men Anders Sunesøns skolastiske Læredigt var da heller ej i mindste Maade en nordisk Frembringelse.

det fremmede Grundlag. Derfra kom Størstedelen af *det belærende Indhold*, som omfattter det Meste af Tidens Naturkundskab, ogsaa en Del teologisk Polemik. Dermed var *Stilen* given, især Vrimmelen af Mindelser fra den klassiske Oldtid, Brugen af romerske Gudenavne som Naturmagternes Symboler (»Phoebus« i Stedet for Solen, »Neptun« i Stedet for Havet), Indfletninger af græske Myter og Anekdoter hentede fra Klassikerne o. s. v. Dermed fulgte endelig de *metriske Former*. De hjemlige kunde der ikke være Tale om at bruge — kun i de smaa af Arrebo, selv forfattede Indholdsangivelser foran hver Sang lyde de fireleddede, parvis rimede »Knittelvers —: man maatte søge sydlige Versemaal, Arrebo begyndte endog med *Hexametre*, men dobbelt *rimede* — t. Ex.

„O Almægtige *Gud*, al Verdens Skaber oc *Herre*,
Præctig du gaaer her *ud*, din Gierning siirlig mon *være*" o. s. v.

Efter den 1ste Sang opgiver han dog dette yderst besværlige Versemaal og tager til Takke med Originalens: *Alexandrinen*. Det er imidlertid ikke den rigt skiftende franske Alexandrin med dens 4 stærke og 2 svage Taktslag, Friheden til at flytte Accenterne eller fordele en Accent paa to Stavelser o. s. v., Egenheder, som i høj Grad nærme den til den nordiske udvidede Tolinestrofes og den tyske Heldenstrofes Vers: Arrebo fulgte *Tyskernes* Spor, nøjedes med deres stive og ensformige Efterligning af Alexandrinen, der som et »regelret« Versemaal i Virkeligheden passede saa lidt til de nordiske Sprogs Væsen, og som nu ved ham først fik Indpas i Norden for at herske som vort Hovedversemaal mer end halvandet Hundredaar — undtagen paa Island, hvor det altid vragedes. Imidlertid, gennem alt det Fremmede kommer dog noget Hjemligt, sandt Nordiskt til Orde. Arrebo havde sit Værk saare kært — »Min Bog, min søde Sorg, min lystig' Hovedbryder«, udbryder han et Sted —, og alt som han skrider frem, frigøres mer og mer hans medfødte nordiske Digteraand. Alle Ufuldkommenheder uagtet, naar han maales med vor vor Tids Alen, viser han dog ikke ringe Magt over Sproget, vover at optage gamle, fyndige poetiske Udtryk, og danner selv nye Billedord, tidt med helt kenningagtigt Sving, vel stundom uheldige, oftere tankevækkende og malende; hans levende religiøse Følelse og friske Øje for Naturens Skønhed løfter ham til lyrisk

Flugt paa egne Vinger og giver ham levende Farver til Naturskildring, især naar han maler, hvad han selv har set; og som Helhed gennemtrænges det lange Digt af en sandt »poetisk Fornemmelse af Guds Aande, der gaar gennem hele Verden« (N. M. Petersens Ord). Men jo bedre Foretagendet havde lykkets, og jo mere Digtet stak Aarhundredets Dannede i Øjen som det første større danske Konstdigt, des mere afgørende Betydning fik det — skønt det aldrig vandt nogen stor Læsekreds og kun udgaves den ene Gang — for den fremtidige Udvikling. Med »Hexaëmeron« gjordes et stort Skridt videre frem paa den med Psalteren aabnede Bane. Det var slaaet yderligere fast, at dansk Konstpoesi maatte uvikles *ikke fra rent folkelig Grund, men gennem Tilegnelse og Efterligning af fremmede, især romanske Frembringelser.* Skønt »Hexaëmeron« som væsentligt *gudelig* Digtning efter sin Aand og sit Indhold endnu helt tilhører den gammel-lutherske Tid, maatte det dog som fransk Efterdigtning ved sin Stil og sine Former komme til at *bane Vej* for den grundforskellige Aandsretning, der alt nu begyndte at gælde for den evropæiske Kulturs Blomst: *den franske Renaissance.*

Ganske rigelige Uddrag af „Hexaëmeron“ — nu en meget sjælden Bog — findes hos H. Rørdam (II, S. 182—263), hvortil Læseren henvises; kun et Par Prøver maa her meddeles for at give en Smule Forestilling om Digtets Beskaffenhed.

Det indledes med en „*Fortale til Skaberen*“ af Arrebo selv. Den begynder:

„O, Alzmæctige Gud, al Verdens Skaber oc Herre,
Præctig du gaaer her ud, din Gierning ziirlig mon være!
Herlighed er din Dragt, oc ljus dit Klædebon hvide!
Deilighed er din Pract, du skin (skinner, gl. Form) som Solen hin blide!
Blankt din Klædebon er, din' Hænders Gierninger ljuse,
Neppe dem Phoebus seer, før hand flux lader sig kiuse“ (fortrylle) . . .

Herren kaldes i det Følgende en „Rørmestere klog“, fordi han „oplader Kilderne og leder Elvene:

„Elfven saa striide gaaer imellem grønneste Lide“ —

man mærker strax, at Digteren har levet i Norge — fremdeles, som alle Væxters Ophav, en vis „Gardener“, en „Fiskmestere rig“, en „Skolemestere fix“, som lærer ikke ved Bogstaver, men ved Mirakler; hvordan skal Digteren kunne give et værdigt Billede af Skabningen?—

„Palladis Viisdoms Skriin vil her fuld snarlig udtømmis
Oc Demosthenes fiin for tungen lidet berømmis;“

her er ikke andet Raad end at bede Gud sende den hellige Aand,

„Hvilken i første tiid den raa materie qvegte (levendegjorde),
Varmed af Kraften bliid, oc ret som Hønnen udklegte:
Herre Gud, hiælp oc varm, gif Lius vor syndige Hierte,
Herre Gud dig forbarm, stick op din Fackel oc Kierte,
Flydende giør min Pen, den drif med Fingrene dine,
Lydende (lydhør) giør din Ven, o Øremester hin fine:
Du som eenist dog er, den døv mand lærer at høre,
Du, ô Skabere kier, lær dummen (den døvstumme) tungen at røre,
Paa dit Løfte til gafn vi ville haabe ja liide;
Hermed i Jesu Nafn vi saa til Arbeydet skriide.“

Den her anslaaede *Lovsangstone* klinger igennem hele Digtet. Alt hvad der fortælles, omstændeligt og tidt tørt nok, om Verdens Sammensætning og Naturkræfternes Spil og om Skabningens enkelte Dele, vendes altid til Herrens Pris: didhen stunder Digteren fra først til sidst, det er Digtets egentlige Maal. Med Bøn og Paakaldelse begyndes hver ny Sang — her er Arrebo som oftest original og hæver sig hans lyriske Flugt høiest, t. Ex. i den „korte Fortale“ til den fjærde Sang (om „Stierners og Planeters Skabning“):

„Den Lercke frydefuld i Lufte-Sal hin høje
Opfluer spiire-ræt, mod Verdens liusest Øje,
Sig atter ned igien til grønnend' Ager svinger,
Oc hvor hun far oc er, sin Skaber Psalmer siunger:
Langt meer end egner dig din hellig Luth at røre,
Sød-stemmig Musa min, af Helicon at føre
Det lærde Jomfru-Choor, med deres fiils-been ziter,
Oc bed' at Orpheus paa harpen sig befliter,
Oc modulerer saa, at grønnen Skof den springer,
Oc striiden Aargangs-aa sit Strømme-løb betvinger:
At marck-oc bierge-vildt fortammer sig oc spægis.
Oc den kaad-sindig Fisk til Land af fryd bevægis.
Thi, giør jeg Ørne fluct, oc sveber i det høje,
Planet oc Stierne-Choor beskuer med mit Øje:
Far jeg med bu' oc piil paa Himmel høje Klipper,
Min Høg oc Støfver-hund i grønne dale slipper:
Gaar jeg i roosen-lund violen brun at bryde:
Oc ind i Snecken triin, blaa Bølgen hører skryde:
I hvort jeg staar oc gaaer, med tanken far oc fluer,
Jeg Under stoore seer, Guds mæctig Gierning skuer.
Skal jeg da være stum, naar vilde Sangre siunge
Naar Skaberen til priis smaa Buske-fugle liunge (flokkes)?
Det klinge, hvor det kand, jeg siunger Gud til ære,
I Luften oc paa Jord, hvor tancker mig hen bære
Men du Guds Aand, som højt Propheten fordum tiide
Paa Ild-liig-røøde Vogn i Luften førde viide,

Opløft mig højt fra Jord, Sky-borgen lad mig bryde
Oc efter egen lyst de blaa pauluner nyde:
Min Lufte-foormand bliif højt i Planete-gade
Til Solens gyldne Vogn opfør mig uden skade" o. s. v.

Med Tak og Lovprisning sluttes enhver Fremstilling, som naar Digteren, efter at have beskrevet Planterne hver især, udbryder (i tredje Sang):

„Hvad skal jeg sige meer? i hvort jeg mig henvender,
O allerklogste Gud, jeg finder dine hænder,
Paa lidet stycke Land hvert sted, i alle kanter,
Staa sætt' (satte) alt med din haand vel mange tusend planter
Atskillig i gestalt, i blomster, stilke, blade,
i kraft oc virkelser, i andre mange maade.
O Gud, jeg gaaer i eng, paa bierget rank jeg kryber,
Alt dine fodspor der oc fied af fedme dryber,
Der er paa ager ej, der er ej sted i Enge,
Der er i vilden Skof, i vongen eller venge
Ej nogen liden Urt, ej græs, ej straa, ej nelde,
Der dig jo peger paa, dig alle Skaber melde,
De sige at de maae til Tiennist os forblifve
Os Øl oc dertil Mad, samt huus oc klæder gifve" —

og nu udføres videre den i de sidste to Linier antydede Tanke. I det Hele, ved Siden ad *Mangfoldigheden* og det vidunderligt *Samsvarende* i Verdensaltet som Vidnesbyrd om Guds Magt og Visdom, dvæler Digteren især ved Naturtingenes *materielle Nytte for Menneskene* og føler derigennem stærkest Guds Godhed. Sjældnere fremhæver han Naturens *Skønhed* som Grund til at takke Gud; det kan dog, ske, som naar han (sidst i tredje Sang) tiltaler Jorden:

„Vær helsen Moder stoor, vær helsen kost-frii Amme,
Som mig i Liifvet bær, oc est min rood oc Stamme,
Mig spiser best dit Bryst, din Uld oc Hør mig klæder,
Du est min Øien-lyst, naar jeg i Hafven træder" o. s. v.;

og i alt Fald lever Skønhedsglæden i ham, lægger ham malende Ord i Pennen og præger Versene med en stundom helt gribende Klang af Henrykkelse, som naar han, efter i anden Sang, at have færdets i Luftveidenen først i tredje Sang daler træt ned mod Kloden og endnu finder den skjult af Vand, men saa dukker Jorden frem:

„Nu finder Ørnen Huus, nu hitter Falken rede,
Nu dages Landet op, nu legges broo hin brede,
Nu rinder Skof af Jord, nu groe de enge grønne,
Nu staar i Sommer-floor Lysthafverne de skønne.
Jeg som forleden dag for Vand ej blifve kunde,
Gaar nu i Græs til Knæ oc midt i roosen-Lunde" o. s. v.

Undertiden leder Naturbetragtningen overraskende og sindrigt til *moralske* og *religiøse Paamindelser.* Saaledes i Stykket i sjette Sang om Norges vilde Dyr: da det er fortalt, hvorledes Hjortene, naar de ville over en Elv, skiftes til at svømme i Spidsen og bryde Strømmen, medens de andre svømme efter med Hovedet hvilende paa Formandens Lænd, føjer han til:

„Saa bør man i en Stad oc vel bestilt Gemeene
Paa een, som villig er, ej legge Byrden eene,
Men Borger Borger skal sin Axel troolig laane,
Sig selfver for betryk ej meer' end Nabo skaane."

Bæverens Hus med et Loft foroven som Tilflugt, naar Elven flommer, giver Anledning til følgende smukke Lignelse:

„Slig Klogskab egner os, som boe i nedre Stue,
Vi skulde bygge saa, naar Dødens Vandløb true,
Vi da i højen loft fra Nød oc Fare trygge,
Trods Død oc Diefvel med, hoos Gud maatt'ævig bygge;"

og den nys udpegede Lovprisning af Jordens Herlighed og Herligheder ender med det fromme Udbrud:

„Naar Ild, naar Luft oc Vand vil icke med mig holde,
Annam mig i dit Skjød, min Moder, oc i volde,
Til Christ, min Frelsermand, vil mig op til sig tage,
Oc dig, med Verden al, befrii fra al Umage".

Som Prøve paa Skildring af *norsk Natur* kan, næst det hos N. M. Petersen meddelte Stykke om „Reins-Diuret" med al dets Nytte, fremhæves en Skildring af Moskøstrømmen, der begynder:

„I Loufod Norden hen, i Norrigs Konge-riige,
Een Strøm befindes stoor, som ej har mange Liige,
Den kaldes Moske-strøm, af Mosker spits hin høje,
Som Strømmen runden om ret artig veed at pløje.
Naar denne giør sin fliid oc Maanens Verk forretter,
Oc nogen kommer nær, hand Verden snart forgætter,
Den Bylge reis' i vær som andre Bierge høje,
Mand der igiennem kand see Soolen Verdens Øje.
Er Vinden Strømmen mod, to helte sammen riide,
Oc med sligt Bulder stoor imod hver andre striide,
At Land oc Huus derved, ja Dør og Vindu ryste,
Oc tage saa af sted, som Jorden skulde bryste.
Den stercke Trolde-hval kand der ej giennem bryde.
Men trecker vred derfra, forfærdelig maa skryde."

Derpaa meddeles Bøndernes Gisning om, at der er et „Hafsvelg", hvilket sluttes af at Driv-Træer sluges af Strømmen og siden komme frem grene-

løse og slidte, hvorefter Forf. kommer med *sin* Gisning, som gaar ud paa, at Strømmen i Dybet støder mod en lukket „Skærgaard“, saa at der danner sig en Slags Bagevje rundt om den spidse Klippe i Midten.

Hexaëmeron var og blev et Særsyn og fulgtes ikke af nogen Digtning af samme Art, der paa nogen Maade kan lignes med det eller fortjener nærmere Omtale. Ikke paa Læredigtets, men paa *Lyrikens* Omraade skulde den gudelige Digtning i Danmark og Norge skride videre frem. Dog varer det en god Stund — omkring et Halvthundredaar — efter Arrebos Psalter, inden der kommer et nyt Gennembrud. De vigtigere Forfattere, Mænd som *Søren Povlsen Gotlænder*, Normændene *Offvid* og *Svegning*, *Erik Pontoppidan*, *Bording*, *Fr. Brandt*, *Johan Brunsmand*, *Søren Jonæsen* — de tre sidste maa, skønt samtidige med Kingo, tælles med her, fordi de afgjort staa paa det ældre Trin — alle disse Forfattere adskille sig ikke væsentligt fra hverandre indbyrdes eller andre kendte og ukendte gudelige Lyrikere fra samme Tidsskifte: deres Sange ere som oftest temmelig jævne, stedvist ret tiltalende, men kun sjælden poetisk løftede Udtryk for en særlig men hverken dyb eller stærk Følelse.*) Derimod stiger Færdigheden i at tumle Sproget i regelrette Versformer, med det Samme som man klarere begriber Modsætningen mellem den konstløse Sang og Konstlyriken, og den aandelige Vise skiller sig tydeligere ud fra den egentlige Salme.**) Dog sker lige saa lidt i

---

*) Dette gælder t. Ex. baade om Pontoppidan, af hvem man efter hans Passionsprædikener skulde ventet Forsøg paa at flyve højere, og om Brunsmand, hvis dogmatiske og polemiske Iver ikke mærkes i hans Sange. Den beundrede verdslige Digter Bording hæver sig som Salmedigter over de Andre kun ved lettere flydende Vers. Hos Brandt, der endnu var i Yndest i Holbergs Tid, kan man snarere nu og da træffe Vers med et højere Sving, saasom den første Strofe i en Sang fra 1658 over Habakuk III, 16:

„Hvi staar Jerusalem saa sørgelig nedbøjet?
Oc Sarons Herlighed, som var saa klar ophøjet,
Hvi mørckes den saa saare
Oc liggis fast i Støff?
Ja, Zions Daatters Taare
De staa som Dug paa Løff.“

Særligt heldig er oftere Søren Jonæsen, men han var jo kun Oversætter.

**) Betegnende for Tidens æstetiske Begreb ere Joh. Brunsmands Ytringer i Fortalen til „Den sjungende Himmellyst“ (1687) om de to Slag Viser eller Sange, som fandtes „i vores gemene Sprog“; det ene Slag „næsten som en gemeen og ubunden Tale, med nogen føje Riim beblandet“, det andet Slag af „bequemme Riim, saavel som ogsaa af fuldkomne Vers, hvori alle Stavelsers Tid eller Længde og Korthed nøje er tagen i Agt,

den ene som i den anden Henseende, noget væsentligt Skridt fremad, før **Thomas Kingo,** der alt længe havde nydt Anseelse som verdslig, især patriotisk Digter, fra 1674 træder frem som Salmedigternes Kornfører og giver den gammel-lutherske Aand i den dansk-norske Menighed sit højeste Udtryk.

Hvori ligger nu dette, m. a. O.: hvori ligger Kingos Storhed og særegne Betydning som gudelig Digter?

Hvad *Versformen* angaar, stod det fuldt saa klart og fast for ham som for alle hans lærdt dannede Samtidige, at kun i »fuldkomne« d. v. s. regelrette Vers kunde et poetiskt Indhold bæres værdigt frem. Saa overbevist var han om Principets Rigtighed, at han i sin »Vinterpart« oftere har rettet Versene i ældre deri optagne Salmer — ikke uden derved jævnligt at skæmme Udtrykkets naturlige Fald og hjærtelige Klang,*) saa det netop herimod rettede, nylig omtalte Forbud i Salmebogs-Reskriptet af 1696 var i Virkeligheden vel grundet. Men, medens Kingo ikke aner, at de ringeagtede uregelrette Vers vare Modersmaalets egne Former, opfatter han dog sin Digterid som en *patriotisk* Gærning, vil netop hæve Modersmaalet ved at vise, hvorledes der kan digtes smukke aandelige Sange i konstrette Former, lige saa vel paa Dansk som paa andre Tungemaal**); og han *gør* det

---

aldeles som i de græske og latinske Vers", og hvori hvert „Sangvers" har „et vis Tal Stavelser, og ere de derudi langt fuldkommeligere end det andet Slag, som har nu flere, nu færre."

*) Man jævnføre t. Ex. følgende Strofe fra Holst's Psb. 1643 med Kingos Omdannelse i „Vinterparten", og man vil ikke være uvis om, hvor Ordene falde lettest og livligst:

„Naar ieg betencker den Tid oc Stund, Som ieg aff Verden skal fare, Mit Hierte sig fryder saa mangelund, Som Fuglen ved Dagen den klare Det er den Dag, Som all min Klag' Min Sorrig oc Jammer faar Ende: Til Glæde sød I Abrahams Skiød Kommer ieg fra dette Elende."	Naar jeg betænker ræt den Stund Jeg skal af Verden fare, Mit Hierte frydes mangelund, Som Fugl ved Dag dend klare: Det er dend Dag, Naar ald min Klag' Oc Jammer faar good Ende: Til Glæde sød I Abrahams Skiød Far jeg fra dett' Elende."

**) Som bekendt, kommer denne Tankegang især smukt til Orde i Tilegnelserne til Kristian V og Charlotte Amalie af Sjungekorets to Parter, naar næmlig Digteren lover Kongen at gøre sig al Flid med Arbejdets følgende Dele, „saa vi og her i Danmark, saa vel som de tydske og andre Lands-Folk (aff hvilke vi hverken har behov at laane, eller udi Riime-Konsten det ringeste at efftergive) kunde have Psalmer og Sange, til Gudsfrygtigheds daglige Øffvelse, som ikke ere taad og udlaant af deris: Thi de Danskes Aand er dog ikke saa fattig og for-

virkelig, gør det bedre end nogen anden af Tidsalderens Skjalde, saa at der hos ham øves forholdsvis ringe Vold paa Sproget for Versenes Skyld (nu og da urigtig Accentuering, ellers kun Apostrofering af det toneløse Slutnings-e foran Ord, som begynde med Vokal); endelig, medens han aldrig nedlader sig til at oversætte fra Tysk eller andre nyere Sprog, er han ikke mere bange for det Folkelige, hvor det da ikke strider mod Vers-Principet, end at han kan bruge verdslige *Melodier*, tildels af ganske folkelig Klang, jævnsides med Koral-Melodier.*) Staar Kingo end i den her omhandlede Henseende væsentlig paa samme Stade som hans Forgængere og ældre Samtidige, saa *ser* han dog langt klarere end disse, hvad der nu engang *maatte* opfattes som Digtekonstens Fremtidsopgave i Danmark: gennem de godkendte *europæiske* Versformer at udtrykke et selveget, *nordiskt* Tanke- og Følelsesindhold, og han *gør* dette paa den gudelige Lyriks Omraade med saa stor Overlegenhed, at Principet fra nu af er urokkeligt for lange Tider, ej alene paa Salmesangens, men paa alle Konstpoesiens Omraader.

Ogsaa *Grundtankerne* og *Hovedmotiverne* ere væsentlig de samme hos Kingo som hos de øvrige gudelige Lyrikere: de vare

---

knyt, at den jo kand stige lige saa høyt mod Himmelen, alligevel dend ikke bliver ført paa fremmede og udlændiske Vinger", eller naar han roser Dronningen, fordi hun ved at „elske vort Sprog" gør Mange „skamrøde", som „have (maa ske i tredive Aar) ædt Fædernelandets Brød i Hans Majest. Tieniste og har dog ikke vildet lære tredive Danske Ord", og naar han priser og altid vil tragte efter at „lægge tilbørlig Værd, sær udi Aandelige Sange" paa „vort kiære og ældgamle Moders Sprog", som synes altid at skulle „agtis haant om af dem, som vi agte høyt om", eller som de „indbilder sig (fordi de vil ikke forstaa det) er et Vadmels Sprog, og derfor gid ey taget det paa deres Silke-Tunger."

*) I Fortalen til Sjungekorets første Part forsvarer Digteren, at han har brugt „nogle Melodier, som ellers siungis til forfængelige Ord", i Stedet for „de gamle og brugelige Kirke-Sangis Toner." „Jeg haver", siger han, „dermed vildet gjort de velklingende og behagelige Melodier saa meget mere Himmelske . . . At om Du kan lade dig undertiden befalde, for en Melodies Artigheds Skyld, at gierne anhøre en Sang om Sodoma, Du meget mere (om du est et ret Guds Barn), skulde lade dig behage, under selvsamme Melodie, at høre en Sang om Zion". Heri mener han at kunne støtte sig til vore Forfædre, som have digtet og sammensat vore Kirke — Psalmer" og som have „friit taget allehaande Melodier, end ogsaa af lystige og Verdslige Toner", og, vil man klage over Melodiernes Vanskelighed, „da er det kun Ord-Nisser til at kyvse Børn med": man har mange Kirkemelodier, der ere vanskeligere end disse, og „Tiden og Brugen lærer Alting". I Sjungekoret meddeles 15 nye Melodier, harmoniserede, maaske af Kingo selv; nogle af dem turde være oprindeligt skotske Folkemelodier, som Kingos Fader har medbragt, navnlig „Sorrig og Glæde de vandre tilhobe", „Rind nu op i Jesu Navn" og „Op, op, i søde Jesu Navn"; andre have afgjort nordisk Klang, deriblandt „Nu rinder Solen op" og „Far Verden far vel!"

givne med Kirkelæren og Gudstjenestens Indretning i Hus og Kirke. Dermed følger, at Kingos Sange adskille sig i de forinden udviklede *Arter*, kun at en Art helt savnes, nemlig Katekismus-Sange, medens en anden: Epistel-Salmerne, er saa godt som særegen for ham. Han har saaledes forsøgt sig i Omdigtning af *Davids-Salmer*, dog kun i ringe Omfang, nemlig de syv Pœnitentse-Salmer (optagne i Sjungekorets første Part), og med ringere Held end ellers.*) Dernæst komme Tids- og Lejligheds-Sange: først og fremmst *Morgen-* og *Aftensange* til syv Dage, hver ledsaget af et »*Hjærtesuk*« d. v. s. en rimet Bøn (Sjk. I); endvidere *Sange før og efter Maaltid* med to »*Smaa-Børns Hjertesuk*« (Sjk. II); endelig *Rejse-Sange*, til Lands og til Lands, hvert med sit *Hjertesuk* (Sjk. II). En særegen Række danner (smstds) sex *Bods- og Bedrings-Salmer*, Salmer *før og efter Altergang*, samt nogle Sange indeholdende almindeligere kristelige *Livs-Betragtninger* med tilhørende *Hjærtesuk*. I »Vinterparten« kan adskilles tre Grupper, som alle ere henførte til Vinter-Halvaarets Guds-Tjenester: først *Epistel-Salmer*, en til hver Perikope, gennemgaaende *didaktiske* Sange; dernæst*Evangelie-Salmer* i to Rækker, nemlig dels en kort Salme (stundom to at vælge imellem) paa to Strofer til hver Helligdag, alle til samme Melodi, dels en længere Salme, som, overalt hvor Perikopen giver Anledning dertil, bliver væsentlig »*historisk*«; endelig, til Ugedagsgudtjenesten i Fasten, samt Palmesøndag, Skærtorsdag og Langfredag, *Passions-Salmerne*, som alle maa regnes til de »*historiske*«.

Men, medens Kingo udtaler Tidsalderens religiøse Bevidsthed indenfor de forudskabte Rammer, hæver han sig ved *Maaden*, hvorpaa han gjør det, frem blandt baade Forgængere og Sam-

---

*) Kingo har vel været for selvstændigt frugtbar og for fyrig til at kunne give sig helt hen i en fremmed Tankegang. I alt Fald staa hans Davids-Salmer tilbage for Arrebos, ere navnlig betydelig bredere end disse — og *de* ere allerede for brede —, og med deres snart for pyntelige, snart næsten utilbørligt drøje Stil naa de ikke nær de Arreboske Oversættelsers troskyldige Jævnhed og Ynde. Man jævnføre t. Ex. Begyndelsen af Davids 6te Salme hos Arrebo og Kingo:

„Ah Herre Gud straff icke mig
Vdi din store Vrede,
Oc refs mig ey, jeg beder dig
Vdi din Grumheds Hede,
O Herre Gud mig Naaden tee,
Thi jeg er suag oc fuld aff Vee,
Stor Synd mit Hierte krencker.“

„Ach, min Herre, straf mig ey
I din Næse-fnysend Vrede,
Og udi din Grumheds Hede!
Lad dog Naaden finde Vey!
Tænk dog, Herre, at jeg arme
Er saa svag og siver hen,
At vilt du dig ey forbarme,
Faar jeg aldrig Krafft igien.“

tidige som en Kæmpe blandt Dværge. Hos ham fandtes nemlig *forenede* de to Grundvilkaar for al kærnefuld gudelig Digtning: han var *baade* en stor *religiøs Personlighed* og et stort *Digtersnille*. *Paa den ene Side* havde han ikke læst eller tænkt sig, men *levet* og *kæmpet* sig ind i den evangeliske Kristendom. Det fremgaar tydeligt nok af hans Sange, kan tildels ogsaa skønnes af hvad man ellers véd om ham, at han af Naturen har været en lidenskabelig Mand, virke- og stridslysten, ikke fri for Vredagtighed eller Sanselighed, ikke ufølsom for Hæderens eller Guldets Glans — skønt sikkert aldrig smaaligt forfængelig eller paaholdende —, kort sagt paa mange Maader udsat for Verdens Tillokkelser. Men lige saa klart er det, at mod alle Fristelser kæmpede i hans Bryst ikke mindre lidenskabeligt en sanddru og stræng, i nedarvet gammel-luthersk Gudsfrygt og Sædelighed optugtet Samvittighed, som ubønhørligt greb og dømte enhver, selv den ringeste Svaghed, men da ogsaa des heftigere kastede den ængstede, fredsøgende Sjæl ned i brændende Bøn til ham, der alene kan give og altid tilsidst giver Kraft til Sejr over Satan. Derfor er Kingo fortrolig med enhver Stemning, som i denne indre Kamp kan røre sig hos en oprigtig Kristen, lige fra den dybeste Sønderknuselse til den højeste Henrykkelse, fra det heftigste Oprør mod det Onde til rolig Opløftelse over Livets Smerter og salig Hvile i Samfundet med Gud. Men hans Hjærte er ikke — paa pietistisk Vis — optaget alene af hans Saligheds-Sag. Ikke at han nogensinde glemmer sin Syndighed i letsindig Tryghed; men greben af og gribende Guds og Frelserens hjælpende Haand, kan han frejdigt vende sine Tanker til Omverdenen, kan i Naturens og Menneskelivets Forhold og Tilskikkelser finde Vidnesbyrd om Guds Virken og af Hjærtens Grund bede for den Almenhed, han hører til: Menigheden, Fædrelandet, Konge og Øvrighed. Allerhelst søger han dog, baade som Enkeltkristen og som Menighedsmedlem, hen til Forsoningens Ophav, til den historiske Kristus, knytter, efter den Anledning som Kirken giver, sine og Menighedens inderligste Hjærteudgydelser og Bønner til det levende Minde om Frelserens Fødsel, Liv, Lidelse og Død, Opstandelse og Himmelfart, og henter fra dette aandelige Samliv med Herren altid ny Næring for Andagtens Ild, ny Styrke for Troen og Haabet. Her smelter det Subjektive og Objektive sammen, Bevægelsen indefter og udefter gennemtrænge hinanden; derfor bliver den »historiske« Salme Kingos højeste Ydelse, hvori han især overgaar alle tidligere

dansk-norske Salmedigtere, medens han fremfor dem griber de Æmner til kristelig Livslære og sædelig Paamindelse, som Kirken tilbyder i Epistel-Lærestykkerne. — *Paa den anden Side*, om ogsaa en prøvet Kristen levede nok saa inderligt i alle disse Tanker og stræbte nok saa ivrigt at give dem poetiskt Udtryk, var det jo ikke sagt, at han vilde frembringe Andet end fromme Rimerier — dette er netop Tilfældet med de fleste ældre aandedelige Sange, fraregnet Sthens og Arrebos samt et og andet Digt eller Vers af andre kendte eller ukendte Forfattere. Kingo derimod var, hvor Tidsaanden bar med, altsaa paa det religiøse Omraade, en sand, fød Digter. Enhver Tanke, som griber hans Hjærte, sætter strax hans ualmindelig fyrige Fantasi i skabende Virksomhed, og fra Modersmaalets Forraadskamre, som staa vidt aabne for ham og hvis Indhold han selv ideligt forøger, tilflyde ham da i rigt Maal de udtryksfuldeste Ord og Vendinger. Dette gælder, naar han vil skildre ligefrem, være sig Naturens Liv, t. Ex. Dagstidernes Skiften (i Morgen- og Aftensangene) eller historiske Tildragelser, især af Frelserens Liv (i de historiske Salmer). Det gælder ikke mindre, naar han vil anskueliggøre for Aandens Syn ydre og indre Menneskeforhold, Sjælstilstande, Guds Virken, det Hinsidige o. s. v. Derved præges hans *Stil*. Den er lidenskabelig, højtflyvende, svulmende billed- og lignelsesrig, og dog — trods Salmernes Længde og skønt Billederne stundom næsten overvælde Digteren — energiskt sammentrængt; især ynder Kingo tanke- og fantasitunge Dobbelt-Ord, som oftest selvskabte, der røbe et dybt, ham selv naturligvis ganske ubevidst Aandsslægtskab med Oldtidens kenningskabende Skjalde. Men derhos er han stærkt »realistisk«. Ingen Smagsregel og Smagsfordom holder ham fra at bruge noget som helst Billede, noget som helst Udtryk, gammelt eller nyt, hentet fra Livets højeste eller laveste Sfærer, blot at det passer paa det, der skal betegnes, levendegør det for Fantasien saa hjærtegribende, ja saa nerverystende som muligt. Det kan da hænde, at han i Produktionens Hede har grebet feil, er bleven uklar eller overspændt, eller har brugt Udtryk saa drøje, at de maa have faldet selv hans langtfra ordsnerpede Samtidige for Brystet. Men de allerfleste Anker, som man i senere Tider har gjort mod Kingos Stil, ere ugrundede. Enten komme de af Uvidenhed, idet man ikke har forstaaet mangt nu forældet, i sig selv fortrinligt, ja stundom aldeles uerstatteligt Ord — derfor have Kingos Sange næsten altid tabt ved senere Omdannelser, selv hvor man har foretaget dem med stor Varsomhed. Eller

man har misforstaaet Sangens »Tone«, man har stødt sig over Udtryk, der klinge »uædelt« for vore Øren og derfor nu synes ubrugelige i »høj Stil«, men som ikke havde nogen saadan Afsmag paa Digterens Tid; især har man overset, at Udtryk, der sikkert *ogsaa dengang* havde en »uædel« Klang, tidt ere brugte med Vilje, fordi de vare *gode nok*, ja netop *lige tilpas* til det, som der skulde peges paa med dem. For hin Tids haandfaste Mennesker var nemlig det Religiøse ikke blevet en temmelig fjern Tankeverden, som man kun besøger i Helligdagsstemning og da kun tør røre ved i højtidelige for ej at sige pæne Udtryk: det var dem den rammeste, hele Hverdagslivet udfyldende Virkelighed, og særligt stod det Onde ikke for dem i bleg Abstraktion som »*det* Onde«, men som »*den* Onde« i alt andet end ophøjet, snarest dæmonisk-løjerlig, men netop derfor des uhyggeligere, konkret Nærværelse. Fra den fnysende Harme og *Ringeagt*, hvormed særlige Folk maa se paa en farlig, paatrængende, lumpen og svigefuld, men derhos i Grunden dum Fjende, faar derfor, ikke mindre Sang end i opbyggeligt Foredrag, Tidens Omtale af Djævelen og hans Rige med Alt hvad dertil hører et Skær af djærvt *Kamp-Lune*, som ingenlunde svækker, men netop skærper Talens Alvor, og som man maa kunne føle og dele, naar man skal kunne forstaa Tidsalderens religiøse Aandstilstand*). I det Stykke er Kingo god Gammel-Lutheran trods Nogen.

Hvo kan tvivle om, at Kingo skildrer sin egen Natur og sine egne indre Kampe, naar han siger, i *Hjærte-Sukket* efter *Sørejse-Sangen* (Sjk. II):

„Naar jeg, o Gud, paa Havet er
Og Bølge-Ryggen gennemskiær,
Da kand jeg mig erindre,
At i mig selv, der er et Hav
Rætved min dybe Hierte-grav,
Hvor sterke Storme tindre,

---

*) Det var en lignende Misforstaaelse af en svunden Tids Følemaade, som fik Schiller til i sin Bearbejdelse af Macbeth for den tyske Scene at forvandle de ondskabsfulde, næsten latterligt grimme og netop derved saa forfærdelige Troldhexe til et Slags antikt storladne Skæbnegudinder. Det stemmer lige saa lidt med Shakspears Mening, at der skulde gøres tragisk Stads ad disse væmmelige Kærlinger, som det kunde falde en from Gammel-Lutheran ind at gjøre Honnør for Fanden eller hans Svende paa nogen som helst Maade; man mente dengang, at til skurvet Hud skal skrap Lud.

Og tunder om ved Dag og Nat,
Endog en Stang er derfor sat,
Saa hver dog ikke kiender,
Hvordan det ulmer i min Barm,
Hvordan det pebler, naar jeg varm
Af Harm og Vrede brender,
Hvordan Bekymrings Storme gaae
I mine Aarers lønlig Vraa,
Hvor Frygt udi mig velter,
Hvor Blodet rutter om min Aand,
Hvor Pulsen pikker ved min Haand
Til Hiertet næsten smelter!
Da seer jeg, salte Taare-vand
Igiennem Øyet trilde kand
At viise mig den Kilde,
Som i mit Bryst sit Udspring har,
Hvor salt den er og suur og baer,
Og hvor den smager ilde."

(„Tindre" betyder „skælve", som Luften under stærkt Uvejr. „Tunde om" — dreje sig i Kreds, ideligt skifte Retning. „Rutte om" — tumle med. „Pikke", nu forældet, sædvanlig siges „slaa"; men „pikke" er langt mere malende. „Baer" — gold.)

Stærkt maa den Mand have været anfægtet af Verden og dens Lyst, der kan male den saa træffende og kaste den fra sig med saadan Bitterhed, som Kingo gør i den storladne Sang: *Far Verden, far vel!* (Sjk. II), især i Stroferne 2—8:

„Hvad er det dog Alt,
Som Verden opsminker med fager Gestalt?
Det er jo kun Skygger og skinnende Glar,
Det er jo kun Bobler og skrattende Kar,
Det er jo kun Ise-skrog, skarn og Fortred,
Forfængelighed.

Hvad er mine Aar,
Som smugende svinder og snigende gaar?
Hvad er min Bekymring? mit Tankefuld Sind?
Min sorrig? min Glæde? mit Hovedis spind?
Hvad er mit Arbeyde, min Møye, min sved?
Forfængelighed.

O Rigdom og Guld,
Du Jorderiigs Afgud i skinnende Muld,
Du est dog af Verdens bedragelig Ting,
Som voxer, aftager og vexlis omkring,
Du est dog i høyeste Mercke og Meed
Forfængelighed.

Ach, Ære, hvad er?
Hvad er dine Kroner og Krandse, du bær?
Misundelsen sidder dig altid paa Ryg,
Du hemmelig stødis og sielden est tryg!
Du ofte der snubler, hvor andre kun gleed,
Forfængelighed.

Ach, Yndest og Gunst,
Du hastig opførte og faldende Dunst,
Du konstig, opblæsere, hvegende Vind,
Som Tusind har Øyne og dog løber blind,
Hvad est du, naar mand dig ved Solen har seed?
Forfængelighed.

Ach, Venskab oc Troo,
Som alt effter Lykken veedst Fløyet at snoo!
Du smukke Bedragere, heldige Skalk,
Som skuffer saa ofte i Drøfvelsens Kalk,
Du est, som og jeg af Forfarenhed veed,
Forfængelighed.

Ach, kiødelig Lyst,
Som mangen med dødelig Læber har kyst,
Dit fængende Tynder, din flyvende Gnist,
Har mangen i ævige Luer henhvist,
Din Skaal synes Hunning, men Drikken er leed
Forfængelighed."

(„Ise-skrog" — Isflager møre af Tøen udpaa Foraaret. „Hvege" — svaje hid og did. „Hviste" — slænge.)

Intet Under, at Digteren, med slige Erfaringer for Øje, maa „lengis at bøde sin Sorrig og Nød i Abrahams Skiød", hvor der ingen Omskiftelse er, hvor han faar en Rigdom, som ingen Tyv kan stjæle, ingen „Spitzfindighed skakre ham fra", hvor en evig Ære, Gunst og Glæde omstraaler og fylder ham for Lammets Trone og i Englenes Kor; eller at han i det paafølgende *Hierte-Suk*, en sammentrængt Genlyd af Sangen, bittert *spotter* sit eget Hjærte for dets Daarlighed — t. Ex. (man lægge Mærke til de fremhævede, stærkt ringeagtende Udtryk):

„Nu har det (Hjærtet) *omhvipped* ved Herligheds Top,
Hvor nogle gik under, mens andre gik op;
Nu har det *omhveged* (svajet) i Fyrsternes Sall,
Hvor Herre-gunst tagis i Lykke-Pot-Val
Nu har det *omhvimsed* i Veldigheds Boo,
Hvor Penge har Monned fra (Overtaget over) Ære og Troo" o. s. v. —

for til sidst, da han er kommen til den Slutning, at

„Ald Lyst og ald Ære forsvinder som Damp,
Ald Herre-Gunst er en Vand-voxende Svamp,
Ald Timelig Vælde og Viiszdom og Krafft,
De feyler og slipper saa offte af Skafft!“,

at bede Jesus om at „feje ud disse spindelvævs Garn“ og „rense hans Hjærte fra Jorderigs Skarn“ og blive hans „fornøyelig Saligheds Meed;“ thi „Verden er idel Forfængelighed!“ — En lignende Stemning kommer til Orde i den skønne Sang: *Sorrig og Glæde de vandre til Hobe* (Sjk. II), kun mindre bitter, thi her er ikke Tale om Verdens Fristelser og Synd, men kun om den jordiske Lykkes Blændværk og Ustadighed i Modsætning til Lyksaligheden i Guds Rige: *paa Jorden* gælder det visselig, at

3. „Alle Ting har sin foranderlig Lykke!
Alle kand finde sin Sorrig i Barm!
Tiit ere Bryst under dyrebar Smykke
Fulde af Sorrig og hemmelig Harm!
Alle har sit,
Stort eller Lit!
Himlen allene for Sorgen er qvit

4. Velde og Viiszdom og timelig Ære,
Styrke og Ungdom i blomstrende Aar,
Høyt over andre kand Hovedet bære,
Falder dog af og i Tjden forgaar!
Alle Ting maa
Enden opnaa,
Himmelens Salighed ene skal staa!

5. Deyligste Roser har stindeste Torne,
Skiønneste Blomster sin tærende Gift,
Under en Rosen-Kind Hiertet kand foorne,
For dog at Skæbnen saa sælsom er skifft!
I Vaade-Vand
Flyder vort Land,
Himlen har Ene Lyksaligheds Stand!“ —

men *hisset* skal „Sorrig døe, Lystigheds Frøe Blomstris paa Himle-Lyksaligheds-Øe“, og der gælder det, at

7. „Angist skal avle en varende Glæde,
Qvide skal vinde sin Tot udaff Teen!
Armod skal prydis i rigeste Klæde,
Svaghed skal reysis paa sundeste Been!
Avind skal staa
Fængsled i Vraae,
Himlen kand Ene alt dette formaa“,

saa Sangeren trøstig giver alt Timeligt i Guds Haand:

„Lad da min Lod og min Lykke kun falde,
Hvordan min Gud og min Herre hand vil" o. s. v.

(„Bryst" er den rette, gamle Flertalsform. „Foorne" — trøske, smuldre hen, et ypperligt Udtryk for at betegne den lønlige Sorgs fortærende Magt; det er nu forældet, men bør her ubetinget bevares (med fornøden Forklaring), i Stedet for, som det er sket Dsk. Psb. 1856, at ombyttes med det trivielle „bløde", en Ændring, som har draget efter sig den meget ubeldige Omdannelse af 1ste Linie: „Dejligste Roser paa Tornebusk gløde" som næsten er meningsløs, i alt Fald slet ikke ikke siger det Samme som Originalens Vers. I Str. 7, (L. 2) er det værdt at lægge Mærke til det ejendommelige Billede paa Taalmodets stille og sene Sejr over Smerten).

Det er især i Bodssalmerne i Sjk. II., at Digteren udtaler den kæmpende Kristens smertelige Stemninger, ofte saa ejendommeligt, at Selvoplevelsen skinner klart igennem. Saaledes naar han i den første Bodssang: „*Op, op med Himmelstemme*" dvæler ved Alt hvad der kan dæmpe Andagtens Lue i Hjærtet —

„Op Harpe, op min Psalme,
Op giennem *Kiødets Qvalme*
Og *Blodets dorske Safft!*"

tilraaber han sig selv (Str. 1) og klager bl. A. over, hvordan

5. „Nu holder mig tilbage
En *Vellyst maded Krog*,
Som Satan veed at drage
For Dødsens Braad og Aag:
Nu staar jeg Tanke-fuld
Med *Verden i mit Øye*,
Og tænker, hendis Fløye
Er aff bestandigt Guld" . . .

8. „Nu hindres jeg aff Venner
Og ofte med dem gaar,
Did hvor man Verden tiener,
Og Gud bag Døren staar:
Mit Hierte flyver frem,
Hvor *Lyste-Druer* drybe,
Men neppist kan det krybe
Til Guds Jerusalem."

Der er da Grund nok til at bede Gud oplukke Hjærtet, saa at Synderen kan sætte sig „i Andagts Fjære-Ham" og af Jesus blive lettet „fra Jordens Lyste-Kram" (Str. 13) —

14. „Imidlertid da hvile
Al Verdens Tanke-Tøy,
Mens jeg til Gud kand ile,
Til Himlens hald og Høy:
Viig aff ald Lyst og Synd,
Som mig fra Himlen rykker
Og snedelig nedtrykker
I *Verdens henge-Dynd!*" —

og dybt gribende falder Tiltalen i det paafølgende *Hjertesuk*:

„Dovne Hjærte, *søvne Pryne*
Dorsk og død i Kiød og Krop"

(Str. 5 L. 1—4 er et godt Exempel paa, hvorledes Kingo undertiden kan ligesom blive overvældet af Lignelser: først ser han Djævelen fiskende efter Sjæle med Vellyst til Madding paa Krogen, som bringer Død, er

Dødens skjulte „Braadd"; men saa paatrænger sig Forestillingen om den aandelige Død som et Trældomsaag og gør det foregaaende, ypperlige Billede utydeligt. Des bedre er Tanken i den næste Halvstrofe, hvor Sangeren ser Verden som en prægtig Borg med gyldne Fløje paa Taarnene. „Tanke-Tøy" i Str 14 vil vistnok sige Tanke-Vaas, „Tøy" er det norske Ord „Tøv". „Hald" — Klippetind. „Hængedynd" er et ligefrem gruopvækkende sandt Billede. Udtrykket „Søvne-Pryne" ɔ: „Søvn-Torn" røber, at Oldtids-Forestillingen om den magiske Torn, hvis Stik volder en dødlignende Dvale, endnu har levet paa Kingos Tid).

Ikke mindre træffende maler Kingo i den anden Bods-Salme: „*Kom Siæl, og lad os græde*", hvad en Kristen føler, som en Gang har faaet Fred med Gud, men er falden tilbage i Synd:

„Har jeg mit Levned retted
Og holdet Herrens Bud?
Er jeg, som da blev tvetted,
Igien ey *søled ud?*" o s. v.

spørger han og maa vedgaa, at han har dyrket Afguder: Gods, Ære, Venner, Lyst, at hans Tunge har blandet „Løgn og Bander, Bedrag og Hykleri" med „smigre-Sukker" og gjort sig „snakke-frj" — et udmærket betegnende Udtryk —, at han har brugt Sabbaten til Nydelse og trot, at

„En Tjimis Kirke-fær
Kand sminke og forgylde
Sex Dagis Synds-Begiær",

at han har været ulydig mod Forældre og Øvrighed, været ond mod Næsten, ladet sig friste af Vellyst —

„Vellysters Tindre-Øye
Til Skøgens Fagter staar,
Og Kiødets søde Møye
Giør Sjælen dybe Skaar" —,

ja stjaalet og bedraget, løjet og begæret sin Næstes Hus og Hustru o. s. v. — Men op af Angeren hæver Sjælen sig altid i lidenskabelig Henflyen til Frelseren og hans Naade, snart bange, snart fortrøstningsfuldt, som i Nadver-Beredelses-Sangen: „*Himmel-søde Gud og Fader*", hvor Synderen, idet han ser sin Synd som en Ytring af hele Menneskeslægtens Ynk og Alterbordet dækket med Livsens Brød til Bod for den, udbryder:

5. „Klæd mig derfor aff min Ville,
Klæd mig aff min Lyste-Ham,
Klæd mig aff ald Ondskabs Grille,
Klæd mig aff ald Last og Skam,
Klæd mig aff ald Hofmods Pragt,
Had, Heffngierighed, Foragt,
Klæd mig aff ald Satans Dragt!

6. Klæd mig i din Aand og Glæde,
Klæd mig i min Jesu Troo,
Klæd mig i hans blodig Klæde,
Klæd mig i hans Trøst og Roo,
Klæd mig i hans Kiortel-Fliig,
Sy dend med hans Torne-Piig!
Giør min Klædning JEsu liig!"

Der kan da ogsaa komme Tider, da han, skønt Verden trænger ham paa mange Maader, dog føler sig saa højt opløftet, saa rig og styrket til nyt Liv, at det er ham, som var han hos Gud selv, t. Ex. i Sangen: „*Blandt alle*

Ting i Verden her", hvor Sangeren ved Mindet om Jesu naadige Hjælp bl. A. udbryder:

6. „Hand kyste mig med Himmel-
mund,
Jeg fandt det i mit Hiertis Grund,
Hand blæste paa mig med sin
Aand,
Hand tog mig ved min høyre
Haand,
Hand i mit Øre hvisked mig,
Hand fauned mig saa hiertelig.

7. Hand kaste ind Guds Frygtis Sæd
Udi mit Hiertis lønlige Sted!
Saa snart jeg fandt det Himmel-
frøe,
Fandt jeg ret som aff Livsens Søe
En qvegsom Trøst og Voxe-krafft,
Som før jeg aldrig hafde hafft.

8. Hvor jeg omkring i Verden gik,
Da syntes mig hvert Øjeblik,
Jeg blev i Himlen løfted ind,
Saa haffde GUD fyldt op mit Sind!
Guds Billede jeg stedse saae,
I alt det som jeg rørte paa."

Og saaledes prøvet i alle Samvittigheds-livets Omskiftelser forstaar han *den Kristnes almindelige Livs-Kaar*, som han har skildret dem saa slaaende, saa kort og dog saa udtømmende i *Hjærtesukket* til den fjærde Bodssalme, det dejlige Digt:

„*Aldrig er jeg uden Vaade,*
Aldrig dog foruden Naade,
Altid har jeg Suk og Vee,
Altid kan dog JEsum see.
Altid trykker mine Synder,
Altid JEsu Hielp tilskynder:
Altid er jeg udi Tvang,
Altid er jeg fuld af Sang.
Nu i Sorrig, nu i Glæde,
Nu i Fald og nu i Sæde;
Ofte fuld af stor Uroo,
Altid fuld aff JEsu Troo!
Saa er Sorg og Glæde lenked,
Saa er Begeret iskenked
I mit Levnets Omgangs-Skaal,
Slig er mine Levnets Maal!
Men, O JEsu, jeg vil græde,
Hielp du til, at Troens Glæde
Fra min Synd og Sorrig maa
Altid Overvegten faa!"

Som oftest peger Kingo i sine *Morgen- og Aften-Sange* og *-Hjertesuk* kun med faa Ord paa Stunden og dens Naturindtryk — Vers som de første i den sjette Morgen- og Aften-Sang, henholdsvis:

„Nu rinder Solen op
I Øster-Lide,
Forgylder Klippens Top
Og Biergets Side:
Vær glad min Sjæl og lad din Stemme
klinge,
Stig op fra Jordens Bo,
Og med din Tak og Tro
Til Himlen svinge!"

„Til Hvile Solen gaar
Og Dagen helder,
Og Mørck af Nattens Vraar
Til os udvælder:
GUD lyvse selv for os, og hos os være,
At Naadens Lyvs og Lyst
Optændis i vort Bryst,
Os at regiere!"

eller i det syvende Morgen- og Aften-Suk, henholdsvis

„Morgenrøden sig udstrekker,
Soolens Straale-Hoved rekker
Over Skove, Mark og Eng,
Som i Afftis gik til Hvile,
Op, min Siæl, til Gud at ile
Op, fra Lyst og laden Seng!"

„Tiden skrider, Dagen rinder,
Soolen daler, Mørket blinder
Lyvset med en Aften-Sky!
Siæl og Hierte møder begge.
Takker Gud, I kand nedlægge
Eder under Herrens Ly!"

Men, hvor kort det end er, fra disse Begyndelser breder sig en forunderlig Morgenklarhed og Aftenfriskhed over Alt, hvad der følger efter, som altid er Udfoldning af den inderlige, levende Følelse: „Gud er sandelig ikke langt fra enhver af os, thi i ham leve og røres og ere vi." Der er først og fremst Tak for Guds naadige *Beskyttelse* i den forløbne Nat eller Dag baade mod *timeligt* og *aandeligt* Ondt, samt Udtalelser af Forvisning om, og Bønner om, at dette vil blive ved t. Ex. (i den sjette Morgensang):

4. „Hand har i denne Nat
Med Engle-skare
Mit Huus og Hiem omsat,
At ingen Fare
Har rammet mig og min' i nogen Maade:
Men jeg er frelst og frj
Fra Dødsens mørke stj,
Og Siæle-Vaade" . . .

6. „Min Siæl vær frisk og glad,
Lad Sorgen fare,
Dit *Legems Blomster-Blad*
Skal Gud bevare;
Han skal idag mig give Krafft og styrke,
Jeg i mit Kald og Stand
Min Gud og Fader kand
Tilbørlig dyrke" —

eller (i den fjærde Morgensang):

2. „I Afftis blev vort Lyvs og Brende-Lampe slukt,
Men JEsus, Verdens Lyvs, i Sjælen skinde smukt:
Min trætte Krop i Fred og Leyde hvilte sig.
Og min Seng,
Var ey saa eng,
GUD boede jo hos mig.

3. O Gud, dit Øye vaar min klare Natte-Sool.
Om end *min Hvile-Halm laa paa din Fode-Stool*:
Dog saaest du hid oppaa mig usle Creatur,
Mod ald Nød,
Og Satans stød
Varst du min Vold og Muur" —

eller (i den første Aftensang):

3. „Tak! O Tak aff Hierte-Rood
Være dig, ald Naadis Kilde,
Lad mig ingen Draabe spilde
Udaff ald din Naade-Flood,
Som du haver ladet flyde
Ned til mig i denne Dag,
At jeg jo min Pligt kand yde
Til din Ære og Behag.

4. Lufftens Fyrste Satan ey
Med sin tusind-konstig Snare
Haver ført mit Liv i Fare
Eller vildet aff min Vey!

Jeg er bleven fast beskærmed
Ved din Himmel-mægtig Haand,
At hvor meget Satan sværmed,
Slog jeg dog forbj hans Baand."

særlig takkes der for og bedes om Beskyttelse mod Synd i Drømme, t. Ex. (i den første Aftensang):

„Falder nogen Drøm mig ind
Udi min bekymred Hjerne,
Livsens Sol og Jacobs Stjerne
Lyvs da op mit mørke sind;

At ald Synde-damp maa svinde
Fra min søvne-knytte Sjæl,
At mig Satan ey skal vinde
Udi søvne som en Træl". —

en Tanke, der smager stærkt af vore Forfædres stolte Gru for Affældighed. Der er Bønnen om Guds Hjælp imod al mulig Fristelse og Synd —

„Giv mig, Gud, dog styrk' og Kraft,
Imod Syndsens gifftig saft.
At jeg dend i Ægget døder,
Før den Basilisker føder" —,

denne Tanke udtales i de mangfoldigste Skikkelser og leder over til Bøn om Fred og Samfund med Gud, t. Ex.:

„Gid hvert Minut min Sjæl i Gud kand være glad,
Og færdig fra sin Krop med Lyst at skillis ad;
Lad min Samvittighed ey blive steene-trykt;
Gid for Synd
Og søle Dynd
Jeg bær en skyldig Frygt."

Jævnlig bønfaldes Gud om Hjælp til trofast Kaldsvirksomhed, der, som vi nys have set, betragtes som en Gudsdyrkelse; og fra denne allerede mere almene Livskreds, breder Tanken sig videre til Kirken og Staten: for dem bedes i hver eneste Sang og Hjærtesuk. Bønnen for Kirken er stundom polemisk, som naar det et Sted heder:

„O Gud bær Omhu for
Din Kirkis Gode!
Giv hende glade Kaar,
Sæt dend paa Fode:
Lad Anti-Christen dog med ald omstødis
Og hans *skinhellig Pak*
Med deris *falske Snak*,
I Grund forødis,"

(de fremhævede Ord er kun jævn Sandhed om Jesuitismen); stundom knyttes Kirke-Bønnen sammen med Bønnen for Konge og Rige, som i følgende smukke Strofe (den tredje Morgensang):

„Din Ær' og Ord hos os befæsted blive,
Giv dem din Aand, som Fredens Ord skal drive,
Gjør du vor Konge mægtig, stor og stærk!
Giv Seyer, Lykke, Raad udi hans Rige,
At Efterkommerne der om kand sige:
Det var Guds Værk!"

medens til andre Tider Sangeren giver sig bedre Stunder og vel beder om Fred, men ogsaa om Sejr og Magt, t. Ex. (den anden Aftensang):

„Gjør vor Kongis Arve-Sæde
Høyt i Seyer, Ær' og Agt,
Lad alt Kongens Huus optræde
Til jo størr' og større Magt!
Lær Du selv hans høye Raad
Hvad der er den bedste Daad,
Til din Ære at forfremme,
Og hans Fjender at beskiemme

Lad din Fred og Leyde blive
Laas og Lukke for vort Land,
Lad Ulykke overdrive
Knus du Satans Løve-tand,
Lad en hver i Fred og Roo
Under dine Vinger boo!
GUD beskjerme og beskytte
Thronen, med dend mindste Hytte".

Men alle Bønner samles og blandes i den stadig tilbagevendende Bøn om altid at maatte komme Gud nærmere, indtil Døden aabner Sjælen Vej til det evige Livsens Land: „O, min Gud!", slutter den første Morgensang:

„O min GUD, du hjelp mig da,
Naar mit Levnets Maal har Ende,
Og mit Hjul ey meer vil rende,
Men mit Aag skal spendis fra!

Lad da uden Tjd og Dage
Mig dit Æris Ansigt see!
Synd og Sorrig, Vee og Klage
Rodne med min Jordeblee!"

Til det samme Maal peger begge *Rejse-Sangene*, idet Rejsefærden med dens Tilskikkelser bruges til Billede paa Livets Kaar, alt for at faa udtalt Tilliden til Guds Varetægt, indtil den Stund kommer, naar „Døden har fra Vognen spendt i Gravens Orme-Stræde"; de høre i det Hele til Kingos mest poetiske Stykker.

Epistel-Sangene — hvortil maa regnes en Del Sange over andre Lærestykker, tildels af det Gl. Test., som paa visse Helligdage skulde oplæses jævnsides med Epistlerne — ere vistnok fremgaaede af Trangen til at faa Menigheden gjort opmærksom paa og faa den til at tænke en Smule over Epistler og Lectier, som Præsten var afskaaren fra at udlægge, da Evangelie-Perikoperne vare befalede Højmesse-Texter. I disse Sange er Stilen mindre levende end i de andre: Digteren nøjes som oftest med at sætte Texten paa Vers uden billedlige Omskrivninger, og Poesien ligger da i et eget stilfærdigt Præg af sædeligt Alvor og Lovlydighed. Til Prøve kan tjene de to første Strofer af Sangen paa første Søndag efter Hellig tre Konger, over Rom. 12, 1—5.

„Ved ald vor Guds Barmhiertighed,
Ved JEsu Død og bloodig Sved
Jeg eder nu vil raade,
I Christne Brødr' og Systre med,

At I med Hiertens hellighed
Ser an Guds store Naade,
Til eders Siæle-Baade.

Gid Eders Legemer I maa
Med Lyst og hellig Andagt saa
Til eders Gud frembære,
At I med Troe og sund Forstand
Guds Tieneste forrette kand
Og færdig altid være
Til JEsu Lov og Ære."

Des højere stiger Flugten i *Evangelie-Salmerne.* I den *første Række* af disse peges kort paa Evangeliet og en Bøn knyttes dertil, saasom i Sangen paa 2den Sønd. eft. H. tre Konger, der er bleven bevaret til vore Dage som Bryllups-Salme:

„O Egte-stand,
Du høy-lyksalig est
Naar Gud og Mand
Din JEsus bydes kand
Til Din kierlig Bryllups-Fest!
Thi der som midt i din Fryd
En Ulyd
Aff Korset falder ind,
Som trykker Siel og Sind,
Fattes Viin og Glæde-stand,
Og dit Kar er fuldt aff Vand,
JEsus dig dog hielpe kand.

O JEsu, som
Giør Viin aff Sorgens Aae,
Vær dog saa from,
Og til hvert Bryllup kom,
Hvor Du bønlig kaldes paa!
Lad dog din Hiælp og din Trøst
Vær' udøst
For alle Egte-Par,
I deres tomme Kar!
Lad din Naades riige Flood
Give deres Sorrig bood,
Signe dem og vær dem good."

I *den anden Række* af Evangelie-Sangene dvæles udførligere ved Evangelie-Fortællingen, ikke — som hos Islændingerne — saaledes at den gentages saavidt muligt med Skriftens egne Ord, men saaledes at Digteren optager den i sig, udfører den videre med Træk, som vel ligge i Textens Medfør, men ikke der ere udtrykkelig paapegede, og til Alt knytter Formaning og Bøn. Hellig-Tre-Konger Sangen t. Ex. begynder med den Tanke, at „Det runde Himlens Stierne-Telt" skal ogsaa bære Vidne om „den Nyfødde Barne-Helt", idet Stjærnen aabenbarer hans Fødsel for de Vise; deres Rejse til Jerusalem berettes, Herodes Skræk, hvorledes man kastede op „hvert Blad og Brev, som vaar om JEsus tegned" — hvortil føjes et Udraab om den store Daarskab, det er, at gæmme sin gode Gud i Brev og Bog og lukke ham ud af Hjærtet, og den Betragtning, at Hedningerne beskæmmede Kristne ved at følge Stjærnen, til de saa den stanse; det skildres, hvordan ved Synet af Barnet „Strax rykkes de med Hiertet saa som til hans Himmerige", knæle og bringe ham Gaverne, og Digteren udbryder:

8. „Ah, at vi aff de Visse maa
Dend gode Viiszdom fatte,
Vi over Verdens Viiszdom saa
Vor JEsu Kundskab skatte,
At vi ved Ordets Stierne kand
Os nær til hannem føye,
Med ald vort Guld, vor Magt og stand
Os under hannem bøye";

selv den arme Sjæl, som Intet har af Verdens Guld, skal kun komme med sin Tro og salte Taare, den vil Gud gæmme „saa nendsom, som de Klenoder vaare", hvorpaa Sangen slutter:

10. „Far vel da du Jerusalem,
Din Pragt du selv maa bære!
Far, Verden, vel, vi reyse hiem,
Og aff de Viise lære
At vandre did, hvor Gud hand vil,
Og lade Verden være,
Saa finde vi nok Veyen til
Vort Land og Himlens Ære."

Saaledes blive disse Evangelie-Sange til Led i en historisk-didaktisk-lyrisk *Messiade*, der finder sin Fuldendelse i *Passions-Salmerne* og de sig dertil knyttende Paaske-, Himmelfarts og Pinse-Salmer. Rækken indledes i den første Faste-Uge, med en høitidelig Paakaldelse, hvis første Strofe —

„Hører til I høye Himle,
Hører til I Engle-Kor,
Hører, O I Folk som vrimle
Og som Jordens Klod beboer!
Høre hver, som høre kand
Hver som Sands har og Forstand,
Alt det, som har Aand og Øre,
lave sig nu til at høre —"

minder om Vølvens første Ord i Völuspà; den Lighed er der jo ogsaa, ved Siden af al Ulighed, at begge Digtningers Indhold er Kærnen af Menneskeslægtens Aandshistorie, hin fra hedensk, denne fra kristeligt Stade. Den første Sang: „*Over Kedron JEsus træder*" svarer paa det Nærmeste til Indholdet af Hallgrim Pjetursons 1ste og 2den Salme. Tankerne ere derfor ogsaa tildels de samme — ogsaa her stilles saaledes Gethsemane sammen med Paradis, ogsaa her mindes om, at Kedron betyder sort o. s. v; men Jesu Kval skildres mere udmalende, t. Ex.

5. „See hvor skielver JEsu Lemmer,
See hvor ryster Gud og Mand!
Tænk, hvor Syndens Byrde klemmer,
Døden stormer Livsens Land,
Trænger sig i JEsu Blood,
Kniber ved hans Hierte-rood,
Slider, Saver, Skiær og stinger,
Som ti Tusind giftig Klinger", o. s. v.

og „Anvendelsen", Betragtningen knyttes ikke saa meget til Fortællingens enkelte Led, som hos Hallgrim, men kommer samlet bagefter, indtil Sangen slutter med følgende smerteligt jublende Tilegnelse af Frelserens Offer:

13. „Naar jeg som et Blomster visner,
Naar jeg fældes skal som Høe,
Naar at Blodet i mig isner,
Naar jeg daane skal og døe,
Naar den kolde Sveed gaar ud
Aff min gandske Krop og Hud,
Da min JEsu Svede-draaber
For min Siælis Frelse raaber.

14. Endelig, naar Hiertet brister,
Naar min' Øynes Lyvs forgaar,
Naar min Tunge Maalet mister,
Stryg min Siæl da med en Taar
Aff din røde Sveed og Blood!
Salve da min Hierte-rood,
Saa skal jeg i Dødsens Vaade
Finde salighed og Baade".

Paa lignende Maade ere de fleste andre Salmer byggede. Men nu og da faa de en saadan Lighed med Hallgrims Maade at meddele Skriftordet og anvende det, at naar man ikke vidste bedre, kunde man fristes til at tænke sig en Paavirkning; det er dog kun den samme Tidsaands Virkning i ligestemte og dybt beslægtede Digtersjæle. Jeg tænker navnlig paa

Hovedsalmen: „*Gak under Jesu Kors at staa*“, hvor de syv Ord anføres, hvert i et Vers eller to, med en dertil knyttet Betragtning t. Ex.:

4. „Hand først for sine Fiender bad:
O kiære Fader dem forlad,
Thi hvad de giøre ved de ey,
Saa blind er de paa Syndsens Vey.

5. O JEsu, beed du og for mig,
Du seer, hvor blind og skrøbelig
Jeg er i ald min Vey og Verk,
Men ved din Bøn jeg bliver sterk“.

eller:

11. „Det fierde Ord vaar græseligt,
Og aldrig hørdte Himlen sligt!
Min Gud, min Gud, hvi haver Du
I denne Nød forladt mig nu?

12. For min Skyld blev du saa forlad
Og aff Guds Vrede tagen fat,
At aldrig Jeg forlades skal
I Dødens grumme Dyb og Dal.“

Dybere og dybere bliver Smerten og Vemodet, ved hver ny Salme er det som saa man klarere ind i Forsonings-Værkets Løndomme, som oplod sig renere den uendelige Kærlighed, der er Grundkraften i Jesu Liv, i Guds Styrelse, i hele Tilværelsen, og stedse mægtigere bliver Sangenes Toneklang, indtil Smerten afløses af den overstrømmende Jubel i Paaskesalmen: „*Som den gyldne Sool frembryder giennem den Kul-sorte Sky*“, der ender med den herlige Taksigelse:

„Tak for ald din Fødsels Glæde,
Tak for dit det Guddoms Ord,
Tak for Daabens hellig Væde,
Tak for Naaden paa dit Bord,
Tak for Dødsens bittre Vee,
Tak for din Opstandelse,
Tak for Himlen, du har inde,
Der skal jeg dig see og finde —“

Ord, der saa at sige udtømme hele Forholdet mellem Frelseren og den troende Kristen — og saa kommer til sidst, paa anden Paaskedag den forunderlig stille-frydefulde, som med et Skær af den Opstandnes Herlighed forklarede Sang om Vandringen til Emaus: „*Hvor lifligt er det dog at gaa med Jesu Ord i Munde.*“

Ogsaa i Passions-Salmerne forekommer af og til Udtryk, som i alt Fald nu maa støde, t. Ex. i Tiltale til Frelseren: „Men fordi du vilde blive et saadan *Spektakel*“, i hin Tid dog et meget alvorligt Ord, betød „Særsyn“ i Ordets frygteligste Mening, eller naar Jesus selv klager over, at Judas har „solgt ham *for en Slik*“, et til visse uheldigt Udtryk, fordi det er en uværdig Tanke, at Frelseren skulde føle sig særligt krænket ved ikke at være holdt dyrere af Forræderen. I det Hele er dog Stilen renere her end i Sjungekoret, navnlig i de syv Davids-Salmer og i Kingos egne Bods-Salmer; saaledes naar David beder Gud om Styrkelse af hans Ord,

„At mine Been og Marv, som Du med Løve-Tand
Knasker smaa
Som Avn og Straa,
Aff Fryd omspringe kand“,

eller naar han taler om, hvordan Gud havde opløftet ham og slaaet ham

„ned i *Kvas*", eller beder Gud lytte til hans „*Klynke-Stemme*" — Altsammen Dissonanser, som komme af Digterens Higen efter at udmale Lidelsen og Fornedrelsen saa stærkt som muligt; ligeledes naar det i den tredje Bods-Sang heder: „Jeg aff Graad er *hees* og *hikker*", hvorved dog maa mærkes, at „hikke" i Tidens Sprog nærmest betød „hulke"; eller: „Trøsteløs og Angerfuld ligger jeg og *suremuler*", et Ord, som med fortjent Ringeagt og meget træffende stempler den modløse, tvære Sindstilstand, naar man trykker sig ved ty til Guds Naade og gennem mandig Ydmyghed faa Magt med Forknytheden; eller naar Digteren oftere bruger „*Skrig og Skraal*" for at betegne den dybeste Sønderknuselse — vistnok ogsaa i hans egen Tid et noget raat Udtryk. Men, jo oftere man kommer tilbage til slige Drøjheder, des mindre støde de, des oftere slaas man af deres Sanddruhed og Sandhed eller virkelige Aandfuldhed, om end tidt et grufuldt, ja selv et væmmeligt Billede fremkaldes for Fantasien, som det nys anførte: „Naar Døden har fra Vognen spendt i Gravens *Orme-stræde*" — det Modbydelige ved Legemets Forraadnelse hører nu engang med til Menneskets Nedværdigelse som syndesmittet, det er æstetisk Kælenskab at kaste et Slør derover. Man kunde uddrage en rig Samling af den Slags Underligheder; men det vilde kræve mere Plads en Kendsgærningen er værd; det her og tidligere Anførte maa være nok til at give en Forestilling om dens egentlige Væsen.

Paa Grund af det meget Nye hos Kingo, det stærkt sammentrængte Billedsprog og den høje Tankeflugt, skulde man tro, at hans Sang maatte have havt vanskeligt ved at trænge ind i Kirken. Nogen Modstand mødte Kingo jo ogsaa, saa han ikke uden Grund kunde skrive i flere til Venner bortgivne Exemplarer af den vragede »Vinterpart«, de bekendte Vers:

„Gak, hudefletted Bog, du tør vel Plaster finde,
Og rene Siæle, som vil dine Saar forbinde,
Gak, syng din Sorrig hen, det tør vel blive got,
Thi Ære fødes tidt udaf vanartig Spot."

Det var imidlertid ikke saa meget hans egne Salmer, man havde imod, som hans Omdannelser af ældre. Da faa Aar vare gaaede blev det dog hans originale Tilskud, som kom til at præge de nye forordnede Salmebøger, der ogsaa fik Lov at bære hans Navn; og — hvad der er vigtigere —, medens efterhaanden de fleste ældre og samtidige Sange af andre Forfattere gik i Glemme, holdt *Menighederne* i Danmark og Norge fast ved Kingos, paa sine Steder lige til den idag, hvor stærkt end »de Dannedes« skiftende Smagsbegreber have arbejdet til sine Tider paa at udelukke eller oppudse de Kingoske Sange. Saa godt havde han udtalt det Inderste i Tidens religiøse Bevidsthed, at man, som

vi have set, forholdsvis snart indpodede Sjungekoret baade i den endnu levende Gren af det nordiske Oldsprog og i den nyere Søster-Mundart,*) saa Kingo er den eneste af Tidsalderens Skjalde, der tør kaldes *fælles-nordisk*, paa samme Tid som han ubetinget er den mest *særligt nordiske*, idet ingen staar mere uafhængig af den tyske Salmedigtning. Hvor tidt og hvor gærne man end havde søgt Salme-Forbilleder i Tyskland, var der dog kommet Noget frem i den nordiske aandelige Sang, som var særeget for den, i alt Fald tog stedse større Rum her, medens det kvaltes i Tyskland, navnlig næsten helt savnes hos det 17de Aarhundredes største tyske Salmedigtere, saasom Rist og Gerhard: det var den friske *Almensans*, der ikke glemmer at drage det jordiske Samfundsliv, navnlig *Forholdet til Fædrelandet og Øvrigheden*, ind under kristelig Belysning. Dette nordiske Træk er særligt stærkt udviklet hos Kingo og giver hans Sang et iøjenfaldende Farvepræg, der møder os ej alene i hans Morgen- og Aftensange o. desl., men ogsaa ved særlige Anledninger, især i de smukke Sange til *11te Februar-Festen*, hvor det bl. A. heder om Folke-Stemningen og Almentilstanden i hin det danske Folks tunge Prøvelses-Stund:

4. „Du samled *Folke-Hierter* saa
(Som vunder vaar at skue),
At hver vaar færdig ud at gaa
Mod Sverd og Skud og Lue!
Hver giorde villig tog og Vagt
Liv, Blood og Gods at vove,
Hver passede paa Fiendens Agt
Og sielden vilde sove.

5. Dend Nat, dend blodig Vinter-Nat,
Da Fienden sig oprørde,
Os med ald Magt at gribe fat,
Da mand ey andet hørde
End Torden, Skrald og Lyvne-Ild,
Granater, Sverd og Klinge,
Der Døden vaar saa Vred og Vild,
Da skiulte os Din Vinge."

Kingo var for stor, til at han ikke skulde have paavirket andre. Navnlig gælder det om den fynske Herremand *Jens Steen Sehested* (»*Sjennest*«), som endog af en samtidig latinsk Post er sat ved Siden ad Kingo, «vores danske Homer«, som Indehaver af den anden Spids af Parnassus, og hædret med Navnet »vor danske Pindaro«; endnu mere dog om Kingos Bys-Fælle og

*) Den svenske Oversættelse er, som ovenfor anført, trykt 1693 og 1700 med S. Columbus' Navn paa Titelbladet, dog kun som Forf. til et Tillæg af 7 originale Salmer, medens egentlig ingen Oversætter nævnes. Da Columbus døde 1679, *kan* han ikke have oversat 2den Part; men det vilde ogsaa være paafaldende, om 1ste Part allerede skulde være bleven oversat før 1679, saa her foreligger vist en Udgiver-Mystifikation.

Medarbejder i Ordet *Elias Naur*, hvem Kingo selv satte højt nok til at optage en hel Del af hans Passions-Salmer jævnsides med sine egne i »Vinterparten«. Men Naur bliver rigtignok i sin Jagen efter Kraftudtryk til et ligefremt Vrængebillede af Mesteren, saa en Sammenligning er ganske lærerig for at faa det rette Maal baade paa Kingos Snille som Digter og paa hans Troskyldighed som Smagsdommer*). Upaavirket eller dog lidet paavirket af Kingo er derimod *Jesper Rachløv*, hvis »Taareperse« dog heller ej kan regnes til Perioden før Kingo, da den snarere peger fremad, idet den varsler om Pietismen: det er en Samling andægtige Betragtninger paa Vers, prægede af den samme Pessimisme som Kingos »Far, Verden, farvel!«, men udtrykt langt mattere og graadmildere, og ikke modvejet, som hos Kingo, ved frisk Udtalelse af den kristelige Livsopfattelses andre Sider. Som den er, tiltalte Taarepersen imidlertid i høj Grad Folk mer end hundrede Aar (se Oversigten), især Almuen og Kvinderne,**)

---

*) Som naar Naur (i den femte Faste-Uge) lader Pilatus spørge det „*Jøde-Pak*“, hvad Jesus dog har gjort, „at I saa fort med ham til Korset *rende*“, og skildrer, hvordan de dømme ham til Korset, slaa ham, bide i Tand og „svømme i Galde-Flod“: „hver *vræler* i den høye Sky“ o. s. v.; eller naar han lidt længer henne i samme Sang anklager sin egen Sjæl for Delagtighed i Herrens Mishandling:

„Din Rosen-Krantz, din Purpur-stadtz,
Som du dig med omhenger,
Det giør den *Torne-Budtz og Badtz*
Mod ham, saa Blodet render
Ret strømme-viis, som du har kryst
Ud fra hans Hoved, Ryg og Bryst,
Du Purpur paa ham slinger.“

Især raser Naur i en Langfredags-Salme mod

6. De gloende Helvedes Munde,
De *Bæstiske Jødiske Hunde*,
De bider, de baster, de binder,
Saa Blodet af Legemet rinder“

og senere:

9. „O fule *fordieflede* Jøder!
Min JEsu uskyldig I døder!
Jeg *Ævig-død-skyldig* befindes;
I blodig Synd-strikker jeg bindes

10. Jeg burde da Døden at lide,
Som Tiden i Synden tør slide,
Som *stinker af Synde-Død-søle*,
Og burde i Pølen at *brøle*.“

Et andet Sted kaldes Jesu Menneske-Natur „Ormen . . . dend ussel udmattede *stymper*“, og den Troendes Medynk skildres i Ord som:

25. Hans blodige Saar jeg affvasker
Med Taare af *Øye-Vand-Flasker*;
De blodrøde Ribler (Strimer) jeg kysser,
Dem inderlig elske og *grysser*“ o. s. v.

Det maa være nok til en Prøve.

**) Min Moder har fortalt mig fra sin Barndom, i Begyndelsen af vort Aarhundrede, at en Tjenestepige i hendes Forældres Hus engang havde bedet disse om at laane en Bog, hvis der da var noget Nyt for hende af faa at

og fandt, som vi have set, tidlig Vej til Island. Jeg tør imidlertid ikke dvæle længer ved disse eller andre danske gudelige Lyrikere fra Tidsalderens Slutning: deres Frembringelser ere dog mest Efterklang af den tidligere Salmedigtning. Derimod maa jeg gøre nærmere opmærksom paa to *norske* Digtere, af hvilke især den ene staar ganske selvstændig ved Siden af Kingo.

Dorothe Engelbrechtsdatter, som vexlede Impromptuer med Kingo og hædredes med Ærevers af mange Samtidige, også af Kingo og Peder Syv — denne kaldte hende bl. A. den ellevte Muse: Saffo var den tiende —, staar dog snarest paa samme Trin som Kingos nærmeste Forgængere, da det gjaldt for den gudelige Lyriker om at udtrykke i regelrette Vers et fromt og trosrigtigt Tankeindhold, uden at man var sig bevidst, at det også burde være poetiskt. Navnlig gælder dette om hendes første Samling Sange fra ulige Tid: »*Sjælens Sangoffer*«, hvor en sanddru from Livsbetragtning faar et vel jævnligt bredladent, men stedvis tækkeligt, altid fordringsløst og stundom dog poetisk løftet Udtryk; hvorimod der i hendes andet Hovedværk: »*Sjælens Taareoffer*«, et sammenhængende Digt i fire Afdelinger: den taaregydende, den fod-tørrende, den kyssende og den salvende Synderinde, findes en hel Del Svulst, der, ligesom Naurs Vers, røber misforstaaet Paavirkning af den »mageløs Poet«, som hun kaldte sin »Mester«.

Gennem flere Slægtled gæmtes i mundtlig Overlevering, og Literærhistorikerne have siden stadigt gentaget Fortællingen om, hvorledes Dorothe engang under et Besøg i København kom i Selskab med Kingo, og, da der skulde rimes, improviserede denne:

„Jeg havde rimet selv, og vidste ikke hvad,
For Digterinden mig saa nær paa Armen sad“,

hvorpaa hun strax svarede:

„O mageløs Poet! du kald mig ikke saa,
At du min Mester est, al Verden skønner paa“.

Det fandt man dengang overordentlig vittigt.

---

læse. thi nu havde hun læst Kingos Psalmebog, de Bedendes Kæde og Taareperseu, saa der var vist ikke mere tilbage, undtagen Biblen og Katekismen.

Af Stykket om den kyssende Synderinde fremhæver Dietrichson („Omrids af den norske Poesis Historie" I S. 75) med Rette Vers som:

„Fryd-Kyssen, søder' end Sukker,
Hin salte Taaresmag slukker,
Jødinden lod sig forlyste
Og Jesu Fødder smaa kyste.

En Stund hun syndegal svandset
Og Curtisanerne fandset (koketterede med);
Nu rensed kysser alene
Sin Frelsers hellige Bene" o. s. v.

Grundtonen i „Sjælens Sangoffer" anslaas smukt og jævnt allerede i de Vers, som Digterinden har sat under sit Portræt foran i Bogen:

„Jeg sidder slet for Verdens Flok.
Som paa mig kaster Øyet,
Men pynted og staffered nok,
Naar Gud kun er fornøyet",

og ikke mindre i Fortalen til Læseren, hvor det heder:

„En Fugl med Nebbet qvidrer smuct
Og Skaberen tør love,
Hvi skulde da min Mund staa luct
Og ingen Lof-Sang vove?
Er ikke Rimene saa net,
Som de vel kunde være,
Saa lad dem være slet og ret.
Naar Gud kun faar sin Ære."

Indholdet er dels Kirkesalmer, især til Festdagene, dels Bodssange, Betragtninger over Død og Dom, Morgen- og Aftensange o. s. v. Til Prøve paa Stilen kan meddeles nogle enkelte Strofer, t. Ex. de to første og de to sidste af en *Paaskesalme*:

1. „O Triumph, Victoria,
Seyer, Priis med Gloria,
Af fuld Mund med Fryd vi qvæder,
Thi den mægtig Slange-Træder
Af sin Grav er gangen ud,
O højlovet være Gud!

2. Salig Paaske-Dag saa bliid,
Ah du ønskelige Tiid,
Idel Glæde er forhanden,
Livsens Første er opstanden
Med stor Kraft og Majesteet,
Livet haver hand bereet" . . .

15. Naar min Tid er løbet hen,
Og det gaar ad Aftenen,
Bliv da hos din Tienerinde,
At jeg maa i Døden finde
Din Nærværelse og Kraft,
Mig til Trøst og Ledskesaft.

16. Synden og al Verdens Vee
Skiules med min Jorde-Blee,
Saa, naar din Basun skal klinge,
Jeg af Graven glad maa springe
Og da, Jesu, følge dig
Lige op ad Himmerig."

Det falder jo hjærteligt og ganske smukt; men sært lyder det for vore Øren, naar hun i en *Himmelfarts-Sang* udbryder:

11. „Maa jeg see din Herlighed,
Du som triumpherer,
Da fra Verden jeg i Fred
Villigt fort *marcherer*",

og dog slutter ogsaa denne Sang med en ren Tone:

14. „Kom min Fader, kom min Trøst,
Dig for alt jeg skatter,
Hør din Tienerindes Røst,
Jeg er dog din Datter."

Et Digt kaldet *Længsel efter Himmelen*, hvori Frelseren takkes, fordi hun har lært at finde den trange Vej til ham, slutter virkelig poetiskt:

7. „*Langt henne blidelig hand vinker*
Ved Oordet, som mig Budet bær,
Brud-Salen fuld af Stierner flinker,
Ah, var jeg allerede der!
Hand vil dog her omvende
Graad, Jammer, Vee og Nøød,
Saa dette skal faa Ende
Ved en *sødsagte* Døød.

8. Kom Jesu, naar min Tro er prøved,
Annam hvad dit er, vær saa good,
Som aldrig bliver dig berøved,
Du hverved mig jo med dit Blood.
Jeg lengis, naadig' Dommer,
Din Skiønhed at besee;
Min Kiæriste hand kommer,
Bort, Verden, bort, Ade!"

I Sangen „*Om det evige Liv*" forekommer bl. A. følgende, især ved Slutningstanken smukke Strofe:

10. „Ah naar skal min Forløsning komme?
At jeg fra denne Grædedal
Maa fløttes til dig blant de Fromme
Og tiene i din Frydesal:
Dørvocterske at være der
Langt heller end en Dronning her."

Et af hendes smukkeste Digte er en *Aften-Sang*, som begynder:

1. „Dagen viger og gaar bort,
Luften bliver tyk og sort,
Solen har alt dalet plat,
Det gaar ad den mørke Nat,

2. Tiden sagte lister sig,
Glasset rinder hastelig,
Døden os i Hælen gaar,
Evigheden forestaar.

3. Nu een Dag jeg ældre blev,
Det er som mit Tanke-Brev,
At jeg med min Vandrings-Stav
Nærmer helder til min Grav·

4. Ret nu blinked Solens Lius,
Nu er skummelt i hvert Huus,
Saa forandres alle Ting,
Til vi giør det sidste Spring.„

I de følgende Strofer minder hun sin „kære Sjæl" om at bede Frelseren tage „Lossament" i Nat hos hende, saa hun med „Husbond, Børn og Slægt" kan være i Fred for Satans Trop, hun beder for Kirken og meget hjærteligt for Kongen og hans Raad, for Syge og Faderløse — alt dette er ikke, som Dietrichson mener, Udtværing, men nødvendige Bestanddele af Aftenbønnen, hvorvel han har Ret i, at Slutningsstoferne ere mest poetiske:

17. „Til en Blund staar nu mit Sind,
Men før end jeg slummer ind,
Vil jeg hos mit Hvile-Rom
Staa og tæncke mig lidt om.

18. At det er saaledis fat,
Jeg engang den lange Nat
Skal iblandt de Dødes Tal
Sove i den mørke Dal.

19. Fire Fjæle er min Pragt,
Hvorudi jeg bliver lagt
Med et Lagen og lit meer,
Eyer ikke saa en Feer.

20. Alle verdslig' Ting forgaar
Jeg til Herlighed opstaar,
Naar Gud ved Bassunens Lyyd
Kalder mig til evig Fryyd.“

Den Yndest, som Dorothe Engelbrektsdatter nød i flere Slægtled (se Oversigten Side 476), vistnok især i Norge, var ingenlunde ufortjent. Normændene havde dog paa samme Tid en langt betydeligere og ejendommeligere Digter, som vel ikke blev ret kendt før efter sin Død, men da ogsaa i des større Maal blev sine Landsmænds Trøst og Glæde gennem det næste Hundredaar. Hvad der især karakteriserer **Peder Dass** som gudelig Digter — hans verdslige Digtning vedkommer os ikke her — er *dels* en stærkt fremherskende *historisk* Retning, der anviser ham Plads nærmere ved de islandske Digtere, som han dog sikkert ikke kendte, end ved de danske, som han sikkert kendte, men paa ingen Maade efterlignede, *dels*, medens han følger og med stor Færdighed tumler de konstrette Versformer, en Stil, som kommer den ældre, mere *folkelige* betydeligt nærmere end t. Ex. Kingos, især ved et lysere, ordsprogsrigt, stundom midt i Alvoren helt lystigt *Lune*. Af hans fire Samlinger gudelige Digte ere de tre afgjort historiske. Den *bibelske Visebog* indeholder vel et Par Læredigte: »De fire raabende Synder« og »Om Syv-Tal i Bibelen«; men selv disse ere tildels knyttede til historiske Momenter (Abels Drab, Sodomiternes Last), og de andre ere rent fortællende, nogle i Stil med de tidligere omtalte (se ovenf. S. 502—03) bibelhistoriske Viser af ukendte Forfattere, saasom »Gedeons Krig«, »Jephtæ Løfte«, »Samsons Historie«, medens »Elisei Historie« er et længere, mere episk holdt Digt i sex Sange. Ved Peder Dass er den bibelske Vise først optagen i Konstdigtningen, saa han i denne Henseende danner et Mellemtrin mellem hine folkelige Forsøg og Grundtvigs »Sang-Værk for den danske Kirke-Skole«. Samlingens sidste Digt, det eneste ny-testamentlige, gengiver paa ældre islandsk Vis Frelserens »syv Ord paa Korset« uden at lægge nogen Betragtning eller Bøn til, og fører os over til *Evangelie-Sangene*. Disse ere næmlig Digte af samme Slags, Omskrivninger i strofiske Rim af

Evangelie-Perikopernes Indhold, holdte i en troskyldig Hverdagstone, uden sønderlig Sky for de mange Fremmedord, som da vare brugelige i de Dannedes Omgangssprog, hvorfor de ogsaa tidt tage sig løjerlige nok ud. Skønt de netop paa Grund af Troskaben mod Ordet stedvis kunne faa et vist poetiskt Skær, staa de dog betydeligt tilbage for Viserne og endnu mere for de »*trende bibelske Bøger*«: *Ruth*, *Esther* og *Judith*, tre ustrofiske, fortællende Digte, hvori Digteren gengiver Originalernes Indhold udførligt, med stor Frihed og Friskhed; som poetiske Fremstillinger staa de uendeligt over de ældre danske og norske Bibeldigte og lade sig endnu læse med Fornøjelse. Den fjærde Samling: *Katekismus-Sangene,* som, efter Welhavens Vidnesbyrd (i Stykket »Digteren fra Alstahoug« 1854), endnu skattes højt i flere norske Egne, og hvoraf en Sang: »den femte i Hustavlen« endnu skal synges til Dans ved Bryllupper paa Færøerne, indeholder en Række fyndige, skønt ingenlunde kortfattede *religiøse Læredigte,* ubetinget de bedste i sin Slags i Tidsalderens dansk-norske Literatur. I det Hele afslutter Peder Dass den gammel-lutherske bibelhistoriske Digtning og Læredigtning, paa samme Maade som Kingo afslutter Lyriken, saa de to bør billigvis nævnes ved Siden ad hinanden, hvorvel Peder Daas langtfra naar Kingo, eller endog blot gør mindste Forsøg paa at ligne ham, i Stilens Højhed og poetiske Klang.

Til Prøve paa Peder Dass' *bibelske Viser* er oftere anført „*Jephtæ Løfte*“, maaske fordi det er en af de korteste; men det jævne Digt gennemtrænges ogsaa af en sand poetisk, human Deltagelse for den ulykkelige Fader og hans fromme Datter, som ikke kan andet end røre t. Ex. i Pigens Svar paa Faderens klagende Forkyndelse af, hvad han havde lovet —

„Du var i mit Hus
Et eneste Ljus,
Gud bedre, jeg maa det nu slykke!“

„Hun svarede“, heder det her (alle Citater ere efter Eriksens Udgave, Kristiania 1875—77):

9. „Hun svarede Faderen straxen paa Stund,
Bortkasted af Haanden den Tromme:
Hvad Løfte, min Fader, er gaaet af din Mund,
Det bør du for Herren fuldkomme;
Jeg vil med frit Mod
Mit Jomfrue-Blod
Forære min Frelser den fromme.

10. Min kiæriste Fader! Et beder jeg dig,
Den Bøn du mig vilde tilstede,
At jeg mine Jevnlige tager med mig,
Iført udi sørgelig Klæde,
Herfra til en Sted
Paa Bjergene ned
Min Jomfrudom der at begræde.

11. Og naar jeg har været ved Maaneder to
Og Tiden er løben tilende,
Da vil jeg tilbage hørsommelig sno
Og give mig dig udi Hænde,
Saa gjør du ved mig,
Som det sjunes dig,
Jeg kan ei dit Løfte forvende."

I *Jobs Historie* har man bedst Lejlighed til at jævnføre Peder Dass's udførligere Fremstilling med den folkeviseagtige i „Job var en Gudfrygtig mand" (i Psb. 1703): begge have det tilfælles, at, medens Indledningen (Kap. 1—3) gengives ganske udførligt, refereres kun kortelig Indholdet af Vennernes Ordstrid med Job, hvorhos P. D. atter bliver udførligere i Gengivelsen af Herrens Straffetale. Hvor hjærteligt Ordene kunne falde hos ham, kan ses af de to Strofer, hvor Job bøjer sig for Gud i Ulykken:

17. „Job kasted sig paa Jorden ned
Og sønderrev sin Kaabe,
Han sagde med Taalmodighed,
Dog randt den salte Draabe:
Jeg nøgen kom af Moders Liv,
Jeg nøgen jo skal være,
Naar man mit Legem kold og stiv
Til Graven hen skal bære.

18. Vor Herre gav det, jeg har havt,
Det var hans egen Gave,
Vor Herre tog det, jeg har tabt,
Han bør det selver have:
Han gav og tog, den gode GUd,
Hans Navn ske Pris og Ære,
Jeg har idag hørt strenge Bud,
Jeg maa det taalig bære."

Som Prøve paa *Evangelie-Sangene* maa en af de korteste være nok, nemlig *„Jesu Skibs-Rejse"* paa 4de Sønd. eft. H. tre K., hvori der er Glimt af en Naturfølelse, som øjensynligt skyldes Digterens egen Erfaring fra Nordlands-Sundene:

1. „Der Jesus udi Skibet ind
Med sin' Discipler traade
Da rørtes op en mægtig Vind,
Alt Havet stod i Fraade,
De Bølger slog saa hastig paa,
Det syntes, Skibet vild' forgaa,
Man kunde det ei raade.

2. Men JEsus ned i Rummet laa,
Sov paa sit Øre sagte;
Disciplerne til hannem gaa
Og hannem strax opvakte;
De raabte højt og sagde saa:
O Herre hjælp os, vi forgaa!
Vil Du vor Nød ej agte?

3. Men JEsus tog at straffe dem,
Fordi de vantro vaare,
Han siger: O I Folk saa slem,
Hvi frygter I saa saare?
Saa trued han baad' Veir og Hav
Og straxen stiltes Vinden af
Og sagted sig den Baare (Bølge).

4. Men de, der inden Borde vaar
Og saa, hvad JEsus gjorde,
De slet udi Forundring staar
Og sig indbyrdes spurde;
De siger: Hvad er det for Mand,
At hannem baade Veir og Vand
Maa underdanig vorde."

I „*Ruths Bog*" lægger Digteren „Naemi", der efter Mandens og Sønnernes Død staar ene tilbage med sine to Sønne-Koner —

„Her tre halvdøde Kvinder staar
Som tre foragted' Lamper" —

følgende smukke Klageord i Munden:

„Mig tykkes Sol og Maane slet
Til Jorden vil sig bøie;
Min Himmel er foruden Ljus,
Min Stjerne slet forsvunden,
Her er saa mørkt udi mit Hus,
Som Mørket i Afgrunden;
Jeg ser mig om til høire Haand,
Jeg ser til venstre Side,
Bekymres maa min Sjæl og Aand
For dem, der med mig lide;
Jeg drager, ak jeg drager saa,
Hvor længe skal jeg drage?
Saa længe, til *den* komme maa,
Mig Byrden skal aftage;
Jeg staar det ikke længer ud,
Min' Kræfter vil forsmægte,
Jeg tror, at GUD er Trøstens Gud,
Han kan sig selv ei nægte."

Hvor frisk og djærv Tonen kan blive, naar Indholdet giver Anledning dertil, kan skønnes af følgende Stykke af 13de Kapitel i *Judiths Bog*, hvor hendes Storværk fortælles. Da hun er bleven ene med Holofernes og har sat Pigen paa Vagt udenfor Døren, samt for sidste Gang bedet Gud om at „lade det vel gelinge", hvad hun har fore, heder det:

„En Støtte næst ved Sengen stod
Digt op ved Hovedgjerdet,
Paa hvilken Holophernes lod
Ophænge Skjold og Sværdet,
Judithe rykte Sverdet ned,
Dog Hjærtet tog at bæve.
Bad atter Gud i Lønlighed:
O Herre styrk min Næve!
Saa tog hun ham i Toppen brav
Og Sverdet udi Hænde,
Med tvende Hug gik Halsen af,
Saa fik den Mand sin Ende.
Derefter skar hun Struben ud,
Og Kroppen blev henvæltet
Af Sengen i sin blodig Hud,
Som hannem før var æltet (ætlet, tiltænkt).
Hun det afhugne Hoved tog,
Indsvøbt i Senge-Dækket,
Og dermed ud paa Døren drog,
Før nogen blev opvækket.
Hun skyndte sig af Huset væk
Og sagde til sin Pige:
Se, stop det Hoved i din Sæk
Og lad os fly tillige.
Saa ginge de tilsammen hen,
Som de var vant at giøre,
Ret midt igjennem Leieren.
Og ingen fik det høre!
Der stod vel Vagt, men ingen spør:
Hvorhen skal Reisen falde?
Hver tænkte, de gik hen som før
At ville Gud paakalde.

De droge langs ad Dalen ned,
All' Veie vare sorte,
Og kom i største Lønlighed
Digt under Stadens Porte."

Ikke mindre fyndigt falder hendes Tale, da hun staar i Porten og viser Bethulierne Hovedet:

„Seer dette Hoved! ser I det?
Det er den stolte Første,
Hvis Sværd har meget Kiød opædt
Og efter Blod mon tørste.
Det er den Holophernes, som
Al Verden vilde tvinge
Og vild' vor Stæder fælde om
Og over Muren springe.
Ser her det Klæde fuld af Bram,
Ser, her er Senge-Dækket,
Det laa han under, der at ham
Hans Hals itu blev knækket.
Der han, som en fordrukken Aand,
Sov i sit Senge-Lagen,
Da blev han ved en Kvindes Haand
Af GUd til døde slagen.
Jeg vidner her for en og hver,
Og GUd til Vidne kræver:
Jeg af ham ubesmittet er,
Saasandt som Herren lever."

Fyndigst er Peder Dass dog som Læredigter. Allerede i den bibelske Visebog hæver Sangen om de *fire dræbende Synder* (Mord, Skørlevned, Enkers Undertrykkelse og Tjeneres Forurettelse) sig betydeligt over de øvrige. Her forekommer t. Ex. en Skildring af Enkens Kaar i Verden saa folkelig-kraftig, som man kan slutte af følgende to Strofer:

25. „Man ved vel, hvad en Enkestand
Gemeenlig med sig fører;
Hun er forladt af alle Mand,
Og ingen hende hører;
Det lavest Gjerde lettest er
At træde paa for en og hver,
Bar Haand er let at binde.
Ve den, som enlig leve maa;
Om der et Fald kan komme paa,
Hvor skal hun Hjælpen finde?

26. Hver tykkes have nok, at han
Sin egen Sæk skal bære;
En andens Byrde lader man
Uløftet gjerne være;
En Enkes Trang er ofte størst,
Dog pleier hver at rage først
Ild til sin egen Kage.
Part mener, hvad anvendes kan
For Enkens Skyld, det taber man
Og spilder sin Umage."

Blandt *Katekismus-Sangene*, ubetinget Peder Dass's bedste gudelige Digtning, fremhæver Welhaven med Rette Digtet over *den første Tros-Artikel* som særligt tiltalende ved storladen Opfatning af Guds Forhold til Verden og Menneskesjælene og ved frisk Naturanskuelse. Jeg tror, heder det bl. A. (Str. 11), at Du est alles Fader, og derefter:

12. „Og du som vores Fader er,
Du ei dit Navn forgjeves bær,
Du sørger for os arme;
Saa sort er ingen Morian,
Din Sol beskinner jo hans Plan,
Og giør hans Agre varme:
Alle Dale du forgylder
Og opfylder
Med det Gode,
Reiser Alting op paa Fode.

13. Din Dug nedfalder tidt i Fleng
Saa snart paa de Barbarers Eng
Som paa de Christnes Klæde;
En Hedning aldrig til dig bad,
Dog skaffer du ham Øl og Mad
Ved din Forsyn den gode!
Thi den Sig hen vidt udrækker
Og forstrækker
Kost og Klæde,
Giver hver det, de skal æde."

Men ogsaa i de andre Sange overraskes man ideligt af smukke Skildringer djærve Advarsler, hjærtegribende Formaninger, som naar det i Sangen om *det andet Bud* heder til Advarsel mod at sværge ved Jesu Død eller Saar:

7. „Betænk, Guds Søn har engang taalt
Død under aaben Sky!
Hvi vil du hannem have soldt
I Morders Vold paa ny?

8. Hvi skal din Tunge piske den,
Der før var pint og strakt?
Vil Du, GUds Lam skal hver Dag hen
Til Korset vorde bragt?"

eller i Sangen om *det tredje Bud*, til Advarsel mod Sabbatens Misbrug til Spil og Svir og mod at fratage Husdyrene deres Hviledag:

9. „Med slig og andet
Misbruges Kirke Fred;
Sker slig i Landet
Og holdes for en Sed,
Da blir for Sanden
Vor *Søndag Synde-Dag*
Jeg frygter, Fanden
Vil gaa med dem i Lag,
Med en og anden
At drages Nappe-Drag.

11. Tænk, Hest og Oxe
Har GUd til Skabermand,
Han la'r dem voxe,
At de dig tjene kan;
Du slaar og pukker
Og pisker dem paa Bag,
At de sig bukker
For dine Hug og Slag;
Men se, de sukker
Alt efter Domme-Dag."

Meget hvas er Digteren i Sangen om *det syvende Bud*, især til Slutningen, hvor han har fat paa Fraadsere og Drankere, som stjæle Herrens Gaver og tro at vinde Ros ved at svælge fremfor Andre „de store Pæle"; saadan en skal huske paa:

42. „Naar du nu har tømmet Krukken
Og har spillet Bankerot,
Naar din Helse bort er drukken
Og din Pung faar Svindsot,
Hvad vil du dig foretage?
Hvor vilt du din Sag anslage?

43. Da vil vist den lange Faste
Efter Jul indfalde brat,
Hunger, Kummer dig antaste,
Suk og Harme Dag og Nat,
Røde Øjen, skjælvend' Hænder,
Rystend' Hoved, ømmeTænder,"
o. s. v.

Renest og mest løftede i Tonen ere *Fadervor-Sangene*. Her kan forekomme saa dejlige Strofer om disse to i Sangen: *„Helliget vorde dit Navn!"*

2. „Det er smukt og kosteligt at høre,
At man Gud sin Læbers Pligt mon gjøre;
De dyb Afgrunder, De grønne Lunder
Skal Herrens Vunder Hver Tid og Stunder Udføre.

8. Højen Hald og dyben Dal skal vige,
Jord og Himmel falde skal tillige,
Hver Bjerg og Tinde skal slet forsvinde,
Men Herrens Minde til tusind Sinde skal stige."

eller den første Strofe i Bønnen: „*Tilkomme dit Rige!*“

„O, Herre lad dit Rige
Paa Jorden her nedstige
Med Kraft og Naadens Aand,
At løse Syndsens Baand!
Paa det man kan fornemme,
At Gud hos Folket boer,
Og at du, GUd har hjemme
hos dem, der paa dig troer“ —

hvorefter det heder:

„Spør du, hvad er GUds Rige?
Det er ret kort at sige:
Indvortes Fryd og Fred
Med god Samvittighed;
Naar Aanden i os raaber
Et Abba Fader ud,
Og man alene haaber
Paa den almægtig Gud“ —

og denne Forklaring udføres smukt og træffende i det Enkelte og sluttes med Bønner om Guds Riges Fremgang og Satans Riges Tilbagegang i forskellige Henseender, bl. A. om at „Pavens Skam“ maa „opdages“ og „Tyrkens Magt nedslages.“ I det Hele lægger Digteren ikke Fingrene imellem, naar der er Tale om Kristendommens d. v. s. den ortodoxe, evangelisk-lutherske Kristendoms Modstandere. I den første Sang om „Alterens Sacramente“, om Indstiftelsesordene kan han ikke undlade at pege paa Kalvinisterne: Vil Fornuften ikke tro paa Herrens Nærværelse i Brødet og Vinen, „da lad det *Asen* kun bero, hun giør mig ingen Smerte“, hvorpaa det heder med en halvt humoristisk Frisindethed:

12. „*Jeg* tror, at jeg i Kalk og Disk
Hans Blod og Legem nyder,
At jeg i Hjærtet bliver frisk,
Naar han sig selv frembyder.
Vil en Calvin staa derimod,
Min Tro staar derfor lige god;
Hvad skjøtter jeg hans Grille?
Giv hannem kun det bare Brød,
Giv mig i Brødet JESU Kiød,
Saa faar enhver sin Ville.“

Men derfor er hans egen Tro ikke mindre inderlig, Bevidstheden om Frelserens Nærhed og om hans Væsens Forbindelse med den Troende ikke mindre levende, skønt han „aldeles ikke“ véd „*Maaden*, hvordan saadant sker og den Forening sig beter“, og efter til Slutning at have takket og prist Jesus for hans Frelsergærning slutter han Sangen med de bevægede Ord:

34. „Dit Minde skal, o JEsu, staa
Uglemt i Sind og Tanker,
Mens Brød af Ager er at faa
Og Druen gror paa Ranker;
Og hvor der brydes helligt Brød,
Der skal forkyndes Herrens Død
Blandt unge Folk og gamle,
Indtil du synlig kommer frem
I Skyen os at hente hjem
Og i dit Rige samle“ —

et kraftigt sammentrængt Udtryk for det Verdens-Haab, hvori hine Slægter levede og døde.

Den svenske gudelige Digtning viser i det Store de samme Træk som den dansk-norske. Fra den fælles Kirkelære kommer den samme *Aand* og *Tankeindhold.* Ogsaa *Digtarterne* ere de samme og staa omtrent i samme indbyrdes Forhold. Vigtigst er *Lyriken*, der, ogsaa her faar et Hovedtilskud fra Davids-Salmerne og dyrkes af saa vel læge som lærde Menigheds-Medlemmer, af Storfolk og Smaafolk, af Mænd og Kvinder, hvorhos den deler sig i de samme Grupper som hist. Dernæst have vi *Bibel-Digte*, dels kortfattede Rimerier*), dels hele Bibelbøger paa Vers, især Højsangen (ved Skara-Bispen Sven Svensson) og Jonas (anonym), dels Messiader (t. Ex. Liljenstedts Digte fra 1686 og 94). Endelig er *Læredigtet* stærkt repræsenteret, navnlig ved Spegels tre store Digtninger, af hvilke den første er øst af den samme fremmede Kilde, som laa til Grund for Arrebos Hexaëmeron, ja tildels har benyttet selve dette. Ogsaa *Konst*-Udviklingen følger her de samme Veje som hist, og gør det samme Hovedskridt noget nær paa samme Tid. Man nøjes i Begyndelsen endnu med uregelrette Vers, og Sange i denne mere folkelige Smag digtes langt ned i Tiden, skønt stedse sjældnere, ligesom man endnu i Psb. 1695 optager de ældre Salmer af denne Slags uforandrede. Snart kommer dog Kravet frem paa regelrette Versformer, svarende til den nye, strængere Syngemaade; det stilles først og efterkommes af *Laurentius Paulinus* i hans Stifts-Sangbog: »Gudz Församblingz . . . Clenodium« fra 1633, ej alene for saa vidt som han selv digtede nye Salmer i regelrette Vers, men ogsaa idet han ændrede ældre Salmer — en af Hovedgrundene til Præsteskabets Misfornøjelse med hans Forsøg og til Udarbejdelsen af Psb. 1643. Dog nøjes han endnu i Almindelighed med at tælle Stavelserne og lader Accenterne falde ogsaa

---

*) Saasom *J. Hambræus'* „Mikesat Besorah", hvoraf kan anføres efter Wieselgren, følgende Vers paa Græsk, Latin, Tysk og Svensk (desuden er det givet paa Hebraisk, Kaldaisk og Syrisk):

„Οἷον ἔχει ἦτορ πρᾶον τ' ἀλοχόν τε πέλεια
Τοιόν ἐμοι ἦτορ δὸς συ μεγιστε πατερ."

„Est ut mitis, amans pacis, sine fraude columba
Tale mihi simplex cor, Deus alme, dato."

„Gleich wie ein Taub friedfertig ist,
Dazu auch rein ohn' jenig list,
Desz gleichen, Herr, das hertze mein
Lass friedfertig, keusch und rein sein."

paa toneløse Stavelser*). Men, efter at Stjernhjelm fra Aarhundredets Midte, havde paa den verdslige Digtnings Omraade »lært de Svenske Sanggudinder« at synge fuldkommen korrekt og rent i mangehaande fremmede Versarter, stod Regelen fast ogsaa for gudelige Digte, baade til Sang og Læsning, og inden Tidsrummets Udgang var man bleven saa godt Herre over Vanskelighederne, at der i svenske Digte fra den Tid ikke gøres nær saa megen Vold paa Sprogets Former, som endnu hos Kingo eller Peder Dass.

Men ved Siden ad alle fælles Træk har den svenske gudelige Digtning sine betydelige Egenheder. Det er saaledes et ganske eget Forhold, at den dybeste og ædleste Salmetone, der nogensinde er kommen fra det svenske Folks Hjærte, først har lydt paa Tysk og har maattet oversættes tilbage paa Modersmaalet, nemlig *Gustav Adolfs Krigssalme***): baade ved sin Forfatter — det kristne Nordens Sigurd Faavnersbane, Bæreren af det svenske Folkevæsens herligste og inderste Idealitet — og paa Grund af dens Brug ved hin i Verdenshistorien enestaaende Gudstjeneste i Morgentaagen paa Marken ved Lützen, endelig som

---

„Såsom en duffwa alt tijdt förvist
Aehr fredsam och mild förutan list,
Så gif mig ock, o frälsare kär,
Ett sådant hierta som ödmjukt är."

I *Joh. Vultejus'* „Postilla compendiosa" fra 1684—86 findes et Rim i Alexandriner til hver Evangelie-Perikope. Til Prøve kan, efter Wieselgren, anføres Slutningen af Kristi Himmelfarts-Rimet, hvor det, efter at Jesus er lignet med en Ørn, der stiger i Sky, heder:

„Han vill med sådan flykt oss ett exempel vara,
Att vi ock lära må til Himmelen upfara,
Först här med tanckarne, med hierta och med mund.
Med dygdigt lefwerne: Och uti Dødsens stund . . .
Att vi med örneflykt förutan nöd ock fara
Till tig uppflyga högt att när tig ewigt wara."

*) T. Ex. i følgende Strofe (Nr. 263 i Sv. Psb. 1695)

„Haf tolamod, War from och god
Och efterfølg Gudz wilja!
Then thetta gjør, ther efter spör,
Skal Gud ei från sig skilja.
*Tola*mod i nød Är himmelskt bröd,
Vti Guds skatt förborgadt:
Af thenna spis Blif*ver* man wis,
Och öfvervinner sorgen
Både afton och morgon."

**) Den ovenfor i Noten S. 334 antydede Tvivl, om ikke Originaltexten kunde være svensk, tør jeg ikke fastholde; i alt Fald ikke *den* Text, som haves i Ny sv. Psb. Nr. 378, thi den skyldes rimeligvis Wallin. Den tyske Text, som, om end mindre skønt formet, dog indeholder de samme Grundtanker, som vi kende fra den svenske, lyder saaledes (1633):

Udtryk for det højeste Kæmpemod, der nogensinde har fyldt Menneskers Bryst, betyder denne lille Sang saa meget, at den rigelig opvejer alt hvad den dansk-norske gudelige Digtning har forud for den svenske i Omfang. Det er næmlig en anden Ulighed, at, skønt rig nok i sig selv, staar den svenske gudelige Digtning, især Salmedigtningen, hvad *Frugtbarhed* angaar, i det 17de Aarhundrede forholdsvis lige saa langt efter den danske som i Reformationshundredaaret; et usvigeligt Vidnesbyrd foreligger i de private Salmesamlingers Omfang: det stiger (se Oversigten) i Sverige som i Danmark, gennem Hundredaaret, de svenske Udgivere have sikkert ikke vraget Stof mer end de danske, og dog naa de ikke højere end til omkr. 400 Numere, medens man i Danmark kommer op til over 1000. En tredje Egenhed er det, at den svenske Salmesang er forholdsvis rigere paa *Oversættelser* end den dansk-norske. Fra *Tysk* haves oversatte hele Samlinger, der ikke haves paa Dansk, saasom Qvirsfelds »Himmelske Örtegårdz Sällskap« ved Amnelius, Casper Neumanns »Sång-lust« ved P. Brask, og de største Digtere have ikke formaaet ad denne Vej at udvide deres Fædrelands Salmeskat — en betydelig Del af Spegels og Svedbergs Salmer ere saaledes Oversættelser fra Tysk*). Men ogsaa fra *Dansk* optog man i Aarhundredets Løb

---

1. „VErzage nicht, du Häuflein klein,
Ob schon die Feinde willens sein
Dich gänzlich zu verstören,
Vnd suchen deinen Vntergang,
Davon dir wirdgantz angst und bang:
Es wird nicht lange währen.

2. Tröste dich desz dasz deine Sach',
Ist Gottes, dem befiehl die Rach,
Vnd lasz es jhn nur walten,
Er wird durch einen Gideon,
Den er wohl weisz, dir helfen schon,
Dich und sein Wort erhalten.

3. So wahr Gott Gott ist und sein Wort,
Musz Teuffel, Welt vnd Hellenpfort,
Vnd was dem thut anhangen,
Endlich werden zu Hohn vnd Spott
Gott ist mit vns, und wir mit Gott,
Den Sieg wolln wir erlangen."

Paa Svensk fremkommer Salmen 1652 i „Några nyia Psalmer" af Jos. Mathiæ Fogdonius med Begyndelse: „Var oförskräckt, tu lilla Hiord" og senere (1698) i en anden Oversættelse, ingen af dem synderligt heldig. Se forøvrigt Beckman: N. Sv. Psb. til Nr. 378.

*) Blandt tyske Forfattere fra det 17de Aarhundrede er især *Heerman* († 1647) bleven udnyttet, dernæst *Rist* — fra ham stamme i det Mindste 6 Salmer i Psb. 1695, de fleste oversatte af Spegel — og *Paul Gerhard*, efter hvem i Psb. 1695 haves bl. A. den smukke Sang Nr. 243: „Bort mitt hjerta med the tankar" ved P. Brask (1690) og Nr. 375: „Nu hwilar hela jorden", samt Nr. 359: „Wak up, min själ, gif ähra", begge ved Spegel. Ogsaa optog man i Sverige *Rinkarts* navnkundige Salme: „Nun danket alle Gott", som skal være digtet i Anledning af Freden 1648: den er Nr. 305 i Psb. 1695: „Nu tacker alla Gud", ved Svedberg.

kun ganske faa Salmer og beholdt dem i Psb. 1695*). Endnu maa det fremhæves, at den svenske gudelige Digtning, særligt Salmerne, gennemgaaende udmærke sig ved et *renere Sprog og værdigere Stil* end de dansk-norske: hverken stødes man i de ældre, mere folkeligt dannede Sange saa tidt som hist af kejtede Vendinger, upassende Fremmedord og overflødig Brede, eller i den senere Periodes mere konstfulde Digtning af saadanne svulstige og overspændte Udtryk, som kunne skæmme selv Kingo, ikke at tale om Naur og hans Lige. Paa den anden Side savnes i Sverige noget *samtidigt* Sidestykke til Arrebo, og endnu mindre vil man der finde nogen Digter af saa overlegent, mægtigt gennembrydende *Snille* som Kingo, ligesom ogsaa Peder Dass staar uden Sidemand her. I det Hele maa man sige, at, medens *den poetiske Evne* synes rigere i Danmark-Norge, røber den svenske Digtning større *æstetisk Dannelse*, sikkert især en Virkning af Stjernhjelms overmægtige Indflydelse — man huske paa, at den meste og al den bedre gudelige Digtning tilhører Hundredaarets sidste Halvdel eller rettere dets sidste Menneskealder.

Af det nys Fremsatte følger, at de svenske Salmer og aandelige Sange fra den gammel-lutherske Tid i det Hele ikke forete saa store Uligheder indbyrdes som de dansk-norske. Det kan derfor, naar vi skulle danne os en Forestilling om Æmnet ved en Smule Selvsyn, være nok at fremdrage et Par Prøver af de mere fremragende blandt de øvrige Digtere, for derefter at dvæle lidt udførligere ved de to Hovedmænd, som i Virkeligheden afslutte Udviklingen, nemlig Spegel og Svedberg.

---

*) Et Par ere lejlighedsvis nævnte tidligere, nemlig „*Then signade Dag*“, som vel maaske er oprindelig svensk, men i alt Fald, der hvor den først haves trykt paa Svensk, nemlig i „Fem sköna Andeliga Wisor“ fra 1648 (Nr. 354 i Psb. 1695), øjensynligt er oversat fra Hans Thomissens Psalmebog; fremdeles Knud Gyldenstjernes Passionssalme: „*O Gud wår fader af ewighet*“ (Nr. 147) og Elle Andersdatters Vise: „*Eya mitt hjerta ret innerlig*“ (Nr. 411). Blandt andre Oversættelser kan mærkes i „Några Andeliga Wisor“ fra Tiden 1620—40. *Sthens*: „*Then ljuse dag framgången är*“ (Nr. 367 i Psb. 1695): ligeledes haves hans dejlige: „Herre Jesu Christ, min Frälsare tu est“ (Nr. 142). Ogsaa haves paa Svensk en Gengivelse af „Fryd dig, du Kristi Brud“ fra omkr. 1600, nemlig Nr. 116 i Psb. 1695: „Frögde tig tu Christi brud“. Fra senere og samtidige Forfattere har man været mindre villig til at optage Oversættelser i Psb. 1695; navnlig findes her slet ingen af Kingos Sange, skønt man alt forinden (1693) havde udgivet Sjungekorets første Part. Men Svenskerne have dog altid i hin Tid agtet noget mere paa den danske Salmesang end Danskerne paa den svenske.

En Egenhed ved Psb. 1695 i Sammenligning med Kingos Psb. 1699 er det, at den indeholder i samlet Række (Nr. 22—115) et større Udvalg af *Davids-Salmer*. Bearbejdelserne ere udførte af mange Forfattere, i helt ulige Tid og med ulige Konst, nogle endog kun i Prosa; en Del ere hentede fra Kempes Psalter, der gik under Karl Karlsson Gyllenhjelms Navn, og fra Spegels haandskrevne Psalter, en Del ere tagne fra Upsala-Psb. eller fra senere Klenodier og Manualer; nogle ere nærmest Oversættelser — t. Ex. den temmelig tro Gengivelse af *den 23de Salme* (Nr. 40), hvori dog en for Originalen fremmed *symbolsk* Mening er indflettet:

1. „Hvad kan mig stå til trång och nöd,
Ty HERren GUD mig föder?
Han spisar mig med himmelskt brød
Och i godan bet förer;
Mig till thett watnet leder han,
Som mig tilfyllest swalka kan,
Thet är hans helga Ande.

2. För sitt Namns skul leder han mig
In uppå wägen rätta;
Ther min siäl wederqwäcker sig,
Och af hans ord sig mätter.
Ty är jag tröst och utan qwal,
Om jag än kommer i mörcksens dal,
Ty tu äst med mig, Herre" —

nogle ere helt omdannede til „*kristelige*" Salmer, hvilket gælder bl. A. om en Bearbejdelse af den 22de Salme (Nr. 39) ved vor gamle Ven *Joh. Botvidi* († 1636), som har lagt hele Sangen i Munden paa Frelseren; den er derhos værd at lægge Mærke til for det kraftige Sprog i uregelrette Vers, en Form, som endnu paa hans Tid var god nok. Til Prøve et Par Strofer.

1. „MEn Gud, min Gud, sade Christus tå
Han qwaldes i dödsens wånda:
Hwr hafwer tu mig förlåtit så
Och wil ei med mig stånda?
Til tig af hiertat ropar jag
Om hielp i thenna dödzfara
Och tiger hwarken natt eller dag,
Dock wilt tu mig intet swara,
Then stund är lång,
Min owän gör mig så stort bång.

2. Men jag är matk och icke man,*)
Försmädd aff menniskior alle,
Theras gabberi är jag försann,
För Widunder the mig hålla:
Mig begabbar ho helst mig ser,
Med öpen munn så wida,
Han spottar mig och åt mig leer,
Hufwudet må han wrida,
Thet giör mig qwal:
At jag slik smälek lida skal."

Medens gammel-testamentlige „*historiske*" Salmer næsten helt fattes i Psb. 1695, og heller ej Evangelie-Perikoperne have ydet Stof til saadanne Rækker af mer eller mindre historisk holdte Salmer, som vi kende fra Kingos „Vinterpart", ikke at tale om Peder Dass's Samling, indeholder Psb. 1695 en Række *Passions-Salmer*, fra forskellig Tid af forskellige Forfattere (Nr. 147—164); nogle af dem ere væsentlig „historiske", men rigtignok fra Reformationstiden — t. Ex., foruden den før nævnte danske

---

*) Det er morsomt ogsaa her at træffe denne Ordleg, som er meget yndet paa Islandsk — „maðkur enn eigi maður" — baade i Prosa og paa Vers fra samme Tid.

Original: „O Gud wår fader i evighet!“, de to i sin Tid (1553, se Br. og Helv. Nr. 189 og 198) ogsaa paa Dansk oversatte Tyske Salmer, som i den svenske Text begynde: „Hielp Gud at jag nu kunde“ Nr. 148) og „JEsus uppå korset stod“ (Nr. 150). Arten dyrkedes dog ogsaa senere. En Del saadanne Passionssalmer findes efter Wieselgrens Vidnesbyrd i „Otia sacra“ (1691), og en af ham meddelt Strofe:

> „Med spjut hans hjerta varder genombåradt,
> Ty hjertat titt hafver varman förlorat,
> Att tu må bo i himmelen med heder
> Far han djupt neder“ —

viser, at ogsaa her har man grebet og udført i det Enkelte Sammenstillingen af Menneskets Skyld og Kristi Lidelse som et Hovedmiddel til at ryste Samvittigheden op af Dvale. Ogsaa Spegel betræder, som vi siden ville se, en og anden Gang den samme Vej. Men i det Hele synes dog det historiske Moment i Salmesangen svagere tilstede i Sverige end i Danmark og Norge end sige paa Island.

Selvfølgelig indeholder Psb. 1695 ogsaa en Afdeling *Morgen-* og *Aftensange*, væsentlig af samme Præg som de dansk-norske, men gennemgaaende kortere. Blandt dem, der have ydet Bidrag til denne Gruppe er den som verdslig Digter ansete *Samuel Columbus*, af hvis „Odæ Sveticæ“, som først udkom 1674, maa meddeles til Prøve den lille, som Atterbom kalder den, „outsägligt ljufva“ Aftensang, som med nogle ikke just heldige Ændringer er optagen i Psb. 1695 under Nr. 370: „Nu hafwer thenna dag“; oprindeligt lyder den saaledes (efter Aftryk hos Beckman S. 858):

1. „Alt effter Gudz behaag
Så haar nu denne Dag
Sin äntlig ända nått,
Ock Natten Sömnens wän
Har åter nu igen
I liusetz rum upstått.

2. Du höge Himle Macht
Som neder Jordens trackt
Mäd dijne Himle-blosz
Förandrar underlig,
Sielf oföranderlig,
Wijk aldrig du från osz.

3. Wår ögon gå igänn,
En Himmelsk Ängle-Swän
Förordna du åstad,
Som håller trogen wård
Ock stänger fastan gård
Omkring min hvijle-stad!

4. Mijn Kläder klädas af,
Min Synd, o Gud, begraf
I Christi Sijde-sår:
Så skall min Skröpligheet
Blij wänd i Herrlighet,
När jag af Jord vpstår.

5. Hur hiertlig skall jag seen,
Från alla Synder reen
Vthi en herlig skrud
Lofsiunga dig, som åg (ock),
Då jag i Synden låg,
War mig en nådig Gud.“

Som Prøve paa en samtidig ganske smuk *Morgensang* kunde anføres Psb. 1695 Nr. 358: „Hwar med skal jag nu lofva“ af en Borgmester i Göteborg *Håkan Ekman*, først trykt i et af de göteborgske „Klenodier“ fra 1684; den er imidlertid for lang — 10 Strofer —, saa det maa være nok at meddele to til Vidnesbyrd om, hvordan man lige saa lidt i svenske Sange af denne Slags som i danske glemte Kirken og Riget:

6. „En trogen Wård tu skicka,
Som wachtar på tin Hiord,
At hon må städze dricka
Reen Safft vthaf titt Ord,
Förlän en gyllend Frid
Och håll migh widh thet ena,
At iagh tigh troligt tienar
I allan min Lijfztijdh.

7. Konungen wäl bewara,
Och skydda medh tin Hand,
Hans Lijfztijdh länge spara,
Til Frögd wårt hela Land.
Giff honom lycka godh:
Titt Folck medh Rådh*) regera,
Och Fienden förstöra
Medh wäldigt Hieltemodh.“

I den her omtalte Henseende er det interessant at sammenligne med Originalen Aftensangen „War nu redo siäl och tunga“, som er en Oversættelse ved Spegel af Joh. Rists: „Werde munter, min Gemüthe“: foran Sangens sidste (12te Strofe) har nemlig Oversætteren indskudt følgende smukke *Bøn for Riget og Kongen*, hvortil *intet Motiv var givet i Tyskerens Sang, men som Nordboen ikke kunde undvære:*

12. „HErre, hela riket achta,
Tina helga Änglar sändt
Til wår Konung, at the wachta
Så hans hus som Regement;
War hans tröst uti all sorg,
I all nöd hans fasta borg,
Styr hans råd med tinom Ande,
Styrck hans macht til watn och lande.“

Et ganske eget religiøst Udtryk faar Kongefølelsen i en Sonnet af *Dahlstjerna* til 23 Sønd. e. Trin., Matth. 22, 21., der slutter:

„Gif Gud ditt hjerta, gif Konungenom din tro:
Gif Gud din siäl och gif din Kung gods, lif och blo':
Gif Gud och Kung hwar sitt: si, så får fanen inte!“

(findes tilligemed et Par lignende Sonnetter i „Kungaskald“ som Prøve paa en tilsigtet, men aldrig gennemført Behandling af Søndags-Evangelierne).

Nogle af de mest poetiske Sange i Psb. 1695 skyldes den ulykkelige *Lasse Johansson („Lucidor“)*; det er de rystende Dødsbetragtninger i Nr. 406, 407 og 409, som Anger over hans forspildte Liv og Rædsel for en

---

*) Man fristes til at tro, at Sangen er digtet, inden Karl XI's Enevælde var erkendt, mens det endnu hørte til den politiske Bevidsthed i Sverige, at Kongen *skulde* styre Riget „med råds råde“: mærkeligt er det i alt Fald, at Svedberg ved at optage Sangen i Psb. 1695 har sat „med nåd“ i Stedet for „med råd“.

usalig vighed Ehave afpresset Forfatteren, man har ment, paa Sottesengen, da hans Livskraft randt ud af Saaret efter Drikke-Kammeratens Kaardestød. En af disse Sange (Nr. 407): „O Ewighet, tin längd mig fast förskräcker, Som början har, men aldrig ändan räcker, O Ewighet, en tid förutan tid“ o. s. v. er en Omdigtning af en længere Salme af Rist, tilhører for saa vidt ikke Lucidor helt, men er dog præget af hans sandt poetiske Aand. De andre to, originale Sange begynde: *„O Syndig man, som säker är och trygger“* (Nr. 409) og *„Herre Gud, för tig jag klagar“* (406), som skal være hans sidste Sang, hans „Krakumål“ har man kaldet den. Til Prøve kan nogle af dens 20 Strofer meddeles efter „Lucida intervalla“ 1685, med Bemærkning, at i Psb. 1695 ere 7 af dem udelukkede (nok efter Spegels Raad), deriblandt nogle af de kraftigste. Efter at have bekendt, at uden Guds Hjælp hører han Satan til, thi han har forbrudt sig mod alle Guds Bud, vedbliver Digteren:

3. „Nu wil therför Döden grymma
För tin Dom framstemma mig.
Ah! hwart skal iag undanrymma?
Ah! hwart skal iag fly för tigh?
Ty min Ondsko som är stoor
I mit egit Hierta boor:
Fåfängt iag mig tå fördöljer,
När mit Straf mig stedse föllier.

4. När iag sofwer, dock ei huilar,
Fast al Sorg plä tå bli glömd,
Sargas iag af Satans Pilar,
Drömmer at jag är fördömd;
Satan raskar (jagar) efter mig,
Döden synes gräselig,
Ia när iag mond waken wara,
Seer iag mig i samma fara.“

Hver Dag er en større Lidelse, han længes efter Graven og ræddes dog for den, naar han „Swafwel-Strömmen luchtar“, han hører det „lomma“ i sit Øre: Kan du svare for din Synd? den opregnes for ham, han gyser, raaber til Bjergene: Skjul mig —

9. „Cains Ångest mig förskräcker,
Iuda Ånger känner iag,
Saul Oroo min Siäl upwekker,
Iag haer Davids Hierte slag!
Hela Werlden är mig trång
Och hwar Tima mig för lång,
Iag kan ey med Nöje lefwa,
Och wil dock mot Döden strefwa.

10. Iorden wil mig ey meer bära
Som en neslig Tyngd och Last,
Utan lefwandes förtära
Rät som Core med en hast:
Dy hwart Foot-steg som iag gåår
Tyks mig at hon öppen ståår,
Helwetit uppgapar wida
At iag Ewigt skal ther ljda.“

Til sidst griber han sig selv i, at denne Fortvivlelse netop er Vantro og Synd, og samler sig til ydmygt og djærvt at gribe Kristi Frelse som sit Anker, samt beder enhver Synder lægge Mærke til dette hans „Testament“, og fly Synden og „bede om Tro“.

Som personlige Hjærteudgydelser af en Lægmand fortjener med Lucidors Dødstanker at jævnføres et Par Salmer af Greve *Magnus Gabriel de la Gardie* (Psb. 1695 Nr. 387 og 389). De ere digtede i Grevens sidste Leveaar, efter at Reduktionen havde skilt ham og hans fyrstebaarne Hustru ved omtrent alt deres Jordegods, og Kongens Uvilje reduceret den engang

snart sagt almægtige Rigskansler til en ensom og glemt Gubbe. Han havde været glimresyg og overfladisk, men tillige følt og handlet stort i store Sager og Øjeblikke, været en sand Ædling; derfor kan han nu i Ulykken styrke sig med det store Evighedshaab, medens dog den faldne Stormands Skuffelse og Harme lyder i hans bitre Afskedsord til Verden og dens Lyst. T. Ex. i Sangen Nr. 387: „O JEsu! när jag hädan skal“:

3. „Jag kommer från ett brusand haf
På rätta glädie-stranden,
Min kropp han legges ned i graf,
Men Gud vptager anden.
Vr mörckret kommer jag til lius,
Vr fattigdom til ett rikt hus,
Från oro til god hwilo.“

6. „O vsle lif! o bräcklighet;
Ho tig kan rätt betrachta,
Han må tin lust och härlighet
Ei synnerligen achta.
Men döden är nu ingen död,
En gång til lifwet, fri från nöd,
Förloszning af elände.“

To ret betydelige Salmedigtere, baade som Oversættere og Originalforfattere, ere *Jakob Arrhenius* og *Gustaf Ollon*. Af den førstnævntes „Psalme-Profver“ (1689, —91) ere 11 oversatte og 10 originale optagne i Psb. 1695. De originale ere som oftest korte Sange, ikke billedrige eller højt flyvende, men sanddru Udtryk af inderlig Følelse i roligere Sindsstemninger, t. Ex. Nr. 245, der i sin Helhed lyder:

1. „JEsus är min wän then bäste,
Hwilkens like aldrig är:
Skal jag tå så med the fleste
Öfvergifwa honom här?
Ingen skal mig kunna skilja
Ifrån then mig har så kär,
En skal wara begges wilja
Altid här och ewigt ther.

2. Han har döden för mig lidit.
Ingen skal fördöma mig;
Hos sin Fader för mig bedit,
Thet mig gagnar ewiglig.
Ho är tå, som vil förklaga
Then han sielf utkorat har?
Ho wil ifrå honom draga
Then han har i sitt förswar?

3. Jag är wisz och ther på liter,
Hwarken lifwet eller död,
Mig ifrån min JEsu sliter;
Änglar, höghet eller nöd.
Djuphet eller annat mera,
Ware kommand' eller när,
Skal mig från Gudz kärlek föra,
Som i JEsu Christo är.“

I en anden Sang af Arrhenius (Nr. 274): „Jesus allt mitt goda är“, der i Inderlighed ikke staar tilbage for den nys meddelte, forekommer en Linie: „Gull ej annat är än mull“, som det øjensynlig har moret Bellman at citere i sidste Strofe af „Supa klockan öfver tolf“. — Kraftigere, mere veltalende end Arrhenius er Ollon, ogsaa ret frugtbar, men ikke saa stærkt repræsenteret i Psb. 1695, hvorimod en hel Del Salmer af ham findes i Svedbergs kasserede Salmebog. Blandt de Oversættelser af ham, som Salmekommissionen beholdt, udmærker sig især Opstandelses-Salmen Nr.

174: „Thenne är then store dagen“, efter J. Franckes: „Dieses ist der Tag der Wonne“, ved mægtigt Fynd. I en af hans egne Salmer (Nr. 299): „Mitt hierta frögda tig“, har den frelste Sjæls Tryghed i Barneforholdet til Gud faaet et kærnefuldt og rørende Udtryk; da Sangen derhos er ganske kort, tør den vel meddeles hel:

1. Mitt hierta frögda tig, lät själ och sinnen röras,
Lät andacht af tin bön alt op i himlen höras;
Ty Fadren biuder tig, tig kallar ock Gudz Son,
At träda tröstelig in för sin nådes thron.

2. Thet är tin Fader kär, som tig befaller bedia:
Tin Broder är ock then, tig wil tin bön tilstädia,
Tin tröstare ehwad du bedia skal, tig lär;
Ty kant tu säkert tro, at Gud tin suckan hör.

3. Tu ser Gudz hiertelag, låt tig ther af beweka,
Hans mun, hans dyra ord kan tig ei något neka;
Hwad tig omögligt syns, thet wil hans Faders hand
Tig gifwa, ja och mer än tu ens täncka kan.

4. Så kommer jag, min Gud, i JEsu namn rätt glader,
Och säger i fast tro: Jag är titt barn, min Fader,
Jag beder, tror och wet, at tu min bön vptar,
Tu wilt, tu kant, tu giör hwad tu mig låfwat har.“

Læseren faar nøjes med disse Par Toner af gammel-luthersk svensk Salmesang, som den lød, før den naaede sin Fuldendelse ved Spegel og Svedberg. Inden vi betragte den paa dette dens sidste Trin i Tidsalderen, maa vi imidlertid tage den gudelige Læredigtning i Øjesyn, da det netop er paa dette Omraade at **Haqvin Spegel** først optræder som Poet; hvad der er at mærke om Andres hidhørende Arbejder vil kunne knyttes til Granskningen af hans.

»*Guds Werck og Hvila*« var ej alene den første Digtning, som Forf. sendte ud i Verden (1685), men ogsaa den omfangsrigeste og anseeligste, man endnu havde paa Svensk. Ifølge den mærkelige Fortale »til Poesiens rättsinniga Älskare«, har Spegel havt samme Øjemed som Arrebo: han vil hævde Modersmaalets Ære imod fremmed (tysk) Bagvaskelse og hjemlig Vanrøgt, navnlig unødig Brug af Fremmedord, og han vil opbygge sine kristne Landsmænd, idet han behandler et stort gudeligt Æmne i poetisk Form, hvad kun kan forarge den, som »är så wrång och afwog, at han eij kan lida, thet ther är sommer i åhret og vng-

dom i monniskians lefwerne«. Forf. har da valgt et Æmne, som til alle Tider har ydet Digterne »then alrahärligste, liufligsta och widtlöftigsta materia« — og herved opregner han alle sine Forgængere ligefra Gregor af Nazianz, Anders Sunesøn ikke at glemme, til du Bartas og dennes Oversættere til og med »Anders Arebo«. Skønt baade Fortalen og Værket selv røber stor Lærdom — langt større end Arrebo rimeligvis har raadet over —, har Spegel vel næppe kendt alle hine ældre Skabelses-Digte anderledes end af Omtale. Hans Grundlag er Bartas' Værk; dette har han gengivet i en fri Oversættelse; men derhos har han taget Hensyn til den hollandske Oversættelse (af Heyns), sikkert ogsaa til den tyske (af Hübner), men især til Arrebos »Hexaëmeron«, hvorfra han har laant Fortalen til Skaberen, de korte rimede Indholds-Angivelser foran hver Sang og andre Enheltheder; endelig har han indflettet Skildringer af svenske Lokaliteter og Naturmærkværdigheder (t. Ex. den da netop nyopdagede Sundhedskilde ved Medevi), hvor han altsaa er helt original. I visse Henseender staar Sprogets Behandling højere end Forgængernes: han er mindre overflødig lærd og mere poetisk end Bartas, finere og værdigere end Arrebo, undgaar bl. A. gærne dennes snart vel djærve, snart temmelig krystede Billedord og overgaar ham i Verskonst, overhoved i Smag hvortil hører, at hele Digtet, der her medtager den syvende Dag, er skrevet i samme Slags Vers (kvindelige Alexandriner) og kun Fortalen i rimede Hexametre, samt at disse ikke, som hos Arrebo ere dobbelt rimede. »Guds Werck och Hwila« har nu visselig ikke saa afgørende Betydning for Sveriges æstetiske Kulturudvikling, som »Hexaëmeron« for den dansk-norske, er ikke Førstegrøden af den romanske Renaissances Indflydelse; denne var nemlig længe forinden trængt ind i Sverige med fuld Pomp, i Dronning Kristinas Dage, især ved Stjernhjelm, og den beherskede nu hele den fra ham udgaaede Skole af verdslige Digtere. Men et Skridt videre i samme Retning betegnes dog ved Spegels Arbejde, idet ogsaa her et fremmedt, romanskt Forbillede har givet Æmne og Form til Udfoldelse af hjemligt Aandsindhold, nemlig dels en til Folkets religiøse Stade svarende from Verdensbetragtning, dels Modersmaalets bedste, tildels længe glemte Rigdomme, saa at Folkeaanden maatte vedkende sig Digtet med samme Glæde som Kirkeaanden. En særegen national-historisk Interesse har det, at ej alene har her det samme fremmede Værk gjort samme Tjeneste hos begge Hovedgrene af det nordiske

Folkeslag, men ogsaa har dets Behandling i det ene af de to nynordiske Bogmaal virket ind paa Behandlingen af det andet, alt paa en Tid, da et dybt gensidigt Nag adskilte Broderfolkene og ellers gjorde dem fremmede for hinandens Aandsliv.

Til Sammmenligning mellem Spegel og Arrebo kunnne vi tage Noget af *„Företal til HERren Gudh“*. Det begynder (jfr. ovenf. S. 523):

„HERre tu mächtige Gudh! Hele werldenes Skapare store!
Om jagh snäller i wett, samt witter i tungone wore,
Skulle tin ewiga macht af migh så wida berömas
At tina dråpliga werck eij skulle på jordene glömmas!
Ewig och obegripelig är tin warelse rena;
Och tina tanckars djup förstår tin wishet allena!“

I det følgende tales ikke om, at Phoebus lader sig „kiuse“ af Herrens Majestæt, Gud kaldes ikke „Gardener“, „Fiskemester“, „Skolemester“ o. s. v., overhoved har Spegel kun laant Rammen fra Arrebo, men maler paa egen Haand et Oversigtsbillede af hele Skabningen som Motiv til Lovprisning. Først i Slutningen nærmer han sig atter Arrebo, og dog falde Ordene ogsaa her temmelig ulige:

„Skulle man om slijk werck tilbörlige dichta och siunga,
Sannerlig höfdes tå ens Ängels heliga tunga!
Palladis orda-skatt kan man här snarliga tömma!
Svada har eij thet liud at hon kan thetta beröma!
Ty wele wi til tigh osz, helige Skapare, wända,
Bediande at tu wilt tin kraftiga Ande nedsända,
Som til werldenes äfl ett ofanteligt ämne beredde,
Och som Hönorna sigh öfver vngarne liufliga bredde.
Ach Gif *wärma* och lius vthi mitt *bortsteelnade* sinne!
Lät mina tanckar lätt framflyta vhr hierta och minne:
Föör nu min oföra hand rätt fram medh fingrarna tina,
Ja, war i nåde benögd medh ringesta werserna mina,
Tu som lättliga kan låta *döfva* menniskior höra,
Tu kanst lika så väl then *dumbesta* tungona røra;
Medh slijkt hopp! wil iagh alt arbete lättelig lida
Och vthi JEsu namn til thenna begynnelse skrida.“

Hvordan Arrebos egne Naturskildringer gengives af Spegel, kan skønnes af Stykket i den tredje Sang om *Moske-Strømmen* i Norge (jfr. ovenf. S. 526). Det indledes med, at Digteren, „ehuru Morpheus skäncker“, dog sagtens kan holde sig vaagen, naar han „på strömarna och theras buller täncker“ —

„Hälst vppå Moske ström som längst i Norge finnes,
Så stoor! Så vnderlig! Ah jagh eij makan minnes,
Ty ther en klippa är then man nu Moskan kaller,
Om hwilken strömen stark så surrar kring och svallar,

At ho som nalkas tijt *wist glömmer gå tilbaka*,
Så kan then stora fors the största master skaka!
Ther stiger wågen vp som sielfwa luften trugar,
Och wäter solens wagn, om ey Norbaggen liuger.
Om stormen någor gång mot samma strömen hwäser,
Tå må man grufva sigh hur grymt han fnys och fräser
The stöta så i hop, som hårar sammenrände
Och braka som en skogh sigh vp och nederwände.
Then digre Hwalfisk flyr och sigh pä flychten grämer,
Ehuru starck han är, fins dock thet honom skrämer o. s. v.

Som man ser, er det ikke just Oversættelse, men snarere Omdigtning, der vel stundom gør Udtrykket fyndigere — som den i Linie 5 fremhævede humoristiske Vending jævnført med Arrebos svagere: „hand Verden snart forgætter" —, og i det Hele gør det pynteligere, men rigtignok, synes mig, tager noget af Friskheden bort.

For at faa en Smule Forestilling om Forholdet mellem den franske Original og begge de nordiske Bearbejdelser, kunne vi nøjes med det af Hammarsköld: Sv. Vitterh., Sondens Udg. 1833, fremdragne Sted om Stjernebilledet *Skorpionen*;

Bartas: „Le traistre Scorpion, secondant la Balance,
Couvre de deux flambeaux le venin de sa pance,
Et cruel, chasque jour, par l'un et l'autre bout,
Ses pestes vomiroit és membres de ce Tout,
Si l'Archer Phillyride, homme et cheval ensemble,
Galopant par le ciel qui sous ses ongles tremble,
Ne menaçait tousiours, de son trait enflammé
Les membres bluetans du Signe envénimé."

Arrebo: „Forredlig Scorpion med din forgiftig hale,
Du legger mangen Helt med din Forgift i dvale:
Du Luft-forgifver haard, du græs oc Løf-forderfver,
Negst Væctens becken blankt du boolig dig forhverfver."

Spegel: „Men sedan teer sigh fram then Skorpion, som hotar
Med etter-giftig vdd, och nappast något botar
The diupa Såår han giör i någras späda hälsa,
Med mindre Gudi täcks them sielfwer nådigt frälsa:
Han skakar löfwet nedh och vthi fruchten biter,
Ja, Floræ Sommar-rock i många stycken sliter."

I Stykket om „Warma badh och sura Hälsobrunnar" (3dje Sang) forklares saadanne Kilders Lægekraft og deres ulige Arter af Vandets kemiske Sammensætning, og der opregnes en Del evropæiske Lande, hvor de findes; derpaa vedbliver Digteren:

„Men skulle jagh förgiäta
Then ädla jord, then Moor som gier migh brødh at äta,
Thet *stora Swealand*, som ock omsider wisar,
At thet medh gammal maat (mat) nu eij allenast spisar
The tappra Knechterna; men haar (har) ock rara drycker
Åth späda Qwinfolk när them någon krämpa trycker:
Får *Medwij* taga til, får Hierne (Urban H., Archiater i Upsala) hiernan bruka,
Man skal, medh Gudz hielp, see, see margahanda siuka
Fåå boot för långlig soot, then halta kryckan kasta,
Then lame hoppa kring; en blind på wägen hasta . . .“

endel andre Slags Syger nævnes — Vattersot, franske Mæslinger, „Podagers undersåter“ —, og der loves de Syge, at

„the skola i the brunnar
„Som Sverge gier osz nu medh mycket glada munnar
Tidt dricka sundhets skåål; och när the watnet niuta
I stilla nyckterhet, behöfver ingen tiuta,
At senan warder styf, at rutna bloden tioknar,
At benen krympa sigh, at ögna-liuset slåcknar.“

Et Par andre Steder maa det endnu være tilladt at meddele til Prøve paa Kraften og Renheden i Spegels Svensk og Klangen i hans Vers. Saaledes i første Sang følgende Vers:

„*Blif Lius*, thet ena ord haar (har) skakat mørkrets portar,
Och genom brutit the i moln-inwefde orter,
At klarhet trängde sig vthur the swarta kamrar,
Som gnistan faar (far) vhr ståhl, när man thet slår medh hamrar;
Ty HErrans taal (Tale) och ord är strax en fullgiord gierning,
Man spelar eij så snält medh lycko-blindan tärning,
At ju Guds allmachts *Ord* förr vthi *Wercket* sättes,
Och hwad han *talar* strax med efftertryck *vthrättes*.“

I fjerde Sang, hvor Digteren har talt om Stjernernes Indflydelse paa jordiske Forhold, vender han sig derefter mod „Stoici“, hos hvem vi finde

„En grof wilfarelse, i thy the sigh vptänckia
Thet snøda *ödets* kraft och Gudh sålunda skränckia
I ett olöligt band, ja hårda Demants-kädior,
Thet är en *norna-doom*, som honom eij tilstädier
At öfwa fult och fritt sins wisa försyns lagar,
Och styra sina werck som honom bäst behagar“, o. s. v.

Man lægge Mærke til Ordet „norna-dom“: det røber, lige som mangen anden Hentydning, at Forf. har været ret fortrolig med nordiske Oldtids-Forestillinger og Forhold. Særligt interessante og i sig selv smukke ere

nogle Steder, hvori Datids-Svenskernes *krigerske Sind* ligesom uforvarende røber sig. Digteren vil i den syvende Sang forklare Guds Styrelse — deri netop bestaar hans Hvile; thi det er ikke, som Epikur siger, at Gud er ligegyldig for Verden, nej, heder det i Indledningsversene,

„Hans hwila ther vthi består
At all ting wäl och rätt tilgår,
Slikt är hans roo och frøgd;
Och när wi HERrans försyn troo
Tå haar wår siäl sin rätta roo,
Och är i alt fornögd."

For nu at løse den Gaade, hvorledes det kan være, at Guds Venner saa tidt maa lide ondt i Verden, bruger Spegel bl. A. det Billede, at en krigskyndig Konge gærne sætter sine tappreste Mænd til de værste Stykker og bruger dem ideligt; saadan en Kæmpe

„Han måste kläda skott och stå i främsta leden,
Han skickas på partij, han skal i löpe-grafwen,
Han måste gå til storms och mota spiut och glafwen.
Ty ho som fräken är han måste mest i fahra,
Men dådlös dränger får baak vngnen säker wara" o. s. v.

(de sidste to Linier ere et folkeligt Tankesprog). Sagen er, at „Långvarig lycka giör *wår siäl til werldsens skiöka*", men Modgang avler Taalmod, Erfaring, Haab, „och hoppet alskøns *ähra*"; en Soldat, som sidder længe hjemme hos Kone og Børn, mister sin Tapperhed — „Thet swärd som brukas eij förrostas vthi skidan", hvorefter det heder:

„När någor gammel kneckt kan många skråmor wisa,
Och många diupa arr, tå pläge wi thet prisa,
Och throo thes snarare, at han haar kunnat lida
Kalt jern vhti sin kropp, och tappert welat strida:
Men se wi en Soldat som haar alsintet märcke
Af krigets hårda leek och wapne-braketz harcke,
Tå troo wi han haar glömt sitt manhäld (Mands-Ære) hoos sin amma
Och at han haar eij haft sigh långt i glyman (Brydekampen) framme:
För then skul vill tå Gudh sin barn alt jämt försøka o. s. v. —

man mindes ved disse Lur-Toner om, at Digteren havde været Øjenvidne til den haardeste og hæderfuldeste Kampleg i Nordens Historie og om Aftenen i Maaneskin paa den blodige Valplads holdt Takkebøn og Prædiken for Kongen og hans mødige Kæmper.

Tyve Aar efter »Guds Werck och Hwila« udkom »*Thet öpna och tilslutna Paradis*« i to Bøger, og sex Aar senere (1711) »*Thet återvunna Paradis*« i én Bog samt »*Salomons Wijshet och*

Herlighet«. De to førstnævnte Skrifter ere egentlig tre særskilte, om end paa Grund af Æmnerne sammenhørende Digte, hver med sit temmelig særegne Præg. »Thet öpna Paradis« gaar ud paa at skildre Paradisets Herlighed og det første Menneskepars Lyksalighed, men hertil knyttes, ligesom i »Guds Werck och Hwila« en hel Del geografisk og naturhistorisk, ogsaa nogen historisk Oplysning, især for ved Sammenligning med det Kendte at hjælpe Læseren til en Forestillling om det Ukendte, men ogsaa tidt paa Grund af temmelig løs Ideassociation. »Thet tilslutna Paradis« derimod er væsentlig en Fortælling om Syndefaldet som Virkning af Englefaldet og Satans Oprørskhed mod Gud: da han er slagen i aaben Kamp, vil han ved at fordærve den nye Slægt, som Herren har skabt og sat ind i Verden, skaffe sig en saa meget større Hær til en senere, endeligt afgørende Strid; men ogsaa hertil knyttes en hel Del Undervisning i ulige Æmner (t. Ex. om de ulige Slags Afguderi i Verden). »Thet återvunna Paradis« er ikke, som man snarest skulde vente, en Messiade, men en rimet Homili, dels over Forsoningslæren i Forhold til Djævlelæren, dels over det andet Livs Herlighed, som søges anskueliggjort ved Jævnførelse med Jordelivets Vilkaar. Væsentligt ere alle tre Digte Læredigte, og den hele Række har, uagtet Æmnerne og Titlerne ere de samme, kun ringe Lighed med Miltons navnkundige Digte. Kun i det midterste Digt spores Paavirkning af »Paradise lost«, især i Skildringen af Satan og hans Optræden lige over for de andre faldne Aander; men om nogen ligefrem Overførelse er der ikke Tale, og lejlighedsvis forsømmer Spegel ikke at afvise Miltonske Opfindelser som ikke grundede i Guds Ord; ogsaa er Grundstemningen hos den rettroende, lovlydige og kongekære svenske Præstemand en hel anden end hos den fordums Independent og Forsvarer af Karl I's Drab. I alle tre Digte er Opbyggelse Hovedøjemedet, og i poetisk Kraft kunne de paa ingen Maade jævnføres med Miltons Storværk; dog hører man stedvis Suset af Poesiens Vingeslag, og den jævnt-troskyldige religiøse Alvor, som gennemtrænger det Hele, har ogsaa sin egen Ynde. — Det sidste lille Digt om Salomon er, i Form af Redegørelse for hans Storhed og Svagheder, en Slags Kongespejl, da, som det heder i »Företaal«et, det er misligt at bruge nærliggende Exempler til Opmuntring og Advarsel for unge Fyrster, de Døde derimod kan man nok afmale sanddru,

„Ja, them som långan tijd i Jorden hafwa legat
Framställa, och the ting, som månge förr förtegat,
Vprepa, så at thet en *dömesaga* blifwer,
Och efterkommandom all dygds exempel gifwer."

Men det er et temmelig mat Alderdomsarbejde, som ikke kan maale sig med de ovennævnte.

Til Prøve paa Stilen i „*Thet öpna Paradis*" kan tages af Stykket om de fire Floder i Paradis følgende Overgang:

„Nu har jagh rodt omkring, at jagh snart hemet glömer
Och märcker at jagh meer mitt lilla Bläckhorn tömer
Ju meer jagh ther vthi af watnet späder på,
Ty wil jagh åter nu paa torra landet gå;
Ther jagh eij häpna skal när strömen häftigt fräser
Eij heller stryka Segl när stränge wädret hwäser,
Ther jagh kan sittia trygg baak om min warma vgn,
Och lee åth Siömanns nödh när jagh haar hamn och lugn,
Doch wil jagh grunda på om andre floder rinna
I werlden någorstäds, som kunna prisen winna
För Pison, Hydekel, för Gihon eller Phrat,
Ty kan skee Po och Wolg vil giöra them ett spratt" —

og nu følger en Oversigt over al Verdens mer eller mindre mærkelige Floder, med Vandledninger og Badeindretninger, især Diocletians Bade m. m.

I „*Thet tilslutna Paradis*" tegnes *Satan* med ganske træffende og kærnefulde Træk, som naar han, nedstyrtet i Ildsøen, opmuntrer Beelzebub og de andre faldne Engle til ny Strid og da bl. A. udtaler, at

„Än är eij alt sin koos, ty *wiljen* til at hämnas
Är qwar, och skal hoos migh i ewigheten lemnas":

eller naar han i en anden Tale siger:

„Mitt modh giör migh så stoor som han, åndoch hans macht
Haar honom större giordt, och migh nu nederlagt . . .
Mitt sinne är så hårdt, at thet eij warder blött
Af något straff och slagh, och eij af plåga trött;"

vel have de faaet en usel Bolig; men hans *Sind* skaber selv sin Bolig: hvad gør det, at han med Vold er sat hen et Sted,

„när jagh then samme är och altid wara wil?"
„Hvad wil jag aldrahälst? Thet han eij wil och lider,
Som i then öfre werld medh storm och dunder strider:
Doch för hans strijd och macht är jagh eij mera rädd
Man kan eij taga meer af then som är afklädd.

Osz är eij lemnat meer än jämmer och elände,
Thet vnner han osz wäl som osz hit neder sände.
Thet vsla helwetet är ther til icke bygdt,
At han wil taga thet från osz, men wij boo trygdt:
Ja få regera här, och sij! at hafwa wälde
Är wärdt at yfwas af, ändoch wij synas fälde“ o. s. v.

Satans personlige Fremtræden skildres smukt, hvor det, efter at Helvedhærens Opstilling er fortalt, heder:

„Men fram för samma häär stod Satan högh och diger,
Rätt som ett prächtigt torn vp öfwer husen stiger:
Och fast han hade mist sitt forna klara skeen
Tå han en Ängel war godh, härlig, helig, reen,
Så syntes han likwäl som solen när hon glimmar
Igenom tiocka moln, och kastar bleka strimmar
Frå sigh, tå luften är af regn och dimba full,
Så hon syns koppar ljk som förr war klar som guld.“

I „*Thet återwunna Paradis*“ gennemgaas bl. A., hvor lidet timelige Goder og Fortrin formaa at tilfredsstille Sjælens Evighedstrang, der peger hen på Himmerig som det eneste Maa, Livets rette Fylde; der tales om Rigdom, Magt, Skønhed, Styrke, Nydelse o. s. v., som Alt er Forfængelighed, og deriblandt heder det ganske djærvt, med en vis folkelig Veltalenhed:

„I starckhet finner man eij häller nöije wara,
Ty den som kallas starck sig wågar tidt i fahra,
Tå thet eij giörs behof, och så med hast förgås,
Ty den får ofta hugg som wil med alla slås . . .
En took kan wåga meer an tijo wise sedt.
Doch får then rifwit skin, som dierft wil alla klösa,
Ja alle hieltar dö omsider segerlösa.
Ty när man hålla skal med döden sista slag,
Tå må man vänta, thet man wist får nederlag.“

Hele Digtet slutter:

„Emedan ingen ting på jorden kan förnöja
Wårt hierta, hwarföre wil man thet tå nedböija?
Ach neij! vplyfftom thet til Gudh, och täncken ju
Hwad man wil ewigt få, thet bör man söka nu!
Men hwad wij söka nu, thet få wij ewigt niuta,
Och sij! Jag wil här med min ringa skrifft besluta,
Besluta, at han är allene säll och wijs,
Som achtar Jorden eij, men söker Paradis.“ —

Ikke ganske faa eller smaa gudelige Læredigte af *andre Forfattere*, fremkom samtidigt med eller i Tiden efter „Guds Werck og Hwila“ — nogle ere nævnte i Oversigten. Man vil dog næppe deri

finde yderligere oplysende Træk af Tidens religiøse Aandstilstand. I alt Fald, blandt de Arbejder, jeg har kunnet efterse, finder jeg kun Grund til at gjøre opmærksom paa „*Een gudfrucktig och een ogudachtig Menneskies Tanckar om Evigheten*“ af daværende Kammerherre *Olof Gyllenborg*. Dels er nemlig dette Digts Indhold en ganske tankerig og tankefast samt varmt udført Gendrivelse af de „Jordens trälar“, som nægte Sjælens Udødelighed, en Ytring af den gammel-lutherske Kristenaands Modstand mod en ny Tids stedse mere fremtrængende Verdslighed; dels ligger der i den Omstændighed, at Digtet forebragtes Karl XII i Hovedkvarteret ved Rawicz (ved den polsk-schlesiske Grænse) i April 1705, et Vink om, hvad der aandeligt kunde sysselsætte Sveriges sidste Krigerkonge og hans Kreds, en Paamindelse om Sammenhængen mellem gammelsvensk Heltekraft og Gudsfrygt, saa meget mere iøjenfaldende, som Karl XII netop dengang stod lige over for en af de mest fremragende Poder af den moderne Tidsaand: Vellystningen August II af Sachsen. Jeg tør imidlertid ikke opholde ved mig noget længere Uddrag af dette Digt; det er tilgængeligt i Hansellis „Samlade Vitterhetsarbeten från Stjernhjelm til Dalin“, V, 1863.

Som Læredigter svarer Spegel altsaa til Arrebo, men staar — selvfølgeligt — paa et langt mere fremskredet Dannelsestrin, spænder derhos meget videre. Ogsaa som *Salmedigter* minder han om Arrebo, for saa vidt som han har *oversat* de fleste (120) *Davids-Salmer*, men staar ligeledes paa dette Omraade langt over hin, ja sikkert højest af alle Tidsalderens nordiske Psalter-Bearbejdere. Opgaven: at gøre de gamle jødiske Hymner syngelige i en kristen Menighed uden at udslette deres religiøst-poetiske Særpræg, denne vanskelige Opgave har Spegel, i det Mindste i nogle af sine Gengivelser, løst til Fuldkommenhed. Paa den ene Side er han overraskende tro mod Originalen, faar hver eneste Tanke, hvert eneste Billlede med, i al dets østerlandske Egenhed, medens han undgaar at indblande Tanker og Forestillinger fra andre Tider, navnlig ikke, som Arrebo og saa mange Andre, indskyder Kristus i Stedet for Herren, eller forvansker messianske Hentydninger fra poetisk Anelse til haandgribelig Spaadom. Paa den anden Side forstaar han let, tidt næsten umærkeligt, ved Indsmugling af forklarende Smaaord og Overgangs-Vendinger, baade at fjærne saadanne Hindringer for Tilegnelsen, som ligge i Sangenes Ælde og Nedstamning fra en fremmed Natur- og Folkeverden, og at gøre Tankesammenhængen selv klar, hvor den ellers maatte forklares. Til alt dette kommer ualmindeligt let faldende og fuldt klingende Vers, saa man kan ikke undre sig over, at hine ældgamle Udbrud af en umiddelbar Fromhed, der i alle Livets Tilskikkelser og Stemninger søger den nærmeste Omgang med Gud, i disse Gengivelser ere blevne

naturlige Udtryk for kristne Menneskers Andagt, og med Glæde godkendte og siden fastholdte af den svenske Kirke.

Lignende Fortrin udmærke Spegels Oversættelser fra Tysk, af hvilke en Del ere gaaede over i Psb. 1695. Størst Betydning har han dog som *original* Salmedigter. I denne Henseende, samt med Hensyn til Sigtningen af den nedarvede Salmeskat og Udarbejdelsen af en ny Kirke-Salmebog indtager *Spegel i Forening med* **Jesper Svedberg** samme Stilling i Sverige som Kingo i Danmark-Norge. Vel kunne de begge tilsammen ikke maale sig med ham i Frugtbarhed, og ingen af dem naar ham i Tanke- og Billedrigdom eller i mægtig lyrisk Flugt, medens, lige saa lidt som Kingo, Svedberg kan frikendes for Vilkaarligheder ved ældre Sanges Omarbejdelse, hvad vel ogsaa var den egentlige Grund til den aldeles ligeartede Skæbne, som ramte baade Svedbergs og Kingos første Salmebogs-Udkast. Men paa den anden Side undgaa Spegel og Svedberg i Regelen saadanne Drøjheder eller Overspændtheder, som med større eller mindre Ret ej alene kunne støde, men vistnok altid have stødt hos Kingo, og som Verskonstnere ere de hans Ligemænd, om ikke hans Overmænd. Sammenligner man dem indbyrdes, da er Spegel ubetinget den betydeligste, er mest virkelig Digter. Hans fleste Salmer synes at skyldes indre Tilskyndelse, hvorimod Svedbergs vistnok mest ere blevne til under hans Syssel med Salmebogs-Udkastet, idet han, hvor han savnede en Sang i det forhaandenværende Forraad, søgte at udfylde Hullet ved egen Digtning. Ogsaa har Spegel digtet Salmer af de fleste nedarvede Slags: Passions-Salmer, tildels med et historisk Anstrøg — men ikke nogen saadan fuldstændig Række som Kingos end sige Hallgrims —, Festsalmer, Bodssalmer, Lovsange, Morgen- og Aftensalmer o. s. v., hvorimod Arterne af Svedbergs Salmer ere færre og ligesom mere tilfældigt givne — fremhæves maa især nogle Salmer »för ständspersoner«, d. v. s. for Mænd i en vis Stilling, deriblandt for Kongen, for »arfprinsen« d. e. Tronfølgeren, for en Biskop eller Præst o. desl. Endelig er Spegel højere, og rigere, kærnefuldere, udmærker sig især ved en stærk Naturfølelse, medens Svedbergs bredere og jævnligt svagere Sange dog tiltale ved en mild, blød Grundstemning. Men begge Digtere udmærke sig ved Klarhed i Tanken og varm, sanddru Følelse, som, uden at slaa ud i nogen Slags Gærningshellighed, dog særligt gærne peger paa de etiske Krav, som enhver ærlig Kristen maa bøje sig

for og hvori han allermest maa stræbe at udtrykke sit Hjertes Tro og sin Gudsfrygt

Til Prøve paa Spegels Behandling af *Davids-Salmerne* kunne vi tage den 32te Salme (Psb. 1695 Nr. 47):

1. „Säll then hwars öfwerträdelse
GUD vtaf nåd tilgifwer,
Hwars synd han ikke wil framte,
Men öfwerskylder blifwer!
Säll är then man, som HErren wil
Miszgierningen ei räkna til,
Och then all skrymtan hatar.

2. Tä jag min synd hemliga höll,
Och then ei rätt vptäckte,
Min kraft mig tå med hast förföll,
Och all min ben försmächte,
Af daglig gråt blef jag borttärd,
Til thesz jag, af Guds Ande lärd,
Begynte mig besinna.

3. Ty natt och dag jag tina hand
Och hämnds swårhet förmärckte,
Ja, mig i mina synders band
Alzingen hugnad stärckte:
Men all min kraft borttorkad wardt,
Som gräs af sommarhettan snart
Förwisnar och bortfalnar.

4. Förthenskul jag min synd och skuld
Wil för tig, Gud, bekänna,
Af alt mitt hierta ångerfull,
Doch wisz om nåden thenna,
At tu min synd förlåta wil
Och min miszgierning gifwa til,
Som tu vtlofwat hafwer.

5. Om samma nåd i rättan tid
Bör alle Helige bedia,
At tu må finnas mild och blid,
Och icke thet tilstädia,
När wreden tin förskräckelig
Rätt som en flod vtguter sig,
At hon skal til them räckia.

6. Ach! HErre mitt beskärm, Tu mig
Från ångest wäl bewara,
At jag förloszad gladelig
Tin nåd må vppenbara.
Fullgiör titt löfte och mig lär,
At hafwa tina rätter kär,
Och led mig med tin ögon.

7. O menniskior warer ei tå
Som mular eller hästar,
Them man skal twinga til at gå,
Men lyder hälst then Mästar,
Som lärer osz sitt helga Ord,
Och wil ifrån then vsla jord
Til himmelen ledsaga.

8. En ogudachtig skal likwäl
Margfallig nöd förfara;
Men then gudfruchtiga är säll,
Gudz nåd skal then bewara.
Ty frögder eder allan stund
I Gudi, och med siäl och mun
Berömer thet, j frome."

Sammenholder man især Str. 2—4 med Originalens V. 3—5: Thi jeg tav og mine Ben fortæredes under mit Suk den hele Dag, thi Dag og Nat laa din Haand tungt paa mig, saa min Saft forvandledes som i Sommertørken; men jeg bekendte dig og skjulte ej min Brøde; jeg sagde: jeg vil bekende mine Overtrædelser for Herren, og du borttog min Synds Brøde", saa maa man undres over, hvor nær Oversætteren er kommen Grundtexten, og hvor faa Ændringer og Indskud han har behøvet for at tydeliggøre, hvad der menes med denne Tavshed, som har pint den Bedende. Et godt Exempel paa, hvor varligt Spegel omgaas med *messianske* Steder er hans Behandling af Ps. 72 (Psb. 1695, Nr. 71), hvori der bedes for Kongen og hans Søn

og denne skildres som Hersker i et fremtidigt Retfærdighedens og Lyksalighedens Rige: Sangen er helt igennem en næsten ordret Oversættelse, og ikke med et Ord antydes det, at det skønne Fremtidsbillede kan opfattes som et Kristus-Varsel.

En Spegelsk *Passions-Salme*, der minder om Hallgrims og Kingos, for saa vidt som der til hvert Lidelsestræk knyttes en Betragtning, især for at fremhæve Lidelsens Forhold til vor Skyld, er Salmen Psb. 1695 Nr 158: *„JESU! lär mig rätt betänckia tin tänckwärda swåra död!* t. Ex.

9. „Jude Kysz och Petri eder,
Kaiphe så och Hanne trug,
Samt Pilati rädda hug,
Och Herodis stolta seder
Sanna, att allzingen man
Vppå werlden lita kan.

10. Tu blefst för et ringa wärde
Af tin wän förrådd och såld
I thet arga folckets wåld:
At tå Satan mig besnärde,
Skulle jag förlossad bli'
Med tin blod och köpas fri“...

13. „Tina lemmar måtte swida,
När man tig med grymhet slog,
Stötte, släpte, swåra drog:
På thet jag ei skulle lida
Thet som Satan sielf är händt,
Och min synd har wäl förtiänt.

14. Tu hudflängdes och afkläddes,
At min siuka, nakna, siäl
Måtte läkias, prydas wäl:
Tu leed spott och swåra häddes
At jag ähra wänta må,
När jag skal för domen stå.“ O.s.v.

Til samme Slags Passions-Salmer hører Nr. 176 i Svedbergs Psb. som er vraget i Psb. 1695: *„Ack Herre! Huru skräcklig är“*. Spegel knytter heri en Bøn til hvert Lidelsesmoment, t. Ex. (Åttatio Psalmer ur Jesp. Svedbergs Psalmbok, 1874):

7. Beskåda med hwad grymhet swår
Hans helga sida öpnad står,
Med spjut igenom stungen:
Förnya mig mitt sinn och mod
Uti dit underwatn och blod,
Som der af är utrunnen“...

11. „De ögon fela, som alt se,
Hwad helst i werlden alt månd ske.
Af blod hans fötter rinna;
Hans sår de flyta utaf blod,
Som sig utgiuta som en flod,
At wi må nåden finna.“

Mere ejendommelig Spegelsk og maaske en af hans seldste Sange, da den er forfattet i *uregelrette* Vers, er Svedb. Psb. Nr. 185: *„Min själ, du måste nu glömma“*. Den er lang — 33 Strofer — og indeholder i livlig Afvexling Udmaling af Lidelserne med dertil knyttede Betragtninger og inderlige Bønner, t. Ex. (smstds):

15. „De hafva ditt anlete spottat
Och det med et kläde förskylt (skjult),
Din heliga lekamen blottat,
Med strimmor och sår uppfyllt.
Der du hade hulpit de blinde män
Och wille från Judarna ha tagit
Det täcke som blindar dem än.

16. Du wille med tålamod lida
All skymf, beskylning og wåld,
Och tigandes döden förbida,
Til hwilken du nu war såld.
Så måste dufvan i arken bo,
När watnen flöda och swalla,
Oskuld i sig sjelf hafwa ro.

17. Din heliga lära förklenas
Af presternas hånliga tal:
Alt folk i sämje förenas,
När du något lida skall:
Pilatus warder Herodis wän,
När Jesus han skall fördömas.
Slikt händer i werldene än"...

19. När jag ock beskådar dig bära
En krona af törne gjord,
Och ser dig så frukten upskära (høste)
Af den förbannade jord:
Så tröstar jag mig, att du hafwer wisst
Förbannelsen tagit och gifwit
Wälsignelsen, wi hade mist."

26. „Ack kan du, o menniska, höra
Din Frälsares qwidande röst,
Och skall det ditt hjerta ej röra?
Skall du wara säker och tyst?
Han sade sig wara förlåten af Gud;
Då han i ditt ställe war plågad,
Du som hade brutit Guds bud.

27. Ack öpnar då eder, I källor!
I ögon, brister i gråt
Och bitraste tårar utfäller
Med ånger och ömkelig låt.
Fast om jag hela det salta haf
Lät genom min' ögon utrinna,
Min Jesus dock mera utgaf." O. s. v.

Den dybsindige Opfattelse af den gamle Pagt som Varsel paa alle Punkter om den nye faar et kraftigt Udtryk i *Paaske-Salmen* Psb. 1695 Nr. 172: „Låt oss nu JEsum prisa", hvor det bl. A. heder (efter Aftrykket hos Beckman S. 311—12 af Spegels Haandskrift):

2. „Thet Lejon har nu wunnit,
Som är af Juda stam,
Fast thet war förr hårdt bundit
Och slaktat som it lamb;
Men thet har döden dräpit,
Alt helfwetet giort häpet,
Osz arma fångar frelst.

3. Then Simson, som war fången,
Har sielf förloszat sig,
Ock för oss öpnat gången,
At Wij ock gladelig
Vr grafwen komma måge,
Ty dödsens wåld och plåga
Har Jesus nu förstördt.

4. Then Jonas som war kastad
I Hafwet, kommer op,
Jesus hafwer hastat
Vr Grafwen, gifwit hop,
At Wredens storm är stillad,
Wår Aterlöszning gillad
Ock Osz nyt Lijf förhwärfft.

5 Wäl hade Ormen stuckit
Jesum uti hans hääl,
Och Jesus hade drucket
Vr Becken, så han Siäl
Med ångest war upfylter,
Hans Guddoms glantz förskylter (skjult)
I hans förnedrings tjd." O. s. v.

Medens i denne Sang Jubel over selve Kendsgærningen er Grundtonen, indeholder den næste Salme (Nr. 173): „*JESU! tu tig sielf vpwäckte*" en inderlig Bøn om ret *Tilegnelse* af Opstandelsens Under; alt som Sangen skrider frem, blive Udtrykkene stærkere, mere træffende, indtil den, efter at Hovedtanken er udtalt (Str. 6): „At tu vpstod, thet skal lära, Huru jag af synden bör Vpstå, så at jag ei dör", ender med følgende Strofer (man lægge særligt Mærke til de fremhævede Udtryk):

7. „Ty mit hierta måste bäfwa
För titt hot och lagsens ord,
Doch wil Anden sielfwer häfwa
Stenen och then tunga jord,
Som vppå mit samvet ligger
Och tin Ängel stiga nid
At förkunna mig tin frid.

8. Ach! lät honom liufligt boda,
At tu hafver seger fått,
Lät mig sielf med trona skåda,
At tu har ur fängslet gått,
Och thet samma för mig öpnat,
På thet jag ther vt skal gå
Och på domedag vpstå.

9. Wärdes tu och *sielf mig möta*,
At jag tig med hugnad ser
I tin ord och löften söta,
Ther tu tig med kraft beter,
Och mig kungiör lifsens wägar,
Them jag wandra skal til ro,
At jag glad må hos tig bo,

10. Här skal nu *min siäl sig nära*
Af osyrad himmelsbröd,
JEsu nåd, och ei begära
Annat til sit underständ,
Än thet han förwärfwat hafwer:
Kasta syndsens surdeg bort,
Hwilkens frögd är snöd och kort."

En herlig *Natur-Lovsang*, er Psb. 1695 Nr. 303: „*Lofwad ware Herren, Wåra fäders Gud!*" mærkelig ved Brug af det ellers sjælden forekommende Refrain. Den første Strofe lyder:

„Lofwad ware HErren,
Wåra fäders Gud!
Både när och fierran
Höres thetta liud:

Lofwat, vphögt, prisat
Ware HErrans råd,
Som har osz bewisat
Sådan hielp och nåd:

Priser och berömmer
Gud som rettwist dömer
Och the trogna ei glömer."

Alle Himle og Engle, Vandene foroven, Sol og Maane og Stjerner opfordres til at prise ham.

6. Regn och dagg och wäder
Stämmer nu uti;
Eld och låga gläder
Sig i luften fri;
Hagel, sniö och isar,
Rimfrost, tökn, kiöld,
HErrans allmacht prisar,
Som er Sol och skiöld: Priser &c.

7. Dag och natt förkunnar
Gudz barmhertighet;
Lius och mörckretz munnar
Säje hwad är skedt:
Liungeld, moln och dunder
Ware nu ei tyst,
Men om HErrans vnder
Rope med sin röst: Priser &c.

8. Hela jorden tacker
Gudi som är god,
Högar, berg och backar,
Källor, haf och flod,
Bäckar, brunnar, älfwar,
Och hwart enda diur,
Som i watnet hwälfwer,
Ja, all creatur: Priser &c.

9. Alt thet som vprinner
Vtur jordens sköt,
Och hwart trä man finner,
Som hon hafwer födt,
Örter, blad och blommor,
Ja thet minsta frö,
Och all wäxt som kommer
Vtaf jord och siö: Priser &c.

10. Alt hvad luften förer,
Hwad i wädret far,
Och all thet sig rörer
Vti watnet klar:
Alle soolar talar
Om Gudz härlighet,
Och i stora Hwalar
Priser hans godhet. Priser &c.

11. Wille diur och tama,
Vti mark och skog,
Giöra och thet samma,
Ty the hafwa fog:
Men, o Adams söner.
Ehr för andra bör
Med lofsång och böner
Säga hwad Gud giör. Priser &c.

Til Sammenligning med Kingos *Morgensange* kan her meddeles nogle Strofer af en tilsvarende Spegelsk, for at man dog kan faa en Forestilling om hans Særpræg i denne Slags Salmer. Vi kunne tage Psb. 1695 Nr. 360: *„Wak vp, min siäl og war ei sen“:*

1. „Wak vp, min siäl, och var ei sen,
Ty solen nu sitt blida sken
Begynner åter wisa!
Gud hafwer mig i natt betäckt
Med sitt beskydd och mig vpwäkt,
Ty bör mig honom prisa.
Hiertelig Wil jag mig
Nu bereda och framträda
Med min gåfwa
Och Guds nåd och godhet lofwa.“

3. „All diur på marken frögda sig
Och på sitt sätt lofsiunga dig,
Tu store werldsens HErre;
Hwar fogel siunger tig til pris,
Tig lofwar hagel, snö och is,
Mig bör ei wara wärre.
Jag har fått Mera godt,
Större gåfwor, Bättre håfwor
An the alla,
Ty wil jag tig mer åkalla.“

7. *„Ett lif som af tig sielfwan är*,
Och giör at wi tig komma när
I genom trona rätta;
Et lif, som öfwar sig i dygd,
I hopp och kärlek, frid och frögd,
I kyskhet, och alt thetta,
Bör mig wist, Jesu Christ,
Til tin ähra Både lära
Och bewisa,
Och titt namn sålunda prisa.“

9. „Thesz tackar jag tig, HErre mild
At *tu mig tiden lemna vilt*,
Och än med domen dröja,
At jag min lefnad bättra må,
Och framgent större krafter få
Til at mitt hierta böja,
Som tin bud, store Gud!
Mig befalla, Och osz alla
Som förtröste
På tig, som osz äterlöste.

10. Förläna mig tins Andas nåd,
Som gifwer mig thet bästa råd,
Hur jag min tid skal lefwa;
At jag mot werldsens synd och flärd
I hwilket hon är nu besnärd,
Må stadigt kunna sträfwa.
Styrck tu mig Kraftelig
Til at wandra Ei som andra
Kötsens trälar,
The ther *dräpa sina siälar.*

11. Men lät mig, som et liusens barn,
Se och undwika alla garn,
Som Satan för mig ställer:
Ja lät mig aldrig glöma bort,
At min lifstid är ganska kort,
Och likwäl mycket gäller.
Ty bör mig Flittelig
Nyttia dagen, *Höra lagen*,
Som kan lära
Thet som länder til tin ähra.“

Meget betegnende for Svedbergs milde Grundstemning, derhos interessant som Sidestykke til den sidste af Hallgrims Passions-Salmer, er

Psb. 1695 Nr. 160 om *Kristi Gravlæggelse*; den er ikke længer, end at jeg tør meddele den hel:

1. „Så är fullkommat, JESU kär,
Hwad om tin död förkunnit är,
Hwad som Propheter hafwa spådt,
Thet har nu sin fullbordan nådt.

2. Tu lydig wast tin Fader huld
Til korszens död för våra skuld;
För wåra skuld tin blod vtrann,
Som all wår synd vtplåna kan.

3. Fast döden har tin ögon söfft,
Har doch tin död här döden döft.
Si, JESU död osz lifwet gier,
Ei kan osz döden skada mer.

4. Osz grafwen synes mörck och led.
Men gifwom osz doch ei ther wed.
När JEsus läggs i grafwen ner,
Stor heder wåra grafwar sker.

5 Tack ware tig, o JESU kär,
Som för osz pint och dödad är;
Tack tig, som grafwens mörcka port
Har lius med sin begrafning giordt.

6. Haf hwila, JEsu, haf tin ro,
Í wåra hiertan blif och bo,
Haf, JEsu, ther tin hwilostad,
Så far man sidst i grafwen glad.

7. I grafwen, som tu lagder wardt,
Haf om min graf starck wård och wacht,
At intet ondt ther rörer mig,
Men hafwer ro och frid af tig.

8. Tu som af grafwen månd vpstå,
Lät osz med lust af grafwen gå,
Och fara sedan med stor frögd
Til ewig ro i himmels högd."

I Sving og Billedkraft kan denne Sang visselig ikke maale sig med den islandske; men ogsaa her møde vi dog den samme svale Fred, som hist og mærke, at det er en sand Digter, som taler til os. — Af Svedbergs *Konge-Salme* (Psb. 1695, Nr. 320), som har den Mærkelighed, at Kongen ikke nævner sit Hærfører-Kald eller beder om Lykke i Strid for Fædrelandet, kunne nogle Strofer meddeles, som smukkest udtrykke en from og samvittighedsfuld Herskers Sindsrørelser:

4. „O Himlens Konung store!
Igenom tina nåd
Är jag en Konnung worden,
Gif mig thet bästa råd.
Se til min Swaghet stor,
Jag är som andre alle,
Som uti synden falla,
Så länge jag här bor . . .

10. „En Fader til at wara
För landet är jag satt.
At nöd och alsköns fahra
Förhindra dag och natt.
Gif Gud, som allt förmår,
At jag mig så förbarmar,
At ingen tryckt och armer
Ifrån mig tröstlös går.

11. Then onde til at straffa
Jag swärdet bära må;
Hos mig skal then ei skaffa,
Som arghet slår vppå.
Lät mig, o HErre kär!
Then onda platt förgiöra,
Thesz arghet så förstöra,
At dygd befrämjas här . . ."

13. „En Förste til at wara
Af tig jag satter är;
Ty wil jag intet spara,
At vtstå alt beswär;
Sampt lefwa gudelig
Och folket så gå före,
At thet *ett rättesnöre*
Kan hafwa uti mig . . ."

16 „Min krona är beswärlig,
O JEsu! tänck ther på,
Ehuru skiön och härlig
Hon eljest synas må;
Så skal dog Kronan tin,
Then tho af törne gjorde,
Hwars swårhet tu försporde,
Här lätta mödan min.

17. O Christe, Konung dyra,
Som råder widt och bredt,
Lät mig här folk så styra,
At jag i ewighet
Regera må med tig,
Och bära ther then krona,
Then ofta här i trona
Mig hugner innerlig. —"

Tronfølgeren (Psb. 1695, Nr. 321) lægger Digteren, som rimeligt er, Salomons Bøn om Visdom i Munden bl. A.:

8. „Emedlertid, o HErre mild!
Om tu thet sådan hafwa wil,
Jag komma skal vti thet stånd,
At styra folck i thetta land:

9. Så gif mig wishet af tin nåd,
Som är med mig i råd och dåd,
Och hon arbete så med mig,
At jag må altid täckias dig!" —

ellers indeholder Sangen kun, hvad enhver Yngling kan have Grund til at bede om med sin Fremtid for Øje. — Af to *Præste-Salmer* i Svedbergs Psb. (Nr. 380 og 381) betegnes den anden: „Jesu, du min gode herde" som „Biskop Jesper Svedbergs Herdawisa"; den er imidlertid, og det synes os med Rette, af Salmekommissionen bleven vraget for den første: „*O Gode Herde, som Gaff vt titt lif för fåren*" (Psb. 1695, Nr. 323). Et Par Strofer må tjene til Prøve paa Aand og Tone. Efter at have betegnet sin Stilling, gruet for, hvordan „en matk på thenna jord" skal kunne „förrätta så högt kall", beder Præsten,

4. „At jag med Christligt nit
Må sökia tins namns ähra:
Forsamling tin med flit
Vpbyggia, föda, lära,
Ei achta werldens pris,
Ei heller trug och hot,
Men på enfaldigt wis
Befordra syndabot.

5. Styrck mig med Andans kraft
Tin sanning at utsprida,
Och intet spara straff,
Fast jeg skal ther för lida.
I titt förswar mig tag,
Ty jag ei tala får
Til hwars och ens behag,
Men hwad titt ord förmår . . ."

7. „När jag med Ordet titt
Rätt wisar androm wägen,
Så styr, Gud, sinnet mitt,
At jag ei är benägen
Til synd och ondt begär
Och ther med slår omkull,
Hwad af mig vpbygdt är,
Och lefwer syndafull" o. s. v. . . .

Endnu den Dag idag lyde nogle af den gammel-lutherske Salmesangs dybeste og rigeste Toner i vore Kirker og tjene væsentligt til Næring for Kristenlivet i Menighed og Hjem. Det er dog kun smaat imod hvad hele denne Digtning fyldte i sin egen Tidsalders Liv, i det offentlige og private, hos Høje og Lave, Lægmænd og Lærde, Mænd og Kvinder. Ej alene lød aandelige Sange og Viser i langt større Omfang ved Kirketjenesten og ved de mange Lejligheds-Gudstjenester, klang daglig fra Lejr og Skibsdæk, ofte før og altid efter Striden, og hørtes i hvert godt Hjem ved Dagens Begyndelse og Slutning samt ved Maaltiderne; men ogsaa den Enkeltes inderste Liv var gennemtrængt af Salmesang. I Almindelighed havde enhver oplyst Kristen sin »Livsalme«, hvori han eller hun særligt fandt sin Kristenfølelse udtrykt; den kom man gærne tilbage til i Livets alvorligere Øjeblikke, den fulgte En ogsaa gærne ud af Verden, hvad mangfoldige Ligprædikener underrette os om, ligesom de lære os, i hvad Omfang Salmesang forklarede de tunge Timer i Sygestuen og ved Dødslejet. Men ogsaa Dagliglivets lettere Stunder fik Klang og Lys af Salmen. Med den paa Læberne syslede Hustruen i Køkken og Kælder, til den traadte Pigen sin Rok eller slog sin Væv, den fulgte Karlen paa Møgvognen i Marken — som Peder Laurenssen havde ønsket det. Enhver Hændelse i det daglige Liv kunde kalde en Salme frem paa Vedkommendes Læbe, og Salmen kunde igen faa Indflydelse paa selve Tildragelsen: man har Exempel paa, at en Bejler ved en Salme har overvundet den Udkaarnes Uvilje mod Partiet.*) Og, ligesom Tidsalderens Vid for en stor Del laa i træffende Brug af Skriftsteder — som naar Gustav Adolf kaldte Wallenstein for Nürnberg en af de Aander, som ved Faste maa uddrives —, saaledes ere Sal-

---

*) Svedberg fortæller i sin Levnedsbeskrivelse om sin Fader Bergs-Sexmannen *Daniel Isaksson* paa Sveden, hvorledes han som Enkemand fik sin anden Hustru Præstedatteren *Anna Bullernæsia*, som siden blev Jespers Moder. Pigen, som kun var 16 Aar, flygtede, da Bejleren kom til Gaarden med stort Følge, ud i en afsides liggende Have. Endelig finder han hende og siger — vi anføre Bispens egne Ord —: „Min Jungfru! Jag skall aldrig begära Eder mehr, men resa min wäg: Gud förser wäl offeret! (et naivt-vittigt brugt Bibelcitat). Gören mig till afsked så mycket till wiljes, at I welen *löska* mig!“ När hon hörde“, — vedbliver Fortælleren —, „att hon skulle slippa friaren, sätter hon sig godvilligt neder och efterkommer hans begäran. Wid han ligger i hennes knä, sjunger han: „*Hwad min Gud will, altid thet sker*“ (en fra Tysk oversat Salme, der haves trykt fra 1601), och det till enda, och derpå somnar han in. När han waknade och wille taga Afsked med henne, wardt hennes hjerta och sinne wändt till honom, och det blef strax trolofvning utaf.“

mer blevne brugte til allehaande Spøg, ikke af Kaadhed, men fordi Salmeordet altid var ved Haanden og alle vare fortrolige med det.**) Denne stadige Salmesang, ikke som Noget, man tvang sig til eller gjorde nogen sær Højtidelighed af, men som en naturlig Ytring af Sjælens Fred med Gud, som et sundt religiøst Livs jævne Aandedrag, den er et Hovedtræk ved Tidsalderens religiøse Almentilstand; da snart efter paa den ene Side Salmesang blev for Pietisterne en Slags Bodsgærning, som man ikke kunde skrue sig højt nok op til, paa den anden Side mange Mennesker tabte al Forstaaelse af denne religiøse Livsytring (t. Ex. Holberg), da laa deri et Hovedmærke paa, at den gammellutherske Tidsalder var til Ende.

**) En saadan Spøg, som godt kan stamme fra det 17de Aarhundrede ved mundtlig Overlevering, har jeg i min Barndom hørt af en gammel Kone, født i Skælskør-Egnen Den kaldtes „*Pigernes Salmer*“, og gik ud paa, at Pigerne, naar de ere 15 Aar gamle, synge: „Fra Himlen højt kom vi nu her“, i det 20de Aar: „Det er for vist paa Tiden snart“, i det 25de: „Hjærtelig mig nu længes“, i det 30te: „O Gud, hvor længe glemmer du mig!“, i det 35te: „Af Dybsens Nød raaber jeg til dig!“ og i det 40de: „Fra Mennesken haver jeg vendt min Hu“. Alle disse Salmer ere ældre end Kingo, den yngste („Det er for vist paa Tiden snart“) en tysk Oversættelse, som findes trykt i Cassubens Salmebog 1675, men derfor godt kan være ældre; paafaldende er det især, at man til det 40de Aar ikke har valgt „Far, Verden, farvel!“ Det maa være, fordi Opfinderen ikke har kendt denne Salme, eller engang dens Begyndelse, som her passede saa udmærket; men deri ligger et Vink om, at Salmen dengang endnu ikke har været til eller faaet Tid til at blive alment kendt. Vi føres herved til Tiden omkring 1680 som Spøgens sandsynlige Tilblivelsestid.

Rettelser og Tilføjelser.

S. 28, L. 16 f. n.: 1499, læs: 1497.
- 51, - 16 f. n.: 1521, l.: 1621.
- 54, - 22 f. o.: 7de Juli, l.: 9de Juli.
- 62, - 20 f. n.: er efter Ordet „Kætteri" udeladt følgende Sætning: „Den anden var den gamle Fyns Biskop *Jens Andersen Beldenak*, som udgav et kort „*Sendebreff*" til Borgerne i Viborg og Aalborg".
- 143, - 8 f. o.: „1566", l.: „1567".
- 283, - 1 f. n.: mellem „til" og „at" er udfaldet et „ikke".
- 364, - 10 f. o. i Noten: „Osiandar", l.: „Osiander".
- 425, - 1 f. o.: „dens" l. „dets".
- 467, - 18 f. o.: „1663", l. „1662".
- 485, - 4 f. o.: „Erlandsson", l.: „Erlendsson".
- 499, - 5 f. o.: „i dybest Sø.", l.: „i dybest Sø,".
- 501, - 9 f. n.: „mit sen", l.: „met sin".
- 505, - 14 f. o.: „Møllerens", l.: „Mølleren".
- 522, - 12 f. o.: „men", l.: „endog".
- 533, - 18 f. o.: mellen „mindre" og „Sang" er udfaldet „i".

En Del af de i nærværende Bind omhandlede Æmner og Spørgsmaal ere i den seneste Tid behandlede af Prof. Edvard Holm i „Danmark-Norges indre Historie under Enevælden fra 1660 til 1720" I, 349—88. For at forebygge Mistydning, da den nævnte Forfatters og mine Opfattelser og Fremhævelser i det Væsentlige stemme overens, bemærker jeg, at de paagældende Partier af nærværende Hefte vare trykte, inden det andet Hefte af Prof. Holms Bog kom ud.

Indhold.

Side.